

Η Φίλική Εταιρεία στη Ρωσία

Γκριγκόρι Λ. Αρς

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

**Ο ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ
ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΡΩΣΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ**

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΛΛΗΝΟ-ΡΩΣΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
(Κ.Ε.Ρ.Ι.Ε.)

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

Ο ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ
ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΡΩΣΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΓΚΡΙΓΚΟΡΙ Λ. ΑΡΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ:
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΛΟΣ (ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ)

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΑΤΕΡΗ – ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΤΕΛΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ

Παπασωτηρίου
Ε Κ Δ Ο Σ Ε Ι Σ

ΑΘΗΝΑ 2011

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

Copyright © 2011 Α. Παπασωτηρίου & ΣΙΑ Ο.Ε. – Π. Στάμου

ISBN: 978-960-491-038-0

Τίτλος του πρωτοτύπου:

Grigori L. Ars, Eteristskoe dvizenie v Rossii – Osvoboditelnaya borba gretseskova naroda v natsale 19ovo veka i russkogretseskie sviazi, Moskva (Izdatelstvo Nauka) 1970 (Akademiya Nauk SSSR – Institut Slavianovedeniya i Balkanistiki).

Αποκλειστικότητα για την ελληνική γλώσσα:

Λεωφ. Κηφισού 46β

104 42 Αθήνα

Τηλ.: 210 3323300

Fax: 210 3848254

<http://www.papasotiriou.gr>

email: publish@papasotiriou.gr

Υπεύθυνος έκδοσης: Παναγιώτης Ασωνίτης

Επιμέλεια: Μάγδα Τικοπούλου

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Ελένη Παπαθανασίου

Σελιδοποίηση: Ελένη Καλαϊτζή

Εκτύπωση: Χ. Αγγελόπουλος & ΣΙΑ Ε.Ε.

Βιβλιοδεσία: Στάμου Εκδόσεις - Γραφικές Τέχνες ΕΠΕ

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Δεν επιτρέπεται η αναπαραγωγή κανενός τμήματος αυτής της έκδοσης, σε οποιαδήποτε μορφή, ή με τη χρήση ηλεκτρονικών ή μηχανικών μέσων, συμπεριλαμβανομένων συστημάτων αποθήκευσης και ανάκτησης πληροφοριών, χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη, παρά μόνο από επιμελητές ή βιβλιοκριτικούς, οι οποίοι μπορούν να αναφέρουν σύντομα αποσπάσματα σε εργασίες τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
Εισαγωγή	11
Κεφάλαιο πρώτο: Η Ελλάδα στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι.	39
Κεφάλαιο δεύτερο: Το γίνεσθαι του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος. Ρήγας Βελεστινλής	107
Κεφάλαιο τρίτο: Οι Έλληνες στη Ρωσία	177
Κεφάλαιο τέταρτο: Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας	229
Κεφάλαιο πέμπτο: Η «υπόθεση Γαλάτη»	243
Κεφάλαιο έκτο: Η επαναστατική και εθνική – διαφωτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων πατριωτών στη Ρωσία κατά τα έτη 1817-1819	275
Κεφάλαιο έβδομο: Η αποστολή του Ξάνθου. Το ζήτημα της ηγεσίας της μυστικής οργάνωσης	307
Κεφάλαιο όγδοο: Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας	339
Κεφάλαιο ένατο: Οι Φιλικοί στη Ρωσία μετά την έναρξη της εξέγερσης του Υψηλάντη (Φεβρουάριος – Δεκέμβριος του 18ου αι.)	409
Επίλογος	477
Επίλογος στην ελληνική έκδοση	483
Παράρτημα: Ι. Ορισμένα ζητήματα της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας υπό το φως νέων στοιχείων των σοβιετικών αρχείων	485
ΙΙ. Αρχειακά έγγραφα	514

Λίγα λόγια για τον Γκριγκόρι Αρς με κατάλογο των συγγραμμάτων αυτού (1971-2010)	523
Πίνακας των χρησιμοποιούμενων αρχείων	529
Ευρετήριο ονομάτων	531
Ευρετήριο γεωγραφικών όρων	541
Φωτογραφικό υλικό	549

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αποτελεί ιδιαίτερα θετική πρωτοβουλία η έκδοση της μελέτης του διακεκριμένου Ρώσου ιστορικού Γκριγκόρι Άρς για την Φιλική Εταιρεία.

Ο Γκριγκόρι Άρς πραγματεύθηκε στην έκταση μιας ολόκληρης ζωής τη Νεότερη Ιστορία των Ελλήνων. Ειδικότερα, ενέκυψε στην εξέταση της Ελληνικής Επανάστασης, στην οποία και εντόπισε τον αγώνα για την αποτίναξη της τυραννίας – τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής: επέμεινε, μάλιστα, να διακρίνει τις βαθύτερες δυνάμεις που ώθησαν στην εξέγερση, οι οποίες και συνάπτονταν με την βούληση της απελευθέρωσης από κάθε βίαιο καταναγκασμό.

Στη διερεύνηση αυτή, ο Άρς προχώρησε με τρόπο συστηματικό. «Δεν νοείται – πιστεύει – η μελέτη των οικονομικών και πολιτικών προϋποθέσεων εμφάνισης του εταιρικού κινήματος, χωρίς την αναδρομή σ' ένα ευρύ πραγματολογικό υλικό». Η αποσπασματικότητα και η διασπορά των αρχειακών πηγών, απόρροια και του ιδιαίτερου χαρακτήρα της Φιλικής Εταιρείας, δυσχεραίνει το έργο κάθε ευσυνείδητου ιστορικού μελετητή. Είναι, κατά ταύτα, αναγκαίο να γίνει εξονυχιστική εκμετάλλευση των ολίγων πηγών και της εκτεταμένης βιβλιογραφίας που υπάρχει στην ελληνική γλώσσα· και να υπάρξει ακόμη αξιοποίηση του εν μέρει αγνώστου αρχειακού υλικού που θα ήταν δυνατό να εντοπιστεί στη Ρωσία.

Αυτή την μερίζονα προσπάθεια καταβάλλει ο Γκριγκόρι Άρς. Εξάγει, πρώτον, καθαυτή την σημασία της Φιλικής Εταιρείας ως γενεσιουργού οργάνου, το οποίο οδήγησε στην ένοπλη εξέγερση του 1821 και έταμε, αποφασιστικά, με τον τρόπο αυτό, την Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Τονίζει, παράλληλα, την σπουδαιότητά της, γενικότερα, για την Ευρώπη, εστία τότε κάθε μεζονος διεργασίας στον ιδεολογικό και πολιτικό τομέα. Σε μια εποχή, πράγματι, που αντιμάχονταν οι δημοκρατικές ιδέες της νέας

Ευρώπης τις απολυταρχικές απόψεις των συντηρητικών καθεστώτων, οι Έλληνες επαναστάτες συνέβαλλαν καθοριστικά στη δημιουργία νέας διεθνούς συγκυρίας επιτυγχάνοντας τη σύσταση ανεξάρτητου κράτους. Αναδεικνύει, τέλος, την ειδικότερη βαρύτητα της Φιλικής Εταιρείας για την Ρωσία, στα εδάφη της οποίας γεννήθηκε και αρχικά έδρασε· κατά μείζονα λόγο, αν ληφθεί υπόψη η στενή σύναψη της ελληνικής εξέγερσης αφενός με το κίνημα των Δεκεμβριστών και αφετέρου με τις επαναστατικές ιδέες της εποχής. Η εξήγηση της υστέρησης των σπουδών και των μελετών που αφορούν την Ελληνική Επανάσταση αποδίδεται από τον Άρς σε λόγους περισσότερο συγκυριακούς, οι οποίοι ήδη τείνουν – και υπό την επίδρασή του οφείλουμε να προσθέσουμε – να εκλείψουν.

Η επιδοκιμασία του έργου ενός σημαντικού ιστορικού δεν συνεπάγεται ασφαλώς την απόλυτη ταύτιση με την εκάστοτε θεώρησή του. Οφείλει, κυρίως, να εξαρθεί η συμβολή του στην ουσιαστικότερη προαγωγή των σπουδών και των μελετών στον κλάδο του. Ιδιαίτερα, αν όπως ο Γκριγκόρι Άρς, διαδραματίζει σε μια μεγάλη χώρα όπως η Ρωσία ιδιαίτερα πρωτοποριακό ρόλο στη θεώρηση των προβλημάτων του ιστορικού μας παρελθόντος!

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος
Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών

Ιούνιος 2010

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ολη η νεότερη και η σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας βρίθκει ακαταπόνητων, σκληρών και ηρωικών αγώνων εναντίον των ξένων κατακτητών και των ντόπιων εκμεταλλευτών και τυράννων. Ούτε η αγριότητα και η σκληρότητα του εχθρού, ούτε και η υπεροχή των δυνάμεών του δεν ήταν ικανές να σταματήσουν την ακατανίκητη τάση του ελληνικού λαού για ελευθερία και πρόοδο. Σημαντικό στάδιο αυτού του αγώνα αποτελεί η Ελληνική Επανάσταση (1821-1829). Το 1821 οι Έλληνες ξεκίνησαν τον αγώνα τους εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν σε κατάσταση παρακμής, διέθετε ακόμη μεγάλη στρατιωτική ισχύ. Στον αγώνα αυτόν πήραν μέρος τα ευρύτερα στρώματα του ελληνικού λαού.

Ο λαός της Ελλάδας, ως αποτέλεσμα του οκταετούς ηρωικού αγώνα του, προσέλκυσε τα βλέμματα και το θαυμασμό όλων των προοδευτικών ανθρώπων εκείνης της εποχής, σπάζοντας τις αλυσίδες της βαριάς σκλαβιάς και κατακτώντας πρώτος απ' όλους τους βαλκανικούς λαούς την ελευθερία του. Το γεγονός αυτό προκάλεσε ολόκληρη καμπή στην ιστορία του 19ου αιώνα. Η επιτυχής έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης για την ανεξαρτησία αποδυνάμωσε τις αντιδραστικές δυνάμεις της Ευρώπης και ενίσχυσε τις απελευθερωτικές προσπάθειες των σκλαβωμένων λαών.

Η ένοπλη εξέγερση του 1821 αποτέλεσε την κορύφωση ενός ευρύτατου εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος που αναπτύχθηκε τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνικές αποικίες του εξωτερικού από το τέλος του 18ου αιώνα. Κατά το πιο αποφασιστικό στάδιο της άμεσης προετοιμασίας για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού, επικεφαλής του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ελληνικού λαού τέθηκε η μουσική επα-

ναστατική οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας. Όλες οι πράξεις των αστών επαναστατών που ίδρυσαν και κατηύθυναν αυτή την οργάνωση ήταν εμπνευσμένες από τις προοδευτικές ιδέες του αιώνα τους. Η επταετής ιστορία της Φιλικής Εταιρείας (1814-1821) εγγράφεται στις πιο λαμπρές σελίδες του επαναστατικού παρελθόντος του ελληνικού λαού.

Ωστόσο, η μαχητική οργάνωση των Ελλήνων πατριωτών δεν ανήκει αποκλειστικά στην ιστορία της Ελλάδας. Η γέννηση του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική της Ρωσίας στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα με τους Ρωσοτουρκικούς Πολέμους. Η ίδια η Φιλική Εταιρεία ιδρύθηκε στην Οδησό από προερχόμενους από την Ελλάδα μετανάστες, οι οποίοι συγκρότησαν στο μεγάλο ρωσικό λιμάνι της Μαύρης Θάλασσας μια πολυάριθμη και ανθηρή κοινότητα. Η Φιλική Εταιρεία αντλούσε ανθρώπινο δυναμικό και οικονομικούς πόρους από τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας. Επικεφαλής της εταιρείας κατά το κρίσιμότερο στάδιό της τέθηκε ο Έλληνας πατριώτης και στρατηγός του ρωσικού στρατού Αλέξανδρος Υψηλάντης. Υπό την ηγεσία του ετοιμάστηκε και πραγματοποιήθηκε σε ρωσική επικράτεια το απελευθερωτικό ξεκίνημα στη Μολδαβία, που έδωσε το έναυσμα της εξέγερσης άμεσα και στην ίδια την Ελλάδα. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι το ελληνικό επαναστατικό κίνημα των Φιλικών αναπτύχθηκε ως κίνημα αλληλένδετο και σε αλληλεπίδραση με το ρωσικό επαναστατικό κίνημα των *δεκεμβριστών*.

Είναι προφανείς η αναγκαιότητα και η σημασία της ένταξης της Φιλικής Εταιρείας στο πεδίο των ιστορικών ερευνών της χώρας μας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αναφορές στην *εταιρεία* απαντώνται σχεδόν σε όλα τα εγχειρίδια και στον κύκλο παραδόσεων της ρωσικής ιστορίας, σε ειδικές έρευνες για την εξωτερική πολιτική και τα κοινωνικά κινήματα του 19ου αιώνα, αλλά και στην εκτεταμένη βιβλιογραφία που αφορά τη μελέτη των έργων του Πούσκιν. Ωστόσο, οι μαρτυρίες που παρατίθενται σε αυτές τις συνοπτικές πραγματολογικές αναφορές στην ελληνική επαναστατική οργάνωση είναι κατά κανόνα αντιφατικές και ανακριβείς. Μάλιστα, δεν είναι ακριβής ούτε και ο όρος «*Geteria*», που χρησιμοποιείται στην ιστοριογραφία της χώρας μας για την επισήμανση της Φιλικής Εταιρείας¹.

¹ Ο όρος αυτός δεν είναι ακριβής τόσο από ιστορικής απόψεως όσο και από φιλολογικής. Η λέξη «εταιρεία» στα νέα ελληνικά σημαίνει: «οργάνωση», «αδελφότητα»,

Ωστόσο, θα ήταν άδικο να καταλογίσει κανείς στους συγγραφείς αυτών των έργων την ευθύνη για την αντιφατικότητα και την ανακρίβεια των πληροφοριών αναφορικά με τη Φιλική Εταιρεία που υπάρχουν τόσο σε ιστορικές μελέτες όσο και σε λογοτεχνικές κριτικές. Το πρόβλημα είναι ότι δεν ασχολήθηκαν με το εταιρικό κίνημα ούτε οι ιστορικοί της προεπαναστατικής Ρωσίας ούτε και οι Σοβιετικοί ιστορικοί. Δεν έχει γραφτεί καμία ειδική μελέτη επ' αυτού του θέματος. Η ύπαρξη αυτού του κενού φαίνεται μάλλον παράδοξη, δεδομένου ότι η εγχώρια ιστοριογραφία, ιδιαίτερα η σοβιετική, επιδείκνυε μεγάλο ενδιαφέρον για τα επαναστατικά κινήματα διαφόρων εποχών και χωρών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται λόγος περί ενός κινήματος το οποίο έλαβε χώρα σε ρωσική επικράτεια και αποσκοπούσε στην απελευθέρωση ενός λαού συνδεδεμένου με παραδοσιακούς ιστορικούς δεσμούς με τους λαούς της Ρωσίας.

Κατά τη γνώμη μας, η μη ενασχόληση με την ιστορία του εταιρικού κινήματος στη Ρωσία εξηγείται κυρίως λόγω του σύνθετου και περίπλοκου χαρακτήρα του συγκεκριμένου θέματος. Παρά το γεγονός ότι αυτό το κίνημα αναπτύχθηκε σε ρωσική επικράτεια, οι βασικές κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις του συγκροτήθηκαν εξαιτίας της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας. Είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς τη δράση της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία χωρίς τη μελέτη της υλικής και πνευματικής ζωής της ελληνικής κοινωνίας στα τέλη του 18ου – αρχές του

«κομπανία». Η Φιλική Εταιρεία, όπως βλέπουμε, είναι μια από τις μυστικές ελληνικές εταιρείες που δρούσαν κατά την παραμονή της Επανάστασης του 1821. Στη ρωσική βιβλιογραφία προφέρεται «Geteria» αντί για «Εταιρεία» και αποτελεί μηχανική μεταφορά στα νέα ελληνικά κανόνων της φωνητικής της αρχαιοελληνικής που δεν προσιδιάζουν στη νέα ελληνική (στη ρωσική βιβλιογραφία του 18ου – 19ου αιώνα χρησιμοποιούνταν ο αρχαίος τρόπος γραφής: «Gellada» αντί για «Ellada», «Gellini» αντί για «Ellini»). [Σημ. επιμελ. Οποσδήποτε διότι οι λέξεις «Ελλάδα» και «εταιρεία» δασύνονται]. Η «Eteria» δε μετατράπηκε αμέσως σε «Geteria», αλλά μάλλον κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, υπό την έντονη επίδραση στο ρωσικό πολιτισμό των αρχαίων ελληνικών παραδόσεων και κατά τη γνώμη μου όχι χωρίς την επίδραση της γαλλικής γλώσσας (η λέξη «εταιρεία» στα γαλλικά είναι *Hetairie*). Ως απόδειξη μπορούμε να αναφέρουμε ένα πολύ ενδιαφέρον γεγονός: Ο Α. Σ. Πούσκιν, όντας στο Κισνόβι αυτόπτης μάρτυρας της εξέγερσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη και έχοντας άμεση επαφή με τους Έλληνες επαναστάτες, γράφει στα έργα του «Eteria» και όχι «Geteria», «Eteristi» και όχι «Geteristi» (δες Α. Σ. Πούσκιν. *Άπαντα* τ. 8, σελ. 74, 255-256, τ. 12. σελ. 302, 314. Μόσχα, 1948-1949). Όλοι οι ερευνητές του έργου του Πούσκιν χρησιμοποιούν τους όρους «Geteria», «Geteristi». Αυτό αφορά και τους συντάκτες και τους σχολιαστές των απάντων του μεγάλου Ρώσου ποιητή.

19ου αι. Μάλιστα, δε νοείται η μελέτη των οικονομικών και πολιτικών προϋποθέσεων της εμφάνισης του εταιρικού κινήματος χωρίς την αναδρομή σε ένα ευρύ πραγματολογικό υλικό και σε σημαντικά θεωρητικά συμπεράσματα, τα οποία έχουν συναχθεί στη νεοελληνική ιστοριογραφία εδώ και ενάμιση σχεδόν αιώνα. Ωστόσο, μέχρι προσφάτως η νεοελληνική βιβλιογραφία παρέμενε σχεδόν άγνωστη στη χώρα μας. Σε αντιδιαστολή με άλλα τμήματα της βαλκανικής ιστορίας, η νεότερη ιστορία της Ελλάδας δε μελετήθηκε.

Ωστόσο, κατά τα τελευταία χρόνια επήλθε μια ευνοϊκή τροπή σ' αυτή την κατεύθυνση. Δημοσιεύτηκαν μια σειρά βιβλίων και άρθρων που αφορούν την προετοιμασία και την ίδια την πορεία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821-1829², γεγονός που δηλώνει αδιαμφισβήτητα την ενίσχυση της προσοχής της σοβιετικής ιστοριογραφικής επιστήμης στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας.

Το θέμα του παρόντος έργου είναι η ιστορία του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. σε συνάρτηση με την πολιτική της Ρωσίας. Η αλληλεπίδραση αυτών των δυο φαινομένων εκδηλώθηκε με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο στη δραστηριότητα της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης της Φιλικής Εταιρείας στη ρωσική επικράτεια. Ο βασικός αντικειμενικός στόχος της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη αυτής της δραστηριότητας. Ο συγγραφέας προσπάθησε να αποσαφηνίσει την ιστορία διαμόρφωσης της εν λόγω μυστικής οργάνωσης, τα πρώτα βήματα των ιδρυτών της, τη δραστηριότητα των Ρώσων Φιλικών μετά τη μεταφορά του κέντρου της οργάνωσης στην Κωνσταντινούπολη, τις συνθήκες ανάδειξης του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην ηγεσία της επαναστατικής οργάνωσης, τα μέτρα που έλαβε για την προετοιμασία της απελευθερωτικής εξέγερσης στην Ελλάδα και, τέλος, τις προσπάθειες των ρωσικών εφορειών της Φιλικής Εταιρείας να βοηθήσουν τους εξεγερμένους στη Μολδαβία, στη Βλαχία και στην Ελλάδα. Είχε ιδιαίτερη σημασία η αποσαφήνιση των σχέσεων της τσαρικής κυβέρνησης και της ρωσικής κοινής γνώμης με την επαναστατική δραστηριότητα των Ελλήνων πατριωτών στη Ρωσία.

Ωστόσο, είναι ανέφικτη η μελέτη της συγκεκριμένης ιστορίας της

² Ανάλυση κάποιων από τις εργασίες έχει δοθεί παρακάτω. Βλέπε επίσης το άρθρο μας *Η Ελληνική Επανάσταση (1821-1829) στα κείμενα των Σοβιετικών ιστορικών (Πολιτική – Οικονομική Έρευνα, τεύχος 112, σ. 13-14, Αθήνα, 1966)*.

δράσης της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία χωρίς τη μελέτη κάποιων γενικότερων και ευρύτερων προβλημάτων. Η Φιλική Εταιρεία, όπως και όλο το σύγχρονο με αυτήν ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα, συνιστώσα του οποίου ήταν και η ίδια, δεν ήταν μια ομοιογενής οργάνωση. Παράλληλα με τους οπαδούς των αποφασιστικών ενεργειών, υπήρχαν και μετριοπαθή στοιχεία, τα οποία επιδίωκαν την αναβολή της απελευθερωτικής εξέγερσης, φοβούμενα την ενεργό συμμετοχή και την επαναστατική δράση των λαϊκών μαζών. Η πάλη μεταξύ μετριοπαθούς και ριζοσπαστικής κατεύθυνσης διαπερνά όλη την ιστορία του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, ξεκινώντας από την εμφάνισή του από τα τέλη του 18ου αιώνα.

Ένα άλλο πρόβλημα που διαπερνά τη μελέτη μας είναι οι σχέσεις μεταξύ του τσαρισμού και του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος. Η επίλυση αυτού του προβλήματος έχει μεγάλη σημασία από την άποψη της ιστορίας της εξωτερικής πολιτικής της τσαρικής Ρωσίας εν γένει και ειδικότερα του ρόλου που αυτή διαδραμάτισε στα Βαλκάνια. Εννοείται ότι οποιοδήποτε δοκίμιο για τις ελληνορωσικές σχέσεις της περιόδου (τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι.) θα ήταν μονόπλευρο, εάν αναλωνόταν απλώς σε αναφορές περί της επίσημης πολιτικής της τσαρικής Ρωσίας. Στην πορεία της παρούσας μελέτης δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην ανάδειξη της σχέσης διαφόρων κοινωνικών κύκλων της Ρωσίας με τον απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού και ειδικά με το κίνημα των Φιλικών.

Μια σοβαρή δυσκολία στην οποία προσκρούει ο ιστορικός των Φιλικών είναι η αποσπασματικότητα και η διασπορά του αρχειακού υλικού.

Είναι καθ' όλα φυσικό, στον καιρό τους, οι κάτοχοι των εγγράφων της Φιλικής Εταιρείας, όπως άλλωστε και οποιασδήποτε μυστικής οργάνωσης, να μην ενδιαφέρονταν για τη διατήρησή τους. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των εγγράφων χάθηκε οριστικά, ενώ ένα άλλο είναι πιθανόν να βρίσκεται καταχωνιασμένο σε διάφορα κρατικά αρχεία και σε ιδιωτικές συλλογές. Από τις δημοσιευμένες πηγές τη μεγαλύτερη βαρύτητα έχουν οι αναμνήσεις και η αλληλογραφία ενός από τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, του Εμμανουήλ Ξάνθου³.

³ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας, Αθήναι, 1845 (εμείς χρησιμοποιήσαμε τα απομνημονεύματα του Εμμ. Ξάνθου που επανεκδόθηκαν πριν λίγο καιρό στη σειρά: Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, τ. 9., Αθήναι, 1956).

Ο Ξάνθος είναι ο μοναδικός από τους τρεις ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας που έγραψε τα απομνημονεύματά του (ο Ν. Σκουφάς πέθανε πριν ακόμα από την Επανάσταση του 1821, ενώ ο Τσακάλωφ, ο οποίος έζησε μέχρι το 1851, δεν άφησε απομνημονεύματα). Ο Ξάνθος είχε την τύχη να είναι συμμετέχων σε όλα τα σημαντικά γεγονότα της ζωής της μυστικής οργάνωσης. Μετά την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας μετακόμισε στην Κωνσταντινούπολη, όπου εντάχθηκε στην ηγετική επιτροπή της επαναστατικής οργάνωσης. Ύστερα από εντολή αυτής της επιτροπής, στις αρχές του 1819, ταξίδεψε στη Ρωσία για να προτείνει σε έναν εξέχοντα Έλληνα ηγέτη, τον τότε υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας Ι. Καποδίστρια, την ηγεσία της μυστικής οργάνωσης. Μετά την άρνηση του τελευταίου, ο Ξάνθος απευθύνθηκε σε έναν άλλον Έλληνα πατριώτη, στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο οποίος βρισκόταν επίσης σε ρωσική υπηρεσία, και τον έπεισε να ηγηθεί της Φιλικής Εταιρείας. Την περίοδο κατά την οποία ο Υψηλάντης ετοίμαζε στη Ρωσία τον απελευθερωτικό αγώνα, ο Ξάνθος ήταν ένας από τους εγγύτερους συνεργάτες του. Όταν ο Υψηλάντης, το Φεβρουάριο του 1821, πέρασε τα ρωσοτουρκικά σύνορα και ξεκίνησε στις Ηγεμονίες τον ένοπλο αγώνα, αυτός παρέμεινε στη Βεσσαραβία, καθοδηγώντας τη δράση των Ρώσων Φιλικών, ώστε να εφοδιάζουν τους εξεγερμένους στη Βλαχία και τη Μολδαβία με ανθρώπους και στρατιωτικό υλικό. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, τα απομνημονεύματα του Ξάνθου μαζί με το Παράρτημα, όπου παρατίθενται επιστολές διακεκριμένων Φιλικών, αποτελούν βασική πηγή για τη μελέτη της δραστηριότητας της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η παλαιότερη από τις δημοσιευμένες από τον Ξάνθο επιστολές χρονολογείται από τον Αύγουστο του 1817. Μέχρι τώρα δε βρέθηκε άλλο έγγραφο σχετικό με τα τρία πρώτα χρόνια της ύπαρξης της μυστικής οργάνωσης. Αυτό το κενό καλύπτεται σε κάποιο βαθμό με τα έγγραφα του αρχείου για τη λεγόμενη «υπόθεση Γαλάτη», στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

Τα απομνημονεύματα του Ξάνθου δημοσιεύτηκαν το 1845, ενώ ο συγγραφέας βρισκόταν εν ζωή. Άλλα έργα τύπου απομνημονευμάτων που περιείχαν υλικό για τη δραστηριότητα της μυστικής οργάνωσης είδαν το φως της δημοσιότητας πολλά χρόνια αργότερα. Έτσι, το 1900

ο Έλληνας ιστορικός Δ. Καμπούρογλου βρήκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας τις χειρόγραφες αναμνήσεις ενός δραστήριου Φιλικού, του Νικόλαου Υψηλάντη, αδελφού του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας, τις οποίες και δημοσίευσε⁴.

Μεγάλη σημασία για τη μελέτη της δράσης της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία έχουν τα απομνημονεύματα ενός διακεκριμένου Φιλικού από τη Βεσσαραβία, του Α. Ξοδύλου, που είδαν το φως της δημοσιότητας πριν λίγο καιρό σε μια υπέροχη έκδοση και την ετοίμασαν από κοινού ο Έλληνας ιστορικός Α. Βρανούσης και ο Ρουμάνος ιστορικός Ν. Καμαριανός⁵. Πολύτιμο υλικό για τη μελέτη των σχέσεων των Φιλικών με την τσαρική κυβέρνηση περιέχουν τα δημοσιευμένα το 1868 αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα του Ι. Καποδίστρια⁶. Εννοείται ότι όλα αυτά τα έργα έχουν τους περιορισμούς των απομνημονευμάτων, όπως είναι η ημιτελής και ανακριβής απεικόνιση της πραγματολογικής πλευράς της υπόθεσης, καθώς και η υποκειμενική προσέγγιση των συγγραφέων προς τα γεγονότα και τους συμμετέχοντες σε αυτά. Ιδιαίτερα έκδηλοι είναι αυτοί οι περιορισμοί στα απομνημονεύματα του Νικόλαου Υψηλάντη, οι κρίσεις του οποίου για ορισμένους ιστορικούς ηγέτες, μεταξύ των οποίων και όσες αφορούν τον Καποδίστρια, είναι πολύ μεροληπτικές. Στον Υψηλάντη απαντώνται επίσης πραγματολογικά σφάλματα, ιδιαίτερα κατά την περιγραφή γεγονότων των οποίων ο ίδιος δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Τα έγγραφα εκείνης της εποχής μας επιτρέπουν να ελέγξουμε και να συγκεκριμενοποιήσουμε τα γεγονότα που αναφέρονται στα απομνημονεύματα. Δυστυχώς, όμως, διατηρήθηκαν πολύ λίγα έγγραφα που έχουν σχέση με την εποχή της ύπαρξης της μυστικής οργάνωσης και αντανakλούν τη δραστηριότητά της. Ο Έλληνας ιστορικός Ι. Φιλήμων πρόσφερε μεγάλη υπηρεσία, αναζητώντας τα και δημοσιεύοντάς τα.

Ο Ι. Φιλήμων στο παράρτημα του έργου του Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως⁷, δημοσίευσε για πρώτη φορά ορισμένα

⁴ Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti. Athènes (s. a.).

⁵ Α. Ι. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός, Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821, Αθήναι, 1964.

⁶ Απομνημονεύματα του Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας, «Συλλογή άρθρων της Ρωσικής Ιστορικής Εταιρείας», Αγία Πετρούπολη, 1868, τ. 3.

⁷ Ι. Φιλήμωνος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. 1-4, Αθήναι, 1850-1861.

έγγραφα του οικογενειακού αρχείου του Υψηλάντη, όπως και την «Αρχή», το ανώτατο καθοδηγητικό όργανο της μουσικής οργάνωσης. Αυτές οι δημοσιεύσεις έχουν πρωταρχική σημασία για τη μελέτη της δράσης της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία. Για πρώτη φορά είδαν το φως της δημοσιότητας πολλές επιστολές, εκκλήσεις και εντολές του Αλέξανδρου Υψηλάντη, γραμμένες το 1820–1821, όταν καθοδηγούσε από τη Ρωσία την προετοιμασία του απελευθερωτικού κινήματος στην Ελλάδα. Η αξία των δημοσιευμάτων αναβαθμίζεται κατά πολύ εάν ληφθεί υπόψη, ότι μετά το Φιλήμονα δεν υπήρξε ούτε ένας ερευνητής που μπόρεσε να χρησιμοποιήσει τα αρχεία του Υψηλάντη και την «Αρχή» (δεν είναι γνωστός ούτε ο τόπος φύλαξης αλλά ούτε και η τύχη τους).

Το 1909 ο δημοσιολόγος Σ. Σακελλάριος⁸ από την Οδησσό δημοσίευσε τη συλλογή εγγράφων για τη δράση της εφορείας (περιφερειακής επιτροπής) της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησσό. Τα έγγραφα αυτά περιγράφουν, κυρίως, τη δράση των Φιλικών της Οδησσού μετά την έναρξη της εξέγερσης στη Μολδαβία και την Ελλάδα. Δυστυχώς, ο Σακελλάριος αγνόησε τις αρχές της επιστημονικής δημοσίευσης των εγγράφων. Η συλλογή δεν έγινε μεθοδικά, δεν τηρήθηκαν χρονολογικές ή κάποιου άλλου είδους θεματικές αρχές. Η σύγκριση των δημοσιευμένων εγγράφων με τα πρωτότυπά τους, μεγάλο μέρος των οποίων φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους της Ελλάδος που συγκροτήθηκε από Έλληνες ερευνητές, έδειξε ότι η επιλογή των κειμένων που ετοίμασε προς δημοσίευση ο Σακελλάριος δεν έγινε με αρκετή επιμέλεια⁹.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες εμφανίστηκαν ακόμα μερικές δημοσιεύσεις που έδωσαν κάποιο υλικό για τη μελέτη της ιστορίας του κινήματος των Φιλικών στη Ρωσία. Μια συλλογή εγγράφων από τα αυστριακά αρχεία με θέμα την εξέγερση του 1821 έχει πολλά στοιχεία και για τη δράση των Ρώσων Φιλικών και εκδόθηκε το 1958 από τον Έλληνα ιστορικό Γ. Λαίο¹⁰. Πολύ σημαντική για τη μελέτη της δραστηριότητας της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία είναι και η πενιάτομη δημοσίευση για την εξέγερση του Τ. Βλαντιμιρέσκου που πραγματοποιήθηκε το 1959–1962 από την

⁸ Σ. Σακελλάριος, Φιλική Εταιρεία, Εν Οδησσώ, 1909.

⁹ Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός, Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 152.

¹⁰ Γ. Λαΐου, Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821, Ιστορικά δοκουμεντά από τα Αυστριακά Αρχεία, Αθήναι, 1958.

Ακαδημία Επιστημών της Ρουμανίας¹¹. Ένα μεγάλο αριθμό εγγράφων για το κίνημα των Φιλικών περιέχουν ο τέταρτος και ο πέμπτος τόμος. Σ' αυτούς είναι συγκεντρωμένα τα πιο σημαντικά έγγραφα που παλιότερα ήταν δημοσιευμένα σε διάφορες εκδόσεις, όπως και νέο υλικό, βγαλμένο από τα αρχεία της Ρουμανίας και της ΕΣΣΔ. Τέλος, το 1964 νέα έγγραφα για τη Φιλική Εταιρεία είδαν το φως της δημοσιότητας στην Αθήνα σε αναμνηστικό τεύχος, αφιερωμένο στα 150 χρόνια από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας¹².

Ο γνωστός Έλληνας ιστορικός Τ. Βουρνάς συγκέντρωσε και δημοσίευσε, επίσης, πολύτιμα έγγραφα, που ήταν διασκορπισμένα σε διάφορες, πολλές φορές σπάνιες εκδόσεις¹³. Τέλος, πολύ πρόσφατα δημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα σημαντικά έγγραφα από τα αρχεία του Π. Σέκερη, ο οποίος ήταν επικεφαλής από το 1818 έως το 1820 του κέντρου της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη. Σ' αυτά συγκαταλέγεται και ένας κατάλογος με 515 μέλη της μυστικής οργάνωσης με αναφορά του επαγγέλματός τους, του τόπου και του χρόνου προσηλυτισμού τους¹⁴.

Ο κατάλογος με τις δημοσιευμένες πηγές που αφορούν την ιστορία της δράσης των Φιλικών εξαντλείται κυρίως με τις εκδόσεις που υποδείξαμε παραπάνω. Και έχει σοβαρά κενά. Λείπουν έγγραφα για ορισμένες σημαντικές προσωπικότητες και μάλιστα για ολόκληρες περιόδους. Τέτοιες «σκοτεινές» περίοδοι αποτελούν, μεταξύ άλλων, τα πρώτα τρία χρόνια ζωής της Φιλικής Εταιρείας, από το 1814 έως το 1817. Γι' αυτό έχει μεγάλη σημασία το αδημοσίευτο υλικό για τους Φιλικούς των σοβιετικών αρχείων. Τα έγγραφα αυτά αφορούν τόσο την ίδια τη μυστική οργάνωση όσο και μεμονωμένα μέλη της. Αυτά μας δίνουν εν μέρει τη δυνατότητα να αναπλάσουμε τις αληθινές βιογραφίες ορισμένων Ρώσων Φιλικών, για τους οποίους στις ελληνικές πηγές υπάρχουν απλώς άδηλες και αποσπασματικές υπενθυμίσεις.

Το υλικό για τους Ρώσους Φιλικούς που φυλάσσεται σε αρχεία της ΕΣΣΔ είναι διασκορπισμένο. Αυτά είναι συνήθως μεμονωμένα έγγραφα

¹¹ Documente privind istoria României. Rascoala din 1821, v. 1-5, București, 1959-1962.

¹² Ε. Πρωτοφάλη, Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικών τεύχος επί τη 150ετηρίδι, Αθήναι, 1964.

¹³ Τ. Βουρνά, Φιλική Εταιρεία. Α' τα παράνομα ντοκουμέντα. Β' Απομνημονεύματα αγωνιστών (Ε. Ξάνθος – Γ. Λεβέντης), [Αθήνα, 1965].

¹⁴ Ι. Μελετοπούλου, Η Φιλική Εταιρεία, Αρχείον Π. Σέκερη, Αθήναι, 1967.

που φυλάσσονται σε αρχεία στη Μόσχα, στην Πετρούπολη, στην Οδησό και στο Κισνιόβι. Μόνο σε δυο περιπτώσεις γίνεται λόγος για κάποιες μικρές συλλογές εγγράφων. Η πρώτη συλλογή φυλάσσεται στα Ρωσικά Κρατικά Στρατιωτικο-ιστορικά αρχεία (ΡΚΣΙΑ) και περιλαμβάνει το υλικό της μυστικής έρευνας για τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας, την οποία διεξήγαγε ειδική επιτροπή που ουσιάθηκε κατόπιν εντολής του Αλέξανδρου Α'¹⁵. Η δεύτερη συλλογή φυλάσσεται στο Κρατικό Αρχείο της Ρωσικής Ομοσπονδίας (ΚΑΡΟ) και στο Αρχείο της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας (ΑΕΙΡΑ) και αφορά τη λεγόμενη «*υπόθεση Γαλάτη*», εξ αφορμής της οποίας η τσαρική κυβέρνηση έμαθε για πρώτη φορά για την ύπαρξη της μυστικής ελληνικής οργάνωσης¹⁶. Γενικά, πρωταρχική σημασία για τη συγκεκριμένη έρευνα έχει εκείνο το υλικό των ρωσικών αρχείων το οποίο έως τώρα δεν έχει χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές. Το υλικό αυτό μας επιτρέπει, εν μέρει, να διευκρινίσουμε το επίδικο στην ιστοριογραφία ζήτημα των σχέσεων μεταξύ της Φιλικής Εταιρείας και της τσαρικής κυβέρνησης.

Ας περάσουμε στο θέμα της ιστοριογραφίας. Όπως ήδη αναφέραμε, η ιστοριογραφία της ημεδαπής δεν ασχολήθηκε ειδικά με το κίνημα των Φιλικών στη Ρωσία. Αλλά ούτε και στην ιστοριογραφία της αλλοδαπής έχουν γίνει κάποιες έρευνες που να έχουν εξαντλήσει το θέμα. Ωστόσο, η δραστηριότητα των Φιλικών στη Ρωσία είναι αναπόσπαστη από τη γενική ιστορία της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Γι' αυτό στο έργο μας, η ελληνική βιβλιογραφία για τη Φιλική Εταιρεία παίζει σημαντικό ρόλο.

Το πρώτο ιστοριογραφικό έργο για τη Φιλική Εταιρεία δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα πριν από 135 χρόνια. Συγγραφέας της ήταν ο ιστορικός Ι. Φιλήμων, που αναφέρθηκε παραπάνω και ο οποίος συμμετείχε στην Επανάσταση του 1821-1829¹⁷. Ο Ι. Φιλήμων, στηριζόμενος κυρίως στην καταγραφή μαρτυριών διακεκριμένων Φιλικών, συμπολεμιστών του,

¹⁵ ΡΚΣΙΑ, Α.. ΒΟΥΑ. Φ. 873, «Περί της ιδρύσεως από τους Έλληνες της Βιέννης μυστικής οργανώσεως με την ονομασία Εταιρεία, με σκοπό την απελευθέρωση της Ελλάδος από την κατοχή των Τούρκων, περί της συμμετοχής και της θέσεως στην εν λόγω άκρως απόρρητη υπόθεση του Έλληνα Ιακώβου Βούλγαρη, των πριγκίπων: Χαντζέρη, Υψηλάντη, Καντακουζηνού, Μαυροκορδάτου και άλλων προσώπων».

¹⁶ ΚΑΡΟ. Α. 1165, σπ. 2, Φάκελος 10, ΑΕΙΡΑ, Α. Γραμματεία 1816-1818, Φ. 12638.

¹⁷ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας, Εν Ναυπλία, 1834.

έδωσε μια σύντομη περίληψη της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας και περιέγραψε την οργανωτική της δομή. Η εργασία του εμφορείται από προοδευτικές κοινωνικοπολιτικές θέσεις. Ο Ι. Φιλήμων ήταν ο πρώτος ιστορικός που απέδειξε ότι η εξέγερση του 1821 προετοιμάστηκε από τη μυστική επαναστατική οργάνωση. Η Φιλική Εταιρεία, γράφει ο Φιλήμων, δημιουργήθηκε από τα μικροαστικά στρώματα των Ελλήνων και η ίδρυσή της δεν έχει σχέση με την επίδραση της Ρωσίας σ' αυτήν¹⁸. Κατ' αυτό τον τρόπο, υπογραμμίστηκε ο τεράστιος ρόλος που έπαιξαν στην απελευθέρωση της Ελλάδας τα δημοκρατικά στρώματα που ίδρυσαν τη Φιλική Εταιρεία.

Στο έργο του Ι. Φιλήμονα δεν αποφεύγονται και ορισμένα λάθη. Στην εργασία αναφέρονται λίγα ονόματα, ενώ ορισμένες πλευρές της πρακτικής δραστηριότητας των Φιλικών έμειναν στο σκοτάδι. Αυτό δεν εξηγείται μόνο από την έλλειψη εμπειρικού υλικού, αλλά και από την υπάρχουσα πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα του 1834. Οι επαναστάτες Φιλικοί δεν έχαιραν μεγάλης εκτίμησης από την εποπτεύουσα βαυαρική βασιλική ακολουθία που κυβερνούσε τη χώρα τότε. Γι' αυτό ο ιστορικός, για να μην εκθέσει ανθρώπους που βρίσκονταν εν ζωή, τους συμμετέχοντες στο κίνημα των Φιλικών, έπρεπε να λάβει τις μέγιστες προφυλάξεις. Στην εργασία υπάρχουν και πολύ σοβαρά εμπειρικά λάθη. Ένα από αυτά είναι ότι κατονόμασε ως ιδρυτή της Φιλικής Εταιρείας στη θέση του Εμμανουήλ Ξάνθου τον Π. Αναγνωστόπουλο.

Ο συγγραφέας διόρθωσε ο ίδιος αυτά και ορισμένα άλλα λάθη μετά από 35 χρόνια στο νέο έργο του: Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως¹⁹. Ο πρώτος τόμος αυτού του σπουδαίου έργου αποτελεί τη συνέχεια και τη συμπλήρωση του Ιστορικού δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία. Παράλληλα, με το κείμενο του συγγραφέα, όπως ήδη αναφέραμε, περιέχονται πολλά πολύτιμα έγγραφα, στο ίδιο, ωστόσο, το έργο τα έγγραφα αυτά δεν πάρθηκαν υπόψη και δε χρησιμοποιήθηκαν όσο θα έπρεπε. Εκτός αυτού, στο έργο αυτό του Ι. Φιλήμονα, όπως και στο πρώτο, υπάρχει κάποιος υποκειμενισμός, που εκδηλώνεται, κατά κάποιον τρόπο, με τη μεγαλοποίηση του ρόλου της οικογένειας Υψηλάντη στο ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Ωστόσο, παρά τις

¹⁸ Στο ίδιο. Σελ. 135.

¹⁹ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήναι, 1859-1861.

ανεπάρκειες, τα έργα του Ι. Φιλήμονα, χάρη στο πολύτιμο και πολλές φορές μοναδικό εμπειρικό υλικό τους, δεν έχουν χάσει μέχρι σήμερα τη σημασία τους²⁰.

Μια από τις πιο σημαντικές έρευνες που αφορούν την ιστορία της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης είναι και η εργασία του ιστορικού Τ. Κανδηλώρου *Η Φιλική Εταιρεία. 1814-1821*, που δημοσιεύτηκε το 1926²¹. Η έρευνα του Τ. Κανδηλώρου εδράζεται σε έγγραφα. Ο συγγραφέας χρησιμοποίησε για την περιγραφή της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας κατά κόρον τη δημοσιευμένη εργασία του Ι. Φιλήμονα, όπως και άλλα δημοσιευμένα έργα, κυρίως ελληνικά. Ακόμη, άντλησε ενδιαφέρουσες πληροφορίες και από τα δημοσιευτα απομνημονεύματα και γράμματα του Ε. Ξάνθου, του Π. Αναγνωστόπουλου και άλλων διακεκριμένων Φιλικών που ανακάλυψε στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών και στο αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας.

Η εργασία του Τ. Κανδηλώρου είναι, αναμφισβήτητα, ένα εγχειρίδιο που αφορά το σύνολο της ιστορίας της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Ωστόσο, η επιστημονική της αξία μειώνεται αισθητά λόγω της προσπάθειας του συγγραφέα να χρησιμοποιήσει ένα από τα πιο προοδευτικά κινήματα στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας για την ενίσχυση των προσωπικών και μάλιστα πολύ αντιδραστικών πολιτικών απόψεών του. Το βιβλίο εμφορείται από τις θέσεις ενός μεγαλοκρατικού σοβινισμού. Ο Τ. Κανδηλώρος βλέπει στη δράση της Φιλικής Εταιρείας, πρωτίστως, *«την αληθινή αντανάκλαση του ηρωικού και του ακμάζοντος ελληνικού πνεύματος»*. Η ιδέα της δημιουργίας μιας «μεγάλης Ελλάδος» αποδίδεται στο Ν. Σκουφά και σε άλλους διακεκριμένους Φιλικούς. Οι βαλκανικοί λαοί κατηγορούνται αβάσιμα για το γεγονός ότι *«συνειδητά»* δε συμμετείχαν στον αγώνα για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Ο συγγραφέας, το ίδιο αναπόδεικτα, αποδίδει στην Αγγλία το ρόλο του *«προστάτη του ελληνισμού»*. Η αγγλοφιλία του Τ. Κανδηλώρου επέδρασε πασιφανώς στην ερμηνεία του όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ της Φιλικής Εταιρείας και της ρωσικής κυβέρνησης, οι οποίες δε φωτίζονται αρκετά αντικειμενικά.

²⁰ Για το έργο του Ι. Φιλήμονα και των άλλων ιστορικών της Φιλικής Εταιρείας, βλέπε επίσης Γ. Λ. Αρς, *Η ιστοριογραφία της «Φιλικής Εταιρείας», Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, 1964, Νο 3.

²¹ Τ. Κανδηλώρου, *Η Φιλική Εταιρεία, 1814-1821*, Εν Αθήναις, 1926.

Μετά από 40 και πλέον χρόνια που πέρασαν από τη δημοσίευση της μονογραφίας του Κανδηλώρου, δεν είδαν το φως άλλες έρευνες που να αγκαλιάζουν όλη γενικά τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας. Η δυσκολία της εμφάνισης μιας νέας έρευνας που διαλαμβάνει θεματικά τα πάντα έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι το πρωτότυπο υλικό είναι περιορισμένο. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, βαθμηδόν ανακαλύπτονται και χρησιμοποιούνται επιστημονικά νέα έγγραφα για την ιστορία της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Εκτός αυτού, οι ιστορικοί μιας σειράς χωρών, υπό διαφορετικό πρίσμα ο καθένας και με διαφορετικά κίνητρα, στρέφονται προς την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας. Στο Χάρκοβο το 1926 δημοσιεύτηκε μια συλλογή άρθρων και εγγράφων, που ήταν αφιερωμένη στην επέτειο των 100 χρόνων από το κίνημα των δεκεμβριστών στην Ουκρανία²². Στη συλλογή αυτών των άρθρων δημοσιεύτηκε και το άρθρο του Α. Ριαμπίνιν-Σκλιαρέφσκι: Οι μυστικές οργανώσεις στο νότο κατά την περίοδο των Δεκεμβριστών. Ένα από τα κεφάλαια του άρθρου φέρει την ονομασία «Geteria» και είναι αφιερωμένο στη δραστηριότητα των Φιλικών στην Οδησό. Εδώ ο συγγραφέας παραθέτει ενδιαφέροντα αποσπάσματα από έγγραφα του κρατικού αρχείου της περιφέρειας της Οδησού. Αυτά δείχνουν, μεταξύ άλλων, τη συμμετοχή ντόπιων κατοίκων διαφόρων εθνικοτήτων στο ελληνικό επαναστατικό κίνημα που έλαβε χώρα στη Ρωσία. Ωστόσο, γενικά, η πρώτη αυτή προσπάθεια στην ιστοριογραφία της χώρας μας να μελετηθεί η δραστηριότητα της ελληνικής μυστικής οργάνωσης στη ρωσική επικράτεια δεν μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη. Βασικό μειονέκτημα της συγκεκριμένης εργασίας είναι ότι τα έγγραφα του αρχείου δεν εξετάζονται κριτικά, δεν αντιπαραβάλλονται με ελληνικές πηγές και βιβλιογραφία, οι οποίες μάλλον δεν ήταν διαθέσιμες στο συγγραφέα. (Εν πάση περιπτώσει, δε χρησιμοποίησε ούτε ένα βιβλίο στα ελληνικά, ούτε και εκείνο που δημοσιεύτηκε το 1909 στην Οδησό, συγγραφέας του οποίου είναι ο Σ. Σακελλαρίου και που είναι άμεσα αφιερωμένο στη δραστηριότητα της εφορείας της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό). Στην εργασία δεν εξετάζεται συστηματικά η ιστορία του κινήματος των Φιλικών στην Οδησό. Οι αποσπασματικές μαρτυρίες που παραθέτει ο Α. Ριαμπίνιν-Σκλιαρέφσκι για τη Φιλική Εταιρεία γενικά και ιδιαίτερα για την επιτροπή της Οδησού έχουν ανακρίβειες.

²² «Рух декабристів на Україні», Харків, 1926.

Ο συγγραφέας, για παράδειγμα, ταυτίζει λανθασμένα την *εταιρεία* με το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα με την ευρεία έννοια. Από εδώ απορρέει η λανθασμένη εντύπωσή του ότι η εταιρεία έδρασε μέχρι τη λήξη του πολέμου για την ανεξαρτησία και στη συνέχεια «πέθανε από φυσικό θάνατο». Στην πραγματικότητα η Φιλική Εταιρεία έπαυσε να υφίσταται ως οργάνωση το 1821.

Το 1937 ο Έλληνας ιστορικός Β. Μέξας δημοσίευσε μια έρευνα για τη σύνθεση των μελών της Φιλικής Εταιρείας²³. Ο κατάλογος των ενεργών μελών που κατάρτισε, αρχίζοντας από το βαθμό του «ιερέα» και πάνω, περιείχε 541 ονόματα. Ο Ι. Φιλήμων νωρίτερα στην προσθήκη του πρώτου τόμου του έργου του Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως δημοσίευσε έναν κατάλογο με 692 ονόματα. Ωστόσο, ο κατάλογος του Β. Μέξα είναι πιο αξιόπιστος, δεδομένου ότι καταρτίστηκε κυρίως βάσει του υπηρεσιακού καταλόγου των μελών της μυστικής οργάνωσης²⁴, όπως και των επιστολών μύησης, ερωτηματολογίων τρόπων τινά που συμπλήρωναν τα νέα μέλη κατά την είσοδό τους στη μυστική οργάνωση, τα οποία διατηρούσε στο αρχείο του ένας διακεκριμένος Φιλικός, ο Π. Σέκερης. Ο κατάλογος περιέχει στοιχεία για το επάγγελμα του μνημένου, το ύψος της αρχικής συνδρομής, το χρόνο και τον τόπο ένταξης στην οργάνωση. Ο Β. Μέξας δίνει μια αρκετά ακριβή εικόνα για τη διαδικασία μύησης στη Φιλική Εταιρεία στη ρωσική επικράτεια κατά την περίοδο 1814-1818. Δυστυχώς, στο συγκεκριμένο ζήτημα υπάρχουν μόνο αποσπασματικές πληροφορίες για τα επόμενα τρία χρόνια ύπαρξης της μυστικής οργάνωσης (1818-1821).

Σε άρθρο του Έλληνα ιστορικού Α. Βακαλόπουλου που δημοσιεύτηκε το 1952²⁵ εξετάζεται ένα άλλο αδιευκρίνιστο θέμα: η ακριβής ημερομηνία και ο τόπος ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία.

Σε μια πιο ευρεία θεώρηση η δράση της στη Ρωσία εξετάζεται στο άρθρο του Ρουμάνου ιστορικού Ν. Καμαριανού, που δημοσιεύτηκε το 1960²⁶. Το έργο του Ν. Καμαριανού αποτελεί μια σοβαρή έρευνα. Ο

²³ Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, Αθήναι, 1937.

²⁴ Όπως ήδη είπαμε, ο κατάλογος αυτός δημοσιεύτηκε ολόκληρος μαζί με άλλα υλικά από το αρχείο του Σέκερη το 1967 από τον Έλληνα ερευνητή Ι. Μελετιόπουλο.

²⁵ Α. Βακαλοπούλου, Συμβολή στην ιστορία και οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας, *Ελληνικά*, τ. 12, τεύχος 1, Θεσσαλονίκη, 1952.

²⁶ Ν. Camariano, Despre organizarea si activitate Eteriei in Rusia inainte de ras-coala din 1821, *Studii si materiale de istoria moderna*, v. II, Bucuresti, 1960.

συγγραφέας χρησιμοποίησε βασικές ελληνικές δημοσιευμένες πηγές και βιβλιογραφία. Εδώ εξετάζονται οι προϋποθέσεις δημιουργίας της Φιλικής Εταιρείας, η ιστορία της ίδρυσής της, η οργανωτική δομή της μυστικής οργάνωσης και η δραστηριότητα των πυρήνων της στη ρωσική επικράτεια. Ωστόσο, η εξιστόρηση της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης έφτασε έως τον Απρίλιο του 1820, τότε που τέθηκε επικεφαλής της ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στο ρόλο του ελληνικού θεάτρου της Οδησσού στην προπαγάνδα των επαναστατικών ιδεών μεταξύ του τοπικού ελληνικού πληθυσμού. Στο έργο έχει δοθεί μεγάλη προσοχή στις σχέσεις μεταξύ της Φιλικής Εταιρείας και της τσαρικής κυβέρνησης. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι στη Ρωσία υπήρξαν ευνοϊκές συνθήκες για τη δράση της οργάνωσης των Φιλικών. Ωστόσο, ο ισχυρισμός του ότι ο Αλέξανδρος Α' υποσχέθηκε να υποστηρίξει την απελευθερωτική εξέγερση στην Ελλάδα είναι πολύ αμφιλεγόμενος.

Στο Ν. Καμαριανό ανήκουν επίσης μια σειρά ερευνών για τη δράση της Φιλικής Εταιρείας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες²⁷. Το 1962 εκδόθηκε στη Γενεύη το βιβλίο του Ν. Μπότσαρη που πραγματεύεται το ζήτημα των σχέσεων του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. με τους απελευθερωτικούς αγώνες άλλων βαλκανικών λαών²⁸.

Το 1964 στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες, διεξήχθη ευρύς κύκλος εκδηλώσεων προς τιμήν των 150 χρόνων από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Με αφορμή αυτή την τόσο σημαντική επέτειο, είδε το φως της δημοσιότητας μια σειρά νέων μονογραφιών, συλλογή άρθρων με έγγραφα και εκλαϊκευτικά έργα για την ελληνική επαναστατική οργάνωση. Από τα έργα που δημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα θα σημειώσουμε

²⁷ Βλέπε: Ν. Καμαριανός, Η συμβολή του ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσου στη Φιλική Εταιρεία, Νέα Εστία, τ. 76, τεύχ. 898, Αθήναι, 1964. Ν. Kamariano, L' activite de Georges Olympios dans les Principautés Roumaines avant la revolution de 1821, Revue des etudes sud-est europeennes, T. II, N 3-4 Bucarest, 1964. Ν. Camariano, Les relations de Tudor Vladimirescu, avec Hetairie avant la révolution de 1821, Balkan studies, v. 6, N 1. Thessaloniki, 1965. Ν. Camariano, Planurile revolutionare ale eteristilor din Bucuresti si colaborarea lor cu Tudor Vladimirescu, Studii. Revista de istorie, Bucuresti, 1967, N6.

²⁸ Ν. Botzaris, Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution Grecque (1789-1821), Genève, 1962. Βλέπε την κρίση μας όσον αφορά αυτό στο περιοδικό *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, 1964, Νο 5.

το άρθρο ενός διακεκριμένου αστού ιστορικού, του Ε. Πρωτοψάλτη, με τίτλο Η Φιλική Εταιρεία και το έργον της²⁹. Το άρθρο παρουσιάζει ενδιαφέρον, μιας και απηχεί την επίσημη αντίληψη της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας.

Στην επίσημη ελληνική ιστοριογραφία ήταν επί μακρόν διαδεδομένη η άποψη ότι η Φιλική Εταιρεία ήταν «*υπερβολικά επαναστατική οργάνωση, οι πράξεις της οποίας ήρθαν πρόωρα*» και «*επέφεραν ζημία*» στο έθνος. Η σύγχρονη αστική ιστοριογραφία της Ελλάδας απέρριψε αυτή τη θέση. Ο Πρωτοψάλτης αποκαλεί τη Φιλική Εταιρεία «*σωτήρια οργάνωση*», η οποία ένωσε «*όλες τις ζωντανές δυνάμεις*», ενώ το «*πνεύμα*» της εξαπλώθηκε μεταξύ «*όλων των τάξεων*». Κατ' αυτό τον τρόπο αγνοείται το γεγονός ότι η δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας προκάλεσε την αντίδραση των συντηρητικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Ο Πρωτοψάλτης υπογραμμίζει επίσης τον καθαρά ελληνικό χαρακτήρα της και συμπλέοντας με τον Κανδηλώρο παραπονείται ότι η επαναστατική πρωτοβουλία των Ελλήνων δε βρήκε τη «*δέουσα ανταπόκριση*» στους άλλους βαλκανικούς λαούς. Στο άρθρο του υποδεικνύει ορισμένα άλута ή αμφιλεγόμενα προβλήματα της ιστορίας της οργάνωσης. Μεταξύ αυτών αναφέρει και το θέμα των σχέσεων της ρωσικής κυβέρνησης με τη Φιλική Εταιρεία.

Η επέτειος της επαναστατικής οργάνωσης του ελληνικού λαού γιορτάστηκε και στη Σοβιετική Ένωση. Μεταξύ άλλων, υπήρξε και ένα ειδικό αφιέρωμα σε τεύχος του περιοδικού *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*³⁰. Σε αυτό, μεταξύ των άλλων κειμένων, δημοσιεύτηκε και το άρθρο του Έλληνα ιστορικού Τ. Βουρνά με θέμα τη Φιλική Εταιρεία³¹. Στο άρθρο αναφέρονται περιληπτικά οι απόψεις των προοδευτικών ιστορικών της Ελλάδας για την προέλευση και το χαρακτήρα της Φιλικής Εταιρείας.

Μεγάλη θέση στο επιστημονικό έργο του επιφανή εκπροσώπου της προοδευτικής ελληνικής ιστοριογραφίας Γ. Κορδάτου καταλαμβάνει η ιστορία αυτής της επαναστατικής οργάνωσης. Στο κεφαλαιώδες έργο του

²⁹ Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία και το έργον της, Νέα Εστία, τ. 76, τεύχ. 898 (1964).

³⁰ Στα 150 χρόνια από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας προετοιμάστηκε επίσης η συνοπτική ιστορία της. Βλέπε: Γ. Α. Αρς, Η μυστική οργάνωση Φιλική Εταιρεία, Μόσχα, 1965.

³¹ Τ. Βουρνάς, Φιλική Εταιρεία, Νεότερη και σύγχρονη ιστορία, 1964, Νο 3. Σ' αυτόν ανήκει επίσης το βιβλίο για τη Φιλική Εταιρεία (Τ. Βουρνά, Φιλική Εταιρεία, Αθήνα, 1959).

Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας παράλληλα με άλλα μελετήθηκε και αυτό το ζήτημα³². Ο Γ. Κορδάτος υπογραμμίζει τον αποφασιστικό ρόλο της αστικής τάξης των Ελλήνων της διασποράς, των ελληνικών κοινοτήτων της αλλοδαπής στην προετοιμασία της Επανάστασης του 1821. Ακριβώς από αυτό, το πλέον ανεπτυγμένο από πολιτικής απόψεως τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης, προήλθε η πρωτοβουλία της ίδρυσης και του ηγετικού ρόλου στη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας. Σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, στη μυστική οργάνωση εντάχθηκαν και ορισμένοι εκπρόσωποι των φεουδαρχικών στρωμάτων, οι οποίοι ήταν αντίθετοι στις επαναστατικές μεθόδους του αγώνα. Το γεγονός αυτό λειτούργησε ως αιτία εμφάνισης σοβαρών αντιθέσεων στο εσωτερικό της οργάνωσης.

Ο Έλληνας μαρξιστής ιστορικός Λ. Στρίγκος υπογραμμίζει την ύπαρξη δυο κυρίαρχων ρευμάτων στη Φιλική Εταιρεία: του επαναστατικοδημοκρατικού και του συμβιβαστικού³³. Ωστόσο, γενικά, η Φιλική Εταιρεία διατήρησε ως οργάνωση τον επαναστατικό της χαρακτήρα μέχρι τέλους. Το κύριο στήριγμά της, όπως υπογραμμίζουν οι Έλληνες προοδευτικοί ιστορικοί, ήταν τα δημοκρατικά στρώματα του ελληνικού λαού.

Ο επιφανής Ρουμάνος ιστορικός Α. Οτσέεα στα έργα του που δημοσιεύτηκαν από το 1962 έως το 1964 εκφέρει μια διαφορετική άποψη. Ο Ρουμάνος ιστορικός θεωρεί ότι η Φιλική Εταιρεία δε στηρίχτηκε μόνο στις επαναστατικές δυνάμεις του ίδιου του ελληνικού λαού, αλλά και στην τσαρική κυβέρνηση.

Κατά τη γνώμη του Οτσέεα, *«εμπνευστής και μυστικός οργανωτής του κινήματος των Φιλικών ήταν ο Αλέξανδρος Α΄, ο Ι. Καποδίστριας και ο Ρώσος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Γ. Α. Στρόγκανοφ»*³⁴. Όπως ισχυρίζεται, το καθένα από αυτά τα πρόσωπα έπαιξε καθορισμένο ρόλο στη δράση της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Έτσι, ο Ι. Καποδίστριας, *«ο οποίος αποτελούσε ψυχή του κινήματος»*³⁵, ήταν ταυτόχρονα μαζί με το

³² Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τ. 2, Αθήνα, 1957, σ. 21-123 (βλέπε επίσης τη δική μας κρίση σε αυτή την εργασία στο περιοδικό *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, 1961, No 2).

³³ Λ. Στρίγκου, *Η επανάσταση του Εικοσιένα* (χ. τ.), 1959, σ. 47.

³⁴ Α. Οτεεα, Eteria, O suta cincizeci de ani de la intemeierea ei, Studii, Revista de istorie, Bucuresti, 1964, No 6, p. 1250.

³⁵ Α. Οτεεα, L' Insurrection de 1821 dans les principautes Danubiennes, Revue roumaine d' histoire, T. 1., 1962, p. 88.

Γ. Α. Στρόγκανοφ «η βασική κινητήρια δύναμη της Εταιρείας»³⁶. Όσο για τον τσάρο Αλέξανδρο Α', εκείνος ήταν ενημερωμένος για όλα τα σχέδια και τις πράξεις της, την «επιδοκίμαζε» και μάλιστα τη «χρηματοδοτούσε»³⁷. Ο Α. Οτσέτεα θεωρεί ότι γενικά όλοι οι ηγετικοί παράγοντες της ρωσικής πολιτικής, μέχρι μια ορισμένη χρονική στιγμή, καθοδηγούσαν τη Φιλική Εταιρεία και προετοιμάζαν την εξέγερση του Αλέξανδρου Υψηλάντη³⁸. Η γενική του εκτίμηση γι' αυτή την οργάνωση απορρέει από την ιδέα ότι η Φιλική Εταιρεία και η τσαρική κυβέρνηση είχαν στενές σχέσεις μεταξύ τους. Χαρακτηρίζει τους Έλληνες Φιλικούς ως «ένα σωρό συνωμότες που προέρχονται από την αριστοκρατία της γης και των ευγενών του Φαναρίου», οι οποίοι παίρνουν αποφάσεις χωρίς να υπολογίζουν τις συνέπειες που θα έχουν πάνω στις λαϊκές μάζες³⁹. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Ρουμάνου ιστορικού, «ο κλήρος όλων των βαθμίδων ήταν ο βασικός παράγοντας κινητοποίησης και προσηλυτισμού» (στη Φιλική Εταιρεία – Γ.Α.)⁴⁰.

Οι παραπάνω θέσεις του Οτσέτεα προκάλεσαν αντιρρήσεις εκ μέρους μιας σειράς ειδικών. Το 1965 στη Σόφια δημοσιεύτηκε το βιβλίο του Βούλγαρου ιστορικού Ν. Τόντοροφ με τίτλο Η Φιλική Εταιρεία και οι Βούλγαροι⁴¹. Στο βιβλίο αποδεικνύεται η ενεργός συμμετοχή Βουλγάρων στις δραστηριότητες της Φιλικής Εταιρείας και στο οργανωμένο από τους εταιριστές στασιαστικό κίνημα στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Κατ' αυτό τον τρόπο, διαψεύδονται οι ισχυρισμοί των Ελλήνων αστών ιστορικών ότι η προσπάθεια των Ελλήνων πατριωτών για απελευθέρωση δεν υποστηρίχθηκε από τους βαλκανικούς λαούς. Σ' αυτό το έργο ο Ν. Τόντοροφ διαφώνησε και με την άποψη του Α. Οτσέτεα. Έστρεψε την προσοχή του σε γεγονότα που έρχονται σε αντιπαράθεση με αυτή την αντίληψη. Και αυτά είναι η εχθρική στάση του τσάρου προς την εξέγερση του Αλέξανδρου Υψηλάντη και οι ουσιαστικές κοσμοθεωρητικές διαφο-

³⁶ Α. Otetea, *Miscarea revolutionara din 1821*, Istoria Rominiei, Bucuresti, v. III, 1964, p. 864.

³⁷ Α. Otetea, *L' Insurrection de 1821*...p. 88.

³⁸ Istoria Rominiei, v. III, p. 886-887.

³⁹ Α. Otetea, *Eteria*...,p. 1251.

⁴⁰ Ibid., p. 1240.

⁴¹ Ν. Τόντοροφ, *Η Φιλική Εταιρεία και οι Βούλγαροι*, Σόφια, 1965. Βλέπε την κρίση μας στο περιοδικό Σοβιετική σλαβονομία, 1967, Νο 2.

ρές μεταξύ του Ι. Καποδίστρια και του Αλ. Υψηλάντη⁴². Στη συνέχεια, ο Έλληνας ιστορικός Α. Δεσποτόπουλος προέβη σε μια σοβαρή κριτική ανάλυση της αντίληψης του Α. Οτισέτα. Ο Α. Δεσποτόπουλος θεωρεί ότι αυτή η αντίληψη υποβαθμίζει τη σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, καθώς η τελευταία φέρεται ως κατευθυνόμενη από ξένους. Με πολύ αρνητικό τρόπο παρουσιάζεται και η πολιτική της Ρωσίας, η οποία, αν πιστέψουμε τον Α. Οτισέτα, κατ' αρχάς εξώθησε τους Έλληνες σε εξέγερση και στη συνέχεια τους εγκατέλειψε στο έλεος της μοίρας.

Ο Έλληνας ιστορικός αμφισβητεί αποφασιστικά αυτή τη θέση. Σύμφωνα με τα λόγια του, *«δεν ήταν η Ρωσία που ώθησε τους Έλληνες σε εξέγερση το 1821, αλλά αντίθετα, η Φιλική Εταιρεία προσπάθησε να εμπλέξει τη Ρωσία στα σχέδιά της»*⁴³. Κατά τη γνώμη του Δεσποτόπουλου, το πραγματολογικό υλικό που χρησιμοποίησε ο Ρουμάνος επιστήμονας δεν παρέχει αποκρώντες λόγους για τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο ίδιος. Ο Έλληνας ιστορικός παρατήρησε επίσης ότι ο Α. Οτισέτα δε χρησιμοποίησε μια σειρά σημαντικών πηγών, τα στοιχεία των οποίων βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με την αντίληψή του. Πρόσθεσε επίσης ότι τα έγγραφα που χρησιμοποίησε ο Οτισέτα αναφέρονται στην περίοδο μετά την έναρξη της εξέγερσης του Υψηλάντη, δηλαδή έχουν αναδρομικό χαρακτήρα. Πρέπει επίσης να παρατηρήσουμε ότι οι αντιπαράτιθέμενες απόψεις όσον αφορά τις σχέσεις της τσαρικής κυβέρνησης με τη Φιλική Εταιρεία υπήρχαν ήδη προ πολλού στην ιστορική βιβλιογραφία. Για παράδειγμα, ο Αυστριακός ιστορικός Α. Πρόκες-Όστιεν θεωρούσε ότι πίσω από τη Φιλική Εταιρεία βρισκόταν η Ρωσία⁴⁴. Σύμφωνα δε με τη γνώμη του Ρώσου ευγενή Σ. Σ. Τατίσεφ, *«ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος Α' όχι μόνο δεν προστάτευε τη Φιλική Εταιρεία, αλλά ούτε καν υποψιαζόταν την ύπαρξή της»*⁴⁵.

Το γεγονός ότι τα εν λόγω πολύ σημαντικά ζητήματα της ιστορίας του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος και της εξωτερικής πολι-

⁴² Ν. Τόντοροφ. Στο ίδιο, σελ. 104- 105.

⁴³ Α. Despotopoulos, *La Révolution grecque, Alexandre Ypsilantis et la politique de la Russie*, *Balkan studies*, 1966, v. 7, No 2, p. 410.

⁴⁴ Α. Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkische Reiche*, Bd. I. Wien, 1867, S. 14-15.

⁴⁵ Σ. Σ. Τατίσεφ, *Η εξωτερική πολιτική του Αλέξανδρου Α'*, Πειρούπολη, 1887, σελ. 236.

τικής της Ρωσίας δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς στα πλαίσια αυτού του διαλόγου μάς υποχρεώνει να στρέψουμε ιδιαίτερα την προσοχή μας σε αυτά κατά την παρούσα έρευνα⁴⁶. Εξυπακούεται ότι θα ήταν ανέφικτη η ολόπλευρη επιστημονική μελέτη αυτών των ζητημάτων εάν παραμένναμε μόνο στα στενά πλαίσια της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας. Το εταιρικό κίνημα ήταν η συνέχεια, το επιστέγασμα του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος που γεννήθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα. Η εμφάνιση και στη συνέχεια η ανάπτυξη συνολικά του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη ζωή και την επαναστατική δραστηριότητα του υπέροχου Έλληνα επαναστάτη δημοκράτη Ρήγα Βελεστινλή. Οι δε βαθύτερες κοινωνικές προϋποθέσεις του αγωνιστικού ξεσηκωμού της Ελλάδας για εθνική απελευθέρωση που γεννήθηκε στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. θα πρέπει να αναζητηθούν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Η πολιτική της Ρωσίας στο ελληνικό ζήτημα, όπως και οι ελληνορωσικές σχέσεις με την ευρεία έννοια είχαν τεράστια σημασία για την επιτυχία της απελευθερωτικής δραστηριότητας της Φιλικής Εταιρείας. Όλα αυτά τα απαραίτητα στοιχεία της διερεύνησης της οργάνωσης αποτελούν ταυτόχρονα μεγάλα αυτοτελή προβλήματα. Γι' αυτό ακριβώς, το συγκεκριμένο τμήμα της ιστοριογραφικής μας ανάλυσης δεν μπορεί να προβάλλει αξιώσεις πληρότητας.

Μεγάλο πραγματολογικό υλικό για τη θέση της Ελλάδας υπό την τουρκική κυριαρχία περιέχουν οι μελέτες του Κ. Σάθα, του Γ. Κορδάτου και του Α. Βακαλόπουλου⁴⁷. Σημαντικό είναι επίσης για τη μελέτη της οικονομίας της Ελλάδας στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. το έργο του Έλληνα ιστορικού Μ. Σακελλαρίου που αφορά την Πελοπόννησο τον τελευταίο αιώνα της τουρκικής κυριαρχίας⁴⁸. Στη σοβιετική ιστοριογραφία δεν ασχολήθηκε κανείς ιδιαίτερα με την κοινωνικοοικο-

⁴⁶ Βλέπε επίσης τα άρθρα μας που αφορούν το συγκεκριμένο θέμα: Γ. Λ. Αρς, Νέα δεδομένα όσον αφορά τις σχέσεις της τσαρικής κυβέρνησης και της Φιλικής Εταιρείας Μόσχα, 1966. (Το πρώτο συνέδριο βαλκανικών μελετών. Ανακοινώσεις της σοβιετικής αποστολής). Γ. Λ. Αρς, Η ρωσική κυβέρνηση και η Φιλική Εταιρεία το 1820-1821, *Etudes balkaniques*, 1969, No 1.

⁴⁷ Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, Αθήναι, 1869 (Επανέκδοση το 1962), Γ. Κορδάτου, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τ. 1. Αθήνα, 1957, Α. Βακαλοπούλου, Ιστορία του νέου Ελληνισμού, τ. 1-2. Θεσσαλονίκη, 1961-1964.

⁴⁸ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821), Αθήναι, 1939.

νομική ιστορία της Ελλάδας αυτής της περιόδου. Ωστόσο, τα ζητήματα της βαλκανικής και εν μέρει της ελληνικής ιστορίας φωτίστηκαν, κατά κάποιον τρόπο, στα έργα των Σοβιετικών τουρκολόγων που μελετούσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία του 18ου – αρχών του 19ου αιώνα⁴⁹. Για τη μελέτη της κοινωνικοοικονομικής θέσης της Ελλάδας αυτή την περίοδο χρησιμοποιήσαμε επίσης τις αναφορές των Ρώσων πρόξενων στην εν λόγω χώρα που φυλάσσονταν στο Αρχείο της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Εάν οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες ζωής της ελληνικής κοινωνίας στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αιώνα βοηθούν να καταλάβουμε τις αιτίες εμφάνισης της Φιλικής Εταιρείας, τότε η επαναστατική οργάνωση οφείλει σε μεγάλο βαθμό τις ιδεολογικές και τις τακτικές επιδιώξεις της στο Ρήγα Φεραίο. Υπάρχει αρκετά μεγάλη βιβλιογραφία όσον αφορά αυτόν το διανοητή και αγωνιστή, πατέρα της επαναστατικο-δημοκρατικής παράδοσης στην ελληνική κοινωνική σκέψη⁵⁰. Δυστυχώς, η σοβιετική ιστοριογραφία μέχρι πριν λίγο καιρό δεν είχε ασχοληθεί με την υπέροχη αυτή μορφή. Αυτό έχει σχέση σε σημαντικό βαθμό με το φτωχό και δύσκολα προσβάσιμο αξιόπιστο υλικό που αφορά τη ζωή και το επαναστατικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Το θέμα είναι ότι η αυστριακή αστυνομία, κατά τη σύλληψη του Βελεστινλή στο τέλος του 1797, δήμευσε και κατάστρεψε σχεδόν όλα τα αντίτυπα της μπροσουύρας που περιείχε τα επαναστατικά του έργα. Από εκείνα δε τα αντίτυπα που διασώθηκαν δε βρέθηκε προς το παρόν ούτε ένα. Τελικά, στη διάθεση των ερευνητών δεν έμειναν παρά κάποια χειρόγραφα αντίγραφα και επανεκδόσεις ορισμένων τμημάτων από την παράνομη μπροσουύρα που εκδόθηκε το 1797 στη Βιέννη από τον ίδιο τον Έλληνα επαναστάτη. Ο συγγραφέας του παρόντος βιβλίου κατάφερε να ανακαλύψει το 1963

⁴⁹ Βλέπε Α. Φ. Μίλλερ, *Ο Μουσταφά πασάς Μπαϊρακτάρ, Μόσχα-Λένινγκραντ*, 1947, Α. Ντ. Νόβιτσεφ, *Ιστορία της Τουρκίας*, τ. 1-2, Λένινγκραντ, 1962-1968.

⁵⁰ Θα αναφέρουμε απλώς ορισμένες γενικού χαρακτήρα εργασίες: Α. Daskalakis, *Rhigas Velestinlis, la Révolution française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Paris, 1937, Γ. Κορδάτου, *Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Αθήναι, 1945, Γ. Ζωΐδη, *Ρήγας Βελεστινλής* [κ. τ.], 1957, Α. Manassis, «L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans, vers la fin du 18 siècle», *Balkans studies*, v. 3, 1962, Α. Βρανούση, *Ρήγας Βελεστινλής, 1757-1798*, Αθήναι, 1963. Α. Δασκαλάκη, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι, 1964, N. Camariano, *Citeva considerati cu privire la revolutionarul Rigas Velenstinlis*, *Studii. Revista de istorie*, Bucuresti, 1964, No 5.

στο Αρχείο της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ολόκληρη τη ρωσική μετάφραση αυτής της μπροσούρας, η οποία είχε γίνει από το ίδιο το δημοσιευμένο πρωτότυπο. Το κείμενο αυτό, όπως και άλλα αρχειακά υλικά, μας επιτρέπουν να γνωρίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια και πιο ολοκληρωμένα, από πριν, την κοσμοθεωρία και την επαναστατική δράση του πνευματικού πατέρα της Φιλικής Εταιρείας, του Ρήγα Βελεστινλή⁵¹.

Η δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας εκτυλισσόταν στις αρχές του 19ου αι., όταν οι ελληνορωσικοί δεσμοί είχαν διευρυνθεί και είχαν καταστεί πιο πολύπλευροι από ποτέ. Στη Ρωσία εισέρρεε τότε ένα ολόκληρο ρεύμα μετοίκων από την Ελλάδα, οι οποίοι κατευθύνονταν κυρίως στις ήδη διαμορφωμένες ελληνικές παροικίες στη Μαύρη Θάλασσα. Ορισμένοι Έλληνες, μεταξύ αυτών και οι γνωστοί ηγέτες του ελληνικού εθνικού κινήματος Ι. Καποδίστριας και Α. Υψηλάντης, κατέλαβαν εξέχουσα θέση στην κρατική μηχανή. Ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού προκαλούσε συμπάθεια και υποστήριξη σε ευρύτατους κύκλους της ρωσικής κοινής γνώμης. Αλλά και η επίσημη πολιτική έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για το ελληνικό ζήτημα. Όλα αυτά έχουν απασχολήσει ως ένα βαθμό την ιστοριογραφία, κυρίως, της χώρας μας.

Η ιστορία της διαμόρφωσης των ελληνικών κοινοτήτων στα παράλια του Ευξείνου Πόντου της Ρωσίας στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. φωτίζεται σε σειρά άρθρων⁵². Οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές προϋποθέσεις διαμόρφωσης των ελληνικών παροικιών στα βόρεια παρά-

⁵¹ Βλέπε Γ. Α. Αρς, Το ζήτημα της ιδεολογικής επίδρασης της Μεγάλης Γαλλικής επανάστασης στους βαλκανικούς λαούς (το άγνωστο κείμενο του συντάγματος και του Θούριου του Ρήγα Βελεστινλή), Γαλλική επειτηρίς, 1963, Μόσχα, 1964. Του ίδιου, Η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση και η Ελλάδα (το Πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα Βελεστινλή), Η Ευρώπη στη νεότερη και τη σύγχρονη εποχή, Συλλογή άρθρων στη μνήμη του ακαδημαϊκού Ν. Μ. Λούκιν, Μόσχα, 1966. Του ίδιου, Ρήγας Βελεστινλής, Έλληνας επαναστάτης δημοκράτης, αγωνιστής κατά του οθωμανικού ζυγού (Η πρακτική επαναστατική δράση του), Βαλκανική ιστορική συλλογή άρθρων, τεύχος 1, Κιονόβι, 1968.

⁵² Σ. Σαφόνοφ, Τα υπολείμματα των ελληνικών λεγεώνων στη Ρωσία ή ο σημερινός πληθυσμός της Μπαλακλάβας, Υλικά της ιστορίας και των αρχαιοτήτων της κοινότητας της Οδησσού, τ. 1 (1844). Τ.Γ. Θεοχαρίδη, Ο ελληνικός ένοπλος αποικισμός στα ουκρανικά παράλια στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., Επειτηρίς της επιτροπής περιφερειακών μελετών Οδησσού της Ουκρανικής Ακαδημίας Επιστημών, μέρος 4-5, Τμήμα μελέτης της ελληνικής μειονότητας, Τόμος 1, Οδησός, 1930. Γ. Α. Αρς, Η ελληνική μετανάστευση στη Ρωσία στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., Σοβιετική εθνογραφία, 1969, Νο 3.

λια του Ευξείνου Πόντου αυτή την περίοδο και ο ρόλος του ελληνικού στοιχείου στην οικονομία της περιοχής εξετάζονται σε σειρά έργων των Σοβιετικών ιστορικών⁵³.

Στην ιστοριογραφία της χώρας μας προκαλεί μεγάλο ενδιαφέρον το ζήτημα της σχέσης της κοινωνίας της Ρωσίας με τον απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού. Σε πολλά έργα τονίζεται ότι η ελληνική επανάσταση του 1821 προκάλεσε θερμή συμπάθεια και υποστήριξη σε ευρείς κύκλους της ρωσικής κοινής γνώμης, ιδιαίτερα στους μέλλοντες *δεκεμβριστές*⁵⁴. Εδώ θα ήθελα αμέσως να παρατηρήσω ότι το αναφερόμενο στα συγκεκριμένα έργα υλικό έχει σχέση, κυρίως, με την περίοδο της έναρξης του ελληνικού πολέμου για την ανεξαρτησία. Η προγενέστερη περίοδος δεν έχει μελετηθεί σχεδόν καθόλου στη σοβιετική ιστοριογραφία, αν και, κατά την εύστοχη επισήμανση ενός ιστορικού, για το προοδευτικό τμήμα της ρωσικής κοινωνίας, ήδη από την εποχή του Α. Ν. Ραντίσεφ*, η συμπάθεια προς τον αγώνα των Ελλήνων για ελευθερία έγινε παράδοση⁵⁵. Η ιστορική ερευνητική αναγκαιότητα και η επικαιρότητα τέτοιου είδους έρευνας είναι επιτακτικές. Η ιστορία του εταιρικού κινήματος είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορία της Ρωσίας. Εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στη Ρωσία εκείνη ακριβώς την περίοδο κατά

⁵³ Βλέπε Ε. Ι. Ντρουζίνινα, Βόρεια παράλια του Εύξεινου Πόντου 1775-1800, Μ., 1959. Β. Α. Ζόλοτοφ, Το εξωτερικό εμπόριο της Νότιας Ρωσίας κατά το πρώτο μισό του 19ου αι., Ροστόφ του Ντον, 1963.

⁵⁴ Β. Ι. Σέμεφσκι, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες των Δεκεμβριστών, Πετρούπολη, 1909, σελ. 250-256. Μ. Ε. Σιρογιετοκόφσκι, Το βαλκανικό πρόβλημα και τα πολιτικά σχέδια των Δεκεμβριστών, «Σύνοψη της ιστορίας του κινήματος των Δεκεμβριστών». Μ., 1954, σελ. 186-275. Α. Β. Φαντέεφ, Η Ρωσία και η ανατολική κρίση της δεκαετίας του '20 του 19ου αι. Μ., 1958, σελ. 68-86. Ι. Ιόβα, Οι Δεκεμβριστές του νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, Κισνόβι, 1963. Α. Β. Φαντέεφ, Το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα και η ρωσική κοινωνία των πρώτων δεκαετιών του 19ου αι., Νεότερη και σύγχρονη ιστορία, Μ., 1964, Νο 3. Ο. Μ. Σπαρό, Η απελευθέρωση της Ελλάδας και η Ρωσία (1821-1829). Μ., 1965. Γ. Λ. Αρς, Η δραστηριότητα της «Φιλικής Εταιρείας» στη Ρωσία κατά την περίοδο της εξέγερσης του Υψηλάντη, Νεότερη και σύγχρονη ιστορία, 1969, Νο 2.

* Ραντίσεφ Αλεξάντρ Νικολάγιεβιτς (1749-1802). Ρώσος επαναστάτης στοχαστής, διαφωτιστής και συγγραφέας, πολέμιος του τσαρικού αυταρχισμού και του δικαίου της δουλοπαροικίας. Υπέστη πολλές διώξεις για τις ιδέες του και τελικά αυτοκτόνησε. - Σ. τ. μ.

⁵⁵ Α. Β. Φαντέεφ, Το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα και η ρωσική κοινωνία των πρώτων δεκαετιών του 19ου αι., Νεότερη και σύγχρονη ιστορία, 1964, Νο 3, σελ. 46.

την οποία διαμορφώνονταν η ιδεολογία και η τακτική του κινήματος των *δεκεμβριστών*. Ως εκ τούτου, για την κατανόηση της κοσμοθεωρίας των ηγετών της μυστικής ελληνικής οργάνωσης δεν αρκεί η γνωριμία με την ελληνική πραγματικότητα, αλλά είναι επίσης αναγκαίο να ληφθεί υπόψη η κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ρωσίας κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι.: η όξυνση της κρίσης του φεουδαρχικού συστήματος της δουλοπαροικίας, η ανάπτυξη των επαναστατικών διαθέσεων σε όλα τα στρώματα της ρωσικής κοινωνίας, η διαμόρφωση των πρώτων οργανώσεων των *δεκεμβριστών*. Όλα αυτά τα προβλήματα φωτίστηκαν βαθιά και πολύπλευρα στη θεμελιώδη έρευνα για το κίνημα των *δεκεμβριστών* της ακαδημαϊκού Μ. Β. Νέτσκινα⁵⁶. Στο έργο της αυτό η Μ. Β. Νέτσκινα έθεσε για πρώτη φορά το θέμα σχετικά με τη δυνατότητα άμεσων πολιτικών επαφών μεταξύ των οργανώσεων των *δεκεμβριστών* και των Φιλικών⁵⁷. Στη συνέχεια, ο ερευνητής Σ. Σ. Λάντα από το Λένινγκραντ κατόρθωσε να αποκαλύψει την ύπαρξη παρόμοιων επαφών μεταξύ του ηγέτη των *δεκεμβριστών* του Κιονοβίου Μ. Β. Ορλώφ και του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ο ερευνητής, θίγοντας το ζήτημα της αλληλεπίδρασης των κινήματων των *δεκεμβριστών* και των Φιλικών, καταλήγει στην ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι ο Μ. Β. Ορλώφ ήθελε να τελειοποιήσει τη δομή της «*Ενώσης της ευημερίας*», λαμβάνοντας υπόψη του την εμπειρία της ελληνικής μυστικής οργάνωσης⁵⁸. Δυστυχώς, ο συγγραφέας δεν εξετάζει μιαν άλλη σημαντική πλευρά του προβλήματος αυτού: κατά πόσο επέδρασαν στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του Υψηλάντη και άλλων Ελλήνων επαναστατών οι επαφές με προοδευτικούς Ρώσους αξιωματούχους.

Η επίσημη πολιτική της Ρωσίας όσον αφορά αυτό το ζήτημα έχει μελετηθεί στην ιστοριογραφία της χώρας μας πολύ λιγότερο απ' ό,τι οι σχέσεις της ρωσικής κοινής γνώμης με τον αγώνα του ελληνικού λαού για εθνική απελευθέρωση. Στο έργο της Α. Μ. Στανισλάφσκαγια, βασισμένο σε ένα ευρύ αρχειακό υλικό, φωτίστηκαν οι σύνθετοι πολιτικοί ελιγμοί της τσαρικής κυβέρνησης στο ζήτημα της Ελλάδας κατά τα πρώτα χρόνια του 19ου αι., η ίδρυση της δημοκρατίας των Ιονίων Νήσων και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος

⁵⁶ Μ. Β. Νέτσκινα, Το κίνημα των Δεκεμβριστών, Μ., 1955.

⁵⁷ Στο ίδιο, τ. 1, σελ. 327.

⁵⁸ Σ. Σ. Λάντα, Ορισμένες ιδιαιτερότητες, όσον αφορά τη διαμόρφωση της επαναστατικής ιδεολογίας στη Ρωσία. 1816-1821, *Ο Πούσκιν και η εποχή του*, τεύχος 1, Λένινγκραντ, 1962.

στην Ελλάδα⁵⁹. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα τελευταία χρόνια τα υλικά γι' αυτά και άλλα προβλήματα των ελληνορωσικών σχέσεων έγιναν προσιτά σε έναν ευρύ κύκλο ερευνητών, χάρη στην εμφάνιση θεμελιωδών δημοσιεύσεων εγγράφων για την εξωτερική πολιτική της Ρωσίας στις αρχές του 19ου αι.⁶⁰

Η πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης στην Ελλάδα στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με τη γενική πολιτική της προς το ανατολικό ζήτημα, με τις πολιτικές σχέσεις μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σειρά ιστορικών της προεπαναστατικής και της σοβιετικής περιόδου έχουν πραγματοποιηθεί έρευνες επ' αυτών των ζητημάτων⁶¹. Ωστόσο, σε όλα αυτά τα έργα, χωρίς καμία εξαίρεση, υπάρχει ένα ουσιαστικό κενό. Λείπει απ' αυτά η ιστορία των ρωσοτουρκικών σχέσεων, ξεκινώντας από την ειρήνη του Βουκουρεστίου του 1812 και φτάνοντας έως λίγο πριν την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Εάν δε ληφθεί υπόψη ο σημαντικός αυτός παράγοντας, είναι αδύνατον να καταλάβουμε την πολιτική της Ρωσίας στο ελληνικό ζήτημα στις παραμονές της εξέγερσης. Στην παρούσα έρευνα έχουν χρησιμοποιηθεί σημαντικά έγγραφα αναφορικά με τις ρωσοτουρκικές σχέσεις λίγο πριν το 1821 που φυλάσσονται στο Αρχείο της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

⁵⁹ Α. Μ. Στανιολάφοκαγια, *Η Ρωσία και η Ελλάδα κατά τα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι.*, *Ιστορία της ΕΣΣΔ*, 1960, Νο 1. Της ίδιας: Το ελληνικό ζήτημα στην εξωτερική πολιτική της Ρωσίας στις αρχές του 19ου αι. (1798-1807), *Ιστορικές σημειώσεις*, τ. 68 (1961). Της ίδιας: *Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου (1798-1807)*, Μόσχα, 1962.

⁶⁰ Η εξωτερική πολιτική της Ρωσίας κατά το 19ο αι. – αρχές του 20ού, Σειρά πρώτη, 1801-1815, τ. 1-6. Μ., 1960-1967. Για τη σημασία αυτής της δημοσίευσης, όσον αφορά τη μελέτη των αμοιβαίων σχέσεων της Ρωσίας με τους βαλκανικούς λαούς βλέπε Α. Λ. Ναροτσίνσκι, *Η πολιτική της Ρωσίας στα Βαλκάνια το 1801-1812 υπό το φως της νέας δημοσίευσης εγγράφων*, Μόσχα, 1966 (Πρώτο συνέδριο βαλκανικών ερευνών. Ανακοινώσεις της σοβιετικής αντιπροσωπείας).

⁶¹ Βλέπε για παράδειγμα: Ντ. Ν. Μπουχάροφ, *Ρωσία και Τουρκία από την εμφάνιση των μεταξύ τους πολιτικών σχέσεων μέχρι και τη συμφωνία του Λονδίνου (18-25 Μαρτίου 1871)*, Πετρούπολη, 1878. Σ. Ζιγκαριόφ, *Η ρωσική πολιτική στο ανατολικό ζήτημα*, Μόσχα 1896. Σ. Γκοριάνοφ, *Ο Βόσπορος και τα Δαρδανέλια*, Πετρούπολη, 1907 κ.α. Το πιο πολύτιμο εγχειρίδιο από τα έργα των Σοβιετικών συγγραφέων είναι η μονογραφία: Ν. Β. Φαντέεφ, *Η Ρωσία και η ανατολική κρίση κατά τη δεκαετία του '20 του 19ου αι.* Μόσχα, 1958. Βλέπε επίσης: Ι. Γ. Γκούτκινα, *Το ελληνικό ζήτημα και οι διπλωματικές σχέσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων (1821-1822)*, *Επιστημονικές σημειώσεις του ΚΠΛ*, τ. 130, Λένινγκραντ, 1951.

Δυστυχώς, το υλικό αυτό δεν έχει ληφθεί υπόψη στο έργο της Ο. Μ. Σπαρό: Η απελευθέρωση της Ελλάδας και η Ρωσία. 1821-1822 (Μόσχα, 1965). Η συγγραφέας, παράλληλα με τα άλλα προβλήματα, εξετάζει και τις σχέσεις της τσαρικής κυβέρνησης με το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα στις παραμονές της Επανάστασης του 1821.

Στο βιβλίο περιέχονται ενδιαφέρουσες σκέψεις. Παρατίθεται σημαντικό πραγματολογικό υλικό για τη συμπάθεια της ρωσικής κοινής γνώμης προς τον αγώνα της Ελλάδας για ανεξαρτησία και για τη μεγάλη σημασία της επίσημης πολιτικής της Ρωσίας για την επιτυχή πραγματοποίηση του αγώνα. Ωστόσο, πολλές θέσεις του βιβλίου προκαλούν αμφιβολίες και αντιρρήσεις. Στο εν λόγω βιβλίο αρκετά συχνά καθίσταται ασαφές το όριο μεταξύ της αντικειμενικής επίδρασης της ρωσικής πολιτικής στο ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα και των υποκειμενικών προθέσεων της τσαρικής κυβέρνησης. Αυτό αφορά, εν μέρει, την ερμηνεία της συγγραφέως στο ζήτημα της σχέσης της ρωσικής κυβέρνησης με την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης. Η Ο. Μ. Σπαρό, χωρίς κάποια σοβαρή θεμελίωση, ισχυρίζεται ότι η κυβέρνηση γνώριζε για την προετοιμασία της εξέγερσης στην Ελλάδα και *«ανελλιπώς και συστηματικά»* υποστήριζε τους Έλληνες επαναστάτες (σελ. 39, 42).

Στο εν λόγω έργο υπάρχει μια απλουστευτική ερμηνεία και όσον αφορά το σύνθετο πρόβλημα του ρόλου του Ιωάννη Καποδίστρια στο ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα. Η συγγραφέας απεικονίζει το Ρώσο υπουργό Εξωτερικών ως συνειδητό βοηθό των Ελλήνων επαναστατών. Υποστηρίζει ότι *«ο κρατικός αυτός ηγέτης γνώριζε για την ύπαρξη της Εταιρείας σχεδόν από τις πρώτες ημέρες της ύπαρξής της και παρείχε αδιαλείπτως υλική βοήθεια προς τους Έλληνες επαναστάτες τόσο εξ' ονόματός του, όσο και εξ' ονόματος της ρωσικής κυβέρνησης»* (σελ. 44).

Λόγω της απουσίας γεγονότων που θα στήριζαν μια τόσο σοβαρή θέση, η συγγραφέας προσφεύγει σε επιτηδευμένες ερμηνείες.

Ας αναφέρουμε ένα παράδειγμα: Έχει δημοσιευτεί προ πολλού η επιστολή του Καποδίστρια στις 20 Φεβρουαρίου (3 Μαρτίου) 1820 προς τον αρχηγό των ορεισίβιων Πελοποννησίων (Μανιατών – Σ.τ.μ.) Πετρόμπεη Μαυρομικάλη⁶². Σ' αυτήν ο Καποδίστριας έγραφε για την ετοιμότητά του να συνεισφέρει στη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα και επιβε-

⁶² Συλλογή άρθρων της Ρωσικής Ιστορικής Κοινότητας, τ. 3. Πειρούπολη, 1868, σελ. 297-303.

βαίωne την αρνητική του σχέση με την επαναστατική δραστηριότητα των Φιλικών. Η Ο. Μ. Σπαρό εκτιμά αυτή την επιστολή ως «*υπόδειγμα συνωμοτικότητας και διπλωματικής τέχνης*». Κατά τη δική της ερμηνεία (σελ. 48-49) ο Καποδίστριας, ο οποίος έκανε λόγο για την ίδρυση σχολών στην Ελλάδα, υπονοούσε με τον όρο σχολές «*Παραρτήματα της Εταιρείας*»⁶³.

Το σπουδαίο πρόβλημα των σχέσεων του Καποδίστρια με την μυστική οργάνωση δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί χωρίς την ειδική βιβλιογραφία που αφορά στην ιστορία του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος. Ελπίζω ότι η δεδομένη μελέτη θα βοηθήσει στην διερεύνηση του σημαντικού αυτού θέματος. Χωρίς αυτή τη βιβλιογραφία, ιδιαίτερα την ελληνική, όπως επίσης και χωρίς το υλικό των σοβιετικών αρχείων, είναι αδύνατη οποιαδήποτε σοβαρή μελέτη της ιστορίας του κινήματος

⁶³ Η άποψη που εμφανίστηκε και παρερμείνησε αργότερα στην ιστοριογραφία, και κατά την οποία ο Ιωάννης Καποδίστριας ως υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας ενήργησε συνειδητά και κατευθυνόμενα προς το συμφέρον της επαναστατικής οργάνωσης των Φιλικών, αναφέρεται ήδη από την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Δύο λόγοι συντέλεσαν στην εμφάνισή της. Πρωτίστως, ορισμένοι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας, για να εξυψώσουν το κύρος της οργάνωσής τους και να εξουδετερώσουν την αντιπολιτευτική δραστηριότητα εκ μέρους των συντηρητικών ανώτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, συνέβαλαν άμεσα ή έμμεσα στη διάδοση της εσφαλμένης αντίληψης περί υποστήριξης των επαναστατικών σκοπών των Φιλικών από τον Καποδίστρια. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο καγκελάριος της Αυστρίας Μέτερνικ, αν και με εντελώς διαφορετικά κίνητρα. Ο Μέτερνικ, θεωρώντας τον Καποδίστρια φορέα «*φιλελεύθερων αρχών*», δε σταματούσε μπροστά σε τίποτα, προκειμένου να τον διαβάλλει στα μάτια του Αλέξανδρου Α' και να τον καταστρέψει πολιτικά. Και μάλιστα, η κύρια μέθοδος της αυστριακής διπλωματίας ήταν οι αβάσιμες κατηγορίες εναντίον του Καποδίστρια περί σχέσεων και συνεργασίας με τους επαναστάτες διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών και προπαντός με την Ελλάδα. Η Αμερικανίδα ιστορικός Π. Κένεντι-Γκρίμστεντ, στην καλά τεκμηριωμένη βάσει εγγράφων έρευνά της που αφορά τους Ρώσους υπουργούς Εξωτερικών του πρώτου τετάρτου του 20ού αι., αναφέρει ενδιαφέροντα στοιχεία γι' αυτή την εκστρατεία εναντίον του Καποδίστρια. Ο Μέτερνικ, αμέσως μετά την έναρξη της εξέγερσης στην Ελλάδα, έγραφε στον πρέσβη της Αυστρίας στην Πετρούπολη Λέμπτσελερν: «*Η ελληνική επανάσταση, όσον αφορά την προϊστορία της, αποτελεί ρωσικό έργο. Είναι αδύνατον να αρνηθεί κανείς ότι το ρόλο αυτό ανέλαβε ο Καποδίστριας καθ' όλη την περίοδο της προετοιμασίας της*». Αυτή δε την ιδέα ο Μέτερνικ την περνούσε επίμονα και μέσα από τις επίσημες επιστολές του. Για την ενίσχυσή της στέλνονταν διάφορα ελληνικά γράμματα στην Πετρούπολη το 1821-1822 που έπιανε η αυστριακή αστυνομία. Ωστόσο, ο Αυστριακός καγκελάριος παρουσίαζε το επιθυμητό για πραγματικό. Τα γράμματα αυτά δεν περιείχαν οποιαδήποτε πειστικά στοιχεία για τη συμμετοχή του Καποδίστρια στα έργα των Ελλήνων επαναστατών. Δες: P. Kennedy-Grimsted, *The foreign ministers of Alexander I. Berkeley and Los Angeles*, 1969, p. 254-255.

των Φιλικών στη Ρωσία και των σχέσεων της τσαρικής κυβέρνησης με αυτό.

Ο συγγραφέας εκφράζει τις ειλικρινείς του ευχαριστίες προς όλους τους συνεργάτες των ινστιτούτων της Ακαδημίας (της Ρωσίας) και άλλων ιδρυμάτων, οι οποίοι μελέτησαν το χειρόγραφο της παρούσας εργασίας και εξέφρασαν τις παρατηρήσεις τους και τις επιθυμίες τους. Εκφράζω την ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη μου στους Έλληνες ιστορικούς που με βοήθησαν στην προετοιμασία του βιβλίου αυτού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

**Η Ελλάδα στα τέλη του 18ου –
αρχές του 19ου αι.**

Στα τέλη του 15ου αι. η ηπειρωτική Ελλάδα περιήλθε στην εξουσία των Οθωμανών Τούρκων. Στους επόμενους αιώνες, μετά από σκληρούς αγώνες με τους Βενετούς, η τουρκική κυριαρχία εξαπλώθηκε σχεδόν σε όλα τα ελληνικά νησιά, εκτός από τα νησιά του Ιονίου και τρεις παράλιες πόλεις της δυτικής Ελλάδας (Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα), που παρέμειναν στα χέρια της Βενετίας μέχρι τα τελευταία έτη της ύπαρξής της¹.

Η οθωμανική κατάκτηση είχε πολύ σοβαρά πολιτικά και κοινωνικο-οικονομικά επακόλουθα για την Ελλάδα. Γι' αυτήν σήμαινε την κατάλυση των ελληνικών κρατικών θεσμών και την εγκαθίδρυση ενός στυγνού ξενόφερτου ζυγού. Στην Ελλάδα και σε άλλες βαλκανικές χώρες οι δομές και οι θεσμοί του φεουδαρχικού Βυζαντίου, που ήταν παραπλήσιοι με τον «κλασικό» δυτικοευρωπαϊκό φεουδαρχισμό, αντικαταστάθηκαν με το *στρατιωτικό-τιμαριωτικό φεουδαρχικό σύστημα*.

Το κύριο μέρος των εκτάσεων των χωρών που κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς δηλωνόταν ως κρατική περιουσία (*miri*). Τα έσοδα από αυτή χρησιμοποιούνταν για τη συντήρηση του έφιππου εφεδρικού φεουδαρχικού στρατού, των σπαχήδων. Σε κάθε σπαχή παραχωρούνταν δημόσια γη, το *τιμάριο* ή *ζιαμέτια*. Μεταξύ τους ξεχώριζαν από το μέγεθος των εσόδων: η γη που απέφερε ετήσιο εισόδημα έως 20.000 άκτσε² ονομαζόταν *τιμάριο*, ενώ από 20 έως 100.000 άσπρα, *ζιαμέτι*. Οι πόροι αυτοί προέρχονταν από τη δεκάτη, το 1/10 δηλαδή των φόρων επί όλων των αγροτικών προϊόντων, αλλά και άλλων που απομυζούνταν από τους αγρότες, οι οποίοι ζούσαν στα όρια της συγκεκριμένης γης. Οι σπαχήδες δεν ήταν ιδιοκτήτες της γης, του σπαχηλικιού τους. Οι αγρότες του

¹ Τα νησιά του Ιονίου καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν στενά συνδεδεμένα με την υπόλοιπη Ελλάδα. Ωστόσο, η κοινωνικοοικονομική ζωή τους αναπτυσσόταν με ιδιόμορφο τρόπο, η εξέταση του οποίου δεν εμπίπτει στα καθήκοντα του συγκεκριμένου έργου.

² Άκτσε (άσπρα) είναι μικρό τουρκικό νόμισμα.

σπαηλικιού μπορούσαν να μεταβιβάσουν κληρονομικά τη γη τους, να την πουλήσουν, παίρνοντας την άδεια του σπαχή και πληρώνοντας του καθορισμένο φόρο. Για τη μεταβίβαση της γης από τον πατέρα προς το γιο δε χρειαζόταν η έγκριση του σπαχή. Ο αγρότης δεν μπορούσε να εγκαταλείψει το αγροτεμάχιο στο οποίο ήταν προσαρτημένος. Ο σπαχής μπορούσε να αναζητήσει ως καταζητούμενο τον αγρότη-φυγά από το φέουδό του και σε περίπτωση που τον ανακάλυπτε ο φυγάς τιμωρούνταν με πρόστιμο. Με λίγα λόγια, σύμφωνα με το *σπαηλικό σύστημα*, οι αγρότες αποτελούσαν φεουδαρχικά εξαρτημένους κληρονόμους της γης.

Ο *σπαχής* αποτελούσε κάτι ενδιάμεσο μεταξύ φεουδάρχη και αξιωματούχου του κράτους. Υποχρέωσή του ήταν να παρακολουθεί ώστε να καλλιεργείται όλη η γη του σπαηλικιού του. Εάν το αγροτικό τεμάχιο δε σπερνόταν κατά τη διάρκεια τριών ετών, ο σπαχής ήταν υποχρεωμένος να το μεταβιβάσει σε άλλον κάτοχο. Το δικαίωμα του ίδιου του σπαχή στη γη του ήταν συμβατικού χαρακτήρα. Ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τη στρατιωτική θητεία. Ο σπαχής μπορούσε να μεταβιβάσει το κομμάτι γης του κληρονομικά μόνο σε περίπτωση που ο γιος του ήταν ικανός να υπηρετήσει στο στρατό. Ωστόσο, αυτή η μεταβίβαση μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την άδεια του σουλτάνου ή του διοικητή του σπαχή, του *σαντζάκ μπέη*.

Ο *σαντζάκ μπέης* ήταν επικεφαλής των *σαντζακιών* – στρατιωτικο-διοικητικής μονάδας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι αποδοχές προέρχονταν από πόρους που συνδέονταν με το αξίωμα του *χάσα*, μεγάλης φεουδαρχικής περιφέρειας με έσοδα όχι λιγότερα από 100.000 άσπρα.

Αυτό ήταν το *στρατιωτικοιμαριωτικό σύστημα του φεουδαρχισμού*, έτσι όπως αντανakλάται στην οθωμανική νομοθεσία, κυρίως στους νόμους του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α' (1520-1566), του ονομαζόμενου «*Νομοθέτη*»³. Οι νόμοι αυτοί αποτύπωναν και ενίσχυαν την επικρατούσα ήδη

³ Σημαντικό μέρος του kanunname (νομικού κώδικα) δημοσιεύτηκε στη ρωσική μετάφραση στο βιβλίο της Α. Σ. Τβερινόβα, Το αγροτικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τους 15-17 αι., Μόσχα, 1963, σελ. 82-87. Γενική περιγραφή του στρατιωτικοιμαριωτικού συστήματος βλέπε Α. Σ. Τβερινόβα, Περί του ζητήματος της αγροτιάς και της αγροτικής χρήσης γης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.), «Επιστημονικές σημειώσεις του Ινστιτούτου Ανατολικών Σπουδών», τ. 17ος, Μ., 1959. Β. Μουταφτσίεβα, Οι αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τους 15ο-16ο αι., Σόφια, 1962. Περί του στρατιωτικοιμαριωτικού

τάξη πραγμάτων στις κοινωνικές σχέσεις. Ωστόσο, η περαιτέρω πορεία της κοινωνικής ανάπτυξης προκάλεσε σταδιακά αναντιστοιχία μεταξύ των νομικών κανόνων και της πραγματικής κατάστασης που επικρατούσε.

Ήδη από τα τέλη του 16ου αι. άρχισε η διαδικασία αποσύνθεσης του στρατιωτικοιμαριωτικού συστήματος, η οποία προκλήθηκε από γενικούς πολιτικούς και κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες. Από το δεύτερο ήμισυ του 16ου αι. σταμάτησαν οι μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες των Οθωμανών. Ο πόλεμος έπαψε να είναι επικερδής ασχολία τόσο για το οθωμανικό κράτος όσο και για την κυρίαρχη τάξη, τους στρατιωτικούς φεουδάρχες. Ταυτόχρονα, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξελισσόταν η διαδικασία ανάπτυξης των εμπορικών και χρηματικών σχέσεων. Η αύξηση της ζήτησης των αγροτικών πρώτων υλών εκ μέρους των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών, η εισροή πολύτιμων λίθων ως αποτέλεσμα της ανακάλυψης της Αμερικής προκάλεσαν μεγάλη υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος. Οι στρατιωτικοί φεουδάρχες, για να αποζημιωθούν από την απώλεια των εσόδων τους, άρχισαν να απαιτούν από τους σπαχήδες αγρότες μεγαλύτερο μερίδιο αγροτικής παραγωγής. Στη θέση των τιμαρίων και των ζιαμετιών εμφανίζονται φέουδα νέου τύπου, τα *τσιφλίκια*⁴. Η γη εδώ ανήκει ολοκληρωτικά στον κάτοχο του τσιφλικιού. Ο αγρότης, χωρίς πλέον οποιοδήποτε δικαίωμα κατοχής, μετατρέπεται σε απλό ενοικιαστή, που από εδώ και στο εξής πρέπει να εκχωρεί ένα σημαντικό τμήμα της εργασίας του στον καινούργιο εκμεταλλευτή.

Το νέο σύστημα των τσιφλικιών δεν έθιξε τις βάσεις του φεουδαρχικού τρόπου εκμετάλλευσης. Εκτός αυτού, σε μια σειρά περιπτώσεων ενίσχυσε την εξάρτηση του άμεσου παραγωγού από τον ιδιοκτήτη της γης. Ταυτόχρονα, η παραγωγή αγροτικών προϊόντων στα τσιφλίκια ήταν περισσότερο προσαρμοσμένη στις ανάγκες της αγοράς. Παρατηρείται προσέλκυση μεγάλων περιοχών στο πεδίο της κυκλοφορίας εμπορευμάτων και χρήματος, γεγονός που δημιουργούσε συγκεκριμένες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στο χωριό.

Στην ευρωπαϊκή Τουρκία η δημιουργία τσιφλικιών ήταν καθημερινό

συστήματος στην Ελλάδα δεξ: J. Kabrda, Ο τουρκικός κώδικας (kanunname) της Λαμίας, «Ελληνικά», τ. 17, Θεσσαλονίκη, 1962. Α. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 2. Τουρκοκρατία (1453-1669), Θεσσαλονίκη, 1964, σελ. 13-15.

⁴ *Τσιφλίκι* σημαίνει φέουδο, αγρόκτημα, αγροτικό νοικοκυριό.

φαινόμενο κατά τους 17ο και 18ο αι⁵. Λόγω έλλειψης ειδικών ερευνών δεν είναι δυνατόν να εξετάσουμε λεπτομερώς την πορεία αυτής της διαδικασίας στην Ελλάδα. Εν πάση περιπτώσει, υπάρχουν στοιχεία, βάσει των οποίων η διαδικασία δημιουργίας τσιφλικιών στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία άρχισε στα μέσα του 17ου αι. και μέσα σ' έναν αιώνα έλαβε γενικευμένο χαρακτήρα. Η δε ολοκλήρωσή της συνέβη κατά τα χρόνια διοίκησης του Αλή πασά των Ιωαννίνων (1787-1822). Ο Αλβανός αυτός φεουδάρχης, χρησιμοποιώντας την πολιτική εξουσία που σφετερίστηκε και την επέβαλε σ' ένα σημαντικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, μετέτρεψε δεκάδες χωριά που θεωρούνταν προηγούμενως κρατική ιδιοκτησία (*miri*) σε δικά του τσιφλίκια. Η διαδικασία διαμόρφωσης των τσιφλικιών ελάμβανε χώρα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, αν και όχι με τόσο εντατικούς ρυθμούς.

Γενικά, το *τσιφλίκι* οδήγησε σε ριζοσπαστικές αλλαγές στο σύστημα της φεουδαρχικής γαιοκτησίας στην Ελλάδα. Στις αρχές του 19ου αι. ο Αλή πασάς είχε στην κατοχή του (που συμπεριλάμβανε, μεταξύ άλλων, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία) το 1/3, ενώ σύμφωνα με άλλα στοιχεία, τα προσωπικά του κτήματα υπερέβαιναν ακόμα και το 1/2 του συνόλου αυτών των γαιών⁶. Εάν ληφθεί υπόψη η ύπαρξη σε αυτές τις περιοχές και άλλων τσιφλικάδων, μεταξύ αυτών και κάποιων από την αυλή του Αλή πασά, στους οποίους μοίραζε τις κατακτημένες εκτάσεις, τότε συνάγεται αδιαμφισβήτητα ότι το τσιφλίκι υπερίσχυε ως μορφή ιδιοκτησίας. Παρόμοια δε ήταν η εικόνα και σε μια από τις μεγαλύτερες επαρχίες, την Πελοπόννησο. Λίγο πριν την Επανάσταση του 1821, σύμφωνα με τα στοιχεία του Έλληνα ερευνητή Μ. Σακελλαρίου, το 58,3% της καλλιεργήσιμης γης αποτελούσε ιδιωτική ιδιοκτησία, ενώ το 41,7% παρέμενε κρατική ιδιοκτησία⁷. Σύμφωνα με όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, στις αρχές του 19ου αι. η ιδιοκτησία των τσιφλικιών έγινε κυρίαρχη στις περισσότερες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Μεταξύ των ιδιοκτητών τσιφλικιών δεν ήταν μόνο Τούρκοι, αλλά και Έλληνες. Ιδιαίτερα μεγάλο ήταν το στρώμα των Ελλήνων γαιοκτημόνων στην Πελοπόννησο. Το πέρασμα

⁵ Βλέπε τη βιβλιογραφία στο βιβλίο: Γ. Α. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., Μόσχα, 1963, σελ. 42.

⁶ Γ. Α. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος, σελ. 261-262.

⁷ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821), Αθήναι, 1939, σ. 49.

στην *ιδιωτική φεουδαρχική γαιοκτησία* οδήγησε σε σοβαρή αναβάθμιση των εμπορευματικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία, αν και αυτό δεν αντανακλάται στην παραγωγικότητά της σε απόλυτες τιμές.

Η ιδιαιτερότητα αυτής της ανατροπής στις μορφές γαιοκτησίας δεν καθορίστηκε από κάποιες ποιοτικές αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις. Βέβαια, ξεχερσώθηκαν νέα εδάφη, το 18ο αι. καλλιεργήθηκαν καινούργια αγροτικά προϊόντα, μεταξύ άλλων καλαμπόκι και βαμβάκι⁸. Ωστόσο, η τεχνική της παραγωγής παρέμεινε ακριβώς η ίδια, καθυστερημένη, πρωτόγονη. Στην οργάνωση της παραγωγής δε σημειώθηκαν κάποιες προοδευτικές αλλαγές, οι οποίες θα μεγάλωναν το ενδιαφέρον του άμεσου παραγωγού για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας του. Μάλλον το αντίθετο συνέβη. Πρωύτερα, στη γη εργαζόταν ο *άμεσος κληρονόμος*. Μετά την πληρωμή των φόρων στο σπαχή και στο κράτος μπορούσε να χρησιμοποιήσει το προϊόν του όπως εκείνος νόμιζε καλύτερα. Τώρα, πλέον, ο κληρονόμος αυτός μετατράπηκε σε *ενοικιαστή* χωρίς γη. Το μερίδιό του στο παραγόμενο προϊόν μειώθηκε σημαντικά. Αυτό δείχνει, μεταξύ άλλων, η ανάλυση των σχέσεων που υπήρχαν ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον ενοικιαστή στην Πελοπόννησο. Εδώ, στα τσιφλίκια υπήρχαν τρία βασικά είδη οικονομικών αμοιβαίων σχέσεων: 1) Το *«συντροφικόν»*, όπου ιδιοκτήτης και καλλιεργητής μοιράζονταν εξίσου το καθαρό εισόδημα (μετά την αφαίρεση των φόρων και των λοιπών εξόδων). 2) Το *«τριταρικόν»*. Εδώ ο καλλιεργητής αναλάμβανε ο ίδιος τους φόρους και τα λοιπά έξοδα. Είχε το δικαίωμα των 7/10 του εναπομείναντος προϊόντος, ενώ τα υπόλοιπα 3/10 τα έπαιρνε ο ιδιοκτήτης της γης. 3) Το *«γεώμορον»*. Ο καλλιεργητής έδινε στον ιδιοκτήτη βάσει προσυμφωνίας ένα μέρος του αγροτικού προϊόντος σε απόλυτους αριθμούς. Το υπόλοιπο έμενε στον ίδιο⁹.

Από αυτά τα τρία είδη το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τελευταίο, ως έμβρυο της κεφαλαιοκρατικής προσόδου. Ωστόσο, κατά τα φαινόμενα, δε γνώρισε ευρεία διάδοση. Η οργάνωση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας στη γη σε συνθήκες δεσποτισμού και αυθαιρεσίας, όταν δεν υπήρχαν οι παραμικρές εγγυήσεις ούτε για το κέρδος, αλλά

⁸ T. Stoinovich, *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, «The journal of Economic History», 1960, v. 20, p. 274. F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, τ. 1. Paris, 1800, p. 63.

⁹ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 51.

ούτε και για το επενδεδυμένο κεφάλαιο ήταν πολύ παρακινδυνευμένη υπόθεση. Εκτός αυτού, οι γαιοκτήμονες δεν ήταν απαραίτητο να ξοδεύονται για μισθωτούς εργάτες, εφόσον μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν σχεδόν δωρεάν την εργασία του φεουδαρχικά εξαρτημένου αγροτικού πληθυσμού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η μισθωτή εργασία που ήταν σχετικά ακριβή¹⁰, δεν έτυχε τρόπον τινά ευρείας εφαρμογής στην αγροτική οικονομία¹¹.

Ερευνώντας τα νέα φαινόμενα στην ελληνική αγροτική οικονομία του 18ου αι., δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας η σημαντική διείσδυση των εμπορευματικών σχέσεων. Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία, κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αι. η Μακεδονία και η Θεσσαλία εξήγαγαν το 40% των παραγόμενων σιτηρών και πάνω από το 50% του καπνού και του βάμβακα¹². Το 1794 η Πελοπόννησος εξήγαγε το 22% των παραγόμενων προϊόντων της¹³. Αυτά τα στοιχεία δηλώνουν ότι η ελληνική αγροτική οικονομία είχε σημειώσει αρκετά υψηλό επίπεδο εμπορευματικότητας.

Είναι ενδιαφέρον να αποσαφηνίσουμε με ποιον τρόπο έγινε δυνατή η είσοδος στην αγορά σημαντικού μέρους των αγροτικών πρώτων υλών. Η αναδιοργάνωση των σχέσεων παραγωγής στο χωριό επί της παλαιάς φεουδαρχικής βάσης δεν μπορούσε να οδηγήσει σε κάποια σημαντική αύξηση της παραγωγής των αγροτικών προϊόντων. Ο αυτοτροφοδοτούμενος χαρακτήρας του αγροτικού νοικοκυριού, που ήταν ο βασικός πυρήνας της αγροτικής παραγωγής, διατηρούνταν και επί ιδιωτικής φεουδαρχικής ιδιοκτησίας.

Η μετάβαση προς την ιδιωτική φεουδαρχική ιδιοκτησία σήμαινε την αναδιανομή μεριδίου του αγροτικού προϊόντος μεταξύ του φεουδάρχη και του αγρότη. Εάν το μερίδιο της τάξης των φεουδαρχών αυξήθηκε σημαντικά, τότε το μερίδιο των αγροτών αντίστοιχα μειώθηκε, κάτι που

¹⁰ Στην Πελοπόννησο οι μισθωτοί εργάτες γης και οι αμπελουργοί έπαιρναν την ημέρα μαζί με το φαγητό (1794) 40 παράδες. (Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος... σ. 222).

¹¹ Εφαρμοζόταν, κυρίως, για εποχικές εργασίες. Για παράδειγμα, στην Πελοπόννησο για το μάζεμα των σταφυλιών προσλαμβάνονταν εργάτες γης που έρχονταν από τα νησιά του Ιονίου (Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος... σ. 52).

¹² F. Stoianovich. Op. cit. p. 260. Cp. F. Beaujour, Tableau du commerce de la Grèce, t. 1, p. 130.

¹³ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος...σ. 210.

είχε επιπτώσεις αναμφισβήτητα και στην κατανάλωσή τους. Αυτόπτες μάρτυρες σημείωναν ομόφωνα ότι οι συνθήκες ζωής της ελληνικής αγροτιάς στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. ήταν άθλιες και στα όρια της πείνας. Ο Beaujour έγραφε, για παράδειγμα, ότι «στη Μακεδονία, όπως στην Πολωνία, οι αγρότες πεθαίνουν από την πείνα, όταν οι αφέντες κολυμπούν στην πολυτέλεια»¹⁴.

Αυτές οι συγγές μορφές προσωπικής εξάρτησης γνώρισαν τόσο ευρεία διάδοση, που οι σύγχρονοι συνέκριναν τη θέση των Ελλήνων αγροτών με τη θέση των Αμερικανών νέγρων¹⁵.

Έτσι, χαρακτηριστικό της ανάπτυξης των εμπορευματικών σχέσεων της ελληνικής υπαίθρου ήταν το γεγονός, ότι «εκπορεύονται εκ των άνω». Δεν εμφανίστηκαν ως αποτέλεσμα εσωτερικών διεργασιών διάλυσης των αυτοτροφοδοτούμενων μορφών της τοπικής οικονομικής ζωής, αλλά ως επακόλουθο προσέγκυσης της Ελλάδας και των άλλων βαλκανικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην τροχιά της ευρωπαϊκής αγοράς. Το εξωτερικό εμπόριο, οι ανάγκες και οι απαιτήσεις του μετατράπηκαν σε σημαντικό παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι.

Κατά τους 18ο και 19ο αι. οι χώρες της δυτικής και της κεντρικής Ευρώπης διήνυαν το προβιομηχανικό στάδιο βιοτεχνίας της κεφαλαιοκρατίας. Ο υποσκελισμός της χειροτεχνίας από τις επιχειρήσεις αυτής της βιοτεχνίας αναβάθμισε απότομα την παραγωγικότητα της εργασίας. Η βιομηχανία που μόλις γεννιόταν απαιτούσε όλο και μεγαλύτερη ποικιλία αγροτικών πρώτων υλών, ο δε αστικός πληθυσμός, που διαρκώς μεγάλωνε, ζητούσε όλο και περισσότερα προϊόντα. Διέξοδο από αυτή την κατάσταση έδωσε το εμπόριο που συνέδεσε τη βιομηχανική Δύση και το κέντρο της Ευρώπης με την αγροτική Ανατολή και τη νότιο Ανατολή. Κατ' αυτό τον τρόπο έγινε ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ενός συστήματος διεθνούς καταμερισμού εργασίας.

Από τις αρχές του 18ου αι. παρατηρείται μια απότομη αύξηση της εξαγωγής αγροτικών πρώτων υλών από τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μεταξύ άλλων και την Ελλάδα. Αν και δεν

¹⁴ F. Beaujour. Op. Cit., t. 1, p. 132.

¹⁵ Ibidum, p. 125. Περί της ενίσχυσης της προσωπικής εξάρτησης της αγροτιάς της Ηπείρου και της Θεσσαλίας στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., βλέπε επίσης Γ. Α. Αρς, Αλβανία και Ήπειρος..., σελ. 125, 185.

υπάρχουν συστηματικά στοιχεία για το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά το 18ο αι., τα διαθέσιμα αποσπασματικά στοιχεία δεν αφήνουν καμία αμφιβολία όσον αφορά αυτό το γεγονός. Για παράδειγμα, η εισαγωγή βαμβακιού στην Αυστρία από τα Βαλκάνια (κυρίως από τη Μακεδονία) μόνον οδικώς, από μίαν ασήμαντη ποσότητα το 1720, έφτασε το 1752 το ένα εκατομμύριο 360 χιλ. φιορίνια. Το 1766 ανήλθε στο ένα εκατομμύριο 900 χιλ. φιορίνια. Η δε εισαγωγή μαλλιού και βαμβακιού στην Αυστρία από τα Βαλκάνια το 1771 ανήλθε στα 5 εκατομμύρια φιορίνια¹⁶.

Στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. η ζήτηση σε ελληνικά τρόφιμα και πρώτες ύλες έφτασε στο απόγειό της. Σ' αυτό βοήθησαν και τα έντονα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα αυτής της περιόδου: η Γαλλική Επανάσταση, οι αμοιβαίοι αποκλεισμοί της ηπειρωτικής Ευρώπης από τους Βρετανούς και τους Γάλλους αντίστοιχα, η μετατροπή της ανατολικής Μεσογείου και της Αδριατικής σε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων.

Ας δούμε τι εξαγόταν και τι εισαγόταν στην Ελλάδα αυτή την περίοδο. Τα πιο λειπομερή στοιχεία για το εξωτερικό εμπόριο αφορούν την Πελοπόννησο¹⁷. Τα πιο σημαντικά προϊόντα που εξάγονταν διά θαλάσσης το 1805 ήταν: η κορινθιακή σταφίδα, το βαμβάκι, το μαλλί, το μετάξι ως πρώτη ύλη, το σιτάρι, το καλαμπόκι, το κριθάρι, η βρώμη, το τυρί, το λάδι, το κρασί, τα κρεμμύδια, το κερί, το μέλι, τα ζώα. Παράλληλα με τα αγροτικά προϊόντα, εξάγονταν επίσης ρητίνη, πίσσα, σφουγγάρια θαλάσσης. Η Πελοπόννησος εξήγαγε και ημικατεργασμένα προϊόντα, όπως νήμα από βαμβάκι, κατεργασμένα δέρματα, κατεργασμένο δέρμα γιδοπροβάτων. Ωστόσο, το ειδικό τους βάρος ήταν ασήμαντο.

Διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις τροφοδοτούσαν την Πελοπόννησο με βιομηχανικά και άλλα προϊόντα. Από την Τεργέστη προς τα εδώ εισάγονταν πρόκες σιδερένιες και χάλκινες και διάφορα άλλα σιδηρά μικροπροϊόντα, καθρέπτες, γυάλινα σκεύη, ζάχαρη, τσόχα και ύφασμα. Τσόχα και μεταξωτές πρώτες ύλες, βελούδο, πορφύρα εισάγονταν επίσης από τη

¹⁶ T. Stoianovich. Op. cit., p. 259.

¹⁷ «Το εμπόριο της χερσονήσου του Μοριά και της Ναυπάκτου έως τη Θήβα, 1805». Προσθήκη στην αναφορά του γενικού πρόξενου στο Μοριά Φ. Νεντόμπι στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων από τις 13 (25) Ιανουαρίου 1806, ΑΕΠΡΑ, Κεντρικό Αρχείο, 1-9. 1804, Φ. 2. φφ. 22-23. Μοριάς ήταν η σύγχρονη ονομασία της Πελοποννήσου.

Βενετία, τη Μεσσήνη, τη Νεάπολη, το Λιβόρνο, τη Γένουα, τη Μασσαλία, την Ολλανδία, το Λονδίνο. Γραφική ύλη εισαγόταν από τη Βενετία, την Τεργέστη, το Λιβόρνο. Από τη Νεάπολη, την Τεργέστη, το Λιβόρνο και τη Γένουα έφερναν στην Πελοπόννησο φέσια. Τα κεριά έρχονταν αποκλειστικά από την Τεργέστη. Προμήθευαν με χρυσά και ασημένια σιρίτια και κλωστές η Τεργέστη, η Βενετία, η Νεάπολη, η Μασσαλία. Κασσίτερος και νίτρο εισάγονταν από το Λονδίνο και το Λιβόρνο. Οι ίδιες πόλεις έφερναν και αγγλικές καμηλωτές. Η Ρωσία τροφοδοτούσε την Πελοπόννησο με τα παραδοσιακά της εμπορεύματα, που ήταν δέρματα για γούνες και χαβιάρι. Γενικά, το εξωτερικό εμπόριο της Πελοποννήσου αντανακλούσε τον αγροτικό χαρακτήρα της επαρχίας αυτής, η οποία λόγω της έλλειψης βιομηχανίας και της μικρής ανάπτυξης της χειροτεχνίας, εξαρτιόταν εξ ολοκλήρου από πιο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία που παραθέτει ο Έλληνας ερευνητής Μ. Σακελλαρίου. Σύμφωνα με αυτόν, στις αρχές του 19ου αι. το 66% της εξαγωγής από την Πελοπόννησο ήταν αγροτικά προϊόντα, το 30% πρώτη ύλη και μόνο το 4% επεξεργασμένα είδη. Οι δε εισαγωγές της Πελοποννήσου κατά 93,5% αποτελούνταν από έτοιμα είδη και κατά 6,5% από πρώτες ύλες¹⁸.

Η κατάσταση του εξωτερικού εμπορίου στην Πελοπόννησο κατά τις αρχές του 19ου αι. δηλώνει αναμφισβήτητα τον καθυστερημένο, πρωτόγονο χαρακτήρα της οικονομίας της. Ταυτόχρονα, αξιοσημείωτη ήταν η αύξηση της ζήτησης σε βιομηχανικά προϊόντα. Όλο και ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού στρέφονταν προς την αγορά για την ικανοποίηση των αναγκών τους. Κατ' αυτό τον τρόπο υποσκάπτονταν οι αυτοτροφοδοτούμενες μορφές της οικονομίας, διευρυνόταν ο χώρος επίδρασης των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων.

Εάν οι εισαγωγές από άλλες περιοχές της Ελλάδας δε διέφεραν ουσιαστικά στην ποικιλία εμπορευμάτων που εισάγονταν στην Πελοπόννησο, οι εξαγωγές είχαν τις ιδιαιτερότητές τους που καθορίζονταν από τις ασχολίες του κάθε νοικοκυριού. Σημαντικό είδος εξαγωγής από την Κρήτη ήταν το λάδι. Η αξία εξαγωγής κάθε χρόνο μόνο από τα Χανιά, μιας από τις τρεις επαρχίες του νησιού, έφτανε το ύψος του 1 εκατομμυρίου 500

¹⁸ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος...σ. 131-132.

χιλ. πιάστρων κατά τη δεκαετία του '80 του 18ου αι¹⁹. Τα νησιά Σαντορίνη, Σάμος, Σύρος ήταν γνωστά για τα κρασιά τους. Τα ρωσικά, γαλλικά, βενετικά καράβια αγκυροβολούσαν στη Σαντορίνη και φόρτωναν κρασιά κόκκινα και λευκά, βενσάντο, όπως επίσης σταφίδα και σύκα. Ζήτηση είχαν και τα έργα χειροτεχνίας των ντόπιων κατοίκων, όπως ήταν τα σκουφιά και οι κάλτσες²⁰. Ένα από τα πιο πυκνοκατοικημένα ελληνικά νησιά της Μεσογείου ήταν η Χίος, που την ονόμαζαν «κήπο του αρχιπελάγους». Η αξία της εξαγωγής των φρούτων από το νησί το 1785 έφτανε τα 400 χιλιάδες πιάστρα περίπου το χρόνο²¹. Οι μεταφορές προϊόντων από τη Χίο ονομάζονται εξαγωγές απλώς συμβατικά, καθώς ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής οι νησιώτες το πωλούσαν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα με τα φρούτα, το νησί εξήγαγε μεταξωτά υφάσματα δικής του παραγωγής, ημιεπεξεργασμένα βαμβακερά υφάσματα, κρασί και λάδι. Η αξία των εξαγωγών κατά έτος από τη Χίο έφτανε στις αρχές του 19ου αι. το 1,5 εκατομμύριο πιάστρα το χρόνο²². Το εμπόριο ήταν πολύ επικερδής υπόθεση λόγω των φτηνών και ποικίλων αγροτικών πρώτων υλών από την Ελλάδα. Και δεν ήταν τυχαίο ότι τα οφέλη αυτού του εμπορίου διεκδικούσαν μεταξύ τους οι έμποροι διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών. Μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση κυρίαρχη θέση στο εμπόριο με την Ελλάδα κατείχαν οι Γάλλοι. Στα χέρια τους βρισκόταν το σημαντικότερο τμήμα του εμπορίου με την Πελοπόννησο. Γαλλικές εμπορικές εταιρείες υπήρχαν στις πιο σημαντικές πόλεις αυτής της χερσονήσου, όπως στο Ναύπλιο, στην Κορώνη, τη Μεθώνη, το Ναβαρίνο και την Πάτρα²³. Το εξωτερικό εμπόριο που διε-

¹⁹ Επιστολή του πρόξενου της Κρήτης Ο. Σπαλγκκάμπερ στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 14 (25) Νοεμβρίου 1785, Χανιά, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1066, φ. 98. Ένα πιάστρο είναι το 1/100 της τουρκικής και αιγυπτιακής λίρας (1800).

²⁰ Ο πρόξενος στη Σαντορίνη Ν. Αναστάσιος στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 18 (29) Σεπτεμβρίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1450. φ. 5.

²¹ Ο πρόξενος στη Χίο Α. Κορονέλλι στον απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 13 (24) Μαΐου 1786 (προσθήκη), ΑΕΠΡΑ, Α. αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 992, φ. 25.

²² Επιστολή του υποπρόξενου στη Χίο Α. Μπάνι στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 22 Σεπτεμβρίου (4 Οκτωβρίου) 1808, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1808, Φ. 7, φ. 64.

²³ Επιστολή του γενικού πρόξενου στην Πελοπόννησο Φ. Νεντόμπα στην επιτροπή

ξαγόταν μέσω της Αθήνας, ελεγχόταν εξ ολοκλήρου από τους Γάλλους. Σύμφωνα με την αναφορά του Ρώσου πρόξενου στην Εύβοια Π. Κρεβατά, στην Αθήνα *«φτάνουν ουκ ολίγοι Γάλλοι έμποροι και φέρνουν μάλιστα μαζί τους στα πλοία τους τσόχα, ζάχαρη και καφέ. Στη συνέχεια, αφού τα φορτώσουν με ελαιόλαδο, αναχωρούν. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς είναι μόνιμοι κάτοικοι»*. Οι Γάλλοι ήταν οι μοναδικοί ξένοι που εμπορεύονταν μ' ένα μεγάλο νησί, την Εύβοια²⁴. Οι ίδιοι ήλεγχαν και το εμπόριο με την Κρήτη. Το ελαιόλαδο, ένα σημαντικό εξαγωγικό προϊόν του νησιού, εξαγόταν εξ ολοκλήρου στη Γαλλία²⁵. Οι Γάλλοι έμποροι έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων από την Ήπειρο. Αυτοί επικρατούσαν και στο εμπόριο δια θαλάσσης της Μακεδονίας, την οποία τροφοδοτούσε η Θεσσαλονίκη. Ο Ρώσος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Ντ. Μέλνικοφ το 1785 περιέγραφε ως εξής το ρόλο των Γάλλων εμπόρων στο εμπόριο της πόλης: *«Από τις ευρωπαϊκές εθνικότητες, η γαλλική είναι η πολυπληθέστερη, έχει 7 εμπορικά γραφεία. Τα εισαγόμενα από τους Γάλλους εδώ προϊόντα είναι: τσόχα, ζάχαρη, καφές, λουλάκι, σειρήνια χρυσά και ασημένια, αρωματικά βότανα και διάφορες ελαφριές πορφύρες. Τα εξαγόμενα από εδώ προϊόντα: σιτάρι, κριθάρι, βαμβάκι, μαλλί, κερί, μέλι και άβαφο βαμβακερό υήμα. Εδώ καταφτάνουν γαλλικά πλοία από 15 έως 20 περίπου το χρόνο, ενώ σηκώνουν βάρος από οκτώ έως δέκα χιλιάδες πούλια»*²⁶.

Κατά τη δεκαετία του '80 του 18ου αι. η Γαλλία είχε το πιο ευρύ προξενικό δίκτυο στην Ελλάδα. Οι Γάλλοι πρόξενοι δε βοηθούσαν απλώς στο εμπόριο τους Γάλλους υπηκόους, αλλά και οι ίδιοι ασχολούνταν άμεσα με τις εμπορικές επιχειρήσεις. Για παράδειγμα, στην Εύβοια οι εμπο-

εξωτερικών υποθέσεων, 13 (25) Ιανουαρίου 1806, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1804, Φ. 2, φ. 20.

²⁴ Επιστολή του Π. Κρεβατά στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 28 Ιουλίου (8 Αυγούστου) 1786, Εύβοια, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1382, φ. 5.

²⁵ Επιστολή του πρόξενου στην Κρήτη Ο. Σπαλγκκάμπερ στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 14 (25) Νοεμβρίου 1785, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1066, φ. 98.

²⁶ «Η περιγραφή της πόλης της Θεσσαλονίκης που διαβιούν σ' αυτήν διάφορες εθνότητες ανθρώπων και παράγει τα ανωτέρω αναφερόμενα εμπορεύματα και άλλα» (Προσθήκη στην αναφορά του Ντ. Μέλνικοφ στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων στις 17 (28) Αυγούστου 1785), ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1414, φ. 27.

ρικές επιχειρήσεις πραγματοποιούσαν όλες τις εμπορικές τους πράξεις μέσω του πρόξενου. Εκείνος μετά από δικές τους αιτήσεις αγόραζε τα εμπορεύματα και στη συνέχεια τα πλοία που είχαν στείλει οι έμποροι συνέλεγαν τα εμπορεύματα και τα μετέφεραν στον προορισμό τους²⁷.

Ταυτόχρονα, οι Γάλλοι πρόξενοι στην Ελλάδα είχαν και σημαντική πολιτική επιρροή. Ο λόγος τους περνούσε στους κατά τόπους εκπροσώπους της τουρκικής εξουσίας: στους μουσελίμ-αγάδες, τους βοεβόδες, τους κατήδες. Οι Γάλλοι πρόξενοι χρησιμοποιούσαν αυτή την επιρροή τους για να εμποδίσουν την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων της Ελλάδας με άλλες χώρες.

Για τους Γάλλους οι πιο σοβαροί αντίπαλοι στην Ελλάδα ήταν οι Βενετοί. Αυτοί, κατέχοντας τις παράλιες πόλεις της δυτικής Ελλάδας, είχαν υπό έλεγχο την είσοδο του Αμβρακικού Κόλπου, μέσω του οποίου γινόταν το εμπόριο της Ηπείρου. Περίπου 10 βενετικά πλοία επισκέπτονταν κάθε χρόνο τη Θεσσαλονίκη. Μετέφεραν χαρτί, καθρέπες, σκεύη από γυαλί, βαφές, τσόχα και φόρτωναν βαμβάκι, φύλλα καπνού και κερί. Αυτές οι εμπορικές επιχειρήσεις πραγματοποιούνταν μέσω των βενετικών εμπορικών οίκων που υπήρχαν στην πόλη²⁸. Τα βενετικά καράβια, ψάχνοντας για φτηνές αγροτικές πρώτες ύλες επισκέπτονταν και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Ωστόσο, οι Γάλλοι, θεωρώντας αυτή την περιοχή δική τους ζώνη, απαγορευμένη για τους άλλους, προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εμποδίσουν τη Βενετία να αποκτήσει εδώ εμπορικές σχέσεις.

Παράλληλα με τους Γάλλους και τους Βενετούς, διεξήγαγαν επίσης εμπόριο με την Ελλάδα οι Άγγλοι και οι Αυστριακοί. Στη Θεσσαλονίκη δρούσαν δυο αγγλικοί εμπορικοί οίκοι. Οι Άγγλοι έμποροι εισήγαγαν μέσω της Θεσσαλονίκης τσόχα, μάλλινα υφάσματα, κασσίτερο, μόλυβδο, ενώ εξήγαγαν βαμβάκι, μαλλί και νήμα από βαμβάκι²⁹. Οι δε Αυστριακοί διεξήγαγαν εμπόριο με τη Μακεδονία, κυρίως, οδικώς. Κατά τη διάρκεια του 18ου αι. ο όγκος του μεγάλωνε διαρκώς³⁰.

Η Ρωσία άρχισε να κάνει εμπόριο διά θαλάσσης για πρώτη φορά με

²⁷ Επιστολή του Π. Κρεβατά στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 28 Ιουλίου (8 Αυγούστου) 1786. ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1382. φ. 5.

²⁸ «Περιγραφή της πόλης της Θεσσαλονίκης...», ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1414, φφ. 27-28.

²⁹ «Περιγραφή της πόλης της Θεσσαλονίκης...», ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1414, φ. 27.

³⁰ Βλέπε Τ. Stoianovich, *Op. cit.*, p. 260.

την Ελλάδα μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή. Μέσα σε περίπου δέκα χρόνια το εμπόριο πήρε αρκετά μεγάλες διαστάσεις. «Μόλις κλείσαμε ειρήνη με την Οθωμανική Πύλη, έγραφε στις αναφορές του ο Ρώσος πρόξενος, οι Ρώσοι υπήκοοι άρχισαν να εμπορεύονται με τη νήσο Σαντορίνη όλο και περισσότερο από χρόνο σε χρόνο». Το 1785, παρά την άσχημη σοδειά σταφυλιού, επισκέφτηκαν τη νήσο Σαντορίνη εννέα πλοία υπό ρωσική σημαία³¹. Το 1786 οκτώ ρωσικά πλοία έφτασαν στα λιμάνια της Κρήτης³². Το ίδιο έτος ένα πλοίο υπό ρωσική σημαία έφτασε και στην Πελοπόννησο³³. Ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις πήρε το ρωσικό εμπόριο στα ελληνικά νησιά που βρίσκονται στο ανατολικό άκρο της Μεσογείου. Έτσι, κατά τη δεκαετία του '80 του 18ου αι. επισκεπτόταν τη νήσο Σάμο γύρω στα 30 με 40 πλοία υπό ρωσική σημαία το χρόνο³⁴. Το 1786 άραξαν στα λιμάνια της Χίου³⁵ 72 ρωσικά πλοία. Από τη Χερσώνα, το Ταγκάρογκ και άλλα ρωσικά λιμάνια έφερναν στην Ελλάδα σιτηρά, μαλλί, σπερματσέτο, κερί, καπνιστό ψάρι και βούτυρο αγελάδος. Τα κυριότερα προϊόντα που εξήγαγε η Ελλάδα προς τη Ρωσία ήταν τα φρούτα, η κορινθιακή σταφίδα και το κρασί. Κρασιά από τα νησιά του Αρχιπελάγους εξάγονταν σε πολύ μεγάλες ποσότητες. Αυτό φαίνεται μεταξύ άλλων και από το πόσο δημοφιλή ήταν στη Ρωσία τα κρασιά από τη Σαντορίνη. Στην ανάπτυξη του ρωσικού εμπορίου με την Ελλάδα βοήθησαν πολύ τα παραρτήματα των ρωσικών προξενείων. Η Ρωσία απέκτησε το δικαίωμα για παραρτήματα προξενείων στην Ελλάδα μετά από τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή. Ουσιαστικά, η ίδρυση προξενείων στην Ελλάδα άρχισε κατά τη δεκαετία του '80 του 18ου αι. Το 1783 ιδρύθηκε γενικό

³¹ Επιστολή του πρόξενου στη Σαντορίνη Ν. Αναστάσιεφ στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 18 (29) Σεπτεμβρίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1450, φ. 5.

³² ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1092, φφ. 1-2.

³³ «Κατάσταση με τα εμπορεύματα που ήλθαν από τη Ρωσία στο Μωριά και εκείνα που έφυγαν από το Μωριά στη Ρωσία» (Προσθήκη στην αναφορά του Χ. Κορνηνού στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων στις 19 (30) Ιανουαρίου 1787), ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1366, φ. 9.

³⁴ Επιστολή του πρόξενου στη Σάμο Φ. Γκατέσκι στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 2 (13) Απριλίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1343, φ. 3.

³⁵ Προσθήκη στην αναφορά του πρόξενου στη Χίο Α. Κορονέλλι στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων στις 11 (22) Νοεμβρίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1660, φφ. 11-12.

προξενείο στο Αρχιπέλαγος³⁶, το 1785 γενικά προξενεία στην Κέρκυρα, στην Πελοπόννησο³⁷, τη Θεσσαλονίκη και προξενεία στην Κρήτη, στη Ρόδο, στη Χίο, το 1786 γενικό προξενείο στην Αλβανία και τη Χιμάρα με μόνιμο τόπο διαμονής στην Άρτα³⁸, προξενείο στη Σάμο, στην Εύβοια και στη Σαντορίνη.

Μετά τη Γαλλική Επανάσταση στο εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας συνέβησαν σοβαρές αλλαγές. Πολλές σημαντικές θέσεις του γαλλικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο αποκόπηκαν από τις μητροπόλεις τους, αποκλείστηκαν από ξηρά και από θάλασσα, εγκαταλείφθηκαν και αφέθηκαν στο έλεος της τύχης τους. Βέβαια, όταν η αστική τάξη της Γαλλίας απέκρουσε την επίθεση της αντεπαναστατικής συμμαχίας και πέρασε η ίδια σε ευρεία πολιτική και οικονομική επέκταση, έγιναν προσπάθειες να αποκαταστήσει τις εμπορικές θέσεις της στην Ανατολή. Ωστόσο, το κενό που δημιουργήθηκε όλο αυτό το διάστημα, λόγω της απουσίας των Γάλλων, είχε ήδη καλυφθεί. Αυτό το μαρτυρούν τα παρακάτω στοιχεία για την εισαγωγή εμπορευμάτων στα λιμάνια της Πελοποννήσου και του κόλπου της Ναυπάκτου το 1805³⁹.

Τόπος αποστολής εμπορευμάτων	Αξία των εισαγόμενων προϊόντων (σε πιάστρα)	Ποσοστό εισαγωγών %	Τόπος αποστολής εμπορευμάτων	Αξία των εισαγόμενων προϊόντων (σε πιάστρα)	Ποσοστό εισαγωγών %
Τεργέστη	3.084.000	26,4	Νεάπολη	576.500	4,9
Λιβόρνο	2.341.000	20,1	Λονδίνο	557.500	4,8
Μασσαλία	1.688.000	14,5	Γένοβα	502.500	4,3
Ρωσία*	1.016.000	8,7	Ολλανδία	316.600	2,7
Βενετία	751.500	6,5	Μεσσήνη	165.600	1,4
Αγκόνα	666.000	5,7	ΣΥΝΟΛΟ	11.665.200	100

* Τα ρωσικά εμπορεύματα: χαβιάρι, γουναρικά, σίδηρος, εισάγονταν στην Ελλάδα μέσω της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης και του Λιβόρνο.

³⁶ Ο μόνιμος τόπος διαμονής του πρόξενου πριν το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο 1787-1791 βρισκόταν στη νήσο Μύκονο.

³⁷ Η έδρα του πρόξενου βρισκόταν στην Πάτρα.

³⁸ Στην έννοια «Αλβανία» τότε συμπεριλαμβάνονταν όχι μόνο η ίδια η Αλβανία αλλά και η Ήπειρος και μερικές φορές και η Ακαρνανία (πιο αναλυτικά για το περιεχόμενο της έννοιας «Αλβανία» το 18ο αι. δες Γ. Α. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., σελ. 20-21).

³⁹ Ο πίνακας έχει καταρτισθεί βάσει σημειώσεων του γενικού πρόξενου της Ρωσίας στην Πελοπόννησο Φ. Νεντόμπα «Το εμπόριο στη Χερσόνησο του Μοριά και της Ναυπάκτου μέχρι τη Θήβα, 1805», ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1804, Φ. 2, φφ. 22-23.

Από τον πίνακα φαίνεται ότι μέσα σε 15 χρόνια στο εξαγωγικό εμπόριο της Πελοποννήσου και της κεντρικής Ελλάδας σημειώθηκαν ουσιαστικές αλλαγές. Την πρώτη θέση σ' αυτό κατέκτησαν οι ιταλικές πόλεις Βενετία, Αγκόνα, Μεσσήνη, Νεάπολη, Λιβόρνο και Γένοβα, οι οποίες κατέλαβαν το 42,9% των εισαγωγών σ' αυτές τις περιοχές της Ελλάδας. Στη δεύτερη θέση βρέθηκε η Τεργέστη με 26,4%. Η Γαλλία που κατείχε πριν την επανάσταση την πρώτη θέση στις εξαγωγές των προϊόντων της, εκτοπίστηκε στην τρίτη θέση. Όσον αφορά τις εξαγωγές των περιοχών αυτών της Ελλάδας, και εκεί υπήρξαν ουσιαστικές αλλαγές. Οι εξαγωγές των ελληνικών αγροτικών πρώτων υλών πέρασαν σε σημαντικό βαθμό από τους Γάλλους στα χέρια άλλων ξένων εμπορών. Το 1801 ο Ρώσος πρόξενος έστειλε τις αναφορές του από την Πελοπόννησο, οι οποίες έλεγαν τα εξής: *«τα πλοία σταματούν πλέον για φόρτωμα σ' αυτά τα λιμάνια (της Πελοποννήσου – Γ.Α.) και έχουν ως σημεία προορισμού τους την Νεάπολη, τη Γένοβα, τη Βενετία, πολλά την Τεργέστη, ορισμένα, την Αγγλία»*⁴⁰.

Τα πρώτα χρόνια του 19ου αι. οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων από την Ελλάδα αυξάνονταν διαρκώς. Μεγάλες ποσότητες τροφίμων αγοράζαν από την Ελλάδα οι υπηρεσίες εφοδιασμού του στρατού της Ρωσίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας για την τροφοδοσία του στρατού και του ναυτικού τους, που είχαν στρατοπεδεύσει για πολλά χρόνια στα νησιά του Ιονίου. Οι προμήθειες αυτές ασκούσαν μεγάλη επίδραση στο ισοζύγιο εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., χαρακτηριστικό του οποίου ήταν το εξαγωγικό πλεόνασμα. Αν και δεν υπάρχουν αθροιστικά δεδομένα για το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας εκείνης της περιόδου, ωστόσο η τάση αυτή είναι σαφώς έκδηλη στα δεδομένα για το εμπόριο των κυριότερων λιμένων και περιοχών της. Σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αι. η αξία των εξαγωγών του μεγαλύτερου ελληνικού και βαλκανικού λιμανιού, της Θεσσαλονίκης υπερέβαινε την αξία των εισαγωγών⁴¹. Τα λιμάνια της Άρτας και της Πρέβεζας, μέσω των οποίων πραγματοποιούνταν το εμπόριο της Ηπείρου, είχαν σταθερά πλεονασματικό στο εμπόριό τους. Το 1794 εξήχθησαν από την Άρτα συνολικά 999.000 πιάστρα, ενώ εισήχθησαν 752.000. πιάστρα. Οι

⁴⁰ Description de la Moree, vue principalement sous ses rapports du commerce avec les autres nations, ΑΕΙΠΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1816, Φ. 1, φ. 26.

⁴¹ N. Svoronos, Le commerce de Salonique au 18-e siècle, Paris, 1956, p. 329-337.

αντίστοιχοι αριθμοί για την Πρέβεζα είναι 19 και 11.000 πιάστρα⁴². Ιδιαίτερα ενδεικτικά είναι τα δεδομένα για το εμπόριο της Πελοποννήσου, τα οποία συνοψίζει ο υποπρόξενος στη Θεσσαλονίκη Άμποτ⁴³. Σύμφωνα με τα δικά του στοιχεία, η αξία των εξαγωγών αυτής της σημαντικής ελληνικής επαρχίας το 1814 ήταν 21.994.706 πιάστρα, ενώ η αξία των εισαγωγών ήταν 6.860.050 πιάστρα.

Επί κεφαλαιοκρατίας, το γεγονός ότι το ισοζύγιο του εμπορίου της χώρας είναι θετικό, μαρτυρά, μεταξύ άλλων, υψηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, την ύπαρξη βιομηχανίας, η οποία παράγει έτοιμα προϊόντα για την εξωτερική αγορά. Στην Ελλάδα δε συνέβαινε κάτι τέτοιο. Τα αγροτικά προϊόντα αποτελούσαν τον κύριο όγκο των εξαγωγών. Η επιτόπου επεξεργασία αγροτικών πρώτων υλών διεξαγόταν σε πολύ μικρό βαθμό. Η χειροτεχνική παραγωγή είχε αναπτυχθεί επίσης πολύ λίγο. Αυτό αφορούσε, κατά κύριο λόγο, την Πελοπόννησο, όπου η προβιομηχανική βιοτεχνία (μανιφακτούρα) απουσίαζε παντελώς, ενώ η χειροτεχνία, κατά τα λεγόμενα ενός Έλληνα ιστορικού, *«βρισκόταν σε εμβρυακή κατάσταση, χωρίς να υπερβαίνει το στάδιο της οικιακής»*⁴⁴.

Αυτή την περίοδο στην Πελοπόννησο υπαίνονταν χαλιά, παραγόταν κετσές, βαμβακερό νήμα, παστώνονταν σαρδέλες, γινόταν κατεργασία δέρματος. Στην Πάτρα υπήρχε εργαστήριο καθαρισμού ρυζιού. Στις πηγές γίνεται λόγος ακόμα και για χειροτέχνες με διάφορες ειδικότητες, όπως ξυλοκόποι, σελοποιοί, βαφιάδες, οπλουργοί (στο Μιστρά), σαπυνοποιοί (στην Τρίπολη και την Καρύταινα), πυριτιδοποιοί (στο Ζητούνι, τη Δημητσάνα και την Πάτρα). Τα προϊόντα πελοποννησιακής χειροτεχνίας χρησιμοποιούνταν, κυρίως, για εσωτερική κατανάλωση⁴⁵. Ωστόσο, η χειροτεχνική παραγωγή δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει στοιχειώδεις ανάγκες της οικιακής οικονομίας και της καθημερινής ζωής. Στην Πελοπόννησο υπήρχε έλλειψη χειροτεχνών. Εδώ, παράλληλα με τα ονομα-

⁴² X. Scrofani, Voyage en Grèce, t. 3. Paris, 1801, pl. 2,3.

⁴³ «Το ισοζύγιο της αξίας των εξαγωγών και των εισαγωγών του Μωριά έχει αποτυπωθεί σύμφωνα με τα στοιχεία των τελωνειακών και άλλων προσώπων και είναι άξιο εμπιστοσύνης. (Παράρτημα στην αναφορά του απεσταλμένου στην Κωνσταντινούπολη Α. Γ. Ιταλίνσκι προς τον Ι. Α. Βεϊντεμέφ από τις 16 (28) Φεβρουαρίου 1815.), ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 2303, φφ. 241-242.

⁴⁴ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος..., σ. 132.

⁴⁵ Εξαγόταν από την Πελοπόννησο στο εξωτερικό νήμα από βαμβάκι.

ζόμενα αποικιακά εμπορεύματα, υφάσματα, σκεύη, μέταλλα, φάρμακα εισάγονταν από το εξωτερικό δοκάρια, ξύλινα στεφάνια, πρόκες, κεριά, σχοινιά, χτένες, μαντίλια για τη μύτη⁴⁶. Σε άλλες περιοχές της Ελλάδας η χειροτεχνική παραγωγή αναπτύχθηκε περισσότερο. Βιοτεχνίες υπήρχαν, μεταξύ άλλων, στο Τίρναβο (Θεσσαλία), στη Θεσσαλονίκη και στη Χίο. Οι βιοτεχνίες του Τιρνάβου ήταν ξακουστές για τα λεπτά υφάσματά τους, τα οποία είχαν μεγάλη ζήτηση από τις Ελληνίδες. Χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή τους 3 με 4 χιλ. κουβάρια νήματος κάθε χρόνο⁴⁷.

Το 1785 στη Θεσσαλονίκη παράλληλα με τις βιοτεχνίες υπήρχαν πολλά μικρά εργαστήρια χειροτεχνίας. Δυο βιοτεχνίες ανήκαν στο κράτος και δύο σε ιδιώτες ιδιοκτήτες. Μία από τις κρατικές βιοτεχνίες επεξεργάζοταν πυρίτιδα, η άλλη χοντρή μπλε τσόχα για τις κουβέρτες των γενίτσαρων. (Κάθε γενίτσαρος έπαιρνε από 4 πήχες κάθε χρόνο από αυτή την τσόχα.) Οι ιδιωτικές βιοτεχνίες χαλιών και επεξεργασίας δερμάτων γιδοπροβάτων εργάζονταν για την εσωτερική αγορά⁴⁸.

Ορισμένα είδη της χειροτεχνίας της Θεσσαλονίκης εξαγόταν στο εξωτερικό. Κατά τη ρωσοτουρκική τελωνειακή συμφωνία το 1782 μεταξύ των προϊόντων που εξαγόταν από τους Ρώσους εμπόρους συμπεριλαμβάνονταν τα εξής: θεσσαλονικιώτικες πετσέτες και ποδιές για το μπάνιο, «θεσσαλονικιώτικα σάλια»⁴⁹.

Βάσει αυτής της συμφωνίας μπορεί να αποκτήσει κανείς μια άποψη για την ποιότητα των ειδών χειροτεχνίας που παράγονταν στη Χίο. Για παράδειγμα, αυτά είναι «ένας Άτλας χιώτικος από ασήμι και χρυσάφι», «χιώτικο βαμβακερό νήμα», «χιώτικο σάλι». Η Χίος αποτελούσε ένα πολύ μεγάλο κέντρο μεταξοϋφαντουργίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ετήσια κατανάλωση πρώτης ύλης μεταξιού για την επεξεργασία μεταξωτών υφασμάτων ξεπερνούσε εδώ τις 36 χιλ. οκάδες, από τις οποίες οι

⁴⁶ «Το εμπόριο της κερσονήσου του Μωριά και της Ναυπάκτου, έως τις Θήβες, 1805», ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1804, Φ. 2, φφ. 22-33.

⁴⁷ F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, t. 1, p. 73-74.

⁴⁸ «Περιγραφή της πόλης της Θεσσαλονίκης...», ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1414, φφ. 27-28.

⁴⁹ Το ύψος των φόρων που έδιναν οι Ρώσοι έμποροι για τα εισαγόμενα και εξαγόμενα από την Κωνσταντινούπολη προϊόντα είχε διευθετηθεί μεταξύ της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και της Οθωμανικής Πύλης στις 5 Σεπτεμβρίου του 1782*, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1444, φφ. 71-101.

6 χιλ. οκ. της καλύτερης ποιότητας παράγονταν στο ίδιο το νησί και οι υπόλοιπες 30 χιλ. οκ. μεταφέρονταν από άλλες περιοχές⁵⁰.

Ωστόσο, γενικά, τα έτοιμα είδη αποτελούσαν ένα πολύ μικρό ποσοστό των ελληνικών εξαγωγών. Η Ελλάδα είχε ενταχθεί στο σύστημα των ευρωπαϊκών εμπορικών σχέσεων καταλαμβάνοντας ωστόσο έναν υποταγμένο ρόλο εντός του. Ήταν και αυτή, όπως και οι άλλες βαλκανικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προορισμένη να γίνει προμηθευτής φτηνών αγροτικών πρώτων υλών και τροφίμων. Η διαδικασία μετατροπής της ελληνικής οικονομίας σε αγροτικό προσάρτημα της αναπτυσσόμενης δυτικοευρωπαϊκής κεφαλαιοκρατίας γινόταν με πολύ εντατικούς ρυθμούς. Η Ελλάδα, παράλληλα με την καταπίεση των Οθωμανών κατακτητών, βίωνε όλο και περισσότερο την οικονομική εξάρτηση από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο. Οι ίδιοι οι Τούρκοι πασάδες που διοικούσαν την Ελλάδα έπαιρναν περισσότερο υπόψη τους την οικονομική συγκυρία στη Μασσαλία, την Τεργέστη, το Λονδίνο, παρά τους φερμάνους από την Κωνσταντινούπολη.

Μπορούμε να αναφέρουμε το εξής γεγονός. Στις αρχές του 19ου αι. η εξαγωγή σιτηρών από τις τουρκικές κτήσεις απαγορευόταν. Η Πύλη εξέδιδε κάθε χρόνο αυστηρές απαγορευτικές διαταγές (φιρμάνια). Παρ' όλα αυτά, η εξαγωγή σιτηρών και άλλων αγροτικών προϊόντων από την Ελλάδα γινόταν κατά κόρον. Μια σειρά αναφορών των Ρώσων προξένων μας το επιβεβαιώνουν. Ο Ρώσος υποπρόξενος στη Ζάκυνθο Α. Σαντρίνι ανέφερε μεταξύ άλλων: *«Εξαγωγές προϊόντων όλων των ειδών γίνονται ασταμάτητα και σε μεγάλες ποσότητες, κάτι που οδηγεί σε αύξηση των τιμών σε αυτά...Ο Αγγλος επίτροπος βρίσκεται επί τόπου ήδη ένα μήνα για την αγορά καρπών και λέει ότι έχει αγοράσει μέχρι τώρα πάνω από 100.000 κιλά»*⁵¹. Το 1802 ο ντόπιος Ρώσος πρόξενος Α. Μπάνι ενημέρωνε για την ακρίβεια των τροφίμων στη Χίο *«λόγω της μεγάλης ζήτησης (στα σιτηρά – Γ.Α.) στην Ευρώπη»*⁵². Το 1802 για τον ίδιο λόγο ανέβηκε πολύ

⁵⁰ Τα δεδομένα αυτά είναι του 1785, βλέπε Ο πρόξενος στη Χίο Α. Κορονέλλι προς τον Γ. Ι. Μπουλκάκοφ, 13 (24) Μαΐου 1786 (προσθήκη), ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 992, φ. 25 (Η οκά είναι ίση με 1.280 γραμμάρια).

⁵¹ Επιστολή του Α. Σαντρίνι στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 18 (30) Οκτωβρίου 1811, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 2656, φ. 11. Το κιλό είναι μονάδα βάρους που έχει σε διάφορους τόπους διαφορετική σημασία. Η μονάδα βάρους του κιλέ τότε στην Ελλάδα ισούταν με 22 κιλό.

⁵² Επιστολή του Α. Μπάνι στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 22 Απριλίου (3

η τιμή της κορινθιακής σταφίδας στην Πελοπόννησο⁵³. Συνολικά για την περίοδο από το 1794 έως το 1815, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Μ. Σακελλαρίου, οι τιμές στα αγροτικά προϊόντα στην Πελοπόννησο αυξήθηκαν κατά μέσο όρο 3,2 φορές⁵⁴.

Έτσι, αν και στην Ελλάδα κυριαρχούσε το φεουδαρχικό σύστημα και οι κάτοχοι της γης ήταν Τούρκοι και Έλληνες γαιοκτήμονες, ωστόσο, η ευρωπαϊκή αγορά επιδρούσε σε ιεράστιο βαθμό στην οικονομική ζωή της Ελλάδας. Κατά το 18ο αι. το γαλλικό εμπορευματικό κεφάλαιο εμφάνιζε ιδιαίτερη κινητικότητα στην Ελλάδα. Η Γαλλική Επανάσταση εξασθένησε κατά πολύ αυτές τις θέσεις, γεγονός που δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του ντόπιου εμπορευματικού κεφαλαίου.

Όπως ήδη είπαμε, μόλις οι Γάλλοι εγκατέλειψαν τα προπύργια του εμπορίου τους στην ανατολική Μεσόγειο, αυτά καταλήφθηκαν αμέσως από άλλους ξένους εμπόρους. Αυτοί, ωστόσο, δεν είχαν την εμπειρία, τις διασυνδέσεις, την πρακτική που απέκτησαν οι Γάλλοι στα τόσα χρόνια συμμετοχής τους στο εμπόριο με την Ανατολή. Οι ξένοι έμποροι για να εξασφαλίσουν αδιάλειπτο εμπόριο ήταν υποχρεωμένοι να στραφούν προς τις υπηρεσίες των ντόπιων κατοίκων.

Πριν τη Γαλλική Επανάσταση ισχυρό και με μεγάλη επιρροή στρώμα Ελλήνων εμπόρων υπήρχε μόνο στην Ήπειρο. Οι Ηπειρώτες έμποροι δεν εξασφάλιζαν μόνο τη δική τους ανταλλαγή και την πώληση των αγροτικών προϊόντων της Ηπείρου στις εξωτερικές αγορές, αλλά και των γειτονικών επαρχιών, της νότιας Αλβανίας, της Θεσσαλίας και της Ακαρνανίας⁵⁵. Σε άλλες περιοχές της χώρας η ελληνική εμπορική τάξη ήταν πολύ λίγο ανεπτυγμένη. Οι έμποροι της Θεσσαλονίκης, «της οικονομικής πρωτεύουσας» των Βαλκανίων, ήταν, κυρίως, Τούρκοι. Στα χέρια των ντόπιων Ελλήνων βρισκόταν απλώς το λιανικό εμπόριο⁵⁶. Στη δε Πελοπόννησο το ελληνικό στρώμα των εμπόρων ουσιαστικά δεν υπήρχε. Ωστόσο, κατά

Μαΐου) 1802, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1808, Φ. 7, φ. 17.

⁵³ Επιστολή του πρόξενου στην Πελοπόννησο Μ. Γ. Μιντοάκι προς τον απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη Β. Σ. Τομαρά, 25 Οκτωβρίου (6 Νοεμβρίου) 1802, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1816, Φ. 1, φ. 62.

⁵⁴ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 214.

⁵⁵ Αναλυτικά για το εμπόριο της Ηπείρου δεξ: Γ. Α. Αρς, *Αλβανία και Ήπειρος...*, σελ. 126-127.

⁵⁶ «Περιγραφή της πόλης της Θεσσαλονίκης...», ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1414, φ. 27.

τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. η εικόνα άλλαξε ουσιαστικά. Ο αριθμός των τοπικών εμπορικών οίκων μόνο στην Πελοπόννησο έφτασε τους 50. Εξυπηρετούσαν, κυρίως, ξένους εμπόρους που διεξήγαγαν εμπόριο με την Πελοπόννησο⁵⁷. Οι Έλληνες έμποροι άρχισαν να παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο και στο εκτεταμένο εμπόριο που έκανε η Αυστρία με τη Μακεδονία⁵⁸. Γενικά, εάν λάβουμε υπόψη μας την προηγούμενη ιστορία της Ελλάδας, το ελληνικό εμπορευματικό κεφάλαιο γνώρισε αυτή την περίοδο τη μεγαλύτερη ανάπτυξη.

Το ελληνικό κεφάλαιο, μη περιοριζόμενο μόνο σε διαμεσολαβητικού χαρακτήρα επιχειρήσεις για την πώληση αγροτικών προϊόντων της Ελλάδας και τη διακίνηση των ξένων προϊόντων στη χώρα, έκανε επίμονες προσπάθειες να εξασφαλίσει την επιτόπου επεξεργασία αγροτικής πρώτης ύλης, να οργανώσει βιοτεχνική παραγωγή. Η πιο γνωστή περίπτωση βιοτεχνίας είναι τα Αμπελάκια. Οι κάτοικοι αυτού του θεσσαλικού χωριού ίδρυσαν στο τέλος του 18ου αι. μια συνεταιριστική συντροφία για την παραγωγή και την εξαγωγή νημάτων στο εξωτερικό. Εξήγαγε κάθε χρόνο έως 2.500 κουβάρια νήματος που παρήγαγε η ίδια στις πόλεις Βούδα, Βιέννη, Λειψία, Βερολίνο, Αμβούργο και Δρέσδη. Η βιοτεχνική παραγωγή που ήκμαζε απαιτούσε όλο και περισσότερα νέα εργατικά χέρια και ο πληθυσμός των Αμπελακίων μεγάλωνε διαρκώς. Το 1783 είχε λιγότερο από 1.500 ανθρώπους, ενώ το 1798 4.000 και το 1803 έφτασε τους 6.000⁵⁹. Το βασικό κεφάλαιο της συντροφίας, αποτελούμενο κατά την ίδρυσή της από 300.000 γρόσια, στην ακμή της έφτασε μέχρι τα 20.000.000 γρόσια⁶⁰.

Ωστόσο, η ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής και γενικά του εμπορευματικού κεφαλαίου στην Ελλάδα δεν είχε πάντα ανοδική πορεία. Εν τω μεταξύ, για τα Αμπελάκια το ύψος που είχε φτάσει η παραγωγή το 1803, όπως και ο αριθμός των κατοίκων ήταν στα ανώτερα επίπεδα. Σύντομα, τα κλωστήρια δεν άντεξαν τον ανταγωνισμό της αγγλικής μηχανικής νηματουργίας και έπεσαν σε παρακμή. Οι δε Έλληνες έμποροι, οι οποίοι ήλεγχαν σημαντικό τμήμα του οδικού εμπορίου της Αυστρίας με

⁵⁷ Επιστολή του πρόξενου στην Πελοπόννησο Φ. Νεντόμπα στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 13 (25) Ιανουαρίου 1806, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1804, Φ. 2, φ. 20.

⁵⁸ T. Stoianovich. *Op. cit.*, p. 260, 298.

⁵⁹ *Ib.*, p. 257.

⁶⁰ Τ. Βουρνά, *Σύντομη ιστορία της ελληνικής Επανάστασης* [Αθήνα, 1966], σ. 20.

τη νοτιοανατολική Ευρώπη, άρχισαν να πιέζονται έντονα στις αρχές του 19ου αι. από όλο και μεγαλύτερο ανταγωνισμό εκ μέρους των Γερμανών, των Ούγγρων και ιδιαίτερα των Εβραίων, οι οποίοι το 1796 απέκτησαν το δικαίωμα αυστριακής υπηκοότητας⁶¹. Ωστόσο, το πιο σοβαρό εμπόδιο για την ανάπτυξη του εξωτερικού και του εσωτερικού εμπορίου στην Ελλάδα ήταν οι πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο τέλος του 18ου αι. περνούσε μια σοβαρή εσωτερική κρίση. Ως αποτέλεσμα της διάλυσης του στρατιωτικοιμαρριωτικού συστήματος χάθηκε σε σημαντικό βαθμό εκείνο το στήριγμα το οποίο είχε πριν στην επαρχία η κεντρική εξουσία. Οι σπαχίδες, οι γενίτσαροι και τα άλλα στρατιωτικά στοιχεία στα οποία στηριζόταν η Πύλη κατά το παρελθόν για να παλέψει με τους εξωτερικούς και εσωτερικούς της εχθρούς, μετατράπηκαν πλέον σε πηγή ταραχών και αταξίας, σε πραγματική μάστιγα για τον πληθυσμό.

Εκείνα τα χρόνια η ζωή του ελληνικού πληθυσμού των χωριών και ιδιαίτερα των πόλεων κυλούσε σε συνθήκες ασταμάτητων αιματηρών αλληλοσπαραγμών. Την εικόνα των μόνιμων ταραχών των γενίτσαρων, των κλοπών και της βίας στο μεγαλύτερο εμπορικό και χειροτεχνικό κέντρο της Ελλάδας, τη Θεσσαλονίκη, αντανakλούν οι αναφορές του Ρώσου πρόξενου Ντ. Μέλνικοφ που βρισκόταν εκεί κατά τα έτη 1785-1787: *«Από την αρχή του μπαϊραμιού μέχρι και σήμερα οι ανωτέρω αναφερόμενοι γενίτσαροι και οι Τούρκοι που ζουν εδώ, σφάζονται μεταξύ τους καθημερινά»*, δήλωνε στις 30 Ιουλίου (10 Αυγούστου) του 1785. Όταν ο πιασάς των γενίτσαρων προσπάθησε να σταματήσει τις ταραχές, συλλαμβάνοντας και κλείνοντας στη φυλακή τρεις γενίτσαρους, *«τότε οι σύντροφοί τους, μόλις το έμαθαν, συγκεντρώθηκαν και οπλισμένοι έσπασαν την πύλη της φυλακής και ελευθέρωσαν τους γενίτσαρους»*⁶².

Ακόμα πιο ασύδοτη ήταν η συμπεριφορά στην πόλη των ναυτών του τουρκικού στόλου, τους οποίους η Πύλη κάθε άνοιξη συγκέντρωνε στη Θεσσαλονίκη και σε περιοχές της Ρούμελης. Ο Μέλνικοφ έγραφε για τα έκτροπα που προκαλούσαν οι Τούρκοι ναύτες το 1787 στη Θεσσαλονίκη: *«Οι συγκεντρωμένοι στη Θεσσαλονίκη 150 ναύτες πριν αναχωρήσουν στις 25 του περασμένου Μάρτη με φία ελληνικά σκάφη για την*

⁶¹ T. Stoianovich, Op. cit., p. 299.

⁶² Επιστολή του Ντ. Μέλνικοφ. προς Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 30 Ιουλίου (10 Αυγούστου) 1785, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 995, Λ. 7.

Κωνσταντινούπολη, πυροβολούσαν αδιακρίτως με πιστόλια και τραυμάτιζαν 12 Έλληνες, 8 αποστάτες Τούρκους, 3 γενίτσαρους, 2 Εβραίους και 5 Βούλγαρους, σουλατοάροντας δε στους δρόμους κλέβουν καθημερινά αδιακρίτως τους πάντες...». ⁶³

Στη Θεσσαλονίκη μέρα και νύχτα δραστηριοποιούνταν και συμμορίες επαγγελματιών κλεφτών⁶⁴, ωστόσο, η ζημιά που προκαλούσαν οι ναύτες και οι γενίτσαροι στους κατοίκους ήταν πολύ μεγαλύτερη.

Παρόμοιες χαώδεις καταστάσεις και ταραχές συνέβαιναν παντού στην Ελλάδα. «Στα Σάλωνα, στη Λειβαδιά, όπως και σε άλλες περιοχές της Ρούμελης, δήλωνε ο Ρώσος πρόξενος στην Πελοπόννησο Χ. Κομνηνός, γίνονταν αλληλοσπαραγμοί και ταραχές, από τις οποίες προκαλούνταν καταστροφές στους εκεί κατοίκους»⁶⁵. Σε μια άλλη του αναφορά ο Κομνηνός πρόσθετε ότι «οι καημένοι οι αγρότες εκείνων των περιοχών περιφέρονταν από τόπο σε τόπο, ψάχνοντας ησυχία, χωρίς να μπορούν να τη βρουν πουθενά»⁶⁶. Μόνιμες στάσεις και αλληλοσπαραγμοί λάμβαναν χώρα στην Εύβοια. Σύμφωνα με τα λόγια του ευρισκόμενου εκεί Ρώσου πρόξενου, οι ντόπιοι Τούρκοι «κάνουν μεταξύ τους στάσεις, σκοτώνονται, δεν φοβούνται και δεν σέβονται τους αρχηγούς και τους πασάδες τους καθόλου»⁶⁷.

⁶³ Επιστολή του Ντ. Μέλνικοφ προς Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 20 Απριλίου (1 Μαΐου) 1787, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 995, φ. 185. Εδώ θα ήταν σκόπιμο να παρατηρήσουμε ότι το 1787 δεν αποτελούσε κάποια εξαίρεση. Παρόμοιες ασχήμιες προκάλεσαν οι ναύτες και την άνοιξη του 1786. Βλέπε Μέλνικοφ προς Γ. Α. Μπουλγκάκοφ, 24 Απριλίου (5 Μαΐου) 1786, στο ίδιο, φ. 85.

⁶⁴ Όπως φαίνεται από τις αναφορές του Ντ. Μέλνικοφ στις 20 (31) Δεκεμβρίου 1786, στις αρχές αυτού του μήνα στη Θεσσαλονίκη εμφανίστηκε μια συμμορία κλεφτών, η οποία αποτελούνταν από 40 Αλβανούς και σχεδόν κάθε νύχτα έκλεβαν ελληνικά και τούρκικα σπιτία και μέρα μεσημέρι άδειασαν το μαγαζί ενός Γάλλου εμπόρου. Παρά το γεγονός ότι ο πασάς διέταξε τον αρχηγό των γενίτσαρων να βρει τους κλέφτες, αυτοί «μέχρι σήμερα συνεχίζουν να κλέβουν και εκτός αυτού απειλούν ότι θα κάνουν στάχτη ολόκληρη τη Θεσσαλονίκη». Μην ελπίζοντας στην ταχύτητα των «προστατών της τάξης», όλοι οι Ευρωπαίοι πρόξενοι στη Θεσσαλονίκη έπρεπε να φροντίζουν μόνοι τους για την ασφάλειά τους. Σύμφωνα με τα λόγια του Ρώσου πρόξενου, «όλοι εμείς μαζί με τους δικούς μας, εξοπλισμένοι, φυλάμε με βάρδιες όλη τη νύχτα σκοπιά» (Ντ. Μέλνικοφ προς Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 20 (31) Δεκεμβρίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 995, φ. 159).

⁶⁵ Επιστολή του Χ. Κομνηνού στην επιτροπή των ξένων υποθέσεων, 1 (12) Ιουλίου 1786, Πάτρα, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1363, φ. 38.

⁶⁶ Επιστολή του Χ. Κομνηνού προς τον Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 14 (25) Αυγούστου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 991, φ. 74.

⁶⁷ Επιστολή του Π. Κρεβατά στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων, 26 Σεπτεμ-

Κατά τη δεκαετία του '80 του 18ου αι. και η Ήπειρος σπαρασσόταν από φεουδαρχικούς εμφύλιους πολέμους⁶⁸. Βέβαια, εδώ σύντομα σταθεροποιήθηκε κάπως η κατάσταση. Ο Αλή πασάς άρπαξε το 1787 την εξουσία στο πασαλίκι των Ιωαννίνων και υπέταξε ή αφάνισε τους απείθαρχους τοπικούς φεουδάρχες. Ωστόσο, σε άλλες περιοχές της Ελλάδας οι φεουδαρχικές ταραχές και οι στάσεις συνεχίζονταν μέχρι τις τελευταίες ημέρες της τουρκικής κυριαρχίας. Παρακάτω θα παραθέσω ορισμένες αναφορές Ρώσων προξένων που έγιναν κατά τη δεύτερη ήδη δεκαετία του 19ου αι. Ο Ρώσος πρόξενος Μ. Γ. Μιντσάκι στις 18 (30) Ιουλίου 1814 ανέφερε για τη στάση της φρουράς του κάστρου που βρίσκεται στην είσοδο του κόλπου της Ναυπάκτου. Οι στασιαστές προκάλεσαν αγριότητες, σκοτώνοντας και τραυματίζοντας 17 ανθρώπους από τους ντόπιους κατοίκους⁶⁹. Το επόμενο έτος σταμάτησαν να υπακούουν οι φρουρές σημαντικών κάστρων του Μοριά: της Μεθώνης, της Κορώνης και του Ναβαρίνου. Ο Μιντσάκι έγραφε για τη βία την οποία προξενούσαν οι στασιαστές στρατιώτες στην Κορώνη. *«Αυτοί αρπάζουν, σκοτώνουν και όλα μένουν ατιμώρητα. Εδώ δεν υπάρχει ούτε εξουσία ούτε νόμος. Εάν ο καπετάν – πασάς (όπως γράφουν από την Κορώνη) δεν έλθει για να βάλει τέλος σ' αυτή τη ληστεία με παραδειγματικές τιμωρίες, τότε όλοι οι κάτοικοι: Φράγκοι, Έλληνες, όπως και ευνυπόληπτοι Τούρκοι, θα αναγκαστούν να εγκαταλείψουν την πόλη»*⁷⁰. Το ίδιο δε έτος, το 1815 δηλαδή, συνέβησαν ταραχές και στο βόρειο τμήμα της Πελοποννήσου. Αυτές άρχισαν με το γεγονός ότι ο πασάς της Πελοποννήσου σε μια συνηθισμένη επιβεβαίωση των διοικητικών προσώπων με τις θέσεις που καταλάμβαναν, η οποία γινόταν κάθε χρόνο, αντικατέστησε τους βοεβόδες της Γαστούνης και του Πύργου, τον Ιμπραήμ αγά και τον Σαΐντ αγά, μουσουλμάνους από το Λάλα με μεγάλη επιρροή, και διόρισε στις θέσεις τους έναν πλούσιο Τούρκο από την Τρίπολη, τον Αρναούντ-ζαντε, προτείνοντάς του

βρίου (7 Οκτωβρίου) 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1382, φ. 15.

⁶⁸ Βλέπε Γ. Λ. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., σελ. 128.

⁶⁹ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον καγκελλάριο της αυτοκρατορίας Ν. Π. Ρουμιάντσεφ, 18 (30) Ιουλίου 1814, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1816, Φ. 1, φ. 264.

⁷⁰ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη Α. Γ. Ιταλίνσκι, 24 Ιουνίου (6 Ιουλίου) 1815. Στο ίδιο, Α. 294.

περισσότερα χρήματα. Ωστόσο, ο Ιμπραήμ αγάς με τον Σαΐντ αγά, στηριζόμενοι στο μουσουλμανικό πληθυσμό του Λάλα, μην αναγνωρίζοντας την εξουσία του πασά, αποφάσισαν να αγωνιστούν για τις θέσεις τους. Με τα αποσπάσματά τους στράφηκαν εναντίον των στρατευμάτων του πασά. Οι αποφασιστικές κινήσεις αυτών των αγάδων ανάγκασαν τον κυβερνήτη της Πελοποννήσου Χακίρ-Αχμέντ πασά να υποχωρήσει. Ο Αρναούτζαντε απομακρύνθηκε και οι δυο αγάδες πήραν πίσω τις θέσεις τους. Όπως έγραψε ο Ρώσος πρόξενος στην Πελοπόννησο Μ. Γ. Μιντσάκι: «Ο πασάς πήρε όσο πιο πολλά χρήματα μπορούσε και από τις δυο πλευρές, ενώ οι καημένοι οι κάτοικοι εξαγόρασαν την αμφίβολη ησυχία τους με πολλά θύματα και καταδυνάστευση που υπέστησαν κατά τη διάρκεια των ταραχών»⁷¹.

Την περίοδο κατά την οποία ξεσπούσαν συχνά φεουδαρχικοί αλληλοσπαραγμοί και ταραχές, οι περιουσίες και η ίδια η ζωή των πολιτών και των αγροτών βρισκόνταν σε κίνδυνο. Ωστόσο, τον ελληνικό πληθυσμό και στις περιόδους της σχετικής ηρεμίας τον έκλεβαν κατά κόρον με τη μορφή φορολογικών επιβαρύνσεων. Εννοείται ότι οι κρατικοί φόροι στο στρατιωτικό φεουδαρχικό κράτος αποτελούσαν πάντα ένα τμήμα της φεουδαρχικής προσόδου και ήταν για τη φεουδαρχική τάξη μια μορφή δωρεάν ιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος. Κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ακόμα ισχυρό κράτος από άποψη στρατιωτική και οικονομική με κεντρικό σύστημα διοίκησης, το μέγεθος των φόρων ήταν προκαθορισμένο με νομοθετικά διατάγματα. Εννοείται ότι αυτό δεν απέκλειε έκτακτες φορολογικές εισφορές και φορολογικές καταχρήσεις. Ωστόσο, στα τέλη του 18ου αι. αυτές οι καταχρήσεις έγιναν συστηματικές.

Κατά το 18ο αι. το οθωμανικό κράτος βρισκόταν σε κατάσταση μόνιμης οικονομικής κρίσης. Ο βασικός λόγος ήταν η διάλυση του στρατιωτικού τιμαριωτικού συστήματος. Κατά την περίοδο της ομαλής λειτουργίας του, αυτό το σύστημα διέθετε σημαντικό τμήμα των στρατιωτικών δυνάμεών του για κατακτητικούς πολέμους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δεν κόστιζε τίποτε ή σχεδόν τίποτε στο κράτος, καθώς οι σπαχίδες συντηρούνταν από τα τιμάρια. Όταν δε το στρατιωτικό τιμαριωτικό

⁷¹ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον υπουργό Εξωτερικών Κ. Β. Νέσσελροντ, 19 (31) Μαρτίου 1815, ΑΕΙΡΑ. Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1816, Φ. 1, φ. 280.

σύστημα διαλύθηκε, σημαντικό τμήμα του στρατού έγινε μισθοφορικό. Η Πύλη, ψάχνοντας για μέσα συντήρησής του, έβαζε όλο και νέους φόρους και μεγάλωνε διαρκώς τους παλιούς. Το αποτέλεσμα ήταν το φορτίο του φορολογικού βάρους να μεγαλώνει διαρκώς. Όσον αφορά αυτό το θέμα, είναι πολύ χαρακτηριστικοί οι ρυθμοί της αύξησης της φορολογίας στην Πελοπόννησο μέσα σε 100 χρόνια που έκανε ο Έλληνας ιστορικός Μ. Σακελλαρίου. Γύρω στο 1715 το γενικό άθροισμα των φόρων που συγκέντρωνε εδώ η τουρκική κυβέρνηση ανερχόταν σε 500 χιλ. πιάστρα. Το 1815 το ίδιο άθροισμα έφτασε τα 15 εκατομμύρια πιάστρα, δηλαδή αυξήθηκε κατά 30 φορές⁷². Ωστόσο, εννοείται ότι δεν είναι αρκετή η σύγκριση αυτών των αριθμών για να καθορίσει κανείς το αληθινό όριο αύξησης της φορολογίας. Το θέμα είναι ότι μέσα σ' αυτά τα 100 χρόνια ο πληθυσμός της Πελοποννήσου αυξήθηκε περισσότερο από μιάμιση φορά, από 270 χιλ. το 1715 σε 440 το 1821⁷³. Στο διάστημα αυτό το τουρκικό νόμισμα υπέστη μεγάλη υποτίμηση. Σύμφωνα με τα στοιχεία τα Έλληνα οικονομολόγου Ν. Πατσέλη η αξία του πιάστρου (σε αντιστοιχία με το φράγκο) από τις αρχές του 18ου αι. έως το 1821 μειώθηκε περίπου κατά 6 φορές. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι για να έχει κανείς μια πιο ακριβή αντίληψη για την άνοδο της φορολογίας πρέπει να λάβει υπόψη του και τη δυναμική της ανάπτυξης της παραγωγής. Δυστυχώς, είναι αδύνατον να κάνει κανείς υπολογισμούς για την άνοδο της φορολογίας μέσα σε 100 χρόνια (1715-1815) λόγω έλλειψης ορισμένων στοιχείων. Ωστόσο, για μικρότερη χρονική περίοδο (1794-1815) υπάρχουν όλα τα στοιχεία για έναν παρόμοιο υπολογισμό. Από το 1794 έως το 1815 το γενικό σύνολο των τουρκικών φόρων που συγκεντρώνονταν στην Πελοπόννησο αυξήθηκε από τα 2 εκατομμύρια 300 χιλ. πιάστρα σε 15 εκ. πιάστρα. Την ίδια περίοδο η παραγωγή των αγροτικών προϊόντων στην Πελοπόννησο αυξήθηκε κατά 24%⁷⁴, ενώ ο πληθυσμός κατά 20%⁷⁵. Το δε τουρκικό πιάστρο από το 1788 έως το 1812, δηλαδή περίπου το ίδιο διάστημα, υποτιμήθηκε κατά δύο φορές (έναντι

⁷² Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...* σ. 73.

⁷³ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 117, 215. Ν. Πατσέλη, *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος του Αλή πασά των Ιωαννίνων*, Αθήνα, 1936, σ. 4.

⁷⁴ Ν. Πατσέλη, *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος του Αλή πασά των Ιωαννίνων*, Αθήνα, 1936, σ. 4.

⁷⁵ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...* σ. 73, 214-215

του φράγκου)⁷⁶. Επομένως, για να καθορίσει κανείς ποια έπρεπε να ήταν η κανονική αύξηση της φορολογίας από το 1794 έως το 1815, πρέπει τα 2 εκατ. 300 χιλ. να αυξηθούν κατά 24%⁷⁷ και το αποτέλεσμα που θα βρούμε να το πολλαπλασιάσουμε επί 2. Το αποτέλεσμα αυτής της πράξης είναι 5 εκατ. 704 χιλ. πιάστρα και είναι φανερό ότι θα έπρεπε να είναι εκείνο το σύνολο των φόρων που αναλογούσε στην Πελοπόννησο το 1815, λαμβάνοντας υπόψη την αύξηση του αγροτικού προϊόντος σ' αυτή την επαρχία από το 1794, όπως και την υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος. Στην πραγματικότητα, το 1815 η τουρκική κυβέρνηση συγκέντρωνε ως φόρους από τους κατοίκους της Πελοποννήσου 15 εκατ. πιάστρα, δηλαδή για ένα τόσο μικρό διάστημα, 21 ετών, η πραγματική φορολογία στην Πελοπόννησο αυξήθηκε κατά 2,6 φορές. Οι λογαριασμοί αυτοί στηρίζονται σε κατά προσέγγιση στοιχεία και εννοείται ότι το αποτέλεσμά τους δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα ακριβές. Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αντανακλά με αρκετά ακριβή τρόπο την τάση αύξησης της φορολογίας.

Οι Ρώσοι πρόξενοι στις αναφορές τους έγραφαν για το τεράστιο, όλο και πιο μεγάλο φορολογικό βάρος που έπεφτε στους κατοίκους της Ελλάδας στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Χ. Κομνηνού, οι κάτοικοι της Πελοποννήσου *«επιβαρύνονταν εξοντωτικά με βαρείς φόρους, οι οποίοι δεν τους άφηναν ούτε τον άρτιον τον επιούσιον για να θρέψουν τις οικογένειές τους»*⁷⁸. Η φορολογική καταπίεση δεν ήταν λιγότερο εξοντωτική και στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας. Οι πολίτες της Θεσσαλονίκης, όπως παρατηρούσε ο Ρώσος πρόξενος Ντ. Μέλνικοφ, *«από την καταπίεση, τους ασυνήθιστους ατομικούς και διάφορους άλλους φόρους που επιβάλλονταν εκ μέρους των επισκεπτόμενων*

⁷⁶ Ν. Πατσέλη, Η οικονομική πολιτική..., σ. 4.

⁷⁷ Μεταξύ των τουρκικών φόρων υπήρχαν φόροι που εισπράττονταν από το παραγόμενο προϊόν (ασάρ-δεκάτη), όπως και κεφαλικοί φόροι (χαράτσι). Ωστόσο, το ειδικό βάρος των πρώτων ήταν πολύ πιο σημαντικό. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του Σακελλαρίου, η αξία του ασάρ που εισπράττονταν στο Μοριά κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας, αποτελούνταν από 4 εκατ. 700 χιλ. πιάστρα, ενώ το σύνολο του χαρτασιού ήταν 383 χιλ. πιάστρα (Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος..., σ. 59, 62).

⁷⁸ Επιστολή του Χ. Κομνηνού προς τον Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 14 (25) Αυγούστου 1786, ΑΕΠΡΑ, Φ. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 991, φ. 75. «Περιγραφή της πόλης της Θεσσαλονίκης...», ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1414, φ. 27.

ορισμένες φορές την περιοχή πασάδων και των αγάδων που ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι εκεί ή από τους διοικητές, ήταν πολύ φτωχοί⁷⁹. Εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι αβάστακτοι φόροι που επέβαλαν οι ντόπιοι διοικητές και για τους οποίους κάνει λόγο ο Ντ. Μέλνικοφ ήταν για τους κατοίκους ένα επιπλέον πολύ βαρύ φορτίο και εκτός των κρατικών φόρων που συγκέντρωνε προς όφελός της η Πύλη.

Η διαφθορά που βασάνιζε τον κεντρικό μηχανισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο σκληρός αγώνας μεταξύ των αντίπαλων ομάδων της Αυλής οδηγούσε σε πολύ συχνή αλλαγή των πασάδων. Μπορούσε να αποκτήσει κανείς αυτή τη θέση μόνο δωροδοκώντας με ένα μεγάλο φιλοδώρημα τον υπουργό ή τον ευνοούμενο του σουλτάνου. Η θέση αυτή του πασά είχε ανακλητό χαρακτήρα και παραχωρούνταν μόνο για ένα χρόνο. Ωστόσο, δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις όπου το πρόσωπο από το οποίο εξαρτιόταν ο διορισμός τον καταργούσε και ο νέος πασάς, πριν προλάβει να φτάσει στη θέση του διορισμού του, είχε ήδη αντικατασταθεί.

Πόσο συχνές ήταν οι ανακλήσεις των πασάδων φαίνεται και από τις αναφορές του Ντ. Μέλνικοφ από τη Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1785-1786. Στις 31 Αυγούστου (11 Σεπτεμβρίου) 1785 στην πόλη έφτασε ο διορισμένος από τον κυβερνήτη Σελίμ πασάς με σκήπτρο με 3 αλογοσυρές (σύμβολο εξουσίας των Τούρκων πασάδων –σ.τ.μ.). Ο Μέλνικοφ μας πληροφορεί για την αντικατάστασή του και το διορισμό του πρώην μεγάλου βεζίρη Κιορ Αλή πασά στη θέση του. Ωστόσο, ο Κιορ Αλή πασάς δεν πρόλαβε να φτάσει στη Θεσσαλονίκη, καθώς στη θέση του διορίστηκε ο Χαλίλ πασάς. Ο νέος κυβερνήτης έφτασε στην πόλη στις 13 (24) Ιουλίου του 1786. Μέσα, όμως, σε μερικές μέρες μεταφέρθηκε στην Εύβοια. Κυβερνήτης δε της Εύβοιας ήταν ο γαμπρός του σουλτάνου, ο Σιλικτάρ Μουσταφά πασάς, ο οποίος διορίστηκε πασάς της Θεσσαλονίκης⁸⁰.

Ο κάθε πασάς μαζί με την πολυάριθμη ακολουθία του όχι μόνο τρεφόταν εις βάρος των κατοίκων, αλλά, προσπαθώντας να αποζημιωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα για τα έξοδα που έκανε για να πάρει τη συγκεκριμένη θέση, άρχιζε τη διακυβέρνησή του με νέους αβάστακτους φόρους. Έτσι, ο διορισμένος το Σεπτέμβριο του 1786 κυβερνήτης της

⁷⁹ «Περιγραφή της πόλης της Θεσσαλονίκης...», ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1414, φ. 27.

⁸⁰ ΑΕΠΡΑ, Φ. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Α. 1474, φ. 31. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 995, φφ. 67,72,106.

Εύβοιας Τσερκές Χασάν πασάς αμέσως μετά την άφιξή του στο νησί «έβαλε τόσο μεγάλους φόρους, ώστε ακόμη και οι πιο ευκατάστατοι δεν είχαν τη δύναμη να τους πληρώσουν»⁸¹.

Εφόσον οι πασάδες, οι υπουργοί και οι παρακείμενοι στο σουλτάνο θεωρούσαν επίσης αναφαίρετο δικαίωμά τους την πώληση εξαρτώμενων από τους ίδιους αξιωμάτων, τότε το κυριότερο κίνητρο της διοικητικής δραστηριότητας των Τούρκων υπαλλήλων ήταν η προσπάθεια σε συντομότερο χρονικό διάστημα να αποσπάσουν από τους εξαρτημένους κατοίκους με βίαιο τρόπο όσο γίνεται περισσότερα χρήματα.

Ο λαός συνήθισε στο γεγονός ότι η εμφάνιση Τούρκου υπαλλήλου οποιουδήποτε αξιώματος στο δρόμο της πόλης ή του χωριού ήταν συνδεδεμένη αναπόφευκτα με τη συλλογή φόρων. Και μάλιστα τότε στην Ελλάδα διαμορφώθηκε το απόφθεγμα: «Τούρκο είδες, ο Τούρκος χρήμα θέλει», το οποίο γενίκευε αυτή την εμπειρία ζωής⁸². Για τους Τούρκους αξιωματούχους δεν ίσχυε κανένας κανόνας ούτε νόμος, ακόμα και εκείνοι που είχαν θεσπισθεί στον καιρό τους από τον ίδιο το σουλτάνο. Ο Ρώσος πρόξενος Μ. Γ. Μιντσάκι έγραφε το 1803 από την Πελοπόννησο: «Όλοι οι αξιωματούχοι της Πύλης, αρχίζοντας από τους πασάδες, στους οποίους ανειτέθη η διοίκηση αυτών των επαρχιών, κάνουν φοβερές αδικίες, ασχολούνται μόνο με το να βιάζουν, να εκβιάζουν, να τυραννούν τους κατοίκους»⁸³. Δε φείδεται χαρακτηρισμών για τους εκπροσώπους της τουρκικής εξουσίας στη νήσο κατά την ίδια περίοδο και ο υποπρόξενος στη Χίο Α. Μπάνι: «Οι εδώ διοικητές, γενικά, είναι αγέλη άγριων λύκων που δεν κατανοούν τι σημαίνει δικαιοσύνη και συμβαίνει να είναι εξουσιοδοτημένοι εδώ από την κυβέρνησή τους μόνο για ένα χρόνο, για να ληστεύουν τα φτωχά μέρη και όλους εκείνους που δεν είναι σε θέση να αντισταθούν»⁸⁴. Ραγιάδες, δηλαδή ποιμίνο⁸⁵, ονόμαζαν τότε επίσημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όλους τους υποτελείς του σουλτάνου.

⁸¹ Επιστολή του Π. Κρεβατά προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, στις 26 Σεπτεμβρίου (7 Οκτωβρίου) 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1382, φ. 15.

⁸² Βλ. W. Leake, *Travels in the Northern Greece*, v. 4. London, 1835, p. 220.

⁸³ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον Α. Γ. Ιταλίνσκι, 30 Μαρτίου (11) Απριλίου 1803, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1816, Φ. 1, φ. 71.

⁸⁴ Επιστολή του Α. Μπάνι προς τον υποπρόξενο Ν. Π. Πάνιν, στις 14 (25) Απριλίου 1800, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1669, φ. 20.

⁸⁵ Από το αραβικό ρεάγια – [τα ζώα –σ.τ.μ.] που βόσκουν.

Ωστόσο, από το 18ο αι. ο όρος αυτός άρχισε να χρησιμοποιείται μόνο για τους μη μουσουλμάνους. Την περίοδο αυτή οι θρησκευτικές διακρίσεις ενισχύθηκαν. Κρατικές, στρατιωτικές και διοικητικές θέσεις μπορούσαν να αναλάβουν, κατά κανόνα, μόνο μουσουλμάνοι. Είχαν επίσης σημαντικά δικαστικά και οικονομικά προνόμια. Μοίρα δε των ραγιάδων ήταν η ολοκληρωτική στέρηση δικαιωμάτων. Οι Έλληνες, όπως και όλοι οι μη μουσουλμάνοι, υπέφεραν και από το φανατισμό των μουσουλμάνων, που εν μέρει πυροδοτούνταν από την τουρκική εξουσία. Παρατηρήθηκαν φαινόμενα βίαιου εξισλαμισμού⁸⁶.

Ο ζυγός της σκληρής τυραννίας, η μόνιμη επιβουλή εναντίον της ζωής και της περιουσίας του ελληνικού πληθυσμού έκαναν τις συνθήκες της ύπαρξης του απίστευτα αφόρητες. Οι αυτόπτες μάρτυρες που επισκέπτονταν την Ελλάδα στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι μπορεί να υπάρχει κάπου, οπουδήποτε, ένας τόσο άγριος δεσποτισμός, μια τόσο βαριά σκλαβιά. Ο καθένας από τους Ρώσους πρόξενους ήταν πεπεισμένος ότι μόνο στην περιοχή της διαμονής του η αυθαιρεσία των Τούρκων κυβερνητών ήταν η πιο σκληρή, ενώ οι ταπεινώσεις και τα βάσανα που έπεφταν στις πλάτες των Ελλήνων κατοίκων τα πιο ειδικά. Ο Σπάλκγκαμπερ, ευρισκόμενος στην Κρήτη, έγραφε το 1785: *«Παρά το γεγονός ότι οι δύστυχοι οι χριστιανοί υποφέρουν από την τυραννία των Τούρκων σε όλη την επικράτεια, ωστόσο υποστηρίζω με παρρησία ότι πουθενά δεν τους φέρονται τόσο άσχημα και δεν αισθάνονται τόσο μεγάλο το άγχος του ζυγού που τους έχει επιβληθεί, όπως σ' αυτή την επαρχία»*⁸⁷. Σύμφωνα δε με τη γνώμη του λοχαγού Π. Κρεβατά, εκπρόσωπου της Ρωσίας στην Εύβοια, οι τοπικοί Τούρκοι άρχοντες δεν είχαν όμοιους τους στη βαναυσότητα και την αυθαιρεσία⁸⁸.

⁸⁶ Ο Α. Μπάνι δήλωνε, μεταξύ άλλων, ότι ο Τούρκος αγάς της νήσου Χίου Ισμαήλ αφέντη άλλαζε «τη θρησκεία των φτωχών ραγιάδων, τους οποίους ανάγκαζε να αλλαξοπιστήσουν με βίαια μέσα». (Επιστολή του Μπάνι προς τον υπουργό Ν. Β. Πάνιν, 13 (24) Μαΐου 1800, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1669, φ. 27. Επιστολή του Ο. Σπαλκγκάμπερ στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων, 14 (25) Δεκεμβρίου 1785, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία. Φ. 1066, φ. 106.

⁸⁷ Επιστολή του Ο. Σπαλκγκάμπερ στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων, 14 (25) Δεκεμβρίου 1785, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία. Φ. 1066, φ. 106.

⁸⁸ Επιστολή του Π. Κρεβατά στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 28 Ιουλίου (8 Αυγούστου) 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1382, φ. 5

Δε θα ήταν σωστό να θεωρήσουμε ότι όλη αυτή η βία και η σκληρότητα που προκαλούσαν οι πασάδες και οι αγάδες στους Έλληνες γίνονταν με την επιδοκιμασία της Πύλης. Αυτές οι ακρότητες οδηγούσαν τους κατοίκους σε φυγή έξω από τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το αποτέλεσμα ήταν να υπονομεύεται η οικονομία της Ελλάδας και κατ' αυτό τον τρόπο ελαχιστοποιούνταν οι δυνατότητες μιας λίγο πολύ συστηματικής εκμετάλλευσης της χώρας προς όφελος όλης της οθωμανικής κυρίαρχης τάξης. Εκτός αυτού, οι κάτοικοι, οδηγούμενοι στα άκρα, ενίσχυαν τον αγώνα τους εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας.

Οι Έλληνες, μη βλέποντας ξεκάθαρο δρόμο προς την απελευθέρωση με τις ίδιες τους τις δυνάμεις, ήταν έτοιμοι να δεχτούν, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, οποιαδήποτε ξένη κυριαρχία, μόνο και μόνο για να απαλλαγούν από τον αφόρητο ζυγό και την καταπίεση εκ μέρους της τουρκικής εξουσίας. Γι' αυτό, οποιαδήποτε ξένη προπαγάνδα κατευθυνόταν εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έβρισκε στην Ελλάδα πρόσφορο έδαφος.

Όλα αυτά δεν μπορούσαν παρά να προκαλέσουν βαθιά ανησυχία στους πιο οξυδερκείς εκπροσώπους της άρχουσας τάξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μια ομάδα αξιωματούχων, η οποία περιστοιχίζε το σουλτάνο Σελίμ Γ', ήθελε μέσω επιμέρους μεταρρυθμίσεων να ενισχύσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁸⁹. Μεταξύ των άλλων μεταρρυθμίσεων, προβλεπόταν και κάποια βελτίωση της θέσης των Ελλήνων ως πολιτών.

Ανάμεσα στους διακεκριμένους μεταρρυθμιστές ήταν και ο βαλντεκεχαγιά⁹⁰ Γιουσούφ αγάς, ελληνικής καταγωγής. Όπως επιβεβαιώνει ο Καποδίστριας στο *«Υπόμνημα για τη σημερινή κατάσταση των Ελλήνων»* (1811), ο Γιουσούφ αγάς κατόρθωσε να πείσει το σουλτάνο ότι είναι προς μεγάλο του όφελος να στερήσουν στη Ρωσία την αφοσίωση των Ελλήνων και ότι αυτό μπορούν να το κάνουν μόνο αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία δώσει έστω ορισμένα από τα προνόμια που απολαμβάνουν οι Έλληνες και στη Ρωσία. Ο Σελίμ Γ' εξέδωσε ειδικό διάταγμα, το λεγόμενο χαττ-ι-σερίφ⁹¹, με το οποίο επιδοκιμαζόταν η δημιουργία ελληνικών σχολείων

⁸⁹ Για τις μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ' βλέπε στον Α. Φ. Μίλλερ. Ο Μουσταφά πασάς Μπαϊρακτάρ, Μόσχα -Λένινγκραντ, 1947, σελ. 73-118. Α. Ντ. Νόβιτσεφ, Ιστορία της Τουρκίας, τ. 2, τμήμα 1. φ., 1968, σελ. 19-33.

⁹⁰ Διαχειριστής της περιουσίας της βαλντέ σουλτάνας (της μητέρας του σουλτάνου).

⁹¹ Το Χαττ-ι-σερίφ (τουρκικά) είναι διάταγμα, το οποίο υπογράφει προσωπικά ο ίδιος ο σουλτάνος.

στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην Κωνσταντινούπολη άνοιξε ελληνικό τυπογραφείο⁹². Το 1805 εκδόθηκε και ανακοινώθηκε ένα άλλο χαττ-ι-σερίφ στην Πελοπόννησο, το οποίο επέτρεπε στους χριστιανούς την οικοδόμηση εκκλησιών σε εκείνες τις περιοχές όπου «υπάρχει ανάγκη γι' αυτές»⁹³.

Ωστόσο, ακόμα και αυτά τα τόσο σεμνά μέτρα του Σελίμ Γ' και των φωτισμένων συμβούλων του αντιμετωπίστηκαν αρνητικά από την πλειοψηφία της οθωμανικής φεουδαρχικής τάξης. Δεν είχαν επιτυχία και οι προσπάθειες του Σελίμ Γ' και των άλλων σουλτάνων να περιορίσουν κάπως την αυθαιρεσία της ντόπιας τουρκικής εξουσίας προς τον ελληνικό πληθυσμό. Παρόμοιες προσπάθειες έκανε, επίσης, ο προκάτοχος του Σελίμ Γ', ο Αμπδούλ-Χαμίτ Α'. Σύμφωνα με την αναφορά του Π. Κρεβατά, του Ρώσου πρόξενου στην Εύβοια, στις 20 (31) Ιουλίου του 1786 στην πόλη έφτασε αγγελιοφόρος από την Κωνσταντινούπολη με διάταγμα του σουλτάνου προς τον τοπικό πασά. Αυτό το διάταγμα όριζε «ώστε κανένας από τους Τούρκους, με την απειλή της θανατικής ποινής να μην προβαίνει σε προσβολές και καταπίεση των λαών εξ αφορμής της πίστης των Ελλήνων». Ο ίδιος ο αγγελιοφόρος δήλωσε ότι παρόμοια διατάγματα είχαν σταλεί και σε άλλες τουρκικές επαρχίες⁹⁴. Τη μαρτυρία αυτή του αγγελιοφόρου την επιβεβαιώνουν και οι αναφορές του Ο. Σπαλγκκάμπερ από την Κρήτη που ανήκουν περίπου στην ίδια χρονική περίοδο. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ρώσου πρόξενου, ο τοπικός πασάς παρέλαβε τότε ένα χαττ-ι-σερίφ που επέτρεπε στους Έλληνες να εκλέξουν έναν ειδικό υπερασπιστή, «ο οποίος θα τους υποστήριζε από την καταδυνάστευση των πασάδων και του αγά και θα φρόντιζε ώστε να διοικούνται σύμφωνα με τα δικαιώματα που τους είχε παραχωρήσει η Πύλη»⁹⁵.

Ωστόσο, το διάταγμα αυτό του σουλτάνου, όπως και πολλά άλλα,

⁹² Kapodistrias, Mémoire sur l' état actuel des Grecs, ΑΕΠΡ, Α. Γραμματεία, Φ. 13.377, φ. 254.

⁹³ Επιστολή του πρόξενου στην Πελοπόννησο Φ. Νεντόμπα προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 19 Νοεμβρίου (1 Δεκεμβρίου) 1805, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1804, Φ. 2, φ. 16.

⁹⁴ Επιστολή του Π. Κρεβατά στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, στις 28 Ιουλίου (8 Αυγούστου) 1786, ΑΕΠΡΑ, Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1382, φ. 6.

⁹⁵ Επιστολή του Ο. Σπαλγκκάμπερ προς τον Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 1 (12) Σεπτεμβρίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1000, φ. 63.

έμειναν κενή επιστολή. Όταν οι Έλληνες των Χανίων, σύμφωνα με το διάταγμα, εξέλεξαν ως «υπερασπιστή» τους ένα μουφτή, τότε οι τοπικοί αγάδες, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ο. Σπαλκγκάμπερ, «υποχρέωσαν τον πασά να ακυρώσει το χαττ-ι-σερίφ»⁹⁶.

Το χαττ-ι-σερίφ του σουλτάνου δεν καλυτέρευσε ούτε την κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού της Εύβοιας. Σύμφωνα με τα λόγια του Π. Κρεβατά, οι τοπικοί Τούρκοι «όχι μόνο δεν πειθάρχησαν στις εντολές, αλλά άρχισαν να τους καταπιέζουν (τους Έλληνες –Γ. Α.) και να τους σκοτώνουν με ακόμη μεγαλύτερο ζήλο»⁹⁷.

Οι αδύναμες και μη αποτελεσματικές προσπάθειες της Πύλης να περιορίσει την αυθαιρεσία των τοπικών φεουδαρχών προς το χριστιανικό πληθυσμό ακυρώνονταν από την ίδια της την πολιτική, η οποία είχε σκοπό την υποδαύλιση διενέξεων μεταξύ των φεουδαρχών. Όπως έγραφε ο Μπωζούρ, ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, «Η Οθωμανική Πύλη υποκινεί μυστικά έριδες μεταξύ των αγάδων. Και επειδή ως αναγκασμένη να εκφράσει τη σχέση της προς τις εριζουσες πλευρές, στέλνει στον πιο αδύναμο σειρητάκι, ενώ στον πιο δυνατό σκήπτρο με προσδεμένη σε αυτό αλογοουρά. Οι πανίσχυροι αγάδες, ευθαρρυσμένοι τότε από την ατιμωρησία, ληστεύουν τα χωριά και συγκεντρώνουν σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα μεγάλα πλούτη. Τότε το Ντιβάνι (η Υψηλή Πύλη) προσπαθεί να τους προσελκύσει προς τις πόλεις με δέλεαρ κάποιο σπουδαίο αξίωμα και μόλις είναι σίγουρο ότι δεν θα ξεφύγουν, απαιτεί μέσω των καπίτζι το πορτοφόλι τους ή το κεφάλι τους. Με αυτό λοιπόν τον τρόπο εξαφανίζονται όλα αυτά που έχουν αρπάξει οι αγάδες στο ταμείο του σουλτάνου»⁹⁸. Ωστόσο, δε γινόταν πάντα τόσο εύκολα η απομάκρυνση του τοπικού φεουδάρχη που είχε συγκεντρώσει στα χέρια του δύναμη. Δεν ήταν σπάνια τα φαινόμενα όπου ο πασάς ή ο αγάς αρνιόταν να υποταχθεί στη διαταγή για αντικατάστασή του και κήρυσσε τον «πόλεμο» εναντίον του σουλτάνου. Σ' αυτές τις περιπτώσεις επιδεινώνονταν ακόμα περισσότερο οι δυστυχίες του υπόδουλου πληθυσμού. Ο στασιαστής, διακόπτοντας τις σχέσεις του με την Πύλη, χρησιμοποιούσε τη σύντομη αυτή περίοδο της «ανεξαρτη-

⁹⁶ Επιστολή του Ο. Σπαλκγκάμπερ προς τον Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 1 (12) Σεπτεμβρίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1000, φ. 63.

⁹⁷ Επιστολή του Π. Κρεβατά στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων, 26 Σεπτεμβρίου (7 Οκτωβρίου) 1786. ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1382, φ. 15.

⁹⁸ F. Beaujour, Tableau du commerce de la Grèce, t. 1, p. 57.

σίας» του για να ληστέψει, χωρίς κανέναν περιορισμό, τους κατοίκους.

Οι προσπάθειες της Πύλης να περιοριστούν έστω και λίγο οι αυθαίρεσις των ντόπιων πασάδων, κατά κανόνα, ήταν αναποτελεσματικές. Ακόμα και η απομάκρυνση των απείθαρκων πασάδων δεν πρόσφερε τίποτα. Οι διάδοχοί τους επιδίωκαν επίσης τον άκρατο πλουτισμό σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, μέσω της απροκάλυπτης και αδιάντροπης ληστείας του πληθυσμού. Η ίδια η Πύλη με την πολιτική των συχνών αλλαγών και αντικαταστάσεων των πασάδων συνέβαλε στη βία και την καταπίεση, την οποία η ίδια επέκρινε φραστικά.

Από τη ληστεία και τη βία των Τούρκων αξιωματούχων, για τους οποίους ο γρήγορος πλουτισμός ήταν το σημαντικότερο κίνητρο και η ουσία της όλης διοικητικής δραστηριότητας, δεν ήταν προστατευμένες ούτε η περιουσία κανενός αλλά ούτε και η ιδιοκτησία. Σύμφωνα με τα λόγια του Ρώσου πρόξενου στο Μοριά Μ. Γ. Μιντσάκι, «η ιδιοκτησία και η περιουσία του κάθε ανθρώπου εξαρτάτο από τα καπρίτσια των μικρών αυτών τυράννων. Πολύ συχνά οι άνθρωποι, το έγκλημα των οποίων έγκειτο στο γεγονός ότι είχαν κάποια περιουσία, γίνονταν θύματα ύπουλων συκοφαντιών»⁹⁹.

Ο πλουτισμός μέσω της ληστείας της περιουσίας, μέσω της φορολογίας και της δωροδοκίας ήταν νόμιμο σύστημα, βασικό στοιχείο της εσωτερικής πολιτικής της άρχουσας τάξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πασάς απογύμνωνε τον πληθυσμό, ώστε μέσω της δωροδοκίας και των δώρων προς το μεγάλο βεζίρη, τους άλλους υπουργούς και τους παρατρεχάμενους του σουλτάνου να εξασφαλίσει για τον εαυτό του το δικαίωμα της περαιτέρω ληστείας του πληθυσμού της δικής του είτε της γειτονικής επαρχίας. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, οι κυβερνητικοί κύκλοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν το μερίδιό τους με τη συμμετοχή τους σε αυτή τη ληστεία. Μέσω αυτής οι υπουργοί και οι άνθρωποι του σουλτανικού περίγυρου συγκέντρωναν τεράστιο πλούτο, έχτιζαν υπέροχα ανάκτορα, κολυμπούσαν μέσα στην πολυτέλεια. Ωστόσο, μόλις έχαναν την εύνοια του σουλτάνου και ταυτόχρονα κατά κανόνα και τη ζωή τους η περιουσία τους περνούσε στο ταμείο του σουλτάνου. Ακόμα, όμως, και αν ο πασάς ή ο βεζίρης πέθαινε από φυσικό θάνατο, κάτι που

⁹⁹ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη Α. Γ. Ιταλίνσκι, 30 Μαρτίου (11 Απριλίου) 1803, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1816, Φ. 1, φ. 71.

για εκείνον το θυελλώδη καιρό ήταν σπάνιο, η περιουσία του, ούτως ή άλλως, δημευόταν προς όφελος του σουλτάνου. Και εάν αυτές οι επιχειρήσεις «ξηλώματος» των Τούρκων αξιωματούχων συνέβαιναν μια φορά, έναντι των εμπόρων, πολλών μάλλον των χριστιανών, δεν υπήρχε κανένας «περιορισμός».

Στο οθωμανικό στρατιωτικό-φεουδαρχικό κράτος ο έμπορος δεν είχε ποτέ κοινωνική βαρύτητα. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ακόμα και τον καιρό που ήταν σχετικά καλά οργανωμένο κράτος, με κεντρικό σύστημα διοίκησης, όχι μόνο δεν ασκούσε κάποια προστατευτική πολιτική, αλλά τουναντίον, θυσίαζε μονίμως τα συμφέροντα των εμπόρων της¹⁰⁰. Όταν δε άρχισε η διάλυση του κεντρικού συστήματος διοίκησης και στα συντρίμια του εμφανίστηκαν πολλοί μικροί ημιαυτόνομοι δυνάστες, οι έμποροι έγιναν, στην κυριολεξία, για το οθωμανικό κράτος τα πιο εύκολα θύματα ληστείας. Εννοείται ότι οι έμποροι, όπως και τα άλλα στρώματα του πληθυσμού υποβάλλονταν σε συστηματική εκμετάλλευση και με διάφορους φόρους και άλλες υποχρεώσεις. Ωστόσο, οι Τούρκοι άρχοντες μπορούσαν να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για γρήγορο πλουτισμό, κυρίως μέσω των εμπόρων, η περιουσία των οποίων αποτελούνταν από χρήματα και εμπορεύματα.

Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που δείχνουν ότι στην Ελλάδα οι πασάδες, οι βοεβόδες, οι μιουσελίμ αγάδες, οι αρχηγοί των γενίτσαρων σε περίοδο ειρήνης θεωρούσαν τις περιουσίες των εμπόρων δικά τους λάφυρα πολέμου. Θα παραθέσω εδώ μια από αυτές. Το 1808 ο Ρώσος υποπρόξενος στη Χίο Α. Μπάνι δήλωνε για τις αυθαιρεσίες και τη βία των τοπικών πασάδων: *«Η παραμονή του συγκεκριμένου πασάς –σύμφωνα με τα λόγια του Α. Μπάνι– σ' αυτό το νησί έκανε μεγάλο κακό, καθώς δεν άφηνε κανένα πλοίο να αγκυροβολήσει, γιατί η πολυάριθμη ακολουθία του ιδιοποιούνταν τα φορτία, χωρίς την παραμικρή πληρωμή»*¹⁰¹.

Είναι εντελώς αδιαμφισβήτητο ότι ο Έλληνας έμπορος όχι μόνο δεν είχε καμία υποστήριξη και προστασία από την τουρκική διοίκηση, αλλά

¹⁰⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πρώτες άνισες συμφωνίες, οι οποίες έθεσαν σε προνομιακή θέση τους ξένους εμπόρους σε σχέση με τους ντόπιους κατοίκους, αναφέρονται στην περίοδο του σουλτάνου Σουλεϊμάν Κανουνί, από το 1520 έως το 1556 (Σουλεϊμάν Α' ο Νομοθέτης – σ.τ.μ.), όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν στο ζενίθ της δύναμής της.

¹⁰¹ Επιστολή του Α. Μπάνι στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 22 Σεπτεμβρίου (4 Οκτωβρίου) 1808, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1808, Φ. 7, φ. 64.

έπρεπε να αποκρύψει με κάθε τρόπο απ' αυτήν τις δραστηριότητές του. Γι' αυτό ακριβώς, το εμπόριο στην Ελλάδα ήταν συνυφασμένο με υψηλό βαθμό διακινδύνευσης. Παρ' όλα αυτά, το εμπόριο αυτό αποτελούσε αντικειμενική αναγκαιότητα. Καθοριζόταν, κυρίως, από τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης οικονομίας των δυτικοευρωπαϊκών χωρών για φτηνές αγροτικές πρώτες ύλες. Για κάθε μεμονωμένο έμπορο η ύπαρξη αυτής της αντικειμενικής αναγκαιότητας εκφραζόταν με το γεγονός ότι οι σχετιζόμενες με το εξωτερικό εμπόριο δραστηριότητες, εάν είχαν επιτυχή έκβαση, έφερναν μεγάλο κέρδος. Ωστόσο και η διακινδύνευση ήταν πολύ σημαντική.

Οι Έλληνες έμποροι όχι μόνο δεν μπορούσαν να υπολογίζουν στην παραμικρή «προστασία» εκ μέρους των τουρκικών αρχών, αλλά ήταν και υποχρεωμένοι να αναζητούν προστασία έναντι αυτών των αρχών από ξένα κράτη. Πολλοί Έλληνες μετοίκησαν, γενικά, στο εξωτερικό και ασχολούνταν με το εμπόριο με την Ελλάδα ως ξένοι υπήκοοι¹⁰². Άλλοι δε, καταβάλλοντας ένα συγκεκριμένο ποσό, αποκτούσαν ειδική άδεια από το σουλτάνο για να μπορούν να έχουν προστασία από τους ξένους πρόξενους στην Ελλάδα.

Στην αρχή ειδική άδεια είχαν οι μεταφραστές που ήταν ντόπιοι κάτοικοι και υπάγονταν στα ξένα προξενεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, περί των οποίων η Πύλη με ειδικό έγγραφο¹⁰³ αναγνώριζε το δικαίωμά τους να προστατεύονται από το ξένο κράτος. Η κάθε προξενική αρχή είχε αυστηρά συγκεκριμένο αριθμό παρόμοιων επίσημων εγγράφων. Με τη χορήγησή τους ασχολούνταν οι ξένοι πρόξενοι στην Κωνσταντινούπολη, για τους οποίους η πώληση αυτών των εγγράφων αποτελούσε σημαντικό έσοδο. Κατά το 18ο αι. αυξήθηκε σημαντικά η ζήτηση αυτών των εγγράφων και αντίστοιχα ανέβηκαν οι τιμές τους¹⁰⁴. Αυξήθηκε επίσης και ο

¹⁰² Όσον αφορά την ελληνική μετανάστευση και το ρόλο της ελληνικής παροικίας του εξωτερικού βλέπε τις σελίδες 91-95 του παρόντος έργου.

¹⁰³ Το Berat (τουρκικά) είναι ένα ειδικό έγγραφο που εκδίδει ο σουλτάνος, έγγραφο επίσημου διορισμού.

¹⁰⁴ Στα μέσα του 18ου αι. τα αγγλικά και τα γαλλικά έγγραφα είχαν τη μεγαλύτερη ζήτηση και κόστιζαν 2 έως 3.000 πιάστρα. Μετά από μισό αιώνα το ρωσικό έγγραφο (άρχιζε εκείνη την εποχή να εκτιμάται επίσης, όπως και το γαλλικό) μαζί με δυο φερμάνια που είχαν σχέση με αυτό και έδιναν επίσης το δικαίωμα προστασίας, κόστιζε 7.000 πιάστρα (επιστολή του Γ. Ι. Μπουλκάκοφ προς τον πρόξενο στη Χίο Α. Κορονέλλι, στις 28 Ιανουαρίου (8 Φεβρουαρίου) 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 992, φ. 71).

αριθμός των εγγράφων. Αυτά προσπαθούσαν να τα αποκτήσουν ευκατάστατοι άνθρωποι, ούτως ώστε να είναι βέβαιοι ότι θα έχουν κάποια προστασία από τις διώξεις και τις επιβουλές κατά της περιουσίας τους. Για παράδειγμα, στις αρχές του 19ου αι. στη Χίο σχεδόν όλοι οι εξέχοντες άνθρωποι του νησιού ήταν προστατευόμενοι της Σουηδίας¹⁰⁵.

Οι προστατευόμενοι, παραμένοντας υπήκοοι του σουλτάνου και πληρώνοντας τουρκικούς φόρους, επωφελούνταν ταυτόχρονα από ορισμένα προνόμια των ξένων. Μεταξύ άλλων, χρησιμοποιούσαν τις ίδιες φορολογικές ελαφρύνσεις, όπως και οι ξένοι υπήκοοι. Οι πρόξενοι τους βοηθούσαν στις δικαστικές υποθέσεις, έκαναν προς όφελός τους διαβήματα προς την τοπική εξουσία, αλλά και προς την Πύλη. Κατ' αυτό τον τρόπο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διαμορφώθηκε ένα αρκετά πολυάριθμο στρώμα ανθρώπων, οι οποίοι είχαν ουσιαστικά διπλή υπηκοότητα. Η ασάφεια του νομικού καθεστώτος που αφορούσε το θέμα των προστατευόμενων έγινε αιτία πολυάριθμων συγκρούσεων και έριδων μεταξύ της Πύλης και των ξένων διπλωματικών εκπροσώπων.

Ο θεσμός των προστατευόμενων έγινε ουσιαστικά κάτι σαν εσωτερική μετανάστευση. Για τους Έλληνες εμπόρους¹⁰⁶ μείωνε τη διακινδύνευση με την οποία ήταν συνδεδεμένη η ενασχόληση με το εμπόριο εκείνη την περίοδο. Ο θεσμός αυτός πήρε τη μεγαλύτερή του ανάπτυξη στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν κατά τα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. Τα ξένα κράτη, εκμεταλλευόμενα την κρίση που βίωνε εκείνη την περίοδο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, αναμειγνύονταν στις εσωτερικές της υποθέσεις. Οι ξένοι διπλωματικοί εκπρόσωποι, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην επαρχία, ασκούσαν τεράστια πολιτική επιρροή.

Ωστόσο, ακόμα και η ισχυρή ξένη προστασία δεν μπορούσε σε πολλές περιπτώσεις να σώσει τους Έλληνες εμπόρους από την αυθαιρεσία και

¹⁰⁵ Επιστολή του Α. Μπάνι στην επιτροπή των ξένων υποθέσεων, 22 Απριλίου (4 Μαΐου) 1802, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1808, Φ. 7, φ. 17.

¹⁰⁶ Προστατευόμενοι δεν προσπαθούσαν να γίνουν μόνο οι έμποροι. Ο Ρώσος πρόξενος στην Πελοπόννησο το 1785, πληροφορούσε, παραδείγματος χάρη, ότι ο μεγάλος γαιοκτήμονας Ανδρουτσός Ζαΐμης επιθυμούσε να γίνει Ρώσος προστατευόμενος (επιστολή του Χ. Κομνηνού προς τον Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 13 Σεπτεμβρίου 1785, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 991, φ. 5). Ωστόσο, την πλειοψηφία των προστατευόμενων αποτελούσαν οι έμποροι: οι Έλληνες, οι Αρμένιοι, οι Εβραίοι, στα χέρια των οποίων ήταν συγκεντρωμένο όλο το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

την καταδυνάστευση εκ μέρους ορισμένων στρατιωτικοφεουδαρχικών στοιχείων, τα οποία δεν αναγνώριζαν καμία εξουσία και κύρος. Οποιαδήποτε πλοία και εμπορεύματα, ανεξάρτητα από το πού ανήκαν και τίνος τη σημαία έφεραν, τα έβλεπαν απλώς ως αντικείμενα ληστείας. Αυτό το μαρτυρούν, μεταξύ άλλων, τα έκτροπα της τουρκικής φρουράς στα κάστρα της Πελοποννήσου, όπως το Ναβαρίνο, η Μεθώνη και η Κορώνη κατά τα έτη 1815-1816. Στις αρχές του 1815 στην Κορώνη οι ντόπιοι στρατιώτες λήστεψαν ένα πλοίο με ρωσική σημαία. Ο καπετάνιος του πλοίου Ι. Κοκολλής μαζί με τα τέσσερα μέλη του πληρώματος δολοφονήθηκαν¹⁰⁷. Την ίδια χρονιά στη Μεθώνη οι αρχές ξεφόρτωσαν δια της βίας ένα ισπανικό πλοίο που άραξε με φορτίο τροφίμων για την Ισπανία και το υποχρέωσαν να το πουλήσει, επιβάλλοντας μια αυθαίρετα καθορισμένη τιμή. Στο Ναβαρίνο, το ίδιο χρονικό διάστημα, οι τοπικές αρχές άρπαξαν δια της βίας και ιδιοποιήθηκαν το φορτίο των σιτηρών από ένα αγγλικό πλοίο¹⁰⁸. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και με δυο ρωσικά καράβια. Το διάβημα που έκανε ο Ρώσος πρόξενος στην Πελοπόννησο για την απελευθέρωση του δημευμένου φορτίου δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Το δεύτερο διερμηνέα του γενικού προξενείου στην Πελοπόννησο Μουσιοξίδη που έφτασε στο Ναβαρίνο και τον τοπικό πράκτορα του προξενείου της Ρωσίας παραλίγο να τους σκοτώσουν οι μανιασμένοι στρατιώτες¹⁰⁹.

Εκείνα τα χρόνια το γεγονός της αρπαγής εμπορευμάτων και πλοίων δεν ήταν καθόλου μεμονωμένο περιστατικό στην πρακτική του εξωτερικού εμπορίου με την Ελλάδα. Πολύ διαδεδομένη ήταν επίσης η τελωνειακή αυθαιρεσία. Οι Έλληνες που βρίσκονταν κάτω από ξένη προστασία ή είχαν ξένη υπηκοότητα δεν ήταν καθόλου απαλλαγμένοι από αυτήν. Ο Αλή πασάς, ηγέτης του πασαλικιού των Ιωαννίνων, στο οποίο συμπεριλαμβανόταν ένα σημαντικό κομμάτι της ηπειρωτικής Ελλάδας, δεν αποδεχόταν το φορολογικό τιμολόγιο που είχε καθοριστεί μετά από συμφωνίες μεταξύ της Πύλης και ξένων κρατών. Το φορολογικό τιμολό-

¹⁰⁷ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον Α. Γ. Ιταλίνσκι, στις 19 (31) Μαρτίου 1815, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1813, Φ. 4, φ. 7.

¹⁰⁸ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον Α. Γ. Ιταλίνσκι, στις 19 (31) Μαρτίου 1815, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1813, Φ. 4, φ. 307.

¹⁰⁹ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, στις 19 (31) Μαΐου 1816, Στο ίδιο, Λ. 323.

γιο για τις κτήσεις του το καθόριζε αυτοτελώς για κάθε ξένο κράτος χωριστά, ανάλογα με την κατάσταση των πολιτικών σχέσεών του με αυτό¹¹⁰. Ο Αλή πασάς ήταν ισχυρός ηγέτης, ο οποίος θεωρούσε τον εαυτό του ανεξάρτητο κυβερνήτη και αναγνώριζε απλώς σε ένα πολύ μηδαμινό επίπεδο την εξουσία του σουλτάνου. Ωστόσο, παρόμοια συμπεριφορά είχε και οποιοσδήποτε μικρός πασάς, βοεβόδας, αγάς¹¹¹. Ο έμπορος, για να έχει τη δυνατότητα να ασχολείται με το εμπόριο ή με επιχειρηματικές δραστηριότητες, έπρεπε να δωροδοκεί μόνιμα τους Τούρκους αξιωματούχους. Μόνο κατ' αυτό τον τρόπο μπορούσε να εξασφαλίσει την «ουδετερότητά» τους ως προς τις δραστηριότητές του. Οι γραφειοκράτες θεωρούσαν τα «δώρα» αυτά ως νόμιμα έσοδά τους, φόρους προς όφελός τους. Από αυτό δε το φόρο δεν απαλλάσσονταν ούτε οι ξένοι πρόξενοι. Σε μια από τις αναφορές του Ρώσου πρόξενου στη Θεσσαλονίκη Ντ. Μέλνικοφ το 1786 γινόταν λόγος, μεταξύ άλλων, για το ότι οι «κυβερνήτες, οι μουλάδες και οι αγάδες των γενιτσάρων γίνονται φορτικοί σχεδόν καθημερινά για τα δώρα που έγινε λόγος πιο πάνω και αρχίζουν ανενδοίαστα να ζητούν και ακούω μεταξύ άλλων, τι λένε, όταν συμβαίνει ο Ρώσος πρόξενος να έχει να διευθετήσει κάποια υπόθεση, οπότε καθίσταται αδύνατο να βρεθεί κάποια τελική λύση στην υπόθεση αυτή»¹¹².

Εάν ζητούσαν με τέτοιον τρόπο «δώρα» από το Ρώσο πρόξενο, δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πόσο λίγο κρατούσαν τα προσχήματα αυτοί οι κυβερνήτες, οι μουλάδες και οι αγάδες των γενιτσάρων απέναντι στους υπηκόους τους. Είναι φυσικό ότι οι έμποροι προσπαθούσαν να κρατηθούν μακριά από τις τουρκικές αρχές, καθώς η «προσοχή» τους

¹¹⁰ Βλέπε Γ. Α. Αρς, *Η Αλβανία και η Ηπειρος...*, σελ. 282-283.

¹¹¹ Ο Ρώσος πρόξενος στην Πελοπόννησο το 1802 αναφέρει το παρακάτω χαρακτηριστικό επεισόδιο. Κάποιος Χαντζή Νικολό Βελισσάριος, ευρισκόμενος υπό την προστασία της Ρωσίας (*protégé Russe*), φόρτωσε στη Βόσπιτσα ένα πλοίο με κορινθιακή σταφίδα για να αποσταλεί στο Λονδίνο. Οι τελωνειακοί της Βόσπιτσας αντί για 824 γρόσια και 16 παράδες που όφειλαν να πάρουν για τα εμπορεύματα, σύμφωνα με το τουρκικό τελωνειακό τιμολόγιο, απαίτησαν απ' αυτόν 2.278 γρόσια. Τότε ο πρόξενος Μ. Γ. Μιντσάκις έστειλε σε σχέση μ' αυτό γραπτή διαμαρτυρία προς το βοεβόδα της Βόσπιτσας Αλή αγά, αυτός δεν του απάντησε, λέγοντας, ότι «τους φυτώνει όλους τους προξένους». Ο ίδιος ο βοεβόδας φυλάκισε τον πράκτορα Βελισσάριο και εκείνος για να τον ελευθερώσουν ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει ένα δασμό που είχε απαιτηθεί παράνομα.

¹¹² Επιστολή του Ντ. Μέλνικοφ προς τον Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ 4 (15) Μαρτίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 995, φ. 72. Μιουσελίμ (τουρκικά) σημαίνει κυβερνήτης της πόλης.

ήταν στραμμένη στους βαριούς φόρους, στους εκβιασμούς, στη βία. Οι έμποροι έκρυβαν επιμελώς το χαρακτήρα των δραστηριοτήτων τους, το μέγεθος του κέρδους που καρπώνονταν και του βασικού τους κεφαλαίου. Το εμπορευματικό κεφάλαιο στην Ελλάδα κατά τα χρόνια αυτά προτιμούσε να δρα ανώνυμα και ημιπαράνομα. Γι' αυτό είναι αδύνατον να εξακριβώσει κανείς με κάποιον τρόπο τον αριθμό των εμπορικών οίκων στην Ελλάδα στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., να ονομάσει τους πιο μεγάλους εμπόρους και τραπεζίτες, να προσδιορίσει το μέγεθος της περιουσίας τους. Οι έμποροι όχι μόνο δε ριψοκινδύνευαν να επενδύσουν τα αποκτημένα χρήματα στην οργάνωση κάποιας επιχείρησης, αλλά φοβούνταν να κάνουν μεγάλα έξοδα για προσωπική κατανάλωση, για να μην πέσουν θύματα της απληστίας των Τούρκων αξιωματούχων.

Γενικά, η ανάλυση των πολιτικών συνθηκών στην Ελλάδα δείχνει πόσο δίκιο είχε ο Φ. Ένγκελς όταν έγραφε ότι *«η τουρκική, όπως και οποιαδήποτε άλλη ανατολική δεσποτεία, είναι ασυμβίβαστη με την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, η εξοικονομούμενη υπεραξία δεν διασφαλίζεται κατά το ελάχιστο από τα αρπακτικά χέρια των σαιραπών και των πασάδων, λείπει ο πρώτος βασικός όρος της αστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας, η ασφάλεια της προσωπικότητας του εμπόρου και της ιδιοκτησίας του»*¹¹³.

Μόνο ένας τομέας της ελληνικής οικονομίας μπόρεσε να επιτύχει σημαντική πρόοδο σ' αυτές τις τόσο καταστροφικές συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας: η ελληνική ναυτιλία. Τρία μικρά νησιά, η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξή της. Στα μέσα του 17ου αι. ακόμα τα νησιά αυτά σχεδόν δεν κατοικούνταν. Οι λιγοστοί κάτοικοι της Ύδρας και των Σπετσών ζούσαν με το ψάρεμα. Τα δε Ψαρά λειτουργούσαν αυτή την εποχή ως ένα από τα πειρατικά κρησφύγετα του Αρχιπελάγους¹¹⁴. Κατά τις επόμενες δεκαετίες ο πληθυσμός των νησιών αυξήθηκε εξαιτίας των ορθόδοξων Αλβανών και Ελλήνων μετοίκων από την Πελοπόννησο και τη Ρούμελη που πέρασαν σε αυτά στην προσπάθειά τους να σωθούν από τις επιδρομές των αποσπασμάτων των Αλβανών μπέηδων και από τη βία και την αυθαιρεσία των τουρκικών αρχών. Ο αυξημένος πληθυσμός των κατοίκων των νησιών αναζητούσε επιπλέον πόρους για την επιβίωσή του. Οι νησιώτες άρχι-

¹¹³ Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, Έργα, τ. 22, σελ. 33.

¹¹⁴ Α. Βακαλοπούλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 2, σ. 113-117.

σαν να κατασκευάζουν μικρά καράβια, που έπλεαν μεταξύ των νησιών του Αιγαίου Πελάγους και των πλησιέστερων παραλίων της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Μικράς Ασίας, της Αιγύπτου. Οι ιδιοκτήτες των πλοίων, που ήταν ταυτόχρονα και έμποροι, πωλούσαν τα προϊόντα του Αρχιπελάγους, όπως κρασιά, φρούτα, και έφερναν στο νησί σιτηρά και άλλα είδη, τα οποία είχαν άμεση ανάγκη οι νησιώτες. Ωστόσο, η πραγματική άνθηση της ελληνικής ναυτιλίας άρχισε μετά τη Συνθήκη του Κιουστούκ-Καϊναρτζή, βάσει της οποίας τα νησιά του Αρχιπελάγους απέκτησαν σημαντικά προνόμια.

Από αυτή τη στιγμή και έπειτα ο ελληνικός στόλος του Αρχιπελάγους αρχίζει να μετατρέπεται σε σοβαρό παράγοντα του εμπορίου και της ναυτιλίας όχι μόνο της Ανατολής αλλά και όλης της Μεσογείου. Οι ναυτικοί του Αρχιπελάγους άρχισαν να παίρνουν ενεργό μέρος με ένα πολύ κερδοφόρο εμπόρευμα, το ελαιόλαδο, και έγιναν σοβαροί ανταγωνιστές των Γάλλων εμπόρων¹¹⁵.

Τα πλοία των νησιωτών άρχισαν να φτάνουν και στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας της Ρωσίας. Μεγάλωσαν μάλιστα το μέγεθος και η χωρητικότητα του φορτίου αυτών των πλοίων, η κατασκευή των οποίων αναπτύχθηκε εδώ, σ' αυτά τα ελληνικά νησιά. Κάθε πλοίο εξοπλίστηκε με κανόνια για την υπεράσπισή του από τους άγριους πειρατές της Μεσογείου. Δεν είναι τυχαίο ότι εκείνη την εποχή έλεγαν στα ελληνικά νησιά: *«Για να έχεις τη δυνατότητα να κάνεις καλό εμπόριο, πρέπει να είσαι πολεμιστής»*¹¹⁶. Οι κίνδυνοι με τους οποίους ήταν συνυφασμένη η εμπορική ναυσιπλοΐα κατά το 18ο αι., διαπαιδαγώγησαν τους νησιώτες σε ένα ξεχωριστό είδος ανθρώπων, ικανών ναυτικών και ατρόμητων πολεμιστών.

Στις αρχές του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1787-1791) ο ελληνικός στόλος αποτελούσε ήδη αρκετά σοβαρή δύναμη. Ο Γ. Τουρναβίτης,

¹¹⁵ Ο Γάλλος πρόξενος στην Κρήτη Λεντ στην επιστολή του προς τον πασά της Κρήτης διαμαρτυρόταν για τον ανταγωνισμό που δοκίμαζαν οι Γάλλοι έμποροι κατά την αγορά ελαιόλαδου εκ μέρους των Υδραιών και των Βενετών και τον παρακάλεσε να απαγορεύσει σε αυτούς την αγορά, καθώς αυτοί «ανέβασαν τις τιμές και προκάλεσαν ζημιές, τόσο σε μας όσο και στους σαπωναποποιούς, αναγκάζοντάς τους να εγκαταλείψουν εντελώς την τέχνη τους» (ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1004, φ. 30. Επιστολή χωρίς ημερομηνία. Χρονολογείται περίπου από το 1785 έως το 1787).

¹¹⁶ Δ. Κόκκινου, Η Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, Αθήναι, 1959-1960, σ. 67.

Ρώσος πρόξενος στη Ρόδο, σε μια από τις αναφορές του παρέθετε τα παρακάτω στοιχεία για την κατάσταση της ελληνικής ναυσιπλοΐας. Η νήσος Κάσος είχε 30 πλοία, το ωφέλιμο φορτίο των οποίων ήταν από 3 έως 16.000 πούτια. Η νήσος Μύκονος είχε 20 πλοία, το ωφέλιμο φορτίο των οποίων ήταν από 12 έως 24.000 πούτια. Στο Καστελόριζο κατασκευάστηκαν εκείνη την περίοδο 2 ιστιοφόρα με 44 πυροβόλα το καθένα. Ο στόλος του Μεσολογγίου αριθμούσε τότε 45 πλοία με ωφέλιμο φορτίο από 5 έως 16.000 πούτια. Ωστόσο, το σημαντικότερο κέντρο της ελληνικής ναυσιπλοΐας ήταν η Ύδρα, η οποία είχε 180 ιστιοφόρα με ωφέλιμο φορτίο από 2 έως 12.000 πούτια¹¹⁷.

Οι Υδραίοι ήταν γνωστοί για την τέχνη της ναυσιπλοΐας και το θάρρος τους. *«Αυτό το νησί –έγραφε για την Ύδρα ο Ρώσος γενικός πρόξενος στο Αρχιπελάγος Ι. Βοϊνόβιτς– βγάζει τους καλύτερους ναυτικούς της Ανατολής, οι οποίοι είναι επίσης και γενναίοι»*¹¹⁸. Τα πλοία των Υδραιών είναι *«τα καλύτερα ιστιοφόρα και αυτοί οι ίδιοι είναι οι καλύτεροι ναυτικοί του Αρχιπελάγους»* έγραφε την ίδια εποχή ένας άλλος Ρώσος πρόξενος¹¹⁹.

Στα επόμενα χρόνια η ελληνική ναυτιλία συνέχισε να αναπτύσσεται γρήγορα. Κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και των ναπολεόντειων πολέμων τα ελληνικά καράβια ασχολούνταν με τις μεταφορές σιτηρών από τα Βαλκάνια και τη Ρωσία προς τη Γαλλία. Μερικές φορές, κατά τη διάρκεια αυτών των ταξιδιών αναγκάζονταν να ξεφύγουν από την καταδίωξη των αγγλικών καταδρομικών που είχαν αποκλείσει τα γαλλικά παράλια. Οι πλοιοκτήτες της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών απέκτησαν ολόκληρες περιουσίες σ' αυτό το επικίνδυνο εμπόριο. Ένα μέρος αυτού του πλούτου το επένδυσαν στην κατασκευή καινούργιων πλοίων. Πριν από την Επανάσταση του 1821 ο ελληνικός στόλος αριθμούσε γύρω στα 500 ποντοπόρα πλοία.

¹¹⁷ Επιστολή του Γ. Τουρναβίτη προς τον αναπληρωτή καγκελάριο Ι. Α. Όστερμαν, 17 (28) Μαΐου 1788 (προσθήκη), ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1403, φφ. 2-3.

¹¹⁸ Επιστολή του Ι. Βοϊνόβιτς προς τον Ι. Α. Όστερμαν, 4 (15) Απριλίου 1783, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1005, φ. 17.

¹¹⁹ «Το ημερολόγιο του ταξιδιού μου από την Κωνσταντινούπολη μέχρι την Πάτρα και η παραμονή μου εκεί από της 10 Αυγούστου έως της 10 Σεπτεμβρίου» (Προσθήκη στην αναφορά του προξένου στο Μοριά Χ. Κομνηνού στην επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, στις 10 (21) Σεπτεμβρίου 1785), ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1359, φ. 30.

Η έναρξη της ειρήνης στην Ευρώπη στέρησε τους πλοιοκτήτες από τα υπερκέρδη της πολεμικής περιόδου. Ωστόσο, συνέχισαν να βγάζουν σημαντικά κέρδη, εξυπηρετώντας το μόνιμα διευρυνόμενο ρωσικό εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών.

Σύμφωνα με τα λόγια ενός σύγχρονου, οι Έλληνες ναυτικοί από τα νησιά Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά «με σκοπό το κέρδος έρχονται να προμηθευτούν δημητριακά στα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, απ' όπου στη συνέχεια μεταφέρουν το φορτίο τους σε όλη τη Μεσόγειο και μερικές φορές φτάνουν ακόμα και έξω από το Γιβραλτάρ, σε λιμάνια που τους υπόσχονται το μεγαλύτερο κέρδος»¹²⁰.

Έτσι, μέσα σε μισό σχεδόν αιώνα εμφανίστηκε σχεδόν από το τίποτα ένας μεγάλος στόλος, ο οποίος έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στο εμπόριο της Μεσογείου. Η Αγγλία, η οποία διεκδικούσε την ηγεμονία στη Μεσόγειο και φαινόταν ότι την κατακτούσε μετά την ήττα της Γαλλίας, βρέθηκε αντιμέτωπη μ' ένα νέο σοβαρό αντίπαλο.

Οι Έλληνες μπόρεσαν με επιτυχία να ανταγωνιστούν στον τομέα της ναυσιπλοΐας πιο ανεπτυγμένα ευρωπαϊκά έθνη, κυρίως γιατί η ελληνική ναυσιπλοΐα, σε αντίθεση με τους άλλους τομείς της ελληνικής οικονομίας, είχε έντονα εκφρασμένη κεφαλαιοκρατική οργάνωση. Ένα σημαντικό τμήμα των πλοίων του ελληνικού στόλου βρισκόταν στα χέρια ορισμένων οικογενειών πλοιοκτητών: του Ορλάντο, του Κουντουριώτη, του Βουδούρη. Οι σχέσεις μεταξύ αυτών και των ναυτικών που υπηρετούσαν στα καράβια είχαν το χαρακτήρα σχέσεων μεταξύ μισθωτών εργαζομένων και αφεντικών. Πώς άραγε, σε τόσο δυσμενείς πολιτικές συνθήκες, κατόρθωσε η ελληνική ναυσιπλοΐα να επιτύχει παρόμοια ανάπτυξη και να προωθηθεί σε μια από τις πρώτες θέσεις στην Ευρώπη; Το φαινόμενο αυτό εξηγείται λόγω σειράς αιτίων.

Η ελληνική ναυτιλία γεννήθηκε, όπως είναι γνωστό, στα βάθη της αρχαιότητας. Αυτή η ναυτιλιακή παράδοση δε διακόπηκε ούτε στα μαύρα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι γενναίοι απόγονοι του Οδυσσέα με τα άθλια πλοιάρια τους συνέχιζαν να διασχίζουν τα θαλάσσια μήκη και πλάτη. Ως κέντρα της ελληνικής ναυτιλίας κατά τους 17ο-18ο αι. είναι γνωστά η νήσος Πάτμος και το Μεσολόγγι. Ωστόσο, στα τέλη

¹²⁰ Observations sur la navigation commerciale dans la Méditerranée et sur le droit d'arbore le pavillon russe, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 7786, Λ. 5. Αυτό το σημείωμα χωρίς ημερομηνία και υπογραφή γράφτηκε γύρω στο 1820.

του 18ου αι. έπεσαν σε παρακμή, όταν η Ύδρα και τα Ψαρά γνώρισαν μεγάλη άνθηση. Σ' αυτό έπαιξε σημαντικό ρόλο το γεγονός ότι η ανάπτυξή τους κατά τα πρώτα στάδια συνέβη σχετικά ελεύθερα, χωρίς την ανάμειξη των τουρκικών αρχών. Και εδώ που τα λέμε, σ' αυτά τα νησιά δεν υπήρχε καμία τουρκική διοίκηση. Μάλιστα, όπως, ήδη είπαμε, μέχρι τα μέσα του 17ου αι. η Ύδρα και οι Σπέτσες δεν είχαν σχεδόν καθόλου κατοίκους. Απέκτησαν κατοίκους, κυρίως, κατά το 18ο αι. Οι κάτοικοί τους αποτελούνταν από τα πιο δραστήρια στοιχεία του πληθυσμού των παρακείμενων παραλίων της Ελλάδας, τα οποία δεν επιθυμούσαν να συμβιβαστούν με την υποχρεωτική ύπαρξή τους κάτω από το ζυγό των Τούρκων αφεντικών, με τη βία και τις ληστείες τις οποίες προκαλούσαν οι απείθαρχοι μουσουλμάνοι φεουδάρχες.

Διοικητικά δε τα νησιά του Αρχιπελάγους ανήκαν στο ονομαζόμενο «*βιλαέτι της θάλασσας*», που αποτελούσε χάσι για τον καπουδάν πασά¹²¹ και βρισκόταν υπό την άμεση διοίκησή του.

Ορισμένα νησιά διοικούσαν από τους βοεβόδες και τους καδήδες¹²², ενώ άλλα από τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Μεταξύ των τελευταίων βρίσκονταν η Ύδρα και οι Σπέτσες. Σ' αυτά τα νησιά δεν υπήρχαν μόνιμοι εκπρόσωποι των τουρκικών αρχών. Μια φορά το χρόνο επισκεπτονταν τα νησιά για τη συλλογή φόρων οι τσαούσηδες¹²³ και οι καπουδάν πασάδες. Γι' αυτό οι κάτοικοι αυτών των νησιών, τουλάχιστον, δε δοκίμαζαν εκείνες τις καθημερινές διώξεις, τη βία και την αυθαιρεσία από τις οποίες υπέφεραν οι κάτοικοι των περιοχών που διοικούσαν άμεσα από τους Τούρκους αξιωματούχους. Οι καπουδάν πασάδες, αν και δε βοηθούσαν στην ανάπτυξη της ναυτιλίας της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών, ωστόσο, προς το παρόν δεν τους προκαλούσαν εμπόδια.

Εκτός από το γεγονός ότι η οικονομική ανάπτυξη των νησιών τους υποσχόταν αύξηση των χρηματικών εσόδων, οι Τούρκοι ναύαρχοι χρησιμοποιούσαν τους νησιώτες και τα πλοία τους για να υπηρετούν στο τουρκικό ναυτικό. Το 1788, κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού Πολέ-

¹²¹ Ο καπουδάν πασάς ήταν υπουργός θαλασσών, αρχηγός του πολεμικού στόλου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το βιλαέτι ήταν διοικητική μονάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

¹²² Ο καδής ήταν μουσουλμάνος δικαστής. Εκτελούσε επίσης και διοικητικές λειτουργίες.

¹²³ Ο τσαούσης ήταν στρατιωτικός και διοικητικός υπάλληλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συχνά εκτελούσε καθήκοντα ειδικών αποστολών.

μου, από τα 180 καράβια της Ύδρας τα 80 είχαν επιστρατευτεί από τον καπουδάν πασά για να χρησιμοποιηθούν στη Μαύρη Θάλασσα¹²⁴. Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του 1799 τα νησιά Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά έστειλαν στην υπηρεσία του τουρκικού στόλου 900 ναυτικούς, οι οποίοι συντηρούνταν εξ ολοκλήρου απ' αυτά¹²⁵.

Παρά το γεγονός ότι η ελληνική ναυτιλία δεν τράβηξε (ευτυχώς γι' αυτή) την «προσοχή» της Πύλης, εννοείται ότι η τουρκική κυριαρχία επιδρούσε αρνητικά στην ανάπτυξή της.

Για τους νησιώτες ήταν μεγάλο βάρος ο εφοδιασμός του τουρκικού στόλου με ανθρώπους και πλοία. Η νησιωτική ναυτιλία υπέφερε και από μειονεκτήματα που ήταν χαρακτηριστικά του καθυστερημένου οθωμανικού κράτους: χάος, αταξία, μη υποταγή των κατώτερων αρχών στις ανώτερες, μη σεβασμός στους ίδιους τους νόμους και τους κανόνες τους, ολοκληρωτική αγνόηση των συμφερόντων του υποταγμένου πληθυσμού. Πόσο ακριβά πλήρωνε αυτές τις ιδιαιτερότητες της οθωμανικής διοίκησης η ναυτιλία των νησιών μάς το μαρτυρά το επόμενο επεισόδιο που έλαβε χώρα το 1798.

Η Πύλη, μετά την κήρυξη του πολέμου στη Γαλλία, εξέδωσε ένα φερμάνι, βάσει του οποίου απαγορευόταν η εξαγωγή σιτηρών από τις τουρκικές κτήσεις προς την Γαλλία. Επιτράπηκε δε στους προερχόμενους από τις υποτελείς αφρικανικές χώρες κουρσάρους να αρπάζουν και να μετατρέπουν σε ιδιοκτησία τους τα πλοία που διενεργούσαν τέτοιες μεταφορές. Εν τω μεταξύ στο εν λόγω φερμάνι δεν ετίθετο κανένας όρος αναφορικά με εκείνα τα πλοία, τα οποία πριν ακόμα από τη διακοπή των σχέσεων με τη Γαλλία και με την άδεια της Πύλης κατέπλεαν με το φορτίο σιτηρών στα γαλλικά λιμάνια. Οι Αφρικανοί κουρσάροι, κάνοντας χρήση αυτής της ασάφειας, άρπαξαν 16 πλοία από το Αρχιπέλαγος, τα οποία επέστρεφαν με τα κέρδη που είχαν αποκτήσει από την πώληση των σιτηρών, που ήταν ενάμισι εκατομμύριο γρόσια. Οι Αφρικανοί δεν περιορίστηκαν μόνο στην αρπαγή αυτών των χρημάτων και των πλοίων,

¹²⁴ Προσθήκη στην αναφορά του πρόξενου στη Ρόδο Γ. Τουρναβίτη προς τον αναπληρωτή καγκελάριο Ι. Α. Όστερμαν στις 17 (28) Μαΐου 1788, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1403, φ. 3.

¹²⁵ Επιστολή του υποπρόξενου στην Τήνο Β. Νιζάνι προς τον απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη Β. Σ. Τομαρά, 1 (12) Αυγούστου 1799, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1436, φ. 38.

αλλά υποδούλωσαν και το ανερχόμενο σε 900 άτομα συνολικά πλήρωμά τους. Τότε οι κάτοικοι της Υδρας, των Ψαρών και των Σπετσών έστειλαν εκπροσώπους στον καπουδάν πασά, ζητώντας του να δώσει διαταγή για την απελευθέρωση των πλοίων και των πληρωμάτων που είχαν διαρπαγεί. Ο καπουδάν πασάς έδωσε τις ανάλογες οδηγίες, όμως οι Αφρικανοί κουρσάροι αρνήθηκαν να τις εκτελέσουν, ισχυριζόμενοι ότι τα έπαθλα τους ανήκαν δικαιωματικά, καθώς δαπάνησαν σημαντικούς πόρους για τον εξοπλισμό των πλοίων τους και την έξοδό τους στη θάλασσα, σύμφωνα με διαταγή της Πύλης. Πεισμένοι για την απροθυμία ή την ανικανότητα του καπουδάν πασά να τους βοηθήσει, οι νησιώτες του ζήτησαν την άδεια να εξοπλίσουν τα πλοία τους. Ωστόσο, αυτός τους το αρνήθηκε. Τότε οι νησιώτες αποφάσισαν να παρακαλέσουν την Πύλη *«να τους επιτρέψει να εγκαταλείψουν την πατρίδα και να μετοικήσουν σε άλλο τόπο, όπου θα μπορούν να ζήσουν ήσυχα με τις οικογένειές τους»*.

Αν και ο Ρώσος υποπρόξενος στην Τήνο Β. Ντζάνι, διηγούμενος αυτό το επεισόδιο¹²⁶, δε μας αναφέρει ποια ήταν η απάντηση της Πύλης σ' αυτή την έκκληση, μετά πλήρους βεβαιότητας μπορούμε να πούμε ότι ήταν αρνητική. Η Πύλη δεν έδειχνε την παραμικρή διάθεση, εννοείται, να επιτρέψει να τεθούν εκτός της εξουσίας της οι υπήκοοι, από τους οποίους εκτός των φόρων προμηθευόταν επιπλέον πλοία και ανθρώπους για να υπηρετήσουν στον τουρκικό στόλο. Η ναυτιλία, πρωτοπόρος τομέας της ελληνικής οικονομίας, ήταν υποχρεωμένη, όπως και πριν, να υπάρχει και να αναπτύσσεται στα πλαίσια εκείνων των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τους μεγάλους πλοιοκτήτες του Αρχιπελάγους, τους επιχειρηματίες κεφαλαιοκρατικού τύπου, τα πλαίσια αυτά ήταν πολύ περιοριστικά και επαχθή. Η τάξη πραγμάτων που επικρατούσε στο οθωμανικό κράτος όχι μόνο δεν εγγυάτο το κέρδος του επιχειρηματία, αλλά έθετε μονίμως υπό απειλή το κεφάλαιό του και την ίδια του τη ζωή. Η απειλή αυτή, η οποία υπήρχε εν δυνάμει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για οποιονδήποτε επιχειρηματία και γενικά για κάθε πλούσιο άτομο, ήταν πλέον από τις αρχές του 19ου αι. η συγγή πραγματικότητα για τους Έλληνες πλοιοκτήτες.

Η ιστορία με την αρπαγή των ελληνικών πλοίων το 1798 από τις ναυτικές δυνάμεις αφρικανικών χωρών έδειξε ότι αυθαίρετες πράξεις ενα-

¹²⁶ Βλέπε ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1436, φ. 38.

ντίον της ελληνικής ναυτιλίας όχι μόνο δεν εμποδίστηκαν, αλλά και έμμεσα επιδοκιμάστηκαν. Ήταν πλέον κατανοητό ότι η Πύλη, η οποία δεν έδειχνε στο παρελθόν κανένα ενδιαφέρον για την πρόοδο της ελληνικής ναυτιλίας, άρχισε να αλλάζει θέση.

Η Πύλη, ανακαλύπτοντας με ανησυχία, ότι οι Έλληνες απέκτησαν ένα καινούργιο ισχυρό όπλο, το ναυτικό στόλο, για τον απελευθερωτικό τους αγώνα, προσπάθησε να αποδυναμώσει την ελληνική ναυτιλία και να της επιβάλλει τον έλεγχό της. Κατά τα φαινόμενα, ετοίμαζε πλήγμα εναντίον αυτής της απειλητικής γι' αυτήν δύναμης. Ωστόσο, οι πλοιοκτήτες του Αρχιπελάγους έσπευσαν να λάβουν τα μέτρα τους.

Πριν από την έναρξη της Επανάστασης του 1821, ο αριθμός των υπό τουρκική σημαία πλοίων που έπλεαν στα νερά της ανατολικής Μεσογείου, μειώθηκε απότομα, αλλά αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των υπό ρωσική σημαία πλοίων, φτάνοντας τα χίλια. Στην πραγματικότητα σε Ρώσους υπηκόους ανήκε μόνο ένα μικρό μέρος από αυτά. Το σημαντικότερο μέρος των πλοίων ανήκε σε Έλληνες πλοιοκτήτες του Αρχιπελάγους, αλλά σύμφωνα με τα έγγραφα των σκαφών ως ιδιοκτήτες φέρονταν Ρώσοι υπήκοοι. Αυτοί απέκτησαν τα πλοία μέσω πράξεων αγοροπωλησίας εικονικού χαρακτήρα¹²⁷. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των πράξεων, που είχαν ως αποτέλεσμα ο στόλος του Αρχιπελάγους να αποκτήσει τη δυνατότητα να χαίρει της προστασίας της Ρωσίας, ανήκει χρονικά, κατά τα φαινόμενα, στην περίοδο μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου.

Ορισμένες μεγάλες ελληνικές εμπορικές εταιρείες της Οδησσού και άλλων λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας παρείχαν μεσιτικές υπηρεσίες σε πράξεις «*δανειοδότησης κάποιων επίθετων*», μετατρέποντας αυτή τη δουλειά σε μονοπώλιο. Παρά το γεγονός ότι οι ρωσικές αρχές γνώριζαν για τον εικονικό χαρακτήρα των πράξεων πώλησης των ελληνικών πλοίων, προσποιούνταν ότι δεν έβλεπαν τίποτε. Η ίδια η εμπορική ναυτιλία στη Μαύρη Θάλασσα μόλις που έκανε τα πρώτα της βήματα. Εν τω μεταξύ, η ανάγκη για μεταφορικά μέσα για την εξαγωγή των αγροτικών προϊόντων της Νέας Ρωσίας ήταν πολύ μεγάλη. Γι' αυτό είναι φυσικό οι κυβερνήτες των νότιων περιοχών της Ρωσίας να ενδιαφέρονται για την ύπαρξη και την ανάπτυξη του ελληνικού στόλου που ασχολούνταν με την εξαγωγή των ρωσικών σιτηρών στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας.

¹²⁷ Observation sur la navigation commerciale dans la Méditerranée et sur le droit d'arborer la pavillon russe, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 7786, φ. 3.

Αυτός ο ελληνικός στόλος που ταξίδευε υπό ρωσική σημαία αναμφίβολα βοήθησε την εκπαίδευση πληρωμάτων του ναυτικού της ρωσικής ναυτιλίας της Μαύρης Θάλασσας.

Η καθεμία από τις πράξεις με εικονική πώληση ελληνικών πλοίων του Αρχιπελάγους έφερε καθαρά εμπορευματικό χαρακτήρα. Το σύνολό τους δε είχε πολύ σοβαρά επακόλουθα για την τύχη ολόκληρης της χώρας. Η χρησιμοποίηση της ρωσικής σημαίας έδωσε στην εμπορευματική αστική τάξη των νησιών του Αιγαίου συγκεκριμένες εγγυήσεις διαφύλαξης της περιουσίας της, τις οποίες αυτή επιδίωκε. Η τύχη της ελληνικής ναυτιλίας, του πιο προσδευτικού από κοινωνικοοικονομικής άποψης τομέα της εθνικής οικονομίας της χώρας, έπαψε να είναι εσωτερική υπόθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έρμαιο της καλής θέλησης του σουλτάνου και των βεζιρηδών του. Η προσπάθεια διάλυσης του ελληνικού στόλου εκ μέρους της Πύλης θα εγκυμονούσε από δω και στο εξής τον κίνδυνο πολεμικής σύρραξης με τη Ρωσία. Ο ελληνικός στόλος διατήρησε τις δυνάμεις του, παρέμεινε στα χέρια των Ελλήνων και, όταν το 1821 άρχισε ο αγώνας για την ανεξαρτησία, έπαιξε σ' αυτόν τεράστιο ρόλο. Αυτή ήταν η σημασία των εμπορικών πράξεων εικονικής πώλησης των πλοίων στις οποίες προέβαιναν οι πλοιοκτήτες του Αρχιπελάγους.

Παρόμοιες πράξεις ήταν αδύνατον να συμβούν σε τόσο ευρεία κλίμακα, εάν το ελληνικό εμπορευματικό κεφάλαιο δεν εξασφάλιζε αυτή τη χρονική περίοδο για τον εαυτό του σταθερά ερείσματα στη Ρωσία και σε άλλες χώρες ως ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Θα πρέπει να αναφερθούμε αναλυτικότερα σε αυτές τις παροικίες που έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και ιδιαίτερα στην εξέλιξη του απελευθερωτικού κινήματος.

Μεταναστευτικά ρεύματα από την Ελλάδα σημειώθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας. Ωστόσο, ιδιαίτερα εντατικό χαρακτήρα έλαβε η μετανάστευση κατά το 18ο αι. Οι Έλληνες μετανάστευαν τόσο σε άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μεταξύ άλλων, στη Μολδαβία και τη Βλαχία) όσο και έξω από τα όριά της. Εγκατέλειπαν την Ελλάδα τα πιο δραστήρια στοιχεία του πληθυσμού της, δυσσαρεστημένα από την οικονομική και πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα. Συχνά, αυτοί ήταν οι αγωνιστές εναντίον της ξένης κυριαρχίας, οι οποίοι προσπαθούσαν να διαφύγουν από τις διώξεις που τους απειλούσαν. Πολλοί Έλληνες εγκατέλειψαν την πατρίδα τους λόγω του

Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1768-1774). Σημαντικό τμήμα των συμμετεχόντων στην πελοποννησιακή εξέγερση του 1770 και στις επιχειρήσεις του ρωσικού στόλου στο Αρχιπέλαγος μαζί με τις οικογένειές τους μετοίκησαν στη Ρωσία. Ορισμένοι Πελοποννήσιοι κρύφτηκαν στα νησιά του Ιονίου, τα οποία τότε βρίσκονταν υπό την κυριαρχία της Βενετίας. Μια παρόμοιου είδους πολιτική μετανάστευσης από την Ελλάδα, αν και σε μικρότερα πλαίσια, έλαβε χώρα κατά την περίοδο του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1787-1791).

Ως επιπλέον κινητήρια ώθηση για τη μετανάστευση λειτουργούσαν συχνά συνηθισμένες εκείνη την περίοδο για την Ελλάδα ανωμαλίες της πολιτικής και οικονομικής ζωής, όπως οι φεουδαρχικές διαμάχες, οι ληστείες, η κακή σοδειά. Έτσι, το 1785 άρχισε σκληρός αγώνας για την κυριαρχία στην Ήπειρο μεταξύ των δυο Αλβανών φεουδαρχών, του Κουρντ Αχμέντ πασά και του Αλή πασά. Προσπαθώντας να σωθούν από τη βία, τις ληστείες και τη σκληρότητα που συνόδευαν συνήθως τους φεουδαρχικούς πολέμους, πολλοί κάτοικοι των Ιωαννίνων κατευθύνθηκαν προς τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ο Ρώσος γενικός πρόξενος στη Μολδαβία Ι. Σεβέριν στις 22 Σεπτεμβρίου (3 Οκτωβρίου) 1785 δήλωνε ότι «ορισμένος αριθμός οικογενειών από τα Ιωάννινα, τρεπόμενος σε φυγή μέσω της Μακεδονίας, κατευθύνεται προς αυτά τα μέρη, ώστε να βρει εδώ καταφύγιο από την αταξία που έχει προκαλέσει η διαμάχη μεταξύ του παλιού και του νέου πασά αυτής της επαρχίας»¹²⁸. Μετά από μερικά χρόνια παρατηρήθηκε ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα στη Βλαχία που προκλήθηκε αυτή τη φορά από κακή σοδειά στην Ελλάδα¹²⁹. Η εδραίωση του ελληνικού πληθυσμού σε διάφορες επαρχίες τόσο του οθωμανικού κράτους όσο και σε ξένα κράτη είχε σχέση και με τη σημαντική άνθηση του εμπορίου κατά το 18ο αι. Οι Έλληνες έμποροι, πραγματο-

¹²⁸ Νέα του Βουκουρεστίου (προσθήκη στην αναφορά του Ι. Ι. Σεβέριν στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων στις 22 Σεπτεμβρίου (3 Οκτωβρίου) 1785, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1215, φ. 73. Η μετανάστευση από την Ήπειρο κατευθυνόταν εκείνη την περίοδο και προς το Βασίλειο της Νεάπολης. Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το Νοέμβριο του 1793 κατέφθασαν στο Οτράντο 200 οικογένειες από την Ήπειρο (πρόξενος στο Οτράντο Α. Γκλιούκα προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 11 (22) Νοεμβρίου 1793, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με τη Νεάπολη, φ. 399, Α. 9).

¹²⁹ Επιστολή του Ι. Ι. Σεβέριν προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 15 (26) Ιουνίου 1793, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις με την Τουρκία, Φ. 1257, φ. 6.

ποιώντας ταξίδια για επαγγελματικούς σκοπούς στο Βουκουρέστι, στη Βιέννη, στο Λιβόρνο, στη Νίζνα, ζώντας για μεγάλο χρονικό διάστημα σ' αυτές τις πόλεις, απέκτησαν εκεί τα δικά τους σπίτια. Πολύ συχνά, η πρόσκαιρη διαβίωση μετατρεπόταν σε μόνιμη. Το αποτέλεσμα ήταν στις αρχές του 19ου αι. να υπάρχουν ελληνικές κοινότητες σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης, της ασιατικής Τουρκίας, στα ευρωπαϊκά κράτη, στην Αίγυπτο¹³⁰.

Οι παροικίες των Ελλήνων της δυτικής Ευρώπης αποτελούνταν σχεδόν εξ ολοκλήρου από εμπόρους. Οι πιο σημαντικές ελληνικές εμπορικές παροικίες ήταν στην Ολλανδία, στη Γαλλία, στην Αυστριακή Αυτοκρατορία και στην Ιταλία. Το ρεύμα των Ελλήνων προς την Ολλανδία μεγάλωσε ιδιαίτερα μετά το 1730, όταν η κυβέρνηση της Ολλανδίας πρόσφερε σε όλους τους εμπόρους, τους Έλληνες, τους Αρμένιους και τους Εβραίους, ίσα εμπορικά δικαιώματα με αυτά που απολάμβαναν οι πολίτες της Ολλανδίας. Από εδώ και στο εξής οι Έλληνες, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι αντικατέστησαν τους Ολλανδούς στο εμπόριο με την Ανατολή και το Άμστερνταμ έγινε σημαντική βάση των Ελλήνων εμπόρων στη δυτική Ευρώπη¹³¹. Στις αρχές του 19ου αι. στην Ολλανδία ζούσαν γύρω στους 100 Έλληνες εμπόρους¹³².

Πολλοί Έλληνες επισκέπτονταν τη Γαλλία, αλλά μόνιμα ζούσαν σε αυτή στις αρχές του 19ου αι. γύρω στους 50 Έλληνες. Στη Μασσαλία λειτουργούσαν δυο ελληνικές εταιρείες¹³³. Κατά την περίοδο ακόμα του Μεσαίωνα παροικίες των Ελλήνων εμπόρων υπήρχαν στις εξής πόλεις της Ιταλίας: στη Βενετία, στην Αγκώνα και στο Λιβόρνο. Κατά το 18ο αι. πολλοί Έλληνες έμποροι εγκαταστάθηκαν στο βασίλειο της Νεάπολης. Συμμετείχαν στις εμποροπανηγύρεις της Σενεγάλης, εγκαταστάθηκαν στη Νεάπολη, στο Λέτσε, στη Μπαρλέτα, στο Μπάρι¹³⁴. Το σύνολο των

¹³⁰ Οι ονομασίες πολλών σημείων, στα οποία υπήρχαν πολλές ελληνικές κοινότητες, αναφέρονται σε έγγραφα του 1802. Στον κατάλογο των ευεργειών της σχολής του Άθω, την οποία προσπαθούσε να αναγεννήσει το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Βλέπε Κ. Δημαρά, Η σχολή του Αγίου Όρους στα 1800, «Ελληνικά», τ. 15, Θεσσαλονίκη, 1957, σ. 153-158.

¹³¹ T. Stoianovich, Op. cit., p. 271-272.

¹³² Capodistrias, Mémoire sur l' état actuel des Grecs, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 13377, φ. 251.

¹³³ Στο ίδιο.

¹³⁴ T. Stoianovich, Op. cit., p. 272.

Ελλήνων που ζούσαν στις ιταλικές πόλεις, σύμφωνα με ορισμένους υπολογισμούς, αριθμούσε περί τα 7 χιλιάδες άτομα¹³⁵.

Κατά το πρώτο ήμισυ του 18ου αι. πολλοί Έλληνες, κυρίως από τη Μακεδονία, κατέφθασαν στις αυστριακές κτήσεις. Δε διεξήγαγαν απλώς το εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά μαζί με τους Σέρβους, τους Αρμένιους και τους Εβραίους πήραν στα χέρια τους το εσωτερικό εμπόριο της Ουγγαρίας, της Βοϊβοδίνας, της Κροατίας, της Σλαβοβίας και μέρους της Τρανσυλβανίας και της Μοραβίας. Ανήσυχη γι' αυτό η αυστριακή εξουσία εξέδωσε μια σειρά διαταγμάτων, βάσει των οποίων το λιανικό εμπόριο στις αυστριακές κτήσεις επιτρεπόταν μόνο στους Αμβουργιανούς υπηκόους της¹³⁶. Στις αρχές του 19ου αι. οι Έλληνες της Αυστριακής Αυτοκρατορίας ανήλθαν στα 90 χιλιάδες άτομα. Οι Έλληνες της Αυστρίας ασχολούνταν, κυρίως, με το εμπόριο. Μεταξύ αυτών υπήρχαν πολλοί πλούσιοι έμποροι. Οι πιο μεγάλες εμπορικές εταιρείες ήταν του Νάκου, του Χατζημικάλη και του Δάρβαρη. Τα ετήσια έσοδα καθεμιάς από αυτές υπερέβαιναν τα 150 χιλ. ολλανδικά φιορίνια¹³⁷. Πολυπληθείς και ανθηρές ελληνικές παροικίες δημιουργήθηκαν στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. και στη Ρωσία¹³⁸.

Οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού έπαιζαν πολύ σπουδαίο ρόλο στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Οι Έλληνες έμποροι, δρώντας σε πιο ανεπτυγμένες χώρες απ' ό,τι η ίδια η Ελλάδα, αφομοίωσαν στην πράξη το σύνθετο μηχανισμό λειτουργίας της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας. Αυτές οι χρήσιμες γνώσεις δεν έγιναν κτήμα μόνο των μεταναστών του εξωτερικού. Οι ελληνικές εταιρείες του εξωτερικού έγιναν τρόπον τινά μια πρακτική εμπορική ακαδημία για τους εμπόρους της ίδιας της Ελλάδας. Ο Καποδίστριας έγραφε σχετικά στις προ-

¹³⁵ Capodistrias, *Mémoire sur l' état actuel des Grecs*, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 13377, φ. 251. Παράλληλα με αυτό, στη νότια Ιταλία και Σικελία από αρχαιοτάτων χρόνων υπήρχαν και ελληνικές αγροτικές αποικίες.

¹³⁶ T. Stoianovich, *Op. cit.*, p. 266. Odon Fußes. *Die Bekanntesten Geadelten Griechen in Ungarn*, «Balkan studies», Thessaloniki, 1964, v. 5, p. 303.

¹³⁷ Capodistrias. *Mémoire sur l' état actuel des Grecs*, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 13377, φφ. 251-252. Το ολλανδικό φλορίνι (δουκάτο) τότε ήταν ίσο με 10-11 ρούβλια.

¹³⁸ Η ιστορία των ελληνικών παροικιών στη Ρωσία, λόγω της ιδιαίτερης βαρύτητας αυτού του ζητήματος όσον αφορά τους σκοπούς της έρευνάς μας, εξετάζεται ιδιαίτερα στο 3ο κεφάλαιο της συγκεκριμένης εργασίας.

αναφερθείσες αναμνήσεις του: «Όλοι οι εμπορικοί οίκοι του εξωτερικού έχουν Έλληνες υπαλλήλους. Αυτοί είναι νέοι άνθρωποι που τους έστειλαν σ' αυτούς από τη μητέρα πατρίδα. Ερχόμενοι αυτοί, γνωρίζουν, συνήθως μόνο τη μητρική τους γλώσσα και με δυσκολία καταφέρνουν να κρατήσουν τα λογιστικά βιβλία. Μαθαίνουν τις ξένες γλώσσες και αφομοιώνουν τη θεωρία και την πρακτική του εμπορίου. Αποδεικνύοντας, ότι μπορούν να τα καταφέρουν, επιστρέφουν στην πατρίδα τους και τους αντικαθιστούν άλλοι. Επιστρέφουν στα σπίτια τους ήδη φτιασμένοι έμποροι. Εάν δεν έχουν οι ίδιοι δικά τους κεφάλαια, τότε γίνονται μεσίτες, οι οποίοι μετά από σύντομο χρονικό διάστημα ανοίγουν μόνοι τους εμπορικούς οίκους»¹³⁹.

Αυτό το σύστημα «εκπαίδευσης» των εμπόρων επέτρεψε στις μεγάλες ελληνικές εταιρείες του εξωτερικού να δημιουργήσουν ένα ευρέως εκτεταμένο δίκτυο παραρτημάτων και τμημάτων. Έτσι, η γνωστή εταιρεία των Ζωσιμάδων είχε τα γραφεία της στη Μόσχα, στη Νίζνα και στη Φλωρεντία. Ο μεγάλος έμπορος Παναγιώτης Σέκερης εμπορευόταν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο αδελφός του Αθανάσιος στην Οδησσό. Από τα τρία αδέρφια των Κουμπάρηδων οι δύο, ο Αλέξανδρος και ο Σταμάτης, ασχολούνταν με εμπορικές επιχειρήσεις στην Οδησσό, ενώ ο τρίτος, ο Κυριάκος, στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι είχαν τα πράγματα και με πολλές άλλες εμπορικές οικογένειες.

Ένα ευρύ δίκτυο βάσεων και τμημάτων επέτρεψε στους ελληνικούς εμπορικούς οίκους του εξωτερικού να αγκαλιάσουν με τις επιχειρήσεις τους τεράστιες περιοχές. Έχοντας καλή πληροφόρηση για την κατάσταση της αγοράς, έβγαζαν πολύ μεγάλα κέρδη από τη διαφορά στις τιμές, η οποία ήταν για μεμονωμένα εμπορεύματα πολύ σημαντική.

Η καθολική εμβέλεια της οικονομικής δραστηριότητας της αστικής τάξης του εξωτερικού καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τον πολιτικό της ρόλο ως οργανωτή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Η ορθή εκτίμηση αυτού του ρόλου προϋποθέτει απαραίτητως την έστω και εν συντομία γνωριμία με την κοινωνική διάρθρωση της τότε ελληνικής κοινωνίας, με τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ των τάξεων της, καθώς και με τις στάσεις τους επί του ζητήματος της εθνικής απελευθέρωσης της Ελλάδας.

Στις αρχές του 19ου αι., παρά τις σημαντικές αλλαγές στην οικονομική ζωή της Ελλάδας, τα ανώτατα φεουδαρχικά στρώματα της ελλη-

¹³⁹ Capodistrias. Mémoire sur l' état actuel des Grecs, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 13377, φ. 252.

νικής κοινωνίας, οι κοτζαμπάσηδες¹⁴⁰, οι Φαναριώτες¹⁴¹, ο ανώτατος κλήρος είχαν τεράστια πολιτική επίδραση. Ωστόσο, εάν τα οικονομικά συμφέροντα και η πολιτική επίδραση των Φαναριωτών και του ελληνικού ανώτατου κλήρου αφορούσαν ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η δραστηριότητα των κοτζαμπάσηδων περιοριζόταν στα πλαίσια της Ελλάδας. Οι Τούρκοι εμπιστεύτηκαν στους Έλληνες γαιοκτήμονες-κοτζαμπάσηδες τις λειτουργίες της τοπικής αυτοδιοίκησης, η σημαντικότερη από τις οποίες ήταν η συλλογή των φόρων. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η πολιτική επίδραση ορισμένων οικογενειών κοτζαμπάσηδων, των πιο αρχοντικών, τους οποίους τους αποκαλούσαν στην Ελλάδα άρχοντες¹⁴² ή τζάκια¹⁴³. Αυτές οι οικογένειες των γαιοκτημόνων, ουσιαστικά, διαχειρίζονταν τις υποθέσεις των επαρχιών τους, τις οποίες διοικούσαν οι Τούρκοι μόνο κατ' όνομα. Η επίδρασή τους και το πολιτικό τους βάρος ήταν μερικές φορές τόσο μεγάλο στην Κωνσταντινούπολη, ώστε αυτοί είχαν τον αποφασιστικό λόγο στο διορισμό των Τούρκων κυβερνητών, βοεβοδών, κατήδων.

Ο Ρώσος πρόξενος στην Πελοπόννησο Χ. Κομνηνός το 1785 έγραφε, μεταξύ άλλων, για τον κοτζαμπάση της Βόσπιτσας Σωτήρη Λόντο: *«Είναι ο πιο ισχυρός άνθρωπος εδώ. Οι βοεβόδες και οι κατήδες εξαρτώνται απ' αυτόν και δεν τολμούν να κάνουν τίποτε ενάντια στη θέλησή του, καθώς με τη βοήθεια των σχέσεών του στην Κωνσταντινούπολη μπορεί να τους διώξει»*¹⁴⁴.

Οι Λόντοι μοιράζονταν την επίδραση και την εξουσία στην Πελοπόννησο με άλλες ισχυρές οικογένειες κοτζαμπάσηδων, όπως οι Μπενάκηδες, οι Κρεβατάδες, οι Ζαΐμηδες, οι Δεληγιάννηδες, οι Νοταράδες, οι Κανακάρηδες, οι Χαραλάμπηδες. Κληρονομικά προνόμια αυτών των

¹⁴⁰ Κοτζαμπάσης (από το τουρκικό κοντζαμπάση) – πρόκριτος. Ευκατάστατη κορυφή της ελληνικής κοινωνίας, η οποία διοικούσε τοπικά. Οι σύγχρονοι τους ονόμαζαν επίσης πρόκριτους (από το λατινικό *primates*) και προεστούς (από το ελληνικό προεστός – προϊστάμενος, ηγέτης).

¹⁴¹ Φαναριώτες στην κυριολεξία είναι οι κάτοικοι του Φαναριού (περιοχή στην Κωνσταντινούπολη), ελληνική αριστοκρατία του χρήματος.

¹⁴² Άρχοντας στα ελληνικά σημαίνει κυβερνήτης, εκείνος που κατέχει την εξουσία.

¹⁴³ Από το τουρκικό οντζάκ, που σημαίνει εστία, γένος, οικογένεια.

¹⁴⁴ Επιστολή του Χ. Κομνηνού προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 10 (21) Σεπτεμβρίου 1785 (προσθήκη), ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1359, φ. 35.

οικογενειών ήταν η ασχολία με τις σημαντικές θέσεις των *μοραγιάννηδων* και των *βεκίληδων*¹⁴⁵. Ένδοξη για τον πλούτο της και την επιρροή της ήταν στη νήσο Χίο κατά τα τέλη του 18ου αι. η οικογένεια των Μαυροκορδαταίων. Σύμφωνα με τα λόγια του Ρώσου προξένου, αυτή «σε συμφωνία με άλλες οικογένειες, όπως κάποιους συγγενείς τους, διαχειρίζεται εδώ όλες τις υποθέσεις»¹⁴⁶. Στη μεγάλη επαρχία της Ακαρνανίας κατά τη δεκαετία του '80 του 18ου αι. δεν υπήρχε, γενικά, τουρκική εξουσία. Η εξουσία εδώ ανήκε εξ ολοκλήρου στον πανίσχυρο κοτζαμπάση Μαυρομάτη. Ο εκπρόσωπος της ρωσικής κυβέρνησης στην Ελλάδα έγραφε για το Μαυρομάτη ότι «αυτός και ο αδελφός του είναι τόσο ισχυροί, ώστε εάν γράψουν στην Κωνσταντινούπολη εναντίον οποιουδήποτε πασά από άλλη επαρχία, τότε αυτός θα αντικατασταθεί αμέσως»¹⁴⁷. Ωστόσο, κοτζαμπάσηδες με παρόμοια επίδραση υπήρχαν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, τόσο στην ηπειρωτική όσο και στη νησιωτική. Παιζοντας το ρόλο του μεσάζοντα μεταξύ τουρκικής εξουσίας και ντόπιων κατοίκων, οι κοτζαμπάσηδες πλούτιζαν προς όφελός τους. Στα μάτια του λαού αυτοί ήταν οι εκμεταλλευτές, μερικές φορές ακόμα πιο σκληροί και αδυσώπητοι από τους Τούρκους. Είναι χαρακτηριστική η γνώμη για τους κοτζαμπάσηδες ενός από τους διακεκριμένους ηγέτες της εξέγερσης του 1821, του Φωτάκου: «Αυτοί ξεχωρίζουν από τους Τούρκους μόνο από το γεγονός ότι έχουν χριστιανικά ονόματα και πηγαίνουν στην εκκλησία. Κοροϊδεύουν και τους Τούρκους. Αρπάζουν 100 και τους δίνουν μόνο 25»¹⁴⁸.

Παρόμοιες δε κρίσεις εξέφραζαν και πολλοί ξένοι περιηγητές, οι οποίοι επισκέπτονταν την Ελλάδα τις παραμονές του 1821. Οι κοτζαμπάσηδες σε πολιτικό επίπεδο ενεργούσαν ως βοηθοί και συνεργάτες των Τούρκων. Συμμετείχαν, για παράδειγμα, στις καταδιωκτικές δραστηριότητες των τουρκικών αρχών εναντίον των κλεφτών.

Οι κοτζαμπάσηδες δε σταματούσαν μπροστά σε τίποτα, όταν γινόταν λόγος για τη διατήρηση των προνομίων τους και για το «δικαίωμά» τους

¹⁴⁵ Οι *μοραγιάννηδες* ήταν μέλη του συμβουλίου υπό το μόρα-βαλή, Τούρκο κυβερνήτη στην Πελοπόννησο. Οι *βεκίληδες* ήταν αντιπρόσωποι της Πελοποννήσου στην Κωνσταντινούπολη.

¹⁴⁶ Επιστολή του Α. Κορονέλλι προς τον Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 3 (23) Ιανουαρίου, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 992, φ. 6.

¹⁴⁷ Επιστολή του Λ. Σωτήρη προς τον κρατικό σύμβουλο Κοχ, 12 (23) Μαΐου 1788, ΑΕΠΡΑ, Α. Εσωτερικές κολεγιακές υποθέσεις, Φ. 5113-5122, φ. 230.

¹⁴⁸ Το απόσπασμα είναι από Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 135.

να ληστεύουν ατιμώρητα τον ελληνικό πληθυσμό. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Μπενιζέλο Ρούσσος και ο Ρόδης Κανακάρης κατά τη διάρκεια τεσσάρων ετών που διοικούσαν την πόλη της Πάτρας «*ως να ήταν η ιδιοκτησία τους*»¹⁴⁹, προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εμποδίσουν το Ρώσο πρόξενο Χ. Κομνηνό να εγκατασταθεί στην Πάτρα, φοβούμενοι ότι η παραμονή του στην πόλη μπορεί να τους εμποδίζει να κλέβουν ατιμώρητα τους κατοίκους. Στη δράση τους αυτή εναντίον του Ρώσου πρόξενου (αν και αυτός ήταν Έλληνας στην εθνικότητα) δεν τους απασχολούσε καθόλου η κοινή γνώμη, καθώς έβλεπαν τους Ρώσους πρόξενους, και όχι χωρίς λόγο, ως υπερασπιστές των Ελλήνων και μάλιστα με φερμάνι του σουλτάνου, το οποίο είχε μαζί του ο Κομνηνός. Ένας άλλος Ρώσος πρόξενος διαμαρτυρόταν εναντίον ενός διακεκριμένου προκρίτου της νήσου Χίου, του Πανταλέοντα Κρόκκιου, ο οποίος έκανε αγωγή εναντίον μιας Ελληνίδας που βρισκόταν υπό την προστασία της Ρωσίας και δεν την παρέδωσε, όπως συνέβαινε συνήθως, σε Έλληνες προεστούς, αλλά στον Τούρκο καδή, παρά το γεγονός, ότι αυτό είχε ως συνέπεια για την εναγόμενη βασανιστήρια και μαρτύρια¹⁵⁰.

Η αυθαιρεσία και η βία των κοιζαμπάσηδων τους έκαναν μισητούς σε έναν ευρύ κύκλο πληθυσμού. Το μίσος αυτό εκφραζόταν με μαζικές εξεγέρσεις. Ιδιαίτερα συχνές ήταν οι λαϊκές αναταραχές στα νησιά. Σε πολλά από αυτά δεν υπήρχε τουρκική διοίκηση και γι' αυτό ο κοινωνικός και πολιτικός αγώνας στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας έπαιρνε εδώ πιο ανοικτές μορφές. Έτσι, το φθινόπωρο του 1799 έγιναν μεγάλες λαϊκές αναταραχές στην Τήνο. Ως αποτέλεσμα των αναταραχών των κατοίκων συνολικά και των 66 χωριών του νησιού που τα διοικούσαν 24 προεστοί, οι οποίοι συγκέντρωσαν το γενικό μίσος με την αυθαιρεσία τους και τους υπερβολικούς φόρους, εκδιώχθηκαν από την εξουσία και αντικαταστάθηκαν από νέους, εκλεγμένους από το λαό¹⁵¹. Σε ένα άλλο

¹⁴⁹ Επιστολή του πρόξενου στην Πάτρα Χ. Κομνηνού προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 2 (13) Δεκεμβρίου 1785, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1359, φ. 48.

¹⁵⁰ Επιστολή του υποπρόξενου στη Χίο Α. Μπάνι προς τον Α. Ρ. Βοροντσόβ, 22 Νοεμβρίου (4 Δεκεμβρίου) 1802, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1808, Φ. 7, φφ. 37-45.

¹⁵¹ Αναφορές του υποπρόξενου στην Τήνο Β. Ντζάνι προς το Β. Σ. Τομαρά στις 21 Σεπτεμβρίου (2 Οκτωβρίου) και 5 (16) Οκτωβρίου 1799, ΑΕΠΡ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1436, φφ. 60-63.

νησί, στη Σάμο, κατά τη διάρκεια έξι ετών (1806-1812) διεξαγόταν ένας σκληρός αγώνας για εξουσία μεταξύ της ολιγαρχίας και της εμπορευματικής αστικής τάξης, την οποία στήριζαν οι αγρότες¹⁵².

Η εκτίμηση βάσει της οποίας οι κοτζαμπάσηδες ήταν φεουδάρχες εκμεταλλευτές και συνεργάτες των Τούρκων κατακτητών έχει επικρατήσει σταθερά στην ιστορική βιβλιογραφία και στηρίζεται σε επαρκές πραγματολογικό υλικό. Την εκτίμηση αυτή, ακριβέστερα το τελευταίο της μέρος, προσπάθησε να ανασκευάσει ο Έλληνας ιστορικός Μ. Σακελλαρίου. Ισχυριζόταν ότι οι κοτζαμπάσηδες ήταν «*πατριώτες*». Και ότι δήθεν εκμεταλλεύονταν τους ραγιάδες απλώς για να αποκτήσουν τα μέσα για τον αγώνα εναντίον των Τούρκων γαιοκτημόνων. Οι κοτζαμπάσηδες, σύμφωνα με τη γνώμη του Μ. Σακελλαρίου, αγοράζοντας χωριά από τους Τούρκους, «*ενίσχυαν*» τις εθνικές δυνάμεις και προετοίμαζαν την «*αναγέννηση του γένους*»¹⁵³.

Οι ισχυρισμοί αυτοί απέχουν πολύ από την αλήθεια. Το μόνο σωστό απ' όλα αυτά είναι ότι μεταξύ των κοτζαμπάσηδων και των Τούρκων υπήρχαν στ' αλήθεια αντιθέσεις και δεν πρέπει να τις υποτιμήσουμε. Οι κοτζαμπάσηδες, θεσμός που γεννήθηκε από την τουρκική διοίκηση, από το δεύτερο ήμισυ του 18ου αι. αποκτούν όλο και μεγαλύτερη οικονομική δύναμη, περιορίζοντας την τουρκική γαιοκτησία.

Η ενίσχυση των θέσεων των κοτζαμπάσηδων είχε σχέση με τη διάλυση του στρατιωτικοτιμαριωτικού συστήματος και τη δημιουργία τσιφλικιών. Οι κοτζαμπάσηδες, όπως επίσης και οι Τούρκοι τσιφλικάδες που αναδείχθηκαν στο ίδιο έδαφος, εκπροσωπούσαν τα νέα στρώματα της φεουδαρχικής τάξης, πιο στενά συνδεδεμένα με την αγορά. Όπως γράφει ο Έλληνας ιστορικός Κανδηλώρος, «*η πλειοψηφία των προεστών της Πελοποννήσου (στις αρχές του 19ου αι. -Γ.Α.) ασχολούταν τότε με το εμπόριο και αγόραζαν τους φόρους, όπως φαίνεται από ένα μεγάλο αριθμό εγγράφων. Αυτοί συνεργάζονταν και με τους Τούρκους, με τους οποίους έκαναν μόνιμα εμπορικές συναλλαγές*»¹⁵⁴.

Οι κοτζαμπάσηδες λόγω της κοινωνικοοικονομικής τους θέσης είχαν συμφέρον να γίνουν κάποιες πολιτικές αλλαγές στο οθωμανικό κράτος: να σταματήσουν η αναρχία και οι ταραχές, να καθιερωθούν ορισμένες

¹⁵² Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τ. 1, Αθήναι, 1957, σ. 528-532.

¹⁵³ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...* σ. 138.

¹⁵⁴ Τ. Κανδηλώρου, *Η Φιλική Εταιρεία*. Εν Αθήναις, 1926, σ. 289.

εγγυήσεις για τη ζωή και την ιδιοκτησία που ήταν αδιανόητες σε συνθήκες οθωμανικού δεσποτισμού. Από την άλλη μεριά, η ίδια η Πύλη, από καιρού εις καιρόν, προσπαθώντας να πάρει μέτρα υπέρ της κεντρικής διοίκησης, προσπαθούσε επανειλημμένα να καταφέρει πλήγμα εναντίον των κοτζαμπάσηδων, οι οποίοι είχαν αποκτήσει, κατά τη γνώμη της, πολύ μεγάλη ανεξαρτησία. Ο Χ. Κομνηνός έγραφε για μια από εκείνες τις ενέργειες που είχε κινήσει η Πύλη το 1786 με σκοπό τον περιορισμό των προνομίων των κοτζαμπάσηδων: *«Σύμφωνα με διαταγή του σουλτάνου που βρίσκεται ενώπιόν μας εδώ, απαγορεύεται σε όλες τις πόλεις και τα χωριά της Αυτοκρατορίας να υπάρχουν πλέον πρόκριτοι και κοτζαμπάσηδες, αλλά πρέπει να υπάρχει μόνο βεκίλης (αντιπρόσωπος). Από δω και στο εξής τα θέματα που έχουν σχέση με τους φόρους, θα τα λύνουν οι κυβερνήτες, οι βοεβόδες και οι κατήδες»*¹⁵⁵. Αυτή η διαταγή, όπως και πολλές άλλες, έμεινε στο χαρτί. Ωστόσο, ορισμένοι κοτζαμπάσηδες υπέστησαν διώξεις και στη συνέχεια. Έτσι, το 1801 η Πύλη εξέδωσε *κατίλ-φιρμάνι* (διατάγματα για καταδίκη σε θάνατο) εναντίον δυο διακεκριμένων κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου, του Σωτήρη Λόντιου, για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω, και του Ασημάκη Ζαΐμη¹⁵⁶. Το 1816 εκτελέστηκε ένα άλλος εξέχων κοτζαμπάσης της Πελοποννήσου, ο Δεληγιάννης¹⁵⁷. Ωστόσο, δε θα ήταν σωστό βάσει αυτών των γεγονότων¹⁵⁸ να μεγεθύνουμε την όξυνση των αντιθέσεων μεταξύ της τουρκικής αρχής και των κοτζαμπάσηδων, πολλώ μάλλον δε να θεωρήσουμε τους τελευταίους βασικούς αντιπάλους της τουρκικής κυριαρχίας.

Βασικά, η τουρκική κυριαρχία βόλευε τους κοτζαμπάσηδες και ήταν εναντίον του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Η αντεθνική τους θέση καθοριζόταν, κυρίως, από τον οικονομικό παράγοντα. Οι κοτζαμπάση-

¹⁵⁵ Ο Χ. Κομνηνός προς το Γ. Ι. Μπουλγκάκοφ, 19 (30) Σεπτεμβρίου 1786, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 991, φ. 81.

¹⁵⁶ Επιστολή του πρόξενου της Πελοποννήσου Φ. Νεντόμπα προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων. 6 (18) Ιουλίου 1806, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1804, Φ. 2, φ. 36.

¹⁵⁷ Επιστολή του Μ. Γ. Μιντσάκι προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, στις 19 (31) Μαΐου 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1801-1816, Φ. 1, φ. 322.

¹⁵⁸ Η βαθύτερη αιτία των διώξεων της Πύλης εναντίον μεμονωμένων κοτζαμπάσηδων ήταν τις περισσότερες φορές οι εσωτερικές τους διαμάχες. Κατ' αυτό τον τρόπο, τα υπάρχοντα στο περιβάλλον τους κόμματα, χρησιμοποιώντας τις διασυνδέσεις τους στην Κωνσταντινούπολη, απαλλάσσονταν από τους αντιπάλους τους.

δες ήταν φεουδάρχες. Βασική πηγή της ευημερίας τους ήταν η εκμετάλλευση των αγροτών. Αυτοί είχαν συμφέρον (και τα δικά τους συμφέροντα συνέπιπταν πλήρως με τα συμφέροντα της φεουδαρχικής τάξης των Τούρκων) να παραμείνει η ελληνική αγροτιά ξεχασμένη και υποδουλωμένη. Γι' αυτό, η προοπτική της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης, όπου θα μάχονταν ολόκληροι στρατοί ενόπλων αγροτών, τρόμαζε τους κοτζαμπάσηδες. Αυτοί φοβούνταν ότι ο αγρότης, ο οποίος θα έπαιρνε το όπλο στα χέρια του και κατά τη διάρκεια του αγώνα θα συνειδητοποιούσε τη θέση και τη σημασία του στην κοινωνία, θα ήταν δύσκολο να επιστρέψει στην πρωταρχική ημιυποδουλωμένη κατάσταση. Φοβούνταν τη δυνατότητα δημοκρατικών αλλαγών κατά τη διάρκεια της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης, οι οποίες θα έπλητταν την ιδιοκτησία τους στη γη και τα κληρονομικά τους προνόμια. Εάν δε η απελευθέρωση της Ελλάδας ήταν αναπόφευκτη, τότε οι κοτζαμπάσηδες προτιμούσαν να μην επιτευχθεί μέσω λαϊκής εξέγερσης, αλλά ως αποτέλεσμα εξωτερικού πολέμου, έστω και αν αυτό οδηγούσε στην αντικατάσταση της τουρκικής κυριαρχίας με κάποια άλλη ξένη κυριαρχία. Η εκθρικότητα των κοτζαμπάσηδων εναντίον του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος βρήκε την αντανάκλασή της στη σχέση τους προς το Διαφωτισμό κατά τα προεπαναστατικά χρόνια.

Ο ρόλος και η σημασία του Διαφωτισμού ήταν τότε αντικείμενο συζήτησης στην ελληνική κοινωνία. Οι μετριοπαθείς κύκλοι θεωρούσαν, ουσιαστικά, το διαφωτισμό του λαού ως αυτοσκοπό, ανάγοντας όλη την εθνική τους δραστηριότητα στην ίδρυση σχολείων, στην έκδοση βιβλίων, στην εκπαίδευση των νέων Ελλήνων στο εξωτερικό. Τα δε επαναστατικά στοιχεία έδιναν μεγάλη σημασία στη διάδοση του διαφωτισμού στην Ελλάδα και προωθούσαν σε πρώτο επίπεδο το καθήκον της άμεσης προετοιμασίας της απελευθερωτικής εξέγερσης. Ωστόσο, ανεξάρτητα απ' αυτές τις διαφορές, όλες οι πατριωτικές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας συμμετείχαν ενεργά στη διαφωτιστική δραστηριότητα. Οι κοτζαμπάσηδες όχι μόνο δεν ασχολούνταν καθόλου μ' αυτό το θέμα, αλλά πολύ συχνά έβαζαν εμπόδια στους διαφωτιστές. Απ' αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η θέση των προκρίτων ενός μεγάλου ελληνικού νησιού, της Χίου, οι οποίοι υπέστησαν αυστηρή κριτική από έναν Έλληνα πατριώτη. Κατά τα λεγόμενά του *«Οι πρόκριτοι της ανώτατης τάξης, έχοντας πολύ συχνά διαφωνίες μεταξύ τους και υπό την επίδραση της κενής μαιαιοδοξίας τους*

μοναδικό τους μέλημα είχαν την απόκτηση της πρώτης θέσης. Σταμάτησαν εντελώς να φροντίζουν για τα κοινά συμφέροντα του έθνους και της παιρίδας τους και όχι μόνο δεν βοηθούν στην καθολική διαφώτιση, αλλά εκκινώντας από τη δική τους ματαιοδοξία και τα περιορισμένα συμφέροντά τους, τη θεωρούν επικίνδυνη¹⁵⁹.

Οι Φαναριώτες ένιωθαν ακόμα περισσότερο ξένοι στην υπόθεση της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Η πολιτική τους ευλυγισία, οι ευρείες τους σχέσεις, η γνώση των ευρωπαϊκών γλωσσών τούς επέτρεψαν να βρεθούν πιο κοντά στην άρχουσα τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ένας στενός κύκλος των πλουσιότερων οικογενειών του Φαναρίου που διέθεταν κύρος, όπως ο Μαυροκορδάτος, ο Σούτσος, ο Υψηλάντης, ο Μουρούζης, ο Καραϊζάς, εξασφάλισαν για τον εαυτό τους και για τους απογόνους τους πολύ σημαντικές θέσεις στο σύστημα της τουρκικής διοίκησης, όπως του μεγάλου δραγουμάνου της Πύλης, του δραγουμάνου του στόλου, των ηγεμόνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Στα χέρια μάλιστα των Φαναριωτών, συνήθως, βρισκόταν και η θέση του μεγάλου λογοθέτη του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης¹⁶⁰ που τους επέτρεπε να ελέγχουν τη δραστηριότητά του.

Οι Φαναριώτες είχαν πολύ μεγάλη επίδραση και στα θέματα διοίκησης της Ελλάδας. Στην αρμοδιότητα του καπουδάν πασά, αρχηγού του τουρκικού στόλου, βρισκόταν τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Ουσιαστικά τα διοικούσε ο Φαναριώτης δραγουμάνος του στόλου. Ο μεγάλος δραγουμάνος της Πύλης επιδρούσε στις πολιτικές υποθέσεις της Πελοποννήσου μέσω του δραγουμάνου του πασά της Πελοποννήσου, ο οποίος είχε διοριστεί μεγάλος δραγουμάνος της Πύλης και ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει σ' αυτόν ένα μέρος από τα έσοδά του¹⁶¹.

Τα πιο επικερδή και προσοδοφόρα αξιώματα, η κατοχή των οποίων

¹⁵⁹ Mémoire sur la situation politique et topographique de l' Isle de Chio, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 1-9, 1815-1873, Λ. 1 φ. 60. (Το σημείωμα δεν έχει ούτε ημερομηνία ούτε υπογραφή. Είναι γραμμένο, κατά τη γνώμη μου, λίγο πριν το 1821 από Έλληνα που δούλευε σε κρατική υπηρεσία της Ρωσίας.)

¹⁶⁰ Ο μεγάλος λογοθέτης διηύθυνε την αυλή του πατριάρχη. Στις αρμοδιότητές του ήταν επίσης οι σχέσεις του πατριάρχη με την Πύλη. Γ. Κόλια, Οι Έλληνες κατά τον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792). Αθήναι, 1940, σ. 36.

¹⁶¹ Επιστολή του Χ. Κομνηνού στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων, 10 (21) Σεπτεμβρίου 1785 (προσθήκη). Βλέπε ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1359, φ. 30.

θεωρούνταν προνομιακή για τους Φαναριώτες, ήταν το αξίωμα του ηγεμόνα της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Γι' αυτό, για την κατοχή του διεξαγόταν πολύ σκληρός αγώνας μεταξύ των πιο διακεκριμένων φαναριώτικων οικογενειών. Το θέμα της τύχης του ηγεμονικού θρόνου το έλυναν το κύρος και ο πλούτος του διεκδικητή. Κατ' αυτό τον τρόπο, το 1786 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κατάφερε να επιτύχει την αντικατάσταση ενός άλλου Φαναριώτη, του ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, και να πάρει τη θέση του. Η επιχείρηση αυτή του κόστισε περισσότερο από 2 εκατομμύρια πιάστρα, τα οποία ξοδεύτηκαν για να επιτύχει την υποστήριξη του σουλτάνου και του μεγάλου βεζίρη¹⁶². Κατά κανόνα, οι Φαναριώτες αποζημιώνονταν και με το παραπάνω για τα έξοδά τους για την απόκτηση της ηγεμονικής θέσης στη Βλαχία και τη Μολδαβία μέσω της σκληρής εκμετάλλευσης και ληστείας αυτών των πλούσιων παραδουνάβιων επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η πρόσβαση στην κρατική πίτα, τα κέρδη από την τοκογλυφία, βοηθούσαν ορισμένες φαναριώτικες οικογένειες στην απόκτηση μεγάλου πλούτου. Παράλληλα με τα χρηματικά κεφάλαια είχαν στην κατοχή τους πολυτελή παλάτια και εξοχικές κατοικίες στην Κωνσταντινούπολη, γη και χωριά στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Η πολιτική επιρροή των Φαναριωτών έφτασε στο ζενίθ της στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. Στη χαρακτηριστική τότε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατάσταση του χάους, των ταραχών και των αυλικών πραξικοπημάτων, οι Φαναριώτες αισθάνονταν σαν το ψάρι στο νερό. Έχοντας τις «διασυνδέσεις» τους τόσο με το σουλτάνο όσο και με τους ξένους πρέσβεις, αποφάσιζαν πολύ συχνά για ζητήματα πολέμου και ειρήνης, κρατούσαν στα χέρια τους το νήμα αυλικών μηχανορραφιών που οδηγούσαν στην αλλαγή υπουργείων.

Οι Φαναριώτες δεν είχαν οικονομικές σχέσεις με την Ελλάδα, ήταν πολύ μακριά από τις ανάγκες και τις επιδιώξεις του ελληνικού λαού και ήταν εχθρικά διακείμενοι προς οποιοδήποτε απελευθερωτικό κίνημα στα Βαλκάνια, της ίδιας της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης.

Η απελευθέρωση των Βαλκανίων από τον τουρκικό ζυγό θα κατάφερνε ένα πολύ μεγάλο πλήγμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την ύπαρξη της οποίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη η πολιτική επιρροή και η

¹⁶² Γ. Κόλια, Οι Έλληνες κατά τον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792), Αθήναι, 1940, σ. 36.

περιουσιακή ευημερία των Φαναριωτών. Η προσκόλληση των Φαναριωτών στην Πύλη παρατηρείται από πολλούς ξένους διπλωμάτες. Μεταξύ άλλων, ο Γάλλος πράκτορας στην αναφορά του προς την επιτροπή κοινωνικής σωτηρίας (1795) έγραφε ότι οι Έλληνες της «Κωνσταντινούπολης αποτελούν κατά κάποιο τρόπο το σώμα των ευγενών και του ανώτατου κλήρου. Αντλώντας τα προς το ζην, σε σημαντικό βαθμό, λόγω της “αγαθοεργίας” της Πύλης και όντας σε θέση να διεκδικήσουν δυο σημαντικές θέσεις (των οσποδάρων) της Βλαχίας και της Μολδαβίας, θέσεις πολύ επικερδείς τόσο για τους πρίγκιπες, όσο και για εκείνους τους ευγενείς Έλληνες, οι οποίοι αποτελούν την αυλή τους, οι Φαναριώτες είναι εξ ολοκλήρου πιστοί στα συμφέροντα της Πύλης»¹⁶³.

Ωστόσο, αυτή η εκτίμηση, η οποία υπογραμμίζει τη στενή σχέση των Φαναριωτών με την Πύλη, δεν εξαντλεί τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Η μεγάλη πολιτική κρίση που περνούσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. έθετε υπό αμφισβήτηση την ίδια της την ύπαρξη. Οι Φαναριώτες ήταν πολύ επιδέξιοι και έξυπνοι πολιτικοί, ώστε να μη λάβουν υπόψη τους τη δυνατότητα διάλυσης του οθωμανικού κράτους και να μην προετοιμάσουν για τους εαυτούς τους για κάθε ενδεχόμενο μια εφεδρική λύση. Από τα τέλη του 18ου αι. παρατηρούνται οι προσπάθειες των Φαναριωτών να προσεγγίσουν κάποιες ξένες δυνάμεις, οι οποίες είχαν τη μεγαλύτερη επιρροή στο πολιτικό πεπρωμένο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μάλιστα, έτειναν περισσότερο προς τη Ρωσία, η οποία είχε τεράστια επιρροή στην Ανατολή και εκτός αυτού μέσω διαφόρων ειρηνικών συμφωνιών διατηρούσε το ιδιαίτερο δικαίωμα της «κηδεμονίας» της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Μεταξύ της άρχουσας ελίτ της τσαρικής Ρωσίας και των Φαναριωτών δημιουργήθηκε μια στενή επαφή. Ορισμένοι Φαναριώτες παρείχαν σημαντικές πολιτικές υπηρεσίες στη Ρωσία. Αυτή με τη σειρά της, όταν το διπλό παιχνίδι αποτύγχανε, τους χορηγούσε καταφύγιο στη Ρωσία και πλούσιες συντάξεις από την τσαρική κυβέρνηση. Εννοείται ότι στη Ρωσία δεν απευθύνονταν μόνο οι Φαναριώτες. Ωστόσο, σε αντίθεση με τους πραγματικούς Έλληνες πατριώτες, που προσπαθούσαν να βρουν στη Ρωσία το στήριγμα στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας, οι Φαναριώτες φρόντιζαν

¹⁶³ E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria romanilor, supl. 1, v. 2. Bucuresti, 1885, p. 112.

απλώς για τη διαιώνιση των προνομίων και της εξουσίας τους, για τη διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας τους.

Ο ανώτατος ελληνικός κλήρος που είχε στενές σχέσεις με τους Φαναριώτες ήταν επίσης πολύ εκθρικός προς το απελευθερωτικό κίνημα. Ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης πήρε από το σουλτάνο τέτοια δικαιώματα και προνόμια που δεν είχε ποτέ επί Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Με τη θέληση της Πύλης στη δικαιοδοσία του ανήκαν όλα τα Βαλκάνια. Οι πατριάρχες και οι Έλληνες ιερείς δε συγκέντρωναν φόρους της εκκλησίας μόνο από τους Έλληνες, αλλά και από τους Βλάχους, τους Μολδαβούς, τους Βούλγαρους, τους Σέρβους, τους Αλβανούς. Το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, υποχρεωμένο στους Τούρκους για την υλική του ευημερία, έθεσε εξ ολοκλήρου τον εαυτό του στην υπηρεσία της πνευματικής του επίδρασης. Οι κατακτητές βρήκαν σ' αυτό ένα κατάλληλο μέσο υποταγής και κυριαρχίας επί των υποδουλωμένων χριστιανικών λαών.

Όλα τα καταδιωκτικά μέτρα των τουρκικών αρχών εναντίον του απελευθερωτικού κινήματος υποστηρίζονταν και καθαγιάζονταν από τον ανώτατο ελληνικό κλήρο. Οι εξαιρέσεις υπήρχαν αλλά αυτές επιβεβαιώναν μόνο το γενικό κανόνα.

Όπως είναι φανερό, δεν αντιστέκονταν στις λαϊκές δυνάμεις που αγωνίζονταν για την απελευθέρωση της Ελλάδας μόνο οι Τούρκοι κατακτητές, αλλά και τα φεουδαρχικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία ήταν προσδεμένα με πολλά νήματα στο σύστημα της τουρκικής κυριαρχίας.

Η βασική δύναμη της λαϊκής αντίστασης εναντίον της ξένης κυριαρχίας ήταν η αγροτιά. Ακριβώς οι αγρότες που έτρεχαν για να ξεφύγουν από την εθνική και την κοινωνική καταπίεση στα όρη και τα δάση σύντομα μετά την κατάκτηση οργάνωσαν αποσπάσματα από κλέφτες¹⁶⁴. Οι κύριες βάσεις των κλεφτών ήταν τα βουνά της Πελοποννήσου, της Πίνδου, του Ολύμπου. Ο αριθμός τους άλλαζε ανάλογα με την κατάσταση στη χώρα. Η ενίσχυση της οικονομικής πίεσης στον ελληνικό πληθυσμό και οι εθνικές και θρησκευτικές διώξεις οδηγούσαν αντίστοιχα στην αύξηση του αριθμού τους.

Έτσι, το 1785 ο Ρώσος πρόξενος δήλωνε από την Πελοπόννησο ότι

¹⁶⁴ Ερμηνεύει στη ρωσική γλώσσα τη λέξη «κλέφτης».

«ο αριθμός των ληστών μεγαλώνει σ' αυτά τα μέρη από μέρα σε μέρα. Οι βαρείς φόροι αποτελούν την αιτία αυτού του γεγονότος»¹⁶⁵.

Οι καταδιωκτικές επιχειρήσεις που διεξήγαγαν περιοδικά οι Τούρκοι πασάδες οδηγούσαν στη μείωση του αριθμού των κλεφτών. Ωστόσο, οι κλέφτες ποτέ δε χάνονταν, καθώς η εμφάνισή τους βοηθούσε την ίδια την τουρκική κυριαρχία. Στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. ο αριθμός τους σε όλη την Ελλάδα ήταν, όπως φαίνεται, γύρω στις 10 χιλ.¹⁶⁶ Η κατάσταση των διαφόρων αποσπασμάτων των κλεφτών δεν ήταν ίδια. Η Πύλη, επειδή δεν ήταν σε θέση να νικήσει τους κλέφτες, που με τις επιδρομές τους επέφεραν μεγάλες ζημιές στους Τούρκους φεουδάρχες στην Ελλάδα, ήταν αναγκασμένη να νομιμοποιήσει ορισμένα από τα αποσπάσματά τους, «αναθέτοντάς» τους τη διαφύλαξη της τάξης σε κείνες τις περιοχές όπου δρούσαν. Αυτά τα αποσπάσματα, που είχαν τρόπον τινά τεθεί στην υπηρεσία της κυβέρνησης, άρχισαν να ονομάζονται *αρματολοι*¹⁶⁷. Ωστόσο, το όριο μεταξύ των αρματολών και των «καθαρών» κλεφτών ήταν αρκετά συμβατικό. Ορισμένα αποσπάσματα των αρματολών, έχοντας έρθει σε σύγκρουση με την τουρκική εξουσία, μετατρέπονταν και πάλι σε κλέφτες. Οι αρχηγοί των αποσπασμάτων των κλεφτών και των αρματολών που ονομάζονταν καπετάνιοι, με την πάροδο του χρόνου άρχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Γενικά, τόσο οι κλέφτες όσο και οι αρματολοί αποτελούσαν σχεδόν έτοιμους μαχητικούς σχηματισμούς για τον εθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο. Ωστόσο, τα αποσπάσματα των κλεφτών και των αρματολών δεν ήταν τα μοναδικά μαχητικά αποσπάσματα που διέθετε η Ελλάδα, πριν ακόμα από την έναρξη της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης. Υπήρχαν ορεινές περιοχές στις οποίες οι Τούρκοι δεν κατόρθωσαν να εδραιώσουν την

¹⁶⁵ Επιστολή του Χ. Κομνηνού προς την επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, 5 (16) Οκτωβρίου του 1785, ΑΕΠΡΑ. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1359, φ. 44.

¹⁶⁶ Στην Πελοπόννησο το 1779, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Έλληνα ερευνητή Μ. Σακελλαρίου, ο αριθμός των κλεφτών έφτανε τους 4-5 χιλ. (Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 200). ο Γ. Ντ. Μοτσενίγκο, ειδικός πληρεξούσιος της Ρωσίας στη Δημοκρατία των Ενωμένων Επτανήσων (1804), θεωρούσε (1804) ότι ο αριθμός των κλεφτών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας ήταν 3-4 χιλ. (ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 5011, φφ. 487-489). Παράλληλα με την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, που ήταν σημαντικές ζώνες δράσης των κλεφτών, υπήρχαν επίσης στην Ακαρνανία και τη Μακεδονία.

¹⁶⁷ Προέρχεται από το ιταλικό *armato*, που σημαίνει ένοπλος.

εξουσία τους. Οι περιοχές αυτές ήταν τρεις: η Μάνη (Πελοπόννησος), το Σούλι (Ήπειρος) και τα Σφακιά (Κρήτη).

Από κοινωνικοοικονομικής άποψης αυτές ήταν οι πιο καθυστερημένες περιοχές της Ελλάδας. Εδώ διατηρούνταν ακόμα σε έντονο βαθμό επιβιώσεις των πατριαρχικών σχέσεων των γενών. Στο συντηρητισμό τους αυτό συντέλεσαν η έλλειψη φυσικών πόρων, η αδύναμη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η απομόνωση αυτών των περιοχών από την υπόλοιπη Ελλάδα. Διοικούσαν αυτές τις περιοχές οι καπετάνιοι. Με το πέρασμα του χρόνου το αξίωμα του καπετάνιου άρχισε να γίνεται κληρονομικό προνόμιο των πιο πλούσιων οικογενειών. Από τους κατά τόπους καπετάνιους, στη Μάνη, την πλέον εκτεταμένη και πολυπληθή από αυτές τις περιοχές, εκλεγόταν με την έγκριση της Πύλης ο ανώτατος κυβερνήτης της περιοχής, που ήταν ο μπέης. Όλος ο ανδρικός πληθυσμός των ημιανεξάρτητων ορεινών περιοχών ήταν ένοπλος. Οι Έλληνες ορεισίβιοι, σκληραγωγημένοι από τις δύσκολες συνθήκες της ζωής, έχοντας αποκτήσει μαχητικές δεξιότητες στους διαρκείς πολέμους με τους Τούρκους και τις επιδρομές στις γύρω περιοχές που τους έσπρωχνε η έλλειψη μέσων επιβίωσης, αποτελούσαν σοβαρή μαχητική δύναμη. Οι πολεμιστές Σουλιώτες αριθμούσαν 1.500 άτομα¹⁶⁸, οι Σφακιανοί, όχι παραπάνω από 2.000¹⁶⁹. Το μεγαλύτερο στρατιωτικό σχηματισμό μπορούσαν να παρουσιάσουν οι Μανιάτες. Ο αριθμός των Μανιατών που μπορούσε να φέρει όπλο εκτιμούνταν (1818) σε 10.000 άτομα¹⁷⁰.

Παρά το γεγονός ότι φορέας της αντίστασης κατά των κατακτητών στην Ελλάδα ήταν η αγροτιά, αυτή δεν μπορούσε να παίξει το ρόλο του πανεθνικού οργανωτή του απελευθερωτικού αγώνα. Το κίνημα των κλεφτών είχε τη μορφή των απομονωμένων, μη συνδεδεμένων μεταξύ τους εστιών αγώνα. Ο άμεσος λόγος της φυγής των αγροτών και της μετατροπής τους σε κλέφτες ήταν οι διώξεις και η βία των τοπικών τουρκικών φεουδαρχών και διοικητών. Αυτή ήταν καθαρά αγροτική μορφή αυθόρμητης διαμαρτυρίας εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας που απέρριε από τον ίδιο το χαρακτήρα της παραγωγής και του τρόπου σκέψης των

¹⁶⁸ Γ. Α. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος...*, σελ. 130.

¹⁶⁹ Επιστολή του πρόξενου της Ρόδου Γ. Τουρναβίτης προς τον Ι. Α. Όστερμαν, στις 17 (28) Μαΐου 1788 (προσθήκη), ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1403, φ. 2.

¹⁷⁰ Επιστολή του υποπρόξενου στη Ζάκυνθο Α. Σαντιρίνι προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, στις 26 Αυγούστου (7 Σεπτεμβρίου) 1818, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 2633, Λ. 21.

αγροτών. Κατά τη διάρκεια του καθημερινού αγώνα, που παρουσίαζε αναλαμπές πότε στη μια και πότε στην άλλη περιοχή της Ελλάδας, δεν προωθούνταν κάποιες οποιεσδήποτε επιδιώξεις πανεθνικού χαρακτήρα. Διακεκριμένοι ηγέτες αυτού του αγώνα ήταν οι αρχηγοί των κλεφτών και των αρματολών, οι καπετάνιοι. Ωστόσο, η επιρροή και η βαρύτητά τους, κατά κανόνα, ήταν τοπικής εμβέλειας. Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι αυτοί οι καπετάνιοι δεν ήταν καθόλου επαναστάτες. Το σύστημα διαδοχής του αξιώματος του καπετάνιου, όπως εδραιώθηκε με κληρονομικό τρόπο, μετέτρεψε με την πάροδο του χρόνου τις οικογένειες των καπετάνιων σε προνομιακό στρώμα. Η συμμετοχή σε τοπικούς πολιτικούς συνδυασμούς, οι επαφές και οι συμφωνίες με τους κοτζαμπάσηδες, τους βοεβόδες, τους πασάδες, συντελούσαν, ώστε οι καπετάνιοι, η προέλευση των οποίων είχε σχέση με το αυθόρμητο αγροτικό κίνημα εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας, να αρχίσουν οι ίδιοι να συμφύονται σταδιακά με αυτό το σύστημα. Και μόνο ο ενστερνισμός εκ μέρους τους των εθνικών ιδεών μπορούσε να μετατρέψει αυτή την κάστα των πολεμικών ηγετών σε πεπεισμένους αγωνιστές εναντίον του τουρκικού ζυγού.

Ωστόσο, σε ποιο περιβάλλον μπορούσαν να γεννηθούν αυτές οι ιδέες, ποιος μπόρεσε να πάρει την πρωτοβουλία για την οργάνωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα; Παραπάνω έγινε λόγος για το γεγονός ότι η διαδικασία διαμόρφωσης της αστικής τάξης στην Ελλάδα κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αι. διεξαγόταν με ιδιαίτερη ένταση. Το πιο ισχυρό από οικονομικής απόψεως τμήμα της ήταν οι πλαιοκτήτες και οι έμποροι των νησιών του Αρχιπελάγους. Η ναυτιλία και το εμπόριο του Αρχιπελάγους υπέφεραν από την τουρκική κυριαρχία. Ωστόσο, οι οικονομικές αντιθέσεις δε βρήκαν ακόμα την αντίστοιχη αντανάκλασή τους στον τομέα της ιδεολογίας. Η αστική τάξη του Αρχιπελάγους, όσον αφορά το ζήτημα της επαναστατικής ανατροπής της εξουσίας, υιοθετούσε μια πολύ προσεκτική και μετριοπαθή θέση. Εν μέρει αυτό εξηγείται λόγω του χαμηλού επιπέδου της πολιτικής της συνείδησης, την ανάπτυξη της οποίας εμπόδιζαν οι ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η αναρχία, η χωρίς όρια αυθαιρεσία και ο δεσποτισμός έκαναν αδύνατη την εμφάνιση οποιουδήποτε κοινωνικού κινήματος. Είναι αρκετό να πούμε ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του τέλους του 18ου αι. δεν έβγαινε ούτε μια εφημερίδα ούτε ένα περιοδικό και η ίδια η έκδοση

των βιβλίων βρισκόταν σε υποτυπώδη κατάσταση. Δεν μπορούσε να γίνει λόγος για κανενός είδους νόμιμες κοινωνικές οργανώσεις. Ακόμα και η ύπαρξη των σχολείων, τα οποία χρηματοδοτούνταν εξ ολοκλήρου από Έλληνες έμπορους τόσο του εξωτερικού όσο και ντόπιους, δεν ήταν ουσιαστικά νόμιμη και εξαρτιόταν εντελώς από τα καπρίτσια της Πύλης και των πασάδων της.

Ωστόσο, υπήρχαν και αιτίες οικονομικής τάξης που καθόριζαν την πολιτική μετριοπάθεια και τη συμφιλιωτική τάση της ελληνικής αστικής τάξης του Αρχιεπαγγείου. Η αστική αυτή τάξη ενεργούσε στον τομέα του εμπορίου εκτελώντας διαμεσολαβητικού τύπου λειτουργίες μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών που βρίσκονταν στο δρόμο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης και των αγροτικών επαρχιών της φεουδαρχικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το εμπόριο, το οποίο ήταν το κύριο πεδίο δραστηριότητάς της, δε συμβίωνε απλώς με το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, αλλά επιπλέον σε εκείνο το στάδιο ανάπτυξης στο οποίο είχε φτάσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν κάτι εντελώς απαραίτητο. Θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας και τα πολύ εκτεταμένα γεωγραφικά πλαίσια της δραστηριότητας των Ελλήνων εμπόρων και των πλοιοκτητών. Αυτοί δεν ασχολούνταν μόνο με το εμπόριο της ίδιας της Ελλάδας, αλλά και με όλης της Ανατολής. Η αστική τάξη του Αρχιεπαγγείου, φοβούμενη ότι η απελευθέρωση της Ελλάδας θα πλήξει τα εμπορικά της συμφέροντα, ήταν υπέρ της άποψης της αναβολής της επαναστατικής δράσης. Αυτές ήταν, κατά τη γνώμη μας, οι αιτίες που εξηγούν τη μετριοπάθεια και την αδύνατη πολιτική δραστηριότητα της αστικής τάξης στην Ελλάδα πριν το 1821.

Η ελληνική αστική τάξη του εξωτερικού, στενά συνδεδεμένη με τα οικονομικά συμφέροντα της αστικής τάξης της ίδιας της Ελλάδας, ήταν πολιτικά πολύ πιο ώριμη και πιο δραστήρια. Οι Έλληνες μετανάστες ζούσαν σε χώρες πολύ πιο ανεπτυγμένες οικονομικά και πολιτικά από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το περιβάλλον δεν μπορούσε να μην αφήσει το στίγμα του στην κοινωνικοοικονομική μορφή των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού. Το πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας και οι δυνατότητες τοποθέτησης κεφαλαίων για την ελληνική αστική τάξη στο εξωτερικό ήταν απροσμέτρητα ευρύτερα απ' ό,τι στην ίδια την Ελλάδα. Η αστική τάξη, παράλληλα με το εμπόριο και τη ναυτιλία, ασχολούνταν ακόμα και με την κεφαλαιοκρατική επιχειρηματικότητα.

Χαρακτηριστικό της κοινωνικής δομής των ελληνικών κοινοτήτων της αλλοδαπής ήταν το γεγονός ότι εντός τους υπερεπερνούσαν τα δημοκρατικά στοιχεία. Παράλληλα με τους μεγάλους εμπόρους, σ' αυτές συμπεριλαμβάνονταν μεσαίοι και μικροί έμποροι, εμποροϋπάλληλοι, τεχνίτες, μισθωτοί εργαζόμενοι, διανοούμενοι. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας των ελληνικών παροικιών της αλλοδαπής είχε σχέση με τις ιδιαιτερότητες της διαμόρφωσής τους. Σχηματίστηκαν από εκπροσώπους διαφόρων περιοχών της Ελλάδας και διαφόρων στρωμάτων του λαού της: από Μωραΐτες και Ηπειρώτες, νησιώτες και ορεινούς, αγρότες και τεχνίτες, ναυτικούς και εμπόρους. Εν ολίγοις, οι κοινότητες αυτές ήταν ένα συμπύκνωμα δημοκρατικών στρωμάτων του ελληνικού λαού.

Είναι φυσικό, ότι αυτό ήταν ένα περιβάλλον ιδιαίτερα επιδεκτικό στις προοδευτικές, απελευθερωτικές ιδέες της εποχής του. Οι ελληνικές παροικίες της αλλοδαπής κατά τα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., στην εποχή της *«θύελλας και της ορμής»*, είχαν τα ίδια ενδιαφέροντα, ανέπνεαν την ίδια ατμόσφαιρα με όλη την υπόλοιπη προοδευτική Ευρώπη. Το μαχητικό τους επαναστατικό πνεύμα τρεφόταν επίσης με τις μόνιμες επαφές και το ακατάπαυστο ρεύμα των μεταναστών από την υποδουλωμένη Ελλάδα.

Γι' αυτό ακριβώς γεννήθηκαν στις ελληνικές παροικίες της αλλοδαπής οι ιδέες του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και άρχισε η πρακτική τους υλοποίηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Το γίγνεσθαι του ελληνικού
εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος.

Ρήγας Βελεστινλής

Στην Ελλάδα από το 15ο μέχρι το 18ο αιώνα ξεσπούσαν επανειλημμένα εξεγέρσεις, οι οποίες συνδέονταν, κατά κανόνα, με τις στρατιωτικές εκστρατείες ευρωπαϊκών δυνάμεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από το δεύτερο ήμισυ του 18ου αι. ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού άρχισε να προσλαμβάνει ιδιαίτερες διαστάσεις. Την περίοδο αυτή διαμορφώνεται το πολιτικό και ιδεολογικό πρόγραμμα του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, εμφανίζονται οι πρώτες επαναστατικές οργανώσεις, αναδεικνύονται ηγέτες πανεθνικής κλίμακας. Επικεφαλής αυτού του αγώνα τίθεται μια νέα κοινωνική δύναμη, η αστική τάξη των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού.

Η μετάβαση του απελευθερωτικού αγώνα του ελληνικού λαού σε ποιοτικά νέο στάδιο καθοριζόταν σε τελική ανάλυση από τις κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες, οι οποίες άλλαξαν σταδιακά τη μορφή της ελληνικής κοινωνίας. Ωστόσο, η διαμόρφωση του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος επιταχύνθηκε σε τεράστιο βαθμό από τα σημαντικά πολιτικά γεγονότα εκείνης της εποχής: τους Ρωσοτουρκικούς Πολέμους και τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση.

Οι Έλληνες είχαν εναποθέσει εδώ και πολύ καιρό μεγάλες ελπίδες για την απελευθέρωση της πατρίδας τους στη Ρωσία, με την οποία τους συνέδεε κοινή θρησκεία και ιστορικές σχέσεις που έλκυαν την καταγωγή τους από το παρελθόν. Σύμφωνα με τα λόγια του Φ. Ένγκελς, οι Έλληνες έβλεπαν στη Ρωσία «τη φυσική τους προστάτιδα»¹. Η αφετηρία αυτής της άποψης ξεκινά από την πιο σκοτεινή για τους Έλληνες περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας. Στην Ελλάδα, ήδη από το 16ο αι., ήταν ευρέως διαδεδομένες οι «προφητείες» για το «ξανθό γένος» που ζούσε στην Ανατολή, το οποίο θα απελευθέρωνε τους Έλληνες από το ζυγό των κατακτητών. Γύρω στα μέσα του 18ου αι. ο μοναχός Πολυειδής συγκέντρωσε αυτές τις «προφητείες» και εξέδωσε χρησμολογικό φυλλάδιο με την ονομασία Η

¹ Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, Άπαντα, τ. 9, σελ. 22.

οπασία του Αγαθάγγελου, που κυκλοφορούσε ευρέως στην Ελλάδα και σε άλλες βαλκανικές χώρες².

Από τη στιγμή που η Ρωσία ξεκίνησε τον αγώνα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για διέξοδο στη Μαύρη Θάλασσα, οι βαλκανικοί λαοί άρχισαν να διαδραματίζουν όλο και μεγαλύτερο ρόλο στα πολιτικά και στρατιωτικά της σχέδια. Επίσης ο Πέτρος Α΄ καλούσε τους Έλληνες και άλλους βαλκανικούς λαούς στα διαγγέλματά του που έγραψε κατά τη διάρκεια της Προυθικής Εκστρατείας, να λάβουν μέρος στον πόλεμο εναντίον του σουλτάνου³.

Ωστόσο, επί βασιλείας της Αικατερίνης Β΄ η ρωσική πολιτική ενεργοποιήθηκε ιδιαίτερα στα Βαλκάνια. Το 1763, όταν οξύνθηκαν οι ρωσο-τουρκικές σχέσεις, ο ισχυρός ευνοούμενος της βασίλισσας, γενεράλ-φελδτσεχμείστερ (ανώτατος διοικητής του πυροβολικού) Γκ. Γκ. Ορλώφ έστειλε στην Ελλάδα μυστικούς απεσταλμένους: το Μ. Σάρρο και τον αξιωματικό του πυροβολικού Γ. Παπαζώλη. Ο Σάρρο, αφού επισκέφθηκε την Πελοπόννησο, την Ακαρνανία και την Ήπειρο, επέστρεψε στην Πετρούπολη το Μάιο του 1765. Οι συζητήσεις με τους Έλληνες καπετάνιους και τους προεστούς τού δημιούργησαν την εντύπωση ότι οι Έλληνες σε περίπτωση ρωσοτουρκικού πολέμου θα εξεγείρονταν ομόφωνα. Στην αναφορά του ο Σάρρο έγραφε: *«Κατά τη γνώμη μου, θεωρώ, ότι αν στείλουμε στη Μεσόγειο εναντίον των Τούρκων 10 ρωσικά πολεμικά καράβια και τα εξοπλίσουμε με ένα ικανοποιητικό αριθμό κανονιών, μόλις τα έβλεπαν οι Έλληνες θα ρίχνονταν αμέσως στον αγώνα στο πλευρό των Ρώσων. Οι Έλληνες έχουν αρκετά πλοία, χρειάζεται όμως να εξοπλιστούν με κανόνια, οι ίδιοι δε οι Έλληνες είναι λαός θαρραλέος και γενναίος»*⁴.

Η αποστολή του Παπαζώλη, που έφτασε στην Ελλάδα το 1766, ήταν επίσης επιτυχημένη. Στην Καλαμάτα συνάντησε τον Π. Μπενάκη και άλλους μεγάλους κοτζαμπάσηδες του Μοριά. Ο Ρώσος μυστικός απεσταλμένος έλεγε στους συμμετέχοντες στη συνάντηση ότι στην Ελλάδα θα κατέφταναν σύντομα ρωσικά καράβια με χιλιάδες στρατιώτες. Υποσχέθηκε επίσης ότι η αυτοκράτειρα θα διόριζε τον Μπενάκη κυβερνήτη του Μοριά και θα έδινε διάφορους τίτλους σε άλλους κοτζαμπάσηδες.

² Γ. Κορδάτος, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τ. 1, Αθήνα, 1957, σ. 195, 202-203.

³ Δες Α. Κοτσιμπίνσκι, Σχέσεις της Ρωσίας επί Πέτρου Α΄ με τους νότιους Σλάβους και τους Ρουμάνους, Μόσχα 1872, σελ. 37-39.

⁴ Σ. Μ. Σολοβιόφ, Η ιστορία της Ρωσίας από αρχαιοτάτων χρόνων, βιβλίο 15, Μόσχα, 1965, σελ. 285.

Εκ μέρους τους οι κοτζαμπάσηδες ανέλαβαν την υποχρέωση να ξεσηκώσουν τους κατοίκους σε εξέγερση, με την προϋπόθεση να τους σταλεί στρατιωτικός εξοπλισμός⁵. Έτσι, πριν ακόμα οι κυβερνητικοί κύκλοι της Ρωσίας ξεκινήσουν το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768-1774), είχαν γνώση της ετοιμότητας των Ελλήνων, σε περίπτωση εξωτερικής υποστήριξης, να ξεσηκωθούν εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας.

Το Νοέμβριο του 1768 άρχισε ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος και τότε η Αικατερίνη Β' πήρε την απόφαση για μια εκστρατεία στη Μεσόγειο, υπό την ηγεσία του Α. Γ. Ορλώφ. Η εκστρατεία αυτή είχε καθαρά στρατιωτικό σκοπό, ο οποίος ήταν, σύμφωνα με την έκφραση της αυτοκράτειρας, η *«πρόκληση στον εχθρό αισθητής φθοράς εκ μέρους της Ελλάδας»*⁶.

Εκείνα τα χρόνια η Αικατερίνη Β' δεν είχε ακόμα κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο ούτε για την απελευθέρωση ούτε για την σημαντική αλλαγή στο πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας και των άλλων βαλκανικών χωρών που τυραννιόνταν κάτω από τον τουρκικό ζυγό.⁷ Ωστόσο, η αυτοκράτειρα υποσχέθηκε μέσω των διαγγελμάτων και των μανιφέστων της προς τους Έλληνες και τους άλλους βαλκανικούς λαούς να βοηθήσει στην απελευθέρωσή τους από την τουρκική κυριαρχία. Για παράδειγμα, στο αυτοκρατορικό μανιφέστο από 19ης (30ής) Ιανουαρίου 1769 αναφέρονταν τα εξής: *«Θα είναι μέγιστη η ευχαρίστησή μας να δούμε τις χριστιανικές περιοχές απαλλαγμένες από την εξευτελιστική υποδούλωση και τους λαούς με την καθοδήγησή μας να ακολουθήσουν τα χνάρια των προγόνων τους και εμείς στο εξής δεν θα αρνηθούμε να δώσουμε όλα τα μέσα, προσφέροντάς τους την προστασία μας και το έλεός μας για τη διαφύλαξη όλων εκείνων των πλεονεκτημάτων, τα οποία θα αποκτήσουν με τα ηρωικά ανδραγαθήματά τους και τον πόλεμο που έχουμε κηρύξει εναντίον των απίστων εχθρών»*⁸.

⁵ Κ. Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, 1453-1821, Αθήναι, 1962, σ. 463. Όσον αφορά τη δραστηριότητα των Ρώσων μυστικών απεσταλμένων στην Ελλάδα τις παραμονές της εξέγερσης του 1770 βλέπε επίσης Α. Camariano-Cioran, *La guerre de 1768-1774 et les Grecs*, «Revue des études sud-est européennes», 1965, No 3-4, p. 517-524.

⁶ «Υλικά για την ιστορία του ρωσικού στόλου», τμήμα 11, Αγία Πειρούπολη, 1886, σελ. 358.

⁷ Βλέπε Β. Α. Ουλιανίτσκι, Τα Δαρδανέλλια, ο Βόσπορος και η Μαύρη Θάλασσα κατά τον 18ο αι. Μόσχα, 1883, σελ. 109-113.

⁸ Α. Πειρόφ, Ο πόλεμος της Ρωσίας με την Τουρκία και τους Πολωνούς συμμάχους της. Από το 1769 έως το 1774, τ. 1, Αγία Πειρούπολη, 1866, σελ. 106. Αυτή

Αυτές οι υποσχέσεις, οι οποίες, όπως αυτό συμβαίνει συνήθως, έπαιρναν πιο συγκεκριμένη μορφή στην προφορική προπαγάνδα, βοήθησαν στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας επαναστατικής ανάτασης στην Ελλάδα.

Στις αρχές Αυγούστου του 1769 μια ρωσική μοίρα του στόλου υπό τη διοίκηση του υποναύαρχου Γ. Α. Σπυριντόφ βγήκε από το ναύσταθμο της Κροστάνδης. Έχοντας περιπλεύσει την Ευρώπη, τη 18η Φεβρουαρίου (1η Μαρτίου) του 1770 έφτασε στο λιμάνι του Οίτυλου (νότιο άκρο του Μοριά). Εκείνη την εποχή η μοίρα αποτελούνταν από 6 πλοία, πάνω στα οποία βρίσκονταν γύρω στους 600 πεζικάριους⁹. Παρά το μικρό αριθμό των ρωσικών δυνάμεων, η εμφάνισή τους στο Μοριά προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό στον τοπικό πληθυσμό. Στη βάση του ρωσικού στόλου άρχισαν να συρρέουν εθελοντές. Από αυτούς σχηματίστηκαν δυο λεγεώνες: η δυτική και η ανατολική. Η δυτική λεγεώνα, την οποία διοικούσε ο ταγματάρχης πρίγκιπας Πέτρος Ντολγκορούκι, αποτελούνταν από 200 Έλληνες και 12 Ρώσους στρατιώτες, η ανατολική υπό τη διοίκηση του λοχαγού Μπαρκόφ, από 1.200 Έλληνες και 20 Ρώσους¹⁰. Η ανατολική λεγεώνα κατέλαβε την Καλαμάτα, την Αρκαδία και εκκαθάρισε από τους Τούρκους όλη τη Μεσσηνία. Τη 10η (21η) Απριλίου του 1770 οι δυνάμεις της δυτικής λεγεώνας από κοινού με το απόσπασμα του ναυτικού, υπό τη διοίκηση του παππού του Α. Σ. Πούσκιν, ταξίαρχου Ι. Α. Γκανιμπάλ, κατέλαβαν το Ναβαρίνο. Και η δυτική λεγεώνα έδρασε με επιτυχία. Στις 8 Μαρτίου του 1770 ο Μπάρκοφ κατέλαβε το Μιστρά (Λακωνία), η φρουρά του οποίου αριθμούσε περί τα 2.000 άτομα. Μετά τη νίκη που κατάφερε ο Μπάρκοφ, πολλοί ηγέτες των κλεφτών μαζί με τα αποσπάσματά τους ενώθηκαν μαζί του. Έτσι, ο αριθμός της ανατολικής λεγεώνας ανήλθε στα 8.000 άτομα¹¹.

την έννοια είχε και η επιστολή του προέδρου της επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων Ν. Ι. Πάνιν από 22ας Ιανουαρίου (2ας Φεβρουαρίου) του 1769 προς έναν από τους αρχηγούς των Μανιατών, το Μαυρομιχάλη. Βλέπε Σ. Σαφόνοφ, Τα υπολείμματα των ελληνικών λεγεώνων στη Ρωσία, «Σημειώσεις του συνδέσμου της ιστορίας και των αρχαιοτήτων της Οδησσού», τ. 1. Οδησός, 1844, σελ. 206.

⁹ Α. Πετρόφ, Όπ. παραπάνω, τ. 1, σελ. 363-365.

¹⁰ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν, Αθήναι, 1939, σ. 168. Ο Ρώσος στρατιωτικός ιστορικός Α. Ν. Πετρόφ, χωρίς να παραθέτει στοιχεία για το γενικό αριθμό αυτών των λεγεώνων, αναφέρει ότι σε καθεμία από αυτές υπήρχαν από 10 Ρώσοι στρατιώτες. (Α. Πετρόφ, Στο παραπάνω έργο, τ. 2, σελ. 364).

¹¹ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος... σ. 178.

Οι πρώτες επιτυχίες των ελληνορωσικών αποσπασμάτων είχαν μεγάλη απήχηση στο Μοριά και σ' όλη την Ελλάδα. Σε διάφορες περιοχές του Μοριά άρχισε μια εξέγερση, επικεφαλής της οποίας τέθηκαν οι κοτζαμπάσηδες. Προς βοήθεια των Μοραϊτών έσπευσαν αποσπάσματα εθελοντών από τα νησιά του Ιονίου, που περικύκλωσαν την Πάτρα. Εστίες εξέγερσης εμφανίστηκαν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Στα χέρια των εξεγερμένων βρέθηκε η παράλια πόλη του Μεσολογγίου στη νοτιοδυτική Αιτωλοακαρνανία. Ο απόηχος της εξέγερσης έφτασε μέχρι την Κρήτη, όπου εξεγέρθηκαν εναντίον των Τούρκων τα ορεινά Σφακιά¹².

Ωστόσο, οι πρώτες επιτυχίες δεν ήταν και στοιχειωδώς σταθερές. Οι εξεγερμένοι, παρά το μεγάλο τους αριθμό, ήταν άσχημα οργανωμένοι και εξοπλισμένοι. Ο αρχιστράτηγος των ναυτικών και των πεζικών δυνάμεων στη Μεσόγειο Α. Γ. Ορλώφ, φτάνοντας στο Μοριά από το Λιβόρνο στις 14 (25) Απριλίου του 1770, για να εμψυχώσει τους Έλληνες, στο διάγγελμά του τους υποσχέθηκε ως έπαθλο τη «*βασιλεία των ουρανών*»¹³. Οι Έλληνες, όμως, δεν είχαν ανάγκη από τις παραινήσεις του Ρώσου στρατηγού για να αγωνιστούν για την απελευθέρωση της πατρίδας τους. Αυτά που είχαν πραγματικά ανάγκη ήταν τα όπλα, τα πολεμοφόδια, οι έμπειροι καθοδηγητές και ένας ικανοποιητικός αριθμός τακτικών ρωσικών στρατευμάτων.

Ωστόσο, τίποτε απ' όλα αυτά δεν πήραν. Από τη Ρωσία έφεραν έναν ασήμαντο αριθμό πολεμοφοδίων και όπλων, συνολικά μόλις 40 κιβώτια¹⁴. Η ρωσική μοίρα είχε έναν πολύ μικρό αριθμό στρατευμάτων για χερσαίες επιχειρήσεις, αλλά και αυτός δε χρησιμοποιήθηκε σωστά. Αντί να ενισχύσει τις ελληνικές δυνάμεις που δρούσαν στις εσωτερικές περιοχές του Μοριά, τα ρωσικά αποβατικά στρατεύματα μαζί με τους πιο μάχιμους από τους Έλληνες, τους Μανιάτες, είχαν πολιορκήσει χωρίς επιτυχία τα τουρκικά φρούρια στο νότιο Μοριά¹⁵.

¹² Γ. Κορδάτου, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τ. 1, σ. 239.

¹³ Ε. α., σ. 235.

¹⁴ Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος..., σ. 165.

¹⁵ Ο ίδιος ο Α. Γ. Ορλώφ αναγνώρισε ότι ήταν λάθος η τακτική της ρωσικής διοίκησης. Σύμφωνα με τα λόγια του, «ήταν ανάγκη να ισχυροποιηθούμε κατ' αρχήν στο εσωτερικό του Μοριά. Τότε τα παραλιακά φρούρια θα έπεφταν από μόνα τους, καθώς ο ρωσικός στόλος θα τους έκλεινε την πρόσβαση από τη θάλασσα, ενώ ο τουρκικός στόλος δεν ήταν ακόμη εξοπλισμένος και βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και τα Δαρδανέλια». Βλέπε Α. Πετρόφ, όπ. παραπάνω, τ. 1, σελ. 371.

Εν τω μεταξύ, οι Τούρκοι συγκεντρώθηκαν στο κέντρο της χερσονήσου. Η Πύλη τους έστειλε ως βοήθεια αποσπάσματα των Αλβανών μπέηδων. Το σώμα του Μπάρκοφ που αποτελούνταν, κυρίως, από άτακτα ελληνικά αποσπάσματα στις 29 Μαρτίου (9 Απριλίου) εξολοθρεύτηκε από τους Τούρκους έξω από την Τρίπολη¹⁶. Στις 4 (15) Μαΐου του 1770 2.000 γενίτσαροι επιτέθηκαν εναντίον του αποσπάσματος του υποστράτηγου πρίγκιπα Γ. Β. Ντολγκορούκοφ που είχε πολιορκήσει τη Μεθώνη¹⁷. Ταυτόχρονα έκανε έφοδο και η φρουρά του φρουρίου. Ο Ντολγκορούκοφ, αφού έχασε στη μάχη το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων του και όλο το πυροβολικό, γύρισε με τα απομεινάρια του αποσπάσμάτος του στα πλοία στο Ναβαρίνο, τον τελευταίο προμαχώνα στο Μοριά που έμεινε στα χέρια των Ρώσων¹⁸. Ωστόσο, η ρωσική μοίρα του στόλου στις 27 Μαΐου (7 Ιουνίου) του 1770, αφού πρώτα ανατίναξε τις εγκαταστάσεις, άφησε το Ναβαρίνο και ξεκίνησε να ενωθεί με τη μοίρα του στόλου του Ντζ. Έλφινστον, που έφτασε στη Μεσόγειο για από κοινού επιχειρήσεις εναντίον του τουρκικού στόλου. Έτσι ατυχώς τελείωσε η οργανωμένη από την Αικατερίνη και τους πλησιέστερους συμβούλους της *«δολιοφθορά εκ μέρους της Ελλάδας»*.

Η τσαρική κυβέρνηση πυροδότησε την εξέγερση στο Μοριά χωρίς να έχει αρκετές δυνάμεις και δυνατότητες για να δώσει αποτελεσματική βοήθεια στους εξεγερμένους¹⁹. Ο ελληνικός πληθυσμός πλήρωσε το

¹⁶ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 178.

¹⁷ Το απόσπασμα αυτό αποτελούνταν από 500 Ρώσους στρατιώτες και 900 εθελοντές: 800 Έλληνες και 100 Αλβανοί και Σλάβοι. (Α. Πετρόφ, *οπ. παραπάνω*, τ. 2, σελ. 368).

¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 379, 371-373.

¹⁹ Ο Α. Γ. Ορλώφ προσπάθησε να ρίξει όλο το φταιξιμο για την αποτυχία της επιχείρησης στο Μοριά στους Έλληνες, κατηγορώντας τους για *«δειλία»* και *«ασιάθεια»* (βλέπε Σ. Μ. Σολοβιόφ. Το προαναφερθέν έργο. Βιβλίο 14, σελ. 377). Ο ακαδημαϊκός Ε. Β. Τάρλε στο έργο του για τις πρώτες επιχειρήσεις του ρωσικού ναυτικού στο Αρχιπέλαγος έγραψε επίσης ότι *«οι Έλληνες φέρουνταν πολύ συχνά περιέργα»*, οι δε Μανιάτες αποδείχθηκαν...; *«πολύ λίγο ικανοί για τη ρωσική πειθαρχία»* κτλ. (Ε. Β. Τάρλε, *Άπαντα*, τ. 10, Μ., 1959, σελ. 25,35). Για τις πραγματικές αιτίες και τους υπαίτιους της ήττας στο Μοριά δε γίνεται καθόλου λόγος. Γι' αυτούς, ωστόσο, έγραψαν και μάλιστα αρκετά εμπεριστατωμένα οι Ρώσοι προεπαναστατικοί ιστορικοί. Σύμφωνα με τα λόγια του Ουλιανίτσκι, οι Έλληνες ήταν για την Αικατερίνη Β' όργανα για την επίτευξη των στρατιωτικών της σχεδίων και η όλη «εκστρατεία ήταν στην ουσία αποτέλεσμα υπερβάλλοντος ζήλου» (Β. Α. Ουλιανίτσκι, *οπ. παραπάνω*, σελ. 111, 122). Ο Ν. Δ. Καλίστοφ παρατήρησε ότι ο Α. Γ. Ορλώφ δεν είχε κανένα

τίμημα γι' αυτό τον τυχοδιωκτισμό.

Τα αλβανικά αποσπάσματα που έστειλε η Πύλη στο Μοριά για να υποτάξουν την εξέγερση και αριθμούσαν περίπου 15.000 άτομα²⁰, παρέμειναν εκεί εννέα χρόνια, προβαίνοντας σε αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες. Αυτή η πλούσια ελληνική επαρχία ερημώθηκε, πολλοί κάτοικοί της έπεσαν θύματα ληστείας και τρομοκρατίας. Καταστράφηκαν και λεηλατήθηκαν πολλές πόλεις, κάηκαν χιλιάδες δένδρα ελιάς και μουριάς, ενώ τα χωράφια έμειναν ακαλλιέργητα.

Χιλιάδες Μοραίτες, προσπαθώντας να σώσουν τη ζωή τους, κατέφυγαν στα βουνά, στα νησιά, ακόμα και στη Μικρά Ασία. Γενικά, σύμφωνα με τα στοιχεία του Έλληνα ερευνητή Μ. Σακελλαρίου, σκοτώθηκαν, πουλήθηκαν ως δούλοι ή εγκατέλειψαν τη χώρα 40.000 άνθρωποι, ή το 1/7 του τότε ελληνικού πληθυσμού στο Μοριά²¹.

Οι θαλάσσιες επιχειρήσεις των ρωσικών δυνάμεων ήταν πιο επιτυχείς. Ο ρωσικός στόλος, ως αποτέλεσμα της καταπληκτικής νίκης στο Τσεσμέ (την 26η Ιουνίου (7η Ιουλίου) του 1770), κατοχύρωσε την κυριαρχία του στην ανατολική Μεσόγειο. Μετά από αυτό, πάνω από 20 νησιά του Αρχιπελάγους αποσπάστηκαν από την Πύλη και τέθηκαν υπό ρωσική προστασία²².

Βάση του ρωσικού στόλου, ο οποίος ενισχύθηκε με τρεις ακόμα μικρές ναυτικές μοίρες που έφτασαν από τη Ρωσία, έγινε το νησί Πάρος. Τα ρωσικά πλοία επί τρία χρόνια και πλέον πραγματοποιούσαν αποκλεισμό στα Δαρδανέλια και διεξήγαγαν επιτυχημένες επιχειρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας, της Ελλάδας, της Συρίας και του Λιβάνου. Σε όλες τις πολεμικές επιχειρήσεις της ρωσικής μοίρας του στόλου του Αρχιπελάγους συμμετείχαν ενεργά πολυάριθμοι Έλληνες εθελοντές. Κάτω από τη ρωσική σημαία τους προσέλκυε η επιθυμία να βοηθήσουν στην απελευθέρωση της πατρίδας τους.

λόγο «να μέμφεται στη συνέχεια τους Έλληνες και μάλιστα με ταπεινωτικές εκφράσεις για την ήττα που υπέστησαν αυτοί και τα ολιγάριθμα στρατεύματα πεζικού στην Τρίπολη, τη Μεθώνη, την Κορώνη, το Ναβαρίνο. Υπαίτιος γι' αυτό ήταν ο ίδιος ο κόμης Ορλόφ» (Ιστορία του ρωσικού στρατού και στόλου, τεύχ. 8. Μ. 1912, σελ. 56). Για την κακή προετοιμασία της εκστρατείας του Μοριά έγραψε και ο Σ. Μ. Σολοβιόφ (Σ. Μ. Σολοβιόφ, όπου παραπάνω, βιβλίο 14, σελ. 377-379).

²⁰ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 193.

²¹ Ε. α., σ. 282-283.

²² Ιστορία του ρωσικού στρατού και του στόλου, τεύχ. 8, σελ. 72.

Στο προσκλητήριο του ναύαρχου Σπυριντόφ από 12ης (23ης) Μαρτίου του 1771 προς τους λαούς των Βαλκανίων, αναφερόταν ότι «έφτασε η ώρα να καταφέρουμε το τελευταίο πλήγμα στους Τούρκους και κατ' αυτόν τον τρόπο να απελευθερώσουμε όλους τους χριστιανούς από το ζυγό του Αγαρηνού». Ο ναύαρχος καλούσε «σ' αυτό το ένδοξο έργο τους ανέκαθεν ανδρείους στον πόλεμο του χριστιανικού νόμου Σλάβους, Έλληνες, Μακεδόνες, Αλβανούς και Ρουμελιώτες, οι οποίοι αψηφούν το ασήμι και το χρυσάφι σαν μικροπράγματα και εκείνο που προτιμούν περισσότερο από όλα είναι η πολεμική τους δόξα και η ελευθερία τους»²³. Το προσκλητήριο αυτό βρήκε μεγάλη ανταπόκριση τόσο στην Ελλάδα όσο και στις βαλκανικές χώρες. Ήδη το 1771 ο αριθμός των εθελοντών που πολέμησαν μαζί με τους Ρώσους έφτασε τους 4.000²⁴. Από αυτούς σχηματίστηκαν ειδικά τμήματα. Εκτός αυτού, πάνω από 50 ελληνικά πειρατικά σκάφη δρούσαν εναντίον των Τούρκων στη θάλασσα²⁵.

Τη 10η (21η) Ιουλίου του 1774 στο χωριό Κιουτσούκ-Καϊναρτζή υπογράφηκε η συμφωνία ειρήνης που έδωσε τέλος στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο. Την 23η Μαΐου (4η Ιουνίου) του 1775 τα ρωσικά πλοία εγκατέλειψαν τη βάση τους στο Αρχιπέλαγος και απέπλευσαν για την Κροστάνδη²⁶.

Η προσπάθεια για απελευθέρωση της πατρίδας τους που έκαναν οι Έλληνες, επωφελούμενοι από το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768-1774), απέτυχε. Το κίνημα αυτό δεν είχε μια γενική καθοδήγηση πανεθνικά. Η ρωσική κυβέρνηση το οργάνωσε καθοδηγούμενη από τα δικά της ιδιοτελή συμφέροντα. Παρ' όλα αυτά, και αυτό το κίνημα και ο ίδιος ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (1768-1774) αποτέλεσαν σημαντικό σταθμό στην ιστορία του αγώνα της Ελλάδας για την απελευθέρωσή της.

Ο πόλεμος (1768-1774) αποδυνάμωσε σοβαρά την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έτσι δημιούργησε πιο ευνοϊκές συνθήκες για τον απελευθερωτικό αγώνα των υποδουλωμένων από αυτή λαών. Οι επιτυχείς στρα-

²³ Β. Α. Ουλιάνιτσκι, όπ. παραπάνω σελ. ΧCVIII.

²⁴ Α. Πετρόφ, Ο πόλεμος της Ρωσίας με την Τουρκία και τους Πολωνούς συμμάχους της, Τ. 3, σελ. 281.

²⁵ Έγγραφο του πρίγκιπα Νικολάι Βασίλιεβιτς Ρέπνιν, «Συλλογή της Ρωσικής ιστορικής εταιρείας», τ. 15, Αγ. Πετρούπολη, 1875, σελ. 432.

²⁶ «Υλικά για την ιστορία του ρωσικού στόλου», τμήμα 12, Αγ. Πετρούπολη, 1888, σελ. 301.

τιωτικές επιχειρήσεις του ρωσικού στρατού, στις οποίες πήραν άμεσα μέρος οι Έλληνες, έδωσε ένα συντριπτικό χτύπημα στο μύθο της κραταιάς και ανίκητης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μεγάλωσε η πίστη των Ελλήνων στις ίδιες τους τις δυνάμεις, στη δυνατότητα να έχει επιτυχή έκβαση ο αυτοτελής τους αγώνας για την κατάλυση του οθωμανικού ζυγού. Ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1768-1774 συνεισέφερε και στη δημιουργία μερικών υλικών προϋποθέσεων για την επιτυχία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή,²⁷ η Πύλη ήταν υποχρεωμένη να δώσει αμνηστία σε όλους τους Έλληνες που συμμετείχαν στο στασιαστικό κίνημα.

Τα εθελοντικά ελληνικά τμήματα μεταφέρθηκαν μετά το τέλος του πολέμου σε πλήρη σύνθεση μαζί με τις οικογένειές τους στη Ρωσία. Οι Έλληνες μετανάστες, αποκτώντας από τη ρωσική κυβέρνηση σημαντικά προνόμια, εγκαταστάθηκαν στις παράλιες περιοχές της Κριμαίας και της βόρειας Μαύρης Θάλασσας. Κατ' αυτό τον τρόπο, έγινε η αρχή για τις νέες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, οι οποίες αποτέλεσαν στη συνέχεια τη βάση του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος²⁸.

Η Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή είχε τεράστια σημασία για την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Σύμφωνα με αυτή, τα ρωσικά εμπορικά καράβια απέκτησαν το δικαίωμα της ελεύθερης εισόδου από τη Μαύρη Θάλασσα προς τη Μεσόγειο. Οι Έλληνες έγιναν οι κυριότεροι μεσάζοντες και πράκτορες του θαλάσσιου εμπορίου της νότιας Ρωσίας.

Οι στενές σχέσεις που υπήρχαν μεταξύ των παράλιων ελληνικών παροικιών της Ρωσίας και των νησιών του Αρχιπελάγους, επέτρεψαν στους Έλληνες ναυτικούς να χρησιμοποιήσουν ευρέως τη ρωσική σημαία. «Το άρθρο επτά προς δέκα» της Συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή ήταν αφιερωμένο ιδιαίτερα στα νησιά του Αρχιπελάγους, τα οποία είχαν περιέλθει κατά τη διάρκεια του πολέμου υπό ρωσική κυριαρχία. Τα νησιά αυτά επιστράφηκαν στην Πύλη υπό τον όρο ότι οι κάτοικοί τους για δυο

²⁷ Η τελευταία πιο ακριβής και ολοκληρωμένη δημοσίευση του κειμένου της συμφωνίας είναι της Ε. Ι. Ντρουζίνινα. Η Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή του 1774, Μόσχα, 1955, σελ. 349-360.

²⁸ Η ελληνική μετανάστευση στη Ρωσία στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. εξετάζεται αναλυτικά στο τρίτο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου.

χρόνια θα απαλλάσσονταν από όλους τους φόρους και ότι ο «*χριστιανικός νόμος δεν θα υποστεί την παραμικρή καταπίεση*». Το άρθρο αυτό έδωσε ουσιαστικά το δικαίωμα στη Ρωσία να παράσχει στα νησιά του Αρχιπελάγους «*ιδιαίτερη προστασία*». Όλα αυτά ευνόησαν τη γρήγορη ανάπτυξη του ελληνικού στόλου, που έπαιξε τεράστιο ρόλο στον αγώνα της Ελλάδας για ανεξαρτησία²⁹.

Μετά το τέλος του πολέμου του 1768-1774 οι σχέσεις μεταξύ της Ρωσίας και της Τουρκίας συνέχισαν να παραμένουν τεταμένες. Και τα δύο κράτη προετοιμάζονταν για καινούργιο πόλεμο³⁰. Η Αικατερίνη Β' ετοίμαζε αυτή την περίοδο ριζοσπαστικά σχέδια λύσης του ανατολικού ζητήματος μέσω της εκδίωξης των Τούρκων από την Ευρώπη και της δημιουργίας στη θέση της ευρωπαϊκής Τουρκίας δυο ανεξάρτητων κρατών: της Δακίας και της Ελληνικής Αυτοκρατορίας. Μάλιστα, προόριζε το στέμμα του Έλληνα αυτοκράτορα για ένα από τα εγγόνια της, τον Κωνσταντίνο, ο οποίος βαπτίσθηκε με αυτό το όνομα, σύμφωνα με την επιθυμία της γιαγιάς του.

Η Αικατερίνη Β' εξέθεσε το λεγόμενο «*Ελληνικό σχέδιό*» της το 1782-1783 σε μουσική αλληλογραφία της με τον τότε σύμμαχό της Ιωσήφ Β', στον οποίο υποσχέθηκε για τη βοήθειά του ένα τμήμα της τουρκικής «*κληρονομιάς*»³¹. Αυτό το μεγαλεπήβολο σχέδιο ήταν ουτοπικό, καθώς υποτιμούσε πολύ τη σημαντική δύναμη που είχε ακόμη η Οθωμανική Αυτοκρατορία και το κυριότερο, την ετοιμότητα σχεδόν όλων των ευρωπαϊκών δυνάμεων να υποστηρίξουν με όλες τους τις δυνάμεις την ύπαρξή της. Η Αικατερίνη Β' αντιλήφθηκε αυτές τις διαθέσεις πολύ σύντομα και σταμάτησε ουσιαστικά να ασχολείται με το «*Ελληνικό σχέδιο*»³². Ωστόσο,

²⁹ Όσον αφορά την ανάπτυξη της ναυτιλίας του Αρχιπελάγους μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή βλέπε το κεφάλαιο ένα του παρόντος έργου.

³⁰ Όσον αφορά τις ρωσοτουρκικές σχέσεις κατά τα έτη 1768-1774 βλέπε Ε. Ι. Νιρουζίνινα. *Οπ. παραπάνω*, σελ. 308-348. Α. Μπρύνκερ, *Η ιστορία της Αικατερίνης Β'*, τμήμα 3, Αγία Πετρούπολη, 1885, σελ. 385-425.

³¹ Α. Arneth, *Joseph II and Katharina von Russland*, Wien, 1869, s. 143-157, 182-188.

³² Το «*Ελληνικό σχέδιο*» έγινε αντικείμενο συζήτησης στη σοβιετική ιστοριογραφία πριν από λίγο καιρό. Η Ο. Π. Μάρκοβα, υπογραμμίζοντας σωστά την ουτοπικότητα του «*Ελληνικού σχεδίου*», ταυτόχρονα έθεσε σε αμφιβολία αδικαιολόγητα την ύπαρξη σ' αυτό κατακτητικών σχεδίων (Ο. Μάρκοβα, *Για την προέλευση του ονομαζόμενου ελληνικού σχεδίου*, *Ιστορία της ΕΣΣΔ*, 1958, Νο 4). Η Α. Μ. Στανισλάβσκαγια, έχοντας διαφορετική γνώμη από την Ο. Π. Μάρκοβα, απέδειξε με πειστικό τρόπο ότι το «*Ελληνικό σχέδιο*» ήταν μια πολιτική πραγματικότητα που αντανάκλασε συγκε-

το σχέδιο αυτό είχε ένα καθ' όλα πραγματικό πολιτικό αποτέλεσμα: Η ρωσική κυβέρνηση και η διπλωματία έδειξαν προς τους Έλληνες τόσο της Ρωσίας όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έντονο ενδιαφέρον και τους παρείχαν ιδιαίτερη «προστασία». Το αποτέλεσμα ήταν, παρά τη μεγάλη καταστροφή που υπέστη το 1770 ο Μοριάς, ευρείες μάζες του ελληνικού λαού να στρέφουν τα βλέμματά τους, όπως και πριν, με μεγάλη συμπάθεια και ελπίδα προς τη Ρωσία.

Τον Αύγουστο του 1787 ξέσπασε ένας νέος Ρωσοτουρκικός Πόλεμος. Και αυτή τη φορά η Αικατερίνη Β' αποφάσισε να στείλει ναυτική μοίρα στη Μεσόγειο Θάλασσα υπό τη διοίκηση του ναύαρχου Σ. Κ. Γκρέιγκ, ο οποίος πήρε μέρος και στην πρώτη εκστρατεία στο Αρχιπέλαγος. Σ' αυτή έπρεπε να συμμετάσχει και στρατός ξηράς, τμήμα του οποίου θα μεταφερόταν από τη Ρωσία, ενώ ένα άλλο τμήμα θα συγκεντρωνόταν από το Μαυροβούνιο, την Αλβανία και την Ελλάδα. Η αυτοκράτειρα ανέθεσε την καθοδήγηση για τη συγκέντρωση εθελοντών και την επαφή με τους βαλκανικούς λαούς στον αντιστράτηγο Ι. Α. Ζαμπορόφσκι, ο οποίος εγκαταστάθηκε το 1788 στη Φλωρεντία. Στις οδηγίες προς το Ζαμπορόφσκι που υπέγραψε η Αικατερίνη Β' στις 7 (18) Μαρτίου 1788, μεταξύ των διαφόρων πρακτόρων οι οποίοι έπρεπε να ασχοληθούν άμεσα με τη στρατολογία εθελοντών στα Βαλκάνια αναφέρονταν ο Έλληνας ταγματάρχης Λ. Σωτήρης και ο Αλβανός αντισυνταγματάρχης Π. Μπιτσιλής, οι οποίοι είχαν καταταγεί στο ρωσικό στρατό κατά τη διάρκεια του προηγούμενου Ρωσοτουρκικού Πολέμου.

Αυτοί χρειάζονταν να συγκεντρώσουν για τη μοίρα του στόλου 1.000 Αλβανούς και Έλληνες εθελοντές. Στην οδηγία αναφερόταν ότι *«Εκτός των άλλων και οι δυο αυτοί μπορούν να βοηθήσουν στην αφύπνιση των χειμαριωτών, των ηπειρωτών και άλλων, σε πράξεις εναντίον του εχθρού»*³³.

Ο Μπιτσιλής και ο Σωτήρης, εκτελώντας τις οδηγίες της Αικατερίνης Β', απέκτησαν σχέσεις με εξέχοντες προεστούς, καπετάνιους και επισκόπους της Ελλάδας και διέδιδαν μεταξύ αυτών διάφορα διαγγέλματα και εκκλήσεις της Αικατερίνης Β'. Σ' αυτά, η αυτοκράτειρα και πάλι, όπως 19 χρόνια πριν, ισχυριζόταν ότι ένας από τους σκοπούς του Ρωσο-

κριμένες τάσεις της άρχουσας ελίτ της Ρωσίας (Α. Μ. Στανισλάβσκαγια, Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου, Μόσχα, 1962, σελ. 52-55).

³³ Οι οδηγίες του υποστράτηγου Ζαμπορόφσκι κατά την αποστολή του στη Μεσόγειο Θάλασσα, «Ρωσικό αρχείο», 1866, σελ. 1379.

τουρκικού Πολέμου ήταν η απελευθέρωση των υποδουλωμένων χριστιανών και της ελληνικής ορθόδοξης Εκκλησίας από το «ζυγό των άπιστων αγαρηνών». Καλούσε επίσης τους Έλληνες, χρησιμοποιώντας τη βοήθεια των ρωσικών όπλων, να ξεσηκωθούν εναντίον των τυράννων³⁴.

Ο Μπιτσιλης και ο Σωτήρης στρατολόγησαν πολλούς εθελοντές από τους κατοίκους της νότιας Αλβανίας και της Ελλάδας για τη ναυτική μοίρα του Γκρέιγκ. Ωστόσο, το καλοκαίρι του 1788 άρχισε ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και η Αικατερίνη Β' αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το σχέδιο της νέας εκστρατείας στο Αρchipέλαγος. Μετά απ' αυτό οι Ρώσοι πράκτορες άφησαν ελεύθερο ένα τμήμα από τους ανθρώπους που είχαν συγκεντρώσει, και τους υπόλοιπους, γύρω στα 800 άτομα, τους έστειλαν στη Μεσόγειο στον εθελοντικό στολίσκο, ώστε να αρχίσουν να δρουν την περίοδο αυτή εναντίον των Τούρκων³⁵.

Η ματαίωση της εκστρατείας του ρωσικού στόλου στη Μεσόγειο Θάλασσα δε σταμάτησε τη δραστηριότητα των Ρώσων πρακτόρων στην Ελλάδα. Ο Λ. Σωτήρης, εγκατεστημένος το 1788-1789 στις υπό βενετική εξουσία Πάργα και Πρέβεζα, κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες ώστε να προκαλέσει ταραχές και ανταρσίες στις τουρκικές κτήσεις³⁶. Η ατμόσφαιρα που επικρατούσε ευνοούσε τα σχέδια του Λ. Σωτήρη. Το 1787 άρπαξε την εξουσία στην Ήπειρο ο Αλή πασάς Τεπελενλής, ο οποίος προσπάθησε να διαλύσει την αυτονομία των ορεινών περιοχών και να περιορίσει τα δικαιώματα διαφόρων καπετάνιων. Ωστόσο, τα σχέδιά του προσέκρουσαν στην ισχυρή αντιπολίτευση. Στήριγμα όλων των δυσανεστημένων έγιναν οι ορεινοί Σουλιώτες. Το Φεβρουάριο του 1789 επήλθε στρατιωτική σύγκρουση μεταξύ του Αλή πασά και των Σουλιωτών, η οποία κράτησε τέσσερις μήνες. Αν και η βαθύτερη αιτία της σύγκρουσης ήταν ο οξυμμένος πολιτικός αγώνας που εκτυλίχτηκε εκείνη την περίοδο στην Ήπειρο³⁷, κατά τα φαινόμενα, συγκεκριμένο ρόλο στην εμφάνισή του έπαιξε και η δραστηριότητα του Σωτήρη.

³⁴ Ε. Πρωτοψάλτη, Η Επαναστατική κίνηση των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β' Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792), Αθήναι, 1959, σ. 50-51, 111-113.

³⁵ Βλέπε Γ. Λ. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., Μόσχα, 1963, σελ. 141.

³⁶ Βλέπε πιο αναλυτικά για τη δραστηριότητα του Λ. Σωτήρη στο έργο του Ε. Πρωτοψάλτη, Η Επαναστατική κίνηση των Ελλήνων..., σ. 64-86.

³⁷ Βλέπε Γ. Λ. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος ..., σελ. 147-149.

Από την άλλη πλευρά, οι ηγέτες των Σουλιωτών και οι έχοντες σχέση με αυτούς καπετάνιοι της Ηπείρου και των άλλων ελληνικών περιοχών ενδιαφέρονταν να πάρουν από τη Ρωσία βοήθεια σε όπλα και πυρομαχικά στον αγώνα τους εναντίον του Αλή πασά. Οι Έλληνες αρχηγοί αποφάσισαν να στείλουν αντιπροσωπεία στην Πετρούπολη με σκοπό να αποσαφηνίσουν τις δυνατότητες παραλαβής παρόμοιας βοήθειας από τη ρωσική κυβέρνηση και γενικά να μάθουν τις προθέσεις της σχετικά με την Ελλάδα. Εκπρόσωποι ήταν ο Χρήστος Λακιώτης και ο Πάνος Ντζίρας με τη συνοδεία του ταγματάρχη Σωτήρη, οι οποίοι έφτασαν στα μέσα Δεκεμβρίου του 1789 στην πρωτεύουσα της Ρωσίας.

Οι εκπρόσωποι, στο κείμενο των αιτημάτων τους προς την Αικατερίνη Β' στις 8 Δεκεμβρίου 1789, ζητούσαν στρατιωτική βοήθεια για τον αγώνα του Σουλίου εναντίον του Αλή πασά, μετά το κλείσιμο της ειρήνης να τεθεί η περιοχή υπό την προστασία της Ρωσίας, καθώς και να βοηθηθούν οι οικογένειες των εθελοντών που ναυμαχούσαν με το ρωσικό στολίσκο στη Μεσόγειο Θάλασσα³⁸.

Οι εκπρόσωποι δεν πήραν καμία απάντηση στο κείμενο με τα αιτήματά τους και απέτυχαν όλες οι προσπάθειές τους να συναντήσουν τη βασίλισσα κατά τη διάρκεια τριών μηνών. Και μόνο τον Απρίλιο του 1790 με τη βοήθεια του τότε ευνοούμενου της Αικατερίνης Β', του Π. Α. Ζουμπόφ, οι Έλληνες εκπρόσωποι, επιτέλους, έγιναν δεκτοί στο βασιλικό παλάτι και παρουσίασαν νέα αιτήματα. Μετά την παρουσίαση του πρώτου κειμένου με τα αιτήματά τους διέκοψαν τις σχέσεις τους με το Σωτήρη, πεπεισμένοι ότι επιδίωκε να χρησιμοποιήσει την ελληνική αντιπροσωπεία για τους δικούς του προσωπικούς σκοπούς. Εκτός αυτού, στη σύνθεση της αντιπροσωπείας μπήκε ο Νικόλαος Πάγκαλος, στη συνέχεια δραστήριος ηγέτης του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, ο οποίος έφτασε στην Πετρούπολη για υποθέσεις του ελληνικού εθελοντικού στολίσκου στη Μεσόγειο Θάλασσα. Το αποτέλεσμα ήταν η αντιπροσωπεία να εμφανιστεί με ευρύτερο πολιτικό πρόγραμμα.

Οι εκπρόσωποι υπογράμμιζαν στο κείμενο του Απριλίου του 1790 με τα αιτήματά τους ότι το κίνημά τους είχε αυτόνομο χαρακτήρα και διέψευδαν τους ισχυρισμούς του Σωτήρη και άλλων κρατικών πρακτόρων περί σημαντικής υλικής βοήθειας που δέθεν τους είχε παρασχεθεί.

³⁸ Ε. Πρωτοψάλτη, Η Επαναστατική κίνηση των Ελλήνων..., σ. 91.

Επίσης γινόταν λόγος για το γεγονός ότι *«Κανένας από τους αξιωματούχους που αποστέλλετε σε εμάς δεν μας έδωσε ούτε ένα ρούβλι»*. Οι εκπρόσωποι δήλωναν ότι οι Έλληνες δε χρειάζονταν χρήματα, αλλά πυρίτιδα, σφαίρες και καθοδηγητές. Εξέφραζαν την ελπίδα ότι με την υποστήριξη της Ρωσίας μπορούσαν να *«απαλλάξουν τους απόγονους των Αθηναίων και των Σπαρτιατών από τον δεσποτικό ζυγό»*. Και τέλος ζητούσαν από τη βασίλισσα να δώσει στους Έλληνες για κυβερνήτη τον εγγονό της Κωνσταντίνο³⁹.

Η Αικατερίνη Β' δέχτηκε ευνοϊκά το κείμενο με τα αιτήματα. Οι αντιπρόσωποι παρουσιάστηκαν στον Κωνσταντίνο, στον οποίο και εξέθεσαν το σκοπό της αποστολής τους στην ελληνική γλώσσα. Τότε εκείνος τους ευχήθηκε στη μητρική τους γλώσσα⁴⁰ επιτυχία στην πραγματοποίηση των σχεδίων τους.

Τελικά, αφού πήραν από την Αικατερίνη Β' από 1.000 δουκάτα για τα έξοδα του ταξιδιού, στις 13 (24 Μαΐου) του 1790 αναχώρησαν από την Πετρούπολη για το Ιάσιο, την έδρα του αρχηγού του ρωσικού στρατού. Εκεί, κατά τα φαινόμενα, συζήτησαν συγκεκριμένα σχέδια για την ένοπλη εξέγερση στην Ελλάδα. Οι αντιπρόσωποι συνέχισαν αυτή τη συζήτηση την άνοιξη του 1791 με το στρατηγό Β. Σ. Τομαρά, το νέο διοικητή του ρωσικού στολίσκου στη Μεσόγειο Θάλασσα στην Τεργέστη, όπου βρέθηκαν στο δρόμο για την πατρίδα. Εκείνο το διάστημα δημιουργήθηκε μια αρκετά ιδιότυπη κατάσταση, όταν ο Αλή πασάς, η διαπάλη με τον οποίο στάθηκε η αφορμή για το ταξίδι των Ελλήνων αντιπροσώπων στην Πετρούπολη, άρχισε και ο ίδιος διαπραγματεύσεις με τη Ρωσία, αναζητώντας σ' αυτήν έρεισμα στη διαμάχη του με το σουλτάνο⁴¹. Ωστόσο, ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος έφτανε στο τέλος του και στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν άρχισαν καν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις. Στη δε θάλασσα οι Έλληνες έκαναν πραγματικό πόλεμο εναντίον των Τούρκων ήδη από το 1788. Αρχηγός των επιχειρήσεων στη θάλασσα ήταν ο φλο-

³⁹ W. Eton, *Tableau historique, politique et moderne de l' Empire Ottoman*, t. I. Paris, 1798, p. 91-95.

⁴⁰ Σύμφωνα με την επιθυμία της γιαγιάς του, ο Κωνσταντίνος διαπαιδαγωγούνταν μαζί με νέους Έλληνες και από παιδί μιλούσε τη νεοελληνική γλώσσα.

⁴¹ Βλέπε Γ. Α. Αρς, *Η Αλβανία και η Ηπειρος...*, σελ. 153-157.

γερός Έλληνας πατριώτης και γενναίος ναυτικός Λάμπρος Κατσώνης⁴², γνωστός στη Ρωσία ως Λάμπρο Κατσόνι.

Ο Κατσώνης γεννήθηκε (γύρω στο 1752) στη Λειβαδιά. Συμμετείχε ως εθελοντής στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768-1774). Όταν οι Ρώσοι άφησαν το Αρχιπέλαγος, υπηρέτησε ως αξιωματικός στο ελληνικό σύνταγμα στην Κριμαία.

Ο λοχαγός Κατσώνης τους πρώτους μήνες του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1787-1791) πολέμησε στη Μαύρη Θάλασσα, ως κυβερνήτης του πειρατικού πλοίου *Πρίγκιπ Γκριγκόρι Ποτέμκιν της Ταυρίδας*⁴³. Στις αρχές του 1788, ήδη ταγματάρχης, στάλθηκε από το Γ. Α. Ποτέμκιν στη Μεσόγειο για την οργάνωση επιχειρήσεων εναντίον των Τούρκων. Φτάνοντας στην Τεργέστη, με τη βοήθεια της τοπικής ελληνικής κοινότητας αγόρασε και εξόπλισε πολεμικό σκάφος με 28 κανόνια που το ονόμασε *Αθηνά της Αρκιου*. Ο Κατσώνης, αφού επέλεξε ναύτες μεταξύ των τοπικών Ελλήνων, ξανοίχτηκε στη θάλασσα και άρχισε να πραγματοποιεί επιθέσεις εναντίον τουρκικών πλοίων. Τα καράβια που κυρίευε τα εξόπλιζε, έβαζε σ' αυτά ομάδες εθελοντών που συγκέντρωνε στην Ελλάδα και την Αλβανία με Ρώσους πράκτορες και τους χρησιμοποιούσε για τις πολεμικές επιχειρήσεις. Το καλοκαίρι του 1788 δρούσε ήδη στην ανατολική Μεσόγειο ολόκληρος κουρσάρικος στολίσκος που αποτελούνταν από εννέα καράβια. Αυτός αποδιοργάνωσε την τουρκική ναυτιλία σ' αυτή την περιοχή και ερήμωσε ορισμένες παράλιες περιοχές. Η Πύλη ανήσυχη έστειλε εναντίον του στολίσκου του Κατσώνη μεγάλη

⁴² Δυστυχώς, τα έργα του Λάμπρου Κατσώνη στη Μεσόγειο, που δεν ήταν απλώς ένα επεισόδιο στον αγώνα της Ελλάδας για εθνική απελευθέρωση, αλλά και μια ενδιαφέρουσα σελίδα της ιστορίας του πολεμικού ναυτικού της Ρωσίας, δεν έχουν μελετηθεί αρκετά στην ιστοριογραφία της χώρας μας. Τα ελληνικά έργα για τον Κατσώνη με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι τα παρακάτω: Π. Μαγιάκου, *Ο Λάμπρος Κατσώνης (1752-1804)*, Αθήναι, 1932. Γ. Τ. Κόλια, *Οι Έλληνες κατά τον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792)*, Αθήναι, 1940. Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, *Συμβολή εις την ιστορίαν του Λάμπρου Κατσώνη (1792)*, «Αθηνά», τ. 62 (1958), σ. 61-78. Κ. Δ. Μέρτζιου, *Νέαι ειδήσεις περί του Λάμπρου Κατσώνη και του Ανδρούτσου, «Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών»*, τ. 23, αρ. 3, Αθήναι, 1959, σ. 1-131. Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, *Νέαι έρευναι περί του Λάμπρου Κατσώνη και των οπαδών του (Η απολογία του Λάμπρου Κατσώνη)*, «Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος», τ. 15 (1961), σ. 81-99. Κ. Ν. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήναι, 1962, σ. 543-564 (Δεύτερη έκδοση του έργου, δημοσιευμένη για πρώτη φορά το 1869).

⁴³ Βλέπε «Υλικά για την ιστορία του Ρωσικού Στόλου», τμήμα, XV, Αγία Πετρούπολη, 1895, σελ. 54, 74, 76.

ναυτική μοίρα. Ο Κατσώνης, στην αναφορά του προς τον Ποτέμκιν για την εκστρατεία του 1788 έγραφε: *«Επιθυμώ να αναφέρω στην Υψηλότητά Σας ότι εγώ, κάνοντας επιδρομές με τα εννέα εξοπλισμένα πλοία μου, παρεμπόδισα πλήρως την Πύλη να σφρέψει τις στρατιωτικές της δυνάμεις από τα νησιά του Αρχιπελάγους προς τη Μαύρη θάλασσα και προκάλεσα τόση πολεμική αναταραχή στην Ανατολική Μεσόγειο, ώστε η Οθωμανική Πύλη ήταν αναγκασμένη να εξοπλίσει και να στείλει εναντίον μου από την Κωνσταντινούπολη στο Αρχιπέλαγος 18 μεγάλα και μικρά πολεμικά πλοία και ως εκ τούτου να υποστεί μεγάλες απώλειες»*. Ο Κατσώνης συνάντησε στις 20 (31) Αυγούστου του 1788 οκτώ καράβια της τουρκικής αυτής μοίρας. Διαθέτοντας τρία μόνο καράβια, τους επιτέθηκε θαρραλέα και μετά από πεισματώδεις μάχες τους έτρεψε σε φυγή⁴⁴.

Κατόπιν επέστρεψε στην Τεργέστη με τη ναυτική του μοίρα, η οποία αποτελούνταν πλέον από εννέα καράβια, στο τέλος Οκτωβρίου του 1788⁴⁵. Η Αικατερίνη Β' τον προήγαγε στο βαθμό του αντισυνταγματάρχη για τις επιτυχείς επιχειρήσεις του κατά το έτος 1788. Εξάλλου, *«ως διοικητής του Ρωσικού Αυτοκρατορικού Στολίσκου»*, έλαβε εξ ονόματος της αυτοκράτειρας το δικαίωμα της προαγωγής στα κατώτερα στρατιωτικά αξιώματα.

Η εκστρατεία του 1789 δεν ήταν λιγότερο επιτυχής γι' αυτόν. Ο Κατσώνης απέπλευσε με τα πλοία του από την Τεργέστη. Στα παράλια της Αλβανίας του έκλεισε το δρόμο η ναυτική μοίρα του Δουλιτσίνου⁴⁶. Οι Δουλιτσινιώτες, έχοντας υποστεί ισχυρό πλήγμα στη ναυμαχία που έλαβε χώρα στις 15 (26) Απριλίου, τράπηκαν σε φυγή. Στη συνέχεια τα καράβια του Κατσώνη βομβάρδισαν επισταμένως ένα σημαντικό αλβανικό λιμάνι, το Δυρράχιο. Τα αγκυροβολημένα στο λιμάνι τουρκικά καράβια βυθίστηκαν λόγω των κανονιοβολισμών που υπέστησαν, καταστράφηκαν οι παράκτιες οχυρώσεις και διαλύθηκαν τα συγκεντρωμένα στην ακτή στρατεύματα. Η ναυτική μοίρα του Κατσώνη κατευθύνθηκε από την

⁴⁴ «Υλικά για την ιστορία του ρωσικού στόλου», τμήμα XIII, Αγία Πετρούπολη, 1890, σελ. 395. Βλέπε επίσης Γ. Κόλια, Οι Έλληνες κατά τον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792), σ. 49-50. Η χρονολόγηση των γεγονότων δίνεται με την ενδεχόμενη εργασία του Γ. Κόλια.

⁴⁵ «Υλικά...», τμήμα XIII, σελ. 394.

⁴⁶ Το Δουλιτσίνο (Ουλτσίν) είναι λιμάνι στα ανατολικά παράλια της Αδριατικής. Κατά το 18ο αι. είχε σημαντικό στόλο, που τον χρησιμοποιούσε η Πύλη για στρατιωτικούς σκοπούς.

Αδριατική προς το Αιγαίο Πέλαγος. Εκεί, σε σύντομο χρονικό διάστημα κυρίευσε επτά εκθρικά σκάφη. Στις 3 (14) Ιουνίου 1789 συνάντησε στα στενά μεταξύ των νησιών Σύρου και Μυκόνου την τουρκική ναυτική μοίρα, αποτελούμενη από 14 μεγάλα καράβια, που έστειλε η Πύλη εναντίον των ρωσικών πειρατικών πλοίων στο Αιγαίο Πέλαγος. Όπως συνήθως, ο Κατσώνης επιτέθηκε πρώτος. Ύστερα από τρεις ώρες ναυμαχίας οι Τούρκοι τράπηκαν σε φυγή. Ο γενναίος Έλληνας ναυτικός έτρεψε σε φυγή ήδη δυο φορές την ίδια χρονιά τη ναυτική μοίρα του εκθρού.

Ο στολίσκος του Λ. Κατσώνη απέκτησε την κυριαρχία του Αιγαίου Πελάγους χάρη σε όλες αυτές τις λαμπρές νίκες. Τα πλοία του στολίσκου πλησίαζαν μέχρι τις οχυρώσεις των Δαρδανελίων και έτσι η φρουρά των στρατιωτών μπορούσε να δει τη ρωσική σημαία να κυματίζει πάνω σ' αυτά.

Κατ' αυτό τον τρόπο, στη Μεσόγειο, παρά το γεγονός της ματαίωσης της εκστρατείας της μοίρας του Γκρέιγκ, εμφανίστηκε δεύτερο θαλάσσιο μέτωπο του Ρωσοτουρκικού Πολέμου. Οι θαλάσσιες αυτές επιχειρήσεις, που λάμβαναν χώρα στο ίδιο το κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν κόστιζαν τίποτα στην τσαρική κυβέρνηση. Το προσωπικό του στολίσκου αποτειλούνταν από Έλληνες εθελοντές, ενώ η ύπαρξή του βασιζόταν στην οικονομική στήριξη των κοινοτήτων⁴⁷ και στα πολεμικά λάφυρα.

Στους Τούρκους οι επιχειρήσεις των ελληνικών πειρατικών πλοίων κατάφεραν ουσιαστικό πλήγμα. Διακόπηκαν σημαντικότερες επικοινωνίες που συνέδεαν τις ευρωπαϊκές, τις ασιατικές και τις αφρικανικές κτήσεις της Πύλης, η οποία δε σταμάτησε απλώς να παίρνει ενισχύσεις σε πλοία και ανθρώπους από το Αρχιπέλαγος, αλλά ήταν αναγκασμένη να στείλει εναντίον του Κατσώνη σημαντικές δυνάμεις. Το αποτέλεσμα ήταν να αποδυναμωθεί ο τουρκικός στόλος στο κυρίως θέατρο του πολέμου, τη Μαύρη Θάλασσα. Η δύσκολη θέση στην οποία περιήλθε η Πύλη με τις θαρραλέες και δραστήριες επιχειρήσεις του Κατσώνη την ανάγκασε να προβεί σε ένα ασυνήθιστο διάβημα.

Ο δραγουμάνος της τουρκικής ηγεσίας του στόλου Σ. Μαυρογένης απευθύνθηκε προς το γενναίο κουρσάρο με επιστολή στην οποία εξ ονό-

⁴⁷ Παράλληλα με τις ελληνικές κοινότητες της Τεργέστης, σημαντικές δωρεές για την οικονομική στήριξη του στολίσκου του Κατσώνη έκαναν οι Έλληνες της Βενετίας. Βλέπε Γ. Κόλια, Οι Έλληνες κατά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμον (1787-1792), σ. 72.

ματος του σουλτάνου Αμπνιούλ Χαμίνι Α' δινόταν η υπόσχεση αμνηστίας στον Κατσώνη για το «οθωμανικό αίμα» που έχυσε, κληρονομική διακυβέρνηση σε οποιοδήποτε νησί του Αιγαίου Πελάγους επέλεγε και 200.000 χρυσά νομίσματα εάν συμφωνούσε να εγκαταλείψει τη ρωσική στρατιωτική υπηρεσία. Σε περίπτωση που αρνιόταν την αποδοχή αυτής της πρότασης, αναφερόταν στην επιστολή ότι ο σουλτάνος «θα στείλει μεγάλη δύναμη για να Σας υποτάξει»⁴⁸. Ωστόσο, η μοναδική αντίδραση του Λάμπρου Κατσώνη στην επιστολή του Μαυρογένη ήταν νέα πλήγματα εναντίον της τουρκικής ναυτικής δύναμης.

Το επόμενο έτος η Πύλη έκανε ιδιαίτερες προσπάθειες ώστε να αφανίσει το στολίσκο του Κατσώνη. Σε αναζήτησή του βγήκαν δυο ναυτικές μοίρες: μια τουρκική, που αποτελούνταν από 15 μεγάλα σκάφη, και μια αλγερινή από 12 φρεγάτες και τα πολεμικά σεμπέκια. Τον Κατσώνη, όμως, δε χρειαζόταν να τον ψάξεις ιδιαίτερα, αφού ο γενναίος ναυτικός επιζητούσε πάντα πρώτος συνάντηση με τον εχθρό. Η συνάντηση έγινε στις 6 (17) Μαΐου του 1790 στα στενά μεταξύ της Εύβοιας και της Άνδρου. Η ναυμαχία κράτησε δυο μερόνυχτα και διεξαγόταν με πολύ μεγάλη σκληρότητα. Το τουρκικό και το αλγερινό πολεμικό ναυτικό, χάρη στην τεράστια υπεροχή δυνάμεων, κατάφεραν να νικήσουν. Ο Λ. Κατσώνης έχασε από τα επτά πλοία του τα πέντε, συμπεριλαμβανομένης και της *Αθηνάς της Άρκτου*. Στη ναυμαχία σκοτώθηκαν γύρω στους 600 ναύτες και στρατιώτες του στολίσκου. Εκτός από ορισμένους που έμειναν σώοι και αβλαβείς, όλοι οι υπόλοιποι ήταν τραυματισμένοι. Ο ίδιος ο Λάμπρος Κατσώνης τραυματίστηκε στο κεφάλι. Ωστόσο, και για τους Τούρκους ήταν «πύρρειος νίκη». Οι απώλειές τους είχαν ανέλθει σε 3.00 νεκρούς και σημαντικό αριθμό τραυματισμένων. Πολλά τουρκικά σκάφη υπέστησαν σοβαρές ζημιές και στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη για επισκευή. Η μεγάλη ανδρεία που επέδειξαν οι Έλληνες ναυτικοί σ' αυτή την άνιση μάχη προκάλεσε τεράστια εντύπωση στους σύγχρονούς του. Η Αικατερίνη Β', μετά την αναφορά που πήρε για τη ναυμαχία στα στενά μεταξύ της Άνδρου και της Εύβοιας, παρασημοφόρησε τον Κατσώνη με το παράσημο του αγίου Γεωργίου δ' τάξεως και τον προήγαγε σε συνταγματάρχο.

Σύντομα, λόγω της έλευσης νέων εθελοντών με τα δικά τους σκάφη,

⁴⁸ Κ. Σάθα, Τουρκοκρατημένη Ελλάδα, σ. 546.

της κυρίευσης τουρκικών πλοίων στη θάλασσα και της αγοράς ορισμένων караβιών στην Τεργέστη, η πολεμική ισχύς του ελληνικού στολίσκου δεν αποκαταστάθηκε απλώς εξ ολοκλήρου, αλλά μεγάλωσε ακόμα περισσότερο.

Το καλοκαίρι του 1791 συγκεντρώθηκαν στο νησί Ιθάκη υπό τη διοίκηση του Κατσώνη 24 πλοία. Μ' αυτή τη ναυτική μοίρα ο Κατσώνης θεωρούσε ότι θα διεύρυνε σημαντικά το πεδίο των ναυμαχιών στη Μεσόγειο. Δεν περιόριζε τις ελπίδες του στη συντριβή του τουρκικού στόλου, αλλά ευελπιστούσε ότι θα καταλάμβανε τα Δαρδανέλια εξ εφόδου. Ωστόσο, ο Λ. Κατσώνης δεν πρόλαβε να βγει στη θάλασσα, καθώς ήρθε διαταγή από τον αρχηγό του ρωσικού στρατού στη Μολδαβία πρίγκιπα Ν. Β. Ρέπνιν για τον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων, λόγω της υπογραφής ανακωχής με τους Τούρκους στις 31 Ιουλίου (11 Αυγούστου).

Οι διαπραγματεύσεις που ξεκίνησαν μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών ευοδώθηκαν με την υπογραφή στο Ιάσιο ειρηνικής συμφωνίας στις 29 Δεκεμβρίου 1791 (9 Ιανουαρίου 1792). Η Συνθήκη του Ιασίου προκάλεσε βαθιά απογοήτευση στην Ελλάδα. Εκατοντάδες Έλληνες εθελοντές, οι οποίοι πολέμησαν ηρωικά και έδωσαν τη ζωή τους στις ναυμαχίες υπό τη διοίκηση του Κατσώνη, είχαν προσελκυσθεί από τις υποσχέσεις της Αικατερίνης Β' να βοηθήσουν στην απελευθέρωση της Ελλάδας από τον τουρκικό ζυγό. Οι υποσχέσεις αυτές και πάλι αποδείχθηκαν ανεκπλήρωτες. Στη Συνθήκη του Ιασίου δε γινόταν καν μνεία στην Ελλάδα. Πολλοί Έλληνες πατριώτες, που υπηρετούσαν στο στολίσκο του Κατσώνη, έβγαλαν το συμπέρασμα ότι έπρεπε να συνεχίσουν τον αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας τους με τις ίδιες τους τις δυνάμεις. Ο διοικητής του στολίσκου συμμεριζόταν εξ ολοκλήρου τα αισθήματα και τις διαθέσεις των συντρόφων του.

Ο Κατσώνης, όταν έλαβε από τον εντεταλμένο της ρωσικής διοίκησης στρατηγό Β. Σ. Τομαρά τη διαταγή να μεταφέρει τα καράβια του στην Τεργέστη και να τα αφοπλίσει, αρνήθηκε να την εκτελέσει. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Γάλλου πρόξενου των Ιονίων Νήσων Α. Σεν-Σοβέρ, δήλωσε σχετικά τα εξής: *«Εάν η αυτοκράτειρα έκλεισε τη δική της ειρήνη, τότε ο Κατσώνης δεν έκλεισε ακόμα τη δική του»*. Το Μάιο του 1792 δημοσίευσε ειδικό μανιφέστο, στο οποίο εξέφρασε τη δυσaréσκεια και την αγανάκτηση των Ελλήνων επειδή η τοαρική κυβέρνηση θυσίασε τα δικά τους συμφέροντα.

Στο μανιφέστο γινόταν λόγος αναλυτικά για τις επιχειρήσεις του στολίσκου του Κατσώνη, οι οποίες απέσπασαν ισχυρές τουρκικές δυνάμεις από το θέατρο του πολέμου στη Μαύρη Θάλασσα, για τις τεράστιες προσπάθειες του ελληνικού λαού στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1787-1791) και τις θυσίες που έκανε. Σύμφωνα με τα λόγια του Κατσώνη, οι Έλληνες ήλπιζαν «ότι η συνθήκη ειρήνης θα προβλέπει κάτι και για τον ελληνικό λαό. Οι αυτός θα αποκτούσε κάποια μικρή ελεύθερη περιοχή και κατά κάποιο τρόπο θα ανταμειβόταν για εκείνες τις προσπάθειες που έκανε και που ετοιμαζόταν ακόμη να κάνει. Ωστόσο, τίποτα απ' αυτά δε έγινε». Έμειναν χωρίς προστασία και βοήθεια οι γυναίκες και οι χήρες των Ελλήνων, οι οποίοι έπεσαν «για τη δόξα της Ρωσίας». Ο Κατσώνης με τα στρατεύματά του, αναφερόταν στο μανιφέστο, αποφάσισε να τους πάρει υπό την προστασία του και να εκδικηθεί για τους πεσόντες. Οι Έλληνες θα συνέχιζαν τον πόλεμο έως ότου «να πάρουν αυτά που τους ανήκουν»⁴⁹.

Ο Κατσώνης, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, παράλληλα μ' αυτό το μανιφέστο, μοίρασε προκηρύξεις προς το ελληνικό έθνος, στις οποίες, ως ο «*βασιλιάς της Σπάρτης*» καλούσε τους Έλληνες να υποστηρίξουν τον αγώνα του εναντίον της Τουρκίας⁵⁰. Όλες αυτές οι πράξεις του άνοιξαν ένα νέο στάδιο στο ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα της περιόδου του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1787-1791).

Ο Έλληνας πατριώτης, ο οποίος βρισκόταν στην υπηρεσία της ρωσικής κυβέρνησης, διέκοψε τις σχέσεις του μ' αυτή όταν διαπίστωσε την ιδιοτελή πολιτική της. Από εκεί και έπειτα οι ευρισκόμενες υπό τη διοίκηση του Κατσώνη ελληνικές ένοπλες δυνάμεις δεν έπρεπε να δρουν σύμφωνα με τα στρατιωτικά σχέδια κάποιας ξένης δύναμης, αλλά αποκλειστικά βάσει των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας.

Την άνοιξη του 1792 ο Κατσώνης με τα 11 καράβια⁵¹ άφησε την Ιθάκη και κατευθύνθηκε προς τα παράλια της Μάνης. Στα καράβια βρισκόταν μαζί με το απόσπασμά του και ο γνωστός κλέφτης Ανδρούτσος, ο οποίος συμμετείχε ήδη εδώ και πολύ καιρό στις επιχειρήσεις του ελληνικού στολίσκου. Στη Μάνη ο Κατσώνης έκανε βάση του το Πόρτο Κάγιο

⁴⁹ Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, σ. 554-559.

⁵⁰ Ε. Πρωτοψάλτη, Συμβολή εις την ιστορίαν του Λάμπρου Κατσώνη, σ. 62.

⁵¹ Ο Κατσώνης, λόγω δυσκολιών στον ανεφοδιασμό, έστειλε το μισό στολίσκο του, πριν ακόμα από την υπογραφή της ειρήνης του Ιασίου, στη Σικελία υπό την προστασία του ευρισκόμενου εκεί πράκτορα της Ρωσίας Α. Κ. Ψαρρού.

(Ακρωτήρι Ματαπά). Οι ναυτικοί του, για την κάλυψη της στενής εισόδου στον κόλπο, έχτισαν πέντε πυροβολεία.

Ο Κατσώνης προσδοκούσε στη βοήθεια των μαχητικών και φιλελεύθερων ορεινών Μανιατών. Ωστόσο, αυτές οι προσδοκίες δε βρήκαν ανταπόκριση.

Οι Μανιάτες, όπως και οι άλλοι Πελοποννήσιοι, δεν μπορούσαν να ξεχάσουν την καταστροφή που υπέστη ο τόπος τους το 1770. Εκτός αυτού, η Πύλη, μαθαίνοντας για τις επιχειρήσεις του Κατσώνη, πίεσε υπερβολικά την ηγεσία των Μανιατών. Ο καπουδάν πασάς, στη δικαιοδοσία του οποίου βρισκόταν η Μάνη, συνέλαβε 40 διακεκριμένους Μανιάτες στην Κωνσταντινούπολη και δήλωσε ότι θα εκτελούνταν όλοι, εάν δεν τους δινόταν νεκρός ή ζωντανός ο Α. Κατσώνης. Η Πύλη απαίτησε επίσης από τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης να απειλήσει τους Μανιάτες με αφορισμό, εάν υποστήριζαν τον Κατσώνη⁵².

Στις αρχές Ιουνίου του 1792 βγήκε στο Αιγαίο Πέλαγος μια τουρκική μοίρα υπό τη διοίκηση του καπουδάν πασά Χουσεΐν, στη σύνθεση της οποίας βρισκόταν 12 πλοία της γραμμής, 6 φρεγάτες και δυο μικρά πλοία. Στα πλοία αυτά επέβαινε ισχυρό αποβατικό απόσπασμα. Οι απερίσκεπτες πράξεις των ναυτικών του Κατσώνη, που πραγματοποίησαν επιθέσεις εναντίον των εμπορικών πλοίων μιας σειράς χωρών, μεταξύ των οποίων ήταν και γαλλικά, οδήγησαν στο να συστρατευτούν με το τουρκικό ναυτικό δυο ακόμα γαλλικές φρεγάτες.

Στις 5 (16) Ιουνίου του 1792 η τουρκογαλλική μοίρα άρχισε επιχειρήσεις εναντίον του Πόρτο Κάγιο. Οι ναυτικοί του Κατσώνη και οι κλέφτες του Ανδρουτσου απέκρουαν με στωικότητα τις επιθέσεις των εχθρών. Η θέση των υπερασπιστών του Πόρτο Κάγιο έγινε ακόμα πιο περίπλοκη λόγω των εχθρικών επιχειρήσεων του μπέη της Μάνης Τζανέτο Γρηγοράκη, ο οποίος έκανε την εμφάνισή του από ξηράς με ένα σώμα 7.000 ανδρών και έβαλε εναντίον της βάσης των εξεγερμένων. Ο Κατσώνης αναγκάστηκε να σταματήσει τον αγώνα.

Ο ίδιος μια σκοτεινή νύχτα με ένα ταχύπλοο σκάφος πέρασε απαρατήρητος ανάμεσα από τα καράβια της Τουρκογαλλικής Μοίρας και έφτασε αίσια μέχρι τα Κύθηρα, που ήταν βενετσιάνικη κτήση. Οι ναυτικοί και οι στρατιώτες του στολίσκου του διασκορπίστηκαν στην ακτή, ο

⁵² Ε. Πρωτοψάλτη, Νέαι έρευναι περί του Λάμπρου Κατσώνη..., σ. 84.

καθένας με όποιον τρόπο μπορούσε, και έφτασαν μέχρι τις βενετσιάνικες κτήσεις. Αργότερα, οι βενετικές αρχές συνέλαβαν πολλούς συντρόφους του Κατσώνη⁵³, ενώ κάποιους από αυτούς τους παρέδωσαν στην Πύλη. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Ανδρούτσος, ο οποίος άφησε την τελευταία του πνοή στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης. Η τύχη του ίδιου του Κατσώνη ήταν πιο ευνοϊκή. Η Αικατερίνη Β', μετά από πολλαπλές αιτήσεις του, τον συγχώρησε και στο τέλος του 1794 ή στις αρχές του 1795 επέστρεψε στη Ρωσία, την ίδια δε χρονιά, το 1795, υπηρέτησε και πάλι στο στόλο της Μαύρης Θάλασσας⁵⁴. Αυτός ο γενναίος πολεμιστής και ο υπέροχος πατριώτης της Ελλάδας πέθανε το 1805⁵⁵.

Το απελευθερωτικό κίνημα των Ελλήνων κατά την περίοδο του δεύτερου Ρωσοτουρκικού Πολέμου επί βασιλείας της Αικατερίνης Β' ήταν αναμφισβήτητα πιο ώριμο απ' ό,τι το ανάλογο κίνημα κατά την περίοδο του πρώτου Ρωσοτουρκικού Πολέμου. Χαρακτηριζόταν πλέον από υψηλό επίπεδο εθνικής αυτοσυνείδησης και πολιτικής ενεργητικότητας του ελληνικού λαού, ενώ διέθετε υλικούς πόρους που είχαν αυξηθεί. Στα χρόνια του Ρωσοτουρκικού Πολέμου του 1787-1791 οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού διαδραμάτισαν για πρώτη φορά ενεργό ρόλο στην οργάνωση του απελευθερωτικού αγώνα στην ίδια την Ελλάδα. Μόλις μετά από λίγα χρόνια οι παροικίες αυτές έγιναν βάση του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, με επικεφαλής το Ρήγα Βελεστινλή. Η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση εξόπλισε ιδεολογικά αυτό το κίνημα.

Τα πρώτα τρία χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης (1789-1792) την προσοχή της Ελλάδας την απορροφούσαν τα γεγονότα του Ρωσοτουρκικού Πολέμου και ιδιαίτερα οι απελευθερωτικές δραστηριότητες του Λάμπρου Κατσώνη. Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια τα γεγονότα της Γαλλίας άρχισαν να προκαλούν στους Έλληνες μεγάλο ενδιαφέρον. Αυτό αφορούσε πρωτίστως ένα μορφωμένο κομμάτι της κοινωνίας.

Η ελληνική διανόηση, πριν ακόμα από τη Γαλλική Επανάσταση, είχε μελετήσει τα έργα των διανοητών και των φιλοσόφων της Γαλλίας του 18ου αι. Μετά το 1789 το ενδιαφέρον προς τη βιβλιογραφία του Γαλλι-

⁵³ Στη συνέχεια, όσους είχαν συλλάβει, μεταξύ των οποίων και την οικογένεια του Κατσώνη, τους απελευθέρωσαν, χάρη στην ανάμειξη της ρωσικής διπλωματίας (Ε. Πρωτοψάλτη, Συμβολή εις την ιστορίαν του Λάμπρου Κατσώνη, σ. 78).

⁵⁴ Βλέπε «Υλικά ...», τμήμα 15, σελ. 491.

⁵⁵ «Στρατιωτική Εγκυκλοπαίδεια», τ. 1, Αγία Πετρούπολη, 1911, σελ. 241.

κού Διαφωτισμού μεγάλωσε και διαδόθηκε σε πιο ευρείς κύκλους. Αυτό το μαρτυρούν, μεταξύ άλλων, οι πολυάριθμες μπροσούρες και τα λιβελογραφήματα της δεκαετίας του '90 του 18ου αι. που γράφθηκαν με την παρακίνηση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο διεξήγαγε σκληρό αγώνα εναντίον της διάδοσης του «γαλλικού» πνεύματος. Οι συγγραφείς τους έκαναν μανιασμένη επίθεση εναντίον του Βολτέρου και άλλων Γάλλων διανοητών, ενώ παραπονιόνταν για την «καταστροφική» τους επίδραση στη νεολαία⁵⁶.

Οι ελληνογαλλικοί οικονομικοί δεσμοί συντέλεσαν στη διείσδυση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στην Ελλάδα. Κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης τα πλοία των νησιών του Αιγαίου επισκέπτονταν συχνά τη Μασσαλία και άλλα γαλλικά λιμάνια. Στ' αρπάρια τους κουβαλούσαν σιτηρά που τα είχε ανάγκη η επαναστατημένη Γαλλία, η οποία τελούσε υπό καθεστώς αποκλεισμού από ξηρά και θάλασσα από τα στρατεύματα της αντεπαναστατικής συμμαχίας.

Όλα όσα άκουγαν και έβλεπαν οι Έλληνες ναυτικοί που επισκέπτονταν την επαναστατημένη Γαλλία είχαν μεγάλη επίδραση σ' αυτούς. Σύμφωνα με την παραστατική έκφραση του Γερμανού ιστορικού Μέντελσον-Μπαρτόλντι, αυτοί πωλούσαν σιτάρι και έπαιρναν ως αντάλλαγμα τις γαλλικές απόψεις και τις αρχές περί ελευθερίας⁵⁷. Στην Ελλάδα, όπως και σε όλη την Ευρώπη, είχε πολύ μεγάλη απήχηση το κάλεσμα της γαλλικής δημοκρατίας για αγώνα εναντίον των τυράννων, η υπόσχεσή της να βοηθήσει τους λαούς που βρίσκονταν κάτω από ξένη κυριαρχία. Λόγω αυτών των υποσχέσεων όλοι οι λαοί που υπέφεραν από τον ξένο ζυγό και μαζί με αυτούς και οι καταπιεσμένοι λαοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είδαν με μεγάλη συμπάθεια τη Γαλλική Επανάσταση. Να τι δήλωνε ένας Γάλλος πράκτορας τον Οκτώβριο του 1793 από το Βουκουρέστι: «*Σχεδόν όλοι οι ευρισκόμενοι εδώ έμποροι από τα Γιάννενα και την Αλβανία*⁵⁸ *είναι sans-culottes. Αυτοί μετέφρασαν "Τα δικαιώματα του ανθρώπου" και όλοι τα ξέρουν από στήθους. Ορισμένοι με παρακάλεσαν να τους δώσω τα τραγούδια που είχα για να τα μεταφράσουν στην*

⁵⁶ Γ. Κορδάτου, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τ. 1, Αθήνα, 1957, σ. 307-311.

⁵⁷ K. Mendelson-Bartoldy, Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopoles durch die Türken in Jahre 1453 bis auf unsere Tage, Bd. I. Leipzig, 1870, S. 72.

⁵⁸ Εδώ εννοεί την Ήπειρο.

ελληνική γλώσσα»⁵⁹. Αυτή η είδηση αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς στο Βουκουρέστι βρισκόταν εκείνη την περίοδο ο Ρήγας Βελεστινλής.

Ο διακεκριμένος Έλληνας επαναστάτης και δημοκράτης γεννήθηκε σε ευκατάστατη οικογένεια στο χωριό Βελεστίνο⁶⁰ (Θεσσαλία) περί το 1757.

Ο Ρήγας πέρασε τα παιδικά και νεανικά του χρόνια στην ιδιαίτερή του πατρίδα. Στη συνέχεια βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου, σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία, ήταν γραμματέας του διακεκριμένου Φαναριώτη Αλέξανδρου Υψηλάντη. Το 1782, περίπου, μετακόμισε στη Βλαχία, όπου έζησε έως το 1796. Υπηρετώντας ως γραμματέας των τοπικών αρχόντων, ασχολήθηκε ταυτόχρονα με τη μελέτη, τη συγγραφή και τη μεταφραστική δραστηριότητα. Για τον Έλληνα επαναστάτη αυτή ήταν μια πολύ σημαντική περίοδος στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του. Τότε, με την άμεση επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης, εμφανίστηκαν οι πιο ριζοσπαστικές, δημοκρατικές πλευρές της ιδεολογίας του. Αυτές ήταν η πίστη στο λαό, στην ικανότητά του με επαναστατικό τρόπο να συντρίψει το ζυγό της τυραννίας του σουλτάνου, η προσπάθεια να οδηγήσει τους ελεύθερους από την ξένη δουλεία λαούς στο δρόμο της πολιτικής και της κοινωνικής προόδου. Ο Ρήγας κατά τα τελευταία χρόνια της παραμονής του στη Βλαχία επεξεργάστηκε και συγκεκριμένα σχέδια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Τον Αύγουστο του 1796 μετακόμισε στη Βιέννη, όπου ζούσε και άκμαζε μια πολυάριθμη ελληνική παροικία. Ο Ρήγας στην αυστριακή πρωτεύουσα ανέπτυξε επαναστατική δραστηριότητα μεταξύ των συμπατριωτών του, πολλοί από τους οποίους είχαν πολύ ριζοσπαστικές διαθέσεις.

Ήδη από το Σεπτέμβριο του 1796 μεταξύ των φίλων του στη Βιέννη έγινε γνωστός ο «Θούριος» που έγραψε ο ίδιος. Ο «Θούριος», ως προς την επαναστατική του δύναμη, την επίδρασή του στο νου των ανθρώπων μπορεί να συγκριθεί με τη «Μασσαλιώτιδα»⁶¹. Οι γεμάτοι δυναμισμό,

⁵⁹ E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria Romanilor, supl. I, v. II, Bucuresti, 1885, p. 94.

⁶⁰ Από το χωριό Βελεστίνο προέρχεται και το επώνυμο Βελεστινλής. Κατά την αρχαιότητα κοντά στο Βελεστίνο βρισκόταν η πόλη Φεραί. Γι' αυτό ο Ρήγας μερικές φορές αναφέρεται ως Φεραίος. Ωστόσο, το επώνυμο αυτό που του έδωσαν εκείνοι οι οποίοι ήταν οπαδοί των παραδόσεων της κλασικής εποχής δεν είναι ακριβές. Ο ίδιος ο Ρήγας ονόμαζε τον εαυτό του «Ρήγα Βελεστινλή», ή «Ρήγα Βελεστινλή Θεσσαλό» (δηλαδή γεννημένο στη Θεσσαλία).

⁶¹ Στις αρχές του 19ου αι. κυκλοφόρησε ένα έργο στην Ελλάδα, κάτι παραπλήσιο με τη «Μασσαλιώτιδα», το οποίο αποδίδεται στο Ρήγα. Ωστόσο, δεν έχει αποδειχτεί

εμπνευσμένοι με επαναστατικό πάθος σίχοι του έγιναν αμέσως πολύ δημοφιλείς. Το κείμενο αυτό περνούσε από χέρι σε χέρι, το αντέγραφαν, το μάθαιναν από στήθους. Ο «Θούριος» άρχισε να διαδίδεται πολύ γρήγορα σ' όλες τις ελληνικές παροικίες και ήδη το 1797 έφτασε μέχρι την Ελλάδα. Δεν είναι απλώς ένα φλογερό ποιητικό έργο. Είναι ένα επαναστατικό μανιφέστο, μαχητικό πρόγραμμα δράσης για τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που αγωνίζονταν για το γκρέμισμα της σουλτανικής τυραννίας.

Το πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα βρήκε ολόπλευρη και βαθιά αντανάκλαση σ' ένα άλλο έργο του, στη «Νέα πολιτική διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας». Το έργο αυτό αποτελούνταν από τρία μέρη: την επαναστατική πρόσκληση, τη διακήρυξη των δικαιωμάτων και το σχέδιο του συντάγματος για τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όταν αυτοί θα είχαν αποπνίξει το ζυγό της σουλτανικής τυραννίας. Η «Νέα πολιτική διοίκηση» και ο «Θούριος», που δημοσιεύτηκαν παράνομα το Νοέμβριο του 1797 στη Βιέννη και τα δυο μαζί σ' ένα επαναστατικό φυλλάδιο, ανιτανakλούσαν την κοσμοθεωρία και το πολιτικό πρόγραμμα του Έλληνα επαναστάτη.

«Καλύτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή». Οι τόσο πετυχημένες φράσεις του «Θούριου» του Ρήγα χαρακτηρίζουν πολύ καλύτερα από οποιεσδήποτε πραγματείες το φιλελεύθερο πνεύμα του Έλληνα επαναστάτη, το μίσος του για τη σκλαβιά και την τυραννία. Το μίσος αυτό δεν ήταν καθόλου αφηρημένο. Το αντικείμενό του ήταν ένα από τα πιο συγκαλυμμένα, σκληρά και βάρβαρα είδη δεσποτισμού: ο σουλτανικός δεσποτισμός. Οι κανόνες που κυριαρχούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βρήκαν στο Ρήγα έναν αγανακτισμένο και παθιασμένο στηλιτευτή. Με έντονα χρώματα απεικονίζει την αυθαιρεσία του σουλτάνου και των τοιρακιών του, την αδικία και τα βάσανα όλων όσων βρέθηκαν κάτω από το ζυγό αυτής της ασιατικής τυραννίας: *«Κανένας, οποιασδήποτε τάξεως και θρησκείας, δεν είναι σίγουρος μήτε δια την ζωή του, μήτε δια την τιμή του, μήτε δια τα υποστατικά του. Ο πλέον*

σε ποιον ανήκει η συγγραφή του. Η ρωσική μετάφραση αυτής της «Ελληνικής Μασσαλιώτιδας» αρχίζει με τα λόγια: «Ξυπνήστε, της Ελλάδας λαοί! Η ημέρα της δόξας έφτασε!» και δημοσιεύτηκε το 1821 στον «Αγγελιοφόρο της Ευρώπης» (No 20). Τη μετάφραση στα ρωσικά την έκανε ο γνωστός ποιητής και μεταφραστής της «Ιλιάδας» Ν. Ι. Γκνέντις.

ήσυχος, ο πλέον αθώος, ο πλέον τίμιος πολίτης κινδυνεύει κάθε στιγμή να γίνη ελεεινή θυσία από τυραννικής φαντασίας ή των αγρίων τοποτηρητών και αναξίων μεγιστάνων του Τυράννου, ή τέλος, όπερ και συνεχεστέρας συμβαίνει, των κακοτρόπων θηριωδεστών μμητών του, καιρόντων εις το αιμώρητον κρίμα, εις την σκληροτάτην απανθρωπότητα, εις την φονοκτονίαν, χωρίς καμίαν εξέτασιν, χωρίς καμίαν κρίσιν»⁶². Ο Ρήγας, μέσα από τα επαναστατικά του έργα, εμφανίζεται ενώπιόν μας ως ένας φλογερός Έλληνας πατριώτης. Με υπερηφάνεια μιλάει για την «πολύτιμη ελευθερία των ένδοξων προγόνων», εννοώντας τους αρχαίους Έλληνες, και για το γεγονός ότι «Για την ελευθερίαν, πηδούσαν στη φωτιά».

Ωστόσο, μιλώντας για την καταπίεση του σουλτάνου, δε διαχωρίζει την κατάσταση των Ελλήνων: στον ίδιο βαθμό υπέφεραν την αυθαιρεσία και την καταπίεση και άλλοι λαοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν κάνει διακρίσεις ακόμα και μεταξύ των μουσουλμάνων και των χριστιανών. Στο «Θούριο» αναφέρονται τα εξής: «Κι' αμέτρητ' άλλοι τόσοι, και Τούρκοι και Ρωμιοί»⁶³, ζώην, και πλούτου χάνουν, χωρίς καμμία 'φορμή». Οι ιδέες του αυτές δείχνουν έναν άνθρωπο χωρίς τις προκαταλήψεις της εποχής του και με διευρυμένους ορίζοντες. Οι ιδέες αυτές αποτελούσαν τη θεωρητική βάση του σχεδίου των επαναστατικών ενεργειών του Ρήγα, ο οποίος προέβλεπε τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με επαναστατικό τρόπο.

Σχέδια διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προωθούνταν και πριν από το Ρήγα. Ωστόσο, όλα είχαν σχέση με την πολιτική των ξένων δυνάμεων, με το δικό τους αγώνα εναντίον της αυτοκρατορίας των σουλτάνων. Η βαθιά διαφοροποίηση ως προς τις αρχές του σχεδίου του Ρήγα έναντι όλων των προηγθέντων έγκειται στο γεγονός ότι η πραγμάτωση

⁶² Η παράθεση χωρίων από τη «Νέα πολιτική διοίκηση» και το «Θούριο» γίνεται από το κείμενο της ρωσικής μετάφρασης του φυλλαδίου του Ρήγα που ανακαλύψαμε στο Αρχείο της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και δημοσιεύτηκε (Γ. Α. Αρς, Το ζήτημα της ιδεολογικής επίδρασης της Μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης στους Βαλκανικούς λαούς (άγνωστο κείμενο του συντάγματος και του «Θούριου» του Ρήγα Βελεστινλή), «Γαλλική επιτηρίδα. 1963», Μόσχα, 1964, σελ. 320-344). Ανάλυση του επαναστατικού αυτού έργου βλέπε στο άρθρο: Γ. Α. Αρς, Η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση και η Ελλάδα (το πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα Βελεστινλή), «Η Ευρώπη στη νεότερη και τη σύγχρονη εποχή», Μόσχα, 1966, σελ. 142-161.

⁶³ Σ' αυτά τα συμφραζόμενα με τις λέξεις «Ρωμιοί» και «Τούρκοι» εννοούσε τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους.

της διάλυσης της οθωμανικής φυλακής των λαών για πρώτη φορά γινόταν υπόθεση των από κοινού προσπαθειών των ίδιων των δέσμιων αυτής της φυλακής.

Ο Έλληνας επαναστάτης σ' αυτούς απηύθυνε το φλογερό του κάλεσμα:

*Σ' Ανατολή και Δύσι, και Νότον και Βοριά,
Για την Πατρίδα όλοι, νάχωμεν μια καρδιά.
Στην πίστη του καθ' ένας, ελεύθερος να ζη,
Στην δόξαν του πολέμου, να τρέξωμεν μαζύ.
Βουλγάροι, κι' Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί,
Αράπιδες, κι άσπροι, με μια κοινή ορμή.
Για την ελευθερίαν, να ζώσωμεν σπαθί,
Πως είμασθ' αντρειωμένοι, παντού να ξακουσθή.*

Ο Ρήγας δεν περιοριζόταν σε ένα γενικό κάλεσμα. Μελέτησε επισταμένως τις δυνάμεις που έκαναν ήδη σε διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ένοπλο αγώνα εναντίον του σουλτάνου. Οι δυνάμεις αυτές δρούσαν σε μια πολύ μεγάλη έκταση, από το Χαλέπι ως το Μαυροβούνιο, και μάλιστα πολλές φορές χωρίς καν να υποσιάζονται την ύπαρξη η μία της άλλης. Ο ποιητής επαναστάτης στο «Θούριο» συνέθεσε ένα ιδιόμορφο πανόραμα αυτών των κινήματων. Είναι πολύ φυσικό σ' αυτή την «παρέλαση» να παρουσιάζονται πιο έντονα οι πολεμικές δυνάμεις της ίδιας της Ελλάδας. Στους πρώτους στίχους του «Θούριου» προβάλλει η εικόνα των γενναίων ορεσίβιων Ελλήνων κατοίκων, των κλεφτών και των αρματολών.

*Ως πότε παλικάρια να ζούμεν στα στενά,
Μονάχοι σαν λιοντάρια, στες ράχες, στα βουνά;
Σπηλιές να κατοικούμεν, να βλέπωμεν κλαδιά,*

Ο Ρήγας γνώριζε αρκετά καλά τη ζωή και τις συνήθειες των κλεφτών, τη διάταξη των δυνάμεών τους. Δεν είναι τυχαίο ότι απευθύνθηκε προς τους «Ολύμπου σταυραειούς», «κι Αγράφων τα ξεφτέρια», δηλαδή τους κλέφτες του Ολύμπου και των Αγράφων, που ήταν οι πιο πολυάριθμοι και δραστήριοι στην Ελλάδα. Καταλάβαινε πολύ καλά τη στρατιωτική σημα-

σία της Μάνης και του Σουλίου, των ορεινών περιοχών της Ελλάδας, που διατηρούσαν την ελευθερία τους ακόμα και κατά την τουρκική κυριαρχία. Στα λόγια του «*Σουλιώταις, και Μανιώταις, λιουτάρια ξακουστά*», που απηύθυνε προς τους κατοίκους αυτών των ορεινών προπυργίων ηκούσαν υπερηφάνεια και θαυμασμός.

Γενικά, ο Ρήγας, μεταξύ των αντιπάλων της σουλτανικής τυραννίας και των αγωνιστών εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας, ξεχώριζε τους κλέφτες και τους αρματολούς και εκείνους οι οποίοι υπεράσπιζαν την ανεξαρτησία τους με το όπλο στο χέρι στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας. Αυτό το δηλώνει έμμεσα ένα σημείο από τη «Νέα πολιτική διοίκηση», η οποία λέει ότι η «*Ελληνική Δημοκρατία*» «*βάνει την παρακαταθήκην... υπό την άγρυπνον φύλαξιν όλων των εναρέτων φιλελευθέρων ανδρών οπού, δια να μην υποκύψουν εις τον ζυγόν της τυραννίας ενηγκαλίσθησαν την στρατιωτικήν ζωήν και αρματωμένοι όμωσαν αιώνιον πόλεμον κατά των τυράννων*». Η προσμονή αυτή του Ρήγα είχε πολύ λογική και ρεαλιστική βάση. Η ιστορία επιβεβαίωσε το δικίο του, βέβαια, μισό αιώνα αργότερα, όταν ακριβώς οι κλέφτες και οι αρματολοί, οι Σουλιώτες και οι Μανιάτες αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά των ελληνικών χερσαίων δυνάμεων στον πόλεμο για ανεξαρτησία.

Ο Ρήγας, στο σχέδιο του ένοπλου αγώνα για την κατάλυση του τουρκικού ζυγού, πήρε υπόψη του και τα σημαντικά από στρατιωτικής απόψεως στελέχη των Ελλήνων που υπηρετούσαν σε στρατούς της αλλοδαπής. Στο τέλος του 18ου αι. στο Βασίλειο της Νεάπολης υπήρχε ένα ολόκληρο σύνταγμα από Αλβανούς και Έλληνες. Ελληνικό σύνταγμα υπήρχε επί Αικατερίνης Β' και στη Ρωσία. Παράλληλα με αυτό, πολλοί Έλληνες υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό με βαθμούς αξιωματικών. Όλοι αυτοί οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί, οι οποίοι μαθήτευαν σε τακτικούς στρατούς της Ευρώπης, θα μπορούσαν να φέρουν μεγάλο όφελος ως καθοδηγητές και διοικητές των εξεγερμένων δυνάμεων. Γι' αυτό, ο Ρήγας τους καλούσε να γυρίσουν στην πατρίδα και να πάρουν μέρος στην αντιτουρκική εξέγερση.

Ως πόν' Οφφικιάλος, σε ξένους Βασιλείς.

Έλα να γένης στύλος, δικής σου της φυλής.

Κάλλιο για την Πατρίδα, κανέναν να χαθή,

Ή να κρεμάση, φούντα, για ξένον στο σπαθί.

Ο Ρήγας καταλάβαινε ότι ο αγώνας εναντίον των Τούρκων δε θα διεξαγόταν μόνο στην ξηρά, αλλά και στη θάλασσα. Παρά το γεγονός ότι εκείνη την περίοδο ο στόλος των νησιών του Αιγαίου δεν είχε φτάσει ακόμα σε τέτοιο επίπεδο ανάπτυξης, όπως κατά την ώρα της εξέγερσης το 1821, ο Ρήγας κατανοούσε πολύ καλά τη σημασία του στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Καλούσε τους Έλληνες ναυτικούς «*Σαν αστραπή κυθήτε, κτυπάτε τον εχθρόν*», «*Δελφίνια της θαλάσσης*» και «*αζδέρια των νησιών*», «*θαλασσινά πουλιά*» της Κρήτης και της Ύδρας. Οι δε Έλληνες που υπηρετούσαν στο στόλο του καπουδάν πασά έπρεπε «*να βάλλετε φωτιά*», δηλαδή να ξεσηκώσουν εξέγερση στον τουρκικό στόλο, όταν θα δινόταν το σύνθημα.

Στα επαναστατικά του έργα κατόρθωσε να δείξει παραστατικά ότι η Ελλάδα είχε ήδη χερσαίες και ναυτικές δυνάμεις αρκετές, ώστε να αρχίσει ο αγώνας για εθνική απελευθέρωση. Εκτός αυτού, προς όφελος των αντιπάλων της σουλτανικής τυραννίας ήταν και οι εστίες δυσαρέσκειας που σιγόκαιγαν σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και κάπου κάπου μετατρέπονταν σε φλόγα. Ο Ρήγας θεωρούσε ότι αυτές οι μεμονωμένες εστίες μπορούσαν να μετατραπούν σε πυρκαγιά μιας γενικής εξέγερσης ή, όπως δήλωνε ο ίδιος, «*Ν' ανάψωμεν μία φλόγα, σε όλη την Τουρκιά, Να τρέξ' από την Μπόσνια, και ως την Αραπιά*». Εκτός από τους Έλληνες, εναπόθετε τις μεγαλύτερες ελπίδες του στους άλλους λαούς της Βαλκανικής Χερσονήσου. Αυτό εξηγούνταν και με τις στενές από πολλά χρόνια σχέσεις που συνέδεαν τους Έλληνες και τους Βαλκάνιους γείτονές τους και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα Βαλκάνια έπρεπε να αποτελέσουν τη ραχοκοκαλιά του νέου κράτους, το οποίο ο Ρήγας επιθυμούσε να ιδρύσει στη θέση της κατεστραμμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα επαναστατικά του έργα απευθυνόταν στους Βούλγαρους και στους Αλβανούς, στους Βλάχους και «*Του Σάββα και Δουνάβου, αδέρφια Χριστιανοί*» (δηλαδή τους Σέρβους) «*Μαυροβουνιού καπλάνια*» και «*Ανδρείοι Μακεδόνες*». Όλοι αυτοί ήταν χριστιανικοί λαοί⁶⁴.

Όσοι, αυτό δε σημαίνει ότι ο Έλληνας επαναστάτης καλούσε σε κάποια σταυροφορία εν ονόματι της «πίστης», σε «ιερό πόλεμο» των χριστιανών εναντίον των μουσουλμάνων. Ο Ρήγας δε χώριζε τους ανθρώπους ανάλογα με το γνώρισμα της θρησκείας ή της εθνικότητας, αλλά

⁶⁴ Εκτός από τους Αλβανούς, οι μισοί από τους οποίους στις αρχές του 19ου αι. έγιναν μουσουλμάνοι.

από το εάν ήταν αντίπαλοι ή οπαδοί της δεσποτικής τυραννίας. Αυτή η πολύ ριζοσπαστική στάση διαμορφώθηκε στους στίχους του «Θούριου»:

*Και όσοι προσκυνήσουν, δεν είναι πλιο εχθροί,
Αδέλφια μας θα γένουν, ας είναι κ' εθνικοί.
Μα όσοι θα τολμήσουν, αντίκρυ να σταθούν,
Εκείνοι και δικοί μας, αν είναι ας καθούν.*

Αυτή η αντιμετώπιση του θέματος⁶⁵ του επέτρεψε να απευθυνθεί με το επαναστατικό του κάλεσμα και προς τους Τούρκους και προς τους μουσουλμάνους γενικά. Προσπάθησε, μεταξύ άλλων, να συνδέσει το επαναστατικό απελευθερωτικό κίνημα με τις διασπαστικές κινήσεις των εξεγερμένων εναντίον του σουλτάνου μουσουλμάνων φεουδαρχών. Παρότρυνε σε επαναστατικές ενέργειες εναντίον του σουλτάνου τους πασάδες του Χαλεπίου, της Προύσας και του πασά του Βιδινίου Πασβάνογλου, οι οποίοι ήθελαν να ανεξαρτητοποιηθούν από αυτόν. Πρότεινε στον τελευταίο να κινηθεί προς το Δούναβη και να καταλάβει τη Σηλίστρα, την Μπραϊλα, το Ισμαήλ, το Κυλί και άλλα τουρκικά φρούρια, θεωρώντας ότι, μόλις εμφανιζόταν ο Πασβάνογλου, αυτά θα παραδίδονταν χωρίς αργοπορία. Ο τρόπος που απευθύνθηκε προς τον πασά του Βιδινίου είναι ιδιαίτερα συγκεκριμένου χαρακτήρα, γεγονός που εξηγείται από το ότι η εξέγερση του Πασβάνογλου διαδραματιζόταν μπροστά στα μάτια του, στα σύνορα της Βλαχίας, όπου ζούσε τότε. Εκτός αυτού, εικάζεται ότι ο Ρήγας γνώριζε προσωπικά τον Πασβάνογλου. Η ποικιλομορφία των στρατευμάτων των αποσχιστικών διαθέσεων πασάδων έκλεινε την παρέλαση των αντιπάλων της σουλτανικής τυραννίας που παραθέτει ο Ρήγας στο «Θούριο».

Γενικά, ο Ρήγας έδειξε με πολύ πειστικό τρόπο ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν και δρούσαν πολύ σοβαρές δυνάμεις που εναντιώνονταν στο σουλτάνο. Πολύ πιθανόν να κατέρρεε ο σουλτανικός δεσποτισμός με μια από κοινού επίθεση. Ωστόσο, η συνένωση αυτών των δυνάμεων σε μια έστω και προσωρινή ένωση, όπως επιθυμούσε ο Ρήγας, ήταν πολύ δύσκολη, εάν όχι ανέφικτη, υπόθεση.

Ορισμένα από τα στοιχεία αυτής της ένωσης που έθεταν φραγμούς

⁶⁵ Ο Ρήγας, βέβαια, δεν την τηρούσε πάντα με συνέπεια αυτή την αρχή. Έτσι, σ' αυτό τον ίδιο το «Θούριο» καλούσε «Ψηλά στα μπαϊράκια, σηκώστε τον Σταυρόν».

στην πραγματοποίησή της ήταν το γενικά χαμηλό επίπεδο πολιτικής συνείδησης, η κοινωνική ανομοιογένεια, οι γλωσσικές και οι θρησκευτικές διαφορές, οι αποστάσεις. Τεράστια σημασία είχε επίσης ο εξωτερικός παράγοντας, η θέση δηλαδή των ευρωπαϊκών δυνάμεων κατά την πραγματοποίηση οποιωνδήποτε επαναστατικών σχεδίων. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονταν και συνεκτιμούσε αυτό τον παράγοντα ο Έλληνας επαναστάτης θα μας απασχολήσει παρακάτω, σε συνδυασμό με την πρακτική δραστηριότητα του Ρήγα για την υλοποίηση των σχεδίων του.

Σύμφωνα με τα σχέδια του Ρήγα, μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη θέση της έπρεπε να εμφανιστεί ένα νέο κράτος, η «Ελληνική Δημοκρατία». Τα σύνορά της καθορίστηκαν περίπου από την ίδια την ονομασία του συντάγματος του νέου κράτους, που συνέταξε ο Ρήγας: «Νέα πολιτική διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας». Όπως φαίνεται, στη σύνθεση του κράτους του θα συμπεριλαμβάνονταν ένα σημαντικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το σύνολο ή το μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής Τουρκίας⁶⁶, τα νησιά του Αιγαίου και η Μικρά Ασία. Έξω από αυτό το κράτος έμειναν η Αίγυπτος, η Συρία, η Παλαιστίνη, η Αλγερία, η Τύνιδα και το Μαρόκο, τα οποία, κατά τα φαινόμενα, θα γίνονταν αυτόνομα κράτη. Με αυτό τον τρόπο, το νέο κράτος ήταν, λόγω των εδαφικών του πλαισίων, βαλκανοασιατικό.

Ως προς τον τύπο πολιτειακής συγκρότησης θα ήταν ηνωμένη δημοκρατία τύπου Γαλλίας. Ο Ρήγας ως βάση πήρε το σύνταγμα των ιακωβίνων του 1793 και το συμπεριέλαβε σε κατά λέξη μετάφραση στη «Νέα πολιτική διοίκηση». Έλαβε μάλιστα υπόψη του και το σύνταγμα του 1795. Ωστόσο, από αυτό συμπεριέλαβε μόνο δύο θέσεις: Αυτή που αφορούσε τη νομοθετική συνέλευση και το όργανο εξουσίας της Γαλλικής Επανάστασης. Το γεγονός ότι ο Ρήγας προτίμησε το πιο ριζοσπαστικό από τα γαλλικά συντάγματα δηλώνει το ριζοσπαστισμό των προσωπικών πολιτικών του απόψεων.

Στο σχέδιό του για την «Ελληνική Δημοκρατία» συμπεριέλαβε το δικα-

⁶⁶ Ο όρος «Ρούμελη» (στο τέλος του 18ου αι.) συμπεριλάμβανε όλες τις ευρωπαϊκές κτήσεις του σουλτάνου, εκτός από τη Βοσνία, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και το Μοριά. Ο Ρήγας είναι βέβαιο ότι συμπεριλάμβανε στη σύνθεση του κράτους του τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Αναμφίβολα συμπεριλάμβανε και το Μοριά. Η μόνη για την οποία υπάρχουν αμφιβολίες είναι η Βοσνία.

οτικό, το διοικητικό, το εκλογικό και το νομοθετικό σύστημα της γαλλικής δημοκρατίας. Για παράδειγμα, εάν η γαλλική δημοκρατία όσον αφορά το διοικητικό σύστημα χωριζόταν σε δήμους, περιφέρειες και διοικητικά διαμερίσματα, και το κράτος του Ρήγα είχε επίσης μια τριμελή διαίρεση που ήταν: προεστάτα, τοπαρχίες και επαρχίες⁶⁷. Το νομοθετικό σώμα στην *«Ελληνική Δημοκρατία»*, όπως και στη γαλλική δημοκρατία έπρεπε να αποτελείται από 750 ανθρώπους, οι οποίοι θα εκλέγονταν σύμφωνα με ορισμένο μέτρο εκπροσώπησης: ένας βουλευτής ανά 30 με 40.000 ανθρώπους.

Εάν ο Ρήγας ανιέγραψε, κυρίως μηχανικά, σε συγκεκριμένα ζητήματα πολιτειακής συγκρότησης τις θέσεις του γαλλικού συντάγματος, κατά τη λύση μεγάλων ζητημάτων επί θεμάτων αρχής για το χαρακτήρα του νέου κράτους και τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ των πολιτών εκδηλώθηκε το δημιουργικό πνεύμα του Έλληνα επαναστάτη. Ανέπτυξε τις υψηλές αρχές της *«Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη»* (*«όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι τόσο ως προς τη φύση τους, όσο και ενώπιον του νόμου»*) στις παρακάτω κατευθύνσεις: 1) εδραίωση της ισότητας όλων των κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανεξαρτητως θρησκειότητας, με την απουσία οποιασδήποτε θρησκευτικής διάκρισης στη μέλλουσα *«Ελληνική Δημοκρατία»*, 2) αναγνώριση της πλήρους ισότητας όλων των κατοίκων της Βαλκανο-ασιατικής δημοκρατίας του, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους, 3) διακήρυξη της ισότητας όλων των πολιτών, όχι μόνο τυπικά, αλλά και ουσιαστικά, ανεξάρτητα από την περιουσιακή τους κατάσταση. Ας σταματήσουμε στο καθένα από τα τρία αυτά σημεία αναλυτικότερα.

Η θρησκευτική διάκριση, η οποία διαπερνούσε με την πιο απροκάλυπτη μορφή της την Οθωμανική Αυτοκρατορία από πάνω μέχρι κάτω, στηριζόταν *«θεωρητικά»* στη διαίρεση όλων των υπηκόων του σουλτάνου σε *«πιστούς»* μουσουλμάνους και *«απίστους»*, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν οι ασπαζόμενοι άλλες θρησκείες. Ο Ρήγας, αγωνιζόμενος αποφασιστικά εναντίον της κυρίαρχης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τάξης πραγμάτων διακήρυξε ότι *«Όλοι οι άνθρωποι, χριστιανοί, και Τούρκοι, κατά φυσικό λόγο, είναι ίσοι»*.

⁶⁷ Ο Ρήγας φέρνει το παρακάτω συγκεκριμένο παράδειγμα αυτής της διοικητικής διαίρεσης: Η Θεσσαλία είναι επαρχία, η Μαγνησία τοπαρχία, τα 12 χωριά της Μακρινίτσας προεστάτα.

Η ελευθερία συνειδήσεως και η ισότητα όλων των θρησκειών συμπεριλαμβάνονται στις θεμελιώδεις θέσεις του συντάγματος της «Ελληνικής Δημοκρατίας».

Στην «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα, σε αντιδιαστολή με τη γαλλική δημοκρατία, έπρεπε να ενταχθούν πολλοί λαοί. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αυτοί οι λαοί χωρίζονταν σε καταπιεστές (Τούρκοι) και καταπιεζόμενους (όλοι οι υπόλοιποι). Στο κράτος του Ρήγα αυτή η διαφορά έπρεπε να απαλειφθεί: όλοι οι λαοί αποκτούσαν ίσα δικαιώματα και όχι μόνο ένας από αυτούς, όλοι μαζί εξίσου ήταν φορείς της κρατικής κυριαρχίας. «Ο αυτοκράτωρ λαός, είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου, χωρίς εξαίρεσις θρησκείας ή διαλέκτου, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι, και κάθε άλλου είδους γενεάς». Σε ένα άλλο σημείο της «Νέας Διοίκησης» αναφερόταν: «Η νομοθετική διοίκησης, βεβαιοί, εις όλους τους Έλληνας, Τούρκους, Αρμένηδες, την ισοτιμίαν, την ελευθερίαν, την σιγουρότητα, την εξουσίαν των υποστατικών εκάστου»⁶⁸ («Αρχή της νομοθετημένης πράξεως», άρθρο 122).

Ο Ρήγας δεν περιορίστηκε στη διακήρυξη της ισότητας όλων των λαών που έπρεπε να συμμετέχουν στην «Ελληνική Δημοκρατία». Προχώρησε ακόμη περισσότερο, δηλώνοντας ότι οι σχέσεις μεταξύ αυτών των λαών έπρεπε να διαπνέονται από το πνεύμα της ελκρινούς συνεργασίας και της αλληλοβοήθειας. Σύμφωνα με τα λόγια του, «εγώ πολεμούμαι, όταν η τάδε χώρα πάσχει ως μέλος του όλου οπού είμαι. Ο Βούλγαρης πρέπει να κινείται όταν πάσχει ο Έλλην, και ειούτος πάλιν δια εκείνον, και αμφοτέροι δια τον Αλβανόν και Βλάχον»⁶⁹.

Ωστόσο, εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ευθέως ότι η προσέγγιση του Ρήγα στο ζήτημα των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των εθνών ήταν ανακόλουθη. Ενώ αναγνωρίζει την ισότητα όλων των εθνών, τα οποία έπρεπε

⁶⁸ Όπως ήδη αναφέραμε, η «Νέα πολιτική διοίκηση» αποτελείται από τρία μέρη: την επαναστατική προκήρυξη, τη διακήρυξη των δικαιωμάτων και το ίδιο το σύνταγμα. Στη ρωσική μετάφραση του φυλλαδίου του Ρήγα το δεύτερο και το τρίτο μέρος έχουν τις εξής αντίστοιχα επικεφαλίδες: «Τα δίκαια του ανθρώπου (ή το λαϊκό δίκαιο)» και «Η αρχή της νομοθετημένης πράξεως. Τρόποι διοικήσεως της Δημοκρατίας».

⁶⁹ Ο Ρήγας, κρίνοντας από αυτό το παράδειγμα, δε σκεφτόταν μόνο τις αμοιβαίες σχέσεις των λαών στη μέλλουσα «Ελληνική Δημοκρατία», αλλά το πιθανότερο ήταν να σκέφτεται πρωτίστως τη δημιουργία σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των βαλκανικών λαών στον κοινό αγώνα για απελευθέρωση.

να ζουν στο κράτος του, ονομάζει αυτό το κράτος «*Ελληνική Δημοκρατία*» και τους πολίτες της Έλληνες. Ανακηρύσσει την ελληνική γλώσσα ως τη μοναδική επίσημη γλώσσα του νέου κράτους. Για να εξηγήσουμε τη συγκεκριμένη προσπάθεια του Ρήγα να εξελληνίσει το βαλκανοασιατικό κράτος του, πρέπει να θυμίσουμε τη θέση και το ρόλο του ελληνικού στοιχείου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αι. Όλος ο ορθόδοξος πληθυσμός της Βαλκανικής Χερσονήσου βρισκόταν τότε υπό τη δικαιοδοσία του ελληνικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Η δικαιοδοσία αυτή δεν ήταν απλώς πνευματικού αλλά και κοσμικού χαρακτήρα. Ο Έλληνας πατριάρχης και οι μητροπολίτες και οι επίσκοποι του είχαν δικαιώματα δικαστικά και φορολογικά όχι μόνο επί των Ελλήνων, αλλά και επί όλων των ορθόδοξων χριστιανών: των Βούλγαρων, των Σέρβων, των Βλάχων, των Μολδαβών και των Αλβανών. Ιδιαίτερα δικαιώματα και επιρροή απέκτησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες Φαναριώτες.

Σημαντικότερα ζητήματα της κρατικής πολιτικής, όπως είναι ο διορισμός και η αντικατάσταση των επαρχιακών πασάδων, ακόμα και των μεγάλων βεζίρηδων, η διεξαγωγή πολέμων και η σύναψη συμφωνιών ειρήνης, αποφασίζονταν συχνά στις αριστοκρατικές κατοικίες του Φαναρίου. Από τις αρχές του 18ου αι. Φαναριώτες οσποδάροι κυβερνούσαν μόνιμα τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Η ελληνική αστική τάξη ανέπτυξε μεγάλη οικονομική δραστηριότητα σε όλη την επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα χέρια των Ελλήνων εμπόρων και των πλοιοκτητών συγκεντρώθηκε το σημαντικότερο μέρος του εξωτερικού εμπορίου. Σ' όλες τις βαλκανικές χώρες, στη Μ. Ασία και στην Αίγυπτο δημιουργήθηκαν ελληνικές παροικίες. Πολλοί Έλληνες διέμεναν στην ίδια την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας.

Σχεδόν όλες οι χώρες που συμμετείχαν στη σύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επηρεάζονταν πολιτιστικά από τους Έλληνες. Όλα τα σχολεία όπου μάθαιναν γράμματα τα παιδιά των ορθόδοξων πληθυσμών ήταν εξαρτημένα από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Η διδασκαλία γινόταν, συνήθως, στην ελληνική γλώσσα. Στην ελληνική γλώσσα διεξαγόταν επίσης και η εκκλησιαστική λειτουργία. Αυτή η ελληνοποίηση της μόρφωσης και της Εκκλησίας, καθώς και οι οικονομικές ανάγκες οδήγησαν στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας σε όλη την επικράτεια. Η ελληνική γλώσσα ήταν συχνά η μοναδική γραπτή γλώσσα για

τους εμπόρους και τη διανοήση των βαλκανικών χωρών. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης ήταν ο υπερασπιστής του μονοπωλίου της ελληνικής γλώσσας και προσπαθούσε με κάθε τρόπο να εμποδίσει την ανάπτυξη του εθνικού πολιτισμού των άλλων βαλκανικών λαών.

Η ελληνική Εκκλησία, οι Φαναριώτες και η ελληνική αστική τάξη, η οποία απέκτησε ισχυρές οικονομικές θέσεις στα Βαλκάνια και στις χώρες του Λεβάντε (της ανατολικής Μεσογείου), προσπάθησαν να υπερισχύσουν πολιτικά σε όλη αυτή την περιοχή. Στους φαναριώτικους κύκλους κυκλοφορούσαν σχέδια για την αναγέννηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, είτε μέσω της «ελληνοποίησης» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είτε μέσω της καταστροφής της από τις στρατιωτικές δυνάμεις της Ρωσίας. Όπως φαίνεται, οι μεγαλοϊδεατικές αυτές επιδιώξεις επέδρασαν κατά κάποιον τρόπο και στο Ρήγα. Για μεγάλο διάστημα βρισκόταν μεταξύ Φαναριωτών, ζούσε στο περιβάλλον της αστικής τάξης, όταν αυτή είχε εδραιώσει τη θέση της στη Βλαχία. Ο Ρήγας, ως Έλληνας αστός επαναστάτης, ο οποίος υπερασπιζόταν τα συμφέροντα της τάξης του, προσπαθούσε να στηρίξει και να εδραιώσει πολιτικά και θεωρητικά εκείνη την ιδιαίτερη θέση την οποία η ελληνική αστική τάξη κατέκτησε στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία. Ακριβώς μ' αυτό τον τρόπο μπορεί να εξηγήσει κανείς το γεγονός ότι ονόμασε το βαλκανοασιατικό κράτος του «*Ελληνική Δημοκρατία*»⁷⁰ και έκανε την ελληνική την επίσημη γλώσσα του.

Η τάση του να δώσει ελληνικό χρώμα στο κράτος του εξηγείται με έναν ακόμα λόγο. Τα επαναστατικά έργα του Ρήγα απευθύνονταν πρωτίστως στους Έλληνες. Κατά τη γνώμη του, ο πυρήνας αυτών των μαχητικών δυνάμεων, οι οποίες έπρεπε να ανατρέψουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποτελούνταν επίσης από Έλληνες. Αυτός ο καθαρά ελληνικός χαρακτήρας του επαναστατικού κινήματος με επικεφαλής του το Ρήγα είναι αδιαμφισβήτητο ότι έπρεπε να απεικονιστεί και στα σχέδια πολιτικής συγκρότησης που είχε ο ίδιος επεξεργαστεί.

Εάν η γνωριμία με το σύνταγμα του Ρήγα δεν αφήνει αμφιβολίες όσον αφορά το ότι συγγραφέας του ήταν ένας ιδεολόγος της ελληνικής αστικής τάξης, τότε είναι ακόμα πιο αναμφισβήτητο το γεγονός ότι ο συγγραφέας αυτός εμφορείται από προσοδευτικές ιδέες, ότι είναι ένας πεπεισμένος επαναστάτης και δημοκράτης. Θα ήταν επίσης πολύ εσφαλμένη οποια-

⁷⁰ Σε μια σειρά περιπτώσεις («Αρχή της Νομοθετημένης πράξεως») ο Ρήγας ονομάζει το κράτος αυτό «Ελλάδα».

δήποτε ταύτιση της «*Ελληνικής Δημοκρατίας*» του Ρήγα με την «*Ελληνική Αυτοκρατορία*», κληρονόμο του Βυζαντίου, τη δημιουργία της οποίας ονειρεύονταν οι Φαναριώτες. Το σύνταγμα της «*Ελληνικής Δημοκρατίας*» εδραζόταν στις δημοκρατικές αρχές της Γαλλικής Επανάστασης. Η αρχή της ισότητας όλων των εθνών που την απάρτιζαν, αν και δεν ασκούνταν στο σύνταγμα με αρκετή συνέπεια, συγκαταλέγεται στις θεμελιώδεις αρχές της. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει το γεγονός ότι ένας Έλληνας προώθησε και θεμελίωσε αυτή την αρχή της ισότητας. Εδώ πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι όχι μόνο η Πύλη, αλλά και το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης δεν αναγνώριζε μεταξύ των ορθόδοξων χριστιανών καμία άλλη εθνικότητα, εκτός από την ελληνική. Ο δε Ρήγας στα επαναστατικά του έργα δεν έκανε απλώς ένα ηχηρό προσκλητήριο προς αυτά τα έθνη, αλλά διακήρυξε θριαμβευτικά τα ίσα δικαιώματα όλων των βαλκανικών λαών για ελεύθερη και δημοκρατική ανάπτυξη. Η διακηρυγμένη από αυτόν αρχή της ανεξιθρησκίας και της ισότητας όλων των θρησκειών δεν κατευθύνθηκε απλώς εναντίον της εξουσιαστικής θέσης της μουσουλμανικής θρησκείας, αλλά και εναντίον όλων εκείνων των μεσαιωνικών προνομίων που είχε η ελληνική Εκκλησία στο Οθωμανικό κράτος. Έχουμε στοιχεία τα οποία μαρτυρούν την εχθρική σχέση του Ρήγα προς τη «*δική του*» Εκκλησία. Ο Έλληνας ιστορικός Φιλήμων, ο οποίος γνώριζε πολλούς συγχρόνους του Ρήγα, δήλωνε ότι μισούσε τους κοτζαμπάσηδες και τους εκκλησιαστικούς, που τους θεωρούσε όργανα της τουρκικής τυραννίας⁷¹.

Ο Ρήγας, ως ιδεολόγος μιας προοδευτικής για εκείνη την εποχή τάξης, ως πεπεισμένος επαναστάτης δημοκράτης ήταν πολύ ριζοσπαστικός και όσον αφορά το κοινωνικοπολιτικό μέρος του προγράμματός του. Και εδώ εκφράζει πρωτίστως τα συμφέροντα της ελληνικής αστικής τάξης. Εκείνη την περίοδο, βασικοί τομείς της επιχειρηματικής δραστηριότητας της ελληνικής αστικής τάξης ήταν το εμπόριο και η ναυτιλία. Τα εμπόδια και τα κωλύματα που αντιμετώπιζε η επιχειρηματική δραστηριότητα της αστικής τάξης στην μεσαιωνική Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα ριζοσπαστικά μέτρα για την εξάλειψή τους βρήκαν τη θέση τους σε μια σειρά σημείων του συντάγματος του Ρήγα και ιδιαίτερα στο μέρος εκείνο που

⁷¹ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας. Εν Ναυπλία, 1834, σ. 96.

πραγματεύεται τα «φυσικά δικαιώματα». Σύμφωνα με το Ρήγα, αυτά τα «φυσικά δικαιώματα» είναι τα ακόλουθα: «Πρώτον, το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος του άλλου. Δεύτερον, να είμεθα όλοι ελεύθεροι και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού. Τρίτον, να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας και κανένας να μην ημπορεί να μας την πάρει αδίκως και κατά την φαντασίαν του. Και τέταρτον, τα κτήματα οπού έχομεν κανένας να μην ημπορεί να μας τα αγγίξει, αλλά να είναι εδικά μας και των κληρονόμων».

Το αίτημα για εγγυήσεις της ζωής και της περιουσίας δεν έφερε καθόλου «αφηρημένα ανθρώπινο» χαρακτήρα, αλλά αντανakλούσε τις επιθυμίες και τις προσδοκίες της ελληνικής αστικής τάξης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο, το κοινωνικοοικονομικό πρόγραμμα του Ρήγα δεν αναγόταν καθόλου στη δημιουργία πιο ευνοϊκών συνθηκών για τη δραστηριότητα των Ελλήνων εμπορών και επιχειρηματιών.

Παρά το γεγονός ότι εκείνη την περίοδο η ελληνική αστική τάξη ήταν αναμφίβολα μια προσδευτική τάξη, ωστόσο δεν είχαν ακόμα αναπτυχθεί αρκετά τα γενικότερα δημοκρατικά στοιχεία της συνείδησής της. Αυτό εξηγείται κυρίως με την ανωριμότητα των κοινωνικών σχέσεων στην Ελλάδα. Ωστόσο, ο Ρήγας, ένας βαθύς και ταλαντούχος διανοούμενος, διαπαιδαγωγημένος στις πιο ριζοσπαστικές πολιτικές και φιλοσοφικές ιδέες του 18ου αι., ξεπέρασε την τάξη του. Πολλά από τα αιτήματα που προωθούσε έχουν ένα γενικό δημοκρατικό χαρακτήρα και αντανakλούν, σ' ένα βαθμό, τα συμφέροντα και τις προσδοκίες ευρύτερων λαϊκών μαζών.

Όπως είναι γνωστό, τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού δεν υπέφεραν μόνο από την καταπίεση των ξένων κατακτητών, αλλά επιπλέον δοκιμάζονταν από την αυθαιρεσία και την εκμετάλλευση εκ μέρους της πλούσιας άρχουσας ελίτ της ελληνικής κοινωνίας. Ο Ρήγας καταλάβαινε πολύ καλά ότι η τυπική διακήρυξη της ισότητας όλων των πολιτών δεν ήταν ακόμα αρκετή για να εξισώσει το φτωχό αγρότη με τον πλούσιο κοτσαμπάση που ασκούσε και μεγάλη επιρροή. Γι' αυτό, αναπτύσσοντας τις αντίστοιχες θέσεις του γαλλικού συντάγματος, εναντιώθηκε στο σφετερισμό των πολιτικών δικαιωμάτων εκ μέρους των πλουσιών εις βάρος των φτωχών.

Όλοι οι μετασχηματισμοί που έθεσε επί τάπητος ο Ρήγας, τόσο οι πολιτικοί όσο και οι κοινωνικοοικονομικοί, έπρεπε να πραγματοποιη-

θούν στα πλαίσια της «*Ελληνικής Δημοκρατίας*», δηλαδή ήταν αδιάρρηκτα συνδεδεμένοι με το σχέδιο της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της ίδρυσης της «*Ελληνικής Δημοκρατίας*» στο μεγαλύτερο τμήμα των πρώην οθωμανικών κτήσεων.

Σε ποιο βαθμό ήταν ρεαλιστικό αυτό το σχέδιο; Πρέπει να εξετάσουμε χωριστά τις δυο πλευρές του: την καταστροφική και τη δημιουργική. Η πρώτη πλευρά, δηλαδή η ταυτόχρονη ή σχεδόν ταυτόχρονη απελευθέρωση των βαλκανικών λαών από την εξουσία του σουλτάνου, αποτελούσε ένα διακύβευμα θεωρητικά εφικτό. Όπως έδειξαν τα γεγονότα που επακολούθησαν, στις αρχές του 19ου αι. το αντιτουρκικό κίνημα στην Ελλάδα, τη Σερβία, τη Μολδαβία και τη Βλαχία ήταν ήδη αρκετά ώριμο. Άρχισε να δραστηριοποιείται το εθνικό κίνημα στη Βουλγαρία. Οι απελευθερωτικές επιδιώξεις του αλβανικού λαού εκφράστηκαν με τα αποσχιστικά κινήματα των πασάδων της δυναστείας Μπουσάτι και του Αλή πασά του Τεπελενλή. Ωστόσο, η πρακτική υλοποίηση του σχεδίου της παμβαλκανικής εξέγερσης εναντίον του τουρκικού ζυγού παρουσίαζε τεράστιες δυσκολίες.

Όσον αφορά το δεύτερο μέρος του σχεδίου του Ρήγα, τη μετατροπή δηλαδή των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας μετά την ανατροπή της σουλτανικής τυραννίας σε ηνωμένη δημοκρατία τύπου γαλλικής δημοκρατίας, ήταν και θεωρητικά και πρακτικά ανέφικτο. Η γαλλική δημοκρατία του 1793 εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης μιας από τις πιο εξελιγμένες χώρες της τότε Ευρώπης, ως αποκορύφωμα της πιο ριζοσπαστικής από όλες τις αστικές επαναστάσεις που γνώρισε η ιστορία. Ωστόσο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες δεν είχαν ακόμα ωριμάσει για τέτοιου είδους δημοκρατικούς μετασχηματισμούς, τους οποίους ονειρεύονταν ο Ρήγας. Εκτός αυτού, η ηνωμένη δημοκρατία πήγαζε από τις ειδικές συνθήκες της Γαλλίας, οι κάτοικοι της οποίας αποτελούσαν ένα λαό, ενώ στα Βαλκάνια ζούσαν πολλοί λαοί, οι τάσεις ανάπτυξης των οποίων δεν οδηγούσαν στην ίδρυση υπερεθνικών, αλλά εθνικών κρατών.

Το ανεδαφικό του σχεδίου που πρότεινε ο Ρήγας για την ίδρυση στη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μιας προοδευτικής δημοκρατίας έδωσε την αφορμή σε έναν από τους ιστορικούς να ονομάσουν τη «Νέα πολιτική διοίκηση» απλώς «*σύγγραμμα συνταγματικού δικαίου*» και το

συγγραφέα του «μεγάλο ιδεαλιστή»⁷². Ωστόσο, δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με αυτό τον ισχυρισμό.

Τα έργα του Ρήγα απηχούν επίσης τις απόψεις και τις επιδιώξεις μιας μικρής κοινωνικής ομάδας, ενός τμήματος της ελληνικής αστικής τάξης, η οποία ενστερνίστηκε τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και υπό την επίδρασή της προέβαλε στο προσκήνιο με ένα εκπληκτικά τολμηρό πρόγραμμα επαναστατικού μετασχηματισμού της Ελλάδας και των Βαλκανίων. Παρά το γεγονός ότι η ίδρυση μιας «Ελληνικής Δημοκρατίας», όπως την πρότεινε ο Ρήγας, ήταν ανέφικτος στόχος, οι προτεινόμενες από αυτόν ιδέες της αδελφότητας και της συνεργασίας όλων των βαλκανικών λαών διαδραμάτιζαν και εξακολουθούν να διαδραματίζουν βαθιά προοδευτικό ρόλο στην ανάπτυξη της κοινωνικοπολιτικής σκέψης στα Βαλκάνια, στην επίτευξη αμοιβαίων σχέσεων, στην εγγύτητα όλων των λαών, οι οποίοι κατοικούσαν στην ανήσυχη αυτή γωνιά της Ευρώπης. Ήδη από την εποχή του Ρήγα οι ιδέες αυτές βρήκαν ζωνηρή ανταπόκριση όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις άλλες βαλκανικές χώρες. Αυτές βοήθησαν σε αρκετά μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση παρβαλκανικού πνεύματος αλληλεγγύης στις εθνικοαπελευθερωτικές εξεγέρσεις εναντίον του τουρκικού ζυγού, σε οποιαδήποτε βαλκανική χώρα και αν ξέσπασαν, είτε στη Σερβία (1804), είτε στην Ελλάδα (1821).

Ο Ρήγας δεν ήταν απλώς ιδεολόγος και διανοητής. Το νόημα της ζωής του ήταν ο αγώνας για την απελευθέρωση της Ελλάδας και των άλλων βαλκανικών χωρών από τον ξένο ζυγό. Όταν έγραφε τη «Νέα πολιτική Διοίκηση» η σκέψη του επικεντρωνόταν στο πώς να ετοιμάσει την εξέγερση. Ο ίδιος πίστευε ότι η ώρα της κατάλυσης της σουλτανικής τυραννίας, στα ερείπια της οποίας θα εμφανιζόταν η δημοκρατία, βρισκόταν ήδη κοντά.

Στο 20ό άρθρο της «Αρχής της νομοθετημένης πράξεως» καθόρισε ακόμα και την ημερομηνία (1η Μαΐου του 1798), τότε που τα κατά τόπους όργανα της δημοκρατικής εξουσίας οι «πρώτες συναθροίσεις» ή, όπως ονομάζονται στη ρωσική μετάφραση, οι «πρώτες δίαιτες» θα λειτουργούσαν ήδη. Η βεβαιότητα αυτή ενισχυόταν με συγκεκριμένα πρακτικά βήματα, στα οποία προέβαινε ο Ρήγας και οι άλλοι Έλληνες επαναστάτες για την προετοιμασία της απελευθερωτικής εξέγερσης.

⁷² Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque (1789-1821)*, Genève, 1962, p. 26, 33.

Το 1796-1797 στα ελληνικά σπίτια της Βιέννης οργανώνονταν μικρές συνελεύσεις. Σ' αυτές, όπως δηλώνουν αυτόπτες μάρτυρες, ο Ρήγας έβγαζε πύρινους λόγους για το μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας, για την τυραννία των Τούρκων, για την αναγκαιότητα με τα όπλα στα χέρια να αγωνιστούν για την ελευθερία της πατρίδας⁷³. Ενέπνεε το ακροατήριό του, το οποίο αποτελούνταν από εμπόρους, τεχνίτες, φοιτητές με τον πατριωτικό του ενθουσιασμό, τους παρακινούσε να δώσουν όλες τους τις δυνάμεις, τα μέσα και την ίδια τους τη ζωή ακόμα στο βωμό της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Ήταν άραγε αυτές οι συνελεύσεις απλώς συνελεύσεις συμπατριωτών, οι οποίοι φλέγονταν από αγάπη για την πατρίδα ή τους ένωναν κάποιοι κρυφοί δεσμοί; Είχαν άραγε όλες αυτές ανοικτό χαρακτήρα ή κάποιες απ' αυτές ήταν κλειστές; Με δυο λόγια, ίδρυσε άραγε ο Ρήγας μυστική εταιρεία για την πραγματοποίηση των επαναστατικών του σχεδίων; Το ζήτημα αυτό αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων των Ελλήνων ιστορικών.

Ο γνωστός προοδευτικός ιστορικός Γ. Κορδάτος, πεπεισμένος οπαδός της ύπαρξης «*Εταιρείας*» του Ρήγα, συγκέντρωσε και ανάλυσε διάφορες μαρτυρίες που ενισχύουν αυτή την άποψή του⁷⁴.

Οι μαρτυρίες αυτές ανήκουν σε σύγχρονους του, ανθρώπους με μεγάλο κύρος, όπως ο Χ. Περραιβός, ο οποίος γνώριζε προσωπικά το Ρήγα και αργότερα έγινε ενεργό μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ο διακεκριμένος ηγέτης της Νικόλαος Υψηλάντης και ο Γ. Ρίζος-Νερουλός, ο Ιωάννης Καποδίστριας και άλλοι. Η άποψη του Κορδάτου φαίνεται αρκετά πειστική. Ωστόσο, δυστυχώς, η έλλειψη πραγματικών δεδομένων δε μας δίνει τη δυνατότητα να παραθέσουμε κατά κάποιον τρόπο συστηματικά την ιστορία της εμφάνισης και της δράσης της «*Εταιρείας*» του Ρήγα.

Η ιδέα της «*Εταιρείας*» και πιθανόν και η ίδια η ίδρυσή της συνδέονται, κατά τα φαινόμενα, με την περίοδο παραμονής του Ρήγα στη Βλαχία. Εκείνος έφτασε στη Βιέννη με έργα ήδη έτοιμα για δημοσίευση, με ήδη διαμορφωμένα επαναστατικά σχέδια, και χρησιμοποίησε τη βραχύ-

⁷³ Βλέπε Α. Dascalakis. Rhigas Velenstinlis, Paris, 1937, p. 68.

⁷⁴ Γ. Κορδάτος, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τ. 1, σ. 340-353. Βλέπε επίσης Γ. Α. Αρς, Ρήγας Βελεστινλής, ο Έλληνας επαναστάτης δημοκράτης, αγωνιστής εναντίον του οθωμανικού ζυγού (η πρακτική επαναστατική δραστηριότητά του), «Βαλκανική ιστορική συλλογή άρθρων», τεύχ. 1. Κισνόβι, 1968, σελ. 9-15.

χρονη διαμονή του στην αυστριακή πρωτεύουσα (15 με 16 μήνες) για την ολοκλήρωση και την εφαρμογή στη ζωή των απόψεων και των ιδεών του.

Δε βρέθηκε καμία κατάσταση μελών που απάρτιζαν την «Εταιρεία» και είναι μάλλον απίθανο να βρεθεί κάποτε. Ωστόσο, δεν υπάρχει σχεδόν καμία αμφιβολία όσον αφορά την ένταξη σειράς συγκεκριμένων ανθρώπων σ' αυτή. Ο Ρήγας περιτριγυριζόταν στη Βιέννη από ένθερμους βοηθούς. Αυτοί ήταν πεπεισμένοι δημοκράτες, ελικρινείς οπαδοί της Γαλλικής Επανάστασης, όπως ο Ε. Αργέντης, ο Δ. Νικολίδης, ο Γ. Πούλιος, ο Α. Κορωνιός και ο Φ. Πέτροβιτς. Αυτοί και ορισμένοι άλλοι Έλληνες πατριώτες αποτελούσαν, κατά τα φαινόμενα, τον πυρήνα της κρυφής «Εταιρείας» του Ρήγα στην Αυστριακή Αυτοκρατορία. Η «Εταιρεία» του διέδωσε τη δραστηριότητά της τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες, όπου ζούσαν Έλληνες εκείνη την εποχή. Υπάρχει επ' αυτού μια σημαντική μαρτυρία που δεν έτυχε της προσοχής των ιστορικών. Ανήκει σε ένα πολύ ενημερωμένο άτομο, σε έναν από τους εγγύτερους συνεργάτες του Καποδίστρια κατά την παραμονή του στη Ρωσία, στον Α. Σ. Στούρντζα. Στις αναμνήσεις του για τον Καποδίστρια γράφει μεταξύ άλλων: «*Η πρώτη Εταιρεία ή κοινοπραξία, ιδρύθηκε από τον γνωστό Ρήγα, τον οποίο ανέφερα πολλές φορές παραπάνω σε κάποια αποσπάσματα. Εκείνος είχε τον τρόπο να πείθει να συμμετάσχουν στην υπόθεσή του όχι μόνο τους οπαδούς του γαλλικού κόμματος, επικεφαλής του οποίου ήταν ο ίδιος, αλλά ακόμα και πολλούς γενναίους, οι οποίοι αρχικά ήταν πιστοί στη Ρωσία και στη συνέχεια είχαν απογοητευθεί από τις συχνές πικρές αποτυχίες. Πολλοί σύντροφοι του θαρραλέου ναυτικού Λάμπρου Κατσώνη, οι ηγέτες των ορεσίβιων Ζαχαριάς του Μωριά, Πάγκαλος και Αναγνωσταράς και άλλοι ένθερμοι θιασώτες υπέρ του δικαίου του αγώνα, κινούμενοι από απελπισία και όχι από εσωτερική πίστη, προσεγγίζαν την Εταιρεία του Ρήγα, δοκίμαζαν όλα τα μέσα και επεδίωκαν τη συμπάρασταση στην κοινή εξέγερση που είχαν σχεδιάσει εναντίον των μουσουλμάνων*»⁷⁵.

Η αναφορά του Στούρντζα δηλώνει ότι ο Ρήγας πλαισιώθηκε από τους πιο διακεκριμένους ηγέτες της τότε ελληνικής κοινωνίας: από το γενναίο επαναστάτη, τον εγγύτερο σύντροφο του Λάμπρου Κατσώνη Νικόλαο

⁷⁵ Α. Σ. Στούρντζα, Αναμνήσεις από τη ζωή και τη δράση του κόμη Ι.Α. Καποδίστρια, κυβερνήτη της Ελλάδας, «Εισηγήσεις στον αυτοκρατορικό σύνδεσμο της ιστορίας και των ρωσικών αρχαιοτήτων», βιβλίο 2, Μόσχα, 1864, σελ. 121-122.

Πάγκαλο, τον ηγέτη των κλεφτών του Μοριά Ζαχαριά και έναν άλλο διακεκριμένο κλέφτη του Μοριά, τον Αναγνώσταρά. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι σύντροφος του Ρήγα ήταν και ο διακεκριμένος Έλληνας επιστήμονας και διαφωτιστής Αθανάσιος Ψαλίδας⁷⁶. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι ζούσαν εκείνη την περίοδο στην Ελλάδα και τη Ρωσία. Εάν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι ο Πάγκαλος γνώριζε το Ρήγα και είχε συναντηθεί μαζί του, για το Ζαχαριά και τον Αναγνώσταρά δεν υπάρχει κανένα τέτοιο στοιχείο για παρόμοιες εικασίες. Παρ' όλ' αυτά, ο Στούρντζα συνέδεσε τα ονόματά τους με το όνομα του Ρήγα. Αυτό μας επιτρέπει να μιλήσουμε για την ύπαρξη μυστικού συνδέσμου, που συνέδεε ομοϊδεάτες και όχι απλώς μια ομάδα φίλων του Ρήγα.

Η «Εταιρεία» του αποτελούνταν, όπως φαίνεται, κυρίως από εμπόρους, διανοούμενους και αρχηγούς στρατιωτικών αποσπασμάτων. Ως εμάς έφτασαν, βέβαια, πολύ νεφελώδεις και ακαθόριστες πληροφορίες και για την οργανωτική δομή της. Είναι γνωστό, μεταξύ άλλων, ότι κατά την είσοδό τους σε αυτή τα μέλη έδιναν όρκο πως στην αλληλογραφία τους χρησιμοποιούσαν κρυπτογραφικό τρόπο γραφής.

Ο αριθμός των μελών της κοινότητας που γνώριζαν την κρυπτογραφική τεχνική και διεξήγαγαν οργανωτική δουλειά ήταν πολύ μικρός. Ωστόσο, η «Εταιρεία» είχε σημαντικό αριθμό των εθελοντικών βοηθών. Οι εταιριστές διεξήγαγαν επαναστατική προπαγάνδα μεταξύ ευρέων στρωμάτων του πληθυσμού και ήλθαν σε επαφή με όλους εκείνους που μπορούσαν να βοηθήσουν στην πραγματοποίηση των απελευθερωτικών σχεδίων τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι αμέσως μετά τη σύλληψη του Ρήγα ο Ρώσος πρόξενος στην Τεργέστη Σ. Βαρούκας δήλωνε ότι «*στα έγγραφα που υπέδειξε ο Ρήγας υπήρχαν είκοσι οκτώ χιλιάδες υπογραφές Ελλήνων από όλες τις περιοχές, οι οποίοι εκφράζονταν υπέρ της επανάστασης*»⁷⁷.

Όσον αφορά τα στρατιωτικά της σχέδια η «Εταιρεία» στήριζε τις βασικές της ελπίδες στους λαϊκούς αγωνιστές που μάχονταν εναντίον της τουρκικής σκλαβιάς. Σύμφωνα μ' αυτά τα σχέδια (καθώς αυτά έγιναν

⁷⁶ Το 1801 ο Ρώσος πρόξενος στην Κέρκυρα Μπενάκης έγραψε για τον Ψαλίδα, ο οποίος ήταν εκείνη την περίοδο γραμματέας του Αλή πασά των Ιωαννίνων, ότι «ο γνωστός δημοκράτης ήταν συνδεδεμένος με τον Βελεστινλή» (Α. Π. Μπενάκης προς τον αποσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη Β. Σ. Τομαρά, 3 (15) Ιουλίου 1801, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στην Κωνσταντινούπολη, 1801, Φ. 66, τμήμα 2, φ. 277).

⁷⁷ Ο Σ. Βαρούκας προς τον αντικαγκελάριο Α. Μπ. Κουράκιν, 11 (22) Δεκεμβρίου 1797, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Αυστρία, 1797, Φ. 1331, φ. 68.

αργότερα κτήμα της αυστριακής αστυνομίας), η απελευθερωτική εξέγερση στην Ελλάδα και σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων έπρεπε να εξελιχθεί ως εξής:⁷⁸

Πρώτοι θα ύψωναν το λάβαρο της εξέγερσης οι ορεσίβιοι της Μάνης. Τα αποσπάσματα των Μανιατών, συγκριτικά καλά εξοπλισμένα και οργανωμένα, είχαν καθήκον να διώξουν τους Τούρκους από την Πελοπόννησο. Μετά απ' αυτό, όπως προβλεπόταν, θα εισέβαλαν στην κεντρική Ελλάδα και θα ενώνονταν με άλλους γνωστούς ορεσίβιους πολεμιστές, τους Σουλιώτες. Ο εθελοντικός στρατός των Σουλιωτών και των Μανιατών μαζί με τα αποσπάσματα των κλεφτών και των αρματολών που θα ενώνονταν μαζί τους⁷⁹ θα έπρεπε να ελευθερώσει την Ήπειρο, τη Μακεδονία και να διαδώσει τη φλόγα της εξέγερσης σε όλη την ευρωπαϊκή Τουρκία.

Έτσι, όχι μόνο το πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα, αλλά και τα συγκεκριμένα στρατιωτικά του σχέδια προέβλεπαν ταυτόχρονα την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό της Ελλάδας, αλλά και των άλλων βαλκανικών χωρών. Γι' αυτό η «Εταιρεία» αναμφισβήτητα υποστήριζε τις επαφές και με τους εκπροσώπους αυτών των χωρών. Γι' αυτή την πλευρά της δραστηριότητάς της, όπως άλλωστε και για άλλες, διατηρήθηκαν πολύ λίγα στοιχεία. Είναι γνωστό, για παράδειγμα, ότι ο Ρήγας αλληλογραφούσε με το Ρουμάνο επιστήμονα Γκεόργκι Γκολέσκου και με τον Γκεόργκι Σλετινιάν⁸⁰. Ωστόσο, είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι ο Ρήγας, ο οποίος έζησε στη Βλαχία πάνω από 10 χρόνια, είχε επαφές εκεί μόνο με αυτούς τους δυο ανθρώπους και μόνο με αυτούς αλληλογραφούσε. Γενικά, δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία για τις σχέσεις του με τους Βούλγαρους και τους Σέρβους, αν και ένα από τα μέλη της «Εταιρείας», ο Φλίπ Πέτροβιτς, ήταν σερβικής καταγωγής. Σώζονται μαρτυρίες ότι ο Ρήγας αλληλογραφούσε με τους Αλβανούς Άγκο Μουκουρντάρ και Ζιουλουφτάρ Πόντα⁸¹.

⁷⁸ E. Legrand, Documents inédits concernant Rhigas Velenstinlis et ses compagnons de martyre, Paris, 1892, p. 70-72.

⁷⁹ Παρά το γεγονός ότι στα αυστριακά έγγραφα δε γίνεται λόγος για τους κλέφτες και τους αρματολούς, ο Ρήγας, χωρίς καμία αμφιβολία, παραχωρούσε σ' αυτά τα ένοπλα αποσπάσματα πολύ σημαντική θέση στον απελευθερωτικό αγώνα. Στον επαναστατικό του «Θούριο» απηύθυνε προσκλητήριο στους πιο γνωστούς από τους τότε καπετάνιους των κλεφτών και των αρματολών.

⁸⁰ Λ. Βρανούση, Ρήγας Βελεστινλής, Αθήναι, 1963, σ. 104.

⁸¹ A. Daskalakis, Rhigas Velenstinlis..., p. 125.

Όπως ήδη αναφέραμε, στο «Θούριό» του, απευθύνθηκε προς τον αποσχιστικών διαθέσεων πασά Πασβάνογλου, καλώντας τον να δράσει εναντίον του σουλτάνου. Είναι πιθανόν ο Ρήγας να είχε μαζί του επαφές. Κάποιος Τουρνοβίτης, συγχωριανός του Ρήγα και ένας από τους φίλους του, ήταν έμπιστο πρόσωπο του πασά. Ιδιαίτερη σημασία έχει και το γεγονός ότι στο τέλος του 1797, λίγο πριν την αναχώρηση του Ρήγα για την Ελλάδα, ο Πασβάνογλου προκάλεσε ανοικτή εξέγερση και επιτέθηκε στα τουρκικά στρατεύματα⁸². Ήταν άραγε προμελετημένος συντονισμός ενεργειών δυο δυνάμεων, οι οποίες εξεγείρονταν, βέβαια, η καθεμία από διαφορετικές θέσεις, εναντίον του σουλτάνου, ή πρόκειται για τυχαία σύμπτωση και απλώς η εξέγερση του Πασβάνογλου και η στάση του εξυπηρέτησαν τους Έλληνες επαναστάτες;

Ο Ρήγας στα απελευθερωτικά του σχέδια έδινε ιδιαίτερη θέση και σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως, για παράδειγμα, στη Γαλλία. Κατά τα έτη 1796-1797, όταν η «Εταιρεία» ετοίμαζε αντιτουρκική εξέγερση, στην Ελλάδα και τις ελληνικές παροικίες της αλλοδαπής υπήρχε μεγάλη αναταραχή. Τα δημοκρατικά συνθήματα και οι φιλελεύθερες αρχές της Γαλλικής Επανάστασης γνώρισαν, όπως ποτέ άλλοτε, ευρεία διάδοση. Η ιταλική εκστρατεία του Βοναπάρτη και η κατάληψη των νησιών του Ιονίου Πελάγους έδωσαν μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη των φιλελεύθερων διαθέσεων της ελληνικής κοινωνίας.

Οι υπέροχες νίκες του Ναπολέοντα στην Ιταλία, η συντριβή των φεουδαρχικών απολυταρχικών καθεστώτων, η αστραπιαία διάλυση της χιλιετούς δημοκρατίας των Βενετσιάνων πατρικίων, υπό την τυραννική κυριαρχία των οποίων βρισκονταν και ελληνικά εδάφη, τέλος, οι πολλά υποσχόμενες προκηρύξεις του Γάλλου στρατηγού, στις οποίες υποσχόταν στον ιταλικό λαό «*εθνική αναγέννηση*» βασισμένη σε «*δημοκρατικές αρχές*», προκαλούσαν βαθιά εντύπωση στο πιο μορφωμένο και ενεργό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Αυτοί οι άνθρωποι έβλεπαν στις πράξεις του «*πολίτη στρατηγού*» την ουσιαστική πραγματοποίηση των υποσχέσεων της επαναστατημένης Γαλλίας για βοήθεια προς όλους τους λαούς στην απελευθέρωσή τους από την τυραννία και τη σκλαβιά. Το όνομα του Βοναπάρτη, ως «*φορέα*» αυτής της απελευθερωτικής αποστολής, είχε στεφθεί στις συνειδήσεις του κόσμου με ένα φωτιστέφανο

⁸² A. Daskalakis, Rhigas Velenstinlis..., p. 126.

δόξας και θαυμασμού. Σειρά θρύλων περιέβαλλε το όνομά του, παντού διανέμονταν τα πορτρέτα του. Έτσι, κάποιος Έλληνας έμπορος αγόρασε σε εμποροπανήγυρη της Λειψίας 300 γκραβούρες με την απεικόνιση του Βοναπάρτη με σκοπό να τις διανείμει στους κατοίκους της πατρίδας του, της Λάρισας⁸³. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς ενός Γάλλου μυστικού απεσταλμένου, Ελληνίδες τοποθετούσαν το πορτρέτο του μπροστά στα εικονίσματα και με αναμμένα κεριά, πριν τη βραδινή προσευχή, γονάτιζαν μπροστά του, *«καθώς οι Έλληνες του θεωρούσαν κάτι σαν θεό της ελευθερίας»*⁸⁴.

Οι ελπίδες ότι ο Βοναπάρτης μετά το τέλος της ιταλικής εκστρατείας θα ξεκινούσε την απελευθέρωση της Ελλάδας ήταν τόσο διαδεδομένες, που στο τέλος του 1796 οι μυστικοί πράκτορες του αυστριακού υπουργείου Εσωτερικών ανέφεραν με ανησυχία ότι πολλοί Έλληνες έμποροι της Βιέννης, της Κωνσταντινούπολης και άλλων πόλεων κατέστρεφαν τα έγγραφά τους, μετέτρεπαν την περιουσία τους σε χρήματα και κατευθύνονταν σε εκείνα τα λιμάνια της Ιταλίας που βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Γάλλων, *«για να περιμένουν εκεί την απελευθέρωση της Ελλάδας»*⁸⁵.

Οι ελπίδες των Ελλήνων αναπτερόντονταν με τις υποσχέσεις που έδιναν απλόχερα οι Γάλλοι πράκτορες που βρίσκονταν στην Ελλάδα. Η γαλλική προπαγάνδα διευρυνόταν όλο και περισσότερο στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά τον Ιούνιο του 1797, που οι βενετικές κτήσεις στο Ιόνιο Πέλαγος καταλήφθηκαν από τα γαλλικά στρατεύματα. Ο μελλοντικός Γάλλος αυτοκράτορας, ο οποίος κατέστρωνε ήδη τότε γιγαντιαία σχέδια, αποφάσισε να κάνει τα Ιόνια Νησιά προμαχώνα για την πολιτική διεύρυνση της Γαλλίας στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες περιοχές της ευρωπαϊκής Τουρκίας. Ο στρατηγός Ζαντιλί, αρχηγός των γαλλικών στρατευμάτων στα Ιόνια Νησιά, πήρε οδηγία από το Βοναπάρτη να θυμίζει με τις προκηρύξεις του διαρκώς στους Έλληνες το ένδοξο παρελθόν των προγόνων τους, την αρχαία Αθήνα και τη Σπάρτη.

Για τη διεξαγωγή αυτής της προπαγάνδας, καθώς ο στρατηγός ήταν αδαής σε θέματα της κλασικής αρχαιότητας, του παραχωρήθηκε επιπρόσθετα ένας γνώστης της περιόδου αυτής, ο Αρνό, μέλλων ακαδη-

⁸³ A. Daskalakis, Rhigas Velenstinlis..., p. 18

⁸⁴ Ibid. p. 13.

⁸⁵ Ibid., p. 73.

μαϊκός. Οι προκηρύξεις τις οποίες συνέγραφε ο Αρνό και υπέγραφε ο στρατηγός Ζαντιλί, έβριθαν αρχαίων ελληνικών υπομνήσεων. Σε μία απ' αυτές, μεταξύ άλλων υπήρχε και το παρακάτω προσκλητήριο προς τους Έλληνες: «Απόγονοι του πρώτου λαού, ο οποίος δοξάστηκε με τους δημοκρατικούς του θεσμούς, επιστρέψτε στην αρετή των προγόνων σας, δώστε στο ελληνικό όνομα την πρώτη του λάμψη, ανακαλύψτε και πάλι εκείνη την ενέργεια που ήταν μόνο δικό σας γνώρισμα κατά την κλασική εποχή»⁸⁶. Αυτή, όπως και άλλες προκηρύξεις, τυπώθηκαν στη νέα ελληνική γλώσσα σε τυπογραφείο που άνοιξε στην Κέρκυρα, κατόπιν διαταγής του στρατηγού του Βοναπάρτη.

Οι φιλελληνικές προκηρύξεις των Γάλλων στρατηγών, οι λόγοι και οι τελετουργίες των Ιονίων Νήσων, οι οποίες θύμιζαν την ελευθερία και τη δόξα της αρχαίας Ελλάδας, προκαλούσαν στους Έλληνες υπηκόους του σουλτάνου μεγάλη εντύπωση. Στην Ελλάδα ο επαναστατικός αναβρασμός μεγάλωνε⁸⁷. Ήταν δύσκολο να καταλάβει κανείς, όχι μόνο στην τότε Ελλάδα, αλλά και αλλού, ότι η απελευθερωτική φρασεολογία και η επίκληση του πνεύματος των αρχαίων Ελλήνων αποτελούσαν για το Βοναπάρτη απλώς ένα επιδέξιο πολιτικό παιχνίδι, κυνική εκμετάλλευση των εθνικών προσδοκιών του ελληνικού λαού. Τα υψηλά και ευγενή ιδεώδη της μεγάλης αστικής επανάστασης εξυπηρετούσαν το στρατηγό απλώς ως μέσο για την πραγματοποίηση των γιγαντιαίων ιμπεριαλιστικών σχεδίων του. Σύντομα, όταν αυτό απαιτήσαν τα συμφέροντα της κατακτητικής πολιτικής του, αυτός ο «ένθερμος φιλέλληνας» μετατράπηκε παραχρήμα στον «καλύτερο φίλο» του σουλτάνου. Τότε οι Έλληνες κατάλαβαν ότι πίσω από τις υποσχέσεις του Γάλλου στρατηλάτη περί απελευθέρωσης της Ελλάδας δεν κρυβόταν τίποτε άλλο εκτός από εμπαιγμό και δημαγωγία. Ωστόσο, η απογοήτευση των Ελλήνων όσον αφορά τις ικανότητες και την επιθυμία του δικτάτορα της Γαλλίας να χαρίσει την ελευθερία στην πατρίδα τους εκφράστηκε λίγο αργότερα. Κατά τα έτη 1796-1797 οι Έλληνες παιριώτες πίστευαν ειλικρινά ότι η δημοκρατική Γαλλία και ο νικηφόρος αρχηγός του ιταλικού στρατού

⁸⁶ Ibid., p. 9.

⁸⁷ Η πολιτική και προπαγανδιστική δράση της Γαλλίας στην Ελλάδα προκάλεσε ανησυχία στην Πύλη, η οποία έπαιρνε ανησυχητικές αναφορές από τους κυβερνήτες της. Βλέπε Β. Lewis, *The Impact of the French Revolution on Turkey*, «Cahiers l'histoire mondiale», v. I. Paris, 1953, p. 120.

της θα βοηθούσαν την Ελλάδα να σπάσει τις αλυσίδες της οθωμανικής δουλείας.

Τις ελπίδες αυτές των συμπατριωτών του συμμεριζόταν αναμφίβολα και ο Ρήγας. Η έλξη του Έλληνα επαναστάτη προς τη Γαλλία είχε αιτίες τόσο πολιτικές όσο και ιδεολογικές. Ο Ρήγας δεν είχε κανένα λόγο να πιστεύει ότι θα βρισκόταν κάποια από τις ευρωπαϊκές μοναρχικές χώρες η οποία θα βοηθούσε στην πραγματοποίηση του προγράμματός του για την εθνική απελευθέρωση της Ελλάδας και άλλων βαλκανικών χωρών, ενός προγράμματος που έφερε τόσο έντονη την ιδεολογική σφραγίδα της Γαλλικής Επανάστασης. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι το 1796 Έλληνες πατριώτες άρχισαν συνομιλίες με τη γαλλική κυβέρνηση⁸⁸. Το 1797 οι συνομιλίες και οι επαφές συνεχίζονταν. Σ' αυτές συμμετείχε χωρίς αμφιβολία και η «Εταιρεία» του Ρήγα. Εκείνος και οι σύντροφοί του προσπάθησαν να αποκτήσουν σχέσεις τόσο με την κυβέρνηση όσο και άμεσα με το Βοναπάρτη. Το Μάιο με Αύγουστο ένας από τους επαναστάτες, ο Φίλιπ Πετρόβιτς, όπως φαίνεται, κατόπιν εντολής της «Εταιρείας» απέστειλε επιστολές σε διακεκριμένους πολιτικούς ηγέτες της Γαλλίας, στον αβά Sieyes και τον Μπερτελεμί, με την παράκληση να βοηθήσουν την Ελλάδα να απελευθερωθεί από τον οθωμανικό ζυγό. Υπάρχουν πληροφορίες ότι οι Έλληνες επαναστάτες έστειλαν από τη Βιέννη αντιπροσώπους τους στο Μιλάνο, στο στρατηγείο του Βοναπάρτη, με την παράκληση για βοήθεια. Ωστόσο, ο Γάλλος στρατηλάτης υπεξέφυγε με νεφελώδεις υποσχέσεις⁸⁹.

Ο Ρήγας και η «Εταιρεία» του, προσπαθώντας να επιτύχουν τη στρατιωτική και πολιτική υποστήριξη του Βοναπάρτη και του Διευθυντηρίου, διατηρούσαν ταυτόχρονα πλήρη αυτοτέλεια. Το απελευθερωτικό κίνημα, με επικεφαλής του το Ρήγα, σε καμία περίπτωση δεν υποκινούνταν από Γάλλους πράκτορες. Ήταν «υποκινούμενο» από τον ίδιο τον ελληνικό λαό, από τα βάσανα αιώνων κάτω από τον ξένο ζυγό, από την ακλόνητη αποφασιστικότητά του να τον αποτινάξει από πάνω του.

Η αφομοίωση των προοδευτικών ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης έδωσε σ' αυτό το κίνημα απίστευτη μέχρι τότε ωριμότητα και αυτοσυνειδησία. Αυτές, όμως, ήταν ακριβώς οι ιδέες τη Γαλλικής Επανάστασης

⁸⁸ E. Legrand, Documents inedits..., p. 24.

⁸⁹ A. Daskalakis, Rhigas Velenstinlis..., p. 114.

και όχι αυτά τα υποκατάστατα, τα οποία η κυβέρνηση και οι στρατηγοί της διέδιδαν έξω από τα σύνορα της Γαλλίας. Εάν έπεφτε στα χέρια του Διευθυντηρίου η «Νέα πολιτική διοίκηση» του Ρήγα, δε θα ενθουσιάζοταν και πολύ μαζί της. Το σύνταγμα της *«Ελληνικής Δημοκρατίας»*, γραμμένο το 1797, ήταν εξ ολοκλήρου διαποτισμένο από το πνεύμα των Ιακωβίνων, εναντίον του οποίου, μετά τη θερμιδοριανή αντίδραση του 1794, διεξαγόταν αδυσώπητος αγώνας στην ίδια τη Γαλλία. Είναι πολύ πιθανό ο Ρήγας να άρχισε με τον καιρό να αμφιβάλλει (ίσως αυτές οι αμφιβολίες του να εμφανίστηκαν κατά το δεύτερο ήμισυ του 1797), όσον αφορά το *«φιλελληνισμό»* του Διευθυντηρίου και του Βοναπάρτη. Εν πάση περιπτώσει, λίγο αργότερα ο Ρήγας δήλωσε κατά την ανάκριση προς τον Αυστριακό ανακριτή ότι εκείνος σαν να *«αρνήθηκε εντελώς τις επαναστατικές του ιδέες, καθώς έμαθε ότι η Πύλη απέκτησε καλές σχέσεις με τους Γάλλους»*⁹⁰.

Ωστόσο, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να πιστέψουμε αυτή τη δήλωση του Ρήγα, όσον αφορά την άρνηση των επαναστατικών σχεδίων του. Αυτή έγινε εκ των υστέρων για τον αποπροσανατολισμό της ανάκρισης. Ο Ρήγας και ομοϊδεάτες του ήταν αποφασισμένοι να προσπαθήσουν να απελευθερώσουν την Ελλάδα, είτε με τη βοήθεια της Γαλλίας είτε χωρίς αυτήν.

Ο Ρήγας, σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες, στις αρχές ακόμα του 1797 ετοιμαζόταν να εγκαταλείψει την Αυστρία. Την άνοιξη του ίδιου έτους άρχισαν οι βιαστικές ετοιμασίες για την αναχώρηση. Γύρω στις 20 Νοεμβρίου⁹¹ του 1797 εκδόθηκε παράνομα στο ελληνικό τυπογραφείο του Πούλιου σε 3.000 αντίτυπα το φυλλάδιο του Ρήγα με την επαναστατική προκήρυξη, το σύνταγμα της *«Ελληνικής Δημοκρατίας»* και το «Θούριο». Ο Ρήγας, την 1η Δεκεμβρίου του 1797 παρουσιάστηκε στην αστυνομική διεύθυνση της Βιέννης για να πάρει διαβατήριο για το ταξίδι του στην Τεργέστη και από εκεί στις τουρκικές κτήσεις. Στην αίτηση που συμπλήρωσε στην αστυνομική διεύθυνση έδωσε τα παρακάτω στοιχεία για τον εαυτό του: ηλικία: 40 ετών, τόπος γεννήσεως: Βλαχία, επάγγελμα: έμπορος. Όπως βλέπουμε από αυτή την αίτηση, ο Ρήγας άλλαξε ορι-

⁹⁰ E. Legrand, Documents inédits..., p. 66.

⁹¹ Εδώ, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, όταν γίνεται λόγος για τα γεγονότα που συνέβησαν στο έδαφος της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, οι ημερομηνίες ακολουθούν το γρηγοριανό ημερολόγιο.

σμένα στοιχεία, αναμφισβήτητα για να αποπροσανατολίσει την αστυνομία. Πριν από την αναχώρησή του από τη Βιέννη, προσπάθησε να στείλει στην Τεργέστη τις αποσκευές του, που αποτελούνταν από τρία κιβώτια με τα αντίτυπα του παράνομα εκδοθέντος από τυπογραφείο της Βιέννης επαναστατικού φυλλαδίου του. Ωστόσο, κατά την αποστολή αυτού του επικίνδυνου φορτίου έκανε ένα λάθος που είχε μοιραία επακόλουθα.

Με εντολή του Ρήγα ο σύντροφός του Ευστράτιος Αργέντης έστειλε τα κιβώτια με τα βιβλία στην Τεργέστη στο όνομα του τοπικού εμπόρου Αντώνιου Νιώτη, με τον οποίο επικοινωνούσε συχνά λόγω της εργασίας του. Ταυτόχρονα, έγραφε επιστολές στην Τεργέστη προς τον Αντώνιο Κορωνιό, τον οποίο ενημέρωνε για τα σχέδιά του και τον παρακαλούσε να πάρει από το Νιώτη τα κιβώτια με το υλικό και να τα φυλάξει σε ασφαλή χώρο μέχρι την άφιξή του στην Τεργέστη. Ο Ρήγας έστειλε αυτές τις επιστολές στην διεύθυνση της εταιρείας του Οικονόμου, στην οποία ο Κορωνιός εργαζόταν ως γραφέας. Δυστυχώς, ο Κορωνιός εκείνο το διάστημα βρισκόταν σε ταξίδι και οι επιστολές του Ρήγα έπεσαν στα χέρια του επικεφαλής της εταιρείας, εμπόρου Δημητρίου Οικονόμου. Ο Οικονόμου, βλέποντας από το περιεχόμενο των επιστολών ότι γινόταν λόγος για την προετοιμασία απελευθερωτικής εξέγερσης στην Ελλάδα, βιάστηκε να καταδώσει τα πάντα στον κυβερνήτη της Τεργέστης κόμη Μπριγκίντο.

Την ίδια ημέρα που έφτασε ο Ρήγας στην Τεργέστη, στις 19 Δεκεμβρίου του 1797, συνελήφθη από την αυστριακή αστυνομία στο ξενοδοχείο. Στα χέρια της αστυνομίας έπεσαν σχεδόν όλα τα τυπωμένα στη Βιέννη αντίτυπα του φυλλαδίου του⁹². Ο Έλληνας επαναστάτης αμέσως μετά τη σύλληψή του, με τη βοήθεια του συνταξιδιώτη του, του νεαρού φοιτητή Χριστόφορου Περραιβού, κατόρθωσε να καταστρέψει όλα τα ενοχοποιητικά υλικά που είχε πάνω του. Σύμφωνα με τα λόγια του Περραιβού, ο οποίος κατάφερε τότε να ξεφύγει από τα χέρια της αυστριακής αστυνομίας και να γίνει στη συνέχεια διακεκριμένος ηγέτης του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, ο Ρήγας και ο ίδιος, όντας και οι δυο υπό κράτηση σε ένα παραθαλάσσιο ξενοδοχείο, κατάφεραν να πετάξουν από το παράθυρο ένα πακέτο με χαρτιά, «τα οποία περιεί-

⁹² Όσον αφορά δε τη μετέπειτα τύχη των έργων που περιείχε, βλέπε Γ. Α. Αρς, *Περί του ζητήματος της ιδεολογικής επίδρασης της Μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης στους βαλκανικούς λαούς*, σελ. 323-323.

χαν τις υπογραφές πολλών μεγάλων εμπόρων της Ελλάδας, οι οποίοι σε περίπτωση ανάγκης, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην Ελλάδα για τη συλλογή χρημάτων⁹³.

Ωστόσο, η προδοσία του Οικονόμου έδωσε στην αυστριακή αστυνομία ορισμένα πειστήρια του «εγκλήματος», όχι μόνο εναντίον του Ρήγα, αλλά και εναντίον ορισμένων βοηθών του. Στη Βιέννη και στην Πέστη έγιναν συλλήψεις Ελλήνων. Η αστυνομία συνέλαβε συνολικά (συμπεριλαμβανομένου και του Ρήγα) 16 άτομα⁹⁴.

Η αυστριακή αστυνομία θεωρούσε τους συλληφθέντες «επικίνδυνους δημοκράτες», «οπαδούς της Γαλλικής Επανάστασης». Την ανάκριση καθοδηγούσε προσωπικά ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως Πέργκεν, ο οποίος ενημέρωνε άμεσα για την πορεία της τον ίδιο τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Β'. Για τη διεξαγωγή της ανάκρισης η αστυνομία μετέφερε όλους του συλληφθέντες στη Βιέννη. Ο Ρήγας στις 30 Δεκεμβρίου, το βράδυ, παραδόθηκε στη φρουρά χωροφυλάκων, η οποία έπρεπε να τον μεταφέρει στην πρωτεύουσα της Αυστρίας. Του είχαν αφαιρέσει όλα τα προσωπικά του αντικείμενα και είχαν δέσει με αλυσίδες τα χέρια και τα πόδια του. Ωστόσο, κατόρθωσε να κρύψει ένα μικρό μαχαιράκι και τη νύχτα έκανε απόπειρα αυτοκτονίας. Τα τραύματα δεν ήταν θανατηφόρα, όμως ανάγκασαν την αστυνομία να καθυστερήσει για ένα μήνα την αναχώρηση του Ρήγα για τη Βιέννη.

Στις 13 Φεβρουαρίου 1798 ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών μεταφέρθηκε με ιδιαίτερες προφυλάξεις στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και κλείστηκε στη φυλακή της αστυνομικής διεύθυνσης της Βιέννης. Εκεί ο Ρήγας παρέμεινε δυόμιση μήνες.

Καθημερινά υποβαλλόταν σε πολύωρες και εξαντλητικές ανακρίσεις. Σε αυτές ο επαναστάτης παρέμενε ήρεμος και ακλόνητος. Ακόμα και οι ψυχρές γραμμές του πρωτοκόλλου της ανάκρισης μεταδίδουν τη θερμή πίστη και το πάθος με το οποίο ο Έλληνας επαναστάτης υπεράσπιζε απέναντι στον εχθρό την υπόθεσή του: «Ο Ρήγας αναγνωρίζει ότι επιθυμούσε πάντα η Ελλάδα να απελευθερωθεί από τον τουρκικό ζυγό και μετά τη σωτηρία της ψυχής του είχε μόνο μια επιθυμία: να δει τους Τούρκους να

⁹³ Χ. Περραιβού, Απομνημονεύματα πολεμικά, Αθήναι, 1956, σ. 17.

⁹⁴ Δύο από αυτούς, ο Ανδρέας Μουσσούτης και ο Κωνσταντίνος Άμοιρος, οι οποίοι έπαιζαν ασήμαντο ρόλο στο ίδιο το κίνημα, αλλά έδωσαν τις πιο σπουδαίες για την αστυνομία καταθέσεις και σύντομα αφέθηκαν ελεύθεροι.

εκδιώκονται από την Ελλάδα, καθώς εκείνος προτιμά να έχει ως αφέντη τον διάβολο, παρά τέτοιο τύραννο, όπως ο Τούρκος»⁹⁵.

Κανένα ιεροεξεταστικό τέχνασμα των ανακριτών δεν ανάγκασε το Ρήγα να αποκαλύψει οποιεσδήποτε λεπτομέρειες των επαναστατικών του σχεδίων και να υποδείξει τα ονόματα των συνεργατών του. Ανέφερε μόνο ανύπαρκτα ονόματα ή ονόματα ανθρώπων, οι οποίοι, όπως γνώριζε, βρίσκονταν εκτός της εμβέλειας των Αυστριακών χωροφυλάκων και των Τούρκων πασάδων. Αλλά και οι άλλοι συλληφθέντες συμπεριφέρονταν με το ίδιο θάρρος και στωικότητα.

Η αυστριακή αστυνομία ανακάλυψε στην πορεία της ανάκρισης ότι οι Έλληνες συλληφθέντες ήταν ενεργά μέλη του επαναστατικού κινήματος. Το κίνημα αυτό δεν απειλούσε, φυσικά, την ασφάλεια *«της Ιερής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του γερμανικού έθνους»*. Λόγος γινόταν για την απελευθέρωση από τον τουρκικό μουσουλμανικό ζυγό ενός μικρού χριστιανικού λαού που ζούσε στα βάθη των Βαλκανίων. Παρ' όλ' αυτά, *«ο πολύ πιστός χριστιανός»* αυτοκράτορας Φραγκίσκος αποφάσισε να τιμωρήσει σκληρά το Ρήγα και τους άλλους Έλληνες επαναστάτες. Ο Αυστριακός αυτοκράτορας και οι υπουργοί του θεωρούσαν ότι η απελευθέρωση της Ελλάδας θα μπορούσε να επιδράσει *«άσχημα»* και στους Αψβουργιανούς υπηκόους του, να τους κάνει να σκεφτούν την αναγκαιότητα να απαλλαγούν και από το *«δικό»* τους σουλτάνο και τους *«πασάδες»* του.

Από τους 14 συλληφθέντες οι πέντε από αυτούς ήταν Αυστριακοί υπήκοοι και ο ένας Ρώσος. Όλοι αυτοί, με την προσωπική εντολή του αυτοκράτορα Φραγκίσκου, απελάθηκαν από το έδαφος της Αυστρίας. Τον δε Ρήγα και τους επτά συντρόφους του, που ήταν Τούρκοι υπήκοοι, αποφάσισε η αυστριακή κυβέρνηση να τους εκδώσει στην Πύλη. Ήθελε να χρησιμοποιήσει τη ζωή των Ελλήνων επαναστατών ως ανταλλάξιμο χαρτί στις διπλωματικές συνομιλίες όσον αφορά ορισμένα αμφισβητήσιμα ζητήματα, τα οποία εκκρεμούσαν τότε στις σχέσεις μεταξύ των δυο αυτοκρατοριών. Όλες αυτές οι λεπτομέρειες του απαίσιου παζαρέματος, που συνεχίστηκε μερικούς μήνες, υπερβαίνουν τα όρια της παρούσας μελέτης⁹⁶. Ωστόσο, υπάρχει ένα ζήτημα που έχει άμεση σχέση με το

⁹⁵ E. Legrand, Documents inédits..., p. 64.

⁹⁶ Οι λεπτομέρειες αυτές υπάρχουν στο έργο του A. Daskalakis, Rhigas Velenstinlis..., p. 169-178.

κυρίως θέμα της έρευνάς μας. Ο λόγος γίνεται για το ρόλο του Κωνσταντίνου Υψηλάντη, ο οποίος κατά τις αυστροτουρκικές συνομιλίες που αφορούσαν το «*ζήτημα του Ρήγα*» διατελούσε μεγάλος δραγουμάνος της Πύλης.

Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης ήταν πατέρας του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας. Όπως συμβαίνει συχνά, ο ρόλος που έπαιξε ο γιος επέδρασε στους μελλοντικούς ιστορικούς, οι οποίοι σκιαγράφησαν το πορτρέτο του πατέρα. Απέδιδαν και στον Κωνσταντίνο Υψηλάντη επίσης διάφορα επαναστατικά σχέδια. Οφείλουμε να είμαστε πολύ προσεκτικοί όσον αφορά παρόμοιους ισχυρισμούς. Εκτός αυτού, υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να υποθέσουμε ότι ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, εφόσον ανήκε στα ηγετικά κλιμάκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως και οι άλλοι Φαναριώτες, ήταν πολέμιος των δημοκρατικών ιδεών. Ταυτόχρονα, όπως φαίνεται, προσπαθούσε να αντιδράσει στους ελιγμούς της αυστριακής διπλωματίας και να σώσει το Ρήγα.

Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης αντιλαμβανόταν πολύ καλά την πολιτική της Πύλης, ώστε να μην κατανοεί τι κίνδυνο αποτελούσε για τους Έλληνες το παιχνίδι που έπαιζε η αυστριακή διπλωματία. Θα μπορούσε να οδηγήσει την Πύλη σε μαζικές διώξεις εναντίον του ελληνικού πληθυσμού, κατά τη διάρκεια των οποίων, όπως έδειχνε η πείρα, έπεφταν κεφάλια επισκόπων, κοτζαμπάσηδων και Φαναριωτών. Επιπλέον, ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, όπως ήδη αναφέραμε, κατά τα φαινόμενα, γνώριζε προσωπικά το Ρήγα, ο οποίος είχε διατελέσει γραμματέας του πατέρα του.

Η υπόθεση ότι ο μεγάλος δραγουμάνος της Πύλης δρούσε εναντίον της αυστριακής διπλωματίας προς όφελος του Ρήγα και των συντρόφων του, που έχει εκφραστεί συν τοις άλλοις και από τον καθηγητή Α. Δασκαλάκη⁹⁷, βρίσκει, μπορούμε να πούμε, κάποια επιβεβαίωση σε ένα άγνωστο έγγραφο – αναφορά του Ρώσου απεσταλμένου στην Κωνσταντινούπολη Β. Π. Κοτσούμπεη προς τον Παύλο Α΄ στις 15 (26) Φεβρουαρίου του 1798⁹⁸. Ο Β. Π. Κοτσούμπεη, αναφερόμενος στις πληροφορίες που πήρε από το μεγάλο δραγουμάνο της Πύλης, έγραφε:

«Κάποιοι Ρήγας, Έλληνας, ο οποίος υπηρετούσε στη Βλαχία παρά τον οσποδάρο Καραντζά και άλλους πρίγκιπες, άνθρωπος ο οποίος ασχολείται διαρκώς με τη μάθηση και διαθέτει φλογερή φαντασία, εφ' όσον εγκατα-

⁹⁷ Α. Daskalakis, Rhigas Velenstinli..., p. 173-177.

⁹⁸ ΑΕΠΡΑ. Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία. Φ. 863, φ. 39-40.

στάθηκε κάποτε στην Τεργέστη, οραματίστηκε να αποκαταστήσει την ελευθερία των συμπατριωτών του, αναζήτησε μερικούς συντρόφους, εξίσου άφρονες με αυτόν, μετέφρασε το γαλλικό σύνταγμα στην ελληνική γλώσσα και το εκτύπωσε στη Βιέννη σε τυπογραφείο εκδότη ελληνικής εφημερίδας, ο οποίος επίσης συμμετείχε στη συνωμοσία, απέστειλε πολλά κιβώτια μ' αυτό και άλλα αντίστοιχα των προθέσεών τους δημιουργήματα στην Τεργέστη, ούτως ώστε να διανεμηθούν σε διάφορους τόπους των εδώ περιφερειών. Άλλοι εξέφρονες Έλληνες που ασκούσαν εμπόριο στη Βιέννη, όταν πληροφορήθηκαν τα καθέκαστα, προβλέποντας σε μια τέτοια επιχείρηση την χρεοκοπία του έθνους τους, έσπευσαν να ενημερώσουν την αστυνομία, η οποία προέβη σε κατάσχεση των κιβωτίων και στη σύλληψη του προαναφερθέντος Ρήγα. Ο τελευταίος επιχείρησε να αυτοχειριαστεί. Ωστόσο, το τραύμα του δεν ήταν επικίνδυνο και διεκομίσθη στη Βιέννη, όπου, όπως άλλωστε και στην Τεργέστη, είχαν συλληφθεί και μερικοί ακόμη Έλληνες και τώρα διενεργείται έρευνα επί της υποθέσεως».

Το έγγραφο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς παραθέτει ουσιαστικά εκείνη την ερμηνεία την οποία ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης προσπάθησε να δώσει στο κίνημα του Ρήγα Βελεστινλή. Ο Υψηλάντης, σε αντιπαράθεση με τους ισχυρισμούς του Αυστριακού απεσταλμένου στην Κωνσταντινούπολη, δήλωνε ότι οι Έλληνες επαναστάτες δεν αποτελούσαν κανέναν κίνδυνο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στη συνωμοσία συμμετείχε μια μικρή ομάδα ανθρώπων: ο ίδιος ο Ρήγας και «μερικοί σύντροφοί του, το ίδιο άφρονες με αυτόν». «Άλλοι εξέφρονες Έλληνες» (και όχι μόνο ο καταδότης Οικονόμου) στράφηκαν εναντίον του Ρήγα και βοήθησαν στην αποκάλυψη της συνωμοσίας του. Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης προσπαθούσε να επιδράσει με τον ίδιο τρόπο, κατά τα φαινόμενα, στο μεγάλο βεζίρη και στους άλλους υψηλούς αξιωματούχους της Πύλης. Ωστόσο, το έγγραφο αυτό δε χαρακτηρίζει απλώς τη θέση του Κωνσταντίνου Υψηλάντη στην «υπόθεση του Ρήγα», αλλά αποτελεί σημαντική μαρτυρία του γεγονότος ότι στην οικογένεια του Υψηλάντη η ιστορία της ζωής και του αγώνα του Ρήγα ήταν γνωστή από πρώτο χέρι και είχε μεγάλη επίδραση στους γιους του Κωνσταντίνου Υψηλάντη, οι οποίοι αργότερα ακολούθησαν τα βήματα του υπέροχου επαναστάτη.

Η τύχη του Ρήγα και των ομοϊδεατών του ήταν τραγική. Το υπουργικό συμβούλιο της Βιέννης, αφού πέτυχε από την Πύλη συγκεκριμένα πολιτικά «ανπισταθμιστικά οφέλη», αποφάσισε να παραδώσει τους συλληφθέν-

ντες Έλληνες στις τουρκικές αρχές. Στις 27 Απριλίου του 1798 ο Ρήγας και επτά από τους συντρόφους του βγήκαν από τις φυλακές της Βιέννης. Τους αλυσοδεμένους επαναστάτες συνόδευσε μέχρι τα τουρκικά σύνορα ενισχυμένη συνοδεία. Μετά από μια πολύ δύσκολη πεζοπορία μέσω ενός μεγάλου τμήματος του αυστριακού εδάφους και της διαπόρθημης με πλοίο μέσω του Δούναβη, στις 10 Μαΐου του 1798, οι οκτώ Έλληνες επαναστάτες, ο Ρήγας Βελεστινλής, ο Ευστράτιος Αργέντης, ο Δημήτριος Νικολίδης, ο Παναγιώτης Εμμανουήλ, ο Ιωάννης Εμμανουήλ, ο Αντώνιος Κορωνιός, ο Θεοχάρης Τουρούντζιας και ο Ιωάννης Καρατζάς, παραδόθηκαν με κατάσταση που έφερε τις αντίστοιχες υπογραφές από τον Αυστριακό αξιωματικό στον (εκτελούντα χρέη κυβερνήτη) Τούρκο καϊμακάμη στο Βελιγράδι. Τους έκλεισαν στο φρούριο Neboice.

Η είδηση ότι ο Ρήγας και οι φίλοι του βρίσκονταν στο φρούριο του Βελιγραδίου και θα μεταφέρονταν στην Κωνσταντινούπολη, όπου τους περίμενε σίγουρος θάνατος, προκάλεσε μεγάλη αναταραχή τόσο στην Ελλάδα όσο και στις παρούσιες της αλλοδαπής. Έγιναν πολλές προσπάθειες για την απελευθέρωσή τους. Η Πύλη, φοβούμενη ότι θα προσπαθούσαν να ελευθερώσουν τους συλληφθέντες κατά τη μεταφορά προς την Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε χωρίς ιδιαίτερη δημοσιότητα να τους εξοντώσει επί τόπου. Η σχετική διαταγή έφτασε στον καϊμακάμη του Βελιγραδίου. Τη νύχτα της 12ης (24ης) Ιουνίου, σύμφωνα με την αναφορά του συνταγματάρχη Σερτζ, του Αυστριακού στρατιωτικού κυβερνήτη του Σεμλίνου, ο Ρήγας και οι σύντροφοί του στραγγαλίστηκαν στο φρούριο Neboice του Βελιγραδίου⁹⁹.

Ο Ρήγας Βελεστινλής κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ιστορία του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος. Εκείνος επεξεργάστηκε το πολιτικό και ιδεολογικό πρόγραμμά του, προσδίδοντάς του έναν έντονα υπογραμμισμένο επαναστατικό και δημοκρατικό χαρακτήρα. Οι άλλες επαναστατικές οργανώσεις που εμφανίστηκαν μετά τη διάλυση της «Εταιρείας» του διατήρησαν τις ιδεολογικές και τακτικές επιδιώξεις που πρότεινε ο διακεκριμένος αγωνιστής για την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Υπάρχουν λόγοι να υποστηρίξουμε ότι η οργανωτική μορφή του ελληνικού επαναστατικού κινήματος στις παραμονές της Επανάστασης του 1821, δηλαδή η κρυφή εταιρεία, ήταν επίσης πρόταση του Ρήγα. Με

⁹⁹ E. Legrand, Documents inédits..., p. 164-166.

τα φλογερά επαναστατικά έργα του, που γνώρισαν ευρεία διάδοση στην ελληνική κοινωνία, με το παράδειγμα της ηρωικής του ζωής προσέλκυσε δεκάδες χιλιάδες Έλληνες πατριώτες στον απελευθερωτικό αγώνα. Οι συναγωνιστές του, που κατάφεραν να διαφύγουν τη σύλληψη, μετά τον τραγικό θάνατο του υπέροχου γιου της Ελλάδας, συνέχισαν την επαναστατική δράση τους. Ορισμένοι απ' αυτούς βρήκαν καταφύγιο στα Ιόνια Νησιά, τα οποία αποτελούσαν επί σειρά ετών σημαντική εστία του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος.

Τον Αύγουστο του 1798 ξέσπασε ο Γαλλοτουρκικός Πόλεμος. Ένα από τα αποτελέσματά του ήταν η συμφωνία συμμαχίας μεταξύ Τουρκίας και Ρωσίας. Ο ρωσικός στόλος με επικεφαλής το Φ. Ουσακόφ και σε συντονισμό με τον τουρκικό στόλο στα τέλη του 1798 – αρχές του 1799 έδιωξε τους Γάλλους από τα Ιόνια Νησιά. Η τύχη αυτών των νησιών καθορίστηκε από τη ρωσοτουρκική συμφωνία στις 21 Μαρτίου (1 Απριλίου) του 1800¹⁰⁰. Σύμφωνα με αυτή, στο Ιόνιο Πέλαγος ιδρύθηκε στη θέση των πρώην βενετικών κτήσεων ένα αυτόνομο κράτος, η Πολιτεία των Ηνωμένων Επτά Νήσων. Η κυριαρχία του νέου κράτους ήταν αισθητά περιορισμένη. Επικυρίαρχος ήταν ο σουλτάνος, ενώ εγγυητής και προστατής ο τσάρος.

Η εξάρτηση της Ιονικής Πολιτείας από την Πύλη ήταν μηδαμινή, ενώ από τη Ρωσία πολύ ουσιαστική. Όλα αυτά τα χρόνια της ύπαρξης της Πολιτείας (με ένα διάλειμμα από το 1800 έως το 1802) στα νησιά του Ιονίου βρίσκονταν ρωσικά στρατεύματα. Ο ειδικός εκπρόσωπος του τσάρου στην Πολιτεία των Επτά Νήσων κόμης Γ. Μοτσενίγκο πραγματοποιούσε έλεγχο στην εξωτερική και την εσωτερική πολιτική της κυβέρνησής της¹⁰¹.

Η ίδρυση και η ίδια η ύπαρξη της Πολιτείας των Επτά Νήσων έπαιξε μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξη του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος. Τρεις ήμισι αιώνες μετά τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εμφανίστηκε και πάλι ελληνικό κράτος με εθνική διοίκηση.

¹⁰⁰ Το κείμενό της υπάρχει στο «Η Εξωτερική πολιτική της Ρωσίας κατά τον 19ο αι. και στις αρχές του 20ού». Έγγραφο του ρωσικού υπουργείου Εξωτερικών, σειρά 1, τ. 1, Μόσχα, 1960, σελ. 704-706.

¹⁰¹ Αναλυτικά για τις σχέσεις μεταξύ της Ρωσίας και του ιονικού κράτους, βλέπε Α. Στατισλάφσκαγια, Η Ρωσία και η Ελλάδα στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. (Από την ιστορία της πολιτικής της Ρωσίας στα νησιά του Ιονίου (1798-1807), «Ιστορία της ΕΣΣΔ», 1960, Νο 1.

Η κυβέρνηση της Πολιτείας έδινε ιδιαίτερη προσοχή στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας¹⁰², στην ίδρυση ελληνικών σχολείων. Η ίδια η Πολιτεία έγινε σχολείο τόσο για τη στρατιωτική εκπαίδευση όσο και για τη μύηση στη διακυβέρνηση για πολλούς Έλληνες πατριώτες, οι οποίοι αργότερα πρόσφεραν πολλά στην υπόθεση της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Εδώ άρχισε την πολιτική του δραστηριότητα ο Καποδίστριας. Ο μέλλον υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας και κυβερνήτης της Ελλάδας, από το 1803 έως το 1806, είχε τη θέση του γραμματέα του κράτους στην Πολιτεία των Επτά Νήσων¹⁰³. Στα νησιά κατέφευγαν για να σωθούν από τις διώξεις των τουρκικών αρχών διακεκριμένοι καπετάνιοι της ηπειρωτικής Ελλάδας μαζί με τα αποσπάσματά τους. Ο συνολικός αριθμός των φυγάδων το 1806 έφτασε τις τρεις χιλιάδες¹⁰⁴.

Ορισμένοι από αυτούς συμμετείχαν στα συγκροτημένα από τη ρωσική διοίκηση στρατιωτικά τμήματα από Αλβανούς και Έλληνες εθελοντές, τα οποία αποτελούσαν το «*Ελληνικό σώμα*», ο αριθμός του οποίου ξεπερνούσε το 1807 τα 4.000 άτομα¹⁰⁵. Σ' αυτά τα τμήματα απέκτησαν πολύ καλή στρατιωτική εκπαίδευση ορισμένοι Έλληνες στρατιωτικοί ηγέτες, οι οποίοι δοξάστηκαν στη συνέχεια στον πόλεμο για την ανεξαρτησία (1821-1829). Γενικά, η Πολιτεία των Επτά Νήσων αποτέλεσε παράδειγμα ελληνικής πολιτειακής συγκρότησης στις παραμονές της αποφασιστικής μάχης για την ανεξαρτησία της Ελλάδας. Σ' αυτήν, όπως έγραφε ένας Έλληνας ιστορικός, «*όλοι οι Έλληνες εκείνης της εποχής είδαν την αυγή της ανεξαρτησίας τους*»¹⁰⁶.

Η Πολιτεία των Επτά Νήσων ήταν επίσης και ένα από τα κέντρα προπαγάνδας των επαναστατικών και δημοκρατικών ιδεών του Ρήγα Βελεσπινλή.

¹⁰² Κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας επίσημη γλώσσα στα νησιά του Ιονίου ήταν η ιταλική.

¹⁰³ Αναλυτικά για την περίοδο της πολιτικής δραστηριότητας του Καποδίστρια στα Επτάνησα βλέπε Σ. Δ. Λουκάτου, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, Αθήνα, 1959.

¹⁰⁴ Α. Μ. Στανιολάφοκαγια, *Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου (1798-1807)*, Μόσχα, 1962, σελ. 301.

¹⁰⁵ Γ. Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι.*, σελ. 235. Για τα αλβανικά και ελληνικά στρατιωτικά τμήματα βλέπε επίσης: Α. Μ. Στανιολάφοκαγια, *Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου*, σελ. 309-311.

¹⁰⁶ S. Th. Laskaris, *Capodistrias avant la révolution grecque*, Lausanne, 1918, p. 26.

Όπως ήδη είπαμε, ένας από τους ομοϊδεάτες του Ρήγα, ο Χ. Περραιβός, κατόρθωσε να ξεφύγει από τα χέρια της αυστριακής αστυνομίας. Κατέφυγε στα νησιά του Ιονίου, τα οποία τότε βρίσκονταν ακόμα υπό γαλλική διοίκηση. Ο Περραιβός το 1798 εξέδωσε ορισμένα επαναστατικά έργα του Ρήγα σε ελληνικό τυπογραφείο στην Κέρκυρα, που είχε ανοίξει κατόπιν εντολής του Βοναπάρτη¹⁰⁷. Ο Περραιβός, μετά την αποβίβαση των ρωσικών στρατευμάτων στα νησιά του Ιονίου, ως δημοκράτης και άνθρωπος συνδεδεμένος με τους Γάλλους, ήταν αναγκασμένος να κρυφτεί στην Πάργα (Ηπειρο). Εδώ συνέχισε την επαναστατική του δραστηριότητα και αλληλογραφούσε μυστικά με πολλούς Έλληνες πατριώτες, μεταξύ των οποίων και με τον άλλο συνεργάτη του Ρήγα, τον Αθανάσιο Ψαλίδα, που είχε εγκατασταθεί τότε στα Ιωάννινα¹⁰⁸.

Το φθινόπωρο του 1803 ο Περραιβός, αφού πρώτα επισκέφτηκε το Παρίσι, έφτασε στη Ζάκυνθο¹⁰⁹. Σύμφωνα με τις εικασίες του Ρώσου υποπρόξενου στη Ζάκυνθο Α. Σαντρίνι, το ταξίδι του Περραιβού είχε σχέση με τα σχέδια απελευθέρωσης της Ελλάδας¹¹⁰. Ο Περραιβός, παρά τη φήμη του επαναστάτη και του οπαδού της Γαλλίας που είχε, βρήκε μια θέση σε κρατική υπηρεσία της Πολιτείας των Επτά Νήσων. Το 1804 διορίστηκε δάσκαλος σε δημόσιο σχολείο στην Κέρκυρα¹¹¹. Το 1807, μετά το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο, έγινε δεκτός σε ρωσική στρατιωτική υπηρεσία και ασχολήθηκε με τη συγκρότηση εθελοντικών τμημάτων από Έλληνες και Αλβανούς¹¹². Στο «Ελληνικό σώμα» υπηρετούσε επίσης στο βαθμό του ταγματάρχη¹¹³ ο γνωστός κλέφτης Αναγνώστης Παπαγεωργίου (Αναγνωσταράς), ο οποίος, όπως πίστευαν, είχε επίσης σχέσεις με το Ρήγα.

Η ρωσική διοίκηση ήταν αναγκασμένη να χρησιμοποιεί τα συγκεκρι-

¹⁰⁷ Α. Daskalakis, Les oeuvres de Rhigas Velenstinlis, Paris, 1937, p. 28-29.

¹⁰⁸ Λ. Ι. Βρανούση, Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο Διδάσκαλος του Γένους, 1767-1829, Ιωάννινα, 1952, σ. 31-34.

¹⁰⁹ Ο υποπρόξενος στη Ζάκυνθο Α. Σαντρίνι προς το Γ. Ντ. Μοτσενίγκο, 23 Νοεμβρίου (5 Δεκεμβρίου) 1803, ΑΕΠΡΑ, Α. Ιόνια νησιά, 1803-1807, Φ. 18, φ. 4.

¹¹⁰ Στο ίδιο, φ. 55.

¹¹¹ Σ. Λουκάτου, Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία, σ. 70.

¹¹² Ο Ε. Γ. Παπαδόπουλος προς το Γ. Ντ. Μοτσενίγκο, 1 (13) Μάρτη 1807, ΑΕΠΡΑ, Α. Νησιά του Ιονίου, Φ. 28, φ. 462.

¹¹³ «Ο κατάλογος των αξιωματούχων που συμμετείχαν στη λεγεώνα των ελαφρά οπλισμένων τυφεκιοφόρων στην Κέρκυρα...» Προσθήκη στην επιστολή από τις 11 (23) Φεβρουαρίου του 1809 προς τον υπουργό των Στρατιωτικών Α. Ν. Σαλτικόφ), ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, 2-25, 1809, Φ. 2, φ. 1.

μένα αυτά άτομα, τα οποία είχαν επαναστατικές διαθέσεις, όπως ο Περραιβός και ο Αναγνωσταράς, απλώς λόγω της μεγάλης ανάγκης της για αξιωματικούς για τη συγκρότηση εθελοντικών στρατιωτικών τμημάτων από Έλληνες και Αλβανούς. Τα πρώτα χρόνια του 19ου αι. στην Ελλάδα ενισχυόταν η γαλλική επίδραση εις βάρος της ρωσικής. Η γαλλική προπαγάνδα εκμεταλλευόταν με έξυπνο τρόπο την τεράστια ελκτική δύναμη που είχαν για τον ελληνικό λαό οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Οι Γάλλοι πράκτορες, για να κλονίσουν την παραδοσιακή πίστη στην «*Αγία Ρωσία*», χρησιμοποιούσαν επίσης την επίτευξη της συμμαχίας τότε μεταξύ του Ρώσου τσάρου και του Τούρκου σουλτάνου. Η τσαρική κυβέρνηση, ανήσυχη με τις επιδιώξεις του Ναπολέοντα στην Ελλάδα, επεξεργάστηκε μια σειρά απαντητικών πράξεων. Η ρωσική αντιπροπαγάνδα στην Ελλάδα, όπως έδειξαν οι μελέτες της Α. Σ. Στανισλάφσκαγια, χρησιμοποίησε μια πολύ ενδιαφέρουσα πρακτική.

Οι Ρώσοι πράκτορες, σύμφωνα με επίσημη κυβερνητική οδηγία, για να καταστρέψουν το φωτοστέφανο που δημιουργήθηκε γύρω από τη Γαλλία, έπρεπε να πείσουν τους Έλληνες ότι «*στην πραγματικότητα στην ίδια τη Γαλλία η ελευθερία ισχύει μόνο κατ' όνομα, ενώ ο Βοναπάρτης κυβερνά απολυταρχικά*»¹¹⁴. Για τη διεξαγωγή προπαγάνδας σε ένα τόσο «*εκλεπτυσμένο*» για τη ρωσική κυβέρνηση θέμα απαιτούνταν άνθρωποι οι οποίοι είχαν αρκετό κύρος και οι οποίοι κατανοούσαν τη σημασία αυτών των πολιτικών εννοιών, όπως η «*ελευθερία*». Γι' αυτό ακριβώς, η ρωσική κυβέρνηση προσπάθησε να χρησιμοποιήσει για τους δικούς της πολιτικούς σκοπούς ορισμένους διακεκριμένους Έλληνες πατριώτες. Από αυτή την άποψη ενδεικτική είναι η ιστορία του Νικόλαου Πάγκαλου.

Παραπάνω έγινε λόγος για το Ν. Πάγκαλο αναφορικά με το απελευθερωτικό κίνημα της περιόδου του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1787-1791). Ήταν συνεργάτης του Κατσώνη και συμμετείχε στην ελληνική αντιπροσωπεία που επισκέφτηκε κατά τα έτη 1789-1790 την Πετρούπολη. Μετά το τέλος του πολέμου ο Πάγκαλος υπηρετούσε στο ρωσικό στρατό με το βαθμό του ταγματάρχη. Το 1796 διοικούσε τον ελληνικό ουλαμό στην Οδησό¹¹⁵. Το καλοκαίρι του 1799, μετά τη διάλυση του ουλαμού, επέ-

¹¹⁴ Α. Μ. Στανισλάφσκαγια, Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου, σελ. 284.

¹¹⁵ Τ.Γ. Θεοχαρίδη, Ο ελληνικός ένοπλος αποικισμός στα ουκρανικά παράλια στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., «Επετηρίς της επιτροπής περιφερειακών μελε-

στρεψε στην Ελλάδα. Ωστόσο, ο Ρώσος απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη Β. Σ. Τομαράς θεώρησε ύποπτο τον Έλληνα αξιωματικό για προθέσεις «*πρόκλησης αναταραχής*» στα νησιά του Ιονίου, τον συνέλαβε και τον έστειλε στη Ρωσία. Ο απεσταλμένος στην αναφορά του προς την κυβέρνηση χαρακτήρισε το συλληφθέντα «*επικίνδυνο επαναστάτη*». Κατά τα λεγόμενά του, ο Πάγκαλος «*είναι ένας από τους πιο ανήσυχους Έλληνας, λαοπλάνος ρήτορας, που παντού συγκεντρώνει οπαδούς*»¹¹⁶.

Θα περίμενε κανείς ότι μετά από αυτό το γεγονός, η φήμη του Πάγκαλου στα μάτια των επίσημων κύκλων της Ρωσίας θα είχε τρωθεί ανεπιστρεπτί. Ωστόσο, το 1803 η ρωσική κυβέρνηση, ασχολούμενη με τον αγώνα εναντίον της γαλλικής διείσδυσης στην Ελλάδα, αποφάσισε να προσπαθήσει να χρησιμοποιήσει αυτό τον επαναστάτη για προπαγάνδα εναντίον του Ναπολέοντα. Το 1804 ο Πάγκαλος έφτασε στην Ελλάδα με ενέργειες Ρώσων διπλωματών. Ωστόσο, εδώ, στην πολιτική του δραστηριότητα υπερέβη τα όρια που του είχε καθορίσει η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Α'. Στο Μοριά ο Πάγκαλος ήλθε σε επαφή με τις πατριωτικές δυνάμεις και άρχισε την προετοιμασία του απελευθερωτικού αγώνα. Η ρωσική κυβέρνηση αποκήρυξε τον Πάγκαλο και αυτός αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα, δε σταμάτησε, όμως, την επαναστατική πατριωτική του δραστηριότητα. Το 1806 βρισκόταν ήδη στη Βλαχία, όπου έπειτα από συμφωνία με τον οσποδόρο Κ. Υψηλάντη συγκρότησε εθελοντικό «*Ελληνικό σώμα*», το οποίο πήρε μέρος στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1806-1812¹¹⁷.

τών Οδησού παρά την Ουκρανική Ακαδημία Επιστημών», μέρος 4-5. Τμήμα μελέτης της ελληνικής μειονότητας, τόμος 1, Οδησός, 1930. σελ. 16.

¹¹⁶ Α. Μ. Στανισλάφσκαγια, Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου, σελ. 303.

¹¹⁷ Στα επόμενα χρόνια ο Πάγκαλος συνέχισε την επαναστατική του δραστηριότητα. Το 1818 βρέθηκε στα νησιά του Ιονίου. Ο Κολοκοτρώνης, ξακουστός κλέφτης της Ελλάδας, ακριβώς από αυτόν έμαθε για την ύπαρξη της Φιλικής Εταιρείας (Θ. Κολοκοτρώνης, Απομνημονεύματα, Αθήνα, 1965, σ. 69). Έτσι, ο Πάγκαλος είχε τη σπάνια τύχη να κάνει όλη εκείνη τη διαδρομή του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος από το Λάμπρο Κατσώνη έως τη Φιλική Εταιρεία. Αυτός ο ηρωικός άνθρωπος στάθηκε περισσότερο από τρεις δεκαετίες στην πρώτη γραμμή του αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ενδιαφέροντα βιογραφικά στοιχεία γι' αυτόν, που εδράζονται σε αρχειακό υλικό, παραθέτει η σοβιετική ερευνήτρια Α. Μ. Στανισλάφσκαγια (Α. Μ. Στανισλάφσκαγια, Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου, σελ. 303-307). Η ελληνική ιστοριογραφία, όσο εμείς γνωρίζουμε, δεν έχει ασχοληθεί με τον Πάγκαλο. Αναμφισβήτητα, ο δρόμος της ζωής αυτού του υπέροχου πατριώτη και επαναστάτη χρήζει ειδικής έρευνας.

Το 1807 άρχισαν οι στρατιωτικές εκθροπραξίες μεταξύ της Ρωσίας και της Τουρκίας. Στο Αρχιπέλαγος εμφανίστηκε η ρωσική μοίρα υπό τη διοίκηση του ναύαρχου Δ. Ν. Σενιάβιν. Οι Έλληνες αναστατώθηκαν εκ νέου. Πολλοί καπετάνιοι Κλέφτες και Αρματολοί πρότειναν τη συνδρομή τους προς το ρωσικό στόλο. Ένας απ' αυτούς, ο Νικόλαος Τσάρος (Νικοτσάρας), ο οποίος συναντήθηκε με το Σενιάβιν στο νησί Τένεδος, στα τέλη του Ιουλίου του 1807 αποβιβάστηκε στις ακτές της Μακεδονίας μαζί με απόσπασμα 550 ατόμων (στην περιοχή της Κατερίνης). Σχεδίαζε να ενωθεί με τα αποσπάσματα των κλεφτών και των αρματολών, ώστε να ανοίξει μαζί με αυτούς δρόμο και να ενωθεί με τα ρωσικά στρατεύματα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ωστόσο, αυτό το παράτολμο σχέδιο ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί. Ο Νικοτσάρας, αφού έχασε σε σκληρές μάχες, που κράτησαν δυο μήνες, ένα μεγάλο μέρος των ανδρών του, αναγκάστηκε να κρυφτεί στα μοναστήρια του Αγίου Όρους¹¹⁸. Οι Έλληνες ιστορικοί συνδέουν και την εξέγερση του Ε. Βλαχάβα, που ξέσπασε την άνοιξη του 1808 στη Θεσσαλία, με την αναταραχή που προκάλεσε στους Έλληνες ο νέος Ρωσοτουρκικός Πόλεμος¹¹⁹.

Ωστόσο, γενικά ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1806-1812 δεν οδήγησε σε τόσο σημαντικές απελευθερωτικές εξεγέρσεις στην Ελλάδα, όπως οι δυο προηγούμενοι. Αυτό οφειλόταν αναμφισβήτητα στην πικρή εμπειρία που είχαν οι Έλληνες από τους προηγούμενους Ρωσοτουρκικούς Πολέμους (1768-1774 και 1787-1791). Εδώ πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο αρχηγός των ρωσικών δυνάμεων στη Μεσόγειο Θάλασσα, διακεκριμένος στόλαρχος Δ. Ν. Σενιάβιν, δεδομένου ότι η τσαρική κυβέρνηση δεν εξέφρασε καμία επιθυμία να βοηθήσει στην απελευθέρωση της Ελλάδας, προσπάθησε να μην ξεσηκώσει τους Έλληνες με μάταιες υποσχέσεις. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η διακήρυξη προς τους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εξ αφορμής της κήρυξης του Ρωσοτουρκικού Πολέμου, είχε σκοπίμως συγγραφεί με αόριστες εκφράσεις και δεν περιείχε τις συνηθισμένες υποσχέσεις περί απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό¹²⁰. Και τέλος, δεν ήταν αμελητέο το γεγονός ότι κατά το

¹¹⁸ Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, σ. 580-582.

¹¹⁹ Α. Βακαλοπούλου, Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια και για την επανάσταση του Θύμιου Μπλαχάβα στη Θεσσαλία, «Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής», τ. 9 (1965), σ. 244-250.

¹²⁰ Α. Μ. Στανισλάφσκαγια, Οι Ρωσο-αγγλικές σχέσεις και τα προβλήματα της Μεσογείου, σελ. 312-313.

δεύτερο ήμισυ του 1807 οι Ρώσοι εγκατέλειψαν τα νησιά του Ιονίου, την κύρια βάση τους για τις πολιτικές και στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Αυτό δε σήμανε και το τέλος της ύπαρξης της Πολιτείας των Επτά Νήσων.

Ο Αλέξανδρος Α', μετά την αποτυχημένη κατάληξη του Ρωσογαλλικού Πολέμου (1805-1807), σύμφωνα με το μυστικό άρθρο της συνθήκης ειρήνης που υπογράφηκε στο Τιλσίτ, «*παραχώρησε*» τα Ιόνια Νησιά στο Ναπολέοντα. Αυτά έγιναν γαλλικό έδαφος και οι κάτοικοί τους υπήκοοι του Γάλλου αυτοκράτορα.

Έτσι, η Πολιτεία των Επτά Νήσων, το πρώτο ελληνικό κράτος των νέων χρόνων, χάθηκε από τον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης. Η διάρκεια ζωής της ήταν επτά χρόνια. Η συμφωνία του Τιλσίτ για τα Ιόνια Νησιά προκάλεσε μεγάλη απογοήτευση στην Ελλάδα και αποδυνάμωσε τη ρωσική επιρροή σε αυτήν. Αναμφισβήτητα, είχε αρνητικά επακόλουθα για την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικού κινήματος.

Μετά το θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή το εθνικό κίνημα στην Ελλάδα και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού συνέχισε να αναπτύσσεται. Εμφανίστηκαν μια σειρά μυστικές επαναστατικές οργανώσεις (γι' αυτές θα γίνει λόγος παρακάτω). Ευρείες διαστάσεις πήραν τόσο η εθνική διαφωτιστική δραστηριότητα όσο και η εθνική προπαγάνδα. Στην Ελλάδα ιδρύονταν νέα σχολεία με χρήματα κυρίως των πλούσιων εμπόρων που ζούσαν στο εξωτερικό. Στις αρχές του 19ου αι. λειτουργούσαν εδώ μόνο 14 ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης, με αναλυτικά προγράμματα παραπλήσια του επιπέδου των ευρωπαϊκών γυμνασίων και λυκείων¹²¹. Αυξήθηκαν άρδην οι εκδόσεις έντυπου υλικού στα ελληνικά. Την τελευταία δεκαετία του 18ου αι. εκδόθηκαν βιβλία Ελλήνων επιστημόνων και διανοητών, αλλά και μεταφρασμένα έργα, περισσότερα, απ' ό,τι σε όλη την προηγούμενη ιστορία της Ελλάδας, από τη διάλυση ακόμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας¹²². Άρχισαν να εκδίδονται ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά¹²³. Εδώ θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι όλα τα ελληνικά βιβλία δημοσιεύονταν στο εξωτερικό: στο Παρίσι, στο Λιβόρνο, στη

¹²¹ Capodistrias, *Mémoire sur l'état actuel des Grecs*, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 13377, φ. 249.

¹²² Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* [Paris, 1803], p. 61.

¹²³ Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τ. 1, σ. 588-589.

Βενετία, στη Μόσχα, στη Βιέννη, στην Πειρούπολη και σε άλλες πόλεις. Στην ίδια την Ελλάδα, στις συνθήκες δεσποτικής διοίκησης των Τούρκων πασάδων και της κοινωνικοοικονομικής καθυστέρησης της χώρας, τέτοιου είδους εθνικοπολιτιστική δραστηριότητα είχε να αντιμετωπίσει τεράστια εμπόδια.

Μεταξύ των βιβλίων που εκδόθηκαν στις αρχές του 19ου αι. στη νέα ελληνική γλώσσα ήταν και έργα διαποτισμένα με τις προοδευτικές ιδέες εκείνης της εποχής, οι οποίες καλούσαν σε επαναστατικό αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Στην πρώτη θέση μεταξύ αυτών πρέπει να τοποθετήσουμε ένα ανώνυμο έργο που εκδόθηκε το 1806 στην Ιταλία: «Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας». Ο συγγραφέας του ήταν άνθρωπος με πολύ ριζοσπαστικές απόψεις, οπαδός του Ρήγα, στον οποίο αφιέρωσε το έργο του. Σ' αυτό θεμελιώθηκαν και αναπτύχθηκαν πιο πολλές θεωρητικές θέσεις του διακεκριμένου Έλληνα επαναστάτη δημοκράτη. Συν τοις άλλοις, στο βιβλίο δόθηκε μεγάλη προσοχή στην ανάλυση της κοινωνικής δομής της ελληνικής κοινωνίας. Ο συγγραφέας κατηγορεί τους ιερείς, τους μοναχούς, τους προεστούς ως συμμάχους των Τούρκων και σκληρούς εκμεταλλευτές του λαού.

Σ' αυτό το επαναστατικό έργο δίδεται μεγάλη προσοχή στον τρόπο και στην πορεία διεξαγωγής του αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Η κεντρική ιδέα που διαπνέει όλο το κείμενο είναι η εξής: Οι Έλληνες δεν πρέπει να περιμένουν πότε θα τους «ελευθερώσουν» οι ξένοι, αλλά οφείλουν να πάρουν την υπόθεση της απελευθέρωσης στα χέρια τους. Ο συγγραφέας, για να εμπνεύσει τους συμπατριώτες του ώστε να αποκτήσουν εμπιστοσύνη στις ίδιες τους τις δυνάμεις, τους θυμίζει τον ηρωικό αγώνα των Σουλιωτών και των Μανιατών για την ανεξαρτησία τους, τις νίκες των Υδραίων εναντίον των ξένων πειρατών, και φέρνει ως παράδειγμα τον επιτυχή αγώνα για εθνική ανεξαρτησία της σερβικής εξέγερσης του 1804. Όπως είναι γνωστό, ο Ρήγας ήταν επίσης οπαδός της στήριξης των επαναστατών στις ίδιες τους τις δυνάμεις στον αγώνα για ανεξαρτησία, αλλά έτρεφε ακόμα ορισμένες αυταπάτες αναφορικά με την πολιτική του Βοναπάρτη στο ελληνικό ζήτημα.

Ωστόσο, τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά το θάνατο του Ρήγα θεράπευσαν το προοδευτικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας από αυτές τις αυταπάτες. Ο συγγραφέας της ανώνυμης επαναστατικής πραγματείας απευθύνεται με μεγάλη πειθώ προς τον αναγνώστη: «Και ποίος στο-

χαστικός άνθρωπος ημπορεί να πιστεύση ότι όποιος από τους αλλογενείς δυνάστας ήθελε κατατροπώσει τον Οθωμανόν, ήθελε μας αφήσει ελευθέρους; Ω απάτη επιζήμιος! Μην είσθε αδελφοί μου τόσο ευκολόπιστοι. Αναγνώσατε την ιστορίαν και μάθετε, ότι οι Ρωμαίοι έταξαν των Ελλήνων και διαυθέντευσιν και ελευθερίαν. Αλλ' αφού εμβήκαν εις την Ελλάδα, ευθύς την εκήρυξαν επαρχίαν τους. Ίδετε και τα τωρινά παραδείγματα, όπου η πολυποίκιλος στροφή της γαλλικής σιάσεώς μας παρασταίνει. Ο δυνάστης των με ταξίματα μεγάλα και με τοιαύτα μέσα, απόκτησεν όσα κατά το παρόν έχει, και πως εσείς νομίζετε να σας δοθεί η ελευθερία από αλλογενείς;». ¹²⁴

Από τον ίδιο ακόμη κύκλο των οπαδών και των συνεκιστών του Ρήγα προήλθε και η ποιητική σάτιρα: «Ρωσσαγγλογάλλος», η οποία γράφτηκε μεταξύ του 1807 και του 1810 και κυκλοφορούσε από χέρι σε χέρι σε χειρόγραφη μορφή στην Ελλάδα. Τη διαπερνούσε η σκέψη ότι οι Έλληνες έπρεπε οι ίδιοι να αγωνιστούν για την ελευθερία της πατρίδας τους και να μην ελπίζουν σε ξένες λόγχες. Στη σάτιρα αυτή ήταν πολύ έντονη η αντιφεουδαρχική και η αντικληρική κατεύθυνση. Ο συγγραφέας δείχνει την εκθροικότητα των φεουδαρχικών στρωμάτων στην υπόθεση της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Βάζει στα χείλη του Φαναριώτη, για παράδειγμα, την εξής ρήση: «*Η απελευθέρωση της Ελλάδας θα είναι η δική μου χρεοκοπία*» ¹²⁵.

Εννοείται ότι δεν ήταν όλα όσα γράφονταν και δημοσιεύονταν τότε στην ελληνική γλώσσα ύμνος στην ελευθερία και έκκληση για επανάσταση. Οι αντιδραστικές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα ο ανώτερος κλήρος, δεν εφείδοντο προσπαθειών για να αμαυρώσουν τις απελευθερωτικές ιδέες και τους φορείς τους. Συμπυκνωμένη έκφραση του μίσους που διακατείχε τους εκκλησιαστικούς κύκλους έναντι των ιδεών της εθνικής απελευθέρωσης ήταν «Η Διδασκαλία Πατρική», που αποδίδεται στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Ανθιμο, που δημοσιεύτηκε το 1798. Σε όλη την ιστορία της ελληνικής Εκκλησίας, η οποία συνεργαζόταν διαρκώς με τους Οθωμανούς κατακτητές, είναι δύσκολο να βρει κανείς πιο αισχρό κείμενο. Ο συγγραφέας, αρχίζοντας με τον ισχυρισμό

¹²⁴ Αωνύμου του Έλληнос, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί Ελευθερίας. Κείμενο – σχόλια – εισαγωγή Γ. Βαλέτα, Αθήνα, 1949, σ. 198.

¹²⁵ Τ. Βουρνά, Σύντομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα, 1966, σ. 43-44.

ότι η οθωμανική κατάκτηση είναι αγαθό για τους Έλληνες, μιλάει στη συνέχεια με επαινετικά λόγια για το σουλτάνο, ο οποίος, εμπνευσμένος από τον «ύψιστο», επιτρέπει την *«ελευθερία τελέσεως των τελετουργιών της ορθοδόξους πίστεώς μας»*. Ο αρχιερέας της Εκκλησίας χαρακτήριζε την τάση για ελευθερία ως *«σαγήνη του διαβόλου και χείριστο δηλητήριο»* και απευθυνόταν με ένα παθητικό κέλευσμα προς τους πιστούς: *«Κλείστε τα αυτιά σας και μην δίνετε την παραμικρή σημασία σ' αυτή την νεοεμφανιζόμενη ελπίδα, την ελευθερία»*¹²⁶.

Η «Διδασκαλία Πατρική» ήταν καρπός του σκοταδισμού και της δουλοπρέπειας του ανώτερου ελληνικού κλήρου απέναντι στους Τούρκους. Αποτελούσε σύνθεση αντεθνικής ιδεολογίας και συνεργασίας της φεουδαρχικής άρχουσας τάξης, της ελληνικής ελίτ, με τον κατακτητή. Το εθνικό απελευθερωτικό κίνημα και οι ηγέτες του υπέστησαν εκ μέρους αυτών των κύκλων λυσσαλέες επιθέσεις. Ωστόσο, ο αγώνας δε λάμβανε χώρα απλώς μεταξύ της φεουδαρχικής τουρκόφιλης πλευράς και των πατριωτικών δυνάμεων. Στο εσωτερικό του ίδιου του πατριωτικού στρατοπέδου υπήρχαν επίσης σοβαρές διαφωνίες. Παράλληλα με τους οπαδούς του Ρήγα, οι οποίοι έριχναν το κύριο βάρος στην άμεση προετοιμασία της ένοπλης εξέγερσης, διαμορφώθηκε και μια πιο μετριοπαθής ομάδα, η οποία θεωρούσε υποχρεωτική προϋπόθεση για την απελευθέρωση της Ελλάδας τη διάδοση του Διαφωτισμού. Ιδεολόγος αυτής της ομάδας ήταν ο έξοχος Έλληνας, επιστήμονας και διαφωτιστής Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833).

Η δραστηριότητα του Κοραή, του Σωκράτη της νέας Ελλάδας, αποτελεί μια ολόκληρη εποχή για την ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού. Δούλεψε ακούραστα για πολλά χρόνια, επανεκδίδοντας τους αρχαίους Έλληνες κλασικούς, ενώ βοήθησε στην οργάνωση των σχολείων και των βιβλιοθηκών της Ελλάδας. Ο Κοραής, για να κάνει τη μόρφωση πιο προσιτή στο λαό, προσπάθησε να επιτύχει την απλοποίηση της εκκλησιαστικής βυζαντινής γραπτής γλώσσας. Και ήταν εναντίον της χρησιμοποίησης της σύγχρονης σε αυτόν καθομιλούμενης νεοελληνικής γλώσσας ως γραπτής, θεωρώντας ότι έπρεπε κατ' αρχήν να *«καθαριστεί»* από *«εκχυδαϊσμούς»* και να αναδιαμορφωθεί σύμφωνα με τους γραμματικούς

¹²⁶ Το πρωτότυπο της «Διδασκαλίας Πατρικής» φυλάσσεται στο Αρχείο της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας (ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1311, φφ. 10-31).

κανόνες της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Γι' αυτό η προτεινόμενη από τον ίδιο γλωσσική μορφή προκάλεσε την κριτική τόσο από τη μια όσο και από την άλλη πλευρά.

Ανακόλουθη ήταν η προσέγγιση του Κοραή και στα ζητήματα απελευθέρωσης της Ελλάδας. Ήταν φλογερός πατριώτης και πίστευε στο ευτυχισμένο μέλλον της χώρας του. Η Γαλλική Επανάσταση επέδρασε πολύ βαθιά στον Έλληνα επιστήμονα. Ζώντας από το 1782 στη Γαλλία, έγινε αυτόπτης μάρτυρας της επανάστασης και για όλη του τη ζωή ήταν πιστός στα δημοκρατικά της ιδεώδη. Ο Κοραής μισούσε με όλη του την ψυχή κάθε τυραννία και καταπίεση και ιδιαίτερα την τουρκική τυραννία, από την οποία υπέφερε η πατρίδα του. Ταυτόχρονα, αυτός ο εθνικός και πνευματικός ηγέτης είχε αρνητική σχέση με τον επαναστατικό αγώνα για την κατάλυση του οθωμανικού ζυγού. Θεωρούσε ότι η Ελλάδα θα ήταν έτοιμη για εξέγερση μόνο στα μέσα του 19ου αι., όταν η πρόοδος της διαφώτισης θα της ετοίμαζε μορφωμένους και αρμόδιους ηγέτες¹²⁷. Το λάθος του Έλληνα διανοητή ήταν η υποτίμηση των πολύ σημαντικών υλικών και πνευματικών δυνάμεων του ελληνικού λαού και η υπερτίμηση των πολύ περιορισμένων δυνατοτήτων που επικρατούσαν υπό συνθήκες τουρκικής κυριαρχίας για τη διάδοση του διαφωτισμού στην Ελλάδα. Αντικειμενικά, οι πολιτικές απόψεις του Αδαμάντιου Κοραή απεικόνιζαν τις ταλαντεύσεις της μεγάλης ελληνικής αστικής τάξης, η οποία αφενός μεν βασανιζόταν από την τουρκική κυριαρχία, αφετέρου δε φοβόταν την επαναστατική δράση του λαού.

Ορισμένη σχέση μεταξύ των διαθέσεων της μεγάλης αστικής τάξης και των πολιτικών απόψεων του Κοραή επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Γάλλου διπλωμάτη Φ. Πουκεβίλ, ο οποίος βρισκόταν στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αι. Στο έργο του «Ιστορία της ελληνικής αναγεννήσεως» γράφει: «Ορισμένοι σοφοί άνθρωποι θεωρούσαν ότι είναι ανάγκη να νικήσουμε τον Τούρκο με την υπεροχή στις γνώσεις και τον πλούτο. Οι Υδραίοι, γινόμενοι θαλάσσια δύναμη, συμμερίζονταν αυτή την άποψη, όπως επίσης και οι πιο διακεκριμένοι Έλληνες έμποροι των λιμανιών της Ανατολι-

¹²⁷ Βλέπε Μπ. Ι. Ορντίνσκι, Αδαμάντιος Κοραής, διαφωτιστής των νέων Ελλήνων, «Ρωσική συζήτηση», 1857, βιβλίο 31, σελ. 19. S. G. Chaconas. Adamantios Korais, A Study in Greek Nationalism, New York, 1942, p. 112. Μια σημαντική έρευνα που αφορά τον Κοραή δημοσίευσε ο καθηγητής Α. Δασκαλάκης. (Α. Β. Δασκαλάκη, Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων, Αθήναι, 1965).

κής Μεσογείου. Δυστυχώς, όμως, ο λαός εξουθενωμένος από τους βαρείς φόρους και με αναπτερωμένο το ηθικό του, λόγω της συνειδητοποίησης της δύναμής του, αδιαφορούσε στις εκκλήσεις για μειριοπάθεια¹²⁸.

Στις αρχές του 19ου αι. στην Ελλάδα δεν εξασθénιζε η λαϊκή ένοπλη αντίσταση προς τους κατακτητές. Από τον Όλυμπο έως την Πελοπόννησο αντηκούσαν τα ονόματα ηρωικών Κλεφτών, όπως του Ζαχαριά, του Θ. Κολοκοτρώνη, του Νικοτσάρα, του Κατσαντώνη και του Σταθά¹²⁹. Για τα ανδραγαθήματα και τις νίκες τους είχαν συνθέσει τραγούδια. Πολλές ορεινές περιοχές της Ελλάδας συνέχιζαν να υπερασπίζονται την αυτονομία τους. Ιδιαίτερα μεγάλη εντύπωση προκάλεσε εκείνη την εποχή ο επίμονος αγώνας επί 14 χρόνια των Σουλιωτών εναντίον του Αλή πασά των Ιωαννίνων¹³⁰.

Στο εθνικό έπος της νέας Ελλάδας συμπεριλήφθηκαν πολλά επεισόδια των πολέμων των Σουλιωτών. Στη συνείδηση των λαϊκών μαζών ο αγώνας των ορεισίβιων του Σουλίου με τον τρομερό Ηπειρώτη τύραννο κατανοούνταν ως συνέχεια αιώνων αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία εναντίον της οθωμανικής υποδούλωσης.

Οι οπαδοί και οι συνεχιστές του έργου του Ρήγα Βελεστινλή, εμπνευσμένοι από τις μαχητικές διαθέσεις των λαϊκών μαζών, συνέχιζαν την επαναστατική συνωμοτική δραστηριότητά τους. Το σημαντικότερο έρεισμά τους αποτελούσαν, όπως και πριν, οι αναπτυσσόμενες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού.

Μετά το θάνατο του Ρήγα εμφανίστηκαν νέες μυστικές εταιρείες. Μεταξύ αυτών ήταν η «Αθηνά», ο «Φοίνικας», μια μυστική εταιρεία που ιδρύθηκε το 1806 στη βόρεια Ιταλία (δεύτερη «Εταιρεία») και το «Ελληνογλωσσον Ξενοδοχείον». Για όλες αυτές τις μυστικές οργανώσεις προς το παρόν γνωρίζουμε πολύ λίγα¹³¹. Κάποια εξαίρεση αποτελεί μόνο το

¹²⁸ F. Pouqueville, Histoire de la regeneration de la Grèce, t. 1, Paris, 1824, p. 430.

¹²⁹ Για το κίνημα των Κλεφτών σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας στις παραμονές της Επανάστασης του 1821. Βλέπε Κ. Σάθα, Τουρκοκρατημένη Ελλάς, σ. 573-607. Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος κατά την δεύτεραν τουρκοκρατίαν, σ. 231-244. J. C. Vasdravellis, The Macedonians in the 1821 Revolution, Thessalonica, 1967, p. 21-31.

¹³⁰ Αναλυτικά βλέπε Γ. Α. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου αι. – αρχές του 19ου αι., σελ. 147, 159, 203-204, 208-211.

¹³¹ Βλέπε: Ν. Botzaris, Visions balkaniques dans la préparation de la révolution grecque, p. 72-77. Τ. Βουρνάς, «Φιλική Εταιρεία», «Νέα και νεότερη ιστορία», 1964, Νο 3, σελ. 35-36.

«*Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον*», που ιδρύθηκε το 1809 στο Παρίσι. Πίσω από τον τίτλο της διαφωτιστικής οργάνωσης κρυβόταν μια μυστική εταιρεία, η οποία είχε σκοπό την απελευθέρωση της Ελλάδας μέσω της ένοπλης εξέγερσης. Σ' αυτή συμμετείχαν τόσο Έλληνες όσο και Γάλλοι φιλέλληνες. Οι μνημένοι στην εταιρεία ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν χρηματική συνδρομή και κρυφό όρκο. Σε κάθε μέλος της εταιρείας δινόταν ένας αριθμός. Τα μέλη της αναγνώριζαν ο ένας τον άλλον με τη βοήθεια συνθηματικών φράσεων. Σε καθέναν απ' αυτούς δινόταν επίσης ένα δαχτυλίδι με χαραγμένο επάνω του έμβλημα: δυο χέρια ενωμένα σε χειραψία και γύρω τους η επιγραφή ΦΕΔΑ (βραχυγραφία της φράσης «*Φιλίας Ελληνικής Δεσμός Άλυτος*»). Ο λόγιος Γρηγόριος Ζαλύκης, ο οποίος αποτελούσε συνδετικό κρίκο μεταξύ των μελών της εταιρείας, ονομαζόταν συνθηματικά «*Ξενοδόχος*». Η συμμετοχή στη δραστηριότητά της ενός από τους μέλλοντες ιδρυτές της *Φιλικής Εταιρείας*, του Αθανάσιου Τσακάλωφ, προσοδίδει ιδιαίτερη σημασία στη μυστική εταιρεία των Παρισίων.

Η δραστηριότητα των μυστικών εταιρειών κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αι. είχε περιορισμένο χαρακτήρα. Αυτές δεν είχαν ευρείες επαφές ούτε με τις ελληνικές κοινότητες της αλλοδαπής ούτε με την ίδια την Ελλάδα. Ένα επιπλέον εμπόδιο γι' αυτές τις επαφές ήταν ο πόλεμος που ξέσπασε στην Ευρώπη. Ωστόσο, υπήρχαν και άλλες αιτίες που δυσκόλευαν τη δραστηριότητα των μυστικών εταιρειών στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Σε σειρά χωρών οι ελληνικές παροικίες ήταν ολιγομελείς, οικονομικά αδύναμες και αποκομμένες από την ίδια την Ελλάδα. Αυτό αφορούσε και τη Γαλλία, όπου δρούσε το «*Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον*». Σε άλλες χώρες της Ευρώπης οι ελληνικές κοινότητες ήταν αρκετά σημαντικές, οικονομικά ισχυρές και διατηρούσαν σχέσεις με την Ελλάδα, όμως η όλη κοινωνική και πολιτική ζωή κυλούσε υπό το άγρυπνο βλέμμα της αστυνομίας. Η Αυστρία είναι ένα τυπικό παράδειγμα μιας τέτοιας κατάστασης.

Στα τέλη του 18ου αι. στις περιοχές που κατέλαβε η Ρωσία από την Τουρκία στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας εμφανίστηκαν νέες πολυάριθμες και ανθηρές ελληνικές κοινότητες, οι οποίες μετατράπηκαν σύντομα σε σημαντικό παράγοντα της περαιτέρω ανάπτυξης του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι Έλληνες στη Ρωσία

Καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας παρατηρείται ένα μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα στη Ρωσία. Από την Ελλάδα και άλλες περιοχές κατέφθαναν μοναχοί, στρατιωτικοί και έμποροι. Οι Έλληνες μετανάστες ήταν μονίμως ευπρόσδεκτοι στο κράτος της Μόσχας. Η κοινή θρησκεία και η συνδεδεμένη με αυτήν σημαντική πολιτική επιρροή, το πολιτικό δόγμα της *«Τρίτης Ρώμης»*, το οποίο θεμελίωσε μια συνέχεια μεταξύ των τσάρων της Μόσχας και των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, έθεταν τους Έλληνες σε πλεονεκτική θέση σε σύγκριση με τους άλλους ξένους στο κράτος της Μόσχας.

Κατά το 18ο αι., όταν η Ρωσία ήλθε σε σκληρή αντιπαράθεση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για τη διέξοδο προς τη Μαύρη Θάλασσα, οι Ρώσοι τσάροι απέκτησαν καινούργια κίνητρα για την προστασία των Ελλήνων μεταναστών. Οι εξεγέρσεις τόσο των Ελλήνων όσο και των άλλων υποδουλωμένων βαλκανικών λαών συνιστούσαν τότε άμεση στρατιωτική βοήθεια προς τη Ρωσία στον αγώνα της εναντίον ενός απειλητικού ακόμα αντιπάλου. Εκτός αυτού, ο ανώτερος ελληνικός κλήρος και οι Φαναριώτες, οι οποίοι είχαν μεγάλη επίδραση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μπορούσαν να κάνουν σημαντικές πολιτικές εξυπηρετήσεις στη Ρωσία.

Οι Έλληνες μετανάστες εγκαταστάθηκαν σε πολλές πόλεις του ρωσικού κράτους. Ξεκινώντας από το 17ο αι. κέντρο της ελληνικής μετανάστευσης έγινε η πόλη Νίζνα, που βρίσκεται στο νότο της Ρωσίας. Η ακριβής χρονολογία εγκατάστασης εδώ των Ελλήνων παραμένει άγνωστη, όμως ήδη από τα μέσα του 17ου αι. η ελληνική κοινότητα της Νίζνα ήταν αρκετά πολυπληθής. Η κύρια ασχολία των κατοίκων ήταν το εμπόριο. Οι Έλληνες ίδρυσαν δική τους αυτόνομη συντεχνία: την *«Ελληνική εμπορική αδελφότητα»*, η οποία είχε τη δική της εκκλησία και το δικαστήριό της. Το επίσημο έτος ίδρυσης της συντεχνίας είναι το 1696, όμως, κατά τα φαινόμενα, στην πραγματικότητα εμφανίστηκε λίγο πιο νωρίς¹. Οι δραστήριοι και εφευρετικοί Έλληνες μετανάστες κατόρθωσαν

¹ Μ. Μ. Πλοκίνσκι, Οι ξένοι στην αρχαία Ουκρανία, «Πρακτικά του δωδέκατου αρχαιολογικού συνεδρίου», τ. 2, Μόσχα, 1905, σελ. 184.

να αποκτήσουν σημαντικά προνόμια από τους Ουκρανούς αταμάνους. Το πρώτο γνωστό αταμανικό κείμενο που καθόριζε τα δικαιώματα των Ελλήνων της Νίζνα αναφέρεται στο έτος 1657².

Παρά το γεγονός ότι το κείμενο αυτό, όπως και άλλα αταμανικά κείμενα, δε σώζεται, μπορεί να κρίνει κανείς το περιεχόμενό του από την απόφαση του Πέτρου Α' στις 11 (22) Μαρτίου του 1710, η οποία αναγνώριζε και επικύρωνε όλα τα προνόμια των Ελλήνων της Νίζνα. Σύμφωνα με αυτή, στους Έλληνες επιτρεπόταν να εισέρχονται και να εξέρχονται από τη Νίζνα ελεύθερα, ενώ τα νοικοκυριά τους απαλλάσσονταν από τους φόρους και τις στρατιωτικές επισταθμίες. Η Αικατερίνη Β' διεύρυνε ακόμα περισσότερο τα προνόμια των Ελλήνων της Νίζνα. Με το από 1ης (12ης) Σεπτεμβρίου του 1785 διάταγμά της τους απάλλαξε από τους έγγειους φόρους. Ταυτόχρονα ιδρύθηκε στη Νίζνα ελληνικό δικαστήριο, η αρμοδιότητα του οποίου επί σειράς ζητημάτων εξισωνόταν με τις αρμοδιότητες των κεντρικών οργάνων της κρατικής διοίκησης.

Το δικαστήριο της Νίζνα είχε, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα έκδοσης διαβατηρίων της αλλοδαπής για τους Έλληνες της πόλης, όπως και διαβατηρίων για τις μετακινήσεις στο εσωτερικό της Ρωσίας των πολυάριθμων Ελλήνων που κατέφθαναν σε αυτή. Τα προνόμια που έχαιραν οι κάτοικοι της προσέλκυαν στην πόλη όλο και περισσότερους νέους μετανάστες. Οι πιο πολλοί από αυτούς ήταν κάτοικοι των εμπορικών πόλεων και των χωριών της Ηπείρου και της Μακεδονίας, οι οποίοι διεξήγαγαν εκτεταμένο εμπόριο σε όλη την κεντρική και τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η Νίζνα έγινε ένα από τα σημαντικά σημεία στήριξης αυτού του εμπορίου.

«Εδώ συνέρεαν εκείνη την εποχή έμποροι από όλες τις γνωστές εμπορικές αγορές. Εδώ έστελναν η Τουρκία και το Αρχιπέλαγος τα προϊόντα μπακαλικής τους, δηλαδή κρασί και καπνό, η Σμύρνη – κόκκινο χαρτί, η Βενετία – βελούδο, το Γκδανσκ, η Λειψία, η Μπρεσλάβα – τσόχα, ύφασμα και ψιλικά, η Ουγγαρία – κρασί, η Μόσχα και η Σιβηρία – γουναρικά, το Ασπραχάν και η Ταυρίδα – αλάτι και ψάρια»³.

² Το έγγραφο του Ουκρανού στρατιωτικού κυβερνήτη ηγεμόνα Ν. Γ. Ρέπνιν με το διευθυντή του υπουργείου Εσωτερικών κόμη Β. Π. Κοτσούμπεη στις 6 (18) Οκτωβρίου 1820, ΚΑΡΟ, Α. 1165, σπ. 2. Φ. 259, φύλλο 1.

³ Κ. Ν. Σιοροζέφσκι, Οι Έλληνες της Νίζνα, Κίεβο, 1863, σελ. 6.

Η εμπορική επιχειρηματικότητα και η δράση των Ελλήνων έκαναν τη Νίνζα την πιο πλούσια εμπορική πόλη της Ουκρανίας.

Ωστόσο, κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αι. άρχισε να χάνει σταδιακά τη σημασία της. Η έξοδος της Ρωσίας προς τη Μαύρη Θάλασσα προκάλεσε σημαντική μετατόπιση των εμπορικών οδών. Αναβαθμίστηκε σημαντικά το ειδικό βάρος του θαλάσσιου εμπορίου. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας άρχισαν να ακμάζουν τα ρωσικά εμπορικά λιμάνια. Στην ανάπτυξη του ρωσικού εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας έπαιξαν σημαντικό ρόλο οι Έλληνες μετανάστες.

Ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1768-1774 προκάλεσε νέο κύμα ελληνικής μετανάστευσης στη Ρωσία, το μεγαλύτερο σε όλη την πολύχρονη ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων. Η μετανάστευση αυτή είχε έντονα πολιτικό χαρακτήρα. Την πλειοψηφία των μεταναστών την αποτελούσαν οι αξιωματικοί των οκτώ εθελοντικών ταγμάτων που σχηματίστηκαν από Έλληνες υπό ρωσική διοίκηση. Μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού Πολέμου οι Έλληνες εθελοντές με τις οικογένειές τους αναχώρησαν με τα καράβια της ρωσικής μοίρας για τη Ρωσία. Μαζί μ' αυτούς έφυγαν και πολλοί κάτοικοι του Αρχιπελάγους. Ο γενικός αριθμός των μεταναστών αποτελούνταν από μερικές χιλιάδες άτομα.

Η μετανάστευση αυτή πραγματοποιήθηκε βάσει της Συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, η οποία παρείχε στους κατοίκους του Αρχιπελάγους τη δυνατότητα να μεταναστεύσουν στη Ρωσία σε διάρκεια ενός έτους μετά την υπογραφή της συμφωνίας. Αλλά οι Έλληνες συνέχισαν να μεταναστεύουν στη Ρωσία και μετά τη λήξη της προβλεπόμενης από τη συμφωνία προθεσμίας. Μεταξύ των μεταναστών ήταν κάτοικοι διαφόρων περιοχών της Ελλάδας, αν και το αντίστοιχο άρθρο της ειρηνικής Συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή αναφερόταν μόνο στο Αιγαίο.

Το γενικό χάος και η σύγχυση που βασιλεύεε τότε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και η έλλειψη αποτελεσματικού συστήματος συνοριακού ελέγχου δημιουργούσαν ευνοϊκές συνθήκες γι' αυτή την παράνομη μετανάστευση. Οι κάτοικοι των ελληνικών νησιών προσλαμβάνονταν να εργαστούν ως ναυτικοί σε πλοία υπό ρωσική σημαία που έπλεαν στη Μεσόγειο Θάλασσα και πολύ συχνά δεν επέστρεφαν πλέον στις τουρκικές κτήσεις. Αφού εγκαθίσταντο στη Ρωσία, οι μετανάστες, με

τη βοήθεια των Ρώσων διπλωματών, μετοικούσαν εκεί και οι συγγενείς τους από την Ελλάδα.

Ο Ρώσος πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη Β. Π. Κοτσούμπεη ανέφερε στον κυβερνήτη της Ταυρίδας Ζεγκούλιν στις 15 (26) Οκτωβρίου του 1796 μια παρόμοια επιχείρηση κρυφής μεταφοράς της οικογένειας του γνωστού συμμετοχού της πελοποννησιακής εξέγερσης του 1770 Στέφανου Μαυρομικάλη: *«Η εντολή που ανατέθηκε στον ανθυπασπιστή Ξάνθο Μαυρομικάλη, ο οποίος ήλθε σε μένα με συστημένη επιστολή εκ μέρους της υψηλότητάς σας για τη μεταφορά από το Μωριά της οικογενείας του αντισυνταγματάρχη και του ιππότη Στέφανου Μαυρομικάλη και των συγγενών των αλβανικών στρατευμάτων, εκτελέστηκε με επιτυχία και οι συγγενείς του ως άνω αντισυνταγματάρχη, οι οποίοι αριθμούσαν συνολικά 11 ψυχές και από τα δυο φύλα, μεταφέρθηκαν με μυστικό τρόπο εδώ»⁴.*

Η Πύλη προσπάθησε με διάφορα μέτρα να σταματήσει αυτή την παράνομη μετανάστευση. Οι τουρκικές αρχές συνελάμβαναν συχνά και έκλειναν στη φυλακή⁵ τους Έλληνες που είχαν μεταναστεύσει μυστικά στη Ρωσία και στη συνέχεια πήγαιναν ως Ρώσοι υπήκοοι για εμπορικές υποθέσεις στις σουλτανικές κτήσεις. Η Πύλη προέβαινε ενίοτε και σε διπλωματικά διαβήματα με σκοπό να επιτύχει τη διακοπή της μυστικής μετανάστευσης στη Ρωσία. Έτσι, το 1780 απαίτησε από τη ρωσική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης οι υπήκοοι του σουλτάνου που θα ήθελαν να εργαστούν στα ρωσικά εμπορικά πλοία ως ναυτικοί, ή να ταξιδέψουν ως επιβάτες ή ως έμποροι, να γίνονται δεκτοί μόνο κατόπιν δικής της συμφωνίας⁶.

Ωστόσο, οι Ρώσοι διπλωμάτες με διάφορα τεχνάσματα και δικαιολο-

⁴ ΑΕΠΡΑ, Α., Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1154, φ. 159. Αυτή δεν ήταν η μοναδική περίπτωση της μυστικής μεταφοράς Ελλήνων μετοίκων. Το 1797, για παράδειγμα, έφτιασε στην Κωνσταντινούπολη κάποιος Ιβάν Σατίρ με συστατική επιστολή προς το Β. Π. Κοτσούμπεη από τον αρχηγό του στόλου της Μαύρης Θάλασσας αντιναύαρχο Π. Β. Πουστόσκιν. Ο Πουστόσκιν παρακαλούσε το Ρώσο πρέσβη να βοηθήσει το Σατίρ στη μεταφορά για μόνιμη κατοικία στη Ρωσία από το νησί Μύκονο της οικογενείας του ταγματάρχη του ελληνικού σουλαμού στην Οδησό Βαλσαμάκη, που αποτελούνταν από 15 άτομα (στο ίδιο, Φ. 1269, φ. 11).

⁵ Η αναφορά του πρέσβη Α. Σ. Σταχίεφ προς την Αικατερίνη Β' στις 20 (31) Αυγούστου 1777 και τα συνημμένα με αυτή έγγραφα, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 556, φ. 9.

⁶ Α. Σ. Σταχίεφ προς την Αικατερίνη Β', στις 28 Ιουλίου (8 Αυγούστου) 1780, ΑΕΠΡ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 556, φύλλο 9.

γίες απέφευγαν να αποδεχτούν τις αξιώσεις της Πύλης και συνέχιζαν κρυφά να βοηθούν τη μετανάστευση των Ελλήνων στη Ρωσία. Ο φόβος απέναντι στον «*από βορρά κολοσσό*» ανάγκαζε την Πύλη να παραβλέπει αυτή τη στάση.

Οι Έλληνες μέτοικοι που κατέφθαναν ασταμάτητα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ενίσχυαν τις νέες ελληνικές παροικίες που εμφανίστηκαν στη Ρωσία μετά το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768-1774). Όπως ήδη αναφέραμε, μερικές χιλιάδες μετανάστες έφτασαν στη Ρωσία το 1775 με τα καράβια της μοίρας της Μεσογείου. Από αυτούς τους μετανάστες, οι οποίοι εξέφρασαν την επιθυμία να καταταγούν μονίμως στο στρατό, σχηματίστηκε κατά τα έτη 1779-1783 ένα ελληνικό σύνταγμα. Το 1784 μεταφέρθηκε από το Κερτς-Γιενικαλέ στην Μπαλακλάβα. Από το 1797 το τμήμα αυτό μετονομάστηκε σε ελληνικό τάγμα της Μπαλακλάβας. Το τάγμα είχε επιφορτισθεί με το καθήκον της φύλαξης των συνόρων της περιοχής των παραλίων της Κριμαίας από τη Σεβαστούπολη έως τη Θεοδοσία⁷.

Όσοι, δεν κατατάχτηκαν όλοι οι Έλληνες στο στρατό. Πολλοί απ' αυτούς προτίμησαν ειρηνικές ασχολίες και εγκαταστάθηκαν στο Κερτς-Γιενικαλέ. Στους μετανάστες, με διάταγμα της Αικατερίνης Β' στις 28 Μαρτίου (8 Απριλίου) 1775, εκχωρήθηκαν σημαντικά προνόμια. Απαλλάσσονταν επί τριάντα χρόνια από όλους τους φόρους και τη στρατολογία νεοσυλλέκτων και πήραν την άδεια να ιδρύσουν δικό τους δικαστήριο⁸. Το δικαστήριο αυτό ιδρύθηκε το 1795 με την ονομασία Βοσπορικό.

Επειδή λόγω έλλειψης γης ήταν αδύνατον να εγκατασταθούν όλοι οι μέτοικοι από το Αρχιπέλαγος στην περιοχή του Κερτς, ο στρατηγός και κυβερνήτης της περιοχής της Νοβορωσίας Γ. Α. Ποτέμκιν απευθυνόμενος σ' αυτούς στις 2 (13) Αυγούστου 1776 τους κάλεσε να εγκατασταθούν στην περιοχή του λιμανιού του Ταγκανρόγκ, υποσχόμενος, ότι σ' αυτή την περίπτωση θα ίσχυαν και γι' αυτούς τα προνόμια που χάρισε στους Έλληνες του Κερτς. Η πρόσκληση του Γ. Α. Ποτέμκιν βρήκε μεγάλη

⁷ Ρωσικά Κρατικά Ιστορικά Αρχεία (στη συνέχεια ΡΚΙΑ), Α. 1409, όπ. 1, Φ.2713, φφ. 2-10. Για ελληνικό τάγμα της Μπαλακλάβας στην Κριμαία. Βλέπε επίσης Σ. Σαφόνουφ, Υπολείμματα των ελληνικών λεγεώνων στη Ρωσία ή ο τωρινός πληθυσμός της Μπαλακλάβας, «Απομνημονεύματα για την ιστορία και τις αρχαιότητες της κοινότητας της Οδησσού», τ. 1, 1844, σελ. 215-225.

⁸ Το κείμενο του διατάγματος, Βλέπε στο ίδιο, σελ. 211-214.

ανταπόκριση στους μετοίκους. Δια ξηράς και θαλάσσης κατευθύνονταν προς το Ταγκανρόγκ. Εκεί έχτισαν σπιτία, εκκλησία, αποθήκες, πλοία θαλάσσης, ποταμόπλοια, εργοστάσια μακαρονοποιίας και κηροποιίας, έφτιαξαν κήπους και αμπελώνες. Αυτή είναι η ιστορία της ίδρυσης των ελληνικών κοινοτήτων του Ταγκανρόγκ⁹. Η κυβέρνηση τον πρώτο καιρό παρείχε στους μετοίκους του Αρχιεπελάγους υλική βοήθεια. Έτσι, το 1776 η Αικατερίνη Β' διέταξε να χορηγούν κάθε χρόνο για τη συντήρηση των Ελλήνων στο Κερτς-Γιενικαλέ και το Ταγκανρόγκ 72.000 ρούβλια και ταυτόχρονα για τον ίδιο σκοπό να δοθούν 64.000 ρούβλια¹⁰.

Μια σημαντική ελληνική παροικία εμφανίστηκε το 1779 και στην περιοχή της Μαριούπολης. Οι Έλληνες, αρχέγονοι κάτοικοι της Κριμαίας, με την παρακίνηση της ρωσικής κυβέρνησης μετοίκησαν στις όχθες της Αζοφικής Θάλασσας και ίδρυσαν εδώ την πόλη Μαριούπολη και 20 χωριά. Καθώς οι Έλληνες της Κριμαίας πρόσφεραν στη Ρωσία σπουδαίες πολιτικές υπηρεσίες και κατά τη μετοίκηση ήταν υποχρεωμένοι να αφήσουν όλη την κινητή και την ακίνητή τους περιουσία, η Αικατερίνη Β' εκχώρησε στους μετοίκους πολύ σημαντικά προνόμια. Απαλλάχτηκαν για δέκα χρόνια από όλους τους φόρους και τα χρέη, απαλλάχτηκαν δια παντός από τη στρατολογία νεοσυλλέκτων και απέκτησαν το δικαίωμα της τοπικής αυτοδιοίκησης¹¹.

Μετά το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768-1774) ιδρύθηκε και η ελληνική κοινότητα της Χερσώνας. Μαζί με τους μετοίκους από την Ελλάδα ενσωματώθηκαν περισσότεροι από 100 Έλληνες από το νησί Μινόρκα που μετανάστευσαν στη Ρωσία γύρω στο 1784.

Η Αικατερίνη Β', συμβάλλοντας στην ελληνική μετανάστευση, επιδίωκε συγκεκριμένους σκοπούς. Για την κατάκτηση των πλούσιων, αλλά ακόμη εντελώς χέρσων, γαιών, οι οποίες περιήλθαν στα χέρια της Ρωσίας μετά τη Συνθήκη του Κιουτσουκ-Καϊναρτζή, χρειαζόνταν πολλά εργατικά χέρια. Οι Έλληνες, μεταξύ των οποίων υπήρχαν αγρότες, τεχνί-

⁹ Παράκληση των αντιπροσώπων της ελληνικής κοινότητας του Ταγκανρόγκ προς το γενικό εισαγγελέα Α. Α. Μπεκλεσόφ, 20 Νοεμβρίου (2 Δεκεμβρίου) του 1802, ΡΚΙΑ, Α. 1286, απογραφή 1, Φ. 146, φφ. 47-48.

¹⁰ Ε. Α. Ζαγκορόφσκι, Στρατιωτικός αποικισμός της Νέας Ρωσίας επί του Ποτέμκιν, Οδησός, 1913, σελ. 31.

¹¹ Βλέπε Γαβριήλ (αρχιεπίσκοπος της Χερσώνας και της Ταυρίδας), Η μετοίκηση των Ελλήνων από την Κριμαία στην Αζοφική, «Απομνημονεύματα για την ιστορία και τις αρχαιότητες της κοινότητας της Οδησού», τ. 1, 1844, σελ. 198-201.

τες και έμπειροι ναυτικοί, αποτελούσαν από αυτή την άποψη πολύτιμο ανθρώπινο υλικό. Ωστόσο, τη μεγαλύτερη σημασία στην κυβερνητική πολιτική της *προστασίας* είχαν τα σχέδια της Αικατερίνης Β' που βρήκαν ενσάρκωση στο ονομαζόμενο «*Ελληνικό σχέδιο*». Η Ρωσίδα τσαρίνα προσπαθούσε με κάθε τρόπο να εδραιώσει την επιρροή της στους Έλληνες. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους Έλληνες μετοίκους και στις κοινότητές τους στη Ρωσία έπρεπε να βοηθήσουν να δημιουργηθεί η εντύπωση στους Έλληνες ότι η Αικατερίνη Β' «*ελικρινά*» φρόντιζε για το καλό τους. Εκτός αυτού, η τσαρική κυβέρνηση, για την προώθηση της πολιτικής της στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχε ανάγκη από διπλωμάτες, κατασκόπους και στρατιωτικούς. Παράλληλα με την ίδρυση στη Ρωσία ιδιαίτερων στρατιωτικών τμημάτων από Έλληνες, τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε και το ειδικό εκπαιδευτικό ίδρυμα «*Ελληνικό Γυμνάσιο*» ή, όπως ονομαζόταν επίσημα, «*Γυμνάσιο για τους αλλοδαπούς ομοθρήσκους*».

Στις 7 (18) Ιανουαρίου του 1775 η Αικατερίνη Β' εξέδωσε αυτοκρατορικό διάταγμα στο στρατηγό του μηχανικού Μ. Ι. Μορντβίνοφ για την ίδρυση παρά της ευρισκόμενης υπό τη διοίκησή του στρατιωτικής σχολής πυροβολικού και μηχανικού των ευγενών «*στην Αγία Πετρούπολη ιδιαίτερης σχολής αρέων, προσερχομένων από το Αρχιπέλαγος*»¹². Συνολικά, έπρεπε να δεχτούν 200 μαθητές. Έφτασαν στη Ρωσία με καράβια της μοίρας του αντιναύαρχου Α. Ο. Ελμάνοφ.

Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του γυμνασίου συμπεριλαμβάνονταν τα παρακάτω αντικείμενα: ιστορία, γεωγραφία, αριθμητική, άλγεβρα, τριγωνομετρία και ζωγραφική. Μεγάλη προσοχή δινόταν στην εκμάθηση γλωσσών. Παράλληλα με τη ρωσική και την ελληνική, οι νεαροί Έλληνες μάθαιναν τη γερμανική, τη γαλλική, την ιταλική και την τουρκική. Οι εκπαιδευόμενοι μάθαιναν επίσης χορό και ξιφασκία. Προβλεπόταν ότι όσοι από τους γυμνασιόπαιδες μετά το πέρας αυτού του ποικίλου προγράμματος εκδήλωναν ενδιαφέρον για το στρατιωτικό τομέα θα κατευθύνονταν στα αντίστοιχα σώματα ναυτικών δοκιμών και ευελπίδων, στο ναυτικό, στο πυροβολικό και στο μηχανικό. Ωστόσο, το 1779, επειδή

¹² ΡΚΑΠΙΝ, Α. 315, Φ. 376, φφ. 1-20. Ν. Κοργκούεφ, Το Ελληνικό Γυμνάσιο. Οι επιπλέον πληροφορίες για το ελληνικό εκπαιδευτικό ίδρυμα στην Πετρούπολη προέρχονται επίσης από αυτό το χειρόγραφο. Βλέπε επίσης Α. Γκ. Μπεσκόρβνι, Ο ρωσικός στρατός και στόλος κατά τον 18ο αι. Μόσχα, 1958, σελ. 452.

όλες οι θέσεις στα σώματα των ναυτικών δοκίμων και ευελπίδων ήταν συμπληρωμένες από Ρώσους ευγενείς, αποφασίστηκε να μαθαίνουν τις στρατιωτικές τέχνες στο ίδιο το γυμνάσιο και μετά την αποφοίτηση να προάγονται σε ανθυπασπιστές και αρχικελευστές. (Οι μέλλοντες αξιωματικοί του ναυτικού έπρεπε κατ' αρχήν να διδαχθούν τη θεωρία και την πρακτική της ναυτικής επιστήμης.) Έτσι, το Ελληνικό Γυμνάσιο μετεξελίχτηκε σε στρατιωτική σχολή και από το 1792 άρχισε να ονομάζεται επισήμως *«Ανώτερη στρατιωτική σχολή ξένων ομοθρήσκων»* (Institut du Corps de Cadets Grecs).

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η *«Ανώτερη στρατιωτική σχολή ξένων ομοθρήσκων»* ήταν το μοναδικό εκείνη την εποχή στη Ρωσία στρατιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα στο οποίο η πρόσβαση δεν καθοριζόταν από την κατεστημένη τάξη προέλευσης. Σ' αυτό εισάγονταν αγόρια από 12 έως 16 ετών, *«τα οποία προέρχονται από έντιμους γονείς»*, γόνοι διαφόρων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Μετά την αποφοίτησή τους ήταν πλέον αξιωματικοί στο στρατό και στο στόλο. Ορισμένοι από τους σπουδαστές της σχολής (ο Ντ. Ε. Μπαλζάμ, ο Ι. Γ. Μπαρδάκης, ο Σ. Α. Βελισάριος, ο Γ. Α. Παπαχρήστος, ο Κ. Γ. Πατανιώτης κ.ά.) έφτασαν μέχρι τα αξιώματα του στρατηγού και του ναυάρχου και κατ' αυτό τον τρόπο αποκτούσαν τα κληρονομικώς διαβιβαζόμενα προνόμια των Ρώσων ευπατριδών.

Η ιδιαίτερη σημασία που έδιναν στην εκμάθηση ξένων γλωσσών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της *«Ανώτερης στρατιωτικής σχολής αλλοδαπών ομοθρήσκων»* δηλώνει ότι η ρωσική κυβέρνηση είχε την πρόθεση να εκπαιδεύσει όχι μόνο στρατιωτικούς, αλλά και διπλωμάτες. Πραγματικά, ορισμένοι από τους απόφοιτους της σχολής υπηρέτησαν σε ρωσικά προξενεία στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση υπολόγιζε επίσης ότι εκείνοι από τους Έλληνες αποφοίτους που δε θα εργάζονταν σε ρωσική υπηρεσία και επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, θα γίνονταν φορείς της ρωσικής επιρροής στην Ελλάδα.

Ο Μ. Ι. Μορντβίνοφ, αναφερόμενος στους αποφοίτους, έλεγε τα εξής: *«Εάν μεταξύ αυτών των νέων υπάρχουν και εκείνοι, οι οποίοι για οικογενειακούς λόγους ή από μεγάλη επιθυμία να δουν την πατρίδα τους θα θελήσουν να επιστρέψουν και να φύγουν από τη Ρωσία, θα τους επιτρέψουμε με όλη μας την καρδιά να φύγουν, μετά το πέρας των σπουδών τους. Εκεί, όπου θα επιστρέψουν και θα περάσουν τη ζωή τους, θα μας*

είναι ευγνώμονες σε όλη τους τη ζωή για τη φροντίδα και την προσπάθεια της διαπαιδαγώγησης και της εκπαίδευσής τους.

Δεν υπάρχουν στοιχεία για το εάν κάποιοι από τους μαθητές της «*Ανώτερης στρατιωτικής σχολής αλλοδαπών ομοθρήσκων*» έκαναν χρήση αυτού του δικαιώματός τους και επέστρεψαν στην Ελλάδα. Και ήταν ευνόητο το σκεπτικό τους. Έχοντας αποδράσει από την κατάσταση ημιδουλείας και αποκτώντας τη δυνατότητα να ζήσουν άνετα και με την αξιοπρέπεια που τους έδινε η θέση του Ρώσου αξιωματικού είτε αξιωματούχου, δεν επιθυμούσαν να υποστούν εκ νέου ταπεινώσεις και προσβολές εκ μέρους των ξένων κατακτητών, δεν ήθελαν και πάλι να υποβληθούν στο βαρύ ζυγό της σκλαβιάς. Πόσο μάλλον που ως Ρώσοι αξιωματικοί και πρόξενοι μπορούσαν να προσφέρουν υπηρεσίες στην πατρίδα τους. Ορισμένοι από τους μαθητές της «*Ανώτερης στρατιωτικής σχολής αλλοδαπών ομοθρήσκων*» (ο Σ. Α. Παπαδόπουλος και ο Ντ. Ι. Καλαματιανός) συμμετείχαν αργότερα ενεργά στις δραστηριότητες της Φιλικής Εταιρείας.

Επί βασιλείας της Αικατερίνης Β', ως αποτέλεσμα του δεύτερου Ρωσοτουρκικού Πολέμου, ξέσπασε ένα νέο κύμα ελληνικής μετανάστευσης προς τη Ρωσία, όχι, βέβαια, τόσο σημαντικό όσο αυτό μετά τον πρώτο πόλεμο (1768-1774). Μετά την ειρήνη του Ιασίου, στις νότιες επαρχίες της Ρωσίας μετανάστευσαν μερικές εκατοντάδες Έλληνες και Αλβανοί, που πολέμησαν στη Μεσόγειο με το στολίσκο του Λάμπρου Κατσώνη.

Πολλοί απ' αυτούς τους μετανάστες έμειναν χωρίς μέσα προς το ζην. Οι άνθρωποι αυτοί, που άφησαν την πατρίδα τους και βρέθηκαν σε δύσκολη κατάσταση λόγω της αφοσίωσής τους στη Ρωσία, δικαιούνταν τη βοήθεια και την προσοχή εκ μέρους της ρωσικής κυβέρνησης. Ο γενικός κυβερνήτης της περιοχής της Νοβορωσίας και αρχηγός του στόλου της Μαύρης Θάλασσας Π. Α. Ζούμποφ, με αυτή την πρόθεση, πρότεινε στην Αικατερίνη Β' να σχηματίσει έναν ελληνοαλβανικό ουλαμό από 300 μετανάστες. Η Αικατερίνη Β' συμφώνησε με την πρόταση του Π. Α. Ζούμποφ και στις 19 (30) Απριλίου του 1795 υπέγραψε το διάταγμα για το νέο ουλαμό. Αποφασίστηκε να επιλέξουν για τους αξιωματούχους του ουλαμού και τους συγγενείς τους, οι οποίοι θα έρχονταν από το εξωτερικό, 15.000 περίπου εκτάρια με «*κατάλληλη γη*» στα περικόρα της Οδησσού. Ταυτόχρονα, ο Π. Α. Ζούμποφ έπαιρνε μέτρα και για την προσέλκυση στην Οδησσό Ελλήνων αποίκων.

Πρωτίστως επιδίωκε να εγκαταστήσει στο νέο θαλάσσιο λιμάνι τους

κατοίκους του Αρχιπελάγους, οι οποίοι ήταν ξακουστοί για την εμπορική τους επιχειρηματικότητα, καθώς και για τις εμπειρίες τους στη ναυτιλία. Το ίδιο μάλιστα έτος (1795), η Αικατερίνη Β' ενέκρινε *«Διάταγμα που αφορούσε τους προσκεκλημένους από το Αρχιπέλαγος και από άλλες περιοχές της αλλοδαπής»*. Στους μετανάστες παρεχόταν χρηματική βοήθεια και στέγη, η ανέγερση της οποίας χρηματοδοτούνταν από το δημόσιο. Εκτός αυτού, είχαν για μια δεκαετία πλήρη φορολογική απαλλαγή. Δημιουργήθηκε επίσης ένα ειδικό αξίωμα εφόρου που επόπτευε τους μετανάστες, φρόντιζε *«για την παροχή κάθε βοήθειας σ' αυτούς κατά τη μετανάστευση, για την προστασία τους από καταπίεση, για τη διατήρηση της ειρήνης στην κοινότητά τους, της ηρεμίας και της αρμονίας»*. Έφορος διορίστηκε ο αντισυνταγματάρχης Α. Κεσόγλου, επίσης Έλληνας μετανάστης, *«λόγω σεβασμού και εμπιστοσύνη προς τον εκ μέρους του ελληνικού έθνους»*¹³.

Το κείμενο του «Διατάγματος» μεταφράστηκε στα νέα ελληνικά και στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη στο Ρώσο απεσταλμένο Β. Π. Κοϊτσούμπεη για τη διάδοσή του μεταξύ των Ελλήνων.

Στο τέλος του 1795 οι αποφάσεις της κυβέρνησης για τη μετεγκατάσταση Ελλήνων στην Οδησό υλοποιήθηκαν σε σημαντικό βαθμό. Στην Οδησό κατέφτασαν από το Αρχιπέλαγος και άλλες περιοχές 62 οικογένειες μεταναστών, μεταξύ των οποίων ήταν 27 έμποροι και 14 άτομα διαφόρων αξιωμάτων. Σε όλους όσους επιθυμούσαν παραχωρήθηκαν οικόπεδα για την ανέγερση κατοικιών. Εκτός των άλλων το δημόσιο ανήγειρε επί τούτου 32 κατοικίες, δομημένες κατά το *«ασιατικό πρότυπο»*, όπου συστεγαζόταν κατάστημα και κατοικία. Οι κατοικίες αυτές παραδόθηκαν σε φτωχούς μετανάστες. Την ίδια περίοδο συγκροτήθηκε και συμπληρώθηκε ο εξ ολοκλήρου ελληνικός ουλαμός, που αποτελούνταν από τρεις λόχους¹⁴.

Πρώτος διοικητής του διετελέσε ο ταγματάρχης Κωνσταντίνος Μπιτσιίλλης, προερχόμενος από τη γνωστή οικογένεια της Χιμάρας (νότια Αλβανία), πολλά από τα μέλη της οποίας μετανάστευσαν στη Ρωσία μετά τον πόλεμο (1768-1774). Το 1796 διοικητής του ουλαμού διορίστηκε ο ταγματάρχης Νικόλαος Πάγκαλος, ομοϊδεάτης του Λάμπρου

¹³ Α. Ορλόφ, Ιστορικό σκιαγράφημα της Οδησού από το 1794 έως το 1803, Οδησός, 1885, σελ. 7.

¹⁴ Κ. Σμολιάνινοφ, Ιστορία της Οδησού, Οδησός, 1853, σελ. 54.

Κατωώνη¹⁵. Ακόμα, ο ουλαμός δεν είχε προλάβει να εγκατασταθεί στο χώρο που του παραχωρήθηκε στο ποταμάκι Μπαρμπά, είκοσι βέρστια από την Οδησό.

Μετά το θάνατο της Αικατερίνης Β' ο γενικός κυβερνήτης του νεοϊδρυθέντος κυβερνείου της Νοβορωσίας Ν. Μ. Μπερντιάεφ έλαβε εντολή να συντάξει έκθεση για την οικονομική κατάσταση της Οδησσού. Σ' αυτή την έκθεση ο Ν. Μ. Μπερντιάεφ συμπεριέλαβε και ένα τμήμα για την κατάσταση του ελληνικού ουλαμού. Από αυτή φαινόταν ότι από τα 348 άτομα μόνο τα 83 είχαν συμμετάσχει στις πολεμικές επιχειρήσεις στο Αρχιπέλαγος κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού Πολέμου. Εκτός αυτού, ο Ν. Μ. Μπερντιάεφ υποδείκνυε ότι στον ουλαμό παράλληλα με τους Έλληνες συμμετείχαν και άνθρωποι από άλλες εθνότητες, μεταξύ των οποίων *«Ουκρανοί και Πολωνοί»*, οι οποίοι *«δεν ήταν άξιοι να απολαμβάνουν τα προνόμια που προσφέρθηκαν στον συγκεκριμένο ουλαμό»*. Αφού έλαβε αυτές τις πληροφορίες, ο Παύλος Α' με απάντηση στις 20 Ιουνίου (1 Ιουλίου) του 1797 διέταξε τον Μπερντιάεφ: *«Να διαλυθεί ο ελληνικός ουλαμός εξ ολοκλήρου και τους συμμετέχοντες σ' αυτόν να τους κατατάξει, εκεί όπου ο καθένας επιθυμεί»*¹⁶.

Στις 8 (19) Δεκεμβρίου του 1796 με διαταγή του Παύλου Α' διαλύθηκε και η *«Ανώτερη στρατιωτική σχολή αλλοδαπών ομοθρήσκων»*. Οι 195 μαθητές του εισήχθησαν στη μέση στρατιωτική σχολή πεζικού και ναυτικού¹⁷. Ωστόσο, θα ήταν βεβιασμένο να συμπεράνουμε ότι ο Παύλος Α', βάσει αυτών των πράξεών του, μόλις ενθρονίστηκε, άλλαξε ουσιαστικά την πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης, όσον αφορά την ελληνική μετανάστευση στη Ρωσία. Το βαθύ μίσος του Παύλου εναντίον της μητέρας του εκφραζόταν με την αναίρεση πολλών πράξεων της προηγούμενης βασιλείας μόνο και μόνο διότι προέρχονταν από την Αικατερίνη Β' και τους ευνοούμενούς της¹⁸. Η διάλυση του ελληνικού ουλαμού και της

¹⁵ Τ.Γ. Θεοχαρίδη, Ο ελληνικός ένοπλος αποικισμός στα ουκρανικά παράλια στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., «Επετηρίς της επιτροπής περιφερειακών μελετών Οδησσού παρά της Ουκρανικής Ακαδημίας Επιστημών», μέρος 4-5, Τμήμα μελέτης της ελληνικής μειονότητας, Τόμος 1, Οδησσός, 1930, σελ. 11, 16.

¹⁶ Τ.Γ. Θεοχαρίδη, Όπως παραπάνω, Σελ. 16.

¹⁷ Ν. Κοργκούεφ, Ελληνικό Γυμνάσιο, ΡΚΑΠΝ, Α. 315, Φ. 376, φ. 12.

¹⁸ Είναι γενικά γνωστό το γεγονός ότι ο Παύλος Α', ο οποίος δεν υστερούσε σε αντιδραστικές απόψεις από τη μητέρα του, έφερε από τη Σιβηρία τον εξόριστο εκεί Α. Ν. Ραντίσεφ.

«Ανώτερης στρατιωτικής σχολής αλλοδαπών ομοθρήσκων» οφείλεται και σε προσωπικά χαρακτηριστικά της πολιτικής αυτού του απερίσκεπτου και ιδιότροπου μονάρχη.

Ταυτόχρονα, και ο ίδιος ο Παύλος Α' έλαβε ορισμένα μέτρα αρωγής της ελληνικής μετανάστευσης στη Ρωσία. Αυτό το μαρτυρά, μεταξύ άλλων, το διάγγελμά του στις 13 (24) Φεβρουαρίου του 1798 για τις ξένες παροικίες στην Κριμαία. Στους αλλοδαπούς που εγκαταστάθηκαν εκεί χορηγούνταν πολλά δικαιώματα και προνόμια. Τους παραχωρούνταν δωρεάν αγροτεμάχια για εγκατάσταση. Απαλλάσσονταν από τη «στρατιολογία νεοσύλλεκτων και από την υποχρέωση να παρέχουν τις οικίες τους για κατάλυμα στρατευμάτων και δεν θα γίνονταν ποτέ δουλοπάροικοι». Ιδιαίτερα προνόμια χορηγούνταν στους Έλληνες «ως ομόδοξους και αρχαίους σ' αυτή τη χώρα κατοίκους»¹⁹. Ως τόπος κατοικίας τους ορίστηκε η Θεοδοσία. Από εδώ και στο εξής άρχισε να διαμορφώνεται η ελληνική παροικία, από τους προερχόμενους, κυρίως, από την Ανατολή.

Ωστόσο, είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι ιδιοτροπίες και ο εγωιστικός τρόπος διοίκησης του τύραννου της Γκάτσινα (σημ. του επιμ.: το παρτσούκλι του Ρώσου αυτοκράτορα Παύλου Α'), καθώς και το νοσηρό του πάθος να καταστρέψει όλα όσα δημιούργησε η μητέρα του εκφράστηκαν οδυνηρά στις τύχες πολλών ανθρώπων, των Ελλήνων συμπεριλαμβανομένων.

Μετά τη διάλυση του ελληνικού ουλαμού οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί έμειναν χωρίς μέσα προς το ζην. Ορισμένοι απ' αυτούς αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στη χώρα τους και ένα μέρος τους διασκορπίστηκε σε διάφορες πόλεις της Ρωσίας. Ωστόσο, πολλοί από τους πρώην στρατιωτικούς του ουλαμού έμειναν στην Οδησσό και ασχολήθηκαν με το εμπόριο. Εδώ, μετά από έξι χρόνια έμαθαν για την αποκατάσταση του ελληνικού ουλαμού.

Το 1803-1804, όπως ήδη αναφέραμε, η ρωσική πολιτική στο ελληνικό ζήτημα επανενεργοποιήθηκε, γεγονός που συνδεόταν με την όξυνση της αντιπαράθεσης μεταξύ Ρωσίας και Γαλλίας για την επιρροή τους στην Ελλάδα. Ο Αλέξανδρος Α', προσπαθώντας να εξουδετερώσει το αποτέλεσμα της γαλλικής προπαγάνδας στην Ελλάδα και να κατακτήσει τη

¹⁹ Α. Σκαλκόφσκι, Χρονολογική επισκόπηση της ιστορίας της περιοχής της Νοβορωσίας, τμήμα 2, Οδησσός, 1838, σελ. 17-18.

συμπάθεια της ελληνικής κοινωνίας, επιχείρησε να υπογραμμίσει με κάθε τρόπο τη φιλική του διάθεση προς τους Έλληνες. Μια από αυτές τις πολιτικές χειρονομίες ήταν και η αποκατάσταση του ελληνικού ουλαμού.

Ο τσάρος, επιθυμώντας να δώσει στο ομόθρησκο έθνος των Ελλήνων *«μια ακόμη αφορμή για προστασία και φροντίδα»*, με διαταγή του προς το στρατιωτικό συμβούλιο στις 22 Οκτωβρίου (3 Νοεμβρίου) του 1803 διέταξε να συγκροτηθεί ένα τάγμα πεζικού αποτελούμενο από τρεις λόχους με την ονομασία *«Ελληνικό τάγμα Οδησσού»*, που θα απαρτιζόταν κυρίως από Έλληνες και Αλβανούς και *«θα δρούσε σε διάφορους πολέμους της Ρωσίας και προπαντός στη Μεσόγειο»*. Το επιτελείο του τάγματος θα απαρτιζόταν από 46 ανώτερους και κατώτερους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, 9 βοηθητικούς, 423 απλούς στρατιώτες και 6 τυμπανιστές²⁰. Τον Ιανουάριο του 1804 άρχισε να συγκροτείται το ελληνικό τάγμα Οδησσού. Τότε μάλιστα επιστράφηκαν σε αυτό τα 15.000 περίπου εκτάρια γης κοντά στο ποταμάκι Μπαραμπά που είχαν δημευθεί το 1797. Ωστόσο, το 1806 η εγκατάσταση σ' αυτόν το χώρο δεν είχε τελειώσει ακόμα. Τον επόμενο χρόνο, μετά την έναρξη του νέου Ρωσοτουρκικού Πολέμου, το ελληνικό τάγμα της Οδησσού με επικεφαλής το διοικητή του ταγματάρχη Πατεράκη αναχώρησε για το μέτωπο και πήρε μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις με τον πολεμικό στολίσκο στο Δούναβη²¹.

Ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (1806-1812) οδήγησε στην περαιτέρω ανάπτυξη του ελληνικού πληθυσμού στη Ρωσία, κυρίως με την προσάρτηση της Βεσσαραβίας. Στις πόλεις και τα χωριά της Βεσσαραβίας, ιδιαίτερα στο Ισμαήλ, στην Κίλια, στο Άκκερμαν, κατά την περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας, διέμεναν Έλληνες που τους προσέλκυσε εκεί η προστασία που παρείχαν στους συμπατριώτες τους οι κυβερνώντες στη Μολδαβία οσποδάροι-Φαναριώτες. Η προσάρτηση της Βεσσαραβίας στη Ρωσία είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της σημασίας του εξωτερικού εμπορίου των παραδουνάβιων κατοικημένων περιοχών, κάτι που προκάλεσε νέο κύμα Ελλήνων μετοίκων.

Ελληνική παροικία συγκροτήθηκε, μεταξύ άλλων, στην τοποθεσία

²⁰ Τ.Γ. Θεοχαρίδη, Όπου παραπάνω, σελ. 20.

²¹ Στο ίδιο, σελ. 23.

Ρένι. Μετά τη σύναψη της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, ο ναύαρχος Α. Β. Τσιτσάγκοφ, ο οποίος διοικούσε τότε τη στρατιά του Δούναβη, επέτρεψε τη διεξαγωγή εξωτερικού εμπορίου μέσω της περιοχής του Ρένι. Αυτή η απόφαση της ρωσικής διοίκησης, όπως έγραψαν αργότερα οι ίδιοι οι Έλληνες κάτοικοι του Ρένι, *«μας ώθησε να εγκατασταθούμε εδώ από διάφορα μέρη και να κτίσουμε σπίτια και καταστήματα»*²². Ορισμένοι Έλληνες που ζούσαν πριν στη Βουλγαρία μετοίκησαν στη Βεσσαραβία κατά την περίοδο του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1806-1812) μαζί με χιλιάδες Βούλγαρους, τους ονομαζόμενους *«υπερδουνάβιους μέτοικους»*. Κατά τη διάρκεια αυτού του πολέμου ένα νέο μεταναστευτικό ρεύμα συνέρευσε στις ελληνικές κοινότητες της Βόρειας Μαύρης Θάλασσας και της Κριμαίας.

Παρά το γεγονός ότι ήταν περίοδος πολέμου, τα εμπορικά πλοία των Ελλήνων με την άδεια της ρωσικής κυβέρνησης κυκλοφορούσαν ελεύθερα μεταξύ των ρωσικών και τουρκικών λιμανιών. Μετέφεραν Έλληνες στη Ρωσία για μόνιμη είτε για προσωρινή εγκατάσταση από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Σινώπη, η Τραπεζούντα, η Κωνσταντινούπολη, το Αρχιπέλαγος κ.ά. Οι Έλληνες που κατέφθαναν στη Ρωσία, συνήθως χωρίς να έχουν μαζί τους κάποια έγγραφα, εάν το επιθυμούσαν, χωρίς οποιεσδήποτε τυπικότητες και έξοδα, μπορούσαν να αποκτήσουν ρωσική υπηκοότητα. Στις 28 Φεβρουαρίου (12 Μαρτίου) του 1812 η υπουργική επιτροπή της Ρωσίας έλαβε ειδική απόφαση αναφορικά με αυτό το θέμα, κατά την οποία: *«Ο κυβερνήτης της Θεοδοσίας αναφέρει στον υπουργό δημόσια τάξης, ότι παρεχώρησε ρωσική υπηκοότητα στους παρακάτω Έλληνες τεχνίτες και Τούρκους υπηκόους: Κωνσταντίνο Παναγιώτη, Δημήτρη Μαβή, Ελευθέριο και Ιωάννη Αποστόλων, στον Λάζαρο Εφραίμοφ και στον Γεώργιο Ιωάννου και συμπληρώνει, ότι γενικά οι Τούρκοι υπήκοοι καταφθάνουν από το εξωτερικό στην πόλη προορισμού τους με εμπορικά πλοία, χωρίς κανενός είδους έγγραφα και όλες οι διαθέσιμες μαρτυρίες που αφορούν την ταυτότητα αυτών των αλλοδαπών εδράζονται στα στοιχεία που δίνουν οι ίδιοι.*

Η επιτροπή θεωρεί, ότι μπορούμε να δεχόμαστε τους Έλληνες που έρχονται στη Ρωσία για να πάρουν υπηκοότητα, και χωρίς έγγραφα, με σκεπτικό

²² Παράκληση των Ελλήνων του Ρένι προς το στρατιωτικό διοικητή της Βεσσαραβίας αντιστράτηγο Α. Ν. Μπαχμέτεφ 20 Ιουλίου (1 Αυγούστου) 1817, Κρατικό αρχείο της περιοχής της Οδησού (ΚΑΠΟ), Α. 1, απογραφή 214, Φ. 8, φφ. 106-107.

ότι είναι δύσκολο να τα αποκτήσουν και η Ρωσία είναι ανέκαθεν αρωγός τους»²³.

Μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1806-1812) η ελληνική μετανάστευση στη Ρωσία συνεχιζόταν. Πολλοί Έλληνες που έρχονταν στη Ρωσία με εμπορικά πλοία έμεναν για πολύ στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και του Δούναβη. Ωστόσο, μετά το 1812 το ρεύμα της ελληνικής μετανάστευσης στη Ρωσία μειώθηκε αισθητά. Μειώθηκε επίσης σε σημαντικό βαθμό και το ποσοστό των πολιτογραφημένων μεταναστών.

Η μείωση του ελληνικού μεταναστευτικού ρεύματος συνδέεται με τους παρακάτω λόγους. Πρώτα απ' όλα άλλαξε γενικά η εποικιστική πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης. Μετά το 1812 έγινε περικοπή των διευκολύνσεων προς τους αλλοδαπούς εποίκους, σύμφωνα με τους νέους κανόνες μετεγκατάστασης των εποίκων στη Ρωσία που θεοπίστηκαν το 1817. Δεν τους παρέχονταν πλέον χρηματικά δάνεια, απλώς το δημόσιο τους παραχωρούσε οικόπεδα.

Όσον αφορά συγκεκριμένα την ελληνική μετανάστευση, στη μείωσή της συνέτρεξαν ιδιαίτεροι λόγοι. Ο Αλέξανδρος Α', μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων στην Ευρώπη, προσανατολίστηκε προς τη βελτίωση των σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη διευθέτηση των αμφιλεγόμενων ζητημάτων που υπήρχαν μεταξύ των δύο χωρών. Οι συχνές διαμάχες και οι συγκρούσεις προκαλούσαν τη ρωσική «προστασία» προς τους Έλληνες, τα όρια και οι μορφές της οποίας χαρακτηρίζονταν από ευρύτητα και απροσδιοριστία. Γι' αυτό, η τσαρική κυβέρνηση έλαβε μέτρα για έναν πιο ακριβή προσδιορισμό των νομικών βάσεων παροχής στους Έλληνες «προστασίας» εκ μέρους των Ρώσων διπλωματών και κανόνων για τη χρησιμοποίηση της ρωσικής σημαίας από τα ελληνικά πλοία. Βασικό κριτήριο για τη χορήγηση των συγκεκριμένων προνομίων ήταν η ύπαρξη της ρωσικής υπηκοότητας. Γι' αυτό, οι μετανάστες δεν μπορούσαν πλέον, όπως κατά το παρελθόν, να κάνουν χρήση των πλεονεκτημάτων της διπλής ουσιαστικά υπηκοότητας και ήταν υποχρεωμένοι να πολιτογραφηθούν. Ωστόσο, πολλοί Έλληνες μετανάστες δεν ήθελαν και τόσο να πάρουν τη ρωσική υπηκοότητα. Εκτός αυτού, μετά το 1812 οι σχετιζόμενες με αυτό τυπικότητες έγιναν πιο σύνθετες και η αποδοχή της ρωσικής υπηκοότητας σήμαινε ότι δεν υπήρχαν ελπίδες για επιστροφή στην Ελλάδα.

²³ ΚΑΠΟ, Α. 1263, απογραφή 1, Φ. 24, φ. 211.

Εν τω μεταξύ, η ελληνική κοινωνία εκείνα τα χρόνια ήταν συνεπαρμένη από μια εθνική ανάταση. Πολλοί Έλληνες μετανάστες συμμετείχαν, ανάλογα με τις δυνάμεις τους και τις δυνατότητές τους, στην εθνική πατριωτική δράση. Και όταν ήχησε το προσκλητήριο του Αλέξανδρου Υψηλάντη για εξέγερση, δεν ανταποκρίθηκαν σ' αυτό απλώς οι τελευταίοι μετανάστες, αλλά και ορισμένοι από εκείνους τους Έλληνες με ρωσική υπηκοότητα για τους οποίους η Ρωσία ήταν η δεύτερη πατρίδα τους. Ο ελληνικός πόλεμος για ανεξαρτησία, που χάρισε στους Έλληνες εθνική εστία, έδωσε τέλος στη μετανάστευση από την Ελλάδα στη Ρωσία ως μαζικό φαινόμενο.

Έτσι, μπορούμε να θεωρήσουμε το 1812 ως σημαντικό ορόσημο στην ιστορία της ελληνικής μετανάστευσης στη Ρωσία. Παρήλθε μια περίοδος 37 ετών (1775-1812), κατά την οποία οι Έλληνες μετανάστευαν σε μαζική κλίμακα στη Ρωσία, σε συνθήκες αλληπάλληλων ρωσοτουρκικών πολέμων, στους οποίους συμμετείχαν ενεργά και Έλληνες, με την υποστήριξη και την επιδοκιμασία της τσαρικής κυβέρνησης.

Αυτοί οι μετανάστες μαζί με τον αυτόχθονο ελληνικό πληθυσμό που διέμενε ήδη στα όρια της Ρωσίας ίδρυσαν στην ίδια περιοχή, όπου κατά την αρχαιότητα είχαν ιδρυθεί ελληνικές αποικίες, αλυσίδα ελληνικών κοινοτήτων, που εκτεινόταν από τις εκβολές του Δούναβη έως την Αζοφική Θάλασσα.

Η κοινότητα του Ισμαήλ ήταν η πιο πολυάριθμη και η πιο ανθηρή από τις ελληνικές κοινότητες της Βεσσαραβίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του 1820, από τους 8.439 κατοίκους του Ισμαήλ και της πόλης Τούτοκοφ, οι Έλληνες με υπηκοότητα ρωσική, αγγλική και τουρκική ανέρχονταν γύρω στους 369²⁴. Μεταξύ αυτών ήταν μεγάλοι και μικροί έμποροι, διαχειριστές τοιφλικιών, ναυτικοί, αρτοποιοί, υποδηματοποιοί και υπηρέτες. Οι Έλληνες στη Βεσσαραβία και στις άλλες περιοχές ζούσαν τόσο στις πόλεις όσο και στα χωριά. Από τους 24.360 «*παραδουνάβιους μετανάστες*» (1816) οι 330 ήταν Έλληνες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν, κυρίως, στην περιοχή του Τομάροφσκι²⁵. Σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν και οι Έλληνες έμποροι στο χωριό Τομάροβα²⁶, για τους οποίους

²⁴ Παράρτημα του κρατικού αρχείου της περιφέρειας της Οδησσού στο Ισμαήλ, Α. 514, Φ. 33, φφ. 1-240.

²⁵ «Η εγκατάσταση των παραδουνάβιων μεταναστών στη Βεσσαραβία και η δραστηριότητα του Α. Π. Γιουσνέφσκι». Συλλογή εγγράφων, Κισνόβι, 1957, σελ. 244.

²⁶ Το 1818 μετεξελίχθηκε σε πόλη με την ονομασία Ρένι.

έγινε λόγος παραπάνω. Κατά τη δεκαετία του '20 του 19ου αι. στη Βεσσαραβία υπήρχαν μικρές ελληνικές κοινότητες επίσης στο Κισνόβι, στο Άκκερμαν και στο Χοτίν.

Στη Νέα Ρωσία η ελληνική κοινότητα της Οδησσού ευημερούσε περισσότερο από όλες τις άλλες. Το 1795 αποτελούσε το 10% του πληθυσμού της πόλης (224 από τους 2.349 κατοίκους)²⁷. Τα επόμενα χρόνια ο πληθυσμός της Οδησσού αυξήθηκε αλματωδώς. Η μεγάλη ζήτηση σε εργατικά χέρια, η ευκολία απόκτησης γης, η θυελλώδης ανάπτυξη του θαλάσσιου και του χερσαίου εμπορίου, που διάνοιγε δυνατότητες για εύκολο πλουτισμό, προσέλκυαν στην πόλη μετανάστες: Γερμανούς, Γάλλους, Ιταλούς, Έλληνες, Βούλγαρους και Μολδαβούς. Το 1803 ο πληθυσμός της Οδησσού αποτελούνταν από 9.000 κατοίκους, το 1808 έφτασε τους 12.500, ενώ το 1814 τους 25.000²⁸. Λόγω έλλειψης στατιστικών στοιχείων, είναι δύσκολο να πει κανείς πόσοι από τους 25.000 κατοίκους της ήταν Έλληνες. Κατά τα φαινόμενα, σε ποσοστό ήταν λιγότεροι απ' ό,τι το 1795. Ωστόσο, μεταξύ του εμπορικού στρώματος της Οδησσού οι Έλληνες αποτελούσαν πολύ σημαντικό ποσοστό. Στην Οδησό ασκούσαν διάφορα άλλα επαγγέλματα. Το 1803 πολλοί Έλληνες ήταν αρτοποιοί. Στα περίχωρα της Οδησσού καλλιεργούσαν τη γη οι στρατιώτες που επέστρεφαν το 1814 από τον πόλεμο και ανήκαν στο ελληνικό τάγμα της Οδησσού. Το 1818 για πρώτη φορά γίνεται λόγος σε αρχειακά έγγραφα για το «*ελληνικό χωριό Αλεξάντροφκα*» κοντά στην Οδησό, τόπο εγκατάστασης του ελληνικού τάγματος²⁹. Οι περισσότεροι, όμως, αξιωματικοί του τάγματος δεν καλλιεργούσαν μόνοι τους τη γη, αλλά τη νοίκιαζαν, προτιμώντας να ασχολούνται με το εμπόριο στην Οδησό³⁰.

Το εμπόριο αποτελούσε τη βάση της ευημερίας της ελληνικής κοινότητας της Οδησσού. Η καλλιέργεια της εύφορης γης της Νέας Ρωσίας

²⁷ Σ. Μπερυσταίν, Ιστορική και εμπορικο-οικονομική σύνοψη της Οδησσού, Οδησός, 1881, σελ. 23.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Τ.Γ. Θεοχαρίδης, Στο προαναφερθέν έργο, σελ. 25.

³⁰ Το ελληνικό τάγμα της Οδησσού χρειαζόταν να καλύψει τις κενές θέσεις με Έλληνες και Αλβανούς που υπηρετούσαν κατά τη διάρκεια των Ρωσοτουρκικών Πολέμων στο Αρχιπέλαγος, καθώς είχε μόνιμα κενές θέσεις προσωπικού. Το 1819 το τάγμα αποτελούνταν μόνο από 18 αξιωματικούς και υπαξιωματικούς και από 73 στρατιώτες. Στις 18 Μαΐου (9 Ιουνίου) του 1819, μετά από διαταγή του Αλέξανδρου Α', το τάγμα διαλύθηκε, ενώ οι κατάλληλοι για υπηρεσία αξιωματικοί, 56 άτομα, μεταφέρθηκαν στην Μπαλακλάβα, στο ελληνικό τάγμα (στο ίδιο, σελ. 28-30).

προκάλεσε θυελλώδη ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και κυρίως των σιτηρών. Το λιμάνι της Οδησσού κατέκλυσε τις εξωτερικές αγορές με πολύ μεγάλες ποσότητες σιτηρών της Νέας Ρωσίας. Αλλά μέσω της Οδησσού μεταφέρονταν και στο εσωτερικό της χώρας τα περισσότερα ξένα εμπορεύματα που εισάγονταν στη Ρωσία μέσω της Μαύρης Θάλασσας³¹. Οι Έλληνες έμποροι κατείχαν σημαντική θέση σ' αυτό το τόσο σημαντικό και πολύ κερδοφόρο εμπόριο. Η εμπορική τους επιχειρηματικότητα και η πείρα τους τους επέτρεψε να χρησιμοποιήσουν την ευνοϊκή οικονομική συγκυρία που δημιουργήθηκε στη νότια Ρωσία για γρήγορο πλουτισμό. Στην επιτυχία των εμπορικών επιχειρήσεων των Ελλήνων εμπόρων στη Ρωσία βοήθησε και το γεγονός ότι στηρίζονταν σε ένα εκτεταμένο εμπορικό δίκτυο, το οποίο είχε πλέξει η ελληνική αστική τάξη. Το δίκτυο αυτό περιλάμβανε όλη την Ευρώπη και ορισμένες περιοχές της Ασίας και της Αφρικής. Από τις αρχές του 19ου αι. η Οδησσός έγινε ένας από τους πιο σημαντικούς κόμβους αυτού του διηπειρωτικού ελληνικού εμπορικού δικτύου. Εκεί ιδρύθηκαν τεράστιοι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι. Ορισμένοι Έλληνες που έφτασαν στην Οδησσό χωρίς καθόλου χρήματα ή με ένα ασήμαντο κεφάλαιο έγιναν ιδιοκτήτες εμπορικών εταιρειών με κύκλο εργασιών εκατομμυρίων. Ως προς τον πλούτο τους και τις διαστάσεις των εμπορικών τους επιχειρήσεων ξεχώριζαν ιδιαίτερα οι παρακάτω Έλληνες έμποροι της Οδησσού: Ο Θεόδωρος Σεραφινός, ο Αλέξανδρος Μαύρος, ο Δημήτριος Ιγγλέσης, ο Αλέξανδρος Κουμπάρης, ο Βασίλειος Γιαννόπουλος, ο Γρηγόριος Μαρασλής, ο Κυριάκος Παπαχατζής, ο Ηλίας Μάνεσης, ο Ιωάννης Αμβροσίου και ο Δημήτριος Παλαιολόγος. Ένας ανώνυμος συγγραφέας στις αναμνήσεις του για την ελληνική κοινότητα της Οδησσού που αναφέρονται στο 1817 εκτιμούσε την περιουσία αυτών των δέκα πλούσιων εμπόρων σε 10 εκατομμύρια ρούβλια³². Αυτοί δεν διεξήγαγαν απλώς εκτεταμένο εμπόριο, αλλά ασχολούνταν και με τραπεζικές επιχειρήσεις, ήταν ιδιοκτήτες πλοίων και εργοστασίων βότκας. Μεσιτικές υπηρεσίες σε πράξεις για την «δανειοδότηση» της ρωσικής σημαίας, απέφεραν μεγάλα κέρδη στους πλούσιους Έλληνες μεγαλέμπορους της Οδησσού.

³¹ Για την ανάπτυξη της οικονομίας και του εμπορίου της Νέας Ρωσίας στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. Βλέπε Ε. Ι. Ντρουζίνινα, Βόρειος Μαύρη Θάλασσα 1775-1800, Μόσχα, 1959. Β. Α. Ζολότοφ, Το εξωτερικό εμπόριο της Νότιας Ρωσίας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αι. Ροστόφ του Ντον, 1963.

³² Ερμής ο Λόγιος, 1817, Νο 1. Παράρτημα, σ. 13.

Σχεδόν όλα τα ελληνικά πλοία, λόγω εικονικών πράξεων αγοραπωλησίας, έπλεαν με ρωσική σημαία. Αυτές οι πράξεις και οι επιχειρήσεις συνέδεαν στενά την ελληνική κοινότητα της Οδησσού με την αστική τάξη του Αρχιπελάγους, το πιο προωθημένο οικονομικά τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Αυτές οι σχέσεις μάς επιτρέπουν ως ένα βαθμό να εξηγήσουμε την ενεργό συμμετοχή της ελληνικής κοινότητας της Οδησσού στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα που έλαβε χώρα στις αρχές του 19ου αι.

Στα ανατολικά της Οδησσού ευρισκόμενα παράλια, ελληνικές κοινότητες υπήρχαν στο Ταγκαρόνγκ, στη Μαριούπολη και στο Νικολάεφ.

Ο ανδρικός ελληνικός πληθυσμός του Ταγκαρόνγκ (σύμφωνα με τα στοιχεία του 1802) ανερχόταν σε 850 άτομα³³. Στις αρχές του 19ου αι. η οικονομική κατάσταση των Ελλήνων βελτιώθηκε ουσιαστικά. Εδώ εμφανίστηκαν εύποροι έμποροι και πλοιοκτήτες. Το 1813 το Ταγκαρόνγκ έγινε τόπος διαμονής του πλουσιότατου έμπορου και μαικήνα Ιωάννη Βαρβάκη. Η ασυνήθιστη ιστορία της ζωής αυτού του ανθρώπου θα μπορούσε να γίνει υπόθεση ενός συναρπαστικού μυθιστορήματος. Ο Ιωάννης Βαρβάκης γεννήθηκε γύρω στο 1750 στο νησί Ψαρά. Η εμφάνιση των ρωσικών πλοίων το 1770 στο Αρχιπέλαγος προκάλεσε στο νεαρό, όπως και σε πολλούς άλλους συμπατριώτες του, μεγάλο ενθουσιασμό. Αφού πούλησε όλη του την περιουσία, κατασκεύασε και εξόπλισε ένα σκάφος και ναυμαχούσε θαρραλέα με αυτό εναντίον των Τούρκων. Το σκάφος αυτό το κατέλαβαν οι Τούρκοι. Ο Βαρβάκης, χάνοντας κάθε μέσο προς το ζην, μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού Πολέμου αποφάσισε να καταφύγει στη Ρωσία. Από την Κωνσταντινούπολη έφτασε δια θαλάσσης στα ρωσικά παράλια και από εκεί πεζός στην Πετρούπολη. Στην πρωτεύουσα επιθυμούσε να γίνει δεκτός από την Αικατερίνη Β' και να την παρακαλέσει για βοήθεια. Ωστόσο, όλες οι προσπάθειες του άσημου και άγνωστου Έλληνα να επιτύχει ακρόαση από την τσαρίνα απέβησαν μάταιες. Βοήθησε το εξής περιστατικό: Ο Βαρβάκης, έχοντας χάσει κάθε ελπίδα και ευρισκόμενος σε ένα καπηλειό στο Τσάρσκοε Σελό, διηγούνταν δυνατά τον πόνο του και την απογοήτευσή του. Εκεί βρισκόταν εκείνη τη στιγμή ο Γ. Α. Ποτέμκιν, ο οποίος έστρεψε την προσοχή του

³³ Αίτηση των βουλευτών του Ταγκαρόνγκ της ελληνικής κοινότητας προς το γενικό εισαγγελέα Α. Α. Μπεκλεσόφ, στις 20 Νοεμβρίου (2 Δεκεμβρίου) 1802, ΡΚΙΑ, Α. 1286, οπ. 1, Φ. 146, φφ. 47-48.

στον άνθρωπο που μιλούσε δυνατά ελληνικά. Η βοήθεια του ισχυρού ευνοούμενου άνοιξε για το Βαρβάκη της πύλες των βασιλικών ανακτόρων. Από την Αικατερίνη Β' πήρε 1.000 ρούβλια και ένα διάταγμα, που του χορηγούσε άδεια να εμπορεύεται αλιεύματα στην Κασπία Θάλασσα χωρίς να πληρώνει φόρους. Ο Βαρβάκης έφυγε από την Πετρούπολη για το Ασραχάν. Ο επιχειρηματικός αυτός άνθρωπος, αρχίζοντας το αποδοτικό εμπόριο αλιευμάτων και χαβιαριού στην Κασπία, κατάφερε μέσα σε 40 χρόνια να αποκτήσει τεράστια για εκείνη την εποχή περιουσία. Απέκτησε το αξίωμα του *αυλικού συμβούλου* και εκλέχτηκε αρχηγός των ευπατριδών του Ασραχάν³⁴.

Ο Βαρβάκης διακρίθηκε στο Ασραχάν για τα φιλανθρωπικά του έργα. Από τα δικά του κεφάλαια διέθεσε πολλά χρήματα για την οικοδόμηση σχολείων, εκκλησιών και για τον εξωραϊσμό της πόλης. Ακόμη δώριζε χωρίς φειδώ χρήματα και για τις ανάγκες διαφώτισης της ίδιας της Ελλάδας. Ωστόσο, η εθνοκοπατριωτική του δραστηριότητα πήρε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις μετά τη μετακόμισή του στο Ταγκαρόνγκ. Μεταξύ άλλων, δώρισε ένα πολύ μεγάλο ποσό για την οικονομική ενίσχυση της δραστηριότητας της διαφωτιστικής αδελφότητας «*Φιλόμουσος Εταιρεία*»³⁵.

Την πρώτη θέση σε αριθμό ατόμων μεταξύ των ελληνικών κοινοτήτων του νότου της Ρωσίας κατείχε η ελληνική κοινότητα της Μαριούπολης. Στην ίδια την πόλη και στα χωριά της περιοχής το 1816 αριθμούσαν περίπου 11.500 Έλληνες³⁶. Αυτή η ελληνική κοινότητα είχε ιδιαιτερότητες αναφορικά με τις επαγγελματικές τους ασχολίες, που την έκαναν να ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες, στην πλειοψηφία τους εμπορικές, ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας. Οι Μαριουπολίτες, όπως και οι πρόγονοι

³⁴ Ο Βαρβάκης δεν απέκτησε αυτών τον τίτλο του ευπατρίδη ο ίδιος και τα παιδιά του, αλλά αργότερα με τη βοήθεια του Καποδίστρια, κατόρθωσε να επιτύχει να πάρουν τη ρωσική υπηκοότητα και τον τίτλο του ευπατρίδη και τα τέσσερα εγγόνια του, γιοι της κόρης του που διέμενε στην Ελλάδα. Βλέπε το αντίγραφο του διατάγματος του Αλέξανδρου Α' προς τη γερουσία στις 15 (27) Φεβρουαρίου του 1820. ΙΡΑΙ (Ινστιτούτο ρωσικής λογοτεχνίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ), τμήμα χειρογράφων, Α, 288, σπ. 1, Α. 186, φ. 135.

³⁵ Αναλυτικότερα για τη ζωή του Ι. Βαρβάκη βλέπε Α. Γούδα, Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, Αθήναι, 1870-1876, τ. 3, σ. 155-192.

³⁶ Πρωτόκολλο του Ιουλίου του 1816 της επιτροπής του υπουργείου Κρατικής περιουσίας που ιδρύθηκε για την εξέταση της υπόθεσης της γης των Ελλήνων της Μαριούπολης, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, ΙΙ-1, 1816, Φ. 1, φ. 42.

τους από την Κριμαία, συνέχιζαν να ασχολούνται, κυρίως, με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία.

Οι καθημερινές τους συνήθειες διέφεραν επίσης από αυτές των υπόλοιπων Ελλήνων κατοίκων της νότιας Ρωσίας. Ντύνονταν σύμφωνα με τα ταταρικά έθιμα και μιλούσαν την ταταρική γλώσσα. Η ελληνική τους γλώσσα, την οποία δε μιλούσαν όλοι οι Έλληνες της Μαριούπολης, διέφερε κατά πολύ από τη νεοελληνική, την οποία μιλούσαν οι μέτοικοι από το Αρχιπέλαγος. Άλλωστε, η επικοινωνία μεταξύ των Ελλήνων της Μαριούπολης και των συμπατριωτών τους που ήλθαν από την Ελλάδα, βοήθησε ως ένα βαθμό τους προερχόμενους από την Κριμαία στην αφομοίωση του ελληνικού πολιτισμού και της γλώσσας. Ορισμένο ρόλο διαδραμάτισε σ' αυτή την κατεύθυνση και η σχολή που ιδρύθηκε στη Μαριούπολη γύρω στο 1820 με πρωτοβουλία του Καποδίστρια, όπου η διδασκαλία γινόταν στα ελληνικά³⁷.

Παρά το γεγονός ότι ένα μέρος των Ελλήνων της Κριμαίας μετοίκησε στη Μαριούπολη, στην Κριμαία παρέμεινε ένας σημαντικός αριθμός του πληθυσμού, που σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία, στις αρχές του 19ου αι. αριθμούσε περί τους 16.500³⁸. Τον αποτελούσαν τόσο οι Έλληνες της Κριμαίας, αυτόχθονες κάτοικοι αυτής της περιοχής, όσο και μετανάστες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Έλληνες που ήλθαν στην Κριμαία μετά το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768-1774), ίδρυσαν, όπως προαναφέραμε, την ελληνική κοινότητα του Κερτς και το ελληνικό τάγμα πεζικού της Μπαλακλάβας. Ο πληθυσμός της ελληνικής κοινότητας του Κερτς και του Γενικαλέ ανερχόταν το 1801 σε 605 άτομα³⁹. Το ελληνικό τάγμα πεζικού της Μπαλακλάβας το 1818 αριθμούσε 1194 άτομα. Στον αριθμό αυτό, παράλληλα με τους εν ενεργεία στρατιωτικούς, συνυπολογίζονταν και εκείνοι που είχαν αποστρατευτεί, αλλά και όσοι προορίζονταν να υπηρετήσουν⁴⁰. Στις αρχές του 19ου αι. μια νέα σημαντική ελληνική

³⁷ Γαβριήλ (αρχιεπίσκοπος της Χερσώνας και της Ταυρίδας), Μετοίκηση των Ελλήνων από την Κριμαία στην Αζοφική, «Απομνημονεύματα για την ιστορία και τις αρχαιότητες της κοινότητας της Οδησσού», τ. 1, Οδησός, 1844, σελ. 203-204.

³⁸ [Γ. Α.]. Περί των Ελλήνων της Μεσημβρινής Ρωσίας υπομνημάτια, Εν Αθήναις, 1853, σ. 46.

³⁹ Αναφορά των Ελλήνων του Κερτς προς τον Αλέξανδρο Α' στις 31 Ιουλίου (12 Αυγούστου) 1801, ΡΚΙΑ, Α. 1268, απογραφή 1, Φ. 146, φ. 98.

⁴⁰ ΡΚΙΑ, Α. 1409, απογραφή 1, Φ. 2713, φ. 3, Περί του Ελληνικού τάγματος στην Κριμαία.

κοινότητα συγκροτήθηκε στη Θεοδοσία, κυρίως από μετανάστες που προήλθαν από την Ανατολία. Το 1813 ο πληθυσμός της αποτελούνταν από 1.500 άτομα⁴¹. Μικρές ελληνικές κοινότητες υπήρχαν εκείνη την εποχή στη Σεβαστούπολη και την Ευπατορία.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η περίοδος από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 19ου αι. αποτελεί σημαντική εποχή στην ιστορία της ελληνικής παροικίας στη Ρωσία. Σε σύντομο χρονικό διάστημα στη νότια Ρωσία εμφανίστηκαν πολυάριθμες ελληνικές κοινότητες. Η ύπαρξη και η ευημερία τους συνδέονταν με την καλλιέργεια της εύφορης γης που περιήλθε στη Ρωσία κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αι. Έτσι, το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο της Ρωσίας επεκτάθηκε ουσιαστικά, μέσω των νέων δρόμων που εμφανίστηκαν.

Αυτές οι διαδικασίες δημιούργησαν τις συνθήκες για την ευημερία και την άνθηση της Οδησσού, του Ταγκαρόνγκ, του Ισμαήλ και άλλων ελληνικών κοινοτήτων, και οδήγησαν εκείνη την εποχή σε παρακμή το παλιό ελληνικό κέντρο της Ρωσίας, τη Νίζνα. Στα τέλη του 18ου αι. ο όγκος του εμπορίου μειώθηκε σημαντικά στη Νίζνα. Αυτό είναι προφανές μεταξύ άλλων και από τα στοιχεία των καταστάσεων εσόδων και εξόδων των εμπορευμάτων από τη Μολδαβία και τη Βλαχία στη Ρωσία που είχαν συντάξει οι τοπικοί Ρώσοι πρόξενοι⁴².

Από αυτά φαίνεται ότι, εάν πριν το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1787-1791) το εμπόριο της Ρωσίας με τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες διεξαγόταν, κυρίως, μέσω των εμπορών της Νίζνα, κατά την τελευταία περίοδο άρχισε να μειώνεται η βαρύτητά του και σύντομα τα επώνυμα των εμπορών της Νίζνα σχεδόν εξαφανίστηκαν από τις εμπορικές καταστάσεις. Η υποβάθμιση της σημασίας και της αίγλης της πόλης εκφραζόταν και με το γεγονός ότι, ενώ πριν οι Έλληνες που έφταναν στη Ρωσία από το εξωτερικό επισκέπτονταν οπωσδήποτε αυτό το ελληνικό κέντρο, τώρα πλέον σταματούσαν στην Οδησσό, στη Χερσώνα, στο Κίεβο ή, παρακάμπτοντας τη Νίζνα, κατευθύνονταν για τις εμπορικές τους υποθέσεις απευθείας στη Μόσχα.

⁴¹ Α. Σκαλκόφσκι, Χρονολογική επιθεώρηση της ιστορίας της περιοχής της Νέας Ρωσίας, τμήμα 2, σελ. 230.

⁴² Πολλές από αυτές τις καταστάσεις έχουν δημοσιευθεί. Βλέπε Docemente prinind istoria României. Colectia Eudoxiu de Hurmuzaki (seria noua), v. I. Bucuresti, 1962.

Εξαιτίας αυτού του γεγονότος υπέστη, εκτός των άλλων, απώλεια το ταμείο της «Ελληνικής εμπορικής αδελφότητας της Νίζνα», για την οποία οι προσφορές των επισκεπτόμενων την πόλη Ελλήνων του εξωτερικού ήταν σημαντικό έσοδο. Η ελληνική κοινότητα της πόλης κατέβαλλε προσπάθειες να υποχρεώσει με διοικητικό τρόπο όλους τους ξένους Έλληνες που έρχονταν στη Ρωσία να την επισκέπτονται. Οι ελληνικές αρχές της πόλης στις 13 (24) Νοεμβρίου του 1797 απευθύνθηκαν όσον αφορά αυτό το θέμα με επίσημη επιστολή προς το Ρώσο γενικό πρόξενο στη Μολδαβία και τη Βλαχία Ι. Ι. Σεβέριν. Οι αρχές της Νίζνα παραπονούνταν διότι ο Σεβέριν εξέδιδε στους αλλοδαπούς Έλληνες διαβατήρια ελευθέρως εισόδου και εξόδου από τη Ρωσία και αυτοί έφευγαν στο εξωτερικό χωρίς να περάσουν από τη Νίζνα. Και αυτό είχε ως αποτέλεσμα αφενός μεν οι ελληνικές αρχές της Νίζνα να χάνουν νόμιμα έσοδα, «αφ' ετέρου δε, έχοντας οι Έλληνες αυτά τα διαβατήρια, μπορούν να μεταβούν απ' ευθείας στην Μόσχα και σε άλλες περιοχές. Επομένως αυτή το εμπόριο να επεκτείνεται στην πόλη Νίζνα, εφ' όσον αυτοί παρακάμπουν την πόλη, με τον καιρό θα μειωθεί, και οι Έλληνες έμποροι θα υποστούν μεγάλο πλήγμα». Οι αρχές της Νίζνα παρακαλούσαν το Ρώσο πρόξενο να «κορηγεί στο εξής χωρίς χρονοτριβή ταξιδιωτικά έγγραφα στους αλλοδαπούς Έλληνες με προορισμό μόνο μέχρι τη Νίζνα, ώστε να υποχρεούνται να εμφανίζονται στις εδώ ελληνικές αρχές, και μέσω της Νίζνα να κατευθύνονται στις διάφορες άλλες ελεύθερες πόλεις της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, και από εδώ να επανέρχονται κατά την επιστροφή τους προς τα σύνορα»⁴³.

Ο ίδιος ο Ι. Ι. Σεβέριν δεν μπορούσε να λάβει μόνος του απόφαση για ένα τέτοιο ζήτημα και απευθύνθηκε στον προϊστάμενό του, τον απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη Β. Π. Κοτσούμπεη. Ο Κοτσούμπεη θεώρησε, βέβαια, τις αξιώσεις των ελληνικών αρχών υπερβολικές. Σύμφωνα με τα λόγια του «οι αρχές δεν θυμούνται, ότι στην αποκλειστική τους δικαιοδοσία είναι μόνο όσα αφορούν την διοίκηση της πόλης Νίζνα και της εκεί κοινότητας. Αντί γι' αυτό δεν επιθυμεί τίποτε λιγότερο από το να ιδιοποιηθεί το δικαίωμα να ασκεί εξουσία επί όλων των ευρισκόμενων στην Ρωσική Αυτοκρατορία Ελλήνων, δικαίωμα που δεν έχει στην χώρα μας καμία ανώτατη πολιτική είτε στρατιωτική ηγεσία». Και ο απεσταλμένος συμβούλευε τον υφιστάμενό του: «Εσείς γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν

⁴³ ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1299, φφ. 9-12.

πρέπει και δεν είστε υποχρεωμένος να συμπεριλάβετε κάποιο σύνθετο όρο για τα διαβατήρια που εκδίδετε για τους τουρκικής υπηκοότητας Έλληνες»⁴⁴.

Η παρακμή της Νίζνα συνεχίστηκε και στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. Την πόλη δε σταμάτησαν απλώς να την επισκέπτονται οι Έλληνες του εξωτερικού, αλλά άρχισαν να την εγκαταλείπουν και οι αυτόχθονες κάτοικοι. Οι πιο πλούσιοι από τους εμπόρους της μετακόμισαν σε άλλα ελληνικά κέντρα της Ρωσίας. Και μάλιστα συνέχισαν να θεωρούνται πολίτες της Νίζνα και να επωφελούνται από τις τεράστιες διευκολύνσεις και τα προνόμια που παρείχε η κυβέρνηση στους Έλληνες της πόλης αυτής. Το 1820 ο Ουκρανός στρατιωτικός και γενικός κυβερνήτης Ν. Γ. Ρέπνιν ανέφερε στον υπουργό Εσωτερικών Β. Π. Κοτσούμπεη: «Πολλοί από τους Έλληνες της Νίζνα, χρησιμοποιώντας παντού τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στο σρώμα των εμπόρων για ελεύθερο εμπόριο, χωρίς την καταβολή φόρων και την υποχρέωση να παραχωρούν τις κατοικίες τους σε περίοδο πολέμου για στρατιωτική χρήση, μετοίκησαν σε άλλες πόλεις και ιδιαίτερα στη Μόσχα, στην Οδησσό, στο Κίεβο και στο Κισνόβι. Στη Νίζνα παρέμειναν στην πλειοψηφία τους χαμηλών εισοδημάτων Έλληνες»⁴⁵.

Ενώ τα τελευταία χρόνια πριν την ελληνική εξέγερση η παρακμή της ελληνικής κοινότητας της Νίζνα συνεχιζόταν, για τις ελληνικές κοινότητες της νότιας Ρωσίας ήταν η εποχή της κορύφωσης της οικονομικής άνθησης και μιας ανάτασης της κοινωνικής ζωής. Αυτή η άνθηση και η ανάταση σημειώνονταν παρά το γεγονός ότι τα οικονομικά και πολιτικά προνόμια των νέων ελληνικών κοινοτήτων είχαν πολύ πιο συμβατικό και περιορισμένο χαρακτήρα, απ' ό,τι τα προνόμια της ελληνικής κοινότητας της Νίζνα.

Για παράδειγμα, το 1795 η Αικατερίνη Β' χορήγησε στους κατοίκους του Αρχιπελάγους που μετοίκησαν στην Οδησσό φοροαπαλλαγή μόνο για δέκα χρόνια. Το 1805 εξέπνευσε επίσης η προθεσμία ενός παρόμοιου προνομίου που είχε χορηγηθεί το 1775 στην ελληνική κοινότητα του Κερτς. Μετά απ' αυτό οι Έλληνες του Κερτς χωρίστηκαν σε κατεστημένες τάξεις: 12 άτομα συμπεριλήφθηκαν στους εμπόρους και

⁴⁴ Ο Β. Π. Κοτσούμπεη προς τον Ι. Ι. Σεβέριν, 1 (12) Ιανουαρίου 1798, ΑΕΠΡΑ, Α. Σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1308, φ. 1.

⁴⁵ ΚΑΡΟ, Α. 1165, απογρ. 2, ενιαίο αρχείο 259, φ. 1.

453 στη μεσαία τάξη. Οι ανήκοντες στη μεσαία κατεστημένη τάξη, σύμφωνα με τους νόμους της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, ήταν υποχρεωμένοι να στέλνουν νεοσύλλεκτους για να υπηρετήσουν στο στρατό. Οι Έλληνες του Κερτς προσπάθησαν να επιτύχουν την απαλλαγή τους από αυτή τη δυσβάστακτη υποχρέωση. Ο δούκας Ρισελιέ, γενικός κυβερνήτης της περιφέρειας της Νοβορωσίας, υποστήριξε το αίτημά τους στην κυβέρνηση. Υποδείκνυε ότι οι Έλληνες του Κερτς το 1791, το 1809 και το 1810 *«υπηρετούσαν με τα σκάφη τους, μεταφέροντας τα στρατεύματα»* και *«τώρα, οποιαδήποτε στιγμή μεταφέρουν στρατεύματα»*. Ωστόσο, το διάβημα του Ρισελιέ απέβη άκαρπο. Η απόφαση της αρμόδιας υπουργικής επιτροπής στις 6 (18) Μαρτίου του 1812, επ' αυτού του θέματος ανέφερε τα εξής: *«Οι Έλληνες του Κερτς-Γιενικαλέ δεν απαλλάσσονται των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων, καθώς η κάθε κατεστημένη τάξη οφείλει να εκπληρώνει τις εκ της θέσεώς της προβλεπόμενες υποχρεώσεις, δεδομένου μάλιστα ότι η προθεσμία ισχύος των προνομίων τους έχει πλέον εκπνεύσει»*⁴⁶.

Οι ελληνικές κοινότητες της νότιας Ρωσίας, εμφανιζόμενες και πάλι στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι., συνήθως, δε διέθεταν δική τους, επισήμως αναγνωρισμένη διοίκηση (εκτός από τις κοινότητες της Μαριούπολης, της Μπαλακλάβας και του ελληνικού τάγματος της Οδησσού). Οι προσπάθειές τους να επιτύχουν αυτοδιοίκηση ή τουλάχιστον νομική επιβεβαίωση της οντότητάς τους απέβησαν μάταιες. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι Έλληνες της πόλης του Ρένι κατά τη διάρκεια τεσσάρων ετών (1819-1823) ζητούσαν από την κυβέρνηση, χωρίς επιτυχία, την ίδρυση στην πόλη τους *«Ρωσο-ελληνικού συνδέσμου»* και τη χορήγηση σ' αυτόν διαφόρων προνομίων⁴⁷.

Υπήρχαν και περιπτώσεις μη τήρησης προνομίων που είχαν χορηγηθεί στο παρελθόν. Στις αρχές του 1816 έφτασαν στην Πετρούπολη δυο αντιπρόσωποι της ελληνικής κοινότητας της Μαριούπολης. Με τη διαμεσολάβηση του Καποδίστρια υπέβαλαν καταγγελία στον τσάρο για τη μη τήρηση των προνομίων που παρείχε με διακήρυξή της η Αικατερίνη Β' στους Έλληνες της Μαριούπολης στις 21 Μαΐου (1 Ιουνίου)

⁴⁶ ΡΚΙΑ, Α. 1263, σπ. Ι, Φ. 24. φ. 224.

⁴⁷ ΚΑΠΟ, Α. Ι, σπ. 214, εδ. χρ. 8 «Περί του ζητήματος της οικοδόμησης στην τοποθεσία Ρένι νέας πόλης και της συμπερίληψης σ' αυτήν των κατοίκων του χωριού Βολκανέστ, της απαλλαγής τους από τη στρατιωτική θητεία και άλλα».

του 1779, καθώς τους επέβαλαν επιπλέον φόρους και ετοιμάζονταν να απαλλοτριώσουν μέρος των γαιών που τους είχαν χορηγηθεί. Για την εξέταση της καταγγελίας των Ελλήνων της Μαριούπολης συγκροτήθηκε παρά τω υπουργείω Κρατικής περιουσίας ειδική επιτροπή, στην οποία συμμετείχε και ο Ι. Καποδίστριας. Χάρη στην ανάμειξη του υπουργού με το μεγάλο κύρος, ο οποίος ενδιαφερόταν άμεσα για τα προβλήματα των συμπατριωτών του στη Ρωσία, το μεγαλύτερο μέρος των προοριζόμενων για απαλλοτρίωση γαιών των Ελλήνων της Μαριούπολης παρέμεινε στην ιδιοκτησία τους. Ωστόσο, ο Αλέξανδρος Α' αρνήθηκε να τους απαλλάξει από τους επιπλέον φόρους⁴⁸.

Κατά τη συζήτηση αυτού του ζητήματος στην επιτροπή αναφέρθηκε ότι, λαμβάνοντας υπόψη και αυτούς τους νέους φόρους που επιβλήθηκαν το 1810, οι Έλληνες της Μαριούπολης, οι έμποροι, οι ανήκοντες στη μεσαία κατεστημένη τάξη και οι αγρότες κατέβαλλαν λιγότερους φόρους απ' ό,τι οι ίδιες κατηγορίες των ντόπιων κατοίκων του κυβερνείου της Χερσώνας. Ωστόσο, αυτό δεν αλλάζει το γεγονός ότι η εισαγωγή των νέων φόρων σήμαινε μη τήρηση των προνομίων των Ελλήνων της Μαριούπολης που τους είχαν χορηγηθεί κάποτε από την ίδια την τσαρική κυβέρνηση⁴⁹.

Παρ' όλ' αυτά, παρά το γεγονός ότι το νομικό καθεστώς της ελληνικής κοινότητας δεν ήταν τόσο ευνοϊκό όσο των Ελλήνων της Νίζνα, οι νέες ελληνικές κοινότητες της νότιας Ρωσίας δεν ανθούσαν μόνο οικονομικά, αλλά είχαν και όλες τις δυνατότητες για αυτοτελή εθνική ανάπτυξη. Οι Έλληνες μετανάστες διατηρούσαν τη γλώσσα τους και τον πολιτισμό τους και είχαν στενές σχέσεις με τη μητέρα πατρίδα. Ο παράγοντας που βοή-

⁴⁸ Αντίγραφο από την αυτοκρατορική διαταγή που ανακοινώθηκε στην επιτροπή των υπουργών στις 14 Μαΐου 1817 Νο 206, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό Αρχείο, ΙΙ-1, 1816, Φ. 1, φφ. 55-56.

⁴⁹ Όσον αφορά αυτό το θέμα, ο Καποδίστριας εξέφρασε μονοσήμαντα τη γνώμη του για το ζήτημα των Ελλήνων της Μαριούπολης στην επιτροπή. Σύμφωνα με τα λόγια του, η ακριβής έννοια του διατάγματος της Αικατερίνης Β' στις 21 Μαΐου (1 Ιουνίου) 1779 ήταν ότι το κράτος δεν είχε το δικαίωμα να αυξήσει τους φόρους. «Μπορεί να αναγνωρίσει ως δίκαιο να επιβληθούν στους κατοίκους της Μαριούπολης φόροι με άλλη ονομασία, αλλά, για να είμαστε δίκαιοι, αυτοί οι φόροι πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο επιτόπου και προς όφελος της παρούκίας» (ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, ΙΙ-1, φ. 51, «Πρωτόκολλο του Ιουλίου 1816 της επιτροπής παρά τω υπουργείω κρατικής περιουσίας που συγκροτήθηκε για την εξέταση της υπόθεσης περί της γης των Ελλήνων της Μαριούπολης»).

θηκε περισσότερο ήταν ο μαζικός χαρακτήρας της ελληνικής μετανάστευσης στη Ρωσία.

Ο μαζικός χαρακτήρας της μετοίκησης επέτρεψε στους μετανάστες να διατηρήσουν το εθνικό τους περιβάλλον. Όπως όλοι οι μετανάστες, έτσι και οι Έλληνες έδιναν ιδιαίτερη σημασία στις εθνικές τους σχέσεις κατά την πρώτη περίοδο της ζωής τους στην ξένη χώρα. Συνήθως εγκαθίσταντο σε ένα μέρος όλοι μαζί. Στην Οδησό, για παράδειγμα, οι Έλληνες εγκαθίσταντο στις παρόδους που ήταν κοντά στην κεντρική οδό Ντεριμπασόφκι⁵⁰. Όσον αφορά το συνεκτικό χαρακτήρα της εγκατάστασης των Ελλήνων στην Οδησό, το δηλώνουν οι ονομασίες των οδών που διατηρήθηκαν μέχρι τις αρχές του 20ού αι.: «*Ελληνική πλατεία*», «*Ελληνικό παζάρι*».

Η οικονομική αναγκαιότητα οδηγούσε συνήθως στη συρρίκνωση των εθνικών σχέσεων μεταξύ των μεταναστών και τους ανάγκαζε να μεταφέρονται από τόπο σε τόπο για να εξασφαλίζουν πόρους προς το ζην, να ασκούν νέα επαγγέλματα, να βρίσκονται επί μακρόν σε άλλο γλωσσικό περιβάλλον. Τουναντίον, στις συγκεκριμένες συνθήκες που επικρατούσαν στη νότια Ρωσία ο οικονομικός παράγοντας βοήθησε στην εδραίωση των ελληνικών κοινοτήτων. Πριν την έναρξη της ελληνικής εξέγερσης του 1821 το ρωσικό εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας ήταν υπό τον έλεγχο των εύπορων Ελλήνων εμπόρων και οι μετανάστες μπορούσαν να βρουν πηγές βιοπορισμού σε παραδοσιακούς τομείς δραστηριότητας, όπως το εμπόριο και η ναυσιπλοΐα.

Στα πλοία που ανήκαν στους Έλληνες εμπόρους και διέπλεαν τη Μαύρη Θάλασσα και τη Μεσόγειο, στις αποθήκες στην ξηρά και στα καταστήματα κατά κανόνα εργάζονταν Έλληνες ναυτικοί, πλοίαρχοι και εμποροϋπάλληλοι.

Οι αναζωογονημένες οικονομικές σχέσεις των λιμένων της Μαύρης Θάλασσας της Ρωσίας με την ανατολική Μεσόγειο βοήθησαν επίσης στη διατήρηση της εθνικής αυτοτέλειας των ελληνικών κοινοτήτων της νότιας Ρωσίας. Τα τακτικά εμπορικά δρομολόγια έδιναν τη δυνατότητα στους Έλληνες της νότιας Ρωσίας να διατηρούν μόνιμες επαφές με τους συγγενείς και τους φίλους τους που παρέμεναν στην Οθωμανική Αυτοκρατο-

⁵⁰ Μία από τις πιο σημαντικές παρόδους ήταν η Κόκκινη, με δώροφα σπίτια και τυπική βαλκανική αρχιτεκτονική, που διατηρήθηκε σχεδόν ανέπαφη μέχρι τις μέρες μας.

ρία. Στην Οδησσό και σε άλλα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας κατέφθαναν διαρκώς Έλληνες από το εξωτερικό. Οι διηγήσεις τους κρατούσαν στους τοπικούς Έλληνες άσβεστο το ενδιαφέρον για την τύχη της πατρίδας τους. Η Ελλάδα, όπως είναι γνωστό, στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. ζούσε μια εποχή εθνικής αναγέννησης. Στις πόλεις και στα χωριά της ιδρύονταν εθνικά σχολεία. Στα ελληνικά τυπογραφεία του εξωτερικού εκδίδονταν μεταφρασμένα και πρωτότυπα έργα, βγήκαν στο φως οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά. Οι ιδέες του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα που προπαγάνδιζε ο Ρήγας βρήκαν θερμή απήχηση στις καρδιές των Ελλήνων πατριωτών. Αυτή η κοινή για τον ελληνικό κόσμο ατμόσφαιρα της εθνικής ανάτασης διαδόθηκε και στις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας. Αναβαθμίσθηκε το ενδιαφέρον των μεταναστών για την εκμάθηση της μητρικής τους γλώσσας. Το 1800 στην Οδησσό ο γραμματέας του συμβουλίου Βρεττός ίδρυσε σχολείο, οι 70 μαθητές του οποίου μάθαιναν ελληνικά, ιταλικά και ρωσικά. Το σχολείο αυτό λειτούργησε επί τρία χρόνια⁵¹. Το 1811 στην Οδησσό υπήρχαν δυο ιδιωτικά ελληνικά σχολεία⁵². Αργότερα, εμφανίστηκαν και σε άλλες πόλεις ελληνικά σχολεία.

Στη Ρωσία οι Έλληνες ενδιαφέρονταν έντονα για τα βιβλία που εκδίδονταν στα ελληνικά τυπογραφεία του εξωτερικού. Ονόματα Ελλήνων της Ρωσίας μπορούμε να συναντήσουμε, μεταξύ άλλων, στους καταλόγους των συνδρομητών του ελληνικού κοινωνικού και λογοτεχνικού περιοδικού που εκδιδόταν στη Βιέννη, με την ονομασία Ερμής ο Λόγιος. Στις αρχές του 19ου αι., στην ίδια τη Ρωσία, στη Μόσχα και στην Πετρούπολη δημοσιεύονταν επίσης βιβλία στην ελληνική γλώσσα. Οι Έλληνες της Ρωσίας δεν ένιωθαν απλώς την επίδραση του ελληνικού Διαφωτισμού, αλλά επιδρούσαν και οι ίδιοι σ' αυτόν. Ο ελληνικός πολιτισμός οφείλει πολλά, εκτός των άλλων, στους εύπορους εμπόρους της Μόσχας, στους Έλληνες αδελφούς Ζωσιμάδες. Τα αδέλφια ήταν έξι: ο Ιωάννης, ο Θεοδόσιος, ο Αναστάσιος, ο Νικόλαος, ο Ζώης και ο Μιχαήλ. Γεννήθηκαν τις δεκαετίες του '50 και του '60 του 18ου αι. στο Γραμμενοχώρι Ιωαννίνων. Όπως και πολλοί άλλοι κάτοικοι με επιχειρηματικό νου, οι αδελφοί Ζωσιμάδες εγκατέλειψαν νωρίς την πατρίδα τους, αυτή την

⁵¹ «Οδησσός 1794-1894», τεύχ. 2, Οδησσός, 1895, σελ. 621.

⁵² Στο ίδιο, σελ. 633.

«ελληνική *Μασσαλία*», και ασχολήθηκαν με το εμπόριο στο εξωτερικό. Ο Ιωάννης⁵³, ο Αναστάσιος, ο Ζώης και ο Νικόλαος εγκαταστάθηκαν στη Νίζνα, ενώ ο Θεοδόσιος και ο Μιχαήλ, στο Λιβόρνο.

Τα δυο αυτά ελληνικά κέντρα έγιναν για τους αδελφούς Ζωσιμάδες οι βάσεις για ένα μεγάλο διεθνές εμπόριο. Μετέφεραν στην Ευρώπη εμπορεύματα από τις μακρινές ανατολικές χώρες, μεταξύ αυτών και από την Κίνα, αντάλλασαν τις ρωσικές πρώτες ύλες με βιομηχανικά είδη της δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα με υφάσματα⁵⁴. Τα πράγματα πήγαιναν καλά για την εταιρεία των αδελφών Ζωσιμάδων, οι εμπορικές τους επιχειρήσεις διευρύνονταν διαρκώς, τα κεφάλαιά τους επίσης μεγάλωναν. Όμως, το 1793 μετά το θάνατο του ενός από τους αδελφούς, του Θεοδοσίου, η εταιρεία των Ζωσιμάδων σταμάτησε σχεδόν εξ ολοκλήρου τις εμπορικές της επιχειρήσεις και τα αδέρφια άρχισαν να ξοδεύουν τα πλούτη που είχαν αποκτήσει σε φιλανθρωπικά έργα και στη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα.

Ωστόσο, αυτοί δεν ήταν συνηθισμένοι μαικήνες νεόπλουτοι, οι οποίοι, θυσιάζοντας χρήματα στις «*Μούσες*», προσπαθούσαν να δώσουν στον πλούτο τους την απαιτούμενη «*σοβαρότητα*». Για τους αδελφούς Ζωσιμάδες η συμβολή στο διαφωτισμό της Ελλάδας έγινε υψηλό ηθικό χρέος.

Οι αδελφοί Ζωσιμάδες έκαναν το πρώτο σημαντικό βήμα για την εξάπλωση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα το 1797, ιδρύοντας μια σχολή στην πατρίδα τους, τα Ιωάννινα. Η σχολή αυτή λειτουργούσε με πόρους που προέρχονταν από τα ποσοστά ενός σημαντικού κεφαλαίου που είχε κατατεθεί από τους ίδιους στο Αυτοκρατορικό Ορφανοτροφείο Μόσχας. Οι Ζωσιμάδες συμμετείχαν στην ίδρυση και άλλων ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, τα εφοδίαζαν με εκπαιδευτικό εξοπλισμό, πλήρωναν τους μισθούς των εκπαιδευτικών, εξασφάλιζαν υποτροφίες για τις σπουδές άπορων μαθητών. Ακόμη παρείχαν οικονομική βοήθεια και στην έκδοση βιβλίων. Με δικά τους χρήματα τύπωναν λεξικά, κατηχήσεις, εγχειρίδια μαθηματικών και φυσικής, έργα των πατέρων της Εκκλησίας και Ελλήνων διαφωτιστών. Οι αδελφοί Ζωσιμάδες ανέλαβαν εξ ολοκλήρου τη χρηματοδότηση της έκδοσης της «*Ελληνικής Βιβλιοθήκης*», ενός τεράστιου βιβλιογραφικού πατριωτικού εγχειρήματος, την πρωτοβουλία

⁵³ Πέθανε το 1783.

⁵⁴ Α. Γούδα, Βίοι παράλληλοι..., τ. 3, σ. 13.

και την εκτέλεση του οποίου είχε αναλάβει ο διακεκριμένος Έλληνας διαφωτιστής Αδαμάντιος Κοραΐς. Ο Ζώης Ζωσιμάς, ο οποίος μετακόμισε από τη Νίζνα στη Μόσχα και εγκαταστάθηκε σε ένα μικρό σπιτάκι που ανήκε στο ορθόδοξο ελληνικό μοναστήρι των Ιβήρων, αλληλογραφούσε με τους πιο διακεκριμένους ηγέτες του ελληνικού κόσμου. Τα ενδιαφέροντά του ήταν πολύπλευρα. Συγκέντρωσε πλούσια συλλογή νομισμάτων και παρασήμων⁵⁵, ενώ παρείχε επίσης υλική βοήθεια σε ρωσικές επιστημονικές κοινότητες και εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας δώρισε ένα εξοχικό αξίας μερικών εκατοντάδων χιλιάδων ρουβλίων, με τα οποία κατασκευάστηκε αστεροσκοπείο. Δώρισε 6.000 ρούβλια για την έκδοση των έργων του συλλόγου φυσιοδιφών. Στο Γυμνάσιο της Μόσχας, στην Πρακτική Εμπορική Ακαδημία και στην Ιατρική Χειρουργική Ακαδημία χορήγησε χρήματα για την οργάνωση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας⁵⁶.

Το παράδειγμα των αδελφών Ζωσιμάδων, που ξόδεψαν όλη τους την περιουσία για τη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, βρήκε μιμητές. Ένας από αυτούς ήταν ο συμπατριώτης των αδελφών Ζωσιμάδων, ο Ζώης Καπλάνης, ο οποίος έφτασε στη Ρωσία το 1768. Δώρισε 183.000 ρούβλια, όλη την περιουσία του, όση κατάφερε να συσσωρεύσει στη Ρωσία στα 38 χρόνια εργασίας του, για να συντηρήσει σχολεία, νοσοκομεία και σε φιλανθρωπικά έργα στην Ελλάδα. Η επιγραφή στο πορτρέτο του Καπλάνη, το οποίο έστειλαν οι εκτελεστές της διαθήκης του Μοσκοβίτη εμπόρου στη σχολή που είχε ιδρύσει ο ίδιος στα Ιωάννινα, ανέφερε τα εξής για το έργο που πρόσφερε στην πατρίδα του: *«Ο Θαλής, ο Πλάτων, ο Εύφορβος και ο Πυθαγόρας έφεραν τον πλούτο της σοφίας στην Ελλάδα. Ο δε Καπλάνης, αποκτώντας πλούτο από το Βορρά, έφερε θεϊκή σοφία στην πατρίδα»*⁵⁷.

Η πατριωτική δραστηριότητα των Ελλήνων εμπόρων δεν έπαιξε μόνο σημαντικό ρόλο στη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, αλλά βοήθησε και στην εθνική συσπείρωση των ίδιων των ελληνικών κοινοτήτων.

⁵⁵ Μετά το θάνατο του Ζώη το 1827 ο αδελφός του Νικόλαος έστειλε τη συλλογή του στην Αθήνα για την οργάνωση εκεί ελληνικού εθνικού μουσείου.

⁵⁶ «Διαθήκη του Αοιδίμου Νικολάου Π. Ζωσιμά, ευγενούς Γραικού και ιππότη του τάγματος του Σωτήρος», Εν Μόσχα, 1844. σ. 11.

⁵⁷ «Το σπάνιο ευεργετικό ανδραγάθημα του Ζώη Κωνσταντίνοβιτς Καπλάνη», Μόσχα, 1809, σελ. 67.

Η συνειδητοποίηση της βαρύτητας της πατριωτικής αποστολής, οι διαρκείς και πολύπλευρες επαφές της Ελλάδας με τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού βοήθησαν τους Έλληνες της Ρωσίας να διατηρήσουν την εθνική τους αυτοτέλεια. Εκτός αυτού, ακριβώς η εθνική πατριωτική δραστηριότητα βοήθησε τους Έλληνες της Ρωσίας να αποκτήσουν όργανα κοινοτικής αυτοδιοίκησης. Το ρόλο αυτών των οργάνων τον εκτελούσαν οι εφορείες (επιτροπές), οι Φιλικές Εταιρείες, οι οποίες το 1820-21 εμφανίστηκαν σε μια σειρά πόλεις της Ρωσίας, όπου ζούσαν Έλληνες.

Η ελληνική μετανάστευση στη Ρωσία στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. ήταν μια δημοκρατική κίνηση. Οι έμποροι, οι τεχνίτες, οι ναυτικοί αποτελούσαν την κύρια μάζα των μετοίκων. Ωστόσο, στη Ρωσία έβρισκαν καταφύγιο και Έλληνες επίσκοποι και προερχόμενοι από την αγροτική ολιγαρχία της Πελοποννήσου και τους ευγενείς Φαναριώτες.

Η τσαρική κυβέρνηση φρόντιζε ιδιαίτερα αυτή την κατηγορία μεταναστών. Οι ελληνικές αριστοκρατικές οικογένειες συνταξιοδοτούνταν από το δημόσιο, είχαν πρόσβαση σε κρατικές υπηρεσίες, στη στρατιωτική και διπλωματική σταδιοδρομία.

Απ' όλο αυτό το μικρό, αλλά με μεγάλη επιρροή στρώμα της ελληνικής αριστοκρατίας στη Ρωσία μάς ενδιαφέρει περισσότερο ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, η οικογένεια του Υψηλάντη και ο Ιωάννης Καποδίστριας, η προσωπική μοίρα των οποίων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος.

Ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο Φιραρής⁵⁸ λίγο πριν από το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1787-1791), λόγω των μηχανορραφιών του εχθρού του πρίγκιπα Αλέξανδρου Υψηλάντη, έχασε την ηγετική θέση του οσπαδάρου στη Μολδαβία και κατέφυγε στη Ρωσία.

Η Αικατερίνη Β' όρισε στον αναιραπέντα οσπαδάρο ετήσια σύνταξη 12.000 ρουβλίων⁵⁹. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος εγκαταστάθηκε στη Μόσχα και ασχολήθηκε με φιλολογική δραστηριότητα. Το 1810 εκδόθηκε στην ελληνική γλώσσα μια συλλογή ποιημάτων πατριωτικού περιε-

⁵⁸ Φιραρής – φυγάδας. Με αυτή την προσωνυμία τον ξεχωρίζουν από τον άλλον πρίγκιπα, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, διακεκριμένο ηγέτη του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1821-1829).

⁵⁹ Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος προς τον επιτετραμμένο επί των υποθέσεων της Ρωσίας στην Τουρκία Β. Σ. Χβοστόφ, στις 27 Μαΐου (7 Ιουνίου) 1792, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1082, φ. 15.

χομένου. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, κατά τη διάρκεια της ναπολεόντειας επιδρομής, έχασε σημαντικό μέρος της περιουσίας του. Μετά το τέλος του πολέμου ο πρώην Μολδαβός οσποδάρης απευθύνθηκε προς τον τσάρο με την παράκληση για παροχή υλικής βοήθειας. Ο τσάρος ικανοποίησε την παράκλησή του. Η σύνταξη αυξήθηκε και του παραχωρήθηκε ως «*δια παντός κληρονομικό κτήμα*» τοποθεσία με την ονομασία «*κλήπος του χωριού Βσεσβιάτσκι*» μαζί με τις δυο οικίες που βρίσκονταν εντός του⁶⁰. Στη Μόσχα η τύχη έφερε κοντά τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο με τον άλλον ανατραπέντα οσποδάρη, τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, γιο του εχθρού του Αλέξανδρου Υψηλάντη.

Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης από το 1799 έως το 1802 ήταν οσποδάρης της Μολδαβίας, ενώ από το 1802 έως το 1806 οσποδάρης της Βλαχίας. Η ανατροπή του από την Πύλη τον Οκτώβριο του 1806, μετά από παρακίνηση του Γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, στρατηγού Σεμπασιάνι, αποτέλεσε την αφορμή για την έναρξη του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1806-1812).

Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, μετά από πρόσκληση του τσάρου το Νοέμβριο του 1806, έφτασε στην Πετρούπολη, όπου του επιφυλάχθηκε επίσημη υποδοχή. Οι συνομιλίες που έλαβαν χώρα τότε αφορούσαν, κατά πάσα πιθανότητα, τη διοίκηση των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και τη διεξαγωγή του Ρωσοτουρκικού Πολέμου. Από την Πετρούπολη ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης επέστρεψε στο Βουκουρέστι, όπου συνέβαλε ενεργά στις στρατιωτικές προσπάθειες της Ρωσίας. Μεταξύ άλλων, βοήθησε πολύ στο σχηματισμό του εθελοντικού σώματος του στρατηγού Ισάεφ. Ωστόσο, οι διαφωνίες με τη διοίκηση του ρωσικού στρατού και οι αλλαγές στη ρωσική πολιτική μετά το Τιλσίτ τον ανάγκασαν τον Αύγουστο του 1807 να αφήσει τη Βλαχία και να μετακομίσει στη Ρωσία.

Αγόρασε σπίτι στο Κίεβο και έμεινε εκεί με την οικογένειά του και τους οικείους του, που ήλθαν μαζί του στη Ρωσία. Ο Αλέξανδρος Α' όρισε στον πρώην οσποδάρη της Βλαχίας ετήσια σύνταξη ύψους 20.000 ρουβλίων, η οποία, όπως υποστήριζε στην επιστολή του προς τον Υψηλάντη ο υπουργός Εξωτερικών Ν. Π. Ρουμιάντσεφ, «*είναι η πιο μεγάλη, από όλες όσες καθορίζονταν σε παρόμοιες περιπτώσεις από την αυτοκρατορία Αικατερίνη Β', αιωνία η μνήμη της, εις ωφελείαν των προκατόχων*

⁶⁰ Ο Ι. Καποδίστριας προς τον Α. Ν. Γκολίτσιν, στις 9 (21) Φεβρουαρίου 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, III-5, 1816, Φ. 15, φ. 1.

σας⁶¹. Ωστόσο, μετά τη μετακόμισή του στη Ρωσία βρισκόταν υπό επιτήρηση⁶².

Η έρευνα στα σχετικά έγγραφα δε μας επέτρεψε να ανακαλύψουμε το παραμικρό στοιχείο για τους λόγους αυτής της παρακολούθησης. Το μόνο που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι ο τσάρος φερόταν με δυσπιστία προς τον υπό δυσμένεια οσποδάρο της Βλαχίας, που είχε τη φήμη επιδέξιου και πονηρού διπλωμάτη και διατηρούσε ευρείες πολιτικές διασυνδέσεις στην Αυστρία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο άνθρωπος αυτός, κατά την περίοδο μετά τη Συνθήκη του Τιλσίτ, μετατράπηκε στα μάτια του τσάρου σε ύποπτο πρόσωπο. Για να παρεμποδιστούν οι αυτοτελείς πολιτικές ενέργειες του Κωνσταντίνου Υψηλάντη, του προτάθηκε τον Απρίλιο του 1808 *«να επιλέξει ως τόπο διαμονής του»* τη Μόσχα. Ο Υψηλάντης έφτασε στη Μόσχα το Σεπτέμβριο του 1808 και παρέμεινε εκεί σχεδόν έναν ολόκληρο χρόνο. Από εκεί είχε την πρόθεση να φτάσει στην πρωτεύουσα και να συναντηθεί με τον τσάρο, εκείνος όμως του το αρνήθηκε. Ο υπουργός Εσωτερικών πρίγκιπας Α. Μπ. Κουράκιν έλαβε μυστική οδηγία να τον εμποδίσει να ταξιδέψει στην Πετρούπολη *«με όμορφο τρόπο: προς το παρόν η Αυτού Μεγαλειότης δεν επιθυμεί να τον δεχτεί στην Αγία Πετρούπολη»*⁶³.

Ο υπουργός των Εξωτερικών Ν. Π. Ρουμιάντσεφ, σύμφωνα με υποδείξεις του τσάρου, πρότεινε επανειλημμένα στον Κωνσταντίνο Υψηλάντη να μεταφέρει την οικογένειά του στη Μόσχα. Έτσι, στην από 1ης (13ης) Ιουνίου του 1809 επιστολή του έστρεψε την προσοχή του στις δυσκολίες διαβίωσης στο Κίεβο τόσο του ίδιου, όσο και της οικογένειάς του, λόγω της εγγύτητας της πόλης με το θέατρο του πολέμου που ξεκίνησε μεταξύ Αυστρίας και Γαλλίας, στον οποίο η Ρωσία ήταν υποχρεωμένη να λάβει μέρος⁶⁴. Τα περιοριστικά μέτρα που πάρθηκαν εναντίον του, τα οποία θεωρούσε άδικα και αβάσιμα, προκαλούσαν στον Κωνσταντίνο Υψηλά-

⁶¹ Ο Α. Π. Ρουμιάντσεφ προς τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη 13 (25) Μαΐου 1808, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1808, Φ. 5170, φ. 5.

⁶² Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. 2, Εν Αθήναις, 1859, σ. 65.

⁶³ Επιστολή άγνωστου προσώπου προς τον Α. Μπ. Κουράκιν στις 30 Απριλίου (12 Μαΐου) 1808, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, Π-25, 1808, Φ. 1, φ. 1.

⁶⁴ ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1809, Φ. 5197, φ. 1. Βλέπε επίσης τις επιστολές του Ν. Π. Ρουμιάντσεφ προς τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη στις 13 (25) Μαΐου 1808 και 14 (26) Αυγούστου 1808. Στο ίδιο, Α. Γραμματεία, 1808, Φ. 5170, φ. 5,8.

ντη απορία και πικρία. Στην από 15ης (27ης⁶⁵) Αυγούστου του 1809 επιστολή του προς τον τσάρο εξέφραζε το παράπονό του, διότι «στερούμενος της προστασίας και της ελευθερίας, της οποίας χαίρουν όλοι οι πρίγκιπες της Βλαχίας και της Μολδαβίας που ήλθαν εθελοντικά στη Ρωσία, της ελευθερίας και της προστασίας, της οποίας χαίρουν όλοι οι υπήκοοί Σας, ω Βασιλεύ και όλοι οι αλλοδαποί οποιασδήποτε κοινωνικής θέσεως, εγκαθιστάμενοι στην αυτοκρατορία Σας. Αυτός ο περιορισμός προϋποθέτει κάποια ενοχή για την οποία εγώ αδυνατώ να κατηγορήσω τον εαυτό μου»⁶⁵.

Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης δεν ήθελε να μετακομίσει με την οικογένειά του από το Κίεβο στη Μόσχα λόγω του σκληρού κλίματος και της μεγάλης ακρίβειας. Ωστόσο, η διαταγή του τσάρου ήταν απολύτως αυστηρή. Τον Αύγουστο του 1809 επέστρεψε στο Κίεβο για να μεταφέρει την οικογένειά του. Ωστόσο, δε βιαζόταν να μετακομίσει. Τον Ιούνιο του 1810 έγραφε στο Ν. Π. Ρουμιάνσεφ: «Οι οικιακές εργασίες και η κατάσταση, στην οποία βρήκα την οικογένειά μου, δεν μου επέτρεψαν να πραγματοποιήσω τη μετακόμιση πριν από το χειμώνα και ήταν αδύνατο για εμένα να την κάνω στη διάρκεια του χειμώνα, υπό αυτές τις συνθήκες με την οικογένειά μου και την τόσο μεγάλη ακολουθία που έχω. Διάφορα άλλα συμβάντα, τα οποία θα χρειαζόταν πολύς χρόνος να τα εκθέσω αναλυτικά, την καθυστέρησαν μέχρι σήμερα». Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, λόγω της επιδείνωσης της κατάστασης της υγείας του, ζητούσε να του δοθεί διαβατήριο για να επισκεφτεί ιαματικά λουτρά στο εξωτερικό⁶⁶. Ο Ρώσος υπουργός Εξωτερικών στην απάντησή του ανέφερε ότι «η Αυτού Μεγαλειότης δεν βρίσκει την συγκεκριμένη στιγμή κατάλληλη για την έξοδό Σας από τη ρωσική επικράτεια» και του πρότεινε να χρησιμοποιήσει τις ιαματικές πηγές που βρίσκονταν σε ρωσικό έδαφος⁶⁷. Ωστόσο, αν και ο Αλέξανδρος Α' αρνήθηκε να δώσει διαβατήριο στον πρώην οσποδάρο της Βλαχίας, δεν επέμενε να μετακομίσει μονίμως στη Μόσχα. Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης μπορούσε πλέον να ζήσει ήσυχα στο Κίεβο και να

⁶⁵ ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1809, Φ. 5197, φ. 9. Αντίγραφο αυτής και ορισμένων άλλων επιστολών του Κ. Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α' και το Ν. Π. Ρουμιάνσεφ βλέπε P. Panaitescu, *Correspondenta lui Constantin Ypsilanti cu guvernul rusesc, 1806-1810*, Bucuresti, 1933.

⁶⁶ Επιστολή του Κωνσταντίνου Υψηλάντη προς το Ν. Π. Ρουμιάνσεφ. Από 28ης Μαΐου (9ης Ιουνίου) του 1810, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1810, Φ. 5215, φ. 1.

⁶⁷ Ο Ν. Π. Ρουμιάνσεφ προς τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, στις 19 Ιουνίου (1 Ιουλίου) 1810, Στο ίδιο, φύλλο 4.

ασχοληθεί με τις οικογενειακές του υποθέσεις. Η κυριότερη φροντίδα του ήταν η διαπαιδαγώγηση και η αποκατάσταση των πέντε γιών του. Ο μεγαλύτερος από αυτούς, ο Αλέξανδρος (γεννήθηκε το 1792 στην Κωνσταντινούπολη), συνόδευσε τον πατέρα του το 1806 στην Πετρούπολη και έμεινε εκεί για την ολοκλήρωση των σπουδών του. Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης επέστρεψε το 1807 για πάντα στη Ρωσία και την 1η (13η) Μαρτίου του 1808 ζήτησε από τον ισάρο να προσλάβει στη ρωσική στρατιωτική υπηρεσία τους γιους του Αλέξανδρο, Δημήτριο, Γεώργιο, Νικόλαο και Γρηγόριο⁶⁸. Ο Αλέξανδρος Α' συμφώνησε να καταταγεί ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στο Ιππικό Σύνταγμα της αυτοκρατορικής φρουράς με το αξίωμα του ανθυπίλαρχου, υποσχόμενος ότι θα έκανε το ίδιο και με τα αδέρφια του *«μόλις ενηλικιωθούν και παρουσιαστούν ενώπιόν μου μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους»*⁶⁹.

Οι νεαροί πρίγκιπες των Υψηλάντηδων, όπως συνηθίζονταν τότε και στις ρωσικές οικογένειες των ευγενών, παρακολουθούσαν μαθήματα κατ' οίκον. Τα αποτελέσματα αυτής της εκπαίδευσης τα δηλώνουν κάποιες καρτέλες του Νικόλαου και του Γεωργίου που είχαν συνταχθεί το 1815. Γνώριζαν και οι δυο γραφή και ανάγνωση στα ρωσικά, στα γαλλικά και στα ελληνικά, όπως επίσης αριθμητική, γεωμετρία, τριγωνομετρία, άλγεβρα, ιστορία και γεωγραφία⁷⁰. Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης δε σταμάτησε να φροντίζει και για το μεγάλο γιο του, ο οποίος επισκεπτόταν συχνά το πατρικό του σπίτι στο Κίεβο. Σε μια από αυτές τις επισκέψεις, παρατηρώντας ότι ο Αλέξανδρος είχε πολύ αδύναμο στήθος και του ήταν πολύ δύσκολο να υπηρετεί σε μάχιμη θέση, απευθύνθηκε στον τσάρο, ώστε εκείνος να τον δεχτεί ως έναν από τους υπασπιστές του⁷¹.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έγινε σ' αλήθεια υπασπιστής του τσάρου, ωστόσο όχι αμέσως, αλλά μετά από πέντε χρόνια. Πριν απ' αυτό, πέρασε το δύσκολο και σκληρό σχολείο της θητείας στο στρατό σε περίοδο πολέμου.

Συμμετείχε με το σύνταγμά του στην εκστρατεία του 1812. Το 1813,

⁶⁸ ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1808, Φ. 5171, φ. 41.

⁶⁹ Ο Αλέξανδρος Α' προς τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, στις 9 (21) Απριλίου 1808, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1808, Φ. 5170, φ. 2.

⁷⁰ RKΣΙΑ, Α. 489, σπ. 2, Φ. 2996, φ. 51.

⁷¹ Επιστολή του Κωνσταντίνου Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α', 3 (15) Δεκεμβρίου 1811, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1811, Φ. 5236, φ. 4.

με το αξίωμα πλέον του αντισυνταγματάρχη, μεταφέρθηκε στο σύνταγμα των ουσάρων του Γροντνέσκι. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, σε όλες τις μάχες που έτυχε να λάβει μέρος, επέδειξε μεγάλο ηρωισμό και ανδρεία. Του απονεμήθηκαν δυο παράσημα και ένα χρυσό όπλο. Σε μάχη κοντά στη Δρέσδη (Αύγουστος 1813) τραυματίστηκε βαριά από πυροβόλο όπλο και έχασε το δεξί του χέρι. Το 1816 διορίστηκε υπασπιστής του τσάρου, ενώ μέσα σε ένα χρόνο, σε ηλικία 25 ετών, έγινε υποστράτηγος, όντας ένας από τους νεότερους στρατηγούς του ρωσικού στρατού. Εκείνη την περίοδο υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό και τα τρία του αδέρφια.

Το 1814 ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, μετά από άδεια του τσάρου, έφτασε στην Πετρούπολη, φέρνοντας μαζί του και τους δυο γιους του, το Νικόλαο και το Γεώργιο, που είχαν πλέον ενηλικιωθεί. Ετοιμαζόταν να παρουσιάσει ο ίδιος προσωπικά τους γιους του στον τσάρο και να του ζητήσει να τους κατατάξει σε υπηρεσία του στρατού. Αλλά, ενώ ο Αλέξανδρος Α' συνέχιζε να βρίσκεται στο εξωτερικό και την άνοιξη του 1815 μετά την απόδραση του Ναπολέοντα από τη νήσο Έλβα ο ρωσικός στρατός ετοιμαζόταν για νέα εκστρατεία, ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, χωρίς να περιμένει την επιστροφή του τσάρου, απευθύνθηκε προς αυτόν με επιστολή. Σ' αυτήν ζητούσε να καταταγούν οι τρεις γιοι του στην αυτοκρατορική φρουρά. Όσον αφορά το Δημήτριο, περιείχε επίσης την εξής παράκληση: *«Θα παρακαλούσα την Υμετέραν Μεγαλειότητα να μου παράσχει ακόμη μια χάρη, εάν δύναται να επιτρέψει, όπως ο μεγαλύτερος υιός μου, Δημήτριος διορισθεί παρά του κύριου στρατηγόν Ραγιέφσκι. Ομιλεί μερικές γλώσσες, τελείωσε ένα πλήρη κύκλο διδασκαλίας μαθηματικών, οπότε θα είναι χρήσιμος για μια τέτοιου είδους υπηρεσία»*⁷². Ο τσάρος συμφώνησε να τακτοποιήσει τους γιους του Κωνσταντίνου Υψηλάντη σύμφωνα με τις επιθυμίες του⁷³. Ο Νικόλαος και ο Γεώργιος στις 4 (16) Ιουνίου του 1815 κατατάχτηκαν ως ανθυπίλαρχοι στο Σύνταγμα Ιππικού της αυτοκρατορικής φρουράς⁷⁴, ενώ ο Δημήτριος διορίστηκε υπασπιστής του στρατηγού Ν. Ν. Ραγιέφσκι.

Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, παράλληλα με την αποκατάσταση των

⁷² Επιστολή του Κωνσταντίνου Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α', 1 (13) Απριλίου 1815, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, III-5, 1815, Φ. 11, φ. 1.

⁷³ Επιστολή του Αλεξάνδρου Α' προς τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, 30 Απριλίου (12 Μαΐου) 1815, Στο ίδιο φύλλο 2.

⁷⁴ ΡΚΣΙΑ, Α. 489, σπ. 2, Ενιαίο Αρχείο, 2996, φ. 51.

γιων του σε στρατιωτικές θέσεις, φρόντιζε ιδιαίτερα και τις υποθέσεις που είχαν σχέση με την περιουσία του. Το 1807 η Πύλη αποκεφάλισε τον πατέρα του και δήμευσε όλη την περιουσία της οικογένειας. Ο Κωνσταντίνος επιδίωκε επί μακρόν και επίμονα την ανάκτηση της περιουσίας του. Ήδη από το 1809, μαθαίνοντας για την έναρξη των ρωσοτουρκικών ειρηνικών συνομιλιών, απευθύνθηκε στον Αλέξανδρο Α' με την παράκληση να δώσει οδηγίες στους Ρώσους εκπροσώπους, ώστε κατά τις συνομιλίες να επιμείνουν να συμπεριληφθεί στη συνθήκη ειρήνης ειδικό άρθρο, με το οποίο θα προστατεύονταν τα δικαιώματα της οικογένειας του Υψηλάντη στην περιουσία της στη Μολδαβία και τη Βλαχία και θα εξασφάλιζε την επιστροφή της δημευμένης από την Πύλη περιουσίας του πατέρα του στην Κωνσταντινούπολη⁷⁵. Τότε η παράκληση αυτή έμεινε χωρίς ανταπόκριση. Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Πετρούπολη (1814-1816), έθεσε και πάλι το θέμα στη ρωσική κυβέρνηση περί της υποστήριξης για τη διεκδίκηση της περιουσίας του από την Πύλη.

Σε ένα ειδικό σημείωμα, απαριθμώντας τις υπηρεσίες που πρόσφερε στη Ρωσία, ζητούσε: 1) να επιτύχει από την Πύλη άδεια για εκποίηση της περιουσίας του στη Μολδαβία και τη Βλαχία και επιστροφή της δημευμένης περιουσίας της οικογένειάς του, 2) να ισοσταθμίσει τα έξοδά του προς όφελος της Ρωσίας που έκανε το 1807 στη Βλαχία⁷⁶. Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος εκείνη την περίοδο είχε γίνει υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας, υποστήριξε ενεργά τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη ενώπιον του ισάρου. Στις οδηγίες του προς το νέο πρέσβη στην Τουρκία Γ. Α. Στρόγκανοφ υπογράμμιζε ότι στηρίζοντας τις διεκδικήσεις των Ρώσων υπηκόων προς την Πύλη, ο πρέσβης πρέπει να δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις διεκδικήσεις της οικογένειας Υψηλάντη. Εκτός αυτού, δόθηκε στη ρωσική αποστολή στην Κωνσταντινούπολη για την επιτυχή λύση αυτού του ζητήματος ως υπεράριθμος ένας υπάλληλος, ο σύμβουλος Γ. Α. Κατακάζης, συγγενής της οικογένειας του Υψηλάντη, μαζί με τον οποίο μετακόμισε στη Ρωσία⁷⁷.

⁷⁵ Επιστολή του Κωνσταντίνου Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α', 24 Ιανουαρίου (5 Φεβρουαρίου) 1809, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1809, Φ. 5197, φ. 4-5.

⁷⁶ Επιστολή του Κωνσταντίνου Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α', 16 (28) Ιανουαρίου 1816 (προσθήκη), ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816, Φ. 5345, φφ. 3-4.

⁷⁷ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Γ. Α. Στρόγκανοφ, 30 Ιουνίου (12 Ιουλίου) του 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816, Φ. 2309, φφ. 280-281.

Ο Καποδίστριας, μην περιμένοντας τα αποτελέσματα των συνομιλιών με την Πύλη όσον αφορά το ζήτημα της ιδιοκτησίας της οικογένειας Υψηλάντη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατάφερε να επιτύχει από τον τσάρο σημαντικά προνόμια για τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη και τους οικείους του. Ο Αλέξανδρος Α' όρισε για την οικογένεια Υψηλάντη ως σύνταξη 10.000 ασημένια ρούβλια, αντί για 20.000 ρούβλια ετήσιας σύνταξης σε χαρτονομίσματα⁷⁸.

Εφόσον το ένα ασημένιο ρούβλι αντιστοιχούσε σε 4 ρούβλια τραπεζικών χαρτονομισμάτων, αυτό σήμαινε διπλασιασμό των χρηματικών αποδοχών που έπαιρνε η οικογένεια του Υψηλάντη από τη ρωσική κυβέρνηση.

Επιτυχής ήταν και η διαμεσολάβηση του Κωνσταντίνου Υψηλάντη προς όφελος των προσώπων της ακολουθίας του που ήλθαν μαζί του στη Ρωσία. Μαζί με το Γ. Α. Κατακάζη έγινε δεκτός σε ρωσική δημόσια υπηρεσία και ο αδελφός του Κ. Α. Κατακάζης, ο οποίος έγινε σύντομα κυβερνήτης της Βεσσαραβίας, και ο Ι. Ε. Περσιάνης. Εκτός αυτού, με τσαρική διαταγή από 25ης Μαΐου (6ης Ιουνίου) του 1816 προσλήφθηκαν σε διάφορα αξιώματα στο δημόσιο ο Νικόλαος Βαρδαλάμης, ο Παντελαίων Καλλιπολίτης, ο Δημήτριος Βαρδαλάμης, ο Ιβάν Μλαντένης και ο Γρηγόριος Μπαρβίνσκι⁷⁹.

Αυτά είναι μερικά από τα γεγονότα που συνέβησαν κατά την παραμονή του Κωνσταντίνου Υψηλάντη στη Ρωσία. Αυτά τα χρόνια μεγάλωσαν και ανδρώθηκαν οι γιοι του, οι οποίοι έγιναν αιρόμητοι επαναστάτες, αγωνιστές με αυταπάρνηση για την ελευθερία της Ελλάδας. Πώς και σε ποιο βαθμό συνέβαλαν ο πατέρας και η γενική ατμόσφαιρα της οικογένειας στην πατριωτική τους διαπαιδαγώγηση;

Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, που προερχόταν από μια από τις οικογένειες του Φαναρίου με πολύ μεγάλη επιρροή, κατά τη διάρκεια 10

⁷⁸ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, 14 (25) Ιουνίου του 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816, Φ. 5346, φ. 8. Μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Υψηλάντη με τσαρική διαταγή στις 13 (25) Ιουλίου του 1816 μεταβιβάστηκαν στους κληρονόμους του για 50 χρόνια (1817-1867) το χωριό Νεντέλκοβο και οι αγροικίες Μπουντέγιανσκι και Κοσνίτσκι στο κυβερνείο Πανιόλσκι με συνολικό ετήσιο εισόδημα 10.117 ασημένια ρούβλια και 37, 5 καπίκια (ΡΚΙΑ, Α. 1152, απογραφή 1, Φ. 84, φ. 2).

⁷⁹ Διαταγή του ανώτατου κρατικού δικαστικού οργάνου από τις 5 (17) Ιουνίου 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, III-5, 1816, Φ. 9, φ. 3.

ετών (1796-1806) κατείχε ανώτατα κυβερνητικά αξιώματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως δραγουμάνος της Πύλης, οσποδάρος της Μολδαβίας και στη συνέχεια της Βλαχίας. Είχε πολύ μεγάλη επιρροή στο Σεράι και πολλούς φίλους μεταξύ των Τούρκων αξιωματούχων. Ταυτόχρονα είχε φιλικές σχέσεις με τους Ρώσους πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη, ιδιαίτερα με το Β. Σ. Τομαρά⁸⁰. Οι σχέσεις αυτές υπερέβαιναν τα πλαίσια των συνηθισμένων υπηρεσιακών σχέσεων. Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, όντας στην υπηρεσία των Τούρκων, παρείχε συνάμα σημαντικές πολιτικές υπηρεσίες στη ρωσική κυβέρνηση.

Επίσης, στο μέτρο των δυνατοτήτων του βοηθούσε και τους συμπατριώτες του. Όπως ήδη αναφέραμε, όντας δραγουμάνος της Πύλης κατά τη διάρκεια της αποκάλυψης της επαναστατικής δραστηριότητας του Ρήγα Βελεστινλή, προσπάθησε να μειώσει απέναντι στο σουλτάνο και το μεγάλο βεζίρη τη σημασία αυτής της υπόθεσης. Ωστόσο, ενήργησε κατ' αυτό τον τρόπο όχι από συμπάθεια προς το ελληνικό επαναστατικό κίνημα, αλλά για να αποτρέψει τα αντίποινα εναντίον του ελληνικού πληθυσμού, κατά τη διάρκεια των οποίων η Πύλη πολύ συχνά, εν θερμώ, έκοβε και κεφάλια Φαναριωτών.

Οι στενές σχέσεις που είχε με τη ρωσική κυβέρνηση δεν μπορούν επίσης να αποτελέσουν κριτήριο για τις πατριωτικές του προθέσεις⁸¹. Εκείνη την περίοδο η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε διαρκώς επιτεινόμενη πολιτική κρίση. Η ίδια η ύπαρξή της ετίθετο εν αμφιβόλω. Όλοι οι διακεκριμένοι Φαναριώτες έψαχναν για έρεισμα και προστασία στις ξένες πρεσβείες στην Κωνσταντινούπολη και ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης δεν αποτελούσε από αυτή την άποψη κάποια εξαίρεση. Ο ίδιος,

⁸⁰ Το 1799 μετά τη φυγή των Γάλλων από τα Επτάνησα ο Β. Σ. Τομαράς είχε σχέδιο: «να προσφέρω στον φίλο μου Υψηλάντη το Βασίλειο των Βενετικών Νήσων», Επιστολή του Β. Σ. Τομαρά προς το μεταφραστή του ρωσικού προξενείου στη Μολδαβία και τη Βλαχία Γιάκοβλεφ, 16 (27) Ιουλίου 1799, ΑΕΠΡΑ, Α. Αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 1483, φ. 179.

⁸¹ Βέβαια, ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης ισχυρίστηκε αργότερα το αντίθετο. Σε ένα από τα γράμματά του προς τον τσάρο έλεγε: «Σύμφωνα με τις αρχές που εγώ πρεσβεύω, υπηρετώντας την Αυτοκρατορία Σας, υπηρετούσα την πατρίδα μου: αυτοί είναι δυο σκοποί, οι οποίοι για μένα ήταν ανέκαθεν ταυτόσημοι» (Επιστολή Κωνσταντίνου Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α', 16 (28) Ιανουαρίου 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816, Φ. 5345, φ. 2). Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, τα λόγια αυτά δεν αφορούσαν το παρελθόν, αλλά τις αντιλήψεις που είχε εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης.

όπως και οι άλλοι Φαναριώτες, έκανε μεγάλες προσπάθειες για να αποκτήσει τη θέση του οσποδάρου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, μεγάλη πηγή πλούτου για τις πριγκιπικές οικογένειες του Φαναρίου που τον αποκτούσαν μέσω της σκληρής εκμετάλλευσης του τοπικού πληθυσμού. Γενικά, η ψυχολογία του Κωνσταντίνου Υψηλάντη κατά την παραμονή του στις τουρκικές υπηρεσίες πολύ λίγο διέφερε από την ψυχολογία των άλλων Φαναριωτών. Ωστόσο, ήταν άνθρωπος ευφυής και ενδιαφερόταν έντονα για την επιστήμη, την τέχνη και τη λογοτεχνία. Αγαπούσε τα βιβλία και είχε πολλά στο σπίτι του⁸², ασχολούνταν με τη λογοτεχνία και τη μεταφραστική δραστηριότητα⁸³, τον μάγευε η μουσική. Όμως, ο εγγύτερος τομέας των ενδιαφερόντων του παρέμενε η πολιτική και προπαντός οι πολιτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τις οποίες κατανοούσε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον. Παρά το γεγονός ότι έμενε στη Ρωσία, προσπαθούσε να διατηρεί τις σχέσεις του με διακεκριμένους αξιωματούχους του οθωμανικού κράτους, μεταξύ των οποίων και με το Μουσταφά πασά Μπαϊρακτάρη⁸⁴.

Ωστόσο, ο Αλέξανδρος Α', όπως ήδη αναφέραμε, δεν επιθυμούσε να συνεχίσει ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης να ασχολείται με την πολιτική του δραστηριότητα. Και αυτός ο δραστήριος άνθρωπος, λόγω αναγκαστικής απραξίας, βρήκε παρηγοριά, σύμφωνα με τα λόγια του Ι. Φιλήμονα, στην «*ενασχόληση με τη λογοτεχνία*»⁸⁵. Αυτά τα χρόνια μελέτησε πολύ. Μεταξύ των βιβλίων που διάβασε ιδιαίτερη θέση είχε, κατά τα φαινόμενα, η βιβλιογραφία για την Ελλάδα, όπως σημειώσεις περιηγητών, άρθρα σε ευρωπαϊκά περιοδικά, ελληνικές πατριωτικές εκδόσεις.

Αυτό το υλικό, όπως και η προσωπική του μεγάλη πολιτική πείρα, του έδωσαν πλούσια τροφή για στοχασμό, βοήθησαν στην ανάπτυξη των εθνικών του αισθημάτων. Οι κοινωνικές σχέσεις που απέκτησε στη Ρωσία

⁸² Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, στον κατάλογο με τις μεγαλύτερες ζημιές που έπαθε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, συμπεριέλαβε και την απώλεια όλης της βιβλιοθήκης του στη Βλαχία. (Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης προς τον Ιωάννη Καποδίστρια, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 14 (26) Μαΐου 1816, Φ. 5345, φύλλα 10-11).

⁸³ Μεταξύ άλλων, μετέφρασε από τα γαλλικά στα τουρκικά τα έργα του Βόρμπαν. Βλέπε Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 2, σ. 16.

⁸⁴ Διατηρήθηκαν επιστολές του Μουσταφά πασά και του έμπιστου του Αχμέντ αφέντη προς τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη. Βλέπε ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1808, Φ. 5171, φ. 7-38.

⁸⁵ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 2, σ. 66.

ήταν επίσης πολύ χρήσιμες όσον αφορά αυτό το θέμα. Στο Κίεβο, στη Μόσχα, στην Πετρούπολη συναντιόταν και συναναστρεφόταν, κυρίως, με Έλληνες πατριώτες ή με Ρώσους ευγενείς, αξιωματικούς, υπαλλήλους, μεταξύ των οποίων ήταν αρκετοί εκείνοι που συναισθάνονταν τα βάσανα των υπόδουλων Ελλήνων. Εκεί στο Κίεβο γνωρίστηκε και με την οικογένεια του γνωστού στρατιωτικού ηγέτη Ν. Ν. Ραγιέφσκι, το κτήμα της μητέρας του οποίου ήταν στο χωριό Κάμενκα, που βρισκόταν επίσης στο κυβερνείο του Κιέβου. Γενικά, για τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη τα χρόνια που πέρασε στη Ρωσία ήταν χρόνια μεγάλης πνευματικής καμπής. Από Φαναριώτης πολιτικός και διπλωμάτης μετεξελίχθηκε σε έναν Έλληνα πατριώτη, πεπεισμένο εχθρό των Τούρκων κατακτητών. Στη διαμόρφωση των νέων του πεποιθήσεων έπαιξε αρκετά σπουδαίο ρόλο και το προσωπικό του δράμα, η αποκεφάλιση, δηλαδή, μετά από διαταγή του σουλτάνου του ογδονταετούς πατέρα του το 1807.

Το υπόμνημά του για την κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που είχε συντάξει το 1814 για το υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας απηχεί αυτές τις αλλαγές στην κοσμοθεωρία του Κωνσταντίνου Υψηλάντη. Εδώ ο πρώην δραγουμάνος μιλούσε με μίσος για τη σουλτανική αυτοκρατορία, απεικόνιζε με έντονο τρόπο τις ταπεινώσεις και τις δυστυχίες των Ελλήνων υπό το ζυγό των ξένων κατακτητών⁸⁶. Στα τέλη Ιουνίου του 1816 ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης επέστρεψε στο Κίεβο, όπου πέθανε στο σπίτι του μετά από μερικές ώρες⁸⁷. Ο Έλληνας βιογράφος της οικογένειας γράφει ότι πριν από την αναχώρηση από την Πετρούπολη, αποχαιρετώντας το μεγάλο του γιο Αλέξανδρο, ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης του είπε: *«Υιέ μου, μην ξεχνάς, ότι οι Έλληνες για να αποκτήσουν την ελευθερία τους πρέπει να στηρίζονται μόνο στις ίδιες τους τις δυνάμεις»*⁸⁸. Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, διαπαιδαγωγώντας πατριωτικά τους γιους του, συνεισέφερε και εκείνος με τον τρόπο του στην υπόθεση της απελευθέρωσης της Ελλάδας⁸⁹.

⁸⁶ C. Ypsilanti, Aperçu sur l' état actuel de l' Empire Ottoman, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 2309, φφ. 145-159.

⁸⁷ Επιστολή της Ελισάβετ Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α', 3 (15) Ιουλίου 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816, Φ. 5345, φ. 17.

⁸⁸ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 2, σ. 73.

⁸⁹ Αργότερα, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στην επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Α' [24 Φεβρουαρίου (8 Μαρτίου) 1821], μιλώντας για τις αιτίες που τον υποχρέωσαν να τεθεί επικεφαλής της εξέγερσης των Ελλήνων εναντίον του οθωμανικού κρά-

Σχεδόν ταυτόχρονα με τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, κατέφθασε στη Ρωσία και ο Ιωάννης Καποδίστριας, διακεκριμένος στη συνέχεια πολιτικός ηγέτης της Ελλάδας. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον πρώην οσποδάρο της Βλαχίας, ο Ιωάννης Καποδίστριας πριν ακόμα εμφανιστεί στη Ρωσία, είχε λάβει μαθήματα εθνικής διαπαιδαγώγησης. Τα μαθήματα αυτά τα έλαβε κατά τη διάρκεια της θητείας του σε δημόσια αξιώματα στη Δημοκρατία των Επτά Νήσων.

Όταν η Δημοκρατία των Ενωμένων Επτά Νήσων διαλύθηκε, έγιναν αρκετές φορές προτάσεις στον Ιωάννη Καποδίστρια από τον αρχηγό των γαλλικών στρατευμάτων στα Επτάνησα στρατηγό Μπερτιέ να εργαστεί για τη Γαλλία. Ωστόσο, τις απέρριψε όλες. Ήδη εκείνη την περίοδο οι πολιτικές συμπάθειες του Καποδίστρια είχαν ολωσδιόλου προσδιοριστεί. Ο Καποδίστριας δεν ήταν καθόλου διατεθειμένος να εργαστεί ως «*υπηρετής της ρωσικής απολυταρχίας*», όπως ισχυριζόνταν οι εχθροί του, αλλά κατέληξε εντελώς συνειδητά στο συμπέρασμα ότι μόνο με τη στήριξη της Ρωσίας ήταν δυνατόν να βελτιωθεί η τύχη της πατρίδας του, των Επτανήσων, και με την ευρεία έννοια, της Ελλάδας. Γι' αυτό, όταν ο υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας κόμης Ν. Π. Ρουμιάντσεφ του πρότεινε να εργαστεί στο ρωσικό υπουργείο Εξωτερικών, εκείνος δέχτηκε ευχαρίστως αυτή την πρόταση. Τον Ιανουάριο του 1809 έφτασε στην Πετρούπολη και διορίστηκε στην υπηρεσία με το αξίωμα του συμβούλου της αυτοκρατορικής Αυλής και με ετήσιο εισόδημα 3.000 ρούβλια.

Το πρώτο διάστημα ο Καποδίστριας δεν είχε κάποιες συγκεκριμένες υποχρεώσεις στην υπηρεσία του. Έχοντας στη διάθεσή του αρκετό ελεύθερο χρόνο, τον χρησιμοποίησε για εντατική μελέτη. Σύμφωνα με την αλληλογραφία του που διασώθηκε, φαίνεται ότι εκείνη την περίοδο ενδιαφερόταν έντονα για φιλοσοφικά και φιολογικά βιβλία, ενώ διάβαζε συστηματικά το ελληνικό πατριωτικό περιοδικό Ερμής ο Λόγιος, που άρχισε να εκδίδεται το 1811 στη Βιέννη⁹⁰. Εκείνη την περίοδο ο κύκλος των γνωριμιών του ήταν πολύ περιορισμένος. Επισκεπτόταν την οικογένεια του βογιάρου Σκαρλάτου Στούρντζα που μετανάστευσε

τους, αναφερόταν πρώτ' απ' όλα στη θέληση του αείμνηστου πατέρα του. Βλέπε Α. Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkische Reiche*, Bd. III. Wien, 1867. S. 61-62.

⁹⁰ Ε. Κούκκου. Ο Καποδίστριας και η παιδεία. 1803-1822. Τ. Α': Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης. Αθήναι, 1958, σ. 21, 24.

από τη Μολδαβία, τα παιδιά του οποίου (η Ροζάντρα και ο Αλέξανδρος) έδειχναν μεγάλο ενδιαφέρον για τον ελληνικό πολιτισμό. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, συγγενής της οικογένειας Στούρντζα, επισκεπτόταν επίσης αυτή την οικία και κατά τα έτη 1808-1809 αναφέρεται η πρώτη γνωριμία μεταξύ αυτών των διακεκριμένων Ελλήνων ηγετών που στη συνέχεια εξελίχτηκε σε φιλία. Στην Πετρούπολη τότε εμφανίστηκε ένας μικρός κύκλος Ελλήνων που συγκεντρώνονταν στην οικία Στούρντζα.

Εάν η γοητευτική νεαρή οικοδέσποινα Ροζάντρα Στούρντζα (στη συνέχεια κόμισσα Έντλιγκ) ήταν η ψυχή και το κέντρο του κύκλου, τότε ο νους και η συνείδηση ήταν ο Ιωάννης Καποδίστριας. Επειδή αγαπούσε πολύ την ιστορία, τον πολιτισμό και τη γλώσσα της πατρίδας του, προσπαθούσε να εμφυσήσει τα ίδια αισθήματα και στους συμπατριώτες του. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Σπυρίδωνα Δεστούνη, που γνώριζε καλά τον Καποδίστρια, *«το 1809 πρότεινε στον κύκλο ορισμένων γνωστών του Ελλήνων να μη μιλούν μεταξύ τους στα ιταλικά και στα γαλλικά, αλλά στα ελληνικά»*. Και μάλιστα, ο Δεστούνης προσθέτει ότι ο Καποδίστριας *«δεν κάνει μεγάλη πρόοδο στην αρχαία ελληνική μας γλώσσα, αλλά στα νέα ελληνικά μιλάει υπέροχα»*⁹¹.

Η γνωριμία του με τη Ροζάντρα Στούρντζα, δεσποινίδα των τιμών της αυτοκράτειρας Ελισάβετ Αλεξέγιεβνα, αποδείχθηκε και για έναν άλλο λόγο σημαντική. Του επέτρεψε να συνάψει σχέσεις με την ανώτερη κοινωνία της Πετρούπολης, που αποδείχτηκαν χρήσιμες για την επαγγελματική του σταδιοδρομία. Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος έπληττε λόγω απουσίας συγκεκριμένων καθηκόντων στην υπηρεσία του, κατόρθωσε τον Αύγουστο του 1811 να συμπεριληφθεί ως υπεράριθμος υπάλληλος στη ρωσική αποστολή στη Βιέννη, όπου έφτασε το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου.

Ο Καποδίστριας πέρασε μεταξύ Πετρούπολης και Βιέννης τρία και πλέον χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων συνέγραψε σειρά σημειώματων για την κατάσταση στα Βαλκάνια και τρόπους χρησιμοποίησης

⁹¹ ΡΕΒ, τμήμα χειρογράφων, Α. 250, Φ. 90, φ. 24. Όσον αφορά την προσπάθεια του Ιωάννη Καποδίστρια να μιλάει εκείνη την περίοδο στη μητρική του γλώσσα με τους φίλους του, γίνεται λόγος και στην επιστολή του προς το μητροπολίτη Ιγνάτιο στις 20 Φεβρουαρίου (4 Μαρτίου) του 1811. Σ' αυτήν ο Καποδίστριας πρότεινε να σταματήσουν να αλληλογραφούν στα γαλλικά και να θεσπίσουν με πατριωτικό νόμο την αρχή ότι «Έλληνας, ο οποίος γράφει σε Έλληνα σε ξένη γλώσσα κηρύσσεται ξένος» (Ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η παιδεία, σ. 20-21).

των δυνάμεων των βαλκανικών λαών στον παρατεταμένο πόλεμο με την Τουρκία και την επερχόμενη μονομαχία της Ρωσίας με το Ναπολέοντα. Υλικό γι' αυτά τα σημειώματα του έδωσαν η εμπειρία που είχε αποκομίσει από την πολιτική του δράση στα νησιά του Ιονίου, η εντατική μελέτη και οι συζητήσεις με τους πιο μορφωμένους από τους συμπατριώτες του. Αυτά τα σημειώματα, καθώς και η προστασία ενός από τους γνωστούς του, του ναύαρχου Τσιτογάκοφ που ανήκε στην ανώτερη κοινωνία, τον βοήθησαν το καλοκαίρι του 1812 να αναλάβει ένα σημαντικό αξίωμα: του διευθύνοντα της διπλωματικής γραμματείας της παραδουνάβιας ρωσικής στρατιάς. Ωστόσο, ο Καποδίστριας δεν κατάφερε να ασχοληθεί με την πραγματοποίηση των βαλκανικών σχεδίων του. Μετά την εισβολή του Ναπολέοντα στη Ρωσία η παραδουνάβια ρωσική στρατιά έλαβε διαταγή να κινηθεί προς βορρά, ώστε να ενωθεί με τις κύριες δυνάμεις του ρωσικού στρατού. Ο Καποδίστριας μαζί με τα ρωσικά στρατεύματα διένυσε μια πολύ μεγάλη απόσταση χιλίων περίπου χιλιομέτρων από το Δούναβη έως την Μπερέζινα. Τις κρύες μέρες του Νοεμβρίου του 1812 έγινε μάρτυρας της φυγής μέσω της Μπερέζινα των θλιβερών υπολειμμάτων του «Μεγάλου στρατού». Ο Καποδίστριας, κατά την εκστρατεία του 1813 στο εξωτερικό, διηύθυνε τη διπλωματική γραμματεία του στρατηγού Μπαρκλάι ντε Τόλι. Σ' αυτό το αξίωμα κατάφερε να επιδείξει τις τεράστιες διπλωματικές του ικανότητες, που του επέτρεψαν δικαιωματικά να βρίσκεται μεταξύ των πιο διακεκριμένων Ευρωπαίων διπλωματών εκείνης της εποχής. Μεταξύ άλλων, κατάφερε να φέρει εις πέρας με επιτυχία την εντολή που του δόθηκε να αποσπάσει την Ελβετία από το Ναπολέοντα.

Όταν βρισκόταν ακόμη στην Ελβετία, σε ανύποπτη στιγμή ο Αλέξανδρος Α' είπε στη Ροζάντρα Στούρνιτς: *«Εκείνος δεν θα μείνει εκεί, έχουμε πολλές δουλειές στη Βιέννη. Μου λείπει κάποιος άνθρωπος αρκετά ισχυρός για να τα βάλει με τον Μέττερνιχ. Σκέφτομαι να προσεγγίσω τον κόμη Καποδίστρια»*⁹².

Στην Ευρώπη μετά από πολυετείς πολεμικές συρράξεις ερχόταν η πολυπόθητη ειρήνη. Ωστόσο, η πολιτική διαπάλη στην ευρωπαϊκή ήπειρο όχι μόνο δεν κόπασε, αλλά οξύνθηκε περισσότερο. Πεδίο μάχης έγιναν τα σαλόνια των ανακτόρων, όπου ελάμβαναν χώρα τα διπλωμα-

⁹² Από τις αναμνήσεις της κόμισσας Έντλιγκ, «Ρωσικό αρχείο», βιβλίο 3, 1887, σελ. 301.

τικά συνέδρια των νικητών. Κύριοι αντίπαλοι σ' αυτό τον αγώνα ήταν η Ρωσία από τη μια πλευρά και η Αυστρία, που δρούσε από κοινού με την Αγγλία, από την άλλη.

Ο Αλέξανδρος Α' συμμεριζόταν τις αντιδραστικές απόψεις του Μέτερνικ, δεν ήθελε, όμως, να παραχωρήσει στον καγκελάριο της Αυστρίας τον ηγετικό ρόλο στα ευρωπαϊκά πράγματα. Ο Καποδίστριας, εξαιτίας εκείνης της εποχής, κατά την οποία η σημασία της διπλωματικής τέχνης αναβαθμίσθηκε, όπως παλαιότερα το στρατηγικό ταλέντο, κατέλαβε μια εξέχουσα θέση στη ρωσική διπλωματική υπηρεσία.

Τον Οκτώβριο του 1814 ανεκλήθη στη Βιέννη για να διοριστεί ως ένας από τους πληρεξούσιους της Ρωσίας στο συνέδριο της Βιέννης. Ο Καποδίστριας, στη σκληρή μάχη που έλαβε χώρα στο συνέδριο μεταξύ των νικητών του Ναπολέοντα, εκδήλωσε τη μεγάλη του διπλωματική τέχνη και ματαίωσε πολλά αντιρωσικά σχέδια του Μέτερνικ, γεγονός που προκάλεσε το φοβερό μίσος του καγκελάριου της Αυστρίας εναντίον του. Ο Αλέξανδρος Α', εκτιμώντας την αξία του νέου του συνεργάτη, στις 31 Αυγούστου (12 Σεπτεμβρίου) του 1815 υπέγραψε διαταγή για το διορισμό του Ιωάννη Καποδίστρια στο αξίωμα του κρατικού γραμματέα εξωτερικών υποθέσεων της Ρωσίας. Επειδή υπήρχε ήδη ένας γραμματέας εξωτερικών υποθέσεων, ο Κ. Β. Νέσελροντ, οι αρμοδιότητές τους τυπικά είχαν προσδιοριστεί. Ο Ιωάννης Καποδίστριας είχε αναλάβει τις σχέσεις της Ρωσίας με τις ανατολικές χώρες, ενώ ο Κ. Β. Νέσελροντ τις σχέσεις της Ρωσίας με τις δυτικές. Ωστόσο, αυτός ο διαχωρισμός είχε καθαρά τυπικό χαρακτήρα. Ουσιαστικά δε, όπως παρατηρούσαν στις αναφορές τους από την Πετρούπολη οι ξένοι διπλωμάτες, δεν αποφασίζοταν ούτε ένα σοβαρό ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής της Ρωσίας χωρίς τη συμμετοχή του Καποδίστρια⁹³. Ο Αλέξανδρος Α', εκτιμώντας ιδιαίτερα τις διπλωματικές του ικανότητες⁹⁴, τον έκανε πρώτο σύμβουλο σε θέματα εξωτερικής πολιτικής.

Σε όλους όσοι είχαν την ευκαιρία να συναντηθούν με τον Καποδίστρια, έκαναν ιδιαίτερη εντύπωση η ευφυΐα του και η ευρεία καλλιέρ-

⁹³ S. Lascaris, *Capodistrias avant la révolution grecque*, Lausanne, 1918, p. 92.

⁹⁴ Χαρακτηριστικές είναι οι απηχούσες την αντίληψη του τσάρου κρίσεις αν και έχουν διατυπωθεί από το στρατιωτικό ακόλουθο Α. Ν. Τσερνισόφ: «Ο Καποδίστριας είναι ικανότερος στην διπλωματία από τον Μέτερνικ και τον Ταλλεϋράνδο» (Ν. Κ. Σίλντερ, *Ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος Α'*, Αγ. Πετρούπολη, 1898, τ. 4, σελ. 119).

γείά του. Ο Β. Α. Ζουκόφσκι, ο οποίος τον γνώριζε προσωπικά, έλεγε γι' αυτόν τα εξής: «Είναι άνθρωπος πολύ ευρυμαθής. Έχει πολύ μεγάλη πείρα στους ανθρώπους, τους έχει μελετήσει από όλες τις απόψεις και σε όλες τους τις σχέσεις. Είναι καλός γνώστης των πραγμάτων και των πραγματικών αναγκών της εποχής του»⁹⁵.

Ο Καποδίστριας δεν είχε απλώς τη φήμη ανθρώπου βαθιά μορφωμένου, αλλά και δημοκρατικού. Ο δε Μέτερνικ, ο οποίος μισούσε τον Έλληνα διπλωμάτη, προσπαθώντας να αμαυρώσει τον εχθρό του στα μάτια του Αλέξανδρου Α', τον παρουσίαζε επιπλέον και ως «επαναστάτη». Εννοείται ότι ο Καποδίστριας, πρώην κρατικός γραμματέας της Ενωμένης Πολιτείας των Επτά Νήσων, επίτιμος πολίτης της Γενεύης⁹⁶, ενώπιον του τότε σκοταδιστικού περίγυρου του Αλέξανδρου Α', δηλαδή του ημιμαθή караβανά του Θιασώτη της δουλοπαροικίας Αραξέγιεφ, του εξημμένου θρησκευτικού Γκολίτσιν και του μέχρι το μυελό των οστών αντιδραστικού Νέσελροντ, φαινόταν υπερβολικά «ριζοσπαστικός». Στην πραγματικότητα, οι πολιτικές απόψεις του ήταν μετριοπαθείς⁹⁷. Ήταν εχθρός της επανάστασης και θεωρούσε ότι ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισής της ήταν οι «άνωθεν» μεταρρυθμίσεις. Το πολιτικό του ιδεώδες ήταν η συνταγματική μοναρχία με την επικυριαρχία της αριστοκρατικής μειοψηφίας. Ο Καποδίστριας, λόγω της θέσης του υπέρ του συντάγματος, υποστήριζε τις εθνικές επιδιώξεις των ευρωπαϊκών λαών και ήταν εναντίον της κατάπιξής τους από την κατά τόπους φεουδαρχική μοναρχική αντίδραση. Εκτός αυτού, αυτή η πολιτική, εμπνευστής της οποίας ήταν ο Μέτερνικ, έθιγε σε ιδιαίτερο βαθμό την ανεπτυγμένη εθνική του συνείδηση.

Ο Καποδίστριας ήταν αληθινός πατριώτης της Ελλάδας. Όπως παρατηρούσε ο Δεστούνης, «ο Καποδίστριας είχε έναν απαράβατο κανόνα: ο

⁹⁵ «Έργα του Ζουκόφσκι», τ. 1. Μόσχα, 1902, σελ. 368-369.

⁹⁶ Ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη βοήθεια που πρόσφερε με τη λύση των εσωτερικών προβλημάτων της χώρας, ανακηρύχτηκε επίτιμος πολίτης από τους κατοίκους των καντονιών της Γενεύης και της Λοζάνης.

⁹⁷ Μια πολύ περιεκτική ανάλυση όσον αφορά τις απόψεις του Καποδίστρια έχει δοθεί στο έργο: P. Kennedy-Grimsted, Capodistrias and a «New Order» for Restoration Europe. The «Liberal ideas» of Russian Foreign Minister, 1814-1822, «Journal of Modern History» v. 40 [1988], No 2. Βλέπε επίσης τη μεγάλη έρευνα για τους Ρώσους υπουργούς Εξωτερικών του πρώτου μισού του 19ου αι. (P. Kennedy-Grimsted, The Foreign Ministers of Alexander I., Berkeley and Los Angeles, 1969).

*έντιμος άνθρωπος πρέπει να αφιερώνει τη ζωή του στην πατρίδα του και δεν μπορεί να κόψει τα δεσμά που τον συνδέουν με αυτή. Και επειδή η πατρίδα του είναι δυστυχισμένη και ταπεινωμένη, δεν ντρέπεται να είναι και να ονομάζεται Έλληνας και Κερκυραίος*⁹⁸.

Προσπαθούσε να χρησιμοποιήσει την επιρροή του στον Αλέξανδρο Α' ώστε ο τελευταίος να ενεργεί υπέρ των συμπατριωτών του, τόσο των κατοίκων της ίδιας της Ελλάδας όσο και των Ελλήνων μετοίκων της Ρωσίας. Ο ίδιος ο τσάρος αναγνώριζε ότι οι Έλληνες είχαν βρει στο πρόσωπο του Καποδίστρια τον «έμπιστό τους». Ο Καποδίστριας πρόσφερε ιδιαίτερα μεγάλη βοήθεια στους συμπατριώτες του όσον αφορά το θέμα των σπουδών. Η συνεισφορά στη διάδοση του Διαφωτισμού μεταξύ των Ελλήνων ήταν γι' αυτόν η κυριότερη μορφή εθνικής πατριωτικής δραστηριότητας.

Εννοείται ότι δεν ήθελε απλώς να δει την πατρίδα του διαφωτισμένη, αλλά και ελεύθερη. Ωστόσο, δεν πίστευε και τόσο στις δυνατότητες των Ελλήνων να ελευθερωθούν με τις ίδιες τους τις δυνάμεις από την ξένη κυριαρχία. Εναποθέτοντας τις βασικές του ελπίδες στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο, υπολόγιζε να πείσει τον τσάρο να πάρει μια αποφασιστική θέση ως προς το σουλτάνο. Ωστόσο, τα πολιτικά αυτά σχέδια του Καποδίστρια δεν ήταν ρεαλιστικά. Ο πόλεμος της τσαρικής Ρωσίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μπορούσε να βοηθήσει αντικειμενικά στην απελευθέρωση της Ελλάδας μόνο υπό την προϋπόθεση να υπάρχει απελευθερωτικό κίνημα στο εσωτερικό της ίδιας της χώρας (όπως συνέβη στην πραγματικότητα αργότερα, κατά τα έτη 1828-1829). Εκτός αυτού, ο Αλέξανδρος Α', κατά την ίδια περίοδο δεν είχε την παραμικρή διάθεση να πολεμήσει με την Τουρκία. Μετά το 1815 σκοπός της πολιτικής του δεν ήταν η καθιέρωση απλώς ομαλών, αλλά και φιλικών σχέσεων με την Πύλη⁹⁹. Παρ' όλα αυτά, ο Αλέξανδρος Α' δεν ήθελε να χάσει και τον παραδοσιακό για το Ρώσο τσάρο ρόλο του «προστάτη» του ορθόδοξου πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Και παρά το γεγονός ότι, όπως ήδη προαναφέραμε, η κύρια αιτία της ανάδειξης του Καποδίστρια ήταν οι εξαιρετικές διπλωματικές ικανότητές του όσον αφορά αυτό το

⁹⁸ ΡΕΒ, τμήμα χειρογράφων, Α. 250, Φ. 90, φύλλο 24.

⁹⁹ Αναλυτικά για τις πολιτικές θέσεις του Αλεξάνδρου Α' όσον αφορά το ζήτημα των ρωσοτουρκικών σχέσεων βλέπε στα επόμενα κεφάλαια του παρόντος έργου.

θέμα, η περίοπτη θέση του Έλληνα πατριώτη στη ρωσική κυβέρνηση συμβάδιζε με τα πολιτικά σχέδια του Αλέξανδρου Α'.

Όλοι αυτοί οι λεπτοί υπολογισμοί και οι σύνθετες διασυνδέσεις που συνέδεαν τον τσάρο με τον Καποδίστρια διασαφηνίστηκαν για τους ιστορικούς μετά από πολλά χρόνια. Οι δε σύγχρονοι εκλάμβαναν την καταφανώς ευνοϊκή στάση του τσάρου προς το διακεκριμένο Έλληνα πατριώτη ως απόδειξη της ευνοϊκής σχέσης της τσαρικής κυβέρνησης προς το ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα. Αυτή η ευρέως διαδεδομένη ψευδαίσθηση ευνόησε τη δράση των Ελλήνων επαναστατών στη Ρωσία και τους βοήθησε να στρατολογούν πολυάριθμους οπαδούς παντού, όπου ζούσαν Έλληνες.

Όπως είναι γνωστό, Έλληνες μετανάστες στις αρχές του 19ου αι. δεν υπήρχαν μόνο στη Ρωσία. Ωστόσο, σε καμία άλλη χώρα δεν είχαν τόσο μεγάλη πρόσβαση σε κρατικές υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένων και των υψηλότερων αξιωματών. Το γεγονός ότι οι Έλληνες που μετανάστευσαν στη Ρωσία μπορούσαν να αναδειχθούν στρατηγοί, πρέσβεις, ακόμα και υπουργοί, ανάγκαζε τους κατοίκους της τότε Ελλάδας να αισθάνονται ακόμα περισσότερο την παντελή ανυπαρξία δικαιωμάτων και την ταπεινωτική τους θέση.

Ήταν συγκριτικά μικρό το μέρος των Ελλήνων μεταναστών που διορίστηκε σε κρατικές υπηρεσίες της Ρωσίας. Ωστόσο και η κατάσταση της σημαντικότερης μερίδας των μεταναστών, των εμπόρων, των ναυτικών, των τεχνιτών, ήταν σαφώς καλύτερη στη Ρωσία, απ' ό,τι σε άλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένων και των πλέον ανεπτυγμένων από κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής απόψεως χωρών της δυτικής Ευρώπης. Το θέμα δεν αφορούσε απλώς τα προνόμια και τις διευκολύνσεις που παρείχε η ρωσική κυβέρνηση στους μετανάστες. Η Ρωσία και η Ελλάδα είχαν την ίδια πίστη και πολλά κοινά στον πολιτισμό τους. Τα πιο διαφορετικά στρώματα της ρωσικής κοινωνίας έτρεφαν αισθήματα συμπάθειας και σεβασμού προς τους Έλληνες. Αυτά είχαν τις ρίζες τους σε εκείνη τη μακρινή εποχή, κατά την οποία Έλληνες επιστήμονες βοήθησαν στη διαμόρφωση του ρωσικού εθνικού πολιτισμού, αλλά και σε εγγύτερες εποχές, κατά τις οποίες τα αποσπάσματα των Ελλήνων μάχονταν στο πλευρό των Ρώσων εναντίον των Τούρκων.

Αυτά τα συναισθήματα συμπάθειας και σεβασμού προς τους Έλληνες, της συναισθήσεως της δύσκολης κατάστασης που βίωναν υπό τον

τουρκικό ζυγό, ριζωσαν στην ίδια τη συνείδηση του λαού και γι' αυτό δεν εξαρτιόνταν από τις μεν είτε τις δε τεθλασμένες και παλινωδίες της πολιτικής του τσαρισμού στο ελληνικό ζήτημα.

Ο γενικός φιλελληνισμός της ρωσικής κοινωνίας εκφράστηκε με πολύ μεγαλύτερη δύναμη μετά την έναρξη της εξέγερσης του 1821 στην Ελλάδα. Ωστόσο, την εμφάνισή του μπορεί κανείς να την παρατηρήσει στις σελίδες του σύγχρονου ρωσικού περιοδικού Τύπου και πριν από το 1821.

Για παράδειγμα, να τι αναφερόταν στο άρθρο *«Για την κατάσταση της λογοτεχνίας και των επιστημών στους σημερινούς Έλληνες»* που δημοσιεύθηκε το 1809 στο περιοδικό Επετηρίς της Ευρώπης: *«Οι συνειτοί γιοι της Ελλάδας επιταχύνουν ακούραστα με τον ζήλο τους τη διαδικασία της ηθικής αναγέννησης, ως προάγγελο της πολιτικής αναγέννησης, η οποία δεν πρέπει να τους απελπίζει λόγω των σημερινών περιστάσεων. Και ποιος δεν εύχεται στους Έλληνες αυτή την ευτυχή αλλαγή»*¹⁰⁰.

Η συμπάθεια προς την κατάσταση ένδειας του ελληνικού λαού που βρισκόταν υπό ξένη κυριαρχία είναι έκδηλη στο άρθρο *«Η χαραυγή του διαφωτισμού των νέων Ελλήνων»* που δημοσιεύθηκε το 1816 στο περιοδικό Το πνεύμα των περιοδικών: *«Όποιος γνωρίζει, σε ποιο βαθμό η Ευρώπη είναι υποχρεωμένη στους Έλληνες για την διαφώτισή της, βλέπει με ευχαρίστηση, ό,τι έχει γίνει για την ανόρθωση αυτού του λαού, ο οποίος ήταν κάποτε τόσο ξακουστός για τα μεγάλα του πνεύματα και τώρα ζει ταπεινωμένος και υποδουλωμένος από έναν βαρύ δεσποτισμό που του συνθλίβει»*¹⁰¹.

Με τη σειρά τους οι Έλληνες ανταπέδιδαν στη Ρωσία αυτή τη σχέση με αισθήματα ελίκρινους αφοσίωσης και ευγνωμοσύνης, συνέδεαν με αυτήν πολλές ελπίδες για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Αν και η τσαρική κυβέρνηση είχε διαψεύσει επανειλημμένα αυτές τις ελπίδες, η πλειονότητα του ελληνικού λαού συνέχιζε να βλέπει τη Ρωσία ως έρεισμα και υπερασπιστή τους.

Η σύγκριση που έκαναν οι Έλληνες για τις σχέσεις τους με διάφορες χώρες ενίσχυε περισσότερο αυτές τις διαθέσεις. Ο Ι. Φιλήμον έγραφε: *«Ο Έλλην όχι μόνον δεν έχαιρε καμμίαν τιμήν πολιικὴν πλησίον του άλλου*

¹⁰⁰ «Βέστνικ Γκευρόπι», τ. 43, 1809, σελ. 25.

¹⁰¹ «Ντουκ ζουρνάλοφ», τ. 16, 1816, σελ. 291.

Κόσμου, Αλλά και εμισείτο καταφρανούμενος και μη κρινόμενος ουδέ άξιος εις τον θάνατόν του. Οι άνθρωποι του Βορέως τον μειτεχειρίσθησαν ως ένα αδελφόν. Πλησίον πιστών εύρεν ούτος καταφύγιον εις τας αμηχανίας του, περίθαλψιν εις τας συσυχίας του, ευκολίας εμπορικάς, τιμάς στρατιωτικάς και πολιτικάς, και ελπίδας σοβαράς περί της μελλούσης τάξης του. Δια τους λόγους αυτούς δεν ηρνήθη εις καμμίαν περίστασιν σχεδόν την προς αυτούς ηθικήν εμπιστοσύνην του»¹⁰².

Το ίδιο το γεγονός της εμφάνισης της μυστικής οργάνωσης της Φιλικής Εταιρείας ακριβώς στη Ρωσία είχε τεράστια σημασία για την επαναστατική δράση και προκαθόρισε σε σημαντικό βαθμό το αποτέλεσμά της.

¹⁰² Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας, Εν Ναυπλία, 1834, σ. 77-78.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας

Η Φιλική Εταιρεία ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησσό. Ιδρυτές αυτής της Επαναστατικής οργάνωσης που έπαιξε τόσο σπουδαίο ρόλο στην απελευθέρωση της Ελλάδας έγιναν τρεις σεμνοί, άγνωστοι μέχρι τότε πατριώτες: ο Νικόλαος Σκουφάς, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Εμμανουήλ Ξάνθος¹. Ο μεγαλύτερος σε ηλικία από αυτούς ήταν ο Ε. Ξάνθος, ο οποίος γεννήθηκε το 1772 στην Πάτμο. Τα πρώτα γράμματα τα έμαθε σε τοπικό σχολείο και σε ηλικία 20 ετών αναχώρησε για την Τεργέστη, όπου προσελήφθη για εργασία σ' ένα εμπορικό γραφείο². Είναι πιθανόν ο Ξάνθος να βρισκόταν στην Τεργέστη τη στιγμή της ανακάλυψης της επαναστατικής συνωμοσίας του Ρήγα Βελεστινλή από την αυστριακή αστυνομία. Εν πάση περιπτώσει, οι ιδέες του διακεκριμένου Έλληνα επαναστάτη δημοκράτη και η εθνική πατριωτική του δράση άσκησαν μεγάλη επίδραση στον Ξάνθο. Τα πιστεύω του ήταν το μίσος προς την τουρκική τυραννία και η αγάπη για την ελευθερία.

Το 1810 ο Ξάνθος μετακόμισε στην Οδησσό και έγινε γραμματέας του τοπικού εύπορου εμπόρου Βασίλειου Ξένου. Το 1812-1813 πραγματοποίησε ένα μεγάλο ταξίδι για εμπορικές υποθέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και έφτασε μέχρι την Ήπειρο. Ο Ξάνθος, ευρισκόμενος κατά την επιστροφή του στο νησί Λευκάδα, έγινε μέλος μιας μασονικής στοάς. Τότε, σύμφωνα με τα Απομνημονεύματά του, συνέλαβε την ιδέα

¹ Τα Απομνημονεύματα του Ξάνθου παραμένουν μέχρι σήμερα η μοναδική πηγή διασάφησης της ιστορίας της σύστασης της μυστικής εταιρείας (Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας, «Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», Αθήναι, 1956, τ. 9, σ. 139-141). Βλέπε επίσης: Τ. Χ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία. 1814-1821, Εν Αθήναις, 1926, σ. 27-28. Α. Ε. Βακαλοπούλου, Συμβολή στην ιστορία και οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας, «Ελληνικά», τ. 12, τεύχ. 1 (1952), σ. 65-70. Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150 ετηρίδι, Αθήναι, 1964, σ. 25-27. Γενικά, λόγω απουσίας πραγματολογικού υλικού, η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας αποτελεί ένα από τα πιο μη αποσαφηνισμένα ζητήματα της ιστορίας της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης.

² Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 22.

να χρησιμοποιήσει τις οργανωτικές αρχές των «ελευθεροτεκτόνων» για την ίδρυση μυστικής οργάνωσης, η οποία θα ένωνε τους Έλληνες στον αγώνα για την ελευθερία³.

Το Νοέμβριο του 1813 επέστρεψε στην Οδησσό, όπου σύντομα γνωρίστηκε και έγινε φίλος με το Σκουφά και τον Τσακάλωφ.

Ο Σκουφάς γεννήθηκε το 1779 στο χωριό Κομπότι (Ηπειρος). Στο σχολείο πήγε στην Άρτα, όπου αργότερα ασχολήθηκε με το εμπόριο. Ωστόσο, η τυραννία του Αλή πασά τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την Ήπειρο και να μεταναστεύσει το 1813 στην Οδησσό, όπου άνοιξε ένα μικρό εμπορικό οικό⁴.

Ο νεότερος από τους φίλους ήταν ο Α. Τσακάλωφ, ο οποίος γεννήθηκε περίπου το 1790 στα Ιωάννινα⁵. Ο πατέρας του, όπως και πολλοί Ηπειρώτες, ζούσε μόνιμα στη Νίζνα και στη Μόσχα, όπου έκανε μεγάλη περιουσία, εμπορευόμενος γουναρικά. Ο Αθανάσιος σπούδασε στη γνωστή Μαρουσαία Σχολή, όμως δεν κατάφερε να την τελειώσει, καθώς έγινε στόχος διώξεων εκ μέρους του Μουχτάρ πασά, γιου του Ηπειρώτη τύραννου. Οι γονείς του κατόρθωσαν να τον σώσουν και να τον φυγαδεύσουν κρυφά στη Ρωσία. Συνέχισε τις σπουδές του στη Μόσχα και στη συνέχεια, για να διευρύνει τη μόρφωσή του, ο πατέρας του τον έστειλε στο Παρίσι. Στην ψυχή του νεαρού Έλληνα έκαιγε η φλόγα του μίσους εναντίον των Τούρκων κατακτητών και το 1809, στο Παρίσι, βρέθηκε μεταξύ των ιδρυτών της πατριωτικής οργάνωσης «Ελληνογλωσσο Ξενοδοχείο». Είναι άγνωστο πότε επέστρεψε στη Ρωσία, όμως στις αρχές του 1814, κρίνοντας από τις αναμνήσεις του Ξάνθου, βρισκόταν στην Οδησσό.

Μετά τον Απρίλιο του 1814 ο Ξάνθος, ο Σκουφάς και ο Τσακάλωφ είχαν συχνές συναντήσεις και συζητούσαν για την κατάσταση της χώρας τους. Κατά τη διάρκεια αυτών των συζητήσεων, όπως θυμόταν αργότερα ο Ξάνθος, γινόταν λόγος για το γενικευμένο μίσος των Ελλήνων προς την τουρκική τυραννία, για τα ανδραγαθήματα των αγωνιστών για την ελευθερία, του Λάμπρου Κατσώνη, του Ρήγα Βελεστινλή, των ανδρείων Σουλιωτών και των κλεφτών. Διαπίστωναν την πλήρη αδιαφορία των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων για τις δυστυχίες και τις συμφορές της Ελλά-

³ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 140.

⁴ Ε. Γούδα, Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων των ανδρών, τ. 5, Αθήναι, 1872, σ. 41.

⁵ Ε. α., σ. 22.

δας. Οι φίλοι, συμμεριζόμενοι τη βαθιά πίστη του Ρήγα στις επαναστατικές δυνάμεις και στις δυνατότητες του ελληνικού λαού, αποφάσισαν να συνεχίσουν το έργο του και να ιδρύσουν μυστική οργάνωση για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Έθεσαν στόχο τους *«να εισάξωμεν εις αυτήν όλους τους εκλεκτούς και ανδρείους των ομογενών, δια να ενεργήσωσι μόνοι των, όπι ματαιώσ και προ πολλού χρόνου ήλπιζον από την φιλανθρωπία των χριστιανών βασιλέων»*⁶.

Την άνοιξη του 1814 άρχισε η επεξεργασία της οργανωτικής δομής της νέας εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης. Ο καθένας από τους φίλους συνέβαλε σ' αυτό το σημαντικό έργο με το δικό του τρόπο: ο Τσακάλωφ με την οργανωτική του πείρα από το *«Ξενοδόγισσο Ξενοδοχείο»* στο Παρίσι, ο Ξάνθος με πληροφορίες για τους συμβολισμούς και τις τελετουργίες της μασονικής στοάς, ο Σκουφάς με το μεγάλο οργανωτικό του ταλέντο.

Το Σεπτέμβριο του 1814 επείγουσες υποθέσεις ανάγκασαν τους φίλους να χωρίσουν. Ο εμπορικός οίκος του Σκουφά χρεοκόπησε και έπρεπε επειγόντως να αναχωρήσει για τη Μόσχα μετά από πρόσκληση της εκεί Εμπορικής Τράπεζας για να κλείσει τους λογαριασμούς μαζί της⁷. Μαζί του πήγε και ο Τσακάλωφ. Το Δεκέμβριο του 1814 έφυγε για την Κωνσταντινούπολη και ο Ξάνθος, όπου έπιασε δουλειά ως υπάλληλος στον τοπικό πλούσιο έμπορο Π. Λεμονή.

Στη Μόσχα ο Σκουφάς και ο Τσακάλωφ συνέχιζαν την επεξεργασία της οργανωτικής δομής της μυστικής επαναστατικής οργάνωσης, την οποία ονόμασαν *«Εταιρεία Φιλικών»* ή σε μια άλλη εκδοχή Φιλική Εταιρεία⁸. Όλο αυτό το έργο τελείωσε το Δεκέμβριο του 1814, καθώς αυτόν το μήνα στη Μόσχα είχε πλέον αρχίσει η στρατολογία στη νέα επαναστατική οργάνωση⁹.

⁶ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 141.

⁷ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας. Εν Ναυπλία, 1834, σ. 178.

⁸ Στη Ρωσία, όταν έγινε γνωστή η ύπαρξη της ελληνικής μυστικής οργάνωσης, άρχισαν να την ονομάζουν συνοπτικά *«Εταιρεία»* ή αργότερα, σύμφωνα με τον αρχαίο ελληνικό τρόπο, *«Γκετέρια»*.

⁹ Κατά τη γνώμη του Έλληνα ερευνητή Βακαλόπουλου, η επεξεργασία των οργανωτικών αρχών και της δομής της Φιλικής Εταιρείας είχε αποπερατωθεί σε γενικές γραμμές στην Οδησό το Σεπτέμβριο του 1814, ενώ η τελειοποίησή της, που έγινε στη Μόσχα από το Σκουφά και τον Τσακάλωφ, δεν ήταν σημαντική. Ο Βακαλό-

Κατά τη δημιουργία της δομής της Φιλικής Εταιρείας οι ιδρυτές της δανείστηκαν ορισμένους κανόνες από τη μασονική στοά, τους οποίους επεξεργάστηκαν σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος. Βάσει της ενημέρωσης και της συμμετοχής του καθενός στη δραστηριότητα της οργάνωσης, τα μέλη της χωρίζονταν σε τέσσερις κατηγορίες και έφεραν συμβατικές ονομασίες. Αυτές ήταν: 1) οι «αδελφοποιητοί», 2) οι «συστημένοι», 3) οι «ιερείς», 4) οι «ποιμένες». Η κατηγορία των *αδελφοποιητών* ορίστηκε για τους πιο απλούς και αγράμματους πατριώτες. Οι γραμματισμένοι άνθρωποι από το λαό γίνονταν δεκτοί στην κατηγορία των «*συστημένων*». Για τους μορφωμένους που κατείχαν ορισμένη κοινωνική θέση προορίζονταν οι κατηγορίες των «*ιερέων*» και των «*ποιμένων*». Αργότερα, μετά τη μεταφορά του επιτελείου της επαναστατικής οργάνωσης στην Κωνσταντινούπολη, καθιερώθηκαν επιπλέον οι κατηγορίες των «*αφιερωμένων*», των «*αρχηγών των αφιερωμένων*» και των «*αρχιποιμένων*». Οι πρώτες δύο κατηγορίες προορίζονταν ειδικά για τους στρατιωτικούς¹⁰. Στην ανώτατη από τις κατηγορίες, των «*αρχιποιμένων*», εντάσσονταν μόνο οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας¹¹. Ο προσηλυτισμός στην οργάνωση έπρεπε να γίνεται αυστηρά ατομικά και μάλιστα η διαδικασία ανάδειξης από τις χαμηλότερες προς τις υψηλότερες κατηγορίες προέβλεπε κλιμακούμενες δοκιμασίες¹². Δικαίωμα προ-

πουλος θεωρεί ότι η συγκρότηση της οργανωτικής δομής της μυστικής οργάνωσης ήταν αποτέλεσμα συλλογικής δημιουργίας των τριών ιδρυτών της, ενώ ο Σεπτέμβριος του 1814 ήταν ο τελευταίος μήνας της από κοινού παραμονής τους στην Οδησό. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να θεωρηθεί ο Σεπτέμβριος ως ο μήνας ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας (Α. Βακαλοπούλου, Συμβολή στην ιστορία και οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας, σ. 69). Τα επιχειρήματα του Έλληνα ιστορικού φαίνονται πολύ τεκμηριωμένα, όμως, δυστυχώς, δεν είμαστε εντελώς σίγουροι για το γεγονός ότι ο Τσακάλωφ και ο Σκουφάς έφυγαν για τη Μόσχα ακριβώς το Σεπτέμβριο του 1814. Οι πληροφορίες αυτές βασίζονται στα απομνημονεύματα του Ξάνθου (Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα ..., σ. 141). Ωστόσο, ο ίδιος ο Ξάνθος ισχυριζόταν λίγο νωρίτερα ότι οι τρεις φίλοι χώρισαν το Νοέμβριο του 1814, εφόσον ο ένας δέχτηκε τον άλλο στη μυστική οργάνωση (Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 26). Κατά τη γνώμη μου, θα ήταν καλό, πριν την απόκτηση επιπλέον πραγματολογικών στοιχείων όσον αφορά αυτό το ζήτημα, να θεωρήσουμε ως χρόνο ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας το φθινόπωρο του 1814.

¹⁰ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 142.

¹¹ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. 1, Αθήναι, 1859, σ. 37.

¹² Αναλυτικότερα γι' αυτή τη διαδικασία και για τα μυστικά συμβατικά σύμβολα αναγνώρισης των εταιριστών που ανήκαν στην ίδια κατηγορία, τα οποία ανακοι-

σηλυτισμού στη μουσική οργάνωση είχαν οι εταιριστές, ξεκινώντας από την κατηγορία των «ιερέων». Γι' αυτό, κατά την εισδοχή στους «ιερείς» προβλεπόταν ιδιαίτερα ενδελεχής έλεγχος των προσωπικών γνωρισμάτων του εισερχόμενου στη νέα κατηγορία. Σε περίπτωση που περνούσε με επιτυχία αυτή τη δοκιμασία, τελείωνε η διαδικασία εισδοχής στους «ιερείς». Η τελετουργία υποδοχής λειτουργούσε με τέτοιον τρόπο, ώστε όχι απλώς να τηρηθούν οι απαιτήσεις της συνωμοτικότητας, αλλά και να ασκήσουν βαθιά συναισθηματική επίδραση στο νεοεισερχόμενο στην οργάνωση.

Ολόκληρη η τελετουργία εκτυλισσόταν υπό το ασθενές φως ενός μικρού κεριού, το οποίο ο κατηχούμενος έφερνε μαζί του. Ο κατηχητής έπαιρνε το αναμμένο κερί, το έδινε να το κρατά με το αριστερό του χέρι ο κατηχούμενος, λέγοντας τα εξής: *«Αυτό το κερί αποτελεί για τη δυστυχισμένη μας πατρίδα τον μοναδικό μάρτυρα αυτής της στιγμής, όταν τα παιδιά της δίνουν όρκο για την απελευθέρωσή της»*. Στη συνέχεια, διάβαζε το κείμενο του «μεγάλου όρκου», το οποίο επαναλάμβανε μετά από αυτόν ο κατηχούμενος: *«Ορκίζομαι ότι θέλω τρέφει εις την καρδιά μου αδιάλλακτον μίσος εναντίον των τυράννων της Πατρίδος μου, των οπαδών και των ομοφρόνων με τούτους. Θέλω ενεργεί κατά πάντα τρόπον προς βλάβην των και αυτόν τον παντελή όλεθρό των, όταν η περίστασις συγχωρήσει»*. Σε άλλα σημεία του «μεγάλου όρκου» γινόταν λόγος για τις υποχρεώσεις των «ιερέων»: Έπρεπε να διαφυλάσσουν τα γνωστά σε αυτούς μουσικά της Φιλικής Εταιρείας και να μην προσπαθούν να μάθουν πράγματα που δε χρειαζόταν να γνωρίζουν, να μην ενταχθούν σε καμία άλλη οργάνωση, να στρατολογούν νέα μέλη, όντας πολύ προσεκτικοί, να επιδεικνύουν σεβασμό και υπακοή στους εταιριστές που βρίσκονταν σε υψηλότερες κατηγορίες, ακόμα και αν ήταν προσωπικοί τους εχθροί.

Τα τελευταία λόγια του «μεγάλου όρκου» ήταν διαποτισμένα από αμετάκλητη αποφασιστικότητα να θυσιάσουν τα πάντα για την ελευθερία της Ελλάδας, από περιφρόνηση και μίσος προς τους προδότες της ιερής υπόθεσης: *«ορκίζομαι εις Σε, ω Ιερά Πατρίς, ορκίζομαι εις τας πολυχρονίους βασάνους Σου, ορκίζομαι εις τα πικρά δάκρυα, τα οποία τόσους αιώνας έχυσαν τα ταλαιπώρα Τέκνα Σου, εις τα ίδια μου δάκρυα, χυνόμενα εις ταύτην την στιγμήν, και εις την μέλλουσαν Ελευθερίαν των Ομογενών*

ώνονταν στα νέα μέλη κατά την είσοδό τους στην οργάνωση, βλέπε Γ. Λ. Αρς, Η μουσική οργάνωση Φιλική Εταιρεία, Μόσχα, 1965, σελ. 51-58.

μου, ότι αφιερώνομαι όλος εις Σε. Εις το εξής Συ θέλεις είσαι η αιτία και ο σκοπός των διαλογισμών μου. Το Όνομά Σου οδηγός των πράξεών μου, και η ευτυχία Σου η ανταμοιβή των κόπων μου. Η Θεία Δικαιοσύνη να εξαντλήση επί της κεφαλής μου όλους τους κεραυνούς της, το όνομά μου να ήναι εις αποστροφήν, και το υποκείμενόν μου το αντικείμενον της κατάρας και του αναθέματος των Ομογενών μου, ανίσως λησμονήσω εις μια στιγμήν τας δυστυχίας των, και δεν εκπληρώσω το χρέος μου. Τέλος ο θάνατός μου ας ήναι η άφευκτος τιμωρία του αμαρτήματός μου, δια να μη μολύνω την αγιότητα της Εταιρείας με την συμμετοχήν μου»¹³.

Μετά το τέλος αυτής της διαδικασίας, ο νεοφώτιστος «ιερέας» έπρεπε να περάσει έναν κύκλο «εκπαίδευσης». Σ' αυτή συμπεριλαμβάνονταν η μελέτη των κανόνων στρατολογίας στη Φιλική Εταιρεία και η γνωριμία με τα συμβατικά αναγνωριστικά σύμβολα των «αδελφοποιητών», των «συστημένων» και των ίδιων των «ιερέων». Όλες οι απαραίτητες πληροφορίες για την «εκπαίδευση» περιλαμβάνονταν στην «κατήχηση» της Φιλικής Εταιρείας που είχαν συντάξει ο Ξάνθος, ο Σκουφάς και ο Τσακάλωφ¹⁴.

Ο νεοφώτιστος «ιερέας» ήταν υποχρεωμένος να δώσει οικονομική συνδρομή για το κεφάλαιο της Φιλικής Εταιρείας, σύμφωνα με τις δυνατότητές του, και να πληροφορήσει για τον εαυτό του την ηγεσία της μυστικής οργάνωσης. Γι' αυτόν το σκοπό εφαρμοζόταν η μορφή της συγγραφής κειμένων που αποκαλούνταν «αφιερωτικά γράμματα». Ο νέος «ιερέας» έγραφε γράμμα, «απευθυνόμενο» σε κάποιον από τους γνωστούς του, ο οποίος ζούσε μακριά από τον τόπο στρατολογίας. Ανακοινώνοντας για τον εαυτό του τα απαραίτητα στοιχεία: χρόνο και τόπο γεννήσεως και επάγγελμα, πληροφορούσε τον «παραλήπτη» για την επιθυμία του να δωρίσει συγκεκριμένο χρηματικό ποσό σε φιλανθρωπικούς και διαφωτιστικούς σκοπούς, όπως η συντήρηση ενός σχολείου, η επισκευή μιας εκκλησίας, βοήθεια σε φτωχούς κ.λπ. Στην πραγματικότητα και τα χρήματα και η επιστολή προοριζόνταν για την ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας. Ο στρα-

¹³ Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 155-157.

¹⁴ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 141. Επειδή κάθε νέος «ιερέας» αντίγραφε για τον εαυτό του το κείμενο της «κατήχησης», διατηρήθηκε σε πολλά χειρόγραφα αντίγραφα. Βλέπε τη δημοσίευση διαφόρων «κατηχήσεων» και μεμονωμένα τους τμήματα στα έργα: Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 142-177, «Documente privind Istoria României. Rascoala din 1821», v. 4. Bucuresti, 1960, p. 32-46. Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός, Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, Αθήναι, 1964, σ. 103-106. Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 245-252.

τολογημένος σχημάτιζε στο «αφιερωτικό γράμμα» του κάποιο σύμβολο, το οποίο από εδώ και στο εξής θα γινόταν το προσωπικό του συμβολικό σημάδι. Επέδιδε το ίδιο το «γράμμα» του στον κατηχητή του, ο οποίος με τη σειρά του το έστελνε στο δικό του κατηχητή, εκείνος στο δικό του κ.ο.κ., έως ότου έφτανε στους ηγέτες της επαναστατικής οργάνωσης. Με τη μορφή που ήταν γραμμένα τα «αφιερωτικά γράμματα», ακόμα και αν έπεφταν τυχαία σε ξένα χέρια, δεν μπορούσαν να κάνουν κανένα κακό στη μυστική οργάνωση¹⁵.

Στα χέρια του νέου «ιερέα» παραδινόταν ένα δίπλωμα («εφοδιαστικό γράμμα» ή «γράμμα υπεροχής»), το οποίο είχε με ορισμένες διαφορετικές εκδοχές την παρακάτω μορφή: Στο πάνω μέρος του απεικονίζονταν δυο αποκλίνουσες προς αντίθετες κατευθύνσεις λογχοφόρες σημαίες, το έμβλημα της Φιλικής Εταιρείας. Πάνω σ' αυτές φαίνονταν τα γράμματα *ΗΕΑ* και *ΗΘΣ*, που σήμαιναν συντομογραφικά: «*Ελευθερία ή Θάνατος*». Οι ιστοί των σημαίων διασταυρώνονταν στο εσωτερικό ενός κυκλικού στεφανιού, όπου στο σημείο συνάντησής τους υπήρχε ένας σταυρός. Και όλο αυτό το σχέδιο στηριζόταν σε ένα παραλληλόγραμμο, διαχωρισμένο με κάθετες γραμμές αντίστοιχα σε δεκαέξι τμήματα και με δυο διαγώνιες γραμμές σε τέσσερα τμήματα. Κάτω από το παραλληλόγραμμο βρισκόταν το ίδιο το κείμενο του διπλώματος, γραμμένο με μυστική εταιρική αλφάβητο¹⁶ με την παρακάτω μορφή: «*Εις το όνομα της μελλούσης σωτηρίας, καθιερώνω ιερέα των Φιλικών και αφιερώνω εις την αγάπην της Φιλικής Εταιρείας και εις την προστασίαν των Μεγάλων Ιερέων των Ελευσινίων*¹⁷ *τον συμπολίτην τάδε, επαγγέλματος δείνα, ετών τόσων, πατρίδα τάδε, ως θερμόν υπερασπιστήν της ευδαιμονίας της πατρίδος, κατηχηθέντα και ορκισθέντα υπό του τάδε*». Ακολουθούσαν η υπογραφή (συμβατικά αρχικά γράμματα ονοματεπώνυμου και πατρώνυμου του κατηχητή), ο τόπος και η ημερομηνία ¹⁸.

¹⁵ Πολλά από τα ενημερωτικά γράμματα βρέθηκαν αργότερα από τους ιστορικούς και δημοσιεύτηκαν. Βλέπε Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 169-172, 180-181, 332-341. Ε. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 183-173, 255-259.

¹⁶ Γι' αυτό βλέπε πιο κάτω.

¹⁷ Ο όρος «Μεγάλοι ιερείς των Ελευσινίων» (στην αρχαία Ελλάδα ήταν τελεστές των Ελευσινίων Μυστηρίων) ήταν μια από τις συνθηματικές ονομασίες της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας.

¹⁸ Η δημοσίευση των κειμένων και της σφραγίδας που ανακαλύφθηκαν στο δίπλωμα, βλέπε Ν. Camariano. *Despre organizarea si activitatea Eteriei in Rusia inainte de*

Κατά την πρώτη περίοδο της ύπαρξης της Φιλικής Εταιρείας η δράση της αναγόταν, κυρίως, στην κατήχηση νέων μελών και οι «ιερείς» έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο όσον αφορά αυτό το καθήκον. Αυτοί μπορούσαν να στρατολογήσουν μέλη στην κατηγορία των «αδελφοποιητών», των «συστημένων», αλλά και των «ιερέων».

Ορισμένοι από τους «ιερείς», για συγκεκριμένες υπηρεσίες τους, γίνονταν «ποιμένες» και έπαιρναν ειδικό δίπλωμα¹⁹. Σ' αυτό, πάνω από το κωδικοποιημένο κείμενο, που είχε διαφορετική μορφή από το δίπλωμα του «ιερέα», απεικονιζόταν η ημισέληνος, από τη βάση της οποίας προς τα δεξιά ξεκινούσε μια σημαία, ενώ προς τα αριστερά, μια άγκυρα. Πάνω στη σημαία απεικονίζονταν δυο «άγρυπνα μάτια», στη δε άγκυρα ήταν τυλιγμένη μια οχιά, η οποία προσπαθούσε να πιάσει μια μέλισσα. Κατά την ερμηνεία του Έλληνα ιστορικού Ι. Φιλήμονα, «τα άγρυπνα μάτια» συμβόλιζαν την επαγρύπνηση και την προσοχή στις δραστηριότητες της οργάνωσης, ενώ η οχιά, την περίσκεψη, τις καλομελετημένες αποφάσεις και τη σοβαρότητα της υπόθεσης²⁰. Συνήθως, ως «ποιμένες» χειροτονούνταν τα μέλη της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας²¹. Το καθοδηγητικό όργανο που κατηύθυνε όλη τη δραστηριότητα της μυστικής οργάνωσης έλαβε τη συμβολική ονομασία «Αρχή» («Εξουσία»). Τα πρώτα μέλη της ήταν ο Ε. Ξάνθος, ο Ν. Σκουφάς και ο Α. Τσακάλωφ.

Η τραγική εμπειρία του Ρήγα Βελεστινλή, με τον οποίο, κρίνοντας από τα απομνημονεύματα του Ξάνθου, γνωρίζονταν πολύ καλά, δεν πέρασε άδοξα για τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας²².

Κατανοούσαν πολύ καλά ότι εχθροί του ελληνικού επαναστατικού κινήματος δεν ήταν μόνο ο σουλτάνος και οι πασάδες του, αλλά και οι φεουδαρχικές-μοναρχικές κυβερνήσεις της Ευρώπης, οι οποίες είχαν στην κατοχή τους έναν ισχυρό αστυνομικό μηχανισμό. Γι' αυτό, οι ιδρυ-

rascola din 1821, «Studi si materiale de istorie moderna », v. II, 1960, p. 87. Α. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου. Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 22. Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 154-162, 253-255. Ν. Τόντοροφ, Η Φιλική Εταιρεία και η Βουλγαρία, Σόφια, 1965, σελ. 120-121. Τα πρώτα διπλώματα που ανακαλύφθηκαν, όπως επίσης και τα «αφιερωτικά γράμματα» ανήκουν στο 1818.

¹⁹ Για το κείμενο (μαζί με τη σφραγίδα του διπλώματος) του ποιμένα βλέπε Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 156, 253.

²⁰ Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 169.

²¹ Β. Γ. Μέξας, Οι Φιλικοί. Αθήναι, 1937, σ. 18.

²² Βλέπε Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 139, 141.

τές της εταιρικής οργάνωσης έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στην τεχνική της παράνομης δουλειάς. Παράλληλα με τα μυστικά αναγνωριστικά σημάδια και τα συνθήματα που χρησιμοποιούσαν οι εταιριστές για συνωμοτικούς σκοπούς, εφαρμόζονταν επίσης και διάφορες κρυπτογραφικές μέθοδοι για την αλληλογραφία και τα έγγραφα της οργάνωσης. Κατά την ίδρυση της εταιρείας ή λίγο αργότερα δημιουργήθηκε ειδικό εταιρικό αλφάβητο, το οποίο αποτελούνταν από 22 σύμβολα: αναμεμειγμένα ελληνικά γράμματα της αλφαβήτου και αραβικούς αριθμούς. Κάθε σύμβολο αντιστοιχούσε σε κάποιο γράμμα της ελληνικής αλφαβήτου. Έτσι, το γράμμα «γ» συμβόλιζε κατά το εταιρικό αλφάβητο το «υ», το γράμμα «μ» τον αριθμό 6, το γράμμα «λ» τον αριθμό 5²³. Αυτό το αλφάβητο εφαρμόζονταν κατά τη σύνταξη του διπλώματος των «ιερέων» και των «ποιμένων».

Στο τέλος του 1818, όταν το επιτελείο της μουσικής οργάνωσης είχε πλέον μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη, οι ιδρυτές της συνέταξαν ένα συμβολικό λεξικό για την αλληλογραφία²⁴. Σ' αυτή τη συμβολική γλώσσα ο σουλτάνος ονομαζόταν *απαθής*, το μεγάλο πολεμικό πλοίο *ελέφαντας*, το όπλο *δένδρο*, τα *σύννεφα* μέλη της Εταιρείας, η *βροχή* Αρχή, οι *πρόθυμοι* Έλληνες, οι *Αλβανοί* *συμπέθεροι*, οι *Τούρκοι* *μέτοικοι*, ο *Ι. Καποδίστριας* *ευεργετικός* ή *αρχιμανδρίτης*, ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος *φιλόανθρωπος* ή *ηγούμενος*, ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος *ισχυρογνώμων*. Ως παράρτημα στο συμβολικό λεξικό των εννοιών και των ηγετών καταρτίστηκε ένα λεξικό γεωγραφικών ονομασιών που κωδικοποιούνταν δίπλα με αραβικούς αριθμούς από το 1 έως το 107. Το συμβολικό γεωγραφικό λεξικό συμπεριλάμβανε περιοχές, πόλεις, βουνά και νησιά της Ελλάδας και άλλων βαλκανικών χωρών, σημαντικές πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ρωσίας και των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Έτσι, ο αριθμός 1 σήμαινε την *Ελλάδα*, το 2 την *Πελοπόννησο*, το 41 τη *Βουλγαρία*, το 95 την *Πειρούπολη*, το 105 το *Ισμαήλ*²⁵.

Οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, για να αποκρύψουν την επαναστατική δράση της και να ελαχιστοποιήσουν τα επακόλουθα μιας δυνητικής

²³ Για το αλφάβητο βλέπε: Ε. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 151, 252.

²⁴ Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 149.

²⁵ Ολόκληρο το συμβολικό λεξικό για την αλληλογραφία βλέπε Ι. Φιλήμονος, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 377-380. Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 171-173. Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός, Αθανασίου Ξοδύλου. *Η Εταιρεία των Φιλικών*, σ. 107-119. Στο τελευταίο έργο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά εξ ολοκλήρου το αριθμητικό λεξικό των γεωγραφικών ονομασιών.

διείσδυσης εκθρικών στοιχείων και προδοτών, χρησιμοποίησαν συνωμοτικές μεθόδους σε όλη την εσωτερική ζωή της μυστικής οργάνωσης. Οι κατώτερες κατηγορίες, οι «αδελφοποιητοί» και οι «συστημένοι», γνώριζαν πολύ λίγα για τη δομή της οργάνωσης και τους σκοπούς της. Αυτοί γνώριζαν απλώς ότι η εταιρεία φρόντιζε για το «γενικό καλό του έθνους». Οι «αδελφοποιητοί» και οι «συστημένοι» μπορούσαν να γνωρίζουν μόνο τους εταιριστές που ανήκαν στην ίδια κατηγορία και τον «ιερέα» που τους κατήχησε στη Φιλική Εταιρεία. Δεν τους αποκάλυπταν, μάλιστα, ούτε καν την ονομασία της οργάνωσης στην οποία ήταν μέλη.

Οι «ιερείς» ήταν πληροφορημένοι κάπως καλύτερα. Στην καθορισμένη γι' αυτούς «κατήχηση» υπήρχε ειδικό σημείο για τους σκοπούς της οργάνωσης, στο οποίο αναφερόταν: «*Η Εταιρία συνίσταται από καθ' αυτό Έλληνες φιλοπάτριδας και ονομάζεται Εταιρεία των Φιλικών. Ο σκοπός των μελών αυτής είναι η καλύτερευσις του έθνους, και αν ο θεός το συγχωρέσει, η ελευθερία του*»²⁶. Ωστόσο και οι «ιερείς» δεν μπορούσαν να έχουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για τις δυνάμεις και τις πραγματικές δυνατότητες της επαναστατικής οργάνωσης. Αυτοί δε γνώριζαν ούτε τη σύσταση ούτε τον τόπο που βρισκόταν το ηγετικό όργανο της Φιλικής Εταιρείας. Τα «αφιερωτικά γράμματα» και τα χρήματα που έπαιρναν από τα κατηχούμενα στην οργάνωση νέα μέλη και προοριζόνταν για την «Αρχή», οι «ιερείς» τα έστελναν στον κατηχητή τους, ο οποίος ήταν ο μοναδικός που είχαν άμεση επαφή μαζί τους.

Οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας προσέδιδαν στην «Αρχή» το χαρακτήρα μυστικού οργάνου στο εσωτερικό της μυστικής οργάνωσης. Μόνο τα ίδια τα μέλη της «Αρχής» γνώριζαν τη σύνθεσή της. Ήταν υποχρεωμένα να κρατούν μυστική από τους άλλους εταιριστές τόσο την ύπαρξή της όσο και το γεγονός ότι ανήκαν οι ίδιοι σ' αυτήν²⁷. Η «Αρχή» στην αλληλογραφία της με τα μέλη χρησιμοποιούσε αντί για τα επώνυμά τους συμβολικά συμβατικά αρχικά γράμματα ονοματεπώνυμου και πατρώνυμου²⁸. Τα αρχικά των πρώτων μελών της «Αρχής» ήταν του Α. Τσακά-

²⁶ Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 252.

²⁷ Βλέπε την απόφαση της «Αρχής» από 22 Σεπτεμβρίου (4 Οκτωβρίου) του 1818. Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 174, 259.

²⁸ Στη συνέχεια τα μέλη της «Αρχής», όπως επίσης και άλλοι διακεκριμένοι εταιριστές, χρησιμοποιούσαν και ψευδώνυμα. Ο Ξάνθος είχε, μεταξύ άλλων, τα παρακάτω ψευδώνυμα: «Θωμαΐδης», «Θωμίδης», «Θεοδωρίδης», «Α. Αθανασίου», ενώ ο Τσακάλωφ «Μαρτάκης» και «Αναστάσιος Βασιλείου». Βλέπε Ι. Φιλήμονος, Ελληνική

λωφ, «Α. Β.», του Ν. Σκουφά, «Α. Γ.», του Ε. Ξάνθου, «Α. Δ.»²⁹. Μεταξύ του 1815 και 1818 τα νέα μέλη που μπήκαν στην «Αρχή» με πρωτοβουλία του Σκουφά, οι Α. Κομιζόπουλος, Α. Γαζής και Α. Σέκερης, πήραν αντίστοιχα τα εξής αρχικά: «Α. Ε.», «Α. Ζ.», «Α. Ν.»³⁰.

Έτσι, η ακολουθία των δευτέρων γραμμάτων των συμβολικών αρχικών στα νέα στρατολογημένα μέλη της «Αρχής», που αντιστοιχούσε στη σειρά του ελληνικού αλφαβήτου, αντανakλούσε τη χρονολογική ακολουθία της εισόδου τους στο ανώτατο όργανο της μυστικής οργάνωσης³¹. Ωστόσο, ως όργανο η «Αρχή» άρχισε να δρα το 1818, οπότε οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας βρέθηκαν και πάλι μαζί³². Μέχρι τότε ουσιαστικός ηγέτης της μυστικής οργάνωσης ήταν ο Σκουφάς. Αυτός ήταν και ο πρώτος στρατολόγος.

Στον κατάλογο των εταιριστών (των «ερέων» και των «ποιμένων») που κατάρτισε ο Β. Μέξας, το Νο 1 είχε ο φοιτητής Γεώργιος Σέκερης, προερχόμενος από πλούσια εμπορική οικογένεια. Στρατολογήθηκε στη Μόσχα στις 13 (25) Δεκεμβρίου του 1814 από το Σκουφά και έδωσε ως αρχική συνδρομή 4 φλορίνια³³. Ο Σκουφάς, με αναπερωμένο ηθικό από αυτές τις πρώτες επιτυχίες, προσπάθησε να μυήσει στη μυστική οργάνωση και άλλους Έλληνες της Μόσχας. Ωστόσο, το πρώτο που έβλεπαν στο Σκουφά οι πλούσιοι Έλληνες έμποροι της Μόσχας ήταν η εικόνα ενός χρεοκοπημένου και αποτυχημένου εμπόρου³⁴. Αντιμετώπισε τη χλεύη και την

Επανάσταση, τ. 1, σ. 137.

²⁹ Αργότερα τα αρχικά του Ξάνθου άλλαξαν σε «Α. Θ.».

³⁰ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 173.

³¹ Το γεγονός, ότι ο Τσακάλωφ είναι ο μοναδικός από τους ιδρυτές της μυστικής οργάνωσης που ήταν μέλος προηγουμένως στο «Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείο», από το οποίο η Φιλική Εταιρεία δανείστηκε ορισμένες οργανωτικές αρχές, είχε τα αρχικά «Α. Β.», δημιούργησε το έδαφος για εικασίες για το ρόλο του στην ίδρυση της εταιρικής οργάνωσης. Δυστυχώς, ο Τσακάλωφ δεν άφησε απομνημονεύματα, τα οποία θα μπορούσαν να διασαφηνίσουν τα παραπάνω, όπως και άλλα αμφιλεγόμενα ζητήματα της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας.

³² Οι πρώτες προερχόμενες από την «Αρχή» επιστολές, που είχαν τη σφραγίδα της, αναφέρονται στα τέλη του 1818 – αρχές του 1819. Σ' αυτές δεν υποδεικνύονταν ούτε ο τόπος αποστολής ούτε η ακριβής ημερομηνία (μόνο το έτος). Βλέπε Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 225.

³³ Β. Μέξας, Οι Φιλικοί, σ. 1.

³⁴ Ο Σκουφάς, χάνοντας την περιουσία του λόγω της χρεοκοπίας του εμπορικού του οίκου στην Οδησό, υπηρετούσε ως γραμματέας στον έμπορο Παλλή (Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 23).

περιφρόνησή τους³⁵. Ολόκληρο το 1815 κατόρθωσε να στρατολογήσει στη Φιλική Εταιρεία μόνο δυο Έλληνες: τον Ν. Ουζουνίδη, ο οποίος ήταν μόνιμος κάτοικος της Οδησσού, και τον έμπορο Α. Κομιζόπουλο από τη Νίζνα. Τον τελευταίο ο Σκουφάς τον μύησε στην «Αρχή»³⁶. Στις αρχές του 1816 ο ηγέτης της μυστικής οργάνωσης επέστρεψε στην Οδησό. Το Φεβρουάριο – Μάρτιο του 1816 στρατολογήθηκαν στην οργάνωση οι εξής: Ο Λέων Λεοντίδης, κάτοικος της Κωνσταντινούπολης, χρεοκοπημένος έμπορος, ο Θεοδόσιος Χριστόδουλος³⁷, κάτοικος της Πάργας (Ηπειρος) Σπυρίδων Στανέλλος³⁸. Τον Ιούνιο του 1816 ο Σκουφάς κατάφερε να στρατολογήσει στη Φιλική Εταιρεία τον Α. Γαζή, ο οποίος πέρασε από την Οδησό και έγινε μέλος της «Αρχής»³⁹.

Η προσέλευση στη μυστική οργάνωση αυτού του επιστήμονα και κοινωνικού ηγέτη, ο οποίος ήταν γνωστός και σεβαστός σε όλο τον ελληνικό κόσμο, αποτελούσε αναμφισβήτητη επιτυχία. Ωστόσο, γενικά κατά το δεύτερο έτος της ζωής της η Φιλική Εταιρεία ήταν ακόμα πολύ αδύναμη. Στις αρχές του 1817 ο αριθμός των ενεργών φιλικών μετριόταν στα δάκτυλα. Η μυστική οργάνωση δε στρατολογούσε στην ίδια την Ελλάδα. Αλλά και στη Ρωσία τα πλαίσια της δραστηριότητάς της ήταν πολύ περιορισμένα. Παρ' όλα αυτά, λόγω της απερίσκεπτης συμπεριφοράς ενός από τους φιλικούς, του Γαλάτη, το μυστικό της ύπαρξης της Φιλικής Εταιρείας έγινε γνωστό εκείνη την περίοδο στην τσαρική κυβέρνηση.

³⁵ Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 178.

³⁶ Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, σ. 1.

³⁷ Στον κατάλογο των συμμετεχόντων στην εξέγερση του 1821, μετέπειτα εγκλείστων στο χωριό Οργκέγιεβο της Βεσσαραβίας, αναφέρεται το όνομα Θεοδόσιος Χριστοδούλου. Γ' αυτόν λέγεται εδώ, ότι ήταν «ελληνικής εθνικότητας Ρώσος υπήκοος, ευγενής στην καταγωγή, κάτοικος της πόλης Ισμαήλ, όπου έχει δικό του σπίτι» (ΚΑΠΟ, Α. 1, απ. 249, φ. 428). Κατά τα φαινόμενα και στη μια και στην άλλη περίπτωση λόγος γίνεται για το ένα και το αυτό πρόσωπο.

³⁸ Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, σ. 2.

³⁹ Ε. Πρωτοψάλτη. Η Φιλική Εταιρεία, σ. 34.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η «υπόθεση Γαλάτη»¹

¹Η «υπόθεση Γαλάτη» ερμηνευόταν μέχρι τώρα στη βιβλιογραφία με βάση τις αναμνήσεις ανθρώπων, οι οποίοι στον έναν ή στον άλλο βαθμό ήταν άμεσα εμπλεκόμενοι σ' αυτήν ή απλώς κάτι άκουσαν γι' αυτήν. Βλέπε Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικόν περί Φιλικής Εταιρείας. Εν Ναυπλία, 1834, σ. 181-184. Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας. «Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», Αθήναι, 1056, τ. 9, σ. 142-143. Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. 1, Εν Αθήναις, 1859-1861, σ. 5. Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια για την υπηρεσιακή του δραστηριότητα, «Συλλογή της Ρωσικής ιστορικής κοινότητος», τ. 3, Αγία Πετρούπολη, 1868, σελ. 215-220, «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti». Athènes [s. a.], p. 7-10. Τ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία. 1814-1821, Εν Αθήναις, 1926, σ. 122-135. Σ' αυτές τις μαρτυρίες, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τη σύγκρισή τους με τα έγγραφα αρχείου, υπάρχουν πολλά κενά και ανακρίβειες.

Στις 7 (19) Ιουλίου του 1816 έφτασε στην Οδησσό από την Κωνσταντινούπολη ο 27χρονος αριστοκράτης Νικόλαος Γαλάτης, κάτοικος της Ιθάκης, ενός μικρού νησιού στο Ιόνιο Πέλαγος. Ο Ν. Γαλάτης, μετά τον ερχομό του, απευθύνθηκε χωρίς αργοπορία στο γενικό κυβερνήτη της Νέας Ρωσίας (Νοβορώσια) Α. Φ. Λανζερόν, ζητώντας του την άδεια για να ταξιδέψει στην Πετρούπολη, όπου, κατά τα λεγόμενά του, έπρεπε να παρουσιαστεί στον τσάρο και να του παραδώσει μήνυμα από τον Πέτρο Γκιομάρκα, τον «*πρίγκιπα της Μίρδιτα στην Άνω Αλβανία*»².

Στη συνέχεια, στα σχέδια του Γαλάτη συμπεριλαμβανόταν, όπως φαίνεται, η πρόσληψή του σε ρωσική υπηρεσία με τη βοήθεια του συμπατριώτη του Ι. Καποδίστρια, που είχε μεγάλη επιρροή. Είναι πολύ πιθανόν αυτή η πρόθεσή του να πραγματοποιούνταν και ο νεαρός αριστοκράτης από το Ιόνιο, όπως πολλοί άλλοι Έλληνες που βρήκαν καταφύγιο στη Ρωσία, να είχε μια στρατιωτική ή διπλωματική σταδιοδρομία, εάν δε συναντούσε το Ν. Σκουφά όσο ανέμενε στην Οδησσό την άδεια από την Πετρούπολη για να συνεχίσει το ταξίδι του. Ο Γαλάτης πληροφόρησε τον τότε ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας ότι ετοιμαζόταν να μεταβεί στην Πετρούπολη, όπου πρόκειται να συναντήσει το συγγενή του Καποδίστρια.

Ο Σκουφάς αποφάσισε τότε μέσω του Γαλάτη να προτείνει την ηγεσία της μυστικής οργάνωσης στον Καποδίστρια³. Στρατολόγησε το Γαλάτη

² Επιστολή του Ν. Γαλάτη προς τον Αλέξανδρο Α', 21 Αυγούστου (2 Σεπτεμβρίου) του 1817, Οδησσός. – ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 3. Η Μίρδιτα ήταν ημιανεξάρτητη ορεινή περιοχή στη βόρεια Αλβανία, από το 18 αι. και διοικούσαν κληρονομικά από τους πρίγκιπες που κατάγονταν από το γένος του Γκιομάρκα. Παρά το γεγονός ότι το μήνυμα από το Γκιομάρκ ήταν για το Γαλάτη αναμφίβολα αιχλώς αφορμή για το ταξίδι του στην Πετρούπολη, είναι σίγουρο ότι πήγαινε στην Αλβανία και είχε κάποιες σχέσεις με Αλβανούς.

³ Τ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 123. Στην επιστολή που έγραψε ο Γαλάτης στις 8 (20) Αυγούστου του 1816 στον Καποδίστρια από την Οδησσό (όπως ανα-

στη Φιλική Εταιρεία και τον έκανε μέλος της «Αρχής». Ο Γαλάτης έδειξε μεγάλο ενθουσιασμό και υποσχέθηκε ότι θα γίνονταν τα πάντα.

Ο Γαλάτης ήταν πολύ θαρραλέος και δραστήριος. Είναι αναμφισβήτητο ότι ήταν άνθρωπος πατριωτικών πεποιθήσεων⁴, αν και όχι τόσο σταθερός. Προσχωρώντας στο εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, προσπάθησε πρωτίστως να αποκτήσει σε αυτό καθοδηγητικό ρόλο. Αυτός ο ξεπεσμένος απόγονος οικογένειας ευγενών ήταν πολύ ματαιόδοξος. Όπως φαίνεται, αυτοαποκαλούνταν *κόμης*⁵ χωρίς αυτό να ισχύει, και καμάρωνε για το βαθμό του λοχαγού της εθνικής φρουράς των Ιονίων Νήσων.

Στις αρχές Οκτωβρίου του 1816 πήρε την άδεια από τον υπουργό Εσωτερικών Σ. Κ. Βιαζμιτίνοφ να αναχωρήσει για την Πετρούπολη. Εφοδιασμένος από το Σκουφά με χρήματα για τα καθ' οδόν έξοδα, και με συστατικές επιστολές για τους Φιλικούς της Μόσχας, ξεκίνησε το ταξίδι του χωρίς αργοπορία. Ωστόσο, στην Πετρούπολη έφτασε μετά από τρεις και πλέον μήνες, στις 8 (20) Ιανουαρίου του 1817⁶. Ο Γαλάτης πέρασε περίπου δυο μήνες στη Μόσχα. Εκεί μύησε στη Φιλική Εταιρεία τους τοπικούς εμπόρους Μ. Ριζάρη, Ν. Πατισιμάδη, Κ. Πεντεδέκα και τον πρώην οσποδάρο της Μολδαβίας πρίγκιπα Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο Φιραρή⁷.

Μετά την άφιξή του στην Πετρούπολη συναντήθηκε πολύ σύντομα

φέρεται στις «Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δράσης», σελ. 215), παρακαλούσε τον υπουργό να συμβάλει στο να πάρει διαβατήριο για το ταξίδι του στην Πετρούπολη, καθώς του ήταν απαραίτητο να συναντήσει τον Καποδίστρια για «υπόθεση που αφορά το έθνος μας» (ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 1).

⁴ Υπάρχουν σοβαροί λόγοι να πιστεύουμε ότι ο Γαλάτης πριν την είσοδό του ακόμα στη Φιλική Εταιρεία, ήταν μέλος κάποιας άλλης ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Στα νησιά του Ιονίου, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού, στις αρχές του 19ου αι. δρούσε επίσης μυστική εταιρεία με την ονομασία «Εταιρεία των φίλων». Βλέπε Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικών τεύχος επί της 150ετηρίδι, Αθήναι, 1964, σ. 17-18.

⁵ Εν πάσει περιπτώσει, ο Καποδίστριας, ο οποίος γνώριζε πολύ καλά τη γενεαλογία των ευγενών του Ιονίου, δεν του αναγνώριζε τον τίτλο του κόμη.

⁶ ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φ. 14, «Η υπόθεση της σύλληψης του Έλληνα υπηκόου Γαλάτη Νικόλα, ύποπτου για κατασκοπεία και ο εκπομπισμός του στην περιοχή της Βεσσαραβίας». Ο Τ. Κανδήλωρος θεωρεί εσφαλμένα το Νοέμβριο του 1816 ως χρόνο άφιξής του στην Πετρούπολη. (Τ. Κανδήλωρος, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 127).

⁷ Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, Αθήναι, 1937, σ. 2-3.

με τον Καποδίστρια. Ο μυστικός απεσταλμένος της Φιλικής Εταιρείας μίλησε στο Ρώσο υπουργό Εξωτερικών για την ύπαρξη μιας μυστικής ελληνικής οργάνωσης, η οποία ετοίμαζε γενική εξέγερση εναντίον του οθωμανικού ζυγού, και του ζήτησε να τεθεί επικεφαλής αυτής της οργάνωσης. Ο Καποδίστριας, ακούγοντας το Γαλάτη, θα έπρεπε να διακατέχεται από διαφορούμενα αισθήματα. Θα του ήταν ευχάριστο που συνμιλούσε με έναν άνθρωπο που έφτασε στη βόρεια πρωτεύουσα από τη μακρινή του πατρίδα. Ταυτόχρονα αυτά που έλεγε ο συντοπίτης του από το Ιόνιο έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τις απόψεις και τις πεποιθήσεις του Καποδίστρια και απειλούσαν να καταστρέψουν τα σχέδιά του για τη βελτίωση της μοίρας και την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Από τη στιγμή που ο Καποδίστριας κατέκτησε την εμπιστοσύνη του Αλέξανδρου Α' και συμπεριλήφθηκε στον κύκλο των προσκείμενων σε αυτόν ατόμων, δε σταματούσε να δρα προς το συμφέρον της πατρίδας του. Βέβαια, το αποτέλεσμα αυτών των προσπαθειών σε πολιτικό επίπεδο ήταν μηδαμινό. Δεν κατόρθωσε να επιτύχει την αποκατάσταση της Δημοκρατίας των Ηνωμένων Επτά Νήσων. Σύμφωνα με τη Συνθήκη των Παρισίων του 1815 τα Ιόνια Νησιά έγιναν προτεκτοράτο της Αγγλίας. Σύντομα ο Καποδίστριας ανακάλυψε ότι οι απόψεις του, όσον αφορά τις ρωσοτουρκικές σχέσεις δεν συμπίπτουν καθόλου με τις απόψεις του τσάρου. Την άνοιξη του 1816, πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη διορίστηκε ο Γ. Α. Στρόγκανοφ και ο Καποδίστριας έπρεπε να καταρτίσει οδηγίες γι' αυτόν. Με αφορμή αυτό το γεγονός ο Καποδίστριας ανέπτυξε στον Αλέξανδρο Α' τις απόψεις του για τις ρωσοτουρκικές σχέσεις. Θεωρώντας ότι η ειρηνική συνθήκη του 1812 του Βουκουρεστίου δεν εξασφάλιζε τα δικαιώματα των βαλκανικών λαών, πρότεινε η Ρωσία να διεκδικήσει από την Τουρκία την υπογραφή νέας συνθήκης, βάσει της οποίας η Σερβία, η Βλαχία και η Μολδαβία έπρεπε να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους.

Σύμφωνα με τη γνώμη του Καποδίστρια, η συγκέντρωση των ρωσικών δυνάμεων, στρατού ξηράς και ναυτικού, θα ανάγκαζε το σουλτάνο να αποδεχθεί τις αξιώσεις της Ρωσίας. Ωστόσο, ο τσάρος θεωρούσε ότι η πραγματοποίηση του σχεδίου του Καποδίστρια ήταν ανέφικτη χωρίς πόλεμο με την Τουρκία. Ένας ρωσοτουρκικός πόλεμος θα μπορούσε να συμβάλει, όπως φοβόταν ο Αλέξανδρος Α', στην αποδυνάμωση της Ιεράς Συμμαχίας και να βοηθήσει στην ανάπτυξη του επαναστατικού κινήματος στην Ευρώπη. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα ετίθετο σε κίνδυνο όλο το

σύστημα του φεουδαρχικού νομικού δικαιώματος επί της εξουσίας της κληρονομικής μοναρχίας, στήριγμα της οποίας ήταν ο Ρώσος μονάρχης. Ο τσάρος έλεγε τότε στον Καποδίστρια: *«Η ειρήνη δεν είναι ακόμα εξασφαλισμένη στην Ευρώπη και οι απεργαζόμενοι την επανάσταση δεν θα επιθυμούσαν τίποτα περισσότερο από μια ρήξη μεταξύ εμού και της Τουρκίας»*⁸.

Υπήρχε ένας επιπλέον μείζον λόγος που επέδρασε στις πολιτικές σχέσεις μεταξύ της τσαρικής Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά το Συνέδριο της Βιέννης. Η Ρωσία, όπως είναι γνωστό, από το τέλος του 18ου αι. έως το 1815 διεξήγαγε σχεδόν αδιάλειπτα πολέμους. Αυτοί οι πόλεμοι και ιδιαίτερα ο σκληρός αγώνας εναντίον της εκστρατείας του Ναπολέοντα εξάντλησαν τα οικονομικά και τα στρατιωτικά αποθέματα της χώρας. Για την αποκατάστασή τους απαιτούνταν ορισμένος χρόνος. Αυτός είναι ένας λόγος που εξηγεί εν μέρει την ασυνήθιστα συμβιβαστική στάση του Αλέξανδρου Α' αναφορικά με την Πύλη εκείνη την περίοδο, την οποία απηχούσαν οι οδηγίες προς το Στρόγκανοφ, που όφειλε να καταρτίσει ο Καποδίστριας βάσει των υποδείξεων του τσάρου.

Σε αυτές τις οδηγίες αναφέρονταν τα παρακάτω: *«Κατά τις διαπραγματεύσεις, οι οποίες έχουν ανατεθεί στον υπουργό της αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητα στην Κωνσταντινούπολη, αυτός δεν οφείλει μόνο να απορρίψει αποφασιστικά την αντίληψη είτε ακόμα και την πλέον απόμακρη σκέψη περί αδίκου πολέμου εναντίον των Τούρκων, αλλά έχει σαφείς οδηγίες να αποφεύγει συστηματικά κάθε πρόφαση πολέμου και να αποκλείσει την πιθανότητά του, ακόμα και στην περίπτωση που αυτός θα εδράζεται στα πλέον αδιαμφισβήτητα δίκαια»*⁹.

Κατ' αυτό τον τρόπο, οι ελπίδες του Καποδίστρια να ωθήσει τον τσάρο σε πολιτικές πράξεις που θα ωφελούσαν τους Έλληνες και άλλους υποδουλωμένους βαλκανικούς λαούς δεν ευοδώθηκαν. Ωστόσο, θεωρούσε ότι στη συνέχεια θα κατάφερνε να πείσει τον Αλέξανδρο Α' να ασκήσει μια πιο αποφασιστική πολιτική έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Προς το παρόν όμως, παίζοντας με την προσπάθεια του τσάρου να παραμείνει «προστάτης» των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου και με τον ανταγωνισμό των κυβερνήσεων της Πετρούπολης και του Λον-

⁸ «Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια», σελ. 213.

⁹ «Πρώτο σημείωμα ως οδηγία Γ. Α. Στρόγκανοφ», 20 Μαΐου (1η Ιουνίου) του 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816, Φ. 2308, φ. 95.

δίνου, κατόρθωσε να πραγματοποιήσει ένα σημαντικό και πολύ χρήσιμο για την υπόθεση του Διαφωτισμού έργο.

Το Σεπτέμβριο του 1813 συστήθηκε στην Αθήνα η «*Φιλόμουσος Εταιρεία*», η οποία έθετε ως καθήκον της την εξάπλωση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, την έκδοση έργων Ελλήνων κλασικών, την παροχή βοήθειας σε άπορους σπουδαστές και την ανακάλυψη κάθε είδους αρχαιοτήτων. Εμπνευστές της ίδρυσης της εταιρείας ήταν οι Άγγλοι. Πρόεδρος της εκλέχτηκε ο γνωστός Άγγλος φιλόλογος Φρειδερίκος Νορτ. Ο Καποδίστριας έμαθε για την ίδρυση της αθηναϊκής εταιρείας το φθινόπωρο του 1814 στη Βιέννη, όπου συμμετείχε ως πληρεξούσιος της Ρωσίας στις εργασίες του Συνεδρίου της Βιέννης. Πρότεινε, λοιπόν, αμέσως στον τσάρο να πάρει από τους Άγγλους την πρωτοβουλία στο θέμα της διάδοσης του Διαφωτισμού στην Ελλάδα και γι' αυτόν το σκοπό να συστήσουν τη δική τους «*Φιλόμουσο Εταιρεία*». Ο τσάρος συμφώνησε μ' αυτή την πρόταση και ενέκρινε το καταστατικό της νέας εταιρείας, συντεταγμένο από τον ίδιο τον Καποδίστρια.

Η «*Φιλόμουσος Εταιρεία*» της Βιέννης ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1815. Ο Καποδίστριας οργάνωσε τη συγκέντρωση πόρων για την εταιρεία στους κύκλους της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας που βρίσκονταν στη Βιέννη λόγω του συνεδρίου. Ο πιο σημαντικός συνδρομητής ήταν ο Αλέξανδρος Α'. Υποσχέθηκε να προσφέρει στο ταμείο της εταιρείας 200 ολλανδικά δουκάτα ετησίως. Η αυτοκράτειρα Ελισάβετ Αλεξέγιεβνα υποσχέθηκε 100 δουκάτα¹⁰. Οι υπόλοιποι αξιωματούχοι έσπευσαν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του ρωσικού αυτοκρατορικού ζεύγους. Συνδρομητές έγιναν επίσης και εύποροι Έλληνες έμποροι που διέμεναν στην Αυστριακή Αυτοκρατορία. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα ο αριθμός των μελών-συνδρομητών της εταιρείας έφτασε τα 200 άτομα. Τμήματά της άνοιξαν σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις.

Η «*Φιλόμουσος Εταιρεία*» έγινε η σημαντικότερη οργάνωση που συνέβαλε στη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Τα χρήματά της βοηθούσαν στη συντήρηση των σχολείων στην Αθήνα και στο Πήλιο (Θεσσα-

¹⁰ Ε. Κούκκου, Ο Καποδίστριας και η παιδεία, 1803-1822, Αθήναι, 1958, σ. 170-176. Τις περισσότερες πληροφορίες που αφορούν τη «Φιλόμουσο Εταιρεία» της Βιέννης τις αντλήσαμε από αυτή την ενδιαφέρουσα και σοβαρή έρευνα. Βλέπε επίσης Γ. Λαΐου, Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης (1814-1820), «Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου», τ. 12. Αθήναι, 1965, σ. 166-223.

λία), καθώς και στην καταβολή επιδομάτων σε Έλληνες που σπούδαζαν στα πανεπιστήμια της Ευρώπης. Γενικά, ο Καποδίστριας μπορούσε να είναι ευχαριστημένος με τα πρώτα βήματα του δημιουργήματός του. Η δραστηριότητα της «Φιλομούσου Εταιρείας» αποτελούσε πρακτική υλοποίηση της αρχής: *«Κατ' αρχήν πρέπει να μορφώσουμε τους Έλληνες και στη συνέχεια να συγκροτήσουμε την Ελλάδα»*. Ο Καποδίστριας οραματιζόταν ως προοπτική τον τρόπο με τον οποίο η σχεδιοποιημένη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα θα την προετοιμάζε για την πολιτική ανεξαρτησία, την επίτευξη της οποίας συνέδεε με αλλαγές στην πολιτική της Ρωσίας.

Και να τώρα που ο Καποδίστριας μαθαίνει από τον καθημένο απέναντί του Γαλάτη το απρόσμενο νέο για την ύπαρξη μιας μυστικής επαναστατικής οργάνωσης που ασχολείται άμεσα με την προετοιμασία αντιτουρκικής εξέγερσης. Ο Καποδίστριας μάλλον θα εξέλαβε αυτά τα σχέδια ως τυχοδιωκτισμό που απειλούσαν να επιφέρουν μεγάλες συμφορές στην Ελλάδα. Στο πρόσωπο του Γαλάτη αναγνώρισε εύκολα έναν άνθρωπο επιπόλαιο με στενό ορίζοντα, χαρακτηριστικά τα οποία ενίσχυαν περισσότερο την έλλειψη εμπιστοσύνης και την αντιπάθεια που έτρεφε προς τις δυνάμεις εκείνες, ως εκπρόσωπος των οποίων φερόταν αυτός ο άνθρωπος.

Γι' αυτό, όπως αργότερα θυμόταν ο ίδιος ο Καποδίστριας, δεν αρνήθηκε απλώς κατηγορηματικά την πρόταση να τεθεί επικεφαλής της μυστικής οργάνωσης, αλλά και απαίτησε από το Γαλάτη, σύμφωνα με τα λόγια του, *«να γυρίσετε απεκεί που ήρθατε μian ώρα αρχύτερα και να πείτε σ' αυτούς που σας στείλανε, πως αν δεν θέλουν να καθούν οι ίδιοι και στο χαμό τους να πάρουν μαζί και το αθώο και δυστυχισμένο έθνος τους, πρέπει να αφήσουν τις επαναστατικές ενέργειές τους και να ζουν, όπως και πριν κάτω από τις κυβερνήσεις, στις οποίες είναι υπήκοοι ως που η Θεία Πρόνοια αποφασίζει αλλιώς»*¹¹.

Ο Αλέξανδρος Α', στον οποίο ο Καποδίστριας ανέφερε τη συζήτησή του με το Γαλάτη, επιδοκίμασε τη συμπεριφορά του. Δε συμφώνησε, όμως, με

¹¹ «Σημειώσεις του κόμη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δράσης», σελ. 217. Βλέπε επίσης Τ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 127-129. Είναι πιθανόν στις σημειώσεις του περί της υπηρεσιακής του δράσης που έγραψε εννέα χρόνια αργότερα και οι οποίες προσορίζονταν για το μέχρι το μυελό των οστών αντιδραστικό Νικόλαο Α', να έκανε ο Καποδίστριας την απάντησή του προς το Γαλάτη απότομη στη μορφή και υπεραντιδραστική. Ωστόσο, η ουσία της απάντησής του, η αρνητική σχέση προς τη δράση της μυστικής ελληνικής οργάνωσης, δεν προκαλεί αμφιβολίες.

τη γνώμη του υπουργού του για την αναγκαιότητα της ταχύτατης απέλασης του Γαλάτη από την Πετρούπολη. Εκείνος θεωρούσε ότι ήταν απαραίτητο να χρησιμοποιήσει αυτή την περίπτωση για να μάθουν περισσότερες πληροφορίες για την ελληνική μυστική οργάνωση. Η εντολή του τούαρου, που ήθελε, χρησιμοποιώντας την εμπιστοσύνη που του έδειξαν, να διεισδύσει ο υπουργός του στα μυστικά των Ελλήνων επαναστατών, ήταν για τον Καποδίστρια πολύ δυσάρεστη και μάλιστα αρρώστησε λόγω του ψυχικού κλονισμού που υπέστη.¹² Σύντομα, όμως, λόγω της παράλογης συμπεριφοράς του ίδιου του Γαλάτη, η υπόθεση πήρε ακόμη πιο σοβαρή και επικίνδυνη για τους Έλληνες επαναστάτες τροπή.

Στην Πετρούπολη ο Γαλάτης ζούσε πλουσιοπάροχα. Είχε υπηρέτη, διατηρούσε άμαξα με τέσσερα άλογα για την έξοδό του (στην Πετρούπολη τότε αυτά κόστιζαν 400 με 450 ρούβλια το μήνα), πλήρωνε 250 ρούβλια για το διαμέρισμα. Εκτός αυτού, συντηρούσε κάποια μαντάμ Πιτς, που έφτασε στην Πετρούπολη από το εξωτερικό, αναζητώντας πλούσιο προστάτη¹³. Αυτή η διεθνής τυχοδιώκτρια, λόγω χρηματικής διαφωνίας της με το Γαλάτη, τον κατέδωσε στην αστυνομία. Ο Γαλάτης που ανήκε, κατά τα λεγόμενά της, σε κάποια «μυστική αίρεση», της πρότεινε να γίνει και αυτή μέλος της, υποσχόμενος, ότι, εφόσον έμπαινε, θα είχε όσα χρήματα επιθυμούσε. Ως αντάλλαγμα αυτή θα έπρεπε να επιδιώκει γνωριμίες με υπουργούς και πρίγκιπες, ώστε *«να τους προσελκύει, εάν είναι δυνατόν, στη συνωμοτική τους οργάνωση»*. Της είπε επίσης ότι, *«εάν η επιχείρηση στεφθεί με επιτυχία, τότε θα τον κάνουν βασιλιά και σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας θα γίνονται παρελάσεις με τον ανδριάντα του, εάν όμως χάσει, τότε θα διαμελίσουν το σώμα του»*.

Μετά την αναφορά της Πιτς η αστυνομία άρχισε να παρακολουθεί το Γαλάτη. Ο αστυνομικός πράκτορας που παρακολουθούσε το διαμέρισμά του, δήλωνε με τη σειρά του: *«Πολύ συχνά αργά τη νύχτα επισκέπτονται τον κόμη Γαλάτη διάφοροι άνθρωποι, όπως λένε, είναι Έλληνες, Τούρκοι και άλλοι, μένουν μαζί του σχεδόν όλη τη νύχτα, διαβάζουν έγγραφα, γρά-*

¹² «Σημειώσεις του κόμη Καποδίστρια περί της υπερεσιακής του δράσης», σελ. 217.

¹³ Μυστική αναφορά του αστυνομικού πράκτορα από 16ης (28ης) Φεβρουαρίου του 1817, ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φ. 2. Αυτή η αστυνομική αναφορά επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία των ελληνικών πηγών (Τ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 132), βάσει των οποίων ο Γαλάτης σπαταλούσε άσκοπα στην Πετρούπολη χρήματα που έπαιρνε ως αρχική συνδρομή από τα νέα μέλη που στρατολογούσε στη Φιλική Εταιρεία.

φουν και ασχολούνται με μυστικές υποθέσεις, κλείνοντας αρχικά ερμητικά την πόρτα και αφού απομονωθούν στο πίσω γραφείο, το φως του οποίου δεν φαίνεται ούτε από το δρόμο, ούτε από την αυλή».

Η μυστική συνωμοτική δράση του ξένου, Άγγλου, υπηκόου¹⁴ στην Πετρούπολη ήταν φυσικό να προκαλέσει το ενδιαφέρον της τοπικής αστυνομίας. Ωστόσο, υπήρχε ακόμα ένα γεγονός που είχε ιδιαίτερη βαρύτητα για τις αστυνομικές αρχές σε όλη αυτή την υπόθεση. Η Πιτς ισχυριζόταν μεταξύ άλλων ότι όλοι αυτοί οι άνθρωποι υποτάσσονταν σ' αυτόν και έπρεπε να εκτελούν τυφλά όλες τις διαταγές του και μεταξύ αυτών υπήρχε ένας ο οποίος, εάν του δινόταν η διαταγή να σκοτώσει τον τσάρο, θα το έκανε¹⁵.

Ο Γαλάτης, μετά τον καβγά του με την Πιτς, άλλαξε τόπο κατοικίας. Ωστόσο, η αστυνομία δεν άφηνε τα μάτια της από πάνω του. Οι μυστικοί πράκτορες της εξακρίβωσαν ότι ο Γαλάτης έκανε, όπως και πριν, ανευθύνες συζητήσεις με τυχαίους ακροατές. Σύμφωνα με τις αναφορές της αστυνομίας, αυτός «ο πολύ ελαφρόμυαλος και ασυνεπής άνθρωπος δήλωνε μεγαλόφωνα ότι ήταν απεσταλμένος στη Ρωσία από τους κατοίκους των Ιονίων Νήσων και σύντομα, όταν θα γυρίσει εκεί μαζί με το ρωσικό στόλο, θα γίνει αρχηγός τους, ότι ο Καποδίστριας κάνει και είναι υποχρεωμένος να κάνει οποιαδήποτε και αν του προτείνει ο ίδιος κ.λπ.»¹⁶.

Ο τσάρος, μετά τις αναφορές των αστυνομικών πρακτόρων, του υπουργού Εσωτερικών και του γενικού στρατιωτικού διοικητή των στρατευμάτων της Πετρούπολης Σ. Κ. Βιασμιτίνοφ, έδωσε διαταγή για τη σύλληψη του Γαλάτη. Στις 22 Φεβρουαρίου (6 Μαρτίου) του 1817, στις 2 η ώρα τη νύχτα, στον οχυρωματικό πρόβολο Αλεξέγιεφσκι του φρουρίου Πετροπάβλοφσκ (μυστική φυλακή υψίστης ασφαλείας – σ.τ.μ.), σε έναν τόπο εγκλεισμού προσώπων που κατηγορούνταν για τα πιο σοβαρά εγκλήματα εσχάτης προδοσίας, φυλακίστηκε ο «μυστικός έγκλειστος κόμης Νικόλαος Γαλάτης»¹⁷. Την υπόθεσή του ανέλαβε να εξιχνιάσει το αρμόδιο «ιδιαίτερο

¹⁴ Ο Γαλάτης ήταν Άγγλος υπήκοος ως κάτοικος των Ιονίων Νήσων που βρίσκονταν τότε υπό την προστασία της Αγγλίας.

¹⁵ Μυστική αναφορά του αστυνομικού πράκτορα από 16ης (28ης) Φεβρουαρίου του 1817, ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φ. 3.

¹⁶ Note secrete, ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φ. 7.

¹⁷ Αναφορά του επόπτη του οχυρωματικού προβόλου του Αλεξέγιεφσκι Λιλιενάνκερ προς το Βιασμιτίνοφ, από 22ας Φεβρουαρίου (6ης Μαρτίου) του 1817, στο ίδιο, φύλλο 11.

γραφείο» του υπουργείου Εσωτερικών. Κατά την ανάκριση ο Γαλάτης δήλωσε ότι έφτασε στην Πειρούπολη με σκοπό να πληροφορήσει τον τσάρο για την «αφοσίωση του ελληνικού λαού προς αυτόν και για την επιθυμία του να βρει σ' αυτόν το σεβαστό προσιάτη του για την απελευθέρωση του από τον υποδουλωτικό ζυγό των τυράννων του». Κατά την άφιξή του ενημέρωσε αμέσως τον Καποδίστρια για το σκοπό της αποστολής του, ο οποίος θα έπρεπε να πληροφορήσει για όλα τον τσάρο. Ο Γαλάτης, αναγνωρίζοντας ότι όντως ήταν μέλος της μυστικής οργάνωσης, είπε γι' αυτήν τα παρακάτω: *«Η εταιρεία, στην οποία ανήκω, είναι ελληνική οργάνωση. Λόγω του όρκου που έχω δώσει, δεν μπορώ να σας πω πώς ονομάζεται. Ωστόσο, αυτή η ονομασία υπάρχει στα έγγραφα που μου αφαιρέσατε. Αυτή η εταιρεία έχει διαδοθεί σε όλη την Ελλάδα, μέλη της βρίσκονται σε όλες τις χώρες, είναι μια οργάνωση πολύ ισχυρή και αποτελείται από μερικές χιλιάδες ανθρώπους¹⁸. Σκοπός της είναι απλώς η απελευθέρωση της πατρίδας μου από τον τουρκικό ζυγό».*

Στο ερώτημα ποιος ήταν ο ηγέτης αυτής της οργάνωσης, απάντησε ότι αυτό δεν το ήξερε, όμως, ακόμα και αν το ήξερε, δε θα μπορούσε να αποκαλύψει το όνομα, όπως και το όνομα εκείνου που τον στρατολόγησε στην εταιρεία, λόγω του συγκεκριμένου όρκου. Και πρόσθεσε: *«Μετά από όλα αυτά που αποκάλυψα, δεν είμαι άξιος να παραμένω μέλος αυτής της οργάνωσης και θα με βρει αναμφίβολα ο θάνατος».*

Τον ανακριτή εννοείται ότι τον ενδιέφερε πολύ περισσότερο εκείνος ο «φίλος» του Γαλάτη, ο οποίος, κατά τα λεγόμενα της Πιτς, ήταν έτοιμος ανά πάσα στιγμή με μια διαταγή του να σκοτώσει τον τσάρο. Ο Γαλάτης επιβεβαίωσε ότι σι' αλήθεια είχε αποκαλύψει στην Πιτς πως ο φίλος του Κωνσταντίνος, ο οποίος βρισκόταν κοντά στον Καποδίστρια¹⁹, θα έκανε

¹⁸ Στην πραγματικότητα, ο αριθμός των μελών της Φιλικής Εταιρείας δεν ξεπερνούσε τότε τους είκοσι ανθρώπους και όλοι αυτοί (εκτός από τον Εμμανουήλ Ξάνθο και τον Α. Γαζή) βρίσκονταν στη Ρωσία. Ο ηγέτης της, ο Σκουφάς, για να κρύψει την πραγματική κατάσταση της εταιρείας, έλεγε στο Γαλάτη στην Οδησό ότι η Φιλική Εταιρεία διαδόθηκε σε όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ το κέντρο της βρισκόταν στην ίδια την Ελλάδα (Τ. Κανδηλώρου, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 123). Η κατάθεση του Γαλάτη, κατά τα φαινόμενα, ήταν επακόλουθο αυτών των πληροφοριών.

¹⁹ Εδώ γίνεται λόγος για τον Έλληνα νεαρό Κωνσταντίνο Καντιώτη, ο οποίος από το 1817 συγκατοικούσε με τον Καποδίστρια. Σύμφωνα με το Φιλήμονα (Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 395), ο Κ. Καντιώτης μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στη Μόσχα από το Γ. Γάτσο. Ωστόσο, σύμφωνα με το πρωτόκολλο της ανάκρισης του

γι' αυτόν ό,τι και αν του ζητούσε, αλλά αρνήθηκε ότι μπορούσε να τεθεί ζήτημα δολοφονίας του τσάρου.

Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, έγινε απλώς συζήτηση γενικού ενδιαφέροντος αναφορικά με το ότι κάθε μέλος της ελληνικής μυστικής οργάνωσης δεν ήταν υποχρεωμένο απλώς να θυσιάσει τη ζωή του για τους σκοπούς της, αλλά να μη λυπηθεί ούτε τον πατέρα ούτε τη μάνα του ούτε οποιονδήποτε άλλον, εάν εκείνος ήταν εχθρός της οργάνωσης. Επομένως, αν ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος βρισκόταν στην Ελλάδα και φερόταν ως εχθρός της οργάνωσης, τότε ο Γαλάτης, όπως οποιοδήποτε άλλο μέλος της εταιρείας, θα τον σκότωνε. Γενικά, όμως, η συγκεκριμένη εταιρεία δεν είχε καμία σχέση ούτε με τη Ρωσία ούτε με τον ηγέτη της²⁰.

Οι αστυνομικές ανακριτικές αρχές πείστηκαν αναμφισβήτητα πολύ σύντομα ότι ο Γαλάτης δεν παρουσίαζε κανέναν απολύτως κίνδυνο για το Ρώσο τσάρο. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της ανάκρισης βγήκαν στην επιφάνεια πολύ ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την ελληνική μυστική οργάνωση, για τις οποίες, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, ενδιαφερόταν πάρα πολύ ο Αλέξανδρος Α'.

Η συνέχεια της ανάκρισης του Γαλάτη και η μελέτη των εγγράφων που του είχαν κατασχεσει τους έδωσε κάθε δυνατότητα να πάρουν πιο λεπτομερείς πληροφορίες γι' αυτή την οργάνωση. Ωστόσο, η ανάκριση που αφορούσε την υπόθεση σταμάτησε και ο ίδιος έπειτα από πενήνήμερη παραμονή στο φρούριο Πετροπάβλοφσκ απελευθερώθηκε και όλα τα έγγραφα καταστράφηκαν.

Αυτό συνέβη χάρη στην ενεργό ανάμειξη του Καποδίστρια. Ο τσάρος δε συμβουλευτηκε τον Καποδίστρια πριν τη σύλληψη του Γαλάτη, αλλά απλώς τον ενημέρωσε για το τετελεσμένο γεγονός μέσω του διευθυντή του γενικού επιτελείου, πρίγκιπα Π. Μ. Βολκόνσκι. Το νέο αυτό ήταν πολύ δυσάρεστο για τον Καποδίστρια. Η ανάκριση που ξεκίνησε για την υπόθεση που αφορούσε την ελληνική μυστική οργάνωση θα είχε αρνητικό αντίκτυπο στις ρωσοελληνικές σχέσεις, καθώς και βαριές συνέπειες για την Ελλάδα. Εκτός αυτού, εφόσον ο Γαλάτης ήταν απεσταλμένος των Ελλήνων στον Καποδίστρια, είχε τρωθεί και το γόητρό του ως υπουργού,

Γαλάτη, φαίνεται ότι ακριβώς εκείνος στρατολόγησε τον Κ. Καντιώτη στη μυστική Φιλική Εταιρεία.

²⁰ Το πρωτόκολλο της ανάκρισης του Γαλάτη. – ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φφ. 12-17.

όπως και η φήμη του στην ελληνική κοινότητα. Γι' αυτό, μόλις έμαθε για τη σύλληψη του Γαλάτη, ο Καποδίστριας απευθύνθηκε αμέσως στον τσάρο με επιστολή, στην οποία εξέφρασε τους φόβους του για πιθανά επακόλουθα αυτού του συμβάντος. Δεδομένου ότι ο Γαλάτης ήταν Βρετανός υπήκοος, λόγω της σύλληψής του, ο λόρδος Κάικαρτ, ο Βρετανός πρέσβης στην Πετρούπολη, μπορούσε να πληροφορηθεί για την ύπαρξη της ελληνικής μυστικής οργάνωσης. Η βρετανική διπλωματία, ως φανατικός εχθρός τότε του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, θα έσπευδε να γνωστοποιήσει το γεγονός στην Υψηλή Πύλη. Τότε σκληρές διώξεις θα εξαπολύονταν εναντίον των Ελλήνων, αθώων και ενόχων, για τις οποίες θα έφερε ευθύνη ως ένα βαθμό και η Ρωσία²¹.

Τα επιχειρήματα του Καποδίστρια μάλλον προκάλεσαν εντύπωση στον τσάρο. Ο τελευταίος ήταν μεν αποφασισμένος να βελτιώσει τις σχέσεις του με το σουλτάνο, αλλά δεν ήθελε να απαρνηθεί και το ρόλο του «προστάτη» των χριστιανικών λαών που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία και ιδιαίτερα των Ελλήνων, δεδομένης μάλιστα της εξέχουσας θέσης που οι Έλληνες Φαναριώτες και ο ανώτατος ελληνικός κλήρος κατείχαν στην ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο τσάρος Αλέξανδρος Α', λόγω της επιστολής του Καποδίστρια και της συνάντησης που έλαβε χώρα την ίδια κιόλας ημέρα, αποφάσισε να ελευθερώσει το Γαλάτη και να αφήσει τα περαιτέρω βήματα για τη ρύθμιση αυτής της υπόθεσης στην κρίση του Καποδίστρια²².

Ο Γαλάτης απελευθερώθηκε στις 27 Φεβρουαρίου (11) Μαρτίου του 1817 από το φρούριο Πετροπάβλοφσκ και με τη συνοδεία αξιωματικού της αστυνομίας, του διοικητή του αστυνομικού τμήματος του Ζνιάντοφ, στάλθηκε στο Κισνόβι²³. Αυτός δε ο αξιωματικός της αστυνομίας μετέφερε μυστικές επιστολές του Καποδίστρια προς τον περιφερειάρχη της Βεσσαραβίας στρατηγό Α. Ν. Μπαχμέτιεφ και στο γενικό πρόξενο της Ρωσίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία Α. Α. Πίνι. Στη μυστική επιστολή

²¹ Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δράσης, σελ. 218.

²² Στο ίδιο, σελ. 218-219.

²³ Η διαταγή από 27ης Φεβρουαρίου (11ης Μαρτίου) του 1817 του γενικού στρατιωτικού διοικητή της Πετρούπολης Σ. Κ. Βιασμιτίνοφ προς τον επόπτη του οχυρωματικού προβόλου Αλεξέγιεφσκι και η επιστολή του από 27ης Φεβρουαρίου (11ης Μαρτίου) του 1817 προς τον περιφερειάρχη της Βεσσαραβίας Α. Ν. Μπαχμέτιεφ, ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φφ. 32-33.

που απευθυνόταν στον Α. Ν. Μπαχμέτιεφ αναφερόταν για το Γαλάτη ότι «*ανήκει σε μουσική οργάνωση, συνηθισμένη για τους Έλληνες, οι οποίοι επιθυμούν διακαώς να απαλλαγούν από τον οθωμανικό ζυγό, φανέρωσε γι' αυτήν πράγματα, τα οποία αποκάλυπταν εξ ολοκλήρου την ύπαρξη της οργάνωσης και εξέθεσαν σε κίνδυνο μεγάλο αριθμό χριστιανών, μεταξὺ των οποίων και πολλούς αθώους, οι οποίοι κινδυνεύουν αναπόφευκτα να γίνουν θύματα του μένους των μουσουλμάνων*».

Στη μυστική επιστολή αναφέρονταν επίσης και τα μέτρα που πάρθηκαν για να εξουδετερώσουν τα επακόλουθα πιθανών απερίσκεπτων ενεργειών του Γαλάτη στο μέλλον: «*Εάν οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή αστυνομία, λιγότερο ευνοϊκά διακείμενη προς το ελληνικό έθνος, αναγκαζόταν να συλλάβει τον Γαλάτη και να κατασχέσει τα έγγραφα που του είχαν ανατεθεί προς φύλαξη, η τουρκική κυβέρνηση θα ενημερωνόταν δίχως άλλο για το συμβάν και η ενημέρωση αυτή θα οδηγούσε σε μεγάλες συμφορές όλους τους Έλληνες*». Για να αποφευχθεί αυτός ο τυχαίος κίνδυνος «*ο αυτοκράτορας διέταξε να κάψουμε όλα τα έγγραφα που βρέθηκαν πάνω στον κύριο Γαλάτη*». Η δε περαιτέρω τύχη του ίδιου του Γαλάτη, κατά τα λεγόμενα του Καποδίστρια, θα ήταν καλό να διευθετηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να τον προφυλάξετε «*από τις ίδιες του τις απερίσκεπτες, τις διώξεις εκ μέρους της οθωμανικής κυβέρνησης και τα επακόλουθα, τα οποία θα μπορούσαν εξ αιτίας αυτού του γεγονότος να συμβούν*»²⁴.

Ο Ρώσος γενικός πρόξενος στη Μολδαβία και τη Βλαχία Α. Πίνι πήρε εντολή να συμβάλει με κάθε τρόπο ώστε ο Γαλάτης να οδηγηθεί σ' εκείνη από τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου θα είχε τη μεγαλύτερη ασφάλεια. Ενώπιον του Γαλάτη τέθηκε η εξής επιλογή: είτε να διατηρήσει το επώνυμό του και τη θέση του ως υπηκόου των Ιονίων Νήσων, είτε να συνεχίσει το ταξίδι του με ξένο επώνυμο. Στη δεύτερη περίπτωση ο Πίνι ήταν υποχρεωμένος να εκδώσει επιτόπου γι' αυτόν ταξιδιωτικά έγγραφα. Τόνιζαν δε ιδιαίτερα στον Πίνι να μη δεχτεί να επιτραπεί στο Γαλάτη να εισέλθει σε αυστριακό έδαφος²⁵.

Μπορεί να θεωρηθεί περίεργο το γεγονός ότι ο Καποδίστριας θεωρούσε πως ο Γαλάτης, ως μέλος της μυστικής εταιρείας που αγωνιζόταν

²⁴ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Α. Ν. Μπαχμέτιεφ, από 27ης Φεβρουαρίου (11ης Μαρτίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φφ. 12-13.

²⁵ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Α. Α. Πίνι, από 27ης Φεβρουαρίου (11ης Μαρτίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 9.

εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας κινδύνευε περισσότερο στα εδάφη του αυστριακού αυτοκράτορα, απ' ό,τι του σουλτάνου. Ωστόσο, όσο και αν αυτό φαίνεται παράδοξο, τα πράγματα όντως ήταν έτσι. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εκείνη την περίοδο βασιλεύε αναρχία και η διοίκηση ήταν αποδιοργανωμένη. Εκτεταμένες περιοχές της αυτοκρατορίας δεν αναγνώριζαν καθόλου την εξουσία του σουλτάνου και διοικούνταν από ημιανεξάρτητους κυβερνήτες. Η δε Αυστριακή Αυτοκρατορία με τον ισχυρό αστυνομικό μηχανισμό της, ο οποίος κατευθυνόταν εναντίον οποιουδήποτε επαναστατικού κινήματος, ήταν μια μεγάλη απειλή για τους Έλληνες πατριώτες. Είναι αρκετό να θυμηθούμε ότι ακριβώς η αστυνομία των Αψβούργων διέλυσε το 1797-1798 την πρώτη ελληνική «Εταιρεία» που συγκρότησε ο Ρήγας Βελεστινλής.

Η γνωριμία με τις οδηγίες του Καποδίστρια προς τον Μπαχμέτιεφ και τον Πίνι μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι αυτές ήταν γενικά ευνοϊκού χαρακτήρα τόσο για τον ίδιο το Γαλάτη όσο και για την οργάνωση στην οποία ανήκε. Και επ' ουδενί λόγω δεν καταδίκασαν τη δραστηριότητα της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Του Γαλάτη δεν του καταλογιζόταν ως ενοχοποιητικό στοιχείο η ένταξή του σε μια επαναστατική οργάνωση, αλλά η δημοσιοποίηση της ύπαρξής της. Ο υπεύθυνος διπλωματικός εκπρόσωπος της Ρωσίας έλαβε εντολή να βοηθήσει με κάθε τρόπο το Γαλάτη, ώστε το ταξίδι του να έχει επιτυχή έκβαση. Εννοείται πως αυτό δε σήμαινε ότι ο Καποδίστριας επιδοκίμαζε τους επαναστατικούς σκοπούς των Φιλικών.

Λαμβάνοντας από το Γαλάτη μεγαλοποιημένα στοιχεία για την εξάπλωση της Φιλικής Εταιρείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, φοβήθηκε ότι η αποκάλυψη του μυστικού της θα προκαλούσε διώξεις που θα έθιγαν σε ευρεία κλίμακα τον ελληνικό πληθυσμό. Γι' αυτό, η κύρια φροντίδα όσον αφορά αυτή την υπόθεση ήταν να παρεμποδιστεί με οποιονδήποτε τρόπο η πρόσβαση της Πύλης σε μαρτυρίες για την ύπαρξη της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης.

Ο Καποδίστριας, για να μην επιτρέψει τη διεύρυνση του πολύ περιορισμένου κύκλου προσώπων που γνώριζαν αυτό το μυστικό, δεν ενημέρωσε για την «υπόθεση Γαλάτη» όχι μόνο τους Ρώσους προξένους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά ακόμη και τον πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Γ. Α. Σιρόγκανοφ²⁶. Με τον ίδιο σκοπό είχαν δοθεί υποδείξεις

²⁶ Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δράσης,

και στον Α. Ν. Μπαχμέτιεφ και στον Α. Α. Πίνι, ώστε να γράφουν όλες τις αναφορές τους που αφορούσαν το Γαλάτη manu propria (ιδιοχειρώς – σ.τ.μ.). Τέλος, ο Καποδίστριας δεν αρκέστηκε στην κατάσχεση των εγγράφων του Γαλάτη, τα οποία θα έπρεπε να φυλαχτούν στο μυστικό αρχείο της τσαρικής αστυνομίας, αλλά κατόρθωσε να επιτύχει το κάψιμό τους.

Το εντελώς άγνωστο στη βιβλιογραφία επεισόδιο του καψίματος των εγγράφων του Γαλάτη είναι πολύ σημαντικό για τη διαλεύκανση των κινήτρων της συμπεριφοράς του Καποδίστρια σ' αυτή την υπόθεση²⁷. Εκ μέρους του Καποδίστρια αυτή ήταν πράξη ενός Έλληνα πατριώτη και όχι του διπλωμάτη της τσαρικής Ρωσίας. Στην «*υπόθεση Γαλάτη*» χρησιμοποίησε όλη του την επιρροή και την εμπιστοσύνη του τσάρου²⁸ που είχε κερδίσει καθ' όλο το προηγούμενο διάστημα, ούτως ώστε να εξαλείψει εκείνα τα δυσάρεστα επακόλουθα, που θα μπορούσαν να έχουν οι συμπατριώτες του, όχι μόνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στη Ρωσία.

Η τσαρική αστυνομία, όσον αφορά την «*υπόθεση Γαλάτη*», δε διεξήγαγε κανενός είδους έρευνα για τη δράση των Ελλήνων επαναστατών στη Ρωσία. Η εικόνα που σχημάτισε για τη Φιλική Εταιρεία κατά την ανακριτική διαδικασία αυτής της υπόθεσης ήταν πολύ ασαφής και ανακριβής. Η άφιξη του Γαλάτη από το εξωτερικό και η κατάθεσή του έδωσαν την εντύπωση στην αστυνομία ότι το κέντρο της ελληνικής μυστικής οργάνωσης βρισκόταν κάπου εκτός των συνόρων της Ρωσίας. Βέβαια, ο Γαλάτης κατά τη διάρκεια της ανάκρισης παραδέχτηκε ότι μέλη της υπήρχαν σε όλες τις χώρες, όπου ζούσαν Έλληνες (επομένως και στη Ρωσία). Όμως, δεν ανέφερε κανένα όνομα (εκτός του Κ. Καντιώτη). Πιθανόν, εάν συνε-

σελ. 220. Βέβαια, το Στρόγκανοφ τον ενημέρωσε με δική του πρωτοβουλία ο Πίνι. Για το θέμα Πίνι βλέπε την επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, από 23ης Ιουνίου (4ης Ιουλίου) του 1817, Βουκουρέστι, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 45.

²⁷ Παρά το γεγονός ότι στη μυστική επιστολή προς τον Α. Ν. Μπαχμέτιεφ αναφερόταν ότι τα έγγραφα του Γαλάτη κήκαν μετά από «διαταγή του αυτοκράτορα», χωρίς την παραμικρή αμφιβολία η πρωτοβουλία προερχόταν από τον Καποδίστρια.

²⁸ Ο Αλέξανδρος Α' έκρινε σκόπιμο αμέσως μετά τη λήξη της «υπόθεσης Γαλάτη» να επιβεβαιώσει δημόσια αυτή την εμπιστοσύνη του. Έτσι, με διάταγμά του βράβευσε τον Καποδίστρια στις 24 Μαρτίου (5 Απριλίου) του 1817 για τα «άριστα έργα» του και τη «σύνεση στην επανόρθωση υποθέσεων» με το παράσημο του Αγ. Αλεξάνδρου Νέφσκι, ένα από τα ανώτερα παράσημα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Βλέπε το πανομοιότυπο αυτού του τσαρικού διατάγματος στο βιβλίο του Μ. Λάσκαρη, Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια, Αθήναι, 1940, σ. 68-69.

χιζόταν η ανάκριση, να τα αποκάλυπτε. Ωστόσο, η ανάμειξη του Καποδίστρια οδήγησε στο κλείσιμο αυτής της υπόθεσης και στην απόσπασή του από τα χέρια της αστυνομίας. Τα αντίγραφα των μυστικών επιστολών που έστειλε ο Καποδίστριας προς τους Α. Ν. Μπαχμέτιεφ, Α. Α. Πίνι²⁹ που αυτός έστειλε προς Σ. Κ. Βιασμιτίνοφ μάς ωθούν να υποθέσουμε ότι ο τσάρος δεν ενδιαφερόταν για τη διαλεύκανση όλων των περιστάσεων που είχαν σχέση με την παραμονή του Γαλάτη στη Ρωσία. Αυτό μαρτυρούσε και το κάψιμο των εγγράφων. Γι' αυτό ο υπουργός Δημόσιας τάξεως δεν είχε σκοπό να ασχοληθεί με την έρευνα της δράσης των Ελλήνων επαναστατών στη Ρωσία.

Ωστόσο, στο χαρτοφυλάκιο του υπήρχε αναφορά του μυστικού πράκτορα, που κατηγορούσε για συνωμοτική δραστηριότητα στην Πειρούπολη σε στενή συνεργασία με το Γαλάτη τρεις Έλληνες: το Χρήστο Περγραιβό³⁰ και τους κατοίκους της Νίζνα Δ. Αργυρόπουλο και Κ. Μαρασλή³¹. Θα αναμενόταν κάποια αντίδραση σε αυτή την αναφορά, τη στιγμή μάλλον που τα παραπάνω πρόσωπα ετοιμάζονταν να εγκαταλείψουν την πρωτεύουσα. Στις 2 (14) Μαρτίου του 1817 και οι τρεις συνελήφθησαν μαζί με τον αλλοδαπό Έλληνα Π. Μπέρτουμ, ιδιοκτήτη καταστήματος, το οποίο, σύμφωνα με την ίδια αναφορά του αστυνομικού πράκτορα, «επισκέπτονται συχνά Έλληνες και Τούρκοι και ασχολούνται με κάποιες μυστικές υποθέσεις». Όταν, όμως, οι συλληφθέντες δήλωσαν στην ανάκριση ότι δεν είχαν καμία σχέση με το Γαλάτη, μετά από δυο εικοσιτετράωρα αφέθηκαν ελεύθεροι. Ο τσάρος έδωσε εντολή να δοθεί και στους τέσσερίς τους χρηματική αποζημίωση, ως ένα είδος συγνώμης για τη σύλληψη³². Με αυτό το συμβάν τελειώνουν και τα αστυνομικά μέτρα της τσαρικής κυβέρνησης, ως επακόλουθο της «υπόθεσης Γαλάτη».

²⁹ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς το Σ. Κ. Βιασμιτίνοφ, από 27ης Φεβρουαρίου (11ης Μαρτίου) του 1817, ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φ. 29.

³⁰ Ο γνωστός Έλληνας επαναστάτης, συναγωνιστής του Ρήγα Βελεστινλή Χ. Περγραιβός έφτασε στην Πειρούπολη το Δεκέμβριο του 1816 με εντολή προς τον Καποδίστρια από τους βετεράνους των ελληνικών λεγεώνων που ιδρύθηκαν στα Ιόνια Νησιά το 1805-1807 κατά τη ρωσική διοίκηση.

³¹ Note secrete, ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10β, φφ. 18-19.

³² Ο Περγραιβός εισέπραξε 100, ο Αργυρόπουλος και ο Μαρασλής από 75, ενώ ο Μπέρτουμ 50 ρούβλια (ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φ. 50). Ωστόσο, η πολιτική αξιοπιστία των συγκεκριμένων Ελλήνων δεν είχε θιγεί στα μάτια της τσαρικής κυβέρνησης και ο Δ. Αργυρόπουλος διορίστηκε σύντομα υποπρόξενος της Ρωσίας στο Γαλάτσι.

Ας επιστρέψουμε, όμως, στον ίδιο το Γαλάτη. Η ιστορία της παραμονής του στη Μολδαβία και τη Βλαχία είναι σημαντική τόσο για την κατανόηση της σχέσης της τσαρικής κυβέρνησης με τη Φιλική Εταιρεία όσο και για τη μελέτη της δραστηριότητας των επαναστατών σ' αυτά τα πριγκιπάτα.

Στις 11 (23) Μαρτίου ο Γαλάτης μεταφέρθηκε στο Κισνόβι και μετά από πέντε ημέρες παραδόθηκε, βάσει των υπογραφών στα συνοδευτικά έγγραφα, στην υγειονομική απομόνωση του Σκουλένι, στον υπάλληλο του ρωσικού γενικού προξενείου στο Ιάσιο. Στις 17 (29) Μαρτίου του 1817 έφτασε στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας³³. Εκεί ο Α. Α. Πίνι του εξέδωσε ταξιδιωτικά έγγραφα στο όνομα του Ρώσου υπηκόου Κωνσταντίνου Αλεξανού, γιου εμπόρου από την Ήπειρο. Ο Γαλάτης αποφάσισε να πάει ακριβώς στην Ήπειρο, στις κτήσεις του Αλή πασά. Ωστόσο, κατά τα λεγόμενά του, για να συνεχίσει το ταξίδι του χρειαζόταν ακόμη 5.000 ρούβλια. Ο Πίνι, ενημερώνοντας γι' αυτό τον Καποδίστρια, παραχώρησε στο Γαλάτη ένα διαμέρισμα στο σπίτι όπου διέμενε και ο ίδιος. Κατόπιν, αφού έλαβε όλα αυτά τα μέτρα, έφυγε για το Βουκουρέστι, αφήνοντας το Γαλάτη υπό την επιτήρηση του δραγουμάνου Γ. Λεβέντη, στον οποίο είχε ανατεθεί η προσωρινή διοίκηση του προξενείου στο Ιάσιο. Το γεγονός αυτό είχε σοβαρά επακόλουθα για τη Φιλική Εταιρεία.

Ο Γεώργιος Λεβέντης, γεννηθείς στην Πελοπόννησο, γιος αγωνιστή που συμμετείχε στην πελοποννησιακή εξέγερση του 1770, ήταν ένθερμος Έλληνας πατριώτης. Δαπανούσε σημαντικά ποσά από τη μεγάλη περιουσία του για τη διαφώτιση της Ελλάδας. Όπως ήταν φυσικό, ο Γαλάτης του προκάλεσε έντονο ενδιαφέρον, καθώς ήταν συνδεδεμένος με μια ελληνική επαναστατική οργάνωση. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεών του μαζί του, εκείνος του αποκάλυψε τα μυστικά της επαναστατικής οργάνωσης που του είχαν εμπιστευτεί. Ο Λεβέντης αντιλήφθηκε σύντομα ότι είχε να κάνει με έναν άνθρωπο ματαιόδοξο και ηθικά ασταθή. Ωστόσο, η υπόθεση την οποία υπηρετούσε, η απελευθέρωση της Ελλάδας, είχε τόσο μεγάλη αίγλη και ασκούσε τέτοια ελκτική δύναμη σε όλους τους πατριωτικών διαθέσεων Έλληνες, ώστε ο Λεβέντης επέτρεψε στο Γαλάτη να ασχοληθεί ανεμπόδιστα με τη στρατολογία στη Φιλική Εταιρεία, ενώ

³³ Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, από 18ης (30ης) Μαρτίου του 1817, Ιάσιο, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638. φ. 22.

και ο ίδιος έγινε μέλος της³⁴. Κατά τα λεγόμενα της κόρης του Χαρίκλειας Λεβέντη και του βιογράφου του Γεωργίου Λεβέντη, ο «σκοπός της *Εταιρείας*» ήταν η σημαντικότερη φροντίδα της καρδιάς του, το κέντρο και η αφετηρία όλης της δραστηριότητάς του, το τελικό νόημα των ευγενικών επιδιώξεών του και το ιερό όνειρο όλης του της ζωής³⁵.

Ο θερμός πατριωτισμός του Γ. Λεβέντη, οι οργανωτικές του ικανότητες και το γόητρό του ως εκπροσώπου της Ρωσίας έδωσαν μια δυνατή ώθηση στη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας στη Μολδαβία και στη Βλαχία. Το δε ρωσικό προξενείο στο Ιάσιο την περίοδο που το διηύθυνε ο Λεβέντης (Απρίλιος – Ιούνιος του 1817) είχε μετατραπεί ουσιαστικά σε επιτελείο της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Ο Λεβέντης αλληλογραφούσε μυστικά για υποθέσεις της, συγκέντρωνε όπλα και μαχητές, έστελνε μυστικούς απεσταλμένους σε διάφορους τόπους.

Σε αυτόν οφείλεται επίσης μια πολύ μεγάλη υπηρεσία. Αυτός πρώτος άρχισε να ενεργεί ώστε να αναπτυχθεί συνεργασία μεταξύ της μυστικής ελληνικής οργάνωσης και των επαναστατικών δυνάμεων των άλλων βαλκανικών λαών. Η προσέλευση στη Φιλική Εταιρεία του αρχηγού των Σέρβων εξεγερμένων, του Καραγιώργη, που ήταν τότε μετανάστης στη Βεσσαραβία, είναι ενδεικτική της σημασίας αυτών των ενεργειών. Ο Λεβέντης απέκτησε επαφή μαζί του μέσω του φίλου του Καραγιώργη, συμμέτοχου του απελευθερωτικού αγώνα του σερβικού λαού, του Έλληνα καπετάνιου Γεωργίου Ολύμπιου. Με τη βοήθεια του Λεβέντη ο Καραγιώργης διαπορθμεύτηκε μυστικά μέσω του Προύθου. Το Μάιο του 1817 στο κτήμα των Υψηλάντηδων, κοντά στο Ιάσιο, πραγματοποιήθηκε η συνάντηση του Λεβέντη με τον Καραγιώργη. Ο ηγέτης των Σέρβων εξεγερμένων ορκίστηκε αιώνια και ειλικρινή φιλία προς τον ελληνικό λαό και αιώνιο μίσος προς τον κοινό εχθρό. Κατά τη διάρκεια αυτής της συνάντησης επιτεύχθηκε συμφωνία, η οποία έλεγε ότι μετά την κατάληψη της εξουσίας στη Σερβία από τον Καραγιώργη θα είχε διαρκή επαφή με τη Φιλική Εταιρεία, με σκοπό την οργάνωση από κοινού επιθέσεων Ελλήνων και Σέρβων εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας.

³⁴ Ο Γαλάτης έκανε μέλος το Λεβέντη σε μια από τις πιο χαμηλές κατηγορίες και αργότερα ο Τ. Νέγρης τον προήγαγε στο βαθμό του «ποιμένα» (Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως, τ. 1, σ. 138).

³⁵ Τ. Βουρνά, Φιλική Εταιρεία. Α' Παράνομα ντοκουμέντα. Β' Απομνημονεύματα αγωνιστών [Αθήνα, 1965], σ. 188.

Ο Καραγιώργης μαζί με τους Φιλικούς Γεώργιο Ολύμπιο και Μικαήλ Λεονάρδο, αφού πήραν από το Γ. Λεβέντη χρήματα και διαβατήρια (ο Καραγιώργης ήταν καταγεγραμμένος με ξένο όνομα στο διαβατήριο του Λεονάρδου ως υπηρέτης του), εγκατέλειψε τη Μολδαβία και περνώντας μέσω του αυστριακού εδάφους έφτασε στα σερβικά σύνορα³⁶. Ωστόσο, λίγο μετά την επιστροφή του στη Σερβία, σκοτώθηκε κατόπιν εντολής του αντιπάλου του Μιλός Ομπρενόβιτς. Ο θάνατος του Καραγιώργη επέφερε μεγάλο πλήγμα στα σχέδια της ελληνοσερβικής συνεργασίας για τον ενιαίο απελευθερωτικό αγώνα.

Στο Λεβέντη προξενούσε μεγάλη ανησυχία ο «*υπό κηδεμονία*» Γαλάτης. Εκείνος, όπως και πριν, ήταν πάρα πολύ απρόσεκτος και απερίσκεπτος. Ο Λεβέντης, για ευνόητους λόγους, έγραφε λίγα πράγματα στη διοίκηση όσον αφορά το Γαλάτη³⁷. Ωστόσο, ως το γενικό πρόξενο Πίνι έφτασε από άλλες πηγές η πληροφορία ότι ο Γαλάτης έκανε επαναστατική προπαγάνδα ακόμα και στους δρόμους του Ιασίου και η συμπεριφορά του έγινε αντικείμενο αναφορών του εκεί αγγλικού προξενείου³⁸. Για το αζιόπιστο αυτών των αναφορών ο Πίνι πείστηκε μόνος του, όταν στις 29 Μαΐου (10 Ιουνίου) του 1817 τον κάλεσε ο οσποδάρης της Βλαχίας Ι. Καρατζάς και του έδωσε να διαβάσει κάποια από τις επιστολές που έπεσαν στα χέρια του και είχαν αποσταλεί σε δυο ιερείς από το Βουκουρέστι. Παρά το αινιγματικό και μυστηριώδες ύφος αυτών των επιστολών, μπορούσε να καταλάβει κανείς ότι εδώ γινόταν λόγος για κάποια σχέδια συνωμοσίας ή ακόμα και επανάστασης που βρίσκονταν ήδη κοντά στην πραγματοποίησή τους.

³⁶ Τ. Βουρνά, ε. α., σ. 190-194. Μ. Λάσκαρης, Έλληνες και Σέρβοι κατά τους απελευθερωτικούς των αγώνες (1804-1830), Αθήναι, 1936, σ. 67-69. Ν. Camariano, L'activité de Georgios Olympios dans Principautés Roumaines avant la révolution de 1821, «Revue des études sud est européennes», t. 2 (1964), N 3-4, p. 439-440.

³⁷ Ο Α. Α. Πίνι εξέφρασε μάλιστα τη δυσaráσκειά του για τη λακωνικότητα των αναφορών του πάνω σ' αυτό το ζήτημα (επιστολή Α. Α. Πίνι προς το Γ. Λεβέντη, από 26ης Μαΐου (7ης Ιουνίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Ιάσιο, 1817, Φ. 337, φ. 157).

³⁸ Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς το Γ. Λεβέντη, από 1ης (13ης) Απριλίου του 1817. Στο ίδιο, φύλλο 28. Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, από 29ης Μαΐου (10ης Ιουνίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 30, Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς το Γ. Λεβέντη, από 29ης Μαΐου (10ης Ιουνίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Ιάσιο, Φ. 337, φύλλο 172.

Ο οσποδάρος δεν μπορούσε να κρύψει την ανησυχία του. Ρώτησε το Ρώσο πρόξενο αν γνώριζε το συγγραφέα αυτών των γραμμάτων και εάν γινόταν λόγος για συνωμοσία εναντίον της κυβέρνησής του. Ο Πίνι αναγκάστηκε να ομολογήσει ότι πραγματικά ζούσε κάποιος Αλεξιανός στο ρωσικό προξενείο στο Ιάσιο, τον διαβεβαίωσε, όμως, ότι δεν ήξερε τίποτα για τα επαναστατικά του σχέδια. Ο Πίνι, προσπαθώντας να ηρεμήσει τον οσποδάρο, πρόσθεσε ότι θεωρούσε τον Αλεξιανό άνθρωπο με πλούσια φαντασία, αλλά πολύ απλοϊκό για να σκεφτεί και πολύ περισσότερο να πραγματοποιήσει τα επαναστατικά σχέδια που του απέδιδαν. Κατά τα λεγόμενά του, λόγος μπορούσε να γίνει μόνο περί κάποιου αντικυβερνητικού πνεύματος, χαρακτηριστικού για τους νέους ανθρώπους, ιδιαίτερα για εκείνους που ταξίδευαν στην Ευρώπη μετά τη Γαλλική Επανάσταση³⁹.

Κατά τα φαινόμενα, οι διαβεβαιώσεις του Ρώσου γενικού πρόξενου, ηρέμησαν κάπως τον οσποδάρο, ωστόσο, ο ίδιος ο Α. Πίνι ήταν πολύ ανήσυχος. Έγραφε στον Καποδίστρια ότι η *«απερίσκεπτη συμπεριφορά αυτού του ανθρώπου (του Γαλάτη – Γ. Α.) απειλεί πλέον να εκθέσει τόσο εμένα τον ίδιο, όσο και το γενικό προξενείο στο Ιάσιο»*⁴⁰.

Εν τω μεταξύ, ο Καποδίστριας έλαβε όλα τα απαραίτητα μέτρα στην Πετρούπολη, ώστε να επιταχύνει την αναχώρηση του Γαλάτη. Στις 2 (14) Μαΐου του 1817 δήλωσε στον Πίνι ότι ο τσάρος συμφώνησε να δοθούν στο Γαλάτη 5.000 ρούβλια, τα οποία ζήτησε ο ίδιος για να συνεχίσει το ταξίδι του. Ο Πίνι ήταν υποχρεωμένος να δώσει το ποσό αυτό στο Γαλάτη, χωρίς να περιμένει να φτάσουν τα χρήματα, τα οποία θα στέλνονταν στο Βουκουρέστι με το επόμενο ταχυδρομείο⁴¹.

³⁹ Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, από 29ης Μαΐου (10ης Ιουνίου) 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φφ. 35-36. Ο Πίνι, όσον αφορά την ανακάλυψη της επαναστατικής αλληλογραφίας του Γαλάτη, έκανε την εξής παρατήρηση στο Λεβέντι: «Πρέπει να σας ομολογήσω ότι πικράθηκα πολύ, βλέποντας ότι η αλληλογραφία, η οποία γινόταν σχεδόν ανοικτά, δεν έφτασε μέχρι εσάς και ότι δεν ενημερώθηκα γι' αυτήν από εσάς». (Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, από 29ης Μαΐου (10ης Ιουνίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Ιάσιο, 1817, Φ. 337, φ. 172).

⁴⁰ Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, από 29ης Μαΐου (10ης Ιουνίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 30.

⁴¹ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Α. Α. Πίνι, από 2ας (14ης) Μαΐου του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 27. Για την ίδια δε υπόθεση (φύλλο 38) υπάρχουν αντίγραφα του μυστικού διατάγματος του Αλέξαν-

Ο Γαλάτης έφτασε στο Βουκουρέστι μετά από πρόσκληση του Πίνι στις 10 (22) Ιουνίου του 1817. Αφού πήρε από το Ρώσο πρόξενο διαβατήριο και χρήματα, την επόμενη ημέρα εγκατέλειψε την πρωτεύουσα της Βλαχίας για να φτάσει μέσω του Ρούσε, των Σερρών και της Θεσσαλονίκης στον τόπο προορισμού του. Ο Πίνι, απαλλαγμένος πλέον από αυτό το βάρος, ένωσε ανακούφιση. Η χαρά του, όμως, αποδείχτηκε πρόωρη. Ο Γαλάτης μετά από δυο ημέρες επέστρεψε ξαφνικά στο Βουκουρέστι και παρουσιάστηκε ενώπιον του Ρώσου πρόξενου. Δήλωσε ότι λόγω της πανούκλας που θέριζε τις οθωμανικές κτήσεις θα άλλαζε την πορεία του και θα πήγαινε στην Ήπειρο μέσω της Αυστριακής Αυτοκρατορίας. Πρόσθεσε ακόμα ότι αποφάσισε να αρνηθεί τη ρωσική προστασία και να πάρει το πραγματικό του όνομα. Στην πραγματικότητα, βέβαια, σύμφωνα με όλα τα στοιχεία, η σχεδιασμένη πορεία του άλλαξε λόγω των σχεδίων της Φιλικής Εταιρείας αναφορικά με τη Σερβία, όπου ο Γαλάτης είχε άμεση συμμετοχή⁴².

Ο Πίνι, μετά από αυτή τη δήλωση του Γαλάτη, σύμφωνα με τις οδηγίες που του είχαν δοθεί, τον οδήγησε στο βρετανικό προξενείο στο Βουκουρέστι και τον παρουσίασε στο γενικό πρόξενο Ουίλκινσον ως κάτοικο των Επτανήσων, Βρετανό υπήκοο, ζητώντας να του δοθεί βοήθεια και προστασία. Ο Βρετανός πρόξενος, βάσει των εγγράφων που του παρουσίασε ο Γαλάτης, τον αναγνώρισε ως Βρετανό υπήκοο και τον βοήθησε να φύγει από το Βουκουρέστι.

Ωστόσο, πριν από αυτό ο Γαλάτης με τη στολή του αξιωματικού της εθνικής φρουράς των Ιονίων Νήσων επί τέσσερις ημέρες οργιάζε στους δρόμους του Βουκουρεστίου. Ο Πίνι, ανήσυχος για τις εντυπώσεις που προξένησε η μεταμόρφωση του Γαλάτη στους διπλωματικούς πράκτορες της Αυστρίας και της Αγγλίας, όπως και στον οσποδόρο Ι. Καρατζά (στα

δρου Α' προς τον υπουργό Οικονομικών Ντ. Α. Γκούριεφ από 9ης (21ης) Μαΐου του 1817 να διαβιβαστούν με ένταλμα στην επιτροπή εξωτερικών 5.000 ρούβλια σε χαρτονομίσματα στο όνομα του γενικού πρόξενου Α. Α. Πίνι.

⁴² Ο Γαλάτης, αμέσως μετά την επιστροφή του στο Βουκουρέστι, κατά τα λεγόμενα του Πίνι, «ασχολείται μόνιμα με τα ρομαντικά του σχέδια και γι' αυτό συχνά συνεπαίρνεται από τόσο μεγάλο ενθουσιασμό, ώστε δεν είναι σε θέση να συγκρατήσει τον εαυτό του. Εξομολογήθηκε δε στον Ρώσο πρόξενο ότι ο Καραγιώργης εγκατέλειψε μυστικά τη Ρωσία με σκοπό να κατευθυνθεί προς τη Σερβία, όπου «υπάρχει ένα μεγάλο κόμμα που περιμένει με ανυπομονησία την επιστροφή του» (Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, από 23ης Ιουνίου (5ης Ιουλίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 44).

χέρια του οποίου βρισκόταν, όπως ήδη αναφέραμε, και η επαναστατική αλληλογραφία του Γαλάτη), προσπάθησε στις συζητήσεις μαζί του να τον παρουσιάσει «*ως ελαφρόμυαλο νεαρό με ασταθή χαρακτήρα*». Ο Πίνι φοβόταν ότι παρά την επιφανειακή αδιαφορία που επέδειξαν και οι τρεις όσον αφορά το Γαλάτη, θα έστελναν σχετικές αναφορές γι' αυτόν στις κυβερνήσεις τους⁴³.

Στις 16 (28) Ιουνίου του 1817 ο Γαλάτης αναχώρησε από το Βουκουρέστι και έφτασε σύντομα στις αυστριακές κτήσεις. Ωστόσο, οι περιπλανήσεις του στα πριγκιπάτα δεν τέλειωσαν εκεί. Μετά από τρεις μήνες ακριβώς επέστρεψε στο Ιάσιο⁴⁴. Σύμφωνα με πληροφορίες του Γ. Λεβέντη, που βρισκόταν τότε στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας, ο Γαλάτης έφτασε στο Ιάσιο με σκοπό να συγκεντρώσει χρήματα και να κατευθυνθεί μέσω του Γαλατίου στην Κωνσταντινούπολη⁴⁵. Ο Πίνι, μαθαίνοντας αυτό το νέο, παρήγγειλε στον πρόξενο στο Ιάσιο Α. Πιζάνι να υποδείξει στο Γαλάτη ότι η απόφαση που πήρε να επιστρέψει στη Μολδαβία ήταν απερίσκεπτη και ότι συνεχίζοντας την παραμονή του στο Ιάσιο εκτίθετο σε μεγάλο κίνδυνο. Ο Πιζάνι έπρεπε να προσθέσει ότι γι' αυτόν το μοναδικό μέσο για να αποφύγει το θάνατο ήταν η άμεση αναχώρηση μέσω Γαλατίου στον Άγγλο απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Πίνι πέτυχε επίσης ώστε ο Άγγλος γενικός πρόξενος στο Βουκουρέστι Ουίλκινσον να στείλει στο Γαλάτη μέσω του Βρετανού πράκτορα του

⁴³ Στο ίδιο. Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να κρίνουμε πώς αντέδρασε στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Καρατζάς, αλλά ότι τα αγγλικά και αυστριακά προξενεία ενημέρωναν τις κυβερνήσεις του όσον αφορά το Γαλάτη δεν υπάρχει αμφιβολία. Εν πάση περιπτώσει, όταν αργότερα ο Γαλάτης, αφού επέστρεψε από τις αυστριακές κτήσεις, είχε την πρόθεση να τις επισκεφθεί εκ νέου, ο αρχηγός της αστυνομίας της Τσερνοβίτσα του απαγόρευσε την είσοδο στην πόλη, καθώς ο Αυστριακός γενικός πρόξενος στη Μολδαβία Ι. Ραμππ τον πληροφορήσε ότι ο Γαλάτης είναι «*σπιούνος της Ρωσίας*» (αντίγραφο της επιστολής του Γαλάτη προς τον Άγγλο πρόξενο Ουίλκινσον, από 5ης (17ης) Ιανουαρίου του 1817, Μποτοσάνι, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 51).

⁴⁴ Ταυτόχρονα με το Γαλάτη επέστρεψε στο Ιάσιο και ο Μ. Λεονάρδος που συνόδευε τον Καραγιώργη (Επιστολή του Α. Ν. Πιζάνι προς τον Α. Α. Πίνι, από 17ης (29ης) Σεπτεμβρίου του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Ιάσιο, 1817, Φ. 338, φ. 131). Αυτό το περιστατικό επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το ταξίδι του Γαλάτη στην Αυστρία είχε σχέση με την ενέργεια της Φιλικής Εταιρείας για μυστική επιστροφή του Καραγιώργη στη Σερβία.

⁴⁵ Επιστολή του Γ. Λεβέντη προς τον Α. Α. Πίνι, από 17ης (29ης) Σεπτεμβρίου του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Ιάσιο, 1817, Φ. 338, φ. 117.

προξενείου στο Ιάσιο Λάπερ διαταγή στο ίδιο πνεύμα. Ταυτόχρονα ο Πίνι έδωσε διαταγή στον Πιζάνι, εάν ο Γαλάτης του ζητούσε διαβατήριο για να ταξιδέψει στη Ρωσία, να μη του εξέδιδε και να έπαιρνε μέτρα, ώστε να τον εμποδίσει να περάσει μυστικά σε ρωσικό έδαφος⁴⁶.

Ωστόσο, ο Γαλάτης δεν πήγε ούτε στην Κωνσταντινούπολη ούτε στη Ρωσία. Όπως φαίνεται, πήρε χρήματα από το Λεβέντη και τη συμβουλή να μην ταξιδέψει στην Κωνσταντινούπολη⁴⁷, αλλά στις αρχές Οκτωβρίου του 1817 αναχώρησε για την Τσερνοβίτσα, ώστε, σύμφωνα με τα λόγια του, «να περάσει εκεί τον χειμώνα»⁴⁸. Ωστόσο, ο Γαλάτης επέστρεψε σύντομα στη Μολδαβία, καθώς οι αρχές της Τσερνοβίτσα, έχοντας πληροφορίες από τον Αυστριακό πρόξενο στη Μολδαβία Ράαμπ, ότι ο Γαλάτης είναι «ύποπτο πρόσωπο», του απαγόρευσαν την είσοδο στην πόλη.

Επιστρέφοντας στη Μολδαβία ο Γαλάτης εγκαταστάθηκε στην πόλη Μποδοσάνι. Από εκεί απευθύνθηκε με επιστολή στον Άγγλο γενικό πρόξενο της Βλαχίας Ουίλκινσον. Στην επιστολή του απειλούσε ότι θα λάμβανε εναντίον του Ράαμπ μέτρα, δήλωνε ότι βρισκόταν σε «πολύ μεγάλη ανάγκη» και εξέφραζε παράπονα για τη συμπεριφορά του Ρώσου πράκτορα του προξενείου στο Μποδοσάνι Α. Μαλούλι που επέδειξε υπερβολική περιέργεια όσον αφορά το άτομό του. Ο Γαλάτης ισχυριζόταν ότι οι ενέργειες του Ρώσου προξενικού πράκτορα ήταν παράνομες, «καθώς δεν έχει κανένα δικαίωμα να συμπεριφέρεται και' αυτόν τον τρόπο στους Άγγλους (δηλαδή στους Άγγλους υπηκόους – Γ. Α.)»⁴⁹.

Αυτό δεν εμπόδισε το Γαλάτη να ισχυριστεί στις επιστολές που έστειλε ταυτόχρονα στο Ρώσο γενικό πρόξενο στο Βουκουρέστι Πίνι και στον πρόξενο στο Ιάσιο Πιζάνι ότι και η Ρωσία ήταν υποχρεωμένη να τον υπερασπιστεί. Και έγραφε μεταξύ άλλων στον Πίνι: «Εσείς ο ίδιος έχετε λάβει

46 Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Α. Ν. Πιζάνι, από 25ης Σεπτεμβρίου (5ης Οκτωβρίου) του 1817, Φ. 338, φύλλο 117.

47 Ο Λεβέντης ήταν σίγουρος ότι, εάν το νέο για ενδεχόμενο ταξίδι του Γαλάτη έφτανε έως τον οσποδάρο Ι. Καρατζά, εκείνος θα προσπαθούσε να τον καταστρέψει στη σουλτανική πρωτεύουσα (Επιστολή του Γ. Λεβέντη προς τον Α. Α. Πίνι, από 17ης (29ης) Σεπτεμβρίου του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Βουκουρέστι, 1817, Φ. 98, φ. 199).

48 Επιστολή του Α. Ν. Πιζάνι προς τον Α. Α. Πίνι, από 24ης Σεπτεμβρίου (6ης Οκτωβρίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Ιάσιο. 1817, Φ. 338, φ. 144.

49 Αντίγραφο της επιστολής του Γαλάτη προς τον Ουίλκινσον, από 5ης (17ης) Νοεμβρίου του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φφ. 52-53.

*πολύ συγκεκριμένες οδηγίες να με προστατεύσετε και να με βοηθήσετε σε περίπτωση δυσμενών για μένα συνθηκών*⁵⁰.

Πράγματι, το ρωσικό γενικό προξενείο στη Μολδαβία και τη Βλαχία, παρά τη βρετανική υπηκοότητα του Γαλάτη, παρέμεινε γι' αυτόν, όπως και πριν, το σημαντικότερο στήριγμα. Ο Πίνι, αφού πήρε την επιστολή του Γαλάτη, έλαβε ορισμένα μέτρα προς όφελός του: έδωσε εντολή στον Μαλούλι να μην ενοχλεί το Γαλάτη, ενώ στον ίδιο έστειλε 40 τσέκιννα που έλαβε ο Πίνι από τον αδελφό του Γαλάτη, ιερέα από το Βουκουρέστι.

Ο Ρώσος πρόξενος, όπως και κατά το παρελθόν, κατέβαλε ιδιαίτερες προσπάθειες, ώστε να διώξει από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το Γαλάτη. Ο Πίνι, αφού μίλησε με τον οσποδόρο Καρατζά και πήρε από αυτόν την επίσημη απάντηση ότι δεν θα εμπόδιζε τη συνέχεια του ταξιδιού του Γαλάτη, αλλά θα του εξασφάλιζε ταχυδρομικά άλογα και 500 πιάστρα για τα έξοδα του ταξιδιού του, έγραψε στο Γαλάτη ότι σε περίπτωση πραγματικής ανάγκης μπορεί να περνούσε από το Βουκουρέστι, ούτως ώστε από εκεί να κατευθυνθεί στις τουρκικές κτήσεις που αρχικά είχε επιλέξει. Ο Ρώσος πρόξενος έσπευσε να αναφέρει στον Καποδίστρια⁵¹ την ξαφνική εμφάνιση του Γαλάτη στη Μολδαβία και τα μέτρα που είχε λάβει σε σχέση μ' αυτή.

Εν τω μεταξύ, ο ανήσυχος χαρακτήρας του Γαλάτη τον οδήγησε σε νέες περιπέτειες. Αφού φιλονίκησε με το διοικητή του Μποδοσάνι, σχημάτισε ένα μικρό ένοπλο απόσπασμα, έντυσε του ανθρώπους του κοζάκους και κατέλαβε με τη βία τη διοίκηση της πόλης. Μάλιστα, δήλωσε ότι ήταν Ρώσος αξιωματικός, γεγονός που ανάγκασε το Ρώσο πρόξενο στο Ιάσιο Α. Πιζάνι να απολογηθεί στον οσποδόρο της Μολδαβίας Σ. Καλλιμάχη και στο διοικητή της αστυνομίας Σούτοο. Ο Πιζάνι δήλωσε ότι ο Γαλάτης ήταν Άγγλος υπήκοος και δεν μπορούσε να απαιτεί την προστασία της Ρωσίας. Ο οσποδόρος έστειλε εναντίον του Γαλάτη Αλβανούς της φρουράς του, οι οποίοι τον συνέλαβαν μαζί με τους «κοζάκους» του και στις

⁵⁰ Επιστολή του Ν. Γαλάτη προς τον Α. Α. Πίνι, από 15ης (27ης) Νοεμβρίου του 1817, στο ίδιο, φύλλο 59.

⁵¹ Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, από 29ης Νοεμβρίου (11ης Δεκεμβρίου) του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φύλλα 48-50. Σ' αυτά δε (φύλλα 51-61) παρατέθηκαν αντίγραφα των επιστολών του Γαλάτη προς τον Ουίλκινσον, τον Πίνι και τον Πιζάνι και οι απαντήσεις του Πίνι και του Πιζάνι.

27 Φεβρουαρίου (11 Μαρτίου) του 1818 τον μετέφεραν στο Ιάσιο. Εκεί παραδόθηκε στον τοπικό Άγγλο υποπρόξενο υπό την επίβλεψή του.

Με αυτούς τους παραλογισμούς ο Γαλάτης δεν εξέθετε απλώς το ρωσικό πρόξενείο στο Ιάσιο, αλλά έθεσε και πάλι σε κίνδυνο τη Φιλική Εταιρεία. Τα έγγραφα που βρέθηκαν πάνω του στο Μποδοσάνι, πολλά από τα οποία αφορούσαν τη δραστηριότητα της μυστικής οργάνωσης των Ελλήνων επαναστατών, έπεσαν στα χέρια του οσποδάρου της Μολδαβίας Καλλιμάχη. Ευτυχώς, εκείνη την περίοδο βρισκόταν στο Ιάσιο ο Γ. Λεβέντης, ο οποίος πήγε αμέσως να συναντήσει τον Καλλιμάχη. Ο Λεβέντης δήλωσε στον οσποδάρο ότι ο Γαλάτης ήταν κενός και ανόητος και εκδιώχθηκε από τη Ρωσία λόγω της φλυαρίας του. Έτσι, κατόρθωσε να τον πείσει να κάψει ενώπιόν του όλα τα έγγραφα που είχαν κατασχεθεί⁵².

Εν τω μεταξύ, ο Γαλάτης ενημέρωσε τον Πίνι για την επιθυμία του να συνεχίσει το ταξίδι του και ως εκ τούτου ο γενικός πρόξενος στη Μολδαβία και τη Βλαχία διέταξε τον υφιστάμενό του στο Ιάσιο να του εξασφαλίσει ταχυδρομικά άλογα μέχρι το Βουκουρέστι και να του δώσει 150 πιάστρα⁵³. Ωστόσο, τον Απρίλιο του 1818 ο Γαλάτης αρρώστησε και η αναχώρησή του καθυστέρησε λόγω αυτού του γεγονότος. Το καλοκαίρι, όμως του 1818 κατόρθωσε να φτάσει στην πρωτεύουσα της Βλαχίας. Άμεσα ενδιαφερόμενοι για την απομάκρυνσή του από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες δεν ήταν μόνο οι Ρώσοι πρόξενοι, αλλά και η ίδια η Φιλική Εταιρεία, καθώς ο Γαλάτης έγινε γνωστό πρόσωπο στις ηγεμονίες λόγω των σκανδάλων που προκαλούσε και αντικείμενο της προσοχής των οσποδάρων και των ξένων διπλωματικών πρακτόρων. Επειδή δεν τηρούσε την αναγκαία συνωμοτικότητα κατά την παράνομη δουλειά, έθετε σε σοβαρό κίνδυνο την ελληνική επαναστατική οργάνωση.

Τέλος, την άνοιξη του 1818 κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη. Η συμπεριφορά του εδώ ήταν ακόμα πιο επικίνδυνη. Έφτασε στο σημείο να εκβιάζει, απειλώντας να προδώσει τη Φιλική Εταιρεία στην Πύλη, εάν δεν του έδιναν χρήματα. Οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας αναγκάστηκαν να πάρουν αποφασιστικά μέτρα εναντίον του. Στάλθηκε στην Ελλάδα, όπου το Δεκέμβριο του 1818 δολοφονήθηκε από το συνοδό του φιλικό Δημητρώπουλο Π.⁵⁴.

⁵² Τ. Βουρνά, Α' Τα παράνομα ντοκουμέντα..., σ. 188.

⁵³ Επιστολή του Α. Ν. Πιζάνι προς τον Α. Α. Πίνι, από 17ης (29ης) Μαρτίου του 1818, ΑΕΠΡΑ, Α. Πρόξενείο στο Ιάσιο, 1818, Φ. 348, φ. 61.

⁵⁴ Τ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 238.

Το άδοξο τέλος του Γαλάτη δεν πρέπει να σβήσει κάποια ορισμένη συνεισφορά του στη δράση της Φιλικής Εταιρείας. Πρώτος αυτός άρχισε τη στρατολογία μελών στην κοινότητα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Η πρωτοβουλία του βοήθησε ώστε το 1818 η Μολδαβία και η Βλαχία να μετατραπούν σε σημαντικό κέντρο της δραστηριότητας των Ελλήνων επαναστατών.

Ανεκτίμητο απόκτημα για τη Φιλική Εταιρεία αποδείχθηκε ο στρατολογημένος από το Γαλάτη Λεβέντης, ειλικρινής πατριώτης και άνθρωπος με οργανωτικές ικανότητες. Το 1817 ήταν ουσιαστικά επικεφαλής των φιλικών στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ενώ το 1818 εντάχθηκε στη σύνθεση της «*Αρχής*». Ιδιαίτερη σημασία είχε η θέση του ως δραγουμάνου του γενικού προξενείου της Ρωσίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Η Ρωσία, σύμφωνα με τις ρωσοτουρκικές συνθήκες, απέκτησε το δικαίωμα της «*προστασίας*» των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Οι ευρισκόμενοι εδώ Ρώσοι διπλωματικοί εκπρόσωποι είχαν σημαντική πολιτική επιρροή. Ο Λεβέντης χρησιμοποιούσε την επιρροή αυτή προς το συμφέρον της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης, αλλά και για να προστατεύσει το Γαλάτη από τα επακόλουθα των απερισκεπτών ενεργειών του. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Λεβέντης προστάτευε το Γαλάτη ως συνοδοιπόρος και σύντροφος στον κοινό αγώνα. Ωστόσο, ο Γαλάτης επωφελούνταν και από τη σταθερή προστασία του Ρώσου γενικού πρόξενου στο Βουκουρέστι Α. Α. Πίνι και του πρόξενου στο Ιάσιο Α. Ν. Πιζάνι. Δεδομένου ότι και οι δυο ήταν επίσημοι εκπρόσωποι της Ρωσίας στις ηγεμονίες, ενώ ο Γαλάτης ήταν διακεκριμένος ηγέτης της μυστικής ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης, έχει ιδιαίτερη σημασία να σημειώσουμε τα κίνητρα και το χαρακτήρα αυτής της προστασίας.

Τόσο ο Πίνι όσο και ο Πιζάνι (Έλληνες ως προς την καταγωγή τους) είναι πιθανόν κατά βάθος να ένιωθαν συμπάθεια για το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Ταυτόχρονα, στερείται παντελώς κάθε βάσης ο ισχυρισμός ότι αυτοί ήταν διατεθειμένοι να διακινδυνέψουν την υπηρεσιακή τους σταδιοδρομία. Ως υπάλληλοι με ζήλο φρόντιζαν κυρίως για την ακριβή εκτέλεση των υποδείξεων της διοίκησης. Για τους Ρώσους διπλωμάτες στις Ηγεμονίες βασική οδηγία αναφορικά με το Γαλάτη αποτελούσε η επίσημη επιστολή του Καποδίστρια προς τον Πίνι στις 28 Φεβρουαρίου 1817. Σ' αυτήν οριζόταν να εξασφαλίσουν στο Γαλάτη τα μέσα τα οποία θα του επέτρεπαν «*να κρυφτεί σε εκείνη την επαρχία της*

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου μπορεί να είναι εξ ολοκλήρου ασφαλής»⁵⁵.

Τόσο ο Πίνι όσο και ο Πιζάνι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να τηρήσουν αυτή την οδηγία του Καποδίστρια. Εκτός από τον υπηρεσιακό ζήλο τους καθοδηγούσε η επιθυμία να απαλλαγούν από τα προβλήματα και την ανησυχία που τους προκαλούσε ο Γαλάτης. Η προσωπική γνώμη που είχαν γι' αυτόν οι Ρώσοι πρόξενοι ήταν πολύ άσχημη. Ο Πίνι θεωρούσε το Γαλάτη «ψυχοπαθή», ενώ ο Πιζάνι τον χαρακτήριζε «ανυπόφορο ταραξία», ο οποίος έπρεπε να εκδιωχθεί εκτός Μολδαβίας⁵⁶. Ωστόσο, ο Γαλάτης παρέμεινε στη Μολδαβία και τη Βλαχία περίπου ενάμιση χρόνο, επωφελούμενος οπωσδήποτε από τη στήριξη και την προστασία των Ρώσων προξένων, ακόμα και όταν θεωρούσε τον εαυτό του υπήκοο των Επτανήσων υπό την προστασία της Μεγάλης Βρετανίας.

Εκτός από τις παραπάνω οδηγίες, στη συμπεριφορά των Ρώσων προξένων έπαιξε ρόλο επίσης το ενδιαφέρον και η ευνοϊκή διάθεση που συνέχιζε να εκδηλώνει ο Καποδίστριας προς το Γαλάτη. Οι δυο τους αλληλογραφούσαν. Δυστυχώς, όμως, δε διατηρήθηκαν όλες οι επιστολές μέχρι σήμερα.

Ο Γαλάτης, κατά τη διάρκεια της σύντομης παραμονής του στο Κισνόβι, με την άδεια του στρατιωτικού διοικητή της Βεσσαραβίας στρατηγού Μπαχμέτιεφ, έγραψε επιστολή στον Καποδίστρια. Σ' αυτήν επανερχόταν διαρκώς στο αντικείμενο των συνομιλιών τους στη ρωσική πρωτεύουσα: «Λόγω του ότι ήμουν υποχρεωμένος να εγκαταλείψω εσπενυσμένα την Πετρούπολη δεν μου δόθηκε η δυνατότητα να σας ρωτήσω πώς πρέπει να φερθώ στο μέλλον ούτως ώστε η αποστολή μου να μην αποβεί καθ' ολοκληρίαν αναποτελεσματική. Η δυστυχία που μου συνέβη θα με λυπούσε λιγότερο, εάν αυτό αφορούσε προσωπικά εμένα. Μου λείπουν οι εμπειρίες από υπουργικές υποθέσεις, αλλά είχα επιτυχίες και σε περιστάσεις που χρειαζόταν πολύ πιο λεπτούς χειρισμούς και έπαιζαν τεράστιο ρόλο. Εκτελούσα το χρέος μου εξ ολοκλήρου εκεί, όπου χρειαζόταν να ενεργήσω δραστικά και με την αποφασιστικότητα της νεότητας, αλλά το αναγνωρίζω,

⁵⁵ ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 9.

⁵⁶ Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς το Γ. Λεβέντη, από 15ης (27ης) Ιουνίου του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Ιάσιο, 1817, Φ. 337, φ. 248. Επιστολή του Ν.Πιζάνι προς τον Α. Α. Πίνι, από 18ης Φεβρουαρίου (2ης Μαρτίου) του 1818, στο ίδιο, 1818, Φ. 348, φ. 31.

ότι για να εκπληρωθεί η συγκεκριμένη εντολή απαιτείτο ένας άνθρωπος πιο ώριμος και με μεγαλύτερη πείρα. Παρακαλώ την Υψηλότητά σας να με πληροφορήσει, αν θα υπολογιστούν κάποιοι άνθρωποι, σεβαστοί λόγω της ηλικίας και του χαρακτήρα τους, ως άξιοι να σταλούν στη θέση μου, υπάρχει άραγε κάποια ελπίδα; Η σιωπή εκ μέρους της Υψηλότητάς σας θα ερμηνευθεί ως αρνητική απάντηση». Στην ίδια αυτή επιστολή παραπονείται για τη δεινή οικονομική του κατάσταση: «Πώς θα ζήσω στο Ιάσιο χωρίς καμία υλική υποστήριξη; Ξόδεψα τα μισά χρήματα από εκείνα που πήρα από τον στρατηγό Γοργολή. Δεν μπορώ να πιστέψω ότι με έστειλαν, χωρίς να μου εξασφαλίσουν τα μέσα για τη συνέχιση του ταξιδιού μου. Θα ήταν τιμή για εμένα, εάν η Υψηλότητά σας μου απαντούσε στο Ιάσιο»⁵⁷.

Ο Καποδίστριας απάντησε σε αυτήν, όπως και σε άλλες επιστολές (που δε διασώθηκαν) στις 2 (14) Μαΐου του 1817. Το κείμενο της επιστολής ήταν σύντομο: «Έλαβα τις επιστολές σας. Είναι ανώφελο να επιστρέφουμε στο παρελθόν. Ο αυτοκράτορας δέχθηκε να ικανοποιήσει την παράκλησή σας. Ο κύριος Πίνι πήρε εντολή να σας δώσει 5000 ρούβλια. Επωφεληθείτε από αυτά τα χρήματα και ζήστε στο εξής ήσυχα. Προφυλαχθείτε από καινούργια λάθη. Εκείνα μέσω των οποίων επισημάνατε την εδώ παραμονή σας θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εξαιρετικά φονικές συνέπειες για αθώους. Αυτό, όμως, δεν συνέβη. Να ευγνωμονείτε γι' αυτό την θεία πρόνοια και τον αυτοκράτορα»⁵⁸.

Το γράμμα του Καποδίστρια, παρά τη λακωνικότητά του, περιέχει ολόκληρο το φάσμα των συναισθημάτων και των σκέψεών του. Προσωπικά απορρίπτει, όπως και πριν, τη δυνατότητα να έλθει με οποιονδήποτε τρόπο σε επαφή με την ελληνική επαναστατική οργάνωση. Τον ίδιο το Γαλάτη δεν τον βλέπει ως μυστικό απεσταλμένο της Φιλικής Εταιρείας, αλλά ως νεαρό που έφυγε από το «σωστό δρόμο». Θεωρεί απαραίτητο να βοηθήσει ακριβώς αυτόν το νεαρό και όχι έναν Έλληνα επαναστάτη. Πολύ περισσότερο που αυτός ο συμπατριώτης του, ο Επτανησιώτης, προερχόταν από το περιβάλλον του. Ο Καποδίστριας οδηγήθηκε στην παροχή αυτής της ανθρώπινης βοήθειας και από κάποια αίσθηση ενο-

⁵⁷ Αποσπάσματα από την επιστολή του Ν. Γαλάτη προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, από 16ης (28ης) Μαρτίου του 1817, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φφ. 33-34.

⁵⁸ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Ν. Γαλάτη, από 2ας (14ης Μαΐου) του 1817, στο ίδιο, φ. 28.

κής για τα δεινοπαθήματα του Γαλάτη στην Πετρούπολη. Αυτό το ανθρώπινο συναίσθημα εμφανίστηκε και λίγο αργότερα σε ένα άλλο επεισόδιο. Το καλοκαίρι του 1818 ο Γαλάτης ετοιμαζόταν στο Βουκουρέστι για το ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη. Για την παραμονή του στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις επαρχίες της του χρειαζόταν ένα έγγραφο που θα πιστοποιούσε τη βρετανική του υπηκοότητα. Ο Γαλάτης, είτε το αντίστοιχο έγγραφο που πήρε από τον Ουίλκινσον, το Βρετανό πρόξενο στο Βουκουρέστι, το έχασε, ή το πιθανότερο, ο Βρετανός πρόξενος, θεωρώντας τον ύποπτο πρόσωπο, δεν του έδωσε κάποιο πιστοποιητικό. Πάντως, όπως και να είναι, ο Γαλάτης αποφάσισε να ζητήσει το αντίστοιχο πιστοποιητικό, εκδομένο από τη βρετανική πρεσβεία στην Πετρούπολη, το οποίο παρέμεινε στα χέρια των αστυνομικών αρχών της πόλης⁵⁹. Με ανάλογη παράκληση απευθύνθηκε στον υποδιοικητή της αστυνομίας στρατηγό Ι. Σ. Γοργολή. Ταυτόχρονα, έγραψε στον Καποδίστρια, ζητώντας την παρέμβασή του. Ο Καποδίστριας έλαβε την επιστολή του Γαλάτη στο Άαχεν, όπου βρισκόταν σε ένα διπλωματικό συνέδριο, και ανέθεσε αυτή την υπόθεση στην Πετρούπολη σε κάποιον Φουσάντε, κατά τα φαινόμενα, υπάλληλο της γραμματείας του. Παρακάλεσε το Φουσάντε *«να φροντίσει το δυστυχή, ο οποίος απευθύνεται σε εμένα με τις πιο επίμονες παρακλήσεις»*. Ο Φουσάντε έπρεπε να ζητήσει εκ μέρους του Καποδίστρια αυτό το έγγραφο από τον επικεφαλής της αστυνομίας της Πετρούπολης και με την πρώτη ευκαιρία να το στείλει στο Γαλάτη στο Βουκουρέστι. Ο Καποδίστριας, στο καθαρό φύλλο της επιστολής του προς το Φουσάντε, έκανε την παρακάτω υποσημείωση: *«Χίλια συγνώμη, ακριβέ μου φίλε γι' αυτή την ανησυχία. Όταν, όμως, σκέφτομαι ότι ο καμένος ο Γαλάτης μπορεί να βρεθεί σε δύσκολη κατάσταση λόγω της έλλειψης αυτού του εγγράφου που ζητά, δεν μπορώ να του αρνηθώ αυτή την υπηρεσία»*⁶⁰.

⁵⁹ Το πιστοποιητικό αυτό, υπογεγραμμένο από 11ης (23ης) Ιανουαρίου 1817 από το Βρετανό γενικό πρόξενο στην Πετρούπολη Ντανιέλ Μπέλεϊ, αναφέρει ότι ο Γαλάτης είναι πράγματι Βρετανός υπήκοος και καπετάνιος της εθνικής φρουράς των Ειπανήσων. Τώρα βρίσκεται μαζί με άλλα έγγραφα που αφορούν την υπόθεση Γαλάτη στο Κρατικό Αρχείο της Ρωσικής Ομοσπονδίας (ΚΑΡΟ, Α. 1165, απ. 2, Φ. 10, φ. 6).

⁶⁰ Επιστολή του Καποδίστρια προς τον Φουσάντε, Άαχεν από 11ης (23ης) Οκτωβρίου του 1818, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816-1818, Φ. 12638, φ. 66. Παρά το γεγονός ότι ο Φουσάντε ενεργούσε εκ μέρους του Καποδίστρια, στο υπουργείο

Η προστασία που παρείχε ο Καποδίστριας στο Γαλάτη είχε προσωπικό χαρακτήρα. Αυτή δεν αφορούσε την οργάνωση στην οποία ανήκε. Όσον αφορά αυτή, δεν εκφραζόταν υπέρ ή κατά ούτε ο τσάρος ούτε ο Καποδίστριας. Εκείνοι θεωρούσαν ότι ήταν εσωτερική υπόθεση των Ελλήνων και δεν επιθυμούσαν να αναμειχθούν στη δραστηριότητά της. Όταν εδώ λέμε «εκείνοι», εννοούμε, φυσικά, πρωτίστως τον Καποδίστρια, ο οποίος διηύθυνε άμεσα τις διπλωματικές σχέσεις της Ρωσίας με την Ανατολή και τα Βαλκάνια και έγραφε τις αναφορές του, όσον αφορά αυτά τα ζητήματα, στον Αλέξανδρο Α'.

Ο Καποδίστριας, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν αντίθετος στον αγώνα με επαναστατικές μεθόδους, όμως η συνείδησή του ως Έλληνα πατριώτη εναντιωνόταν στη λήψη κάποιων μέτρων εναντίον των Φιλικών, των αγωνιστών για την ανεξαρτησία της Ελλάδας. Εννοείται ότι αυτή η πολιτική της μη ανάμειξης ήταν πολύ ευνοϊκή για τους Έλληνες επαναστάτες. Το 1820 η θέση της τσαρικής κυβέρνησης αναφορικά με τη Φιλική Εταιρεία ήταν πιο αρνητική. Ωστόσο, η ραγδαία ανάπτυξη της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης είχε ήδη προηγηθεί και η επίδρασή της είχε εξαπλωθεί στα ευρύτερα στρώματα της Ελλάδας και των ελληνικών παροικιών της αλλοδαπής.

Δημοσίας τάξεως δεν του έδωσαν το πρωτότυπο αυτού του εγγράφου, δηλώνοντας ότι έπρεπε να παραμείνει στο φάκελο. Τότε ο Φουσάντε απευθύνθηκε στη βρετανική πρεσβεία στην Πετρούπολη, όπου του έδωσαν επικυρωμένο αντίγραφο του πιστοποιητικού του, το οποίο και έστειλε στις 15 (27) Δεκεμβρίου του 1818 στο Βουκουρέστι (στο ίδιο, φφ. 67-68). Ωστόσο, ο Γαλάτης εκείνο το διάστημα είχε ήδη εγκαταλείψει την πρωτεύουσα της Βλαχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

**Η επαναστατική και εθνική – διαφωτιστική
δραστηριότητα των Ελλήνων πατριωτών
στη Ρωσία κατά τα έτη 1817-1819**

Κατά τα έτη 1817-1818 οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας εγκατέλειψαν τη Ρωσία. Ο Αθανάσιος Τσακάλωφ έφυγε από την Οδησσό για την Κωνσταντινούπολη το Δεκέμβριο του 1817. Μετά από τέσσερις μήνες έφτασε στην τουρκική πρωτεύουσα και ο Νικόλαος Σκουφάς με τη συνοδεία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου και του Χριστόδουλου Λουριώτη¹.

Ο Έλληνας ιστορικός Τ. Κανδηλώρος θεωρεί την αναχώρηση των ηγετών της Φιλικής Εταιρείας από τη Ρωσία άμεσο επακόλουθο της «*υπόθεσης Γαλάτη*».

Ο Σκουφάς, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Κανδηλώρου, μαθαίνοντας από τις μυστικές επιστολές του Καποδίστρια προς διακεκριμένους Έλληνες της Οδησσού, της Μολδαβίας και της Βλαχίας ότι ο τσάρος γνώριζε τους ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας, το καλοκαίρι ακόμα του 1817 μαζί με τον Τσακάλωφ πείστηκε πως η περεταίρω παραμονή τους στη Ρωσία δε θα ήταν σκόπιμη, λόγω του κινδύνου να υποστούν διώξεις. Ο Κανδηλώρος συνέδεε μάλιστα αυτό το γεγονός με την αναχώρηση τον Απρίλιο του 1818 του Ν. Σκουφά από την Οδησσό για την Κωνσταντινούπολη². Είναι πολύ πιθανόν ο Σκουφάς, επειδή δε γνώριζε όλες τις λεπτομέρειες της «*υπόθεσης Γαλάτη*», να ένιωθε φόβο λόγω της σύλληψης του απεσταλμένου της Φιλικής Εταιρείας στην Πετρούπολη. Ωστόσο, ο Τ. Κανδηλώρος είναι απόλυτα βέβαιος ότι ο τσάρος λόγω της «*υπόθεσης Γαλάτη*» έδωσε οδηγίες στις τοπικές αρχές να μην επιτρέψουν ή να προλάβουν τον προσηλυτισμό στη Φιλική Εταιρεία, που είχε ανακηρυχτεί «*ύποπτη και επικίνδυνη*», και ότι στη συνέχεια ο Σκουφάς «*υπέστη διώξεις*» εκ μέρους της ρωσικής κυβέρνησης³. Στην πραγματικότητα, από την

¹ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας, «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», τ. 9, Αθήναι, 1956, σ. 144.

² Τ. Χ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία, 1814-1821, Εν Αθήναις, 1926, σ. 156, 175.

³ Ε. α., σ. 142, 200.

«*υπόθεση Γαλάτη*» η τσαρική κυβέρνηση δεν είχε ανιλήσει πληροφορίες ούτε για το Σκουφά ούτε για τους άλλους ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας και επομένως δεν πήρε κανένα μέτρο, ώστε να εμποδίσει τη δραστηριότητα της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης στη Ρωσία. Μάλιστα, ο Α. Φ. Λανζερόν γενικός διοικητής της Οδησσού, όπου βρίσκονταν το 1817 ο Ν. Σκουφάς και ο Α. Τσακάλωφ, δεν ενημερώθηκε καν για την «*υπόθεση Γαλάτη*». Αυτά αναφέρουν τα έγγραφα. Αλλά και ο Κανδηλώρος παραπέμπει σε έγγραφα, δηλαδή σε «*εμπιστευτικές επιστολές*» του Καποδίστρια προς διακεκριμένους Έλληνες της Οδησσού, της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Ας προσπαθήσουμε να διευκρινίσουμε τι είδους επιστολές ήταν αυτές.

Ο Καποδίστριας στην αυτοβιογραφία του μας θυμίζει τη συζήτηση που είχε με τον τσάρο, η οποία έλαβε χώρα μετά το τέλος της «*υπόθεσης Γαλάτη*». Τότε συζητήσαν το ζήτημα εάν και κατά πόσον η ρωσική κυβέρνηση είχε τη δυνατότητα να εμποδίσει την πραγματοποίηση των επαναστατικών σχεδίων της ελληνικής μυστικής οργάνωσης. Ο Αλέξανδρος Α' εξέφρασε τότε την άποψη ότι η «*Ρωσία δεν έχει καμία εξουσία επί των προσώπων που απαρτίζουν αυτή τη μυστική οργάνωση και γι' αυτό δεν μπορεί να παρακολουθεί τις κινήσεις τους, είτε να τους συγκρατεί*». Βεβαίως, θα μπορούσε να ενημερώσει την Πύλη για τη δραστηριότητα των Ελλήνων επαναστατών, όμως αυτό μπορούσε να προκαλέσει μαζικές διώξεις εναντίον των Ελλήνων. Με αυτό το σκεπτικό ο τσάρος αποφάσισε να μην προβεί σε καμία κίνηση όσον αφορά αυτό το ζήτημα, λέγοντας στον υπουργό του: «*Ας επιχειρήσουμε εντός του κύκλου που ασκούμε την εξουσία μας να συνετίσουμε τους ευρισκόμενους στην επικράτειά μας Έλληνες και η προνοητικότητα ας σώσει τους υπολοίπους*».

Και ο Καποδίστριας συνεχίζει: «*Για να πραγματοποιήσω αυτές τις προθέσεις του κυβερνήτη, έγραψα τότε, εν γνώσει του και με την έγκρισή του, σε εκείνους τους Έλληνες στις Ηγεμονίες και την Οδησό, οι οποίοι έχαιραν σεβασμού των συμπατριωτών τους, προσωπικές επιστολές για να τους υποδείξω τους ηγέτες που εμείς ήδη γνωρίζαμε και να τους πείσω να αντισταθούν στις μηχανορραφίες τους*»⁴.

Η προσεκτική μελέτη αυτού του κειμένου μας επιτρέπει πρωτίστως να ισχυριστούμε ότι οι επιστολές του Καποδίστρια δεν μπορούσαν να ανα-

⁴ Σημειώσεις του κόμη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας, «*Sbornik Russkovo Istor. Obsc.*», τ. 3, Πετρούπολη, 1868, σελ. 220.

φέρονται ούτε στο Σκουφά ούτε στον Τσακάλωφ. Σύμφωνα με τα λόγια του Καποδίστρια, ο τσάρος έλεγε ότι *«η Ρωσία δεν ασκούσε καμία εξουσία επί των προσώπων που απαρτίζουν αυτή την οργάνωση»*. Η ρωσική κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να *«ασκήσει εξουσία»* στο Σκουφά και τον Τσακάλωφ. Ο Τσακάλωφ βρισκόταν στη Ρωσία μέχρι το Δεκέμβριο του 1817, ενώ ο Σκουφάς μέχρι τον Απρίλιο του 1818. Όπως ήδη αναφέραμε, η ρωσική κυβέρνηση δε γνώριζε τίποτε για κανέναν από αυτούς τους δυο. Τότε ποιους *«ηγέτες που εμείς ήδη γνωρίζαμε»*, υπέδειξε ο Καποδίστριας στις προσωπικές του επιστολές προς τους Έλληνες της Οδησού, της Μολδαβίας και της Βλαχίας;

Σύμφωνα με τις *«Σημειώσεις του κόμη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας»*, ο Καποδίστριας συνέταξε αυτές τις επιστολές αμέσως μετά τη λήξη της *«υπόθεσης Γαλάτη»*, δηλαδή την άνοιξη-καλοκαίρι του 1817. Ωστόσο, ακόμα και αν υπήρχαν παρόμοιες επιστολές, είναι πολύ απίθανο να αναφέρονται σε αυτή την περίοδο. Αυτό δε στοιχειοθετείται μόνο από το γεγονός ότι τότε η τσαρική κυβέρνηση δε γνώριζε κανέναν από τους ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας. Ο Καποδίστριας, κατά τη διευθέτηση της *«υπόθεσης Γαλάτη»* προσπάθησε πρωτίστως να εμποδίσει τη διάδοση της είδησης για την ύπαρξη ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης και με αυτόν το σκοπό έκανε οτιδήποτε περνούσε από το χέρι του ώστε να περιορίσει στο ελάχιστο τον κύκλο των προσώπων που θα πληροφορούνταν αυτό το μυστικό. Οι δε επιστολές, έστω και *«προσωπικές»*, απευθυνόμενες προς διακεκριμένους Έλληνες με πληροφορίες για τους Φιλικούς και με την έκκληση *«να αντισταθούν στις μηχανορραφίες τους»*, θα αντιτρατευόνταν ευθέως αυτόν το σκοπό. Είναι αλήθεια ότι ο Καποδίστριας αντιπαρατέθηκε στη Φιλική Εταιρεία και απευθύνθηκε με επιστολές προς τους συμπατριώτες του, ωστόσο δεν το έκανε την περίοδο που διαδραματιζόταν η *«υπόθεση Γαλάτη»*, αλλά τρία χρόνια αργότερα⁵. Αυτή η ανακρίβεια που υπάρχει στις σημειώσεις της αυτοβιογραφίας του Καποδίστρια οδήγησε σε πλάνη τον Έλληνα ερευνητή.

Η κύρια αιτία της αναχώρησης των ηγετών της Φιλικής Εταιρείας από τη Ρωσία ήταν η προσπάθεια να οργανώσουν τη στρατολογία στην οργάνωση στην ίδια την Ελλάδα. Αυτό απέρρεε από το βασικό σκοπό

⁵ Βλέπε το έβδομο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας.

των Φιλικών: την απελευθέρωση της πατρίδας από την τουρκική κυριαρχία. Ο Σκουφάς και ο Αναγνωστόπουλος, ευρισκόμενοι ακόμα στην Οδησό, προετοίμασαν το έδαφος για τη διάδοση της Φιλικής Εταιρείας στην Ελλάδα. Στα τέλη του 1817 στρατολογήθηκαν από αυτούς στην οργάνωση οι αφιχθέντες στη Ρωσία Έλληνες καπετάνιοι, με επικεφαλής τον ατρόμητο κλέφτη και ασυμβίβαστο αγωνιστή εναντίον του τουρκικού ζυγού, Αναγνωσταρά.

Ο ερχομός των Ελλήνων καπετάνιων στη Ρωσία προκλήθηκε από τη δύσκολη κατάσταση στην οποία περιήλθαν τότε οι βετεράνοι των ελληνικών «*λεγεώνων*» που συγκροτήθηκαν το 1805 από τη ρωσική διοίκηση στα Ιόνια Νησιά. Το 1814, μετά τη λήξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη λεκάνη της Αδριατικής, μέρος των πολεμιστών αυτών των τμημάτων βρέθηκε να υπηρετεί τους Γάλλους, ενώ ένα άλλο μέρος, τους Άγγλους.

Τα ελληνικά τμήματα του γαλλικού στρατού διαλύθηκαν αμέσως μετά την κατάκτηση της Κέρκυρας από τους Άγγλους, το Μάρτιο του 1814. Ωστόσο, οι Άγγλοι, εγκαθιδρύοντας προτεκτοράτο στα Επτάνησα, διέλυσαν και τα δικά τους ελληνικά τμήματα. Οι στρατιώτες τους, οι οποίοι κατά τη διάρκεια δέκα ετών υπηρετούσαν σε στρατεύματα ξένης δύναμης, αίφνης βρέθηκαν χωρίς τον παραμικρό πόρο για τα προς το ζην για τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους. Και εφόσον είχαν κάποτε εγκαταλείψει μυστικά τις σουλτανικές κτήσεις, χωρίς την άδεια των αρχών, ο δρόμος για την πατρίδα ήταν κλειστός γι' αυτούς. Ο Καποδίστριας έγραφε σε μια ειδική αναφορά προς τον τσάρο: *«Μετά από τόσες αλλαγές στη ζωή τους, αυτοί οι ανδρείοι εξόριστοι έμειναν χωρίς πόρους προς το ζην, χωρίς πατρίδα, χωρίς ελπίδα για το μέλλον»*⁶.

Οι αξιωματικοί του ελληνικού συντάγματος, οι οποίοι βρίσκονταν στην υπηρεσία των Άγγλων, σ' αυτή την αδιέξοδη κατάσταση αποφάσισαν να απευθυνθούν μέσω του Ρώσου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη στον τσάρο με την παράκληση να τους παράσχει καταφύγιο και πόρους προς το ζην στη Ρωσία. Ωστόσο, η αίτηση αυτή έφτασε στην Κωνσταντινούπολη κατά τη στιγμή της ανάκλησης του πρέσβη Α. Γ. Ιταλίνσκι και παρέμενε για μεγάλο διάστημα στα αζήτητα. Εν τω μεταξύ, οι Έλληνες αξιωματι-

⁶ Επιστολή του Καποδίστρια προς τον Αλέξανδρο Α', τον Ιανουάριο του 1818, ΑΕΠΡΑ. Α. Γραμματεία, 1818, Φ. 2322, φ. 28. Τα στοιχεία που αναφέρονται παρακάτω από την ιστορία του ταξιδιού των Ελλήνων καπεταναίων στη Ρωσία στηρίζονται επίσης σ' αυτή την αναφορά.

κοί, πρώην καπετάνιοι των αρματολών και των κλεφτών, σύμφωνα με τα πατριαρχικού τύπου έθιμα του συγκεκριμένου περιβάλλοντος, συντηρώντας τους στρατιώτες τους με δικούς τους πόρους, εξάντλησαν όλα τα μέσα που διέθεταν και έχασαν κάθε ελπίδα να πάρουν οποιαδήποτε απάντηση από τη Ρωσία. Τότε ο Αναγνωσταράς, έχοντας ευρείας κλίμακας σχέσεις στην Πελοπόννησο, άρχισε συνομιλίες με τις τουρκικές αρχές σχετικά με την επιστροφή των πρώην στρατιωτών στην πατρίδα. Ως πρώτο βήμα κατόρθωσε να επιτύχει την άδεια για την επιστροφή των γιών του στην Πελοπόννησο και για την επιστροφή της δημευμένης παλιότερα οικογενειακής του περιουσίας.

Εν τω μεταξύ, ο νέος πρέσβης Γ. Α. Στρόγκανοφ, μόλις έφτασε στην Κωνσταντινούπολη και ενημερώθηκε για την αίτηση των Ελλήνων, την έστειλε στην Πειρούπολη, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα στο Ρώσο πρόξενο στη Ζάκυνθο Α. Σαντρίνι να καταρτίσει κατάσταση με εκείνους που επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν. Οι στρατιώτες του πρώην ελληνικού συντάγματος του αγγλικού στρατού εξέλαβαν αυτό το γεγονός ως ένδειξη ευνοϊκής λύσης της υπόθεσής τους και άρχισαν να ετοιμάζονται για την αναχώρηση. Και η απογοήτευσή τους ήταν ακόμη μεγαλύτερη όταν έγινε γνωστό ότι ο Αλέξανδρος Α' αρνήθηκε να δώσει άδεια για μετεγκατάσταση των Ελλήνων βετεράνων στη Ρωσία.

Μάλιστα, οι εσπευσμένες και πρόωρες προετοιμασίες για την αναχώρηση οδήγησαν τον Αναγνωσταρά σε μια μεγάλη προσωπική τραγωδία. Οι δυο γιοι του, κατόπιν προτροπής του πατέρα τους, πούλησαν εσπευσμένα όλη τους την περιουσία στην Πελοπόννησο και κατευθύνθηκαν προς τη Ζάκυνθο, αλλά πνίγηκαν καθ' οδόν σε ναυάγιο. Σ' αυτή τη δύσκολη κατάσταση ο Αναγνωσταράς, ο Ι. Χρυσοσπάθης και ο Π. Δημητρόπουλος αποφάσισαν να αναχωρήσουν οι ίδιοι για τη Ρωσία ως εκπρόσωποι των ευρισκόμενων στο Ζάντε Ελλήνων βετεράνων⁷. Το φθινόπωρο του 1817 οι Έλληνες διοικητές έφτασαν στην Οδησό. Εδώ ο Σκουφάς και ο Αναγνωστόπουλος τους στρατολόγησαν στη Φιλική Εταιρεία⁸. Μπορούμε να εικάσουμε ότι στρατολογήθηκε λίγους μήνες πριν

⁷ Στα ρωσικά έγγραφα αναφέρονται μόνο ο Αναγνωσταράς και ο Χρυσοσπάθης. Αυτό εξηγείται, κατά τα φαινόμενα, από το γεγονός ότι ακριβώς αυτοί, ως άτομα με μεγαλύτερο κύρος και με ανώτερα αξιώματα (ο Αναγνωσταράς είχε το βαθμό του ταγματάρχη, ενώ ο Χρυσοσπάθης του καπετάνιου), ήταν επίσημα εξουσιοδοτημένοι για τη διεξαγωγή των συνομιλιών με τη ρωσική κυβέρνηση.

⁸ Β. Μέξας, Οι Φιλικοί, Αθήναι, 1937, σ. 4-5.

στη Μόσχα, όπως φαίνεται, από τον πατέρα του Αθανάσιου Τοσκάλωφ, Νικηφόρο, ο αφικθείς στη Ρωσία αρματολός από τη Μακεδονία Ιωάννης Φαρμάκης⁹.

Η στρατολογία των Ελλήνων αξιωματικών ήταν μια μεγάλη επιτυχία της μυστικής επαναστατικής οργάνωσης. Οι άρτι στρατολογηθέντες ήταν γενναίοι πατριώτες και το πιο σημαντικό, άμεσα συνδεδεμένοι με τη λαϊκή ένοπλη αντίσταση εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, η οποία εκδηλώθηκε στο κίνημα των κλεφτών.

Από την Οδησό ο Αναγνωσταράς και οι σύντροφοί του αναχώρησαν για τη Μόσχα, όπου θα έφτανε ο τσάρος με τον Καποδίστρια. Οι Έλληνες της Μόσχας υποδέχτηκαν με χαρά τον ένδοξο πολεμιστή και τους μαχητές φίλους του. Οι Έλληνες αξιωματικοί συνέχισαν στη Μόσχα τη στρατολογία στη Φιλική Εταιρεία που είχαν αρχίσει ο Σκουφάς και ο Γαλάτης. Ο Αναγνωσταράς, φέρ' ειπείν, στρατολόγησε τους τοπικούς εμπόρους Ι. Ψάλτη και Σ. Σταυρόπουλο¹⁰. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με τα λόγια του Ξάνθου, «στη Μόσχα σχεδόν όλοι οι διακεκριμένοι Έλληνες να γίνουν μέλη της Εταιρείας»¹¹.

Τον Ιανουάριο του 1818 ο Αναγνωσταράς και ο Χρυσοσπάθης συναντήθηκαν με τον Καποδίστρια. Εκείνος, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, έδειξε έντονο ενδιαφέρον για τα προβλήματα των συμπατριωτών του. Στη γραπτή αναφορά του προς τον Αλέξανδρο Α', που αναφέραμε ήδη παραπάνω, έκανε μνεία για τον Αναγνωσταρά και το Χρυσοσπάθη: «Εγώ τους γνώριζα ήδη από την παιρίδα. Ήταν αρκετό να τους ξαναδώ, ώστε να θυμηθώ όλους εκείνους τους λόγους βάσει των οποίων αυτοί δικαιούνται να καίρουν της ισχυρής προστασίας της Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητός σας». Στη συνέχεια ο Καποδίστριας ανέφερε ότι κάποτε μόνος του ο Αναγνωσταράς συγκέντρωσε υπό τη ρωσική σημαία 400 εθελοντές από την Πελοπόννησο¹².

Η ενεργός διαμεσολάβηση του Καποδίστρια απέφερε καρπούς. Ο Αλέξανδρος Α', για την αποκατάσταση των Ελλήνων βετεράνων, αποφάσισε δια της διπλωματικής οδού να συνδράμει, ώστε να πραγματοποιηθεί εκ μέρους της κυβέρνησης της Νεαπόλεως το σχέδιο ανασυγκρότη-

⁹ Ε. α.

¹⁰ Ε. α.

¹¹ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 143.

¹² Επιστολή του Ι. Καποδίστρια προς τον Αλέξανδρο Α', Ιανουάριος του 1818, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1818, Φ. 2322, φ. 30.

σης του συντάγματος μισθοφόρων «*Η Βασιλική Μακεδονία*». Το εν λόγω σύνταγμα προϋπήρχε στη Νεάπολη και απαρτιζόταν από κατοίκους των βαλκανικών χωρών. Ταυτόχρονα, ο τσάρος επιβεβαίωσε την άρνησή του να επιτρέψει στους στρατιώτες των πρώην ελληνικών «*λεγεώνων*» να μεταναστεύσουν στη Ρωσία¹³. Αλλά ο Αλέξανδρος Α' αποφάσισε, «*χάριν σεβασμού για τις ιδιαίτερες υπηρεσίες*» του Αναγνωσταρά και του Χρυσοσπάθη, να τους κατατάξει μαζί με τους πλησιέστερους συγγενείς τους στο ελληνικό τάγμα της Οδησσού, με το στρατιωτικό βαθμό που είχε ο καθένας κατά τη διάρκεια της θητείας του στη ρωσική υπηρεσία. Ο Αναγνωσταράς και ο Χρυσοσπάθης, αφού εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς τον τσάρο, δήλωσαν ότι το χρέος της τιμής και οι δεσμοί που τους ένωναν με τους συντρόφους τους στα όπλα, τους ανάγκαζαν να επιστρέψουν προς το παρόν σε εκείνους που τους έστειλαν εκεί και να μοιραστούν μαζί τους την τύχη τους¹⁴.

Ο Αναγνωσταράς και ο Χρυσοσπάθης είχαν και άλλους λόγους, εκτός από τους άγραφους νόμους της συντροφικής αλληλεγγύης, για τους οποίους δεν μπορούσαν να παραμείνουν στη Ρωσία: τους μυστικούς δεσμούς που τους συνέδεαν πλέον με τη Φιλική Εταιρεία. Ευρισκόμενοι ακόμα στην Οδησό, υποσχέθηκαν στο Σκουφά και τον Αναγνωστόπουλο, που τους στρατολόγησαν στην οργάνωση, να συναντηθούν μαζί τους στην Κωνσταντινούπολη¹⁵.

Εννοείται ότι ο Καποδίστριας δε γνώριζε πως ο Αναγνωσταράς και ο Χρυσοσπάθης ήταν μέλη της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Όμως, ήταν έντονα χαραγμένες στη μνήμη του οι δραματικές περιπτώσεις της «*υπόθεσης Γαλάτη*». Θυμόταν τη δήλωση του Γαλάτη ότι δήθεν η ελληνική μυστική οργάνωση ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Ελλάδα. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο Καποδίστριας ρωτούσε στη Μόσχα τον Αναγνωσταρά και το Χρυσοσπάθη γι' αυτή τη μυστική οργάνωση. Ωστόσο, οι Έλληνες αξιωματικοί, τηρώντας τις υποσχέσεις που είχαν δώσει κατά τη στρατολογία τους να κρατούν μυστική την ύπαρξη της Φιλικής Εται-

¹³ Ως δικαιολογία για την απόφαση αυτή αναφέρθηκε «η ακαταλληλότητά τους να εργαστούν ως γεωργοί και η έλλειψη αναγκαιότητας για στρατιωτικές υπηρεσίες» (στο ίδιο, φ. 27).

¹⁴ Επιστολή του Ι. Καποδίστρια προς το Γ. Α. Σιρόγκανοφ, 6 (18) Φεβρουαρίου 1818, ΑΕΙΠΑ, Α. Γραμματεία, 1818, Φ. 2322, φ. 25.

¹⁵ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας, Εν Ναυπλία, 1834, σ. 185.

ρείας, απέφυγαν να απαντήσουν¹⁶. Στους Αναγνώσταρά και Χρυσοσπάθη, κατόπιν εντολής του τσάρου, χορηγήθηκαν χρήματα για οδοιπορικά και το Μάρτιο του 1818 εγκατέλειψαν τη Μόσχα. Στην Οδησσό, καθ' οδόν προς την Κωνσταντινούπολη, συνάντησαν και πάλι τον Καποδίστρια, ο οποίος την άνοιξη του 1818 συνόδεψε τον Αλέξανδρο Α' στο ταξίδι του στις νότες επαρχίες της Ρωσίας. Στο τέλος Μαΐου του 1818 ο Αναγνώσταράς, ο Χρυσοσπάθης και ο Δημητρόπουλος συναντήθηκαν με τους Φιλικούς Φαρμάκη και Πεντεδέκα για να μεταβούν μαζί στην Κωνσταντινούπολη¹⁷.

Εκείνη την περίοδο συνέβησαν στη δομή της οργάνωσης ορισμένες αλλαγές με πρωτοβουλία του Ν. Σκουφά. Οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας ξεχώρισαν τις πιο σημαντικές από πολιτική άποψη γεωγραφικές ζώνες δραστηριότητας της επαναστατικής οργάνωσης. Για κάθε μία από αυτές τις ζώνες διορίστηκε ειδικός πληρεξούσιος, «απόστολος», αρμόδιος για την οργάνωση της στρατολογίας, τη συλλογή χρημάτων, τη συγκέντρωση στρατιωτικού εξοπλισμού και τη μελέτη της πολιτικής κατάστασης στη ζώνη της εποπτείας του.

Η ομάδα των διακεκριμένων Φιλικών, φτάνοντας από τη Ρωσία στην Κωνσταντινούπολη το καλοκαίρι του 1818, επιφορτίστηκε με τις πιο υπεύθυνες ζώνες. Ο Αναγνώσταράς διορίστηκε «απόστολος» των νησιών του Ιονίου και του Αιγαίου Πελάγους, ο Χρυσοσπάθης της Μάνης και της Μεσσηνίας, ο Φαρμάκης της Θράκης και της Μακεδονίας και ο Πεντεδέκας της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Με την ίδρυση του «αποστολικού συστήματος» η στρατολογία στη μυστική οργάνωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διευρύνθηκε σημαντικά.

Η δραστηριότητα των «αποστόλων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν εξαιρετικά ριψοκίνδυνη. Ορισμένοι από τους Φιλικούς «αποστούλους» (ο Δημήτριος Ύπατρος και ο Αριστείδης Παπάς) έπεσαν στα χέρια των Τούρκων και των υποτακτικών τους και θανατώθηκαν βάνουσα. Το έργο ορισμένων «αποστόλων» διευκολυνόταν αναμφισβήτητα από τη θέση που κατείχαν ως νομικά πρόσωπα, τα οποία έχαιραν της προστασίας της ρωσικής διπλωματίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Αναγνώσταράς

¹⁶ «Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας», σελ. 255.

¹⁷ Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι, Αθήναι, 1964, σ. 46.

και ο Χρυσοσπάθης έλαβαν από τον Καποδίστρια στη Μόσχα συστατική επιστολή προς το Γ. Α. Στρόγκανοφ¹⁸. Ταυτόχρονα, ο Καποδίστριας με επίσημη επιστολή του στην Κωνσταντινούπολη παρακάλεσε να θεωρούνται ο Αναγνωσταράς και ο Χρυσοσπάθης Ρώσοι αξιωματικοί και να τους παρασχεθεί κάθε απαραίτητη βοήθεια¹⁹. Ο Πεντεδέκας, ως Ρώσος υπήκοος, κατόρθωσε επίσης να εξασφαλίσει συστατική επιστολή από τον Καποδίστρια προς το Ρώσο γενικό πρόξενο στη Μολδαβία και τη Βλαχία Πίνι²⁰.

Οι κατηχητές Φιλικοί στην Ρωσία τηρούσαν επίσης την αναγκαία μυστικότητα και προσοχή που τους υπαγόρευε η «κατήχηση» της οργάνωσης, ωστόσο, εννοείται ότι δε διέτρεχαν παρόμοιους κινδύνους, όπως εκείνοι που καιροφυλακτούσαν κάθε στιγμή και κάθε ημέρα για τα αδέρφια τους στις σουλτανικές κτήσεις. Η στρατολογία στη Φιλική Εταιρεία δε σταμάτησε στη Ρωσία μετά τη μεταφορά της «Αρχής» στην Κωνσταντινούπολη. Βασικό κέντρο της παράνομης δραστηριότητας των Φιλικών στη Ρωσία παρέμενε η Οδησσός. Μετά την αναχώρηση του Σκουφά στην Κωνσταντινούπολη, ο Αθανάσιος Σέκερης είχε αναλάβει την ηγεσία του κέντρου της Οδησσού της Φιλικής Εταιρείας. Από εδώ, από την Οδησσό, το δίκτυ της μυστικής οργάνωσης εξαπλώθηκε και σε άλλες ελληνικές κοινότητες της νότιας Ρωσίας. Ο Φιλικός Αντώνης Τσοούνης από την Οδησσό έγινε ένας από τους πιο δραστήριους «απόστολους» της Φιλικής Εταιρείας στη νότια Ρωσία²¹. Ο ίδιος στρατολογήθηκε στη μυστική οργάνωση στην Οδησσό από άγνωστο πρόσωπο, κατά πάσα πιθανότητα, στα τέλη του

¹⁸ Το κείμενο αυτής της επιστολής από 15ης (27ης) Φεβρουαρίου 1818. Βλέπε ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1818, Φ. 2322, φ. 34.

¹⁹ Επιστολή του Α. Καποδίστρια προς το Γ. Α. Στρόγκανοφ, 6 (18) Φεβρουαρίου 1818, στο ίδιο, φ. 25.

²⁰ Εδώ παρατίθεται το κείμενο της επιστολής: «Ο έμπορος Πεντεδέκα, φορέας της παρούσης επιστολής, θα επιθυμούσε να σας συστηθεί. Εμπορικές υποθέσεις τον παρακινούν να ταξιδέψει στο Βουκουρέστι. Εγώ είχα ακούσει τα καλύτερα λόγια πριν ακόμα απευθυνθεί προς εμένα γι' αυτή τη συστατική επιστολή. Έτσι λοιπόν, σας παρακαλώ να του παράσχετε προστασία, τηρώντας ταυτοχρόνως με αυστηρότητα τα ήλαισια της νομιμότητας και της δικαιοσύνης». (Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Α. Α. Πίνι, 22 Φεβρουαρίου (18 Μαρτίου) 1818. (Επεδόθη από τον Πεντεδέκα στον Πίνι στις 28 Αυγούστου (9 Σεπτεμβρίου) 1818), ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Βουκουρέστι, 1818, Φ. 180, φ. 162).

²¹ Γι' αυτόν γίνεται λόγος στο πρωτόκολλο του Εμπορικού Δικαστηρίου Οδησσού το 1814 ως «Έλληνας από το Νίζνα», εντειαλμένος μιας σειράς μεγάλων εμπόρων της Οδησσού. Βλέπε ΚΑΠΟ, Α. 18, απογραφή 1, Φ. 14, φφ. 153, 169.

1818²². Το Δεκέμβριο του 1818 ο Αντώνης Τσουνής στρατολόγησε στη Φιλική Εταιρεία στο Ισμαήλ τους εμπόρους Δημήτριο Ροδιάδη, Ιωάννη Δούμα, Αναστάσιο Λοντόπουλο, Γεώργιο Κομιζόπουλο και Εμμανουήλ Κροϊτζο²³. Το 1819 στο Ισμαήλ στρατολογήθηκαν ακόμα μερικοί άνθρωποι, μεταξύ των οποίων και ο πλούσιος έμπορος και ένθερμος πατριώτης Γεώργιος Παπαδόπουλος (Κερκυραίος), αδελφός του αρχηγού του στολίσκου του Δουνάβεως, πλοίαρχου Σ. Α. Παπαδόπουλου. Στο Ισμαήλ εμφανίστηκε μια αρκετά σημαντική ομάδα Φιλικών²⁴ και συγκροτήθηκε το δεύτερο μετά την Οδησσό κέντρο της Φιλικής Εταιρείας στο νότο της Ρωσίας. Στις αρχές του 1819 στο Ισμαήλ ο Γ. Παπαδόπουλος στρατολόγησε στη μυστική οργάνωση το νεαρό έμπορο Σταμάτη Κουμπάρη από την Οδησσό. Προερχόμενος από οικογένεια πατριωτών (τα αδέρφια του Κυριάκος και Αλέξανδρος εντάχθηκαν επίσης στη Φιλική Εταιρεία), έγινε ένας πολύ δραστήριος «απόστολος» των Φιλικών στη νότια Ρωσία. Έκανε χρήση των συνεχών μετακινήσεών του για εμπορικές υποθέσεις για να στρατολογήσει στην επαναστατική οργάνωση Έλληνες στις πόλεις και τα χωριά της νότιας Ρωσίας.

Το μεγαλύτερο μέρος των στρατολογημένων κατά τα έτη 1818-1819, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη, ήταν έμποροι. Και η επιρροή της Φιλικής Εταιρείας στην ελληνική κοινωνία μεγάλωνε ασταμάτητα. Σύμπτωμα ενδεικτικό αυτού του φαινομένου ήταν το γεγονός ότι άρχισαν να εντάσσονται στους κόλπους της οργάνωσης Έλληνες αξιωματικοί που υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό και στόλο. Ήδη από το 1817 εντάχθηκε στην επαναστατική οργάνωση ο πρώτος από τους επαγγελματίες στρατιωτικούς, ο ίλαρχος, αξιωματικός του επιτελείου της δεύτερης στρατιάς, Δημήτρης Βατικιώτης²⁵. Στρατολογήθηκε στο Ρένι στις 2 (14)

²² Βλέπε Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. 1, Αθήναι, 1859, σ. 414.

²³ Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, σ. 27-29.

²⁴ Τη στρατολογία στη Φιλική Εταιρεία άρχισαν ακόμη το Σεπτέμβριο του 1817 οι Π. Αναγνωστόπουλος και Α. Σέκερης. Αυτοί στρατολόγησαν αντίστοιχα τον Ανδρέα Σοφιανό και τον Ηλία Μίγγληρη, οι οποίοι ήταν οι πρώτοι Φιλικοί του Ισμαήλ (Ε. α., σ. 4). Στη συνέχεια και οι δυο έπεσαν ηρωικά στη μάχη του Σκουλένι (Ιούνιος του 1821).

²⁵ Ο Δημήτριος Βατικιώτης του Παύλου (περίπου 1792-1820) ετέθη στην υπηρεσία της Ρωσίας κατά την περίοδο του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1806-1812) επικεφαλής ενός μικρού αποσπάσματος Βουλγάρων εθελοντών. Το 1810 στην περιοχή της Σιλίστριας διοικούσε ένα βουλγαρικό απόσπασμα 2.000 ατόμων. Ο Μ. Ι. Κουτού-

Αυγούστου 1817 από τον Αθανάσιο Σέκερη²⁶. Ο Βατικιώτης είχε μεγάλο κύρος μεταξύ των Βούλγαρων μεταναστών στη Βεσσαραβία, ενώ διέθετε ευρύ δίκτυο σχέσεων στην ίδια τη Βουλγαρία. Έτσι, η Φιλική Εταιρεία απέκτησε ένα σημαντικό μέσο για επιρροή στους Βούλγαρους και για την προσέλκυσή τους στον κοινό αγώνα εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας.

Στις 10 (22) Οκτωβρίου 1818 στο Κισνόβι ο Ι. Ψάλτης στρατολόγησε στη Φιλική Εταιρεία τον 43χρονο λοχαγό του ρωσικού στρατού Παύλο Ανδρόνικο²⁷ από την Πελοπόννησο. Ο Ανδρόνικος έγινε ικανός και ακούραστος προπαγανδιστής της εθνικοαπελευθερωτικής ιδέας. Σύμφωνα με τα λόγια του Ι. Φιλήμονα, «αυτός ο αξιοσέβαστος και τολμηρός άνθρωπος, όντας στο Κισνόβι, αφιέρωσε εξ ολοκλήρου τον εαυτό του στην πατριωτική δραστηριότητα. Δεν ασχολήθηκε απλώς με τη στρατολογία σε όλη τη Βεσσαραβία, αλλά διευθετούσε με διάφορους τρόπους τις δυσκολίες που προέκυπταν»²⁸. Ο Ανδρόνικος έγινε επίσης πολύ γνωστός και ως εθνικός ποιητής. Η μικρή, αλλά έντονα επαναστατική πατριωτική δραστηριότητά του άφησε αισθητά ίχνη στην ιστορία του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος²⁹.

Το 1818 εντάχθηκε στη Φιλική Εταιρεία ο αξιωματικός του στολίσκου του Δουνάβεως υποπλοίαρχος Δ. Ι. Καλαματιανός³⁰, ο οποίος έγινε τα

ζοφ, λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων του αποσπάσμάτος του και για τον προσωπικό ηρωισμό που επέδειξε, έδωσε εντολή να προαχθεί ο Βατικιώτης στο αξίωμα του υπολοχαγού του τσαρικού στρατού. Κατά τα έτη 1812-1814 ο Βατικιώτης επικεφαλής του αποσπάσμάτος του συμμετείχε σε μάχες στο Μπερέζιν και στη Λειψία. Αργότερα διορίστηκε «επιτηρητής» επί των Βουλγάρων μεταναστών στη Βεσσαραβία και μαζί με έναν άλλον «επιτηρητή», το μέλλοντα δεκεμβριστή Α. Π. Γιουσνέφσκι, έκανε πολλά για την υπεράσπιση των προστατευόμενων τους από την αυθαιρεσία των τοπικών φεουδάρχων. Βλέπε Β. Ντ. Κονομπέφ, Ρωσο-βουλγαρικές σχέσεις κατά τα έτη 1806-1812, «Από την ιστορία των Ρωσο-βουλγαρικών σχέσεων». Μ. 1958. Ν. Ι. Καζακόφ, Ο αγώνας του Δεκεμβριστή Α. Π. Γιουσνέφσκι για τα δικαιώματα και τα προνόμια των Βουλγάρων μεταναστών στη Βεσσαραβία κατά τα έτη 1816-1817, «Doklady I soobsc. Inst. Istarii». Μόσχα, 1957, Νο 11.

²⁶ Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, σ. 4.

²⁷ Ε. α. σ. 20.

²⁸ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1. σ. 10.

²⁹ Ο Ανδρόνικος πέθανε το Μάιο του 1820.

³⁰ Ο Δημήτριος Ιωάννου Καλαματιανός (γεννήθηκε περίπου το 1773 και πέθανε περίπου το 1829) από την Πελοπόννησο, εκπαιδεύτηκε στο «Γυμνάσιο για τους αλλοδαπούς ομοθρήσκους». Στο σώμα έγινε δεκτός το 1787. Μετά το τέλος της υπηρεσίας του στο στόλο της Μαύρης Θάλασσας, συμμετείχε στη ναυμαχία στο

«μάπα» και τα «χέρια» της Φιλικής Εταιρείας στην περιοχή του Δούναβη. Ο Δ. Ι. Καλαματιανός ήταν οικειός άνθρωπος για τους αξιωματικούς, τους τελωνειακούς, τους υγειονομικούς υπαλλήλους, το μεθοριακό στρατιωτικό τμήμα των κοζάκων-φρουρών των ρωσοτουρκικών συνόρων. Αυτό διευκόλυνε τη μυστική οργάνωση, τα μέλη της οποίας ήταν διάσπαρτα σε διάφορες χώρες, στη διατήρηση των παράνομων διασυνδέσεων. Ο Δ. Ι. Καλαματιανός ήταν για την οργάνωση άνθρωπος δραστήριος, που ανέπτυξε πρωτοβουλίες. Στρατολόγησε στη Φιλική Εταιρεία ορισμένους Έλληνες εμπόρους από το Ισμαήλ, όπως επίσης και το διοικητή του, τον αρχηγό του στόλου του Δουνάβεως πλοίαρχο Σ. Α. Παπαδόπουλο³¹. Τα ίδια δε χρόνια στρατολογήθηκαν στην οργάνωση και οι αδελφοί Υψηλάντη (εκτός από τον Αλέξανδρο) μέσω του Γ. Α. Κατακάζη, ο οποίος, όπως ήδη προαναφέραμε, υπηρετούσε ως δεύτερος γραμματέας της ρωσικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη, όπου και στρατολογήθηκε στη Φιλική Εταιρεία³². Πρώτος από τα αδέρφια του Υψηλάντη στρατολογήθηκε στην

ακρωτήριο Καλιάκρα. Κατά τα έτη 1804-1809 υπηρέτησε στη ρωσική μοίρα στα νησιά του Ιονίου Πελάγους με το βαθμό του ανθυποπλοίαρχου. Επιστρέφοντας από την Ελλάδα το 1811 υπηρέτησε στο στολίσκο του Δουνάβεως. Το 1812 προήχθη σε υποπλοίαρχο. Το 1814 υπηρέτησε στα πλοία του πρώτου αποσπάσματος του στολίσκου του Δουνάβεως στο φρούριο Ισμαήλ, ενώ στις 18 (30) Ιουνίου του 1820 διορίστηκε διοικητής αυτού του αποσπάσματος (ΡΚΑΠΝ, Α. 406, απογραφή 7, Φ. 184, φ. 774-777. Φ. 231, φφ. 818-821. Φύλλο ποιότητας του Δ. Ι. Καλαματιανού για το έτος 1818 και 1821). Βλέπε επίσης το «Γενικό ναυτικό κατάλογο», τμήμα 4, σελ. 116-117 και τμήμα 8, σελ. 598. Πετρούπολη, 1885-1900.

³¹ Ο Σπυρίδων Παπαδόπουλος του Αναστασίου (περίπου 1764-1821) από την Πελοπόννησο είχε αρχοντική καταγωγή. Μικρό παιδί ακόμα μετανάστευσε στη Ρωσία. Το 1775 έγινε η εγγραφή του στο «Γυμνάσιο για τους αλλοδαπούς ομοθρήσκους», το 1783 έγινε σημαιοφόρος στο στόλο. Υπηρέτησε στη Βαλτική Θάλασσα. Το 1788 προήχθη σε ανθυποπλοίαρχο. Συμμετείχε στον Ρωσοσουηδικό Πόλεμο (1788-1790). Στη δεύτερη ναυμαχία του Ροτтенσάλμσκ (1790), διοικώντας τη γαλέρα Πούσετελγκα, αιχμαλωτίστηκε. Το 1791 μετατέθηκε στο στόλο της Μαύρης Θάλασσας. Το 1799 προήχθη σε υποπλοίαρχο. Το 1807, μετά την έναρξη του Ρωσοτουρκικού Πολέμου, στολίσκος, αποτελούμενος από 42 πλοία υπό τη διοίκησή του πέρασε από την Οδησό στις εκβολές του ποταμού Δούναβη και κυριεύοντας το οχυρό του Σουλινά, μπήκε στο Δούναβη. Από εδώ και στο εξής μέχρι το τέλος της ζωής του ο Σ. Α. Παπαδόπουλος διοικούσε το στολίσκο του Δουνάβεως. Διοικώντας τον, συμμετείχε στην άλωση του Τούλτσι, του Ισμαήλ και του Μπραϊλοφ. Το 1811 προήχθη σε πλοίαρχο (ΡΚΑΠΝ, Α. 406, απογραφή 1, φ. 13, φφ. 814-818. Απογραφή 7, φ. 169, φφ. 215-221. Φύλλα ποιότητας Σ. Α. Παπαδόπουλου για το 1803 και το 1817). Βλέπε επίσης το «Γενικό ναυτικό κατάλογο», τμήμα 8, Πετρούπολη, 1894, σελ. 599-600.

³² Τον στρατολόγησε στις 13 (25) Ιουνίου 1818 ο Ι. Χρυσοσπάθης. Βλέπε Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, σ. 10.

επαναστατική οργάνωση ο Νικόλαος. Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του, αυτό συνέβη ως εξής: Ο Νικόλαος και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ήλθαν στο Κισνόβι για να επισκεφτούν την αδελφή τους Αικατερίνη, η οποία ήταν παντρεμένη με τον Κ. Α. Κατακάζη, κυβερνήτη της Βεσσαραβίας. Ταυτόχρονα, ήθελαν να χρησιμοποιήσουν την έλευση του συγγενή του Γ. Α. Κατακάζη για να ενημερωθούν από πρώτο χέρι για την πορεία των συνομιλιών στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με το ζήτημα των περιουσιακών διεκδικήσεων της οικογένειας Υψηλάντη από την Πύλη. Τότε ακριβώς ο Γαβριήλ Κατακάζης κατήχησε το Νικόλαο Υψηλάντη και τον κατέστησε μέλος της Φιλικής Εταιρείας στο βαθμό του «ερέα». Οι επίμονες προσπάθειες του Νικόλαου Υψηλάντη να μάθει από τον «κατηχητή» του ποιος βρισκόταν επικεφαλής της επαναστατικής οργάνωσης δεν είχε κανένα αποτέλεσμα. Ο Κατακάζης του δήλωσε ότι και ο ίδιος δε γνώριζε τίποτα γι' αυτό³³.

Ο Νικόλαος Υψηλάντης δεν υποδεικνύει το έτος στρατολογίας του. Για να προσδιοριστεί τουλάχιστον κατά προσέγγιση αυτή η χρονολογία, είναι ανάγκη να καθοριστεί κατ' αρχάς ο χρόνος έλευσης του Γ. Α. Κατακάζη στο Κισνόβι. Στοιχεία γι' αυτό μας δίνει η επιστολή του Γ. Α. Σιρόγκανοφ προς το γενικό πρόξενο της Ρωσίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία Α. Α. Πίνι στις 2 (14) Νοεμβρίου 1818. Σ' αυτήν αναφέρονταν τα εξής: «Ο κυβερνητικός σύμβουλος Κατακάζης, ευρισκόμενος στο επιτελείο μου υπό την ιδιότητα του δεύτερου γραμματέα της αποστολής, κατευθύνεται δια ξηράς στη Βεσσαραβία για να συναντηθεί με την οικογένειά του, καθώς έχει άδεια που του παρέιχε η Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότης». Στη συνέχεια, ο Γ. Α. Σιρόγκανοφ ζητούσε στην περίπτωση του Κατακάζη να τηρηθούν με επιείκεια οι υγειονομικοί κανόνες, οι οποίοι έγιναν πιο αυστηροί μετά την εμφάνιση της πανώλης στη Μολδαβία³⁴.

Την επιστολή αυτή ο Γ. Α. Κατακάζης την παρέδωσε στο Βουκουρέστι στον Α. Α. Πίνι στις 18 (30) Νοεμβρίου του 1818. Τα υγειονομικά μέτρα είχαν τεθεί σε ισχύ τότε για 24 ημέρες και το ταξίδι από το Βουκουρέστι στο Κισνόβι κρατούσε 4 με 5 ημέρες. Κατ' αυτό τον τρόπο, ακόμα και αν ο Α. Α. Πίνι κατόρθωσε να μειώσει για χάρη του το χρονικό όριο της υγειονομικής καραντίνας, ο Γ. Α. Κατακάζης δεν ήταν δυνατόν να φτά-

³³ «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», Athènes (s. a.), p. 42-43.

³⁴ ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Βουκουρέστι, 1818, Φ. 182, φύλλο 500.

σει στην πρωτεύουσα της Βεσσαραβίας πριν τις αρχές Δεκεμβρίου του 1818.

Έτσι, πραγματοποίησε την τελετή της στρατολογίας του Νικόλαου Υψηλάντη στο τέλος του 1818, ή –το πιθανότερο– στις αρχές του 1819. Το ίδιο δε έτος ο ίδιος ο Νικόλαος Υψηλάντης στρατολόγησε στη μυστική οργάνωση τον αδελφό του Δημήτριο και εκείνος με τη σειρά του το 1820 το Γεώργιο³⁵. Το καλοκαίρι του 1819 ο Νικόλαος Υψηλάντης στρατολόγησε επίσης στη Φιλική Εταιρεία τον ξάδελφό του Ιωάννη Μάνο, ο οποίος έφτασε στη Ρωσία από την Κωνσταντινούπολη για τη ρύθμιση των περιουσιακών του αξιώσεων προς την οικογένεια Υψηλάντη³⁶.

Το 1818-1819 στη Ρωσία στρατολογήθηκαν 42 άνθρωποι, μεταξύ αυτών στο Ισμαήλ 20, στην Οδησό 10, στη Μόσχα 4³⁷, στο Κιονόβι 2, στο Κίεβο 2, στο Ρένι 2, στη Χερσώνα 1 και στην Πετρούπολη 1. Καθώς οι κατάλογοι των Φιλικών που υπάρχουν και στους οποίους στηρίζονται αυτά τα στοιχεία³⁸ είναι ελλιπείς, κατά τα φαινόμενα, ήταν μεγαλύτερη η αύξηση του αριθμού των μελών της μυστικής οργάνωσης στη Ρωσία κατά τα έτη 1818-1819. Ταυτόχρονα είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι εκείνα τα χρόνια η στρατολογία στη μυστική οργάνωση στη Ρωσία δεν είχε τόσο μαζικό χαρακτήρα όσο στην Ελλάδα ή σε ορισμένες άλλες χώρες με ελληνικό πληθυσμό. Η αναχώρηση πολλών στελεχών της εταιρείας από τη Ρωσία μείωσε την εδώ παράνομη δράση των Ελλήνων επαναστατών. Ωστόσο, για την ολόπλευρη εκτίμηση της δραστηριότητας των Φιλικών στη Ρωσία κατά τα έτη 1818-1819 πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι πολλοί από αυτούς συμμετείχαν στη νόμιμη εθνικοπατριωτική δραστηριότητα των ελληνικών κοινοτήτων στη Ρωσία, η οποία αυτή την περίοδο έλαβε ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις.

Τη δράση των Ελλήνων πατριωτών βοήθησε η άνοδος της υλικής ευημερίας των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας, όπως και ο γενικός εθνικός ξεσηκωμός που κυριάρχησε στην ελληνική κοινότητα. Οι Έλληνες της Οδησού, όπως και παλιότερα, είχαν τη μεγαλύτερη δράση στο

³⁵ «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 44.

³⁶ «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 50-51.

³⁷ Όλοι αυτοί στρατολογήθηκαν στο πρώτο ήμισυ του 1818 από τον Πεντεδέκα και τον Αναγνωσταρά.

³⁸ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 387-416. Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, σ. 5-46. Βλέπε επίσης «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 44, 50-51.

εθνοκοπατριωτικό μέτωπο. Μεγάλο γεγονός για την πολιτιστική ζωή της Οδησσού αποτέλεσε η ίδρυση στην πόλη της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής³⁹.

Η απόφαση για την ίδρυση πάρθηκε στη συγκέντρωση των Ελλήνων της Οδησσού στις 12 (24) Αυγούστου του 1816. Ως επιθεωρητές εκλέχτηκαν οι Μόης Πάντζιου, Δημήτριος Δούμας, Κωνσταντίνος Αρτινός και Σκαρλάτος Μάξιμος. Οι έχοντες την πρωτοβουλία αυτής της υπόθεσης είχαν την πρόθεση να συγκεντρώσουν οικονομικούς πόρους από όλη την ελληνική κοινότητα της Οδησσού, με σκοπό να ιδρύσουν ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα, το οποίο θα ήταν αντάξιο της εξέχουσας θέσης που κατείχε η Οδησσός μεταξύ των άλλων ελληνικών κοινοτήτων της αλλοδαπής. Ωστόσο, η συγκέντρωση πόρων γινόταν με αργούς ρυθμούς, λόγω της αδιαφορίας ενός τμήματος των Ελλήνων εμπόρων της Οδησσού. Οι επιθεωρητές, οι οποίοι επισκέπτονταν τις οικίες των εμπόρων, προτείνοντάς τους να υπογράψουν για τη χορήγηση χρημάτων για τη νέα σχολή, είχαν συχνά αρνητική αντιμετώπιση. Οι έμποροι προέβαλλαν ως δικαιολογία την ανάγκη ίδρυσης ελληνικών σχολείων στην πατρίδα τους και το γεγονός ότι γενικά ξόδευαν πολλά χρήματα για την ίδρυση σχολείων και την αποστολή βιβλίων στην Ελλάδα, δεδομένου μάλιστα ότι εδώ ήταν προ-

³⁹ Στην Οδησσό υπήρχε και πριν ελληνική σχολή, η οποία αντλούσε πόρους για τη λειτουργία της από δωρεές και πρωτίστως από χορηγίες που προέρχονταν από ειδικές κρατήσεις επί των κερδών ασφαλιστικών εταιρειών. Το 1808 στην Οδησσό ιδρύθηκε η «Ελληνορωσική Ασφαλιστική Εταιρεία». Οι διευθυντές της Ιωάννης Δεστούνης, Θεόδωρος Σεραφινός και Ιωάννης Πεταλός αποφάσισαν να χορηγούν τον ετήσιο μισθό που τους αναλογούσε και ο οποίος ανερχόταν στο 10% επί των κερδών της εταιρείας, προς όφελος της σχολής και του νοσοκομείου της ελληνικής κοινότητας της Οδησσού. Μια δεύτερη ελληνική ασφαλιστική εταιρεία που ιδρύθηκε το 1814, η «Εταιρεία των Ελλήνων Ασφαλιστών», ακολούθησε το δικό τους παράδειγμα. Οι διευθυντές της Ιωάννης Αμβροσίου, Ηλίας Μάνεσης και Στέργιος Ξυδάς χορήγησαν κατά τα έτη 1814-1818 προς όφελος της ελληνικής κοινότητας της Οδησσού 20.024 ρούβλια, εκ των οποίων για τη συντήρηση της ελληνικής σχολής δόθηκαν τα 14.017 ρούβλια. Ωστόσο, η σχολή αυτή μπορούσε να δεχτεί περιορισμένο αριθμό μαθητών, στους οποίους παρερχόταν εδώ απλώς πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Οι Έλληνες μεγαλέμποροι της Οδησσού που ευημερούσαν σκέφτηκαν να ιδρύσουν με τις ίδιες τους τις δυνάμεις ένα νέο εκπαιδευτικό ίδρυμα, το οποίο θα ανταποκρινόταν πλήρως στις απαιτήσεις της παιδαγωγικής επιστήμης της εποχής εκείνης (Ερμής ο Λόγιος, 1817, Νο 1, σ. 2-3. Παράρτημα, ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό Αρχείο, 3-5, 1818, φ. 4, φύλλο 8. Μαρτυρία από τις 29 Δεκεμβρίου 1818. (10 Ιανουαρίου 1819), που έφεραν την υπογραφή της διοίκησης της εταιρείας). Βλέπε επίσης Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, Εν Οδησσώ, 1909, σ. 87.

σωρινοί κάτοικοι και ετοιμάζονταν να φύγουν για την πατρίδα. Ωστόσο, η ιδέα της ίδρυσης ελληνικού εθνικού εκπαιδευτικού ιδρύματος στην Οδησό έβρισκε μεταξύ των τοπικών Ελλήνων όλο και περισσότερους οπαδούς, οι οποίοι την υποστήριζαν με θέρμη, τόσο στις προφορικές συζητήσεις τους όσο και στον Τύπο. Όσο για τα επιχειρήματά τους, μπορούμε να κρίνουμε από το άρθρο ανώνυμου συγγραφέα, Έλληνα από την Οδησό, που δημοσιεύτηκε το 1817 στο ελληνικό λογοτεχνικό και πολιτικό περιοδικό Ερμής ο Λόγιος που εκδιδόταν στη Βιέννη⁴⁰.

Ο συγγραφέας προσπάθησε πρωτίστως να δείξει ότι η ελληνική κοινότητα της Οδησού αποτελούσε σταθερό δημιούργημα που είχε εξασφαλισμένο μέλλον. Απαντώντας στα επιχειρήματα εκείνων οι οποίοι έλεγαν ότι ήταν απλώς πρόσκαιροι κάτοικοι της Οδησού, εκείνος αναφωνούσε με πάθος: *«Πώς μπορεί κανείς να εγκαταλείψει την Οδησό, μια περιοχή όπου ρέει το γάλα και το μέλι, όπου αυθίζει το εμπόριο, όπου η εξουσία είναι χαλαρή, έχουμε απόλυτη ηρεμία και ελευθερία και δεν μας απειλεί η πανώλη»*. Στη συνέχεια ο συγγραφέας υποδείκνυε ότι η ίδρυση τέτοιου είδους σχολής υπαγορευόταν από τα άμεσα συμφέροντα της ελληνικής κοινότητας της Οδησού, από την αναγκαιότητα αναβάθμισης του ρόλου της στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η τοπική ελληνική κοινότητα είχε ανάγκη από ανθρώπους που γνώριζαν γλώσσες και *«ηθική φιλοσοφία»* για να αποκτήσουν πρόσβαση στην τοπική αυτοδιοίκηση. Τώρα δε –παραπονείται ο συγγραφέας– λόγω της μη γνώσης της ιταλικής και της γαλικής⁴¹ από τους Έλληνες, παρατηρείται επικράτηση των Γάλλων σε διάφορα αιρετά όργανα της πόλης.

Το άρθρο υποδείκνυε επίσης ότι οι Έλληνες έπρεπε να ιδρύσουν σχολές στην Οδησό και χάριν της εθνικής τους αυθυπαρξίας. Τα Ελληνόπουλα που γεννήθηκαν στην Οδησό, λόγω της έλλειψης εθνικού σχολείου, ξεχνούσαν τη γλώσσα τους. *«Εάν χαθεί η γλώσσα, έγραφε αυτός ο Έλληνας πατριώτης, τότε θα πεθάνει και η εθνικότητα, κάτι που μπορεί να συμβεί εύκολα, ιδιαίτερα όταν ζούμε μεταξύ ομόθηρσκων»*. Εκτός αυτού, ένα τέτοιο σχολείο θα ήταν χρήσιμο και στην υπόθεση της διάδοσης του

⁴⁰ Ερμής ο Λόγιος, 1817, Νο 1, σ. 11-15. Παράρτημα. Διατριβή φιλογενοῦς τινός Γραικού περί της καταστάσεως των εν Οδησῶ οικούντων Γραικών κατὰ τὸ ἔτος 1816.

⁴¹ Πρέπει να αναφέρουμε ότι κυβερνήτες της Οδησού κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. ἦταν ὁ δούκας Ρισελιέ καὶ ὁ κόμης Λανξερὸν, στὴν εθνικότητα Γάλλοι.

Διαφωτισμού στην ίδια την Ελλάδα. Οι νέοι της Ελλάδας, οι οποίοι για να αποκτήσουν μόρφωση κατέφευγαν στο εξωτερικό, θα ήταν ευκολότερο να έρχονται στην κοντινή Οδησό, όπου μπορούσαν ταυτόχρονα να μάθουν ρωσικά, που ήταν τόσο απαραίτητα για την ενασχόλησή τους με το εμπόριο. Τέλος, ο συγγραφέας καλούσε του Έλληνες εμπόρους να θυσιάσουν τουλάχιστον ένα 0,5% της περιουσίας τους, «ώστε το υπόλοιπο 99,5% να δοξάσει τους γενναιόδωρους ιδρυτές της Σχολής».

Η άνοδος της εθνικής αυτοσυνείδησης και των πατριωτικών διαθέσεων των Ελλήνων της Οδησού ευνοούσε τη δράση των οπαδών της ίδρυσης ελληνικής σχολής. Οι τοπικές αρχές ήταν θετικές σ' αυτή την ιδέα. Μετά από πολλές προσπάθειες το ελληνικό εκπαιδευτικό ίδρυμα ιδρύθηκε. Στην επίσημη τελετή εγκαινίων της σχολής, που πραγματοποιήθηκε στις 3 (15) Νοεμβρίου του 1817, συμμετείχαν ο Α. Φ. Λανζερόν, ο τοπικός μητροπολίτης και όλοι οι διακεκριμένοι Έλληνες της Οδησού⁴². Κατ' αυτό τον τρόπο, ιδρύθηκε η *Ελληνική Εμπορική Σχολή* στην Οδησό, η οποία έγινε ένα από τα πιο σημαντικά ελληνικά εθνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα εκείνης της εποχής. Η λέξη «εμπορική» στην ονομασία αυτού του εκπαιδευτικού ιδρύματος μπορεί να δημιουργήσει εσφαλμένη εντύπωση για το χαρακτήρα της εκπαίδευσης στη σχολή. Η απόκτηση «των αναγκαίων για το εμπόριο γνώσεων» ήταν πραγματικά ένα από τα καθήκοντά της. Ωστόσο, όπως αναφερόταν στο καταστατικό της: «Η Ελληνική Εμπορική Σχολή των Ελλήνων της Οδησού *πρέπει να έχει ως κύριο σκοπό τη διδασκαλία της μητρικής μας γλώσσας* (η διάκριση με πλάγια στοιχεία δική μου. –Γ. Α.)». Όλα τα αντικείμενα που συμπεριλαμβάνονταν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της σχολής διδάσκονταν στην ελληνική γλώσσα: φυσικές και κοινωνικές επιστήμες, θεολογία, εμπόριο. Από τις ξένες γλώσσες μάθαιναν ρωσικά και ιταλικά⁴³. Κατ' αυτό τον τρόπο, η Ελληνική Εμπορική Σχολή είχε έντονα εκφρασμένο το προφίλ του ελληνικού εθνικού εκπαιδευτικού ιδρύματος με ευρύ γενικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Όσον αφορά δε την ονομασία του, αυτό σήμαινε τότε απλώς ότι η σχολή αυτή ιδρύθηκε από Έλληνες εμπόρους της Οδησού και συντηρούταν εξ ολοκλήρου από αυτούς.

⁴² Ερμής ο Λόγιος, 1817, Νο 23-24, σ. 604-605.

⁴³ «Κανόνες των διοικήτων της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής των εν Οδησώ Γραικών», Εν Βίλνη, 1819, σ. 4.

Το κεφάλαιο για τη συντήρηση της σχολής προερχόταν από χορηγίες ελληνικών ασφαλιστικών εταιρειών της Οδησού⁴⁴, από χορηγίες συγκεκριμένου ποσοστού από όλες τις εμπορικές συναλλαγές των Ελλήνων εμπόρων στην Οδησό, από τις ετήσιες τακτικές εισφορές και από συνεισφορές των φίλων της σχολής. Τα πρόσωπα που συνεισέφεραν άπαξ κάποιο ποσό για τη συντήρηση της σχολής ονομάζονταν «χορηγοί», ενώ εκείνοι που ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν κάθε χρόνο συγκεκριμένο ποσό για τους ίδιους σκοπούς, «τακτικοί χορηγοί». Από τους «τακτικούς χορηγούς» εκλέγονταν για τριετές διάστημα τρεις έφοροι και τρεις σύμβουλοι που διηύθυναν τις υποθέσεις της σχολής. Το σύστημα εκλογής τους εξασφάλιζε τον ηγετικό ρόλο του ελληνικού εμπορικού στρώματος της Οδησού στη ζωή της σχολής. Το άρθρο 7 του καταστατικού της ανέφερε τα εξής: *«Δεν επιτρέπεται να εκλέγονται έφοροι και σύμβουλοι πρόσωπα από καμία άλλη εθνικότητα (δηλαδή μη Έλληνες -Γ.Α.), ούτε από άλλο στρώμα, εκτός από εκείνο των εμπόρων»*. Όσον αφορά την εγγραφή των μαθητών δεν υπήρχαν οποιοιδήποτε εθνικοί περιορισμοί, αλλά προτίμηση έπρεπε να δοθεί στα παιδιά των Ελλήνων της Οδησού⁴⁵.

Στην Εμπορική Ελληνική Σχολή δίδαξαν οι μεγαλύτεροι Έλληνες παιδαγωγοί εκείνης της εποχής και σε αυτή εφαρμόζονταν οι πιο σύγχρονες μέθοδοι διαπαιδαγώγησης. Η Ελληνική Εμπορική Σχολή μαζί με το Λύκειο του Ρισελιέ έγινε το καλύτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Οδησού. Σε σύντομο χρονικό διάστημα απέκτησε μια θαυμάσια φήμη σε άλλες ελληνικές παροικίες της αλλοδαπής, αλλά και στην ίδια την Ελλάδα. Το 1820 οι έφοροι της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής έγραφαν με υπερηφάνεια στο Λανξερόν: *«Η Ελληνική Εμπορική Σχολή της Οδησού που ιδρύθηκε από τους Έλληνες εμπόρους χωρίς οποιαδήποτε*

⁴⁴ Παράλληλα με τις δυο ελληνικές ασφαλιστικές εταιρείες που αναφέραμε ήδη, οι οποίες παρείχαν το 10% των εσόδων τους για τη συντήρηση της σχολής, στην Οδησό το 1817 ιδρύθηκε η «Νέα Ελληνική Ασφαλιστική Εταιρεία» με κεφάλαιο 500.000 ρούβλια, η οποία αποφάσισε να χορηγήσει το 20% των εσόδων της προς όφελος της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής. Διευθυντές της «Νέας Ελληνικής Ασφαλιστικής Εταιρείας» ήταν οι Δημήτριος Ζώτος, Γρηγόριος Μαρασλής και Γεώργιος Παπουδόγλου (οι δυο τελευταίοι έγιναν αργότερα Φίλικοι). Βλέπε Ερμής ο Λόγιος, 1817, Νο 23, 24, σ. 608.

⁴⁵ «Κανόνες των διοικητών της Ελληνικής εμπορικής Σχολής...», σ. 4-6, 12. Το καταστατικό της εμπορικής σχολής επικυρώθηκε στις 24 Νοεμβρίου (6 Δεκεμβρίου) 1818 στη συνέλευση 45 «τακτικών χορηγών» και άπαξ «χορηγών» της σχολής.

χρηματικά ποσά από το δημόσιο ταμείο, λειτουργεί περισσότερο από τρία και πλέον έτη υπό την προστασία της τοπικής διοίκησης. Από τότε έφερε ήδη σημαντικό όφελος στην πόλη, τόσο με τη μόρφωση της εδώ νεολαίας, όσο και με τη διάδοση της αρχαίας και της νέας ελληνικής γλώσσας, για τη μελέτη της οποίας προστρέχουν εδώ ακόμα και νέοι από την Ελλάδα»⁴⁶.

Οι μαθητές της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής δεν έπαιρναν απλώς καλή μόρφωση για την εποχή τους, αλλά διαπαιδαγωγούνταν στο πνεύμα της αγάπης για την Ελλάδα, της ετοιμότητας να συμμετάσχουν στον αγώνα για της απελευθέρωσή της. Η αποτελεσματικότητα της εθνικής αυτής διαπαιδαγώγησης καθοριζόταν πρωτίστως από τη σύνθεση του διδακτικού προσωπικού. Οι πρώτοι παιδαγωγοί της σχολής ήταν ο Γεώργιος Γεννάδιος και ο Ιωάννης Μακρής, οι οποίοι μέχρι τότε δίδασκαν σε ελληνική σχολή στο Βουκουρέστι. Έφτασαν στην Οδησό το καλοκαίρι του 1817⁴⁷. Αργότερα, δίδαξαν στη σχολή οι Γεώργιος Λασσάνης και Κωνσταντίνος Βαρδάλαχος. Όλοι οι καθηγητές της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής γνώριζαν για την ύπαρξη της μυστικής οργάνωσης, η οποία προετοιμάζε την εξέγερση των Ελλήνων εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας, και κατανοούσαν τους σκοπούς της⁴⁸, ενώ ο Ιωάννης Μακρής και ο Γεώργιος Λασσάνης ήταν οι ίδιοι δραστήριοι Φιλικοί⁴⁹. Όλοι αυτοί συνεισέφεραν τα μέγιστα στην πατριωτική διαπαιδαγώγηση των νεαρών Ελλήνων της Οδησού. Ιδιαίτερη θέση στο ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα ανήκει στο Γεώργιο Λασσάνη.

Ο Γεώργιος Λασσάνης, στη συνέχεια Έλληνας στρατηγός και υπουρ-

⁴⁶ Παράκληση των διευθυντών της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής στις 3 (15) Αυγούστου 1820 προς τον Α. Φ. Λανζερόν, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, φ. 5608, φ. 10. Υπάρχουν και πιο συγκεκριμένα στοιχεία για την προσέλευση από το εξωτερικό νέων Ελλήνων για να εκπαιδευτούν στην Ελληνική Εμπορική Σχολή. Έτσι, ο καταγόμενος από τα Ιωάννινα έμπορος από την Κωνσταντινούπολη Κυριάκος Τριανταφύλλης Μπετσακτσί το καλοκαίρι του 1817 έλαβε από το ρωσικό προξενείο στο Βουκουρέστι διαβατήριο, για να συνοδεύσει στην Οδησό για τη «φοίτηση σε εδρεύον εκεί ινστιτούτο» τον ανήλικο γιο του Νικόλαο (ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Βουκουρέστι, 1817, φ. 89, φύλλα 69-70. Κατάλογος διαβατηρίων που εκδόθηκαν από το γενικό πρόξενο Πίνι από τις 23 Ιουνίου έως τις 10 Ιουλίου 1817).

⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁸ «Mémoire du prince Nicolas Ypsilanti», p. 51-52.

⁴⁹ Για τους Ι. Μακρή και Γ. Λασσάνη υπάρχουν ειδικές έρευνες. Βλέπε Β. Σκουβαράς, Ο Φιλικός και δάσκαλος Ιωάννης Γ. Μακρής, «Εισ μνήμην Κ. Αμάντου. 1874-1960». Α. Καμαριανού-Τσιοράν, Ο επιφανής Φιλικός Γεώργιος Λασσάνης, «Επιθεώρηση Τέχνης», τεύχος 122-123 (1965).

γός, γεννήθηκε το 1793 στην Κοζάνη της Μακεδονίας. Νεαρός ακόμα εγκατέλειψε την πατρίδα του και μετανάστευσε στην Πέστη για να σωθεί από την τυραννία του Αλή πασά. Εκεί ο νεαρός Λασσάνης εργάστηκε για κάποιο διάστημα στον πλούσιο έμπορο Ν. Τακιάδη. Ωστόσο, δεν επιθυμούσε να ασχοληθεί με το εμπόριο. Ονειρευόταν να σπουδάσει και να διδάξει σε άλλους ανθρώπους, προσπάθησε να δώσει όλες του τις δυνάμεις στην υπόθεση της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Εγκαταλείποντας την Πέστη, αναχώρησε για τη Λειψία, όπου εισήχθη στο πανεπιστήμιο. Μετά το τέλος των σπουδών του επέστρεψε στη Βουδαπέστη, απ' όπου έφυγε για τη Ρωσία. Στις 21 Δεκεμβρίου του 1817 (2 Ιανουαρίου 1818), μέσω των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, αφού έλαβε από το γενικό πρόξενο της Ρωσίας Α. Α. Πίνι στο Βουκουρέστι διαβατήριο διαρκείας τριών μηνών για τη «διαδρομή μέχρι το Κισνόβι», στις 31 Δεκεμβρίου 1817 (12 Ιανουαρίου 1818) έφτασε στην υγειονομική ζώνη απομόνωσης του Σουλινά. Ο Λασσάνης, υπομένοντας την περίοδο της υγειονομικής απομόνωσης, στις 16 (28) Ιανουαρίου 1818 αναχώρησε για το Κισνόβι⁵⁰. Από εδώ, έχοντας βρει ένα συνοδοιπόρο, τον Αναστάσιο Παπατσούλοφ, στις 29 Ιανουαρίου (10 Φεβρουαρίου) 1818 έφυγε για τη Μόσχα⁵¹.

Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για το σκοπό του ταξιδιού του στη Ρωσία. Οι βιογράφοι του υποθέτουν ότι δε μετανάστευσε στη Ρωσία με σκοπό να αποκτήσει περιουσία, αλλά με κάποια εθνικο-πατριωτική αποστολή⁵². Αυτή η υπόθεση είναι η πιο αληθοφανής. Αυτός ο νέος άνθρωπος, ο οποίος απέκτησε πανεπιστημιακή μόρφωση, είναι φυσικό να επιθυμούσε να συνεισφέρει στην υπόθεση της διάδοσης του Διαφωτισμού μεταξύ των Ελλήνων. Οι ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας παρείχαν πολύ ευνοϊκές συνθήκες για τέτοιου είδους δραστηριότητα. Οι κοινότητες αυτές ήκμαζαν, είχαν εθνική αυτοσυνείδηση, προσπαθούσαν να οργανώσουν ελληνικά σχολεία, στα οποία, όμως, δεν αρκούσαν οι

⁵⁰ Αναφορά του διοικητή της υγειονομικής ζώνης απομόνωσης του Σουλινά αντισυνταγματάρχη Σαφίροφ προς τον κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζη στις 31 Ιανουαρίου (12 Φεβρουαρίου) 1818, ΚΚΑΔΜ, Α. 17, Απογραφή, 1, Φ. 106, φύλλα 3-4.

⁵¹ Αναφορά του διοικητή της αστυνομίας του Κισνοβίου αντισυνταγματάρχη Τουμάνοφ προς τον Κ. Α. Κατακάζη στις 8 (20) Φεβρουαρίου 1818, στο ίδιο, φύλλο 7.

⁵² Βλέπε Α. Καμαριανού-Τσιοράν, Ο επιφανής φιλικός Γεώργιος Λασσάνης, σ. 132-133.

εξειδικευμένοι παιδαγωγοί. Γι' αυτό ο Έλληνας διανοούμενος, ο οποίος έλαβε μόρφωση σε πανεπιστήμιο της Ευρώπης, ήλπιζε πως θα έβρισκε εργασία ως δάσκαλος στη Ρωσία. Εκτός αυτού, οι πλούσιοι και πατριωτικών φρονημάτων Έλληνες έμποροι στη Ρωσία μπορούσαν να προσφέρουν υλική βοήθεια στην υπόθεση της οργάνωσης σχολείων στην ίδια την Ελλάδα. Πιθανόν, ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, ο Λασσάνης να έφτασε μέχρι τα βάθη της Ρωσίας. Εν πάση περιπτώσει, η επιστολή του από τη Μόσχα στις 20 Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1818 προς το φίλο του Παπαλαζάρου στην Πέστη ήταν αφιερωμένη εξ ολοκλήρου στη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Ο Λασσάνης καλούσε τους πλούσιους συμπατριώτες του να θυσιάσουν χρήματα για το γενικό καλό, ακολουθώντας το παράδειγμα των «αληθινών» και υπάκουων γιών της πατρίδας, των αδελφών Ζωσιμάδων⁵³.

Υπέρ των εθνικοπατριωτικών σκοπών του ταξιδιού του Λασσάνη στη Ρωσία συνηγορεί και η μαρτυρία του έμπορου Σταύρου Δήμου από το Κισνόβι. Ο τελευταίος ανέφερε κατά την ανάκρισή του στην αστυνομία πως στη Μόσχα «ο Λασσάνης ταξίδεψε για να ιδρύσει δήθεν ελληνική σχολή»⁵⁴. Ωστόσο, η αστυνομία του Κισνοβίου δεν ενδιαφερόταν για τα σχέδια του Λασσάνη αναφορικά με την οργάνωση ελληνικών σχολείων. Ο Λασσάνης δεν ήταν απλώς ένθερμος οπαδός του Διαφωτισμού. Γι' αυτόν η διάδοσή του στην Ελλάδα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τον επαναστατικό αγώνα για την απελευθέρωση. Πριν από τον ερχομό του στη Ρωσία, ακόμα και αν δεν ήταν μέλος τυπικά της Φιλικής Εταιρείας, γνώριζε για την ύπαρξή της. Ο Ν. Υψηλάντης ονομάζει το Λασσάνη «μαθητή» του Ν. Γαλάτη⁵⁵. Ωστόσο, ο Λασσάνης θα μπορούσε να γνωριστεί με το Γαλάτη μόνο το 1817 ή κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του Γαλάτη στην Αυστρία, ή κατά τη διάρκεια της παραμονής του ίδιου του Λασσάνη στη Βλαχία ή στη Μολδαβία.

Για τις σχέσεις του Λασσάνη με το Γαλάτη, κατά τα φαινόμενα, είχε ενημερωθεί και ο Ρώσος γενικός πρόξενος στο Βουκουρέστι Πίνι. Εν

⁵³ Ε. α., σ. 133-134.

⁵⁴ Αναφορά του διοικητή της αστυνομίας αντισυνταγματάρχη Τουμάνοφ προς τον κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζη στις 8 (20) Φεβρουαρίου 1818, ΚΚΑΔΜ, Α. 17, Απογραφή 1, Φ. 106, Φύλλο 7.

⁵⁵ «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 37.

πάση περιπτώσει, εκδίδοντας στις 21 Δεκεμβρίου 1817 (2 Ιανουαρίου 1818) διαβατήριο στο Γ. Λασσάνη για το ταξίδι του στη Ρωσία, εκείνος μετά από μερικές εβδομάδες έσπευσε να ενημερώσει το διοικητή της υγειονομικής ζώνης απομόνωσης του Σουλινά αντισυνταγματάρχη Σαφίροφ και τον κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζη ότι ο Λασσάνης αναχώρησε για «ρωσικούς τόπους με κακές προθέσεις»⁵⁶. Ωστόσο, ο Λασσάνης είχε ήδη φύγει από το Κισνόβι για τη Μόσχα.

Πιθανόν, το ταξίδι του στη Μόσχα να είχε σχέση με κάποια μυστική αποστολή που του είχε αναθέσει ο Γαλάτης. Η υπόθεση αυτή εδράζεται στους εξής λόγους: Στη Μόσχα ο Λασσάνης είχε στενή επικοινωνία με τον Πεντεδέκα, ο οποίος τον στρατολόγησε και τυπικά στη Φιλική Εταιρεία την 1η (13η) Μαρτίου 1818⁵⁷. Ο ίδιος ο Πεντεδέκα στρατολογήθηκε κάποτε στη μυστική οργάνωση από το Γαλάτη, με τον οποίο, όπως φαίνεται, τηρούσε και αργότερα φιλικές σχέσεις.

Στη Μόσχα ο Λασσάνης παρέμεινε περίπου 6 μήνες. Δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία για τις ασχολίες του αυτή την περίοδο και γι' αυτό αναγκαζόμαστε να περιοριστούμε απλώς σε υποθέσεις. Το χειμώνα και την άνοιξη του 1818, κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί, υπήρχαν στη Μόσχα περισσότεροι δραστήριοι Φιλικοί, απ' ό,τι στην Οδησσό, την Κωνσταντινούπολη ή το Βουκουρέστι. Εκτός από τον Πεντεδέκα, τον Ι. Φαρμάκη, το μέλος της «Ανώτατης Αρχής» Α. Κομιζόπουλο, ο Λασσάνης έπρεπε να είχε προλάβει στη Μόσχα τον Αναγνώσταρά και τους μαχητικούς συντρόφους του. Είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι αυτοί οι ηρωικοί επαναστάτες και οι θερμοί πατριώτες, ευρισκόμενοι μακριά από την πατρίδα, δε συζήτησαν για τη θέση της, όπως και για τα επαναστατικά τους σχέδια. Όλοι αυτοί προσπαθούσαν το συντομότερο να συμμετάσχουν προσωπικά στην επαναστατική προπαγάνδα στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Όπως ήδη είπαμε, την άνοιξη του 1818 οι Αναγνώσταράς, Χρυσό-

⁵⁶ Έγγραφο του Κ. Α. Κατακάζη προς το Σαφίροφ, 2 (14) Φεβρουαρίου 1818, ΚΚΑΔΜ, Α. 17, Απογραφή, ενιαίο αρχείο 106, Φύλλα 1-2.

⁵⁷ Β. Μέξα, Οι Φιλικοί, σ. 6. Πιθανόν να στρατολογήθηκε νωρίτερα από το Γαλάτη. Ωστόσο, ο Γαλάτης στρατολογούσε στην οργάνωση, χωρίς να τηρεί τους καθορισμένους κανόνες εισόδου σ' αυτήν. Γι' αυτό, συχνά στρατολογούνταν εκ νέου στη Φιλική Εταιρεία από άλλους κατηχητές και αυτή τη φορά με όλους τους κανόνες εισόδου.

σπάθης, Δημητρόπουλος, Φαρμάκης και Πεντεδέκα αναχώρησαν από τη Μόσχα για την Κωνσταντινούπολη, όπου αποτέλεσαν τον πυρήνα της ομάδας των Φιλικών «αποστόλων». Σύμφωνα με όλα τα στοιχεία, σ' αυτή την ομάδα έπρεπε να συμμετάσχει και ο Λασσάνης. Το Σεπτέμβριο του 1818 βρέθηκε στην Οδησό, προτιθέμενος από εκεί να κατευθυνθεί προς την Ελλάδα⁵⁸. Όμως, από άγνωστες αιτίες η αναχώρησή του καθυστέρησε και παρέμεινε στην Οδησό γύρω στα δυο χρόνια. Ο ένθερμος πατριωτισμός, το εύρος των γνώσεων, ο ενθουσιασμός και η νεανική ενέργεια του Λασσάνη τον κατέστησαν έναν από τους ηγέτες των Φιλικών της Οδησού. Χάρη στην ακαταπρόκλητη προπαγανδιστική δράση του ίδιου και των βοηθών του ο ολιγομελής πυρήνας της Φιλικής Εταιρείας κατόρθωσε να επιδράσει ιδεολογικά σε σημαντικό βαθμό σ' όλο τον ελληνικό πληθυσμό της πόλης και ιδιαίτερα στη νεολαία.

Σπουδαίο ρόλο έπαιξε στην προπαγάνδα των επαναστατικών-πατριωτικών ιδεών το ελληνικό θέατρο της Οδησού. Ο ερασιτεχνικός ελληνικός θίασος εμφανίστηκε στην Οδησό γύρω στο 1814⁵⁹. Ωστόσο, η άνθηση του ελληνικού θεάτρου της Οδησού άρχισε το 1817, που δικαίως συνδέεται από τους ερευνητές με τις προθέσεις των Φιλικών να αξιοποιηθεί το βήμα του θεάτρου για την πατριωτική διαπαιδαγώγηση των συμπατριωτών τους⁶⁰. Ο ερασιτεχνικός θίασος αποτελούνταν από μαθητές της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής. Τους γυναικείους ρόλους υποδύονταν στην ελληνική γλώσσα η Μαρασέφσκαγια, ηθοποιός του τοπικού θεάτρου. Το ρεπερτόριο του ελληνικού θιάσου αποτελούνταν από μεταφρασμένα και πρωτότυπα θεατρικά έργα με θέματα από την αρχαία ελληνική ιστορία. Ανέβηκαν επίσης έργα του Βολτέρου, όπως ο «Μωάμεθ» και ο «Θάνατος του Καίσαρα».

Όλα αυτά τα θεατρικά έργα θύμιζαν στους θεατές τη λάμψη και το μεγαλείο της «Αρχαίας Ελλάδας», τους ξυπνούσαν την αγάπη για την ελευθερία και το μίσος προς την τυραννία. Από τη σκηνή του ελληνικού θεάτρου της Οδησού ηχούσαν ηχηρά πολιτικά μηνύματα. Για παράδειγμα, ο σύγχρονος Έλληνας δραματουργός Ν. Πίκκολο έβαζε στα χείλη του Δημοσθένη στο ομώνυμο θεατρικό έργο τα παρακάτω λόγια:

⁵⁸ Ερμής ο Λόγιος, 1819, Νο 9, σ. 360.

⁵⁹ Ερμής ο Λόγιος, 1817, Νο 23-24, σ. 606.

⁶⁰ Γ. Ζωίδη, Το θέατρο της Φιλικής Εταιρείας. [x.τ.], 1964, σ. 17-18.

«Εκείνος, ο οποίος θέλει να είναι άνθρωπος, πρέπει πρωτίστως να είναι πολίτης»⁶¹.

Οι φιλελεύθερες ιδέες ηχούσαν με μεγάλη δύναμη στα θεατρικά έργα του Λασσάνη. Ο Λασσάνης έγραψε ειδικά για το ελληνικό θέατρο της Οδησού δυο θεατρικά έργα: «Αρμόδιος και Αριστογείτων» και «Ελλάδα και ξένος». Το πρώτο από αυτά, στη βάση του σεναρίου του οποίου τέθηκε το επεισόδιο από την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, υμνούσε τους δυο ακώριστους φίλους, τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα, οι οποίοι αγωνίστηκαν με θάρρος εναντίον της τυραννίας. Ωστόσο, το μίσος του δραματουργού προς την τουρκική καταπίεση, η θερμή αγάπη του προς την ταπεινωμένη και δεινοπαθούσα Ελλάδα εμφανίστηκαν ιδιαίτερα έντονα στο θεατρικό έργο «Ελλάδα και ξένος». Το σενάριο του θεατρικού έργου δεν είναι δύσκολο: Ένας Ρώσος ταξιδιώτης, οπαδός και θαυμαστής του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ταξιδεύει ανά την Ελλάδα. Σ' ένα έρημο μέρος συναντά μια γυναίκα με αλυσίδες, με λυτά μαλλιά, γεμάτη πληγές. Η γυναίκα αυτή συμβολίζει την Ελλάδα, τα βάσανά της και τις δυστυχίες της κάτω από τον ξένο ζυγό. Η Ελλάδα διηγείται στον ξένο ταξιδιώτη για τη δύσκολη θέση της και για τις αιτίες της δυστυχίας της. Με πίκρα μιλά για τις εσωτερικές διχόνοιες που την οδήγησαν στην άθλια αυτή κατάσταση και συμβουλεύει τους Έλληνες να ξεχάσουν τις φιλονικίες και να ενωθούν με τους δεσμούς της αδελφосύνης.

Με τα χείλη της Ελλάδας δε μιλούσε με τους θεατές απλώς ένας πεισμένος πατριώτης, αλλά και ένας δραστήριος οπαδός της μυστικής οργάνωσης που είχε ήδη αρχίσει την προετοιμασία για την κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας. Η Ελλάδα, κάνοντας σαφή νύξη για εκείνους τους επαναστάτες που είχαν εργαστεί γ' αυτό τον ευγενικό σκοπό, διηγείται με υπερηφάνεια στον ταξιδιώτη για τα παιδιά της, τα οποία προσπαθούν με κάθε τρόπο να ελαφρύνουν τις δυστυχίες της μητέρας τους: *«Αυτοί αγωνίζονται, ώστε να με αναστήσουν στη ζωή, να μου φορέσουν και πάλι την λαμπερή φημισμένη μου ενδυμασία».*

Η ιδεολογία των Ελλήνων αστών επαναστατών συμπεριλάμβανε, όπως είναι γνωστό, ως συστατικό της στοιχείο τη θέση ότι οι Έλληνες στον αγώνα για την απελευθέρωση έπρεπε να υπολογίζουν πρωτίστως στις ίδιες τους τις δυνάμεις. Και η ιδέα αυτή βρήκε επίσης την αντανάκλασή

⁶¹ Ε. α., σ. 22.

της στο θεατρικό έργο του Λασσάνη. Με τα λόγια της Ελλάδας έπειθε τους συμπατριώτες του να στηρίζονται μόνο στον εαυτό τους και όχι στις ξένες δυνάμεις, καθώς «ο ξένος δεν θα βοηθήσει ποτέ τον ξένο, εάν δεν υπολογίζει να αποκτήσει απ' αυτόν μεγάλο όφελος»⁶².

Αυτά τα πατριωτικά λόγια που ακούστηκαν από τη σκηνή προκάλεσαν τεράστια εντύπωση στους θεατές. Ένας Έλληνας που ήταν περαστικός από την Οδησό και ο οποίος παρακολούθησε την πρεμιέρα του θεατρικού έργου «Η Ελλάδα και ο ξένος» (ανέβηκε στις 15 (27) Φεβρουαρίου 1819), σε επιστολή προς ένα φίλο του στη Βιέννη περιέγραψε με πολύ μεγάλη συγκίνηση τα συναισθήματα των θεατών του θεάτρου, αλλά και τα προσωπικά του: «Σε διαβεβαιώ ότι ούτε εγώ, ούτε και εσύ δεν είδαμε ποτέ τόσο συγκινημένους θεατές. Τα μάτια όλων ήταν μόνιμα πλημμυρισμένα με καυτά δάκρυα, ακούγονταν δυνατοί αναστεναγμοί, ο καθένας άκουγε τη φωνή της καρδιάς του, η οποία συμφωνούσε απόλυτα με αυτά που λέγονταν... Πόσο ευτυχείς θεωρούσα τους κατοίκους της Οδησού! Πόσο επιθυμούσα, ώστε και οι συμπατριώτες μας που ζουν σε άλλες πόλεις να μιμηθούν το παράδειγμά τους με υπέροχες θεατρικές παραστάσεις»⁶³.

Οι Έλληνες της Οδησού, ιδιαίτερα η νεολαία, δημιούργησαν με το θέατρό τους μια καλή πατριωτική παρακαταθήκη. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ηθοποιοί του θεάτρου και πολλοί από τους θεατές κατατάχτηκαν εθελοντές στο στρατό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και σχημάτισαν τη ραχοκοκαλιά του επίλεκτου τμήματός της, του «Ιερού Λόχου». Στην ιστορία του παγκόσμιου θεάτρου δεν μπορούμε να βρούμε και τόσα πολλά παραδείγματα στα οποία η τέχνη να επιτελεί με τόσο μεγάλη επιτυχία και αποτελεσματικότητα το καθήκον της πατριωτικής διαπαιδαγώγησης των ευρέων μαζών, να παρέχει τόσο άμεση βοήθεια στον αγώνα για την ελευθερία. Σ' αυτό το έργο ήταν μεγάλη η συμβολή του Γ. Λασσάνη, ο οποίος ως συγγραφέας, σκηνοθέτης και ηθοποιός πρόσφερε πολλές δυνάμεις και ενέργεια στο ελληνικό θέατρο της Οδησού.

Ο Λασσάνης και ως παιδαγωγός έκανε πολλά για την πατριωτική διαπαιδαγώγηση της ελληνικής νεολαίας της Οδησού. Στις αρχές του 1820 δίδασκε σε δυο τάξεις στην Ελληνική Εμπορική Σχολή. Οι συγκινητικές και λαμπρές διαλέξεις του ξυπνούσαν στους μαθητές, μεταξύ των οποίων

⁶² Α. Καμαριανού-Τσιοράν, Ο επιφανής φιλικός Γεώργιος Λασσάνης, σ. 137.

⁶³ Ερμής ο Λόγιος, 1819, Νο 9, σ. 360.

δε βρίσκονταν μόνο Έλληνες, αλλά και Ρώσοι, Ιταλοί, Γάλλοι, Βλάχοι, Μολδαβοί, την αγάπη για την ελευθερία και τα υψηλά πολιτικά ιδανικά. Ο Λασσάνης στην παιδαγωγική του δραστηριότητα επέδειξε φιλομάθεια, ήταν δημιουργικό πνεύμα. Από τους Έλληνες παιδαγωγούς εφάρμοσε πρώτος στην εκπαίδευση τη μέθοδο Λάνκαστερ. Φρόντισε να εφοδιαστούν οι μαθητές του με καλά εγχειρίδια. Μαζί με το συνάδελφό του Γ. Γεννάδιο κατάρτισε ένα γενικό εκπαιδευτικό βοήθημα, τη «Στοιχειώδη εγκυκλοπαίδεια» που εκδόθηκε κατά τα έτη 1819-1821 στη Μόσχα στη νέα ελληνική γλώσσα⁶⁴.

Η ίδρυση της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής και η δραστηριότητα του ελληνικού θεάτρου κατέστησαν την Οδησσό ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα της ελληνικής αναγέννησης. Οι Έλληνες της Οδησσού ενδιαφέρονταν έντονα για τα εθνικά προβλήματα. Ορισμένοι ήταν συνδρομητές του εθνικοπατριωτικού περιοδικού Ερμής ο Λόγιος, που εκδιδόταν στη Βιέννη. Τα ονόματα των Ελλήνων της Οδησσού μπορεί να τα συναντήσει κανείς στους καταλόγους και άλλων πατριωτικών εκδόσεων. Στην Οδησσό διεξαγόταν ζωηρή συζήτηση και όσον αφορά το ζήτημα της γλωσσικής μεταρρύθμισης, που ανησυχούσε τότε όλη την ελληνική κοινωνία. Οι ανάγκες της πολιτιστικής ζωής της ελληνικής κοινωνίας της Οδησσού καθιστούσαν επιτακτικό το καθήκον δημιουργίας δικής τους τυπογραφίας. Οι Έλληνες της πόλης κατόρθωσαν όσον αφορά αυτό το ζήτημα να επιτύχουν θετική απόφαση από το συμβούλιο των υπουργών, που επικυρώθηκε από τον Αλέξανδρο Α'. Άρχισε η προετοιμασία για το άνοιγμα του τυπογραφείου. Το Σεπτέμβριο του 1818 ο Λασσάνης πληροφορούσε το φίλο του Τακιάδη για το άνοιγμα τυπογραφείου στην Οδησσό, όπου θα τυπώνονταν βιβλία χρήσιμα για την πρόοδο του ελληνικού έθνους⁶⁵. Ωστόσο, το τυπογραφείο αυτό, λόγω μιας σειράς αιτιών, δε λειτούργησε πριν την έναρξη της εξέγερσης του 1821⁶⁶.

Μιμήθηκαν το παράδειγμα των Ελλήνων της Οδησσού και άλλες ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας. Μεταξύ των Ελλήνων μεταναστών στη

⁶⁴ Α. Καμαριανού-Τσιοράν, Ο επιφανής φιλικός Γεώργιος Λασσάνης, σ. 135-136.

⁶⁵ Ε. α., σ. 136.

⁶⁶ Στο έργο μας Φιλική Εταιρεία (Γ. Α. Αρς, Η μουσική οργάνωση Φιλική Εταιρεία, Μόσχα 1965, σελ. 69) αναφέρεται ότι το ελληνικό τυπογραφείο στην Οδησσό ιδρύθηκε το 1819. Στην πραγματικότητα το ελληνικό τυπογραφείο της Οδησσού άρχισε να λειτουργεί στις αρχές της δεκαετίας του '30 του 19ου αιώνα.

Ρωσία ήταν έκδηλη μια εθνική ανάταση, αναπύχθηκε η κοινωνική τους δράση. Οι Έλληνες άνοιξαν νέα ελληνικά σχολεία στη Ρωσία. Συμμετείχαν ενεργά στη συλλογή πόρων για τις ανάγκες του Διαφωτισμού στην ίδια την Ελλάδα. Επίσης και στη Νίζνα ιδρύθηκε το 1817 ελληνική σχολή. Με πρωτοβουλία του δήμαρχου Στέφανου Μπούμπα συγκεντρώθηκαν από τους κατοίκους της Νίζνα για τη σχολή 84.000 ρούβλια σε χαρτονομίσματα⁶⁷. Τότε μάλιστα οι Έλληνες της Νίζνα ίδρυσαν βιβλιοθήκη και νοσοκομείο⁶⁸. Αυτή η εθνική ανάταση άγγιξε επίσης και την κοινότητα της Μαριούπολης, η οποία, λόγω της προέλευσής⁶⁹ και των ασχολιών της, ήταν απομονωμένη από τις άλλες ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας. Το γεγονός ότι οι Έλληνες της Μαριούπολης άρχισαν να εκδηλώνουν ενδιαφέρον για τον ελληνικό εθνικό πολιτισμό και τη μόρφωση οφείλεται στον Καποδίστρια.

Ο βιογράφος του Καποδίστρια Α. Παπαδόπουλος-Βρετός διηγείται την εξής ιστορία: Το 1818 οι εκπρόσωποι των Ελλήνων της Μαριούπολης αναχώρησαν για την Πετρούπολη για να προσφέρουν στον Καποδίστρια χρήματα ως ευγνωμοσύνη, επειδή πέτυχε γι' αυτούς από τον τσάρο προνόμια στο εμπόριο σιτηρών, που τους απέφερε τεράστια κέρδη. Ο Καποδίστριας, παρατηρώντας ότι οι εκπρόσωποι μιλούσαν ρωσικά, τους ρώτησε εάν είχαν καλό δάσκαλο της ελληνικής γλώσσας. Εκείνοι απάντησαν αρνητικά. Τότε ο Καποδίστριας δήλωσε ότι συμφωνούσε να πάρει τα χρήματα με τον όρο ότι θα κατετίθεντο για πάντα στην τράπεζα και οι τόκοι από αυτά θα χρησιμοποιούνταν για την εκμίσθωση δασκάλου ελληνικής γλώσσας, ο οποίος θα δίδασκε ελληνικά τους Μαριουπολίτες, «*καθώς είναι ντροπή να είσαι Έλληνας και να μην γνωρίζεις την μητρική σου γλώσσα*»⁷⁰.

Η ιστορία αυτή βασιίζεται σε πραγματικό γεγονός, αλλά, βέβαια, δεν παρατίθεται με ακρίβεια από τον Παπαδόπουλο-Βρετό. Το τι συνέβη στην πραγματικότητα φαίνεται από την επιστολή του επιτετραμμένου της κοινότητας των Ελλήνων της Μαριούπολης Χριστόφορου Καρτικάιλο

⁶⁷ Ν. Κ. Στοροζέφσκι, Οι Έλληνες της Νίζνα, Κίεβο, 1863, σελ. 22.

⁶⁸ Ερμής ο Λόγιος, 1819, Ν 18, σ. 750.

⁶⁹ Βλέπε κεφάλαιο τρίτο της παρούσης εργασίας.

⁷⁰ Α. Papadopoulos-Vretos, Mémoires biographiques historiques sur le président de la Grèce le comte Jean Capodistrias, t. I. Paris, 1837, p. 35-36.

προς τον Ι. Καποδίστρια στις 9 (21) Ιουνίου 1817⁷¹. Το 1816 ή το 1817 (και όχι το 1818, όπως εσφαλμένα ισχυρίζεται ο Παπαδόπουλος-Βρετός), όταν στην επιτροπή των υπουργών αποφασιζόταν το ζήτημα των εκτάσεων γης των Ελλήνων της Μαριούπολης⁷², εκείνοι αποφάσισαν ως ένδειξη ευγνωμοσύνης *«δια την επανειλημμένως αποδεδειγμένη εκ μέρους της εκλαμπρότητός Σας αρρωγήν και την σταθεράν εύνοιαν προς την κοινότητα των μαριουπολιτών Ελλήνων»* να προσφέρουν προς όφελός του ή στη διάθεσή του χίλια τσέιβερτ⁷³ σιτηρών. Εκείνος συμφώνησε, θέτοντας ως όρο *«η ως άνω εισφορά μπορεί να γίνει αποδεκτή και να κεφαλαιοποιηθεί, ώστε να χρησιμοποιηθεί δια την ίδρυσιν σχολής εν τη ημετέρα κοινότητι, κατόπιν σχετικής υμετέρας αποφάσεως»*.

Μετά από μερικούς μήνες ο Ι. Καποδίστριας πήρε από τους Έλληνες της Μαριούπολης 30.000 ρούβλια. Ο Καποδίστριας, απευθυνόμενος με επιστολή προς τον τραπεζίτη Καλέρντζι στις 20 Δεκεμβρίου 1817 (1 Ιανουαρίου 1818), τον παρακαλούσε να αναλάβει τη διαχείριση αυτού του ποσού, το οποίο προοριζόταν για τα έξοδα διαβίωσης και για τη διαπαιδαγώγηση των *«νέων συμπατριωτών μας»*, μέχρις ότου ο Καποδίστριας να επιτύχει να ενοποιήσει σ' αυτό το κεφάλαιο και τις δωρεές, τις οποίες συγκέντρωνε για τον ίδιο σκοπό⁷⁴. Δυστυχώς, λόγω έλλειψης άλλων εγγράφων είναι δύσκολο να πούμε με σιγουριά εάν αυτά τα χρήματα χρησιμοποιήθηκαν για την ίδρυση ελληνικής σχολής στη Μαριούπολη ή εάν ο Καποδίστριας χρησιμοποίησε τα μέσα που είχαν θέσει στη διάθεσή του οι Έλληνες της Μαριούπολης για τις ανάγκες της εθνικής διαφωτιστικής *«Φιλομούσου Εταιρείας»*, την οποία καθοδηγούσε. Εν πάση περιπτώσει, τα έγγραφα των ρωσικών αρχείων μάς επιτρέπουν να εξακριβώσουμε ότι ο Καποδίστριας δε φρόνιζε απλώς για τη διάδοση του Διαφωτισμού στην ίδια την Ελλάδα, αλλά θεωρούσε ως πατριωτικό του χρέος να βοηθά με κάθε τρόπο στην ανάπτυξη του εθνικού πολιτισμού του ελληνικού πληθυσμού της Ρωσίας⁷⁵. Αξιοποιώντας τη θέση του και

⁷¹ ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, ΙΙΙ-23, 1817, Φ. 17, Φύλλα 1-2.

⁷² Βλέπε το κεφάλαιο ΙΙΙ της παρούσης εργασίας.

⁷³ Τσέιβερτ - παλαιά ρωσική μονάδα ογκομέτρησης κοκκιωδών σωμάτων, ίση με περίπου 210 λίτρα.

⁷⁴ ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, ΙΙΙ-23, 1817, Φ. 17, Φύλλο 11.

⁷⁵ Το ενδιαφέρον του Καποδίστρια γι' αυτά τα ζητήματα δηλώνει και η επιστολή του από τις 5 (17) Νοεμβρίου 1817, στην οποία ζητούσε από τον Περισιάνη να τον πληροφορήσει περί της κατάστασης των ελληνικών σχολείων στη Ρωσία. Βλέπε

την επιρροή του στους κυβερνητικούς κύκλους, προσπαθούσε να διευκολύνει τις επαχθείς περιπλανήσεις σε αίθουσες υποδοχής υπουργείων και γραφεία των συμπατριωτών του που κατέφταναν στην πρωτεύουσα για να διευθετήσουν σχολικές και άλλες υποθέσεις.

Οι σχέσεις του με τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο μετά την επίσκεψή του στην Οδησό το Μάιο του 1818. Ο Καποδίστριας συμμετείχε τότε στην ακολουθία του τσάρου που πραγματοποιούσε επίσημη επίσκεψη στις νότιες επαρχίες της Ρωσίας. Μπορούμε να φανταστούμε τι αγωνία και ενθουσιασμός κυρίευσαν τους Έλληνες της Οδησσού, όταν έμαθαν για την επικείμενη άφιξη στην πόλη του ξακουστού συμπατριώτη τους. Στον Καποδίστρια παραχωρήθηκε ένα πολυτελές διαμέρισμα στην οικία ενός από τους πιο πλούσιους Έλληνες εμπόρους της Οδησσού, του Θεόδωρου Σεραφινού⁷⁶. Ο Καποδίστριας συναντήθηκε τότε πολλές φορές με τους Έλληνες κατοίκους της πόλης. Την παραμονή του στην Οδησό οι τοπικοί Έλληνες τη χρησιμοποίησαν για να εξασφαλίσουν την υποστήριξή του στη λύση διαφόρων κοινωνικών και προσωπικών υποθέσεων. «Όλοι εμείς Σας επιβαρύνουμε με τις κοινές υποθέσεις του έθνους» έγραφε ο πλούσιος έμπορος Ιωάννης Αμβροσίου από την Οδησό στον Καποδίστρια μερικές ημέρες μετά την αναχώρησή του από την πόλη. Σ' αυτή την επιστολή ο Αμβροσίου εξέθεσε και τις προσωπικές του παρακλήσεις. Ζητούσε εκ μέρους του πλοιοκτήτη της Ύδρας Γεωργίου Κουνιουριώτη, με τον οποίο τον συνέδεαν επιχειρηματικοί δεσμοί, τη θέση του τοπικού Ρώσου πρόξενου σ' αυτό το νησί, ενώ για τον εαυτό του κάποιο παράσημο ή τιμητικό αξίωμα για την κοινωνική του δραστηριότητα⁷⁷.

Ο Καποδίστριας έδωσε μεγάλη προσοχή στις πολυάριθμες παρακλήσεις και επιθυμίες των συμπατριωτών του. Υποστήριζε διαρκώς ενώπιον του τσάρου τα συμφέροντα των ελληνικών κοινοτήτων. Επωφελούμενος από το ταξίδι με τον Αλέξανδρο Α' το 1818 στο νότο της Ρωσίας, έστρεψε την προσοχή του τσάρου στην κατάσταση των τοπικών ελληνικών κοινο-

στο ίδιο, Φύλλο 9. Ο Ι. Ε. Περισάνης ήταν Έλληνας που έφτασε στη Ρωσία με την ακολουθία του Κωνσταντίνου Υψηλάντη. Από το 1816 βρισκόταν σε διπλωματική υπηρεσία.

⁷⁶ Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, 7 (19) Απριλίου 1818, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 5389, Φύλλο 14.

⁷⁷ Επιστολή του Ι. Αμβροσίου προς τον Ι. Καποδίστρια, 11 (23) Μαΐου 1818 (νέα ελληνική γλώσσα), ΑΕΠΡΑ, Α. Κεντρικό αρχείο, III-5, 1818, φ. 4, φύλλα 2-3.

τήτων και συνέβαλε στη λύση των άμεσων αναγκών. Όπως φαίνεται, τότε οι Έλληνες της Μπαλακλάβας με τη βοήθεια του Καποδίστρια πέτυχαν ορισμένες διευκολύνσεις. Ο Αλέξανδρος Α', μετά την επιστροφή του από την Κριμαία, με διαταγή του από τις 25 Αυγούστου (6 Σεπτεμβρίου) 1818 διέθεσε στο ελληνικό τάγμα της Μπαλακλάβας περίπου 15.500 εκτάρια γης επιπλέον και έδωσε την άδεια να ανοίξει σχολή στην Μπαλακλάβα για τα παιδιά των κατώτερων αξιωματών του τάγματος⁷⁸.

Η ακαταπόννητη εθνικοπατριωτική δραστηριότητα του Καποδίστρια προσέλκυε ξανά και ξανά την προσοχή της μυστικής οργάνωσης. Στους κύκλους της Φιλικής Εταιρείας διαδόθηκε ευρέως η πεποίθηση ότι αυτός ο Έλληνας πατριώτης, ο οποίος κατείχε τόσο υψηλή θέση στη ρωσική κυβέρνηση, θα βοηθούσε ή ήδη βοηθούσε μυστικά στην πραγματοποίηση των σχεδίων της οργάνωσης για απελευθέρωση.

⁷⁸ Α. Σκαλκόφσκι, Χρονολογική επισκόπηση της ιστορίας της περιοχής του Νοβοροσίσκ, τμήμα II, Οδησός, 1838, σελ. 273.

Η αποστολή του Ξάνθου
Το ζήτημα της ηγεσίας της μυστικής
οργάνωσης

Τα πρώτα τέσσερα έτη της ύπαρξής της η Φιλική Εταιρεία δρούσε μόνο στη Ρωσία και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1818, μετά τη μεταφορά του κεντρικού επιτελείου της μυστικής οργάνωσης στην Κωνσταντινούπολη, εδώ στρατολογήθηκαν πολλοί Έλληνες έμποροι ή καπετάνιοι από εκείνους που ζούσαν μόνιμα ή ήταν περαστικοί από την τουρκική πρωτεύουσα. Η στρατολογία άρχισε μάλιστα και στην Ελλάδα από τον επόμενο μήνα του ίδιου έτους, ενώ είχε προηγηθεί συγκεκριμένο προκαταρκτικό έργο. Για να δοθεί στη στρατολογία πιο οργανωμένος και στοχευμένος χαρακτήρας, όπως ήδη αναφέραμε, με πρωτοβουλία του Σκουφά δημιουργήθηκε ένας νέος κρίκος στη δομή της μυστικής οργάνωσης, οι λεγόμενοι «*απόστολοι*». Η εισαγωγή του «*συστήματος των αποστόλων*» αποτέλεσε την τελευταία συνεισφορά του Σκουφά στη δραστηριότητα της μυστικής οργάνωσης. Στις 31 Ιουλίου (12 Αυγούστου) του 1818 ένας από τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας απεβίωσε από καρδιακή νόσο στην Κωνσταντινούπολη σε ηλικία 40 ετών¹. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 1818 οι «*απόστολοι*» άρχισαν ευρεία στρατολογία στην οργάνωση τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες, όπου ζούσαν Έλληνες. Σε σύντομο χρονικό διάστημα ο αριθμός των μελών της Φιλικής Εταιρείας αυξήθηκε σημαντικά.

Το μεγαλύτερο μέρος των νέων Φιλικών το αποτελούσαν έμποροι. Μεταξύ αυτών ήταν επίσης καπετάνιοι των κλεφτών και των αρματολών, μεταξύ των οποίων και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ναυτικοί, δάσκαλοι, γιατροί, φοιτητές και ιερείς. Στην επαναστατική οργάνωση, παράλληλα με τα δημοκρατικά στοιχεία, στρατολογήθηκαν και ορισμένοι αρχιερείς της Εκκλησίας (ο μητροπολίτης Σερρών Χρύσανθος, ο μητροπολίτης Πατρών Γερμανός), κοτζαμπάσηδες από την Πελοπόννησο, ευγενείς από το Ιόνιο (μεταξύ άλλων και ο αδελφός του Ιωάννη Καποδίστρια Βιάρος).

¹ Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηριδῇ, Αθήναι, 1964, σ. 47.

Στις 2 (14) Αυγούστου 1818 κατηχήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και ο κυβερνήτης της Μάνης Πετρόμπεης Μαυρομικάλης². Στα τέλη του 1818 η μυστική οργάνωση απέκτησε οπαδούς προερχόμενους από όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας³.

Στο τέλος του 1818 η ηγετική επιτροπή που ονομαζόταν *Αρχή*, αποτελιζόταν από επτά άτομα: τους Ε. Ξάνθο, Α. Τσακάλωφ, Π. Αναγνωστόπουλο, τον πλούσιο έμπορο από την Κωνσταντινούπολη Π. Σέκερη, τον αδελφό του επίσης έμπορο Α. Σέκερη, τον Α. Κομιζόπουλο έμπορο από τη Μόσχα, τον επιστήμονα και διαφωτιστή Α. Γαζή⁴. Το έργο της *Αρχής* περιβαλλόταν από τη μέγιστη δυνατή μυστικότητα. Δε γνώριζε κανείς ούτε τη σύνθεσή της, εκτός από τα πρόσωπα που την απάρτιζαν, αλλά ούτε και το χώρο στον οποίο έδρευε. Τα απλά μέλη της εταιρείας την ονόμαζαν «*Αόρατη Ανώτατη Αρχή*».

Όσον αφορά αυτό το όργανο, κυκλοφορούσαν διάφορες ερμηνείες και εικασίες. Κατά την πλέον διαδεδομένη άποψη, επικεφαλής ήταν ο Καποδίστριας ή ακόμα και ο ίδιος ο τσάρος. Στη διάδοση αυτής της πλάνης συντέλεσε και το γεγονός ότι κατά την πρώτη περίοδο η τσαρική κυβέρνηση δεν είχε διαμορφώσει ακόμη κάποια συγκεκριμένη σχέση με τη Φιλική Εταιρεία, ενώ παράλληλα έγινε γνωστή η προστασία που πρόσφερε ο Καποδίστριας στο Γαλάτη. Πολύ μεγάλο ρόλο έπαιξε επίσης και η ένταξη στην επαναστατική οργάνωση ορισμένων Ρώσων διπλωματών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ελλήνων ως προς την εθνικότητα.

Μετά το Γ. Λεβέντη και το Γ. Α. Κατακάζη εντάχθηκαν στην εταιρεία

² Β. Μέξα, *Οι Φιλικοί*, Αθήναι, 1937, σ. 12.

³ Εκτός από τους Φαναριώτες, από τους οποίους οι Φιλικοί προσπαθούσαν να κρύψουν την ύπαρξη της επαναστατικής οργάνωσης, λόγω των φιλοτουρκικών διαθέσεων τους. Ο Φαναριώτης Α. Χαντζέρης στα απομνημονεύματά του περί της Φιλικής Εταιρείας έγραφε το 1825 ότι ο «άνωτατος κλήρος» και η ελληνική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης είχαν αποκλειστεί από την «Εταιρεία», δια της εφαρμογής συνωμοτικού συστήματος. (ΡΚΣΙΑ, Α. ΒΟΥΑ, Φ. 873, Φύλλο 8. Handjeri, *Mémoire tress confidentiel*). Εξαιρεση από αυτό τον κανόνα γινόταν για πολύ λίγους (την οικογένεια του Σούτσου, του Μάνου και του Τ. Νέγρη).

⁴ Κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1819 ο Π. Αναγνωστόπουλος στο Βουκουρέστι μύησε στην «Αρχή» το Γ. Λεβέντη και τον αρχιμανδρίτη Γ. Δικαίο (Παπαφλέσσα), ο οποίος έγινε ένας από τους πιο δραστήριους και εμπνευσμένους ηγέτες της οργάνωσης. Το Δεκέμβριο του 1819 στη Μόσχα ο Ε. Ξάνθος και ο Α. Κομιζόπουλος ενέταξαν στους κόλπους της «Αρχής» τον πλούσιο τοπικό έμπορο Ν. Παϊζιμάδη (Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, «Απομνημονεύματα αγωγιστών του 21», Αθήναι, 1956, τ. 9, σ. 149-150).

ο πρόξενος στη Χίο Ν. Μυλωνάς, ο υποπρόξενος στο Γαλάτσι Δ. Αργυρόπουλος⁵, ο γενικός πρόξενος στη Σμύρνη Σ. Γ. Δεστούνης, ο γενικός πρόξενος στην Πελοπόννησο Ι. Βλασόπουλος και ο Ι. Παπαρρηγόπουλος, που υπηρετούσε στο ίδιο προξενείο⁶. Η συμμετοχή Ρώσων πρόξενων στο έργο της ελληνικής μυστικής οργάνωσης ενίσχυε ακόμη περισσότερο την πεποίθηση ότι αυτή συνδεόταν με τη Ρωσία. Την ενίσχυαν ευρέως γνωστά γεγονότα που αφορούσαν τα μεγάλα προνόμια που έχαιραν οι Έλληνες στη Ρωσία, τη μόνιμη προστασία σ' αυτούς εκ μέρους της ρωσικής διπλωματίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ήταν νωπές ακόμη στη μνήμη του λαού οι αναμνήσεις από τους Ρωσοτουρκικούς Πολέμους στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αιώνα, που κατάφεραν δυνατά πλήγματα στους δυνάστες της Ελλάδας.

Άλλωστε, οι λαϊκές μάζες της Ελλάδας, οι οποίες υπέφεραν πολύ από τους ξένους κατακτητές και δε σταμάτησαν ουσιαστικά ποτέ τον αγώνα εναντίον τους, θα ακολουθούσαν σε κάθε περίπτωση τη Φιλική Εταιρεία, είτε είχε την υποστήριξη της Ρωσίας είτε όχι. Διαφορετικά ήταν τα πράγματα με τα ανώτατα κλιμάκια της ελληνικής κοινωνίας, με τους μεγάλους γαιοκτήμονες και τους πλούσιους πλοιοκτήτες. Αυτοί οι κύκλοι, παρά το γεγονός ότι δυσανασχετούσαν με τον τουρκικό ζυγό, φοβούνταν τη λαϊκή εξέγερση. Αυτοί επιθυμούσαν να ελευθερώσουν την Ελλάδα «από τα πάνω» με τη βοήθεια του τσάρου και εναπόθεταν τις σημαντικότερες ελπίδες τους σε ένα νέο ρωσοτουρκικό πόλεμο. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, όταν προσέγγισαν τη Φιλική Εταιρεία τα ανώτερα αυτά στρώματα, έκαναν ό,τι ήταν δυνατόν ούτως ώστε να διευκρινίσουν το χαρακτήρα των σχέσεων αυτής της επαναστατικής οργάνωσης με την τσαρική κυβέρνηση. Προσπαθούσαν να διεισδύσουν επίμονα στα μυστικά της «*Αόρατης Αρχής*». Κατ' αυτό τον τρόπο, ο μεγάλος πλοιοκτήτης της Ύδρας Λ. Κουντουριώτης αρνήθηκε να γίνει μέλος της Φιλικής Εταιρείας μέχρι να του δείξουν ιδιόχειρη επιστολή από τον ίδιο τον Καποδίστρια που να επιβεβαιώνει ότι ήταν επικεφαλής της μυστικής οργάνωσης⁷. Ο δε διοικητής της Μάνης Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, παρά το γεγονός ότι

⁵ Ο Αργυρόπουλος συνελήφθη μαζί με τρεις άλλους Έλληνες στην Πετρούπολη λόγω της υπόθεσης Γαλάτη.

⁶ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. 1. Αθήναι, 1859, σ. 39, 388, 389, 391, 404, 407.

⁷ Χ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία. 1814-1821, Εν Αθήναις, 1926, σ. 214.

μυήθηκε στην επαναστατική οργάνωση, προσπαθούσε με μεγάλη επιμονή να διευκρινίσει εάν πράγματι ο Καποδίστριας ήταν ο ηγέτης της και μάλιστα έστειλε ειδικά με αυτόν το σκοπό στην Πετρούπολη ένα δικό του άνθρωπο, τον Κυριάκο Καμαρηνό.

Οι προσπάθειες αυτές εγκυμονούσαν σοβαρούς κινδύνους για την επαναστατική οργάνωση. Εάν γινόταν γνωστό ότι η «Αόρατη Αρχή» αποτελούνταν από άτομα σχεδόν άγνωστα, κυρίως από Έλληνες εμπόρους της αλλοδαπής, και ότι δε συνδεόταν με κανέναν τρόπο με τη Ρωσία, αυτό θα προδιέθετε εκείνη την περίοδο τους ανώτερους κύκλους της ελληνικής κοινωνίας εναντίον της Φιλικής Εταιρείας. Ήταν δε αδύνατον να κρατηθεί μυστική για μεγάλο χρονικό διάστημα η σύνθεση του ηγετικού οργάνου της εταιρείας. Παίρνοντας υπόψη όλα αυτά τα γεγονότα, η ηγετική επιτροπή της Φιλικής Εταιρείας στις 22 Σεπτεμβρίου (4 Οκτωβρίου) του 1818 έλαβε στην Κωνσταντινούπολη την απόφαση να ζητήσει επίσημα από τον Καποδίστρια να ηγηθεί της οργάνωσης⁸.

Οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας υπολόγιζαν ότι ο Καποδίστριας, ως επικεφαλής της Αρχής, θα έγραφε εμψυχωτικές επιστολές στους πιο διακεκριμένους από τους μνημένους Φιλικούς και κατ' αυτό τον τρόπο θα ουδετεροποιούσε την αντιπολίτευση της επαναστατικής οργάνωσης που είχε ήδη αρχίσει να εκδηλώνεται στα ανώτερα κλιμάκια της ελληνικής κοινωνίας. Όπως γράφει ο Ξάνθος, *«ήθελον ωφεληθεί οι αρχηγοί αυτής εκ της προλήψεως την οποίαν προ αίωνων οι δουλωθέντες Έλληνες είχαν, ότι εκ της Ρωσίας, ως ομοθρήσκου, θέλει προέλθει η ελευθέρωσίς των από την τουρκικήν τυραννίαν»*⁹. Τέλος, στη λήψη της απόφασης έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο και η πίστη των ίδιων των ηγετών της μυστικής οργάνωσης στον Καποδίστρια, ως έμπειρο και διορατικό πολιτικό και πατριώτη. Τα μέλη της ηγετικής επιτροπής της Φιλικής Εταιρείας στην επιστολή τους προς αυτόν έγραψαν για τη βέβαιη πεποίθησή τους ότι *«ήθελον βλάψει και εαυτούς και την οποίαν επιχείρησαν υπόθεσιν, αν δεν έσπεφον το όμμα και τας ελπίδας των προς το λαμπρόν υποκείμενον της Υμετέρας Εξοχότητας...Εις την Υ. Ε. απόκειται η παραιτέρω διεύθυνσις, η επιτυχία ή αποτυχία της επιχειρήσεως...»*¹⁰.

⁸ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάστασις*, τ. 1, σ. 24.

⁹ Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 147.

¹⁰ Ι. Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εν Ναυπλία, 1834, σ. 225.

Η παράδοση της επιστολής, όπως και η διεξαγωγή των συνομιλιών με τον Καποδίστρια, είχαν ανατεθεί στον Ξάνθο. Πριν κατευθυνθεί προς τη Ρωσία, ταξίδεψε στο Πήλιο (Θεσσαλία) για να συναντήσει το μέλος της ηγετικής επιτροπής της Φιλικής Εταιρείας Α. Γαζή και έλαβε από αυτόν ουσιαστική επιστολή για τον Καποδίστρια¹¹. Στις 19 Φεβρουαρίου (5 Μαρτίου) του 1819 ο Ξάνθος μαζί με τον Αναγνωστόπουλο αναχώρησαν από την Κωνσταντινούπολη για το Γαλάτσι¹². Μαζί του έφερε διάφορα έγγραφα για τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας, όπως και έναν κατάλογο με Φιλικούς (*ιερείς* και *ποιμένες*), όπου αναφέρονταν 133 ονόματα¹³. Μετά από μια εβδομάδα οι απεσταλμένοι Φιλικοί έφτασαν στο λιμάνι που βρισκόταν στη μεθόριο της Μολδαβίας. Ο Αναγνωστόπουλος έμεινε στη Μολδαβία για τη συνέχιση του επαναστατικού του έργου. Ο Ξάνθος, αφού εφοδιάστηκε από το Ρώσο υποπρόξενο Δ. Αργυρόπουλο (μέλος της Φιλικής Εταιρείας) στις 2 (14) Μαρτίου 1819 στο Γαλάτσι με τα αναγκαία ταξιδιωτικά έγγραφα για το ταξίδι *«μέσω του Ρένι προς τη Βεσσαραβία»*, μαζί με τον υπηρέτη του Σίχη εισήλθε στην υγειονομική ζώνη. Αφού υπέμειναν *«το όριο των είκοσι τέσσερα μερόνυχτων στην υγειονομική ζώνη»*, στις 5 (17) Απριλίου του 1819 έφτασαν στο Ρένι¹⁴. Εδώ και στο γειτονικό Ισμαήλ ο Ξάνθος έμεινε παραπάνω από τρεις μήνες.

Ο απεσταλμένος της Φιλικής Εταιρείας, μαθαίνοντας ότι ο Καποδίστριας δε βρισκόταν αυτό το διάστημα στην Πειρούπολη, δεν έσπευσε να αναχωρήσει για εκεί. Την άνοιξη του 1819, αφού είχαν περάσει δέκα χρόνια από την αναχώρησή του για τη Ρωσία, ο Καποδίστριας πραγματοποίησε επίσκεψη στην πατρίδα του. Πριν την αναχώρησή του για την Κέρκυρα έλαβε από τον Αλέξανδρο Α' οδηγίες για το πώς θα άρμοζε να συζητήσει με τους συμπατριώτες του. Αργότερα παρέθεσε ως εξής τα λόγια που του είπε ο τσάρος στις 11 (23) Δεκεμβρίου του 1818 στη Βιέννη κατά την αποχαιρετιστήρια ακρόαση: *«Προσπαθήστε να κατευνάσετε τα πνεύματα στην πατρίδα σας. Συνετίστε τους συμπατριώτες σας*

¹¹ Ο Άνθιμος Γαζής είναι διακεκριμένος Έλληνας επιστήμονας και διαφωτιστής. Γνώριζε πολύ καλά τον Καποδίστρια. Η γνωριμία τους άρχισε το 1811, όταν ο Καποδίστριας βρισκόταν στη ρωσική πρεσβεία στη Βιέννη, ενώ ο Γαζής ήταν ιερέας στην τοπική ελληνική εκκλησία.

¹² Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 149.

¹³ Β. Μέξα, Οι Φιλικοί..., σ. ζ' - η'.

¹⁴ ΚΚΑΔΜ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 593, φ. 58.

και μέσω αυτών και τους υπόλοιπους Έλληνες. Επιθυμώ να συμβάλλω στην καλυτέρευση της τύχης τους, γεγονός που είναι εφικτό επί τη βάσει συμφωνιών. Η ειρήνη είναι για όλους αναγκαία, αλλά είναι ανέφικτη με άλλο τρόπο εμί μόνο δια της ομοψυχίας των κυβερνήσεων. Ο δε μέγας ούτος καρπός των προσπαθειών μας θα εξηφανίζεται ευθύς ως τα εν Ανατολή συμφέροντα ήθελον ρίψει σπέρμα διχονοίας εν τω μέσω ημών. Πρέπει συνεπώς να αφήσουμε τα πράγματα ως έχουν και να περιορισθώμεν να πράξωμεν ιδιαιτέρως υπέρ των Ελλήνων ό,τι καλό δυνηθώμεν, αλλά χωρίς δια τούτο να τους ενθαρρύνωμεν να περιμένουν από εμέ, ότι αυτήν την στιγμήν δεν έχω τη δυνατότητα να πράξω υπέρ αυτών»¹⁵.

Οι οδηγίες του Αλέξανδρου Α' προς τον υπουργό του απέρρεαν λογικά από τις πεποιθήσεις του περί νομιμότητας και απηχούσαν την τότε προσέγγιση της τσαρικής κυβέρνησης προς τα ζητήματα που αφορούσαν την Ανατολή. Ο τσάρος δεν απέρριπτε την παραδοσιακή για τους Ρώσους μονάρχες πολιτική της «προστασίας» των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου και ιδιαίτερα των Ελλήνων. Αυτό συμπεριλαμβανόταν, όπως και πριν, στις βασικές λειτουργίες των Ρώσων πρόξενων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην επίσημη οδηγία για τη δραστηριότητα των Ρώσων πρόξενων στην ανατολική Μεσόγειο που έγραψε ο ίδιος ο Καποδίστριας αναφερόταν: «Είμαστε υποχρεωμένοι να προστατεύσουμε τους Έλληνες (Τούρκους υπηκόους) και να τους δώσουμε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν αυτή την προστασία, χωρίς να θέτουμε υπό απειλή την ασφάλειά τους, χωρίς να προκαλέσουμε υποψίες στην κυβέρνηση, υπό του ζυγού της οποίας βρίσκονται»¹⁶. Οι Ρώσοι πρόξενοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίοι ήταν σχεδόν όλοι Έλληνες, εννοείται ότι προσπαθούσαν να εκτελέσουν αυτή την οδηγία. Στην ίδια τη Ρωσία, οι ερχόμενοι για διάφορες υποθέσεις Έλληνες αντιπρόσωποι λάμβαναν χρηματική βοήθεια χάρη στη διαμεσολάβηση του Καποδίστρια. Ο δε τσάρος και η σύζυγός του έδιναν συστηματικά χρηματικές εισφορές στο ταμείο της ελληνικής εθνικής και διαφωτιστικής οργάνωσης της «Φιλομούσου Εταιρείας». Κατά τα έτη 1815 έως 1820 το συνολικό ποσό ανήλθε στα 1.600

¹⁵ Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας, «Sbor. Russk. Istor. Obsc.», τ. 3. Πετρούπολη, 1868, σελ. 238.

¹⁶ Idées générales sur les consulats de Russie dans le Levant (προσθήκη στην επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς το Γ. Α. Σιρόγκανοφ από την 5η (17η) Ιανουαρίου 1818), ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1818, Φ. 2322, Φύλλο 22.

δουκάτα Ολλανδίας¹⁷. Όλ' αυτά τα γεγονότα μαρτυρούν ότι ο Αλέξανδρος Α' προσπαθούσε να διατηρήσει την επιρροή της τσαρικής Ρωσίας μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού. Ταυτόχρονα ο τσάρος θεωρούσε ότι η «*προστασία*» των υπηκόων της Πύλης έπρεπε να παρέχεται μόνο στα πλαίσια των υπάρχουσών συμφωνιών, χωρίς να υπονομεύεται το παρόν καθεστώς (δηλαδή η τουρκική κυριαρχία επί των βαλκανικών λαών). Αυτή την αρχή έπρεπε να τηρεί και ο Γ. Α. Στρόγκανοφ κατά τις συνομιλίες του για τη ρύθμιση των υπάρχουσών ρωσοτουρκικών συμφωνιών. Κατ' αυτό τον τρόπο, καθώς η χρησιμοποίηση της ρωσικής σημαίας από τα ελληνικά πλοία αντέβαινε το γράμμα των ρωσοτουρκικών σχέσεων, σύμφωνα με τις τότε οδηγίες του τσάρου, προτάθηκε στον απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη «*να σκεφτεί τους τρόπους επιστροφής τους* (των πλοίων – Γ.Α.) *στην πρωταρχική και φυσική κατάστασή τους, απαρατήρητα, χωρίς θόρυβο και ένταση*»¹⁸. Βέβαια, ο Στρόγκανοφ, θεωρώντας ότι αυτό το μέτρο θα έπληττε πολύ σοβαρά την επιρροή και το γόητρο της Ρωσίας μεταξύ των Ελλήνων, δεν έσπευσε να εκτελέσει τις οδηγίες του τσάρου και έτσι ο ελληνικός στόλος συνέχιζε να πλέει υπό ρωσική σημαία μέχρι τις αρχές της Επανάστασης του 1821.

Η προσπάθεια υποστήριξης της κρατούσας τάξης πραγμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εκδηλωνόταν με την αποχή της τσαρικής διπλωματίας από οποιαδήποτε ενέργεια εναντίον της σουλτανικής εξουσίας. Έτσι, στον αντιπρόσωπο των Μαυροβούνιων Ραντόνιτς, που έφτασε το 1816 στην Πετρούπολη για να ζητήσει βοήθεια εκ μέρους της Ρωσίας σε περίπτωση έναρξης νέου πολέμου με την Τουρκία και για να παρακαλέσει να σταλούν στο Μαυροβούνιο χρήματα και όπλα, οι ρωσικές αρχές δήλωσαν ότι ο αυτοκράτορας δεν είχε σκοπό να πολεμήσει με κανέναν και τον συμβούλεψαν να ζήσουν οι Μαυροβούνιοι ειρηνικά με τους Τούρκους¹⁹.

Αυτή η πολιτική δεν εξηγούνταν απλώς με το γεγονός ότι η άρχουσα τάξη της Ρωσίας δεν ενδιαφερόταν εκείνη την περίοδο για την εμφά-

¹⁷ Ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η παιδεία, 1803-1822. τ. 1, Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, Αθήναι, 1958, σ. 165, 170-171, 176.

¹⁸ Sur les Rayas (προσθήκη στην επιστολή του Κ. Μ. Νέσελροντ προς το Γ. Α. Στρόγκανοφ από τη 16η (28η) Φεβρουαρίου 1819), ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1818, Φ. 2327, φύλλο 14.

¹⁹ Επιστολή του Κ. Β. Νέσελροντ προς τον Α. Γ. Ιταλίνσκι, 21 Ιουνίου (3 Ιουλίου) 1816, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1816, Φ. 2308, φύλλο 22.

νιση οποιωνδήποτε εσίων έντασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Είχε σχέση επίσης με την εξάπλωση της αρχής της νομιμότητας του Αλέξανδρου Α' και όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ του σουλτάνου και των υπηκόων του. Ο ημιανεξάρτητος κυβερνήτης της Αλβανίας και της Ηπείρου Αλή πασάς έστειλε αρκετές φορές τους απεσταλμένους του στον τσάρο με την παράκληση για βοήθεια και υποστήριξη στον αγώνα του εναντίον του σουλτάνου Μαχμούτ. Ωστόσο, όλοι αυτοί πήραν αρνητική απάντηση, η οποία τεκμηριωνόταν με το γεγονός ότι *«η Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότης, σύμφωνα με τις αυστηρές αρχές του, δεν αλλάζει τους κανόνες του ούτε όσον αφορά τις σχέσεις του με την Ανατολή»*²⁰.

Οι δε ηγέτες της ρωσικής διπλωματίας, όσον αφορά τις σχέσεις τους με τους εκπροσώπους των βαλκανικών λαών, έπρεπε να ακολουθούν το ίδιο σύστημα. Ο Στρόγκανοφ κατά τη διάρκεια αυτών των ετών καλούσε επανειλημμένα τον αρχηγό των Σέρβων Μιλόσ Ομπρένοβιτς σε ηρεμία και αυτοσυγκράτηση²¹. Ο ίδιος ο Καποδίστριας, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κέρκυρα την άνοιξη του 1819 στις συζητήσεις με κατοίκους και διακεκριμένους ανθρώπους, οι οποίοι κατέφθαναν από την υποδουλωμένη Ελλάδα, προσπαθούσε να τους πείσει ότι έπρεπε να εξοπλιστούν με υπομονή και να υπομείνουν προς το παρόν τη μοίρα τους.

Ο Καποδίστριας, φοβούμενος μη διαστρεβλωθούν τα λεγόμενά του, παρέδωσε στους αντιπροσώπους που ήλθαν από την Ελλάδα ένα γραπτό κείμενο με τις οδηγίες του, αντίγραφο του οποίου κοινοποίησε με εγκύκλιο επιστολή στο Στρόγκανοφ και τους Ρώσους πρόξενους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία²². Στο κείμενο αυτό, μεταξύ άλλων, αναφερόταν: *«Η ηθική διαπαιδαγώγηση και η μόρφωση της Ελλάδας είναι το μοναδικό πράγμα με το οποίο πρέπει να ασχοληθούν οι Έλληνες. Κάθε άλλη προσπάθεια είναι μάταιη, κάθε άλλη δραστηριότητα επικίνδυνη»*²³.

Έτσι, ο Καποδίστριας παρέμενε, όπως και πριν, εκθρόνος των επαναστατικών μεθόδων αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας, παρά το

²⁰ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Ι. Ν. Ινζόφ, 14 (26) Μαρτίου 1821, ΚΑΡΟ, Α. 1165, Απογραφή, Φ. 156, φύλλο 7.

²¹ Ν. Ποπόφ, Ρωσία και Σερβία, τμήμα 1, Μόσχα, 1869, σελ. 154-168.

²² «Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια...», σελ. 241-242.

²³ Observations sur les moyens d'améliorer le sort des Grecs, 6 (18) avril 1819, Corfou. ΡΕΒ, τμήμα χειρογράφων, Α. 250, Φ. 167, Φύλλο 10.

γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των συζητήσεών του είχε τη δυνατότητα να πειστεί προσωπικά για το μέγεθος της επαναστατικής ανάτασης που επικρατούσε μεταξύ των συμπατριωτών του. Ο Καποδιστριας επέστρεψε στην Πετρούπολη στις αρχές Νοεμβρίου του 1819. Ο Ξάνθος εν τω μεταξύ βρισκόταν ήδη καθ' οδόν προς τη ρωσική πρωτεύουσα.

Ο Έλληνας επαναστάτης άφησε τις όχθες του Δούναβη στο τέλος Ιουλίου του 1819. Ο δρόμος του περνούσε μέσα από το Κισνόβι, όπου ο Ξάνθος παρέμεινε περίπου ένα μήνα. Στην πρωτεύουσα της Βεσσαραβίας ήταν ανάγκη να ανανεώσει τα ταξιδιωτικά έγγραφα για τη συνέχιση του ταξιδιού του. Για να μπορεί να μπει στην Πετρούπολη, ως ξένος χρειαζόταν ειδική άδεια του υπουργού Δημοσίας τάξεως. Για να μην τραβήξει την προσοχή των αστυνομικών αρχών, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει τη νόμιμη οδό, με το πρόσχημα *«της εμπορικής αναγκαιότητας»*, ώστε να κατευθυνθεί προς τη Μόσχα και από εκεί να φτάσει πλέον με κάποιον τρόπο μέχρι την πρωτεύουσα.

Στο Κεντρικό Κρατικό Αρχείο της ΔΜ* φυλάσσεται το ελληνικό κείμενο της αίτησης (από τις 31 Ιουλίου [12 Αυγούστου] του 1819) *«του Τούρκου υπηκόου Έλληνα Εμμανουήλ Ξάνθου»* προς τον πολιτικό κυβερνήτη Κ. Α. Κατακάζη, της Βεσσαραβίας, μαζί με τη ρωσική μετάφραση. Σ' αυτήν αναφέρεται: *«Επειδή προέκυψε η ανάγκη για εμπορικές υποθέσεις να μεταβώ στις πόλεις Μόσχα και Νίζνα, παρεκάλεσα τις ρωσικές αυτοκρατορικές αρχές στο Γαλάτσι να με εφοδιάσουν με ταξιδιωτικά έγγραφα, ισχύουντα μετ' επιστροφής. Οι ως άνω αρχές, δεδομένου ότι δεν είχαν επ' αυτού εξουσιοδότηση εκ της ανωτάτης διοικήσεως, με εφοδίασαν με έγγραφο, η ισχύς του οποίου αφορούσε μόνο την περιφέρεια της Βεσσαραβίας, ούτως ώστε να ζητήσω από την εδώ διοίκηση τα απαραίτητα ταξιδιωτικά έγγραφα. Καθώς δε οι εμπορικές μου υποθέσεις στο Ισμαήλ και στο Ρένι δεν μου επέτρεψαν να ακολουθήσω μέχρι τώρα την καθορισμένη μου διαδρομή, τώρα πλέον επισυνάπτω το ως άνω έγγραφο και παρακαλώ ταπεινά την Υψηλότητά Σας να εφοδιάσετε εμένα, καθώς και τον υπηρέτη μου Μανώλη Σίχη, ο οποίος με συνοδεύει και είναι επίσης Τούρκος υπήκοος, με τα απαραίτητα ταξιδιωτικά έγγραφα για το ταξίδι στα προαναφερόμενα μέρη, διάρκειας έξι μηνών»²⁴*. Η παράκληση του Ξάνθου ικανο-

*Αρκτικόλεξο από τα αρχικά γράμματα της Μολδαβικής Δημοκρατίας – σ.τ.μ.

²⁴ ΚΚΑΔΜ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 593, Φύλλο 54.

ποιήθηκε χωρίς καμία δυσκολία²⁵ και κατ' αυτό τον τρόπο του δόθηκε η δυνατότητα να συνεχίσει το δρόμο του. Ο Ξάνθος, αναχωρώντας από το Κιονόβι, παρέμεινε ακόμα δυο μήνες στο κοντινό Ντουμποσάρ²⁶. Εδώ, ο Σ. Κουμπάρης, ένθερμος και δραστήριος Φιλικός από την Οδησσό²⁷, του έστειλε μετά από παράκλησή του 5.000 ρούβλια προσωπικά του χρήματα για τα έξοδα του ταξιδιού. Ο Ξάνθος, περνώντας από το Ντουμποσάρ, το Κιεβο και τη Νίζνα, όπου έκανε μια μεγάλη στάση, έφτασε στη Μόσχα το Δεκέμβριο του 1819. Εκεί φιλοξενήθηκε από το διακεκριμένο Μοσκοβίτη Φιλικό, μέλος της «Αρχής» Α. Κομιζόπουλο. Ο Ξάνθος, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Μόσχα, ενημέρωσε τον Κομιζόπουλο και τον πλούσιο Μοσκοβίτη έμπορο Ν. Πατζιμάδη, τον οποίο μύησαν επίσης στην «Αρχή», για τους σκοπούς του ταξιδιού του στην Πετρούπολη και συζήτησε μαζί τους την κατάσταση των υποθέσεων της μυστικής οργάνωσης. Το βασικό θέμα της συζήτησής τους ήταν η αναζήτηση χρηματικών πόρων για την προετοιμασία της ένοπλης εξέγερσης. Ως αποτέλεσμα της συζήτησης αυτού του θέματος προέκυψε η ιδέα της δημιουργίας ενός νόμιμου οργανισμού με την ονομασία: «Φιλόμουσος και Φιλάνθρωπος Γραικική Εμπορική Εταιρεία», η οποία θα ασχολούνταν με τη συγκέντρωση υλικών πόρων από τις ελληνικές παροικίες της αλλοδαπής για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Εκτός αυτού, οι συμμετέχοντες στη σύσκεψη αποφάσισαν να οργανώσουν ένα ταξίδι στην Ελλάδα του πλούσιου Έλληνα έμπορου της Ρωσίας Ι. Βαρβάκη, ώστε κατ' αυτό τον τρόπο να τον παρακινήσουν να χρησιμοποιήσει την περιουσία του για εθνικοαπελευθερωτικούς σκοπούς. Καθώς ο Καποδίστριας ασκούσε μεγάλη επιρροή στο Βαρβάκη, ο Ξάνθος ανέλαβε να μιλήσει περί αυτού μαζί του²⁸.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1820 ο Ξάνθος αναχώρησε από τη Μόσχα για την Πετρούπολη για συνομιλίες με τον Καποδίστρια. Το καθήκον που είχε ανατεθεί στον πληρεξούσιο της μυστικής οργάνωσης ήταν άκρως περίπλοκο. Η πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης, οι προσωπικές απόψεις του Καποδίστρια όσον αφορά τις κατευθύνσεις και τις μεθό-

²⁵ Κατά τα φαινόμενα, βοήθησε σ' αυτό τον απεσταλμένο της μυστικής οργάνωσης ο αδελφός του κυβερνήτη της Βεσσαραβίας, ο φιλικός Γ. Α. Κατακάξης.

²⁶ Τ. Κανδηλώρου, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 285.

²⁷ Σ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*. Εν Οδησσώ, 1909, σ. 64.

²⁸ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 27.

δους απελευθέρωσης της Ελλάδας, για τις οποίες οι εταιρικοί κύκλοι ήταν, κατά τα φαινόμενα, άσχημα πληροφορημένοι, ελαχιστοποιούσαν τις πιθανότητες μιας καθ' οιονδήποτε τρόπο συμμετοχής του στο έργο της μυστικής οργάνωσης. Η δύσκολη αποστολή του Ξάνθου έγινε ακόμη δυσκολότερη, επειδή ο Καποδίστριας έμαθε, λίγο πριν τη συνάντησή με τον απεσταλμένο της Φιλικής Εταιρείας, ότι ο Ξάνθος και ο Αναγνωστόπουλος χρησιμοποιούσαν το όνομά του για τους επαναστατικούς σκοπούς τους²⁹.

Ο Καποδίστριας ήταν πολύ εκνευρισμένος με αυτό το γεγονός και τον Ιανουάριο του 1820, δυο εβδομάδες πριν από τη συνάντησή με τον Ξάνθο, έλαβε μέτρα που είχαν σκοπό να πείσουν την ελληνική κοινή γνώμη ότι όχι απλώς δε συμμετείχε καθόλου, αλλά ήταν εκ διαμέτρου αντίθετος με τις ενέργειες της Φιλικής Εταιρείας. Σε ειδική επίσημη επιστολή που έστειλε στο γενικό πρόξενό της Ρωσίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία Πίνι αναφέρονταν τα εξής: «Πληροφορηθήκαμε ότι δυο Έλληνες, ο ένας γνωστός κάποτε με το όνομα Αναγνωστόπουλος, ενώ τώρα με το όνομα Αθανασιάδης και ο άλλος που ονομάζεται Εμμανουήλ Ξάνθος, περνούν το χρόνο τους χωρίς οποιεσδήποτε ασχολίες και χωρίς ωρισμένη κοινωνική θέση, πότε στο Ιάσιο και πότε στο Βουκουρέστι. Αυτοί οι δυο τυχοδιώκτες, οι οποίοι στο παρελθόν ήταν εμποροϋπάλληλοι, νομίζω ότι επιδίδονται σε μηχανογραφίες, τα αποτελέσματα των οποίων μπορεί να αποβούν μοιραία. Προβάλλουν τους εαυτούς τους, όπως μας βεβαιώνουν, ως ηγέτες ή πληρεξούσιους μιας μυστικής οργάνωσης, σκοπός της οποίας, όπως λένε, είναι η δήθεν καλύτερευση της μοίρας ή η απελευθέρωση της Ελλάδας. Αυτοί σφρατίζουν διαρκώς οπαδούς και συναθροίζουν χρήματα μόνο με δόλο, χάρη στην αφέλεια των απλοϊκών ή την τυφλή ματαιοδοξία άλλων.

Έχω λόγους να υποψιάζομαι ότι αυτοί οι άθλιοι (*miserables*), για να προσδώσουν στα εγκληματικά τους σχέδια κάποια φαινομενική νομιμότητα, καταχρώνται το όνομα της Φιλομούσου Εταιρείας και αφήνουν να εννοηθεί, πιθανόν εμμέσως, ότι η αποστολή τους δεν είναι άγνωστη και

²⁹ Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία, ο Καποδίστριας έλαβε αυτές τις πληροφορίες για τον Ξάνθο και τον Αναγνωστόπουλο από τον Τ. Νέγρη, έναν από τους λίγους Φαναριώτες που μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Ήταν δυσαρεστημένος με το γεγονός ότι οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας δεν του αποκάλυψαν εξ ολοκλήρου το μυστικό της «Αρχής» (Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 257).

ότι την επιδοκιμάζω σιωπηλά ή τους ευθαρρύνω». Εάν οι πληροφορίες για τη δράση του Ξάνθου και του Αναγνωστόπουλου επιβεβαιώνονταν, τότε ο Πίνι θα έπρεπε να καλέσει και τους δυο στο ρωσικό προξενείο και να απαιτήσει εξηγήσεις, υποσχόμενος ότι θα κρατούσε μυστική από τους Οθωμανούς πράκτορες και το κοινό την ομολογία τους.

Εάν ομολογούσαν τις πράξεις τους, τότε ο Πίνι έπρεπε να αποκαλύψει την απάτη τους, «καθώς εγώ δεν έχω καμία σχέση με αυτούς τους ανθρώπους και δεν τους έδωσα ποτέ, ούτε προφορικά ούτε γραπτά, την παραμικρή αφορμή ώστε να θεωρήσει οποιοσδήποτε ότι βρίσκομαι μειαξύ εκείνων, οι οποίοι συμμετέχουν σε μυστικές οργανώσεις. Πόσο μάλλον δεν θα μπορούσα να ευθαρρύνω παρόμοιου τύπου οργανώσεις ή να τους παρέχω συμβουλές».

Εάν ο Αναγνωστόπουλος και ο Ξάνθος προσποιούνταν ότι ήταν αμέτοχοι σε ό,τι κατηγορούνταν, τότε ο Πίνι έπρεπε να δηλώσει ότι η συμπεριφορά τους δεν έδινε εγγυήσεις για την αθωότητά τους. «*Να προσθέσετε ότι γνωρίζω όλες τις λεπτομέρειες της σκανδαλώδους και εγκληματικής ιστορίας του δυστυχούς συναδέλφου τους κυρίου Γαλάτη. Στη συνέχεια, να τους υποχρεώσετε να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους: να σταματήσουν όλες τις μηχανορραφίες στις οποίες είναι αναμεμειγμένοι, να μην επιτρέπουν στον εαυτό τους να μιλούν για εμένα και να μην με επικαλούνται με κανέναν τρόπο. Θα τελειώσετε, κύριε, με την έκκληση να συνειδητοποιήσουν τη θέση τους και να μην αναμειγνύονται σε υποθέσεις και σε πράγματα τα οποία δεν εμπíπτουν ούτε και θα εμπέσουν ποτέ στην αρμοδιότητά τους*»³⁰.

Με την επίσημη αυτή επιστολή ήταν συνημμένη και μια ιδιωτική επιστολή του Καποδίστρια προς το συμφοιτητή του, το γνωστό επιστήμονα και διαφωτιστή Κ. Βαρδαλάχο. Σ' αυτή την επιστολή παρακαλούσε το Βαρδαλάχο να χρησιμοποιήσει όλη την επιρροή και το κύρος του για να πείσει τους συμπατριώτες του ότι κάθε μυστική οργάνωση ήταν επιβλαβής και καταστροφική. Ο Καποδίστριας έγραφε: «*Κατά την περίοδο που η μανία των συνωμοτικών ομάδων και των μυστικών εταιριών οδηγεί σε πλάνη το νου των ανθρώπων και απειλεί τις πιο πολιτισμένες χώρες της Ευρώπης με νέες καταστροφές, εσείς μπορείτε να κρίνετε εάν είναι σημαντικό να διαφωτίσουμε τους καλοπροαίρετους ανθρώπους αναφορικά με*

³⁰ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Α. Α. Πίνι, 3 (15) Ιανουαρίου 1820, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1820, Φ. 835, Φύλλο 4-6.

την πραγματική κατάσταση και εάν είναι σημαντικό να τους προφυλάξουμε από την αποπλάνηση και τους λαοπλάνους. Με αυτές ακριβώς τις προθέσεις απευθύνομαι σε σας με απόλυτη εμπιστοσύνη και σας παρακαλώ να δώσετε προσοχή σ' αυτό το ζήτημα, το τόσο λεπτό και τόσο σημαντικό». Ο Καποδίστριας ισχυριζόταν ότι ο Βαρδαλάχος ως επιστήμονας και παιδαγωγός ήταν υποχρεωμένος να προφυλάξει τους μαθητές του από τη «μεταδοτική νόσο των συνωμοτικών ομάδων», «να αποτρέψει από αυτές τους μορφωμένους ανθρώπους και να αναμορφώσει σε αυτή την κατεύθυνση τις απόψεις των Ελλήνων σπουδαστών». Εκτός αυτού, ανατέθηκε ειδικά στο Βαρδαλάχο να ανασκευάζει κατηγορηματικά τις φήμες περί δήθεν συμμετοχής του Καποδίστρια σε οποιαδήποτε μουσική εταιρεία. «Αν τολμήσουν να μιλήσουν μαζί σας για μένα ως άνθρωπο, ο οποίος δίνει συμβουλές ή εμπνέει, καθοδηγεί ή συμμετέχει σε κάποια εταιρεία, ο σκοπός και τα μέσα της οποίας είναι μουσικά, εγώ σας εξουσιοδοτώ και επίσης σας παρακαλώ να αποκαλύπτετε με τον πλέον αποφασιστικό τρόπο αυτό το ψεύδος, προτείνοντας αν κριθεί απαραίτητο ως αποδεικτικό στοιχείο την παρούσα επιστολή»³¹.

Ο Καποδίστριας έγραψε ταυτόχρονα μια ανάλογου περιεχομένου επιστολή στον κυβερνήτη της Μάνης Πετρόμπεη Μαυρομικάλη. Ο εκπρόσωπος του Πετρόμπεη Μαυρομικάλη Κυριάκος Καμαρηνός στις αρχές του 1819 έφτασε στην Πετρούπολη με νόμιμη αποστολή που είχε σκοπό να συγκεντρώσει πόρους για την ίδρυση ενός σχολείου στην Πελοπόννησο. Ωστόσο, ο κύριος σκοπός του ταξιδιού στη Ρωσία ήταν η αποσαφήνιση της σχέσης του Καποδίστρια με τη Φιλική Εταιρεία³².

Σ' αυτή την επιστολή ο Καποδίστριας και πάλι, απευθυνόμενος αυτήν τη φορά σ' έναν από τους ανθρώπους με τη μεγαλύτερη επιρροή στην Ελλάδα, εξέφρασε με πολύ μεγάλη σαφήνεια την αρνητική του σχέση με τον επαναστατικό αγώνα για την κατάλυση της τουρκικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με τα λόγια του, «εάν καλοπροαίρετοι άνθρωποι έδωσαν

³¹ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Κ. Βαρδαλάχο, 4 (16) Ιανουαρίου 1820, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1820, Φ. 835, φύλλα 10-11.

³² Υπήρχε ο φόβος ότι το ταξίδι του Κυριάκου Καμαρηνού στην Πετρούπολη μπορούσε να δυσκολέψει τις συνομιλίες του Ξάνθου με τον Καποδίστρια και απειλούσε να δυσχεράνει γενικά τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας, γι' αυτό κατ' αρχάς οι Φιλικοί της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια ο Ι. Μάνσης και ο Ι. Αμβροσίου στην Οδησό προσπάθησαν να το εμποδίσουν. (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 170).

κάποια χρηματική βοήθεια για την ενίσχυση της ωφέλιμης μόρφωσης στην Ελλάδα, εάν ίδρυσαν τη Φιλόμουσο Εταιρεία, παρ' όλα αυτά δεν θα ήθελαν ποτέ να ιδρύσουν μουσική εταιρεία, η οποία θα είχε ως σκοπό να διαλύσει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων στην Ανατολή. Αντίθετα, αυτοί προσέφεραν και προσφέρουν βοήθεια με σκοπό να καλυτερεύσουν αυτή την τάξη πραγμάτων και να τελειοποιήσουν μέσω της μόρφωσης την ηθική πλευρά του χαρακτήρα των ανθρώπων».

Ο Καποδίστριας εξέφρασε την ετοιμότητά του να βοηθήσει με κάθε τρόπο το σχολείο στη Μάνη, αλλά υπό τον όρο ότι η όλη δραστηριότητά του θα ήταν υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Προειδοποιούσε με σαφήνεια τον ηγέτη των Μανιατών να μη χρησιμοποιήσει αυτό το σχολείο για επαναστατικούς σκοπούς. «Μη θεωρείτε ότι ερχόμενοι μέσω αυτού του ιδρύματος σε επαφή με άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι οποίες διαθέτουν ήδη παρόμοια ιδρύματα, θα καταστείτε ισχυροί ώστε να αγωνιστείτε εναντίον της ισχύος της τουρκικής κυβέρνησης ή ότι τα πενιχρά μέσα, τα οποία μπορούν να σας παρασχεθούν για τη συντήρηση του σχολείου σας, θα είναι εγγύηση άλλων χρηματικών πόρων, πιο μεγάλων και που θα μπορείτε να τους διαθέσετε αυθαίρετα για την υποστήριξη της ανεξαρτησίας σας με τα όπλα στα χέρια»³³. Ο Καποδίστριας έστειλε αμέσως την επιστολή του προς διακεκριμένο ηγέτη της μετριοπαθούς πτέρυγας του ελληνικού εθνικού κινήματος και στο φίλο του μητροπολίτη Ιγνάτιο που ζούσε τότε στην Πίζα. Έγραφε τότε ο Καποδίστριας στον Ιγνάτιο: «Μέσω αυτών θα μάθετε για τα μέτρα προφύλαξης που ήμουν υποχρεωμένος να λάβω, ώστε να αντιμετωπίσω τις επιπλοκές που απειλούν τη δυστυχημένη μας πατρίδα, όργανο των οποίων επιθυμούν, κατά κάποιον τρόπο, να με καταστήσουν». Στη συνέχεια ο Καποδίστριας, όπως και στην επιστολή προς τον Πίνι, χρησιμοποίησε βαριούς χαρακτηρισμούς για τον Ξάνθο και τον Αναγνωστόπουλο, κατηγορώντας τους ότι εκμεταλλεύονταν το όνομά του, αλλά και το όνομα του πρώην οσποδάρου της Βλαχίας Ι. Καρατζά³⁴.

Το γεγονός ότι αυτές οι επιστολές προς τους Κ. Βαρδαλάχο, Πετρό-

³³ Απαντητική επιστολή του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια προς τον Πετρόμπεη, ηγέτη των Μανιατών, Συλλογή άρθρων Russk. Ist. Obsc., τ. 3, Πετρούπολη, 1868, σελ. 297-303.

³⁴ Επιστολή του Ι. Καποδίστρια προς το μητροπολίτη Ιγνάτιο, 3 (15) Ιανουαρίου 1820, ΡΚΑΠΕ, Α. 3, Φ. 83, Φύλλο, 112.

μπη Μαυρομικάλη και μητροπολίτη Ιγνάτιο έχουν συνταχθεί ταυτόχρονα³⁵, αλλά και η ομοιότητα του χαρακτήρα τους δεν αφήνει καμία αμφιβολία πως πρόκειται για εκείνη την επίθεση του Καποδίστρια εναντίον της Φιλικής Εταιρείας που πραγματοποίησε ο ίδιος καθ' υπόδειξη του Αλέξανδρου Α', την οποία συνέδεσε λανθασμένα με την «*υπόθεση Γαλάτη*»³⁶. Αυτό το διάβημα δηλώνει ότι συνέβησαν οσοβαρές αλλαγές στις σχέσεις της τσαρικής κυβέρνησης με τη Φιλική Εταιρεία μετά το 1817.

Ο Καποδίστριας στις επίσημες επιστολές του από τις 27 Φεβρουαρίου (11 Μαρτίου) του 1817 προς τον Πίνι και τον Μπαχμέτιεφ αναφορικά με την «*υπόθεση Γαλάτη*» δεν ανέφερε κανενός είδους κρίσεις για τη δραστηριότητα της ελληνικής μυστικής εταιρείας. Στην επιστολή του στον Πίνι στις 2 (15) Ιανουαρίου του 1820 και στις επιστολές προς το Βαρδαλάχο και τον Ιγνάτιο εκφράστηκε με έντονους χαρακτηρισμούς για τους διακεκριμένους ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας και για την ίδια την εταιρεία. Αυτός ο απότομος και εκθρικός τόνος δεν εξηγούνταν απλώς από τη συναισθηματική κατάσταση που βίωνε ο Καποδίστριας λόγω της υποθετικής κατάχρησης του ονόματός του από τους Φιλικούς.

Η ενδυνάμωση του επαναστατικού κινήματος στη Γερμανία (που εκφράστηκε εκτός των άλλων και με τη δολοφονία του αντιδραστικού Κοτσέμπ από το φοιτητή Κ. Ζαντ το 1819), η δραστηριοποίηση στην Ιταλία και σε άλλες χώρες μυστικών οργάνωσεων προκαλούσαν φόβο και ανησυχία σε όλους τους αντιδραστικούς Ευρωπαίους που είχαν συσπειρωθεί γύρω από την Ιερή Συμμαχία. Η εσωτερική και η εξωτερική πολιτική του Αλέξανδρου Α' γινόταν όλο και πιο αντιδραστική.

Το μίσος του τσάρου προς το απελευθερωτικό κίνημα, ο φόβος του προς την επανάσταση αποτυπώθηκαν και στην επιστολή του Καποδίστρια προς το Βαρδαλάχο, όπου γινόταν λόγος περί της «*μανίας των συνωμοτικών ομάδων και των μυστικών εταιρειών*», περί των «*νέων καταστροφών*» που απειλούν «*τις πιο πολιτισμένες χώρες της Ευρώπης*». Παρά

³⁵ Παρά το γεγονός ότι ο Καποδίστριας έγραψε την επιστολή του προς τον Πετρόμπεη ταυτόχρονα με τις επιστολές προς το Βαρδαλάχο και τον Ιγνάτιο, το δημοσιευμένο κείμενό της (Συλλογή άρθρων Russk. Ist. Obsc., τ. 3, 1868, σελ. 297-303) έχει καταχωριστεί στις 20 Φεβρουαρίου (3 Μαρτίου) 1820. Η διαφορά στην ημερομηνία εξηγείται με το γεγονός ότι ο Καμαρηνός Κυριάκος, με τον οποίο ο Καποδίστριας θα έστελνε την επιστολή στον Πετρόμπεη, έμεινε ακόμα μερικούς μήνες στην Πετρούπολη.

³⁶ Βλέπε κεφάλαιο 6 της παρούσης εργασίας.

το γεγονός ότι ο Καποδίστριας δε συμμεριζόταν όλες τις απόψεις του Αλέξανδρου Α', ως υπουργός του τσάρου ήταν υποχρεωμένος να εκτελεί τις υποδείξεις του.

Εδώ να υπενθυμίσουμε ότι και οι προσωπικές πολιτικές αντιλήψεις του Καποδίστρια ήταν πολύ μειριοπαθείς. Φερόταν με περιφρόνηση και έλλειψη εμπιστοσύνης προς τα δημοκρατικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας, προς τις ικανότητές τους να παίξουν αυτοτελή ρόλο στο εθνικό κίνημα. Αυτό το δηλώνει η αφ' υψηλού «*συμβουλή*» προς τον Ξάνθο και τον Αναγνωστόπουλο «*να συνειδητοποιήσουν τη θέση τους*» και «*να μην αναμειγνύονται σε υποθέσεις και σε πράγματα τα οποία δεν εμπίπτουν ούτε και θα εμπέσουν ποτέ στην αρμοδιότητά τους*».

Παρά το γεγονός ότι ο Καποδίστριας καταδίκασε αποφασιστικά το επαναστατικό κίνημα των Φιλικών, η συνείδηση του Έλληνα πατριώτη τον παρότρυνε να αποφεύγει επιμελώς εκείνες τις ενέργειες προς τη Φιλική Εταιρεία που βοηθούσαν τη σουλτανική κυβέρνηση στην αποκάλυψη του μυστικού της. Γι' αυτό ακριβώς, ο Καποδίστριας στην επιστολή του προς τον Πίνι υπογράμμιζε με επιμονή ότι όλα τα βήματα αναφορικά με τον Ξάνθο και τον Αναγνωστόπουλο έπρεπε να πραγματοποιηθούν με τη μέγιστη προσοχή και σε πλήρη μυστικότητα από τον οσποδάρο και τους πράκτορες των Οθωμανών, καθώς, εάν η Πύλη πληροφορούνταν για την ύπαρξη της Φιλικής Εταιρείας και προέβαινε στη λήψη μέτρων εναντίον της, τότε αυτά «*θα μπορούσαν να κοστίσουν τη ζωή και την περιουσία πολλών αθώων ανθρώπων*»³⁷.

Ο Καποδίστριας, αν και υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας, συνέχιζε να παραμένει Έλληνας πατριώτης. Διαφορετικά, οι συνομιλίες με τον εκπρόσωπο της πλέον ριζοσπαστικής πτέρυγας του ελληνικού εθνικού κινήματος θα ήταν εντελώς αδιανόητες. Ωστόσο, οι συνομιλίες αυτές έγιναν³⁸.

³⁷ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Α. Α. Πίνι, 2 (15) Ιανουαρίου 1820, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1820, Φ. 835, φύλλο 5. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Φιλήμονα (Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 258), αφού έγινε γνωστή στην Πετρούπολη η χρησιμοποίηση από τους Φιλικούς του ονόματος του Καποδίστρια για τους σκοπούς της επανάστασης, δόθηκε οδηγία στο Γ. Α. Σιρόγκανοφ να μεμφθεί την Πύλη για το γεγονός ότι δεν έδινε προσοχή στις ωριμάζουσες στις κτήσεις της νέες ταραχές. Η πληροφορία αυτή δεν έχει σχέση με την πραγματικότητα. Ο Ρώσος απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη δεν έκανε γενικά κανένα είδους διάβημα που είχε σχέση με τη Φιλική Εταιρεία.

³⁸ Ο Καποδίστριας δεν κάνει μνεία περί αυτών των συνομιλιών στην αυτοβιογραφία του. Στοιχεία γι' αυτές έχουμε μόνο από τον Ξάνθο (Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύ-

Ο Ξάνθος έφτασε στην Πετρούπολη στις 15 (27) Ιανουαρίου του 1820. Την επόμενη ημέρα συναντήθηκε με τον Καποδίστρια. Ο Καποδίστριας, όπως φαίνεται, έμεινε έκπληκτος μαθαίνοντας από τις συστατικές επιστολές του Α. Γαζή ότι ενώπιόν του βρισκόταν αυτός ο ίδιος «*τυχοδιώκτης*» και «*άθλιος*» Ξάνθος, για τον οποίο είχε γράψει σχετικά στον Πίνι μόλις δυο εβδομάδες πριν. Ήταν φυσικό να επιφυλάξει πολύ ψυχρή υποδοχή στον εκπρόσωπο της μουσικής οργάνωσης. Οι κύκλοι των Φιλικών ανέφεραν μάλιστα τότε ότι ο Καποδίστριας αρνήθηκε εντελώς να συνομιλήσει με τον Ξάνθο και τον έδιωξε οργισμένος³⁹. Ωστόσο, αυτό είναι υπερβολή.

Στις 2 (14) Φεβρουαρίου του 1820 ο Α. Κομιζόπουλος έγραψε στον Ξάνθο: «*Έμαθα από τον Αγαπητό*⁴⁰ *ότι συναντηθήκατε με τον Ευεργετικό*⁴¹ *και χάρηκα, αν και περίμενα την Επιστολή σας με ανησυχία, καθώς η πρώτη επιστολή του Αγαπητού με στενοχώρησε πολύ*»⁴². Η τελευταία γραμμή δηλώνει, κατά τα φαινόμενα, ότι η πρώτη συνάντηση μεταξύ του Καποδίστρια και του Ξάνθου διεξήχθη σε τεταμένη ατμόσφαιρα. Ο Ξάνθος ήταν υποχρεωμένος να δικαιολογηθεί για τις συκοφαντίες προς αυτόν και τον Αναγνωστόπουλο, που τις χαρακτήρισε ψευδείς.

Ο Καποδίστριας έδωσε τη συγκατάθεσή του να συναντηθούν ακόμη μια φορά με τον Ξάνθο. Η δεύτερη συνάντησή τους έγινε 5 με 6 ημέρες μετά την πρώτη. Αυτή τη φορά ο Καποδίστριας ήταν διατεθειμένος να ακούσει προσεκτικά τον απεσταλμένο της Φιλικής Εταιρείας. Ο Ξάνθος του μίλησε σε γενικές γραμμές για την ελληνική επαναστατική οργάνωση, υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα τον πολλαπλασιασμό του αριθμού των μελών της το τελευταίο διάστημα. Δήλωσε ότι υπήρχε η γενική επιθυμία ο Καποδίστριας είτε να τεθεί προσωπικά επικεφαλής της εξέγερσης των Ελλήνων είτε να υποδείξει στους πιο διακεκριμένους από τους συμπατριώτες του το πιο κατάλληλο, κατά την άποψή του, σχέδιο προετοιμασίας της εξέγερσης⁴³. Εκτός αυτού, ο Ξάνθος ζήτησε από τον Καποδίστρια να

ματα..., σ. 150). Βλέπε επίσης Τ. Κανδηλώρου, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 307-310.

³⁹ Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 277.

⁴⁰ Αγαπητός στη συνθηματική γλώσσα της μουσικής οργάνωσης ονομαζόταν ο Φιλικός Κ. Καντιώτης, μαθητής του Καποδίστρια.

⁴¹ Ευεργετικός ήταν ένα από τα προσωνύμια του Καποδίστρια στη συνθηματική γλώσσα των Φιλικών.

⁴² Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 181.

⁴³ Ο Ξάνθος ισχυρίζεται στα Απομνημονεύματά του ότι αποκάλυψε στον Καποδίστρια όλο το σύστημα της Φιλικής Εταιρείας, τα ονόματα των ηγετών της κ.λπ.

πετύχει από τον τσάρο μυστική βοήθεια για τους Έλληνες σε χρήματα και όπλα, υπογραμμίζοντας ότι το ελληνικό έθνος είχε υποστεί πολλές φορές κινδύνους για χάρη της Ρωσίας και είχαν κάθε δικαίωμα να περιμένουν από αυτή κάθε δυνατή βοήθεια. Ο Καποδίστριας του απάντησε ότι λόγω της θέσης του δεν μπορούσε να δεχτεί την πρόταση του Ξάνθου, ούτε να παράσχει στη Φιλική Εταιρεία κάποια βοήθεια, καθώς αυτό θα εξέθετε τον τσάρο. Συμβούλεψε επίσης τον ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας να σταματήσει κάθε δραστηριότητα έως ότου αλλάξουν προς το καλύτερο τα πράγματα για τους Έλληνες στην ευρωπαϊκή πολιτική, διότι αυτοί δεν ήταν σε θέση να απελευθερωθούν μόνο με τις δυνάμεις τους. Ωστόσο, ο Ξάνθος είχε άλλη άποψη. Κατά τα λεγόμενά του, η τυραννία έγινε τόσο ανυπόφορη, ώστε η επανάσταση ήταν αναπόφευκτη και ο Καποδίστριας ως Έλληνας δεν είχε το δικαίωμα να μείνει στην άκρη. Ο Καποδίστριας επανέλαβε ότι για τους λόγους που προανέφερε δεν μπορούσε να αναμειχθεί σε αυτή την υπόθεση. Έδωσε επίσης αρνητική απάντηση και στο ζήτημα που έθεσε ο Ξάνθος για το αν οι Έλληνες μπορούσαν να υπολογίζουν στη βοήθεια εκ μέρους του τσάρου σε περίπτωση που προσπαθούσαν να απελευθερωθούν. Σύμφωνα με τα λόγια του Καποδίστρια, *«η αυτοκρατορική αυλή δεν θα έδινε επ' ουδενί την συγκατάθεσή της σε παρόμοιο εγχείρημα και σε κάθε περίπτωση θα αξιολογείτο ως απερίσκεπτο (temeraire)»*⁴⁴.

Είσι, η αποστολή του Ξάνθου, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν απέφερε κανένα αποτέλεσμα. Ο Καποδίστριας, ακολουθώντας την πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης και τις προσωπικές του πεποιθήσεις, δεν αρνήθηκε

Ωστόσο, ο ισχυρισμός αυτός προκαλεί αμφιβολίες. Ο Ξάνθος, μετά την άρνηση του Καποδίστρια να γίνει μέλος της μυστικής εταιρείας, αλλά και την αρνητική σχέση του προς τη δραστηριότητά της, θα ήταν πολύ δύσκολο να του εμπιστευτεί σημαντικά μυστικά της Φιλικής Εταιρείας. Ο ίδιος ο Καποδίστριας έγραφε αναφορικά με τη Φιλική Εταιρεία στον κόμη Δ. Ρώμα, ανταποκριτή από το Ιόνιο, ότι δε γνωρίζει καθόλου «ούτε ανθρώπους, ούτε μέσα, ούτε συμμαχίες, ούτε το σύστημα... Αν και μου παρείχαν ορισμένες πληροφορίες, λέγω ορισμένες, καθώς αυτό το σύστημα δεν είναι τέτοιου χαρακτήρα, ώστε να είναι ανοικτό στον αμύητο» (Δ. Καμπούρογλου, Ιστορικών αρχείων Διονυσίου Ρώμα, τ. 1, Αθήναι, 1901, σ. 35).

⁴⁴ Αυτά τα πολύ σημαντικά λόγια του Καποδίστρια περί της θέσης του Αλέξανδρου Α' σε περίπτωση έναρξης της εξέγερσης στην Ελλάδα δεν αναφέρονται στα απομνημονεύματα του Ξάνθου. Τα παραθέτει στις δημοσιεύτες σημειώσεις του για τη Φιλική Εταιρεία ο πρίγκιπας Χαντζέρης, παραπέμποντας στον ίδιο τον Ξάνθο, με τον οποίο συναντήθηκε τον Απρίλιο του 1821 στην Οδησό (ΡΚΣΙΑ, Α. ΒΟΥΑ, Φ. 873, Φύλλο 4. Handjeri, Mémoire tress confidentiel).

απλώς να ηγηθεί της Φιλικής Εταιρείας, αλλά επιπλέον δήλωσε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι οι Φιλικοί δεν έπρεπε να αναμένουν την παραμικρή υποστήριξη εκ μέρους του τσάρου για την υλοποίηση των απελευθερωτικών τους σχεδίων. Εν τω μεταξύ ο Καποδίστριας, όπως φαίνεται, δεν ενημέρωσε τον τσάρο για την άφιξη του Ξάνθου στην Πετρούπολη και για τις συνομιλίες που είχε μαζί του. Θεωρούσε ότι η αποστολή του Ξάνθου αφορούσε τον ίδιον προσωπικά ως ενεργό Έλληνα. Γνωρίζοντας για το διαρκώς αυξανόμενο μίσος του τσάρου προς το επαναστατικό κίνημα, φοβήθηκε να του δώσει οποιαδήποτε πληροφορία για τη δραστηριότητα των Φιλικών. Ωστόσο, πληροφορίες γενικού περιεχομένου αναφορικά με την ελληνική μουσική οργάνωση, για την ύπαρξη της οποίας ο Αλέξανδρος Α' έμαθε το 1817, η οποία δε συνέχιζε απλώς να υπάρχει, αλλά διεύρυνε την κλίμακα της δράσης της, είχαν φτάσει ως αυτόν.

Στις 13 (25) Φεβρουαρίου του 1820 στην Πετρούπολη έφτασε η μουσική αναφορά του γενικού πρόξενου της Ρωσίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία Α. Α. Πίνι. Κατ' αρχάς, σ' αυτήν ο Πίνι ενημέρωνε για την εκτέλεση των οδηγιών του Καποδίστρια αναφορικά με τον Ξάνθο και τον Αναγνωστόπουλο. Όσον αφορά τον Ξάνθο, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Πίνι, δεν άκουσε κανείς κάτι γι' αυτόν στη Μολδαβία και τη Βλαχία και, εάν βρισκόταν σ' αυτές τις περιοχές, τότε θα χρησιμοποίησε αναμφισβήτητα ψευδώνυμο⁴⁵. Ο δε Αναγνωστόπουλος βρισκόταν πράγματι το 1819 στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Φανερός σκοπός της αποστολής του ήταν η συγκέντρωση πόρων για την ίδρυση σχολείου στην Πελοπόννησο⁴⁶. Γι' αυτόν το σκοπό ήταν εφοδιασμένος με συστατικές επιστολές από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως προς τους οσποδάρχους της Μολδαβίας και Βλαχίας και προς μερικούς διακεκριμένους βογιάρους και εμπόρους. Ο Αναγνωστόπουλος, αφού εκπλήρωσε με επιτυχία την αποστολή του (παραδείγματος χάρη, ο οσποδάρχος Α. Σούτσος

⁴⁵ Ο Ξάνθος βρισκόταν στη Μολδαβία το Μάρτιο του 1819, ωστόσο για σύντομο χρονικό διάστημα πέρασε μέσω Γαλατσίου στη Βεσσαραβία.

⁴⁶ Ο Π. Αναγνωστόπουλος ασχολήθηκε στη Μολδαβία και τη Βλαχία και με παράνομη επαναστατική δράση. Ίδρυσε στο Γαλάτσι εφορεία (επιτροπή), η οποία συγκέντρωνε τα «αφιερωτικά γράμματα» και τις χρηματικές εισφορές από τους νέους μνημένους Φιλικούς. Αυτή η νέα οργανωτική μορφή και δομή της μουσικής οργάνωσης στη συνέχεια γενικεύτηκε. Στο δε Βουκουρέστι (σύμφωνα με τις πληροφορίες του Πίνι, έφτασε εκεί τον Ιούλιο του 1819) ο Αναγνωστόπουλος που μύησε στην «Αρχή» το Γ. Λεβέντη και τον Γ. Δικαίο (Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 149-150).

κατέβαλε 5.000 πιάστρα), χωρίς να προκαλέσει την παραμικρή υποψία, στο τέλος του 1819 εγκατέλειψε το Βουκουρέστι και σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες κατευθύνθηκε προς τη Βεσσαραβία⁴⁷.

Στη συνέχεια ο Πίνι αναφερόταν γενικά στη δράση της Φιλικής Εταιρείας στη Μολδαβία και τη Βλαχία: «Οι πληροφορίες που έλαβα με έμμεσο τρόπο περί της ύπαρξης μυστικής οργάνωσης, στην οποία πιθανόν να ανήκουν τα δυο πρόσωπα (Ξάνθος και Αναγνωστόπουλος – Γ.Α.), μας δίνουν τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι είναι ευρέως δικτυωμένη και ότι ο χρόνος ίδρυσής της συμπίπτει με το χρόνο παραμονής του κυρίου Γαλάτη σ' αυτές τις επαρχίες. Ο κύριος Γαλάτης, γοητευμένος από τις χιμαιρικές ελπίδες να αναγεννήσει τη δόξα της Αρχαίας Ελλάδας και έχοντας βοήθεια στην πραγματοποίηση των σχεδίων του από άλλους ενθουσιώδεις θιασώτες παρόμοιου τύπου, δεν συνάντησε, όπως φαίνεται, μεγάλες δυσκολίες στη στρατολογία οπαδών μεταξύ όλων των τάξεων των συμπατριωτών του. Για να κρύψουν τον πραγματικό τους σκοπό είναι πιθανόν να χρησιμοποίησαν τη Φιλόμουσο Εταιρεία, μοναδικό σκοπό της οποίας αποτελεί η διάδοση του διαφωτισμού στην Ελλάδα. Οι μεν θεωρούσαν ότι μέσω αυτής θα βρουν αξιοπρεπή μέσα για να βοηθήσουν στην πρόοδο του πολιτισμού της πατρίδος τους, οι δε (και αυτό το τμήμα είναι το πολυπληθέστερο) είδαν σ' αυτή τα προπαρασκευαστικά στοιχεία της επανάστασης». Ο Πίνι στη συνέχεια υπογράμμισε ότι το μυστικό της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης φυλασσόταν επιμελώς και οι οσποδάροι προς το παρόν δε γνώριζαν για την ύπαρξή της. Αναφορικά με την κατάχρηση του ονόματος του Καποδίστρια από τους Φιλικούς, ο Πίνι δεν απέκλειε γενικά κάτι τέτοιο, ωστόσο, δήλωνε ότι δεν είχε φτάσει μέχρι εκείνον η παραμικρή πληροφορία περί αυτού του ζητήματος⁴⁸.

⁴⁷ Ο Αναγνωστόπουλος ετοιμαζόταν πράγματι να φύγει για τη Βεσσαραβία και στις 17 (29) Ιανουαρίου του 1820 εισήλθε στην υγειονομική ζώνη του Ρένι. Ωστόσο, ενημερωμένος εδώ από το Γ. Λεβέντη για την επιστολή του Καποδίστρια που αναφερόταν σ' αυτόν, επέστρεψε μυστικά στο Βουκουρέστι και με τη συνδρομή του Λεβέντη αναχώρησε για την Πίζα (Ιταλία), όπου βρίσκονταν αυτή την περίοδο ορισμένοι διακεκριμένοι ηγέτες του εθνικού κινήματος, μεταξύ των οποίων και ο Α. Τσακάλωφ (Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 181, 190).

⁴⁸ Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, 24 Ιανουαρίου (6 Φεβρουαρίου) του 1820, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1820, Φ. 834, φύλλα 42-45. Η συγκεκριμένη αναφορά είναι, από όσο γνωρίζουμε, η μοναδική διπλωματική αναφορά περί της Φιλικής Εταιρείας που έλαβε το υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας μέχρι τις αρχές της εξέγερσης του Α. Υψηλάντη.

Ωστόσο, ας επιστρέψουμε στην Πετρούπολη. Ο Ξάνθος, αντιμετωπίζοντας την κατηγορηματική άρνηση του Καποδίστρια να συνεργαστεί με τη μυστική οργάνωση, διαπίστωνε ότι δεν έφερε σε πέρας τη σημαντική εντολή που του ανέθεσε η «Αρχή». Τα μέλη της καθοδηγητικής επιτροπής της Φιλικής Εταιρείας (εκτός από τον Κομιζόπουλο και τον Πατζίμαδη) βρίσκονταν πολλές χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά από την Πετρούπολη και ο Ξάνθος ήταν υποχρεωμένος να αποφασίσει μόνος του για τα περαιτέρω βήματα. Μετά από πολλές και σοβαρές σκέψεις αποφάσισε να προσελκύσει στην ηγεσία της μυστικής εταιρείας έναν άλλον Έλληνα, ο οποίος είχε επίσης διακεκριμένη θέση σε ρωσική υπηρεσία, τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο οποίος ακριβώς εκείνο το διάστημα βρισκόταν στην Πετρούπολη.

Ο Α. Υψηλάντης το Δεκέμβριο του 1817 προήχθη σε υποστράτηγο και διορίστηκε διοικητής της πρώτης ταξιαρχίας της πρώτης μεραρχίας των ουσάρων, που είχε στρατοπεδεύσει στην περιοχή του Πσκοφ.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, παρά την καλή υπηρεσιακή του θέση, τις υλικές απολαβές και τις ευρείες διασυνδέσεις στην υψηλή κοινωνία, ήταν δυσανεκτός με την τύχη του. Στις 2 (14) Φεβρουαρίου του 1820 σε επιστολή προς το φίλο του στρατηγό Π. Δ. Κισλιόφ, αναφέρεται με παράπονο στη μεγάλη του πλήξη. Η εκπλήρωση των υπηρεσιακών του υποχρεώσεων δεν του έδινε καμία ηθική ικανοποίηση. Άλλωστε, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν ήταν πολύ επιβαρυνμένος με καθήκοντα. Στην ίδια επιστολή πληροφορούσε μάλιστα τον Κισλιόφ: *«Ανήκω στη δύναμη της πρώτης μεραρχίας ουσάρων και επομένως δεν κάνω απολύτως τίποτα, κάτι που είναι συχνά πολύ ευχάριστο, ιδιαίτερα για εμένα, εάν λάβουμε υπόψη ότι η υγεία μου έχει κλονιστεί πολύ»*⁴⁹. Η ανικανοποίητη επιθυμία του να δράσει υπέρ της απελευθέρωσης της Ελλάδας είναι επίσης πιθανόν να επέδρασε στην ψυχική κατάσταση του Έλληνα αριστοκράτη.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, όπως επίσης και ο Καποδίστριας, με τον οποίο τον συνέδεε στενή φιλία, ήταν ένθερμος Έλληνας πατριώτης. Έπαιρνε μέρος ευχαρίστως σε κάθε εθνικοπατριωτική δραστηριότητα. Ο νεαρός αξιωματικός έγινε μέλος της *«Φιλομούσου Εταιρείας»* και κατέβαλε στο ταμείο της 25 ολλανδικά δουκάτα, ενώ το 1816 πρόσφερε 312 ρούβλια⁵⁰. Αλλά και στη συνέχεια δε μειώθηκε το ενδιαφέρον του για

⁴⁹ RKIA, Α. 958, Απογραφή 1, Φ. 236, φύλλο 2.

⁵⁰ Ε. Κούκκου, Ο Καποδίστριας και η παιδεία, 1803-1822, τ. 1. Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, σ. 164, 170.

τη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα⁵¹. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Καποδίστρια, δε θεωρούσε ότι η ίδρυση των σχολείων στην Ελλάδα και η συμβολή στην εκπαίδευση των νεαρών Ελλήνων στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια ήταν η κύρια μορφή εθνικοπατριωτικής δραστηριότητας. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ήδη από τα εφηβικά του χρόνια έκανε σχέδια για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τον οθωμανικό ζυγό μέσω του ένοπλου αγώνα. Πριν ακόμη από τον Πατριωτικό Πόλεμο του 1812 συζητούσε με πάθος αυτά τα σχέδια με τους φίλους του, τον Ρώσο αξιωματικό Βιελγκόρσκι, τον Ντολγκορούκι και το Γάλλο μετανάστη κόμη Ντε Λαγκάρντ. Ο Ντε Λαγκάρντ συνάντησε και πάλι τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στη Βιέννη την άνοιξη του 1815 κατά τη διάρκεια του ευρωπαϊκού συνεδρίου. Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης του έλεγε ότι πλέον έφτασε η στιγμή να περάσουν από τα λόγια στις πράξεις και ότι θα εργαζόταν ακούραστα για να σπάσει τα δεσμά της Ελλάδας και να της δώσει τη θέση που κατείχε κάποτε μεταξύ των λαών⁵².

Μια σειρά περιστάσεων βοήθησε ώστε ο πατριωτισμός του Αλέξανδρου Υψηλάντη να προσλάβει μαχητικό, δραστήριο χαρακτήρα. Μεγάλο ρόλο έπαιξαν σ' αυτό οι οικογενειακές παραδόσεις, η επίδραση του πατέρα του, Κωνσταντίνου Υψηλάντη, ο οποίος, όπως ήδη αναφέραμε, τα τελευταία χρόνια της ζωής του ήταν οπαδός των επαναστατικών μεθόδων αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Στον Αλέξανδρο και στα αδέρφια του άσκησαν μεγάλη επίδραση τα επαναστατικά έργα του Ρήγα Βελεστινλή, η πατριωτική δραστηριότητα και η τραγική μοίρα του οποίου για μια σειρά λόγους⁵³ ήταν πολύ γνωστές στην οικογένεια των Υψηλάντηδων. Ο φλογερός «Θούριος» του Ρήγα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ι. Φιλήμονα, έγινε το αγαπημένο άσμα του Αλέξανδρου Υψηλάντη⁵⁴. Ωστόσο, οι Έλληνες ιστορικοί δεν έδωσαν έως τώρα προσοχή σε ένα σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της επαναστατικής κοσμοθεωρίας των αδελφών Υψηλάντη.

⁵¹ Αυτό επιβεβαιώνεται με το γεγονός ότι ο Καποδίστριας, ο οποίος είχε την πρόθεση στις αρχές του 1820 να ιδρύσει μια τριμελή επιτροπή για να ηγηθεί της «Φιλομούσου Εταιρείας», σκόπευε να συμπεριλάβει στη σύνθεσή της τον Α. Υψηλάντη. Βλέπε την επιστολή του Ι. Καποδίστρια στον Α. Σ. Στούριτς από τις 20 Ιανουαρίου (1 Φεβρουαρίου) του 1820 (ΙΡΦ, Α. 288, Απογραφή 1, Φ. 186, Φύλλο 109).

⁵² A. de La Garde, *Fêtes et souvenirs du Congrès de Vienne*, v. III. Bruxelles, 1843, p. 226-227.

⁵³ Βλέπε το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας.

⁵⁴ Ι. Φιλήμονος, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 101.

Κατά τα χρόνια που ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και τα αδέρφια του υπηρέτησαν στο ρωσικό στρατό, στη Ρωσία παρατηρούνταν άνοδος του κοινωνικού κινήματος. Σημαντική διάδοση έλαβαν οι επαναστατικές ιδέες που συμπεριέλαβαν και ένα τμήμα των Ρώσων αξιωματικών. Το 1816 εμφανίστηκε η πρώτη μουσική οργάνωση των *δεκεμβριστών*, η «*Ενωση Σωτηρίας*». Οι αδελφοί Υψηλάντη γνωρίζονταν προσωπικά με πολλούς διακεκριμένους δεκεμβριστές. Είχαν διαμορφωθεί στενές σχέσεις μεταξύ των οικογενειών του Υψηλάντη και του ήρωα του Πατριωτικού Πολέμου του 1812 στρατηγού Ν. Ν. Ραγιέφσκι, οι δυο γιοι του οποίου κλήθηκαν για ανάκριση για το ζήτημα των δεκεμβριστών, ενώ οι κόρες του είχαν παντρευτεί τους δεκεμβριστές Σ. Γ. Βολκόνσκι και Μ. Φ. Ορλώφ. Από το 1807 ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης διέμενε με την οικογένειά του στο Κίεβο. Στα περίχωρα του Κιέβου βρισκόταν και το κτήμα της μητέρας του Ν. Ν. Ραγιέφσκι στο χωριό Κάμενκα. Μετά την επιστροφή του ρωσικού στρατού από την εκστρατεία στο εξωτερικό ο στρατηγός Ν. Ν. Ραγιέφσκι διέμενε μόνιμα στο Κίεβο, όπου βρισκόταν το επιτελείο του τέταρτου σώματος πεζικού, το οποίο διοικούσε. Ο Δημήτριος Υψηλάντης, όπως ήδη αναφέραμε, όταν κατατάχθηκε το 1815 στη ρωσική στρατιωτική υπηρεσία είχε διοριστεί, με τη μεσολάβηση του πατέρα του, υπασπιστής του στρατηγού Ν. Ν. Ραγιέφσκι. Το 1818 ο Νικόλαος Υψηλάντης, σύμφωνα με τις επιθυμίες του, διορίστηκε επίσης υπασπιστής του Ν. Ν. Ραγιέφσκι⁵⁵. Τον Αύγουστο του 1817, διοικητής του επιτελείου του τέταρτου σώματος, στο οποίο υπηρετούσε ο Δημήτριος και ο Νικόλαος Υψηλάντης, ήταν ο υποστράτηγος Μ. Φ. Ορλώφ, ο μέλλον σύζυγος της Ε. Ν. Ραγιέφσκαγια.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είχε στενή φιλία με αυτόν το διακεκριμένο ηγέτη του κινήματος των δεκεμβριστών, η οποία είχε ξεκινήσει, κατά τα φαινόμενα, την περίοδο ακόμη που υπηρετούσαν μαζί στο Ιππικό Σύνταγμα της αυτοκρατορικής φρουράς, πριν από τον πόλεμο του 1812. Μετά την επιστροφή τους από την εκστρατεία εκτός συνόρων, καθώς συμμετείχαν σε αυτή και οι δυο στρατηγοί, είχαν συχνές συναντήσεις, γιατί ο Αλέξανδρος Υψηλάντης επισκεπτόταν τους συγγενείς του στο Κίεβο και έμενε εκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην πρωτεύουσα

⁵⁵ «Συλλογή βιογραφιών αξιωματικών του Ιππικού Συντάγματος της αυτοκρατορικής φρουράς», βιβλ. III. Πετρούπολη, 1906, σελ. 283.

της Ουκρανίας βρισκόταν και το χειμώνα και την άνοιξη του 1818⁵⁶. Τότε συναναστρεφόταν διαρκώς με το Μ. Φ. Ορλώφ και το γνωστό ποιητή υποστράτηγο Ντενίς Νταβίντοφ, ο οποίος, παρά το γεγονός ότι δε συμμετείχε στο κίνημα των δεκεμβριστών, είχε πολύ κριτική στάση προς την τότε ρωσική πραγματικότητα⁵⁷.

Οι νεαροί στρατηγοί έθιγαν συχνά στις συζητήσεις τους πολιτικά ζητήματα, τα οποία συζητούνταν χωρίς την παραμικρή ευλάβεια, από όσο μπορούμε να κρίνουμε από την επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη που έχει διασωθεί στις 31 Μαρτίου (12 Απριλίου) του 1818 στον κοινό τους φίλο Π. Ντ. Κισλιόφ. Σύμφωνα με τα λόγια του Υψηλάντη, ο Ντενίς Νταβίντοφ «*χθες βράδυ στου κ. σ. Ρ. [κυρίου στρατηγού Ραγιέφσκι] μας απεδείκνυε με μεγάλη ευφράδεια ότι η μαντάμ Κριούντερ είναι μια προσωπικότητα εξίσου εξαιρετική, όσο και ο Ναπολέων και ότι εφόσον ο Ιησούς Χριστός εμφανίστηκε μια φορά, τότε μπορεί να εμφανιστεί και πάλι*»⁵⁸. Οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι η γνωστή ιεροκήρυξ βαρόνη Κριούντερ (Κρίντενερ), περί της οποίας ομιλούσε με τόσο φονική ειρωνεία ο Νταβίντοφ, έκαιρε εκείνο τον καιρό της συμπάθειας του τσάρου.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, παράλληλα με το Μ. Φ. Ορλώφ συναναστρεφόταν και πολλούς άλλους μέλλοντες δεκεμβριστές. Το 1816 ήταν μέλος της μασονικής στοάς «*Των τριών αρετών*», όπου συμμετείχαν επίσης οι Π. Ι. Πεστέλ, Σ. Γ. Βολκόνοκι, Σ. Π. Τρουμπετσκόι, οι αδελφοί Μ. Ι. και Σ. Ι. Μουραβιόφ-Απόστολος, Ν. Μ. Μουραβιόφ⁵⁹.

Η γνωριμία του με το Μ. Φ. Ορλώφ και τους άλλους εκπροσώπους της προοδευτικής Ρωσίας δεν έμεινε χωρίς αποτέλεσμα για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και τα αδέρφια του. Η συμμετοχή στις συζητήσεις και τις φιλονικίες για πολιτικά θέματα βοήθησε στη διαμόρφωση των ριζοσπασ-

⁵⁶ Το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης βρισκόταν στο Κίεβο τουλάχιστον από τον Ιανουάριο του 1818 αποκαλύπτεται από την επιστολή του από εκεί σε άγνωστο πρόσωπο, με ημερομηνία 23 Ιανουαρίου (4 Φεβρουαρίου) του 1818 (ΡΕΒ, τμήμα χειρογράφων Α. Π. Α. Βαξέλ, απογραφή 1, Φ. 2937, φύλλο 1).

⁵⁷ Αναφορικά με την κοσμοθεωρία του Ντ. Β. Νταβίντοφ βλέπε Σ. Σ. Λάντα, *Περί ορισμένων ιδιαιτεροτήτων της διαμόρφωσης της επαναστατικής ιδεολογίας στη Ρωσία, 1816-1821, «Ο Πούσκιν και η εποχή του»*, τεύχος 1, Λένινγκραντ, 1962, σελ. 140-144.

⁵⁸ ΡΚΙΑ, Α. 958, Απογραφή 1, Φ. 236, φύλλο 1.

⁵⁹ Α. Ν. Πίπιν, *Το κοινωνικό κίνημα στη Ρωσία επί της βασιλείας του Αλεξάνδρου Α΄*. Βλέπε Μ. Β. Νέτσκιν, *Το κίνημα των Δεκεμβριστών*, τ. 1, Μόσχα, 1955, σελ. 150-152.

στικών τους απόψεων, ενίσχυσε την πεποίθηση των Ελλήνων πατριωτών ότι για να απαλλαγεί η Ελλάδα από τον οθωμανικό ζυγό δεν αρκούσαν ούτε η «υπεροχή στις γνώσεις» των Ελλήνων ούτε η «ηθική τελειοποίησή» τους, όπως υποστήριζε ο Καποδίστριας και άλλοι ηγέτες της μετριοπαθούς πτέρυγας του εθνικού κινήματος, αλλά ήταν απαραίτητος ο ένοπλος επαναστατικός αγώνας.

Η Φιλική Εταιρεία είχε σκοπό να προετοιμάσει τον ελληνικό λαό για την ένοπλη εξέγερση εναντίον των Τούρκων κατακτητών, και τα αδέρφια του Υψηλάντη, μόλις έμαθαν το 1817 για την ύπαρξή της⁶⁰, έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον γι' αυτήν. Ήδη στις αρχές του 1819 ο Νικόλαος Υψηλάντης και αμέσως μετά ο Δημήτριος και ο Γεώργιος έγιναν μέλη της μυστικής επαναστατικής οργάνωσης⁶¹. Τότε μάλιστα ο Νικόλαος Υψηλάντης έκανε γνωστή στον αδελφό του την «κατήχηση» της Φιλικής Εταιρείας, που περιείχε τη διαδικασία της υποδοχής στο βαθμό του «ιερέα» και το κείμενο του «μεγάλου όρκου». Ωστόσο, ο Αλέξανδρος αποφάσισε να μη γίνει προς το παρόν μέλος της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης, έως ότου αποκτούσε πλήρη εικόνα για τη δραστηριότητά της⁶².

Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν γνώριζαν οι ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας τις επαναστατικές-πατριωτικές απόψεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ο Νικόλαος Υψηλάντης ισχυρίζεται ότι κατά τη διάρκεια της συζήτησης στην Κωνσταντινούπολη για το ζήτημα της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας, παράλληλα με το όνομα του Καποδίστρια αναφέρθηκε και το όνομα του αδελφού του⁶³. Ωστόσο, ο Φιλήμων θέτει υπό αμφισβήτηση αυτό τον ισχυρισμό⁶⁴. Και πράγματι, εάν τα μέλη της ηγετικής επιτροπής της μυστικής οργάνωσης γνώριζαν εξ αρχής τις διαθέσεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη, τότε θα ανέθεταν στον Ξάνθο να τον δεχτεί στη σύνθεση της «Αρχής». Ο Ξάνθος, όμως, δεν είχε παρόμοια εντολή. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Βεσσαραβία ο απεσταλμένος της Φιλικής Εταιρείας, πιθανόν, να έλαβε κάποιες πληροφορίες για προετοιμασίες του Αλέξανδρου Υψηλάντη να συμμετάσχει

⁶⁰ Βρισκόταν στην Πειρούπολη, όταν συνέβη η ιστορία με το Γαλάτη.

⁶¹ Βλέπε σελ. 293-294 της παρούσας εργασίας.

⁶² «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», Athènes [s. a.], p. 42-43.

⁶³ Ibid., p. 65-66.

⁶⁴ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 174.

ενεργά στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας⁶⁵. Ο Ξάνθος στην Πετρούπολη, αφού πείστηκε για τη μη επιθυμία του Καποδίστρια να συνεργαστεί με τους Φιλικούς, αποφάσισε να βολιδοσκοπήσει τον Α. Υψηλάντη αναφορικά με το θέμα της ηγεσίας. Εδώ ο Ξάνθος γνωρίστηκε με το Φιλικό Ι. Μάνο, ο οποίος έφτασε στην πρωτεύουσα στις αρχές του 1820 για τη ρύθμιση περιουσιακών υποθέσεων με τους συγγενείς του Υψηλάντηδες⁶⁶. Με τη βοήθειά του οργανώθηκε συνάντηση μεταξύ του απεσταλμένου των Φιλικών και του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που διεξήχθη, όπως φαίνεται, στο τέλος Μαρτίου ή στις αρχές Απριλίου του 1820. Ο Ξάνθος την περιγράφει αναλυτικά στα Απομνημονεύματά του⁶⁷.

Κατά τα λεγόμενά του, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης του επιφύλαξε εξαιρετικά εγκάρδια υποδοχή και άρχισε να τον ρωτά από πού καταγόταν και πώς βρέθηκε στην Πετρούπολη. Ο Ξάνθος του απάντησε ότι καταγόταν από την Πάτμο και ήλθε στη Ρωσία για εμπορικές υποθέσεις. Ο Υψηλάντης τον ρώτησε εάν οι συμπατριώτες του αισθάνονταν την τουρκική τυραννία, την ενδυνάμωση της τουρκικής καταπίεσης, όπως συνέβαινε σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. «Οι Τούρκοι τυραννούν παντού τους φτωχούς Έλληνες» απάντησε ο Ξάνθος «και η καταπίεση έγινε ανυπόφορη». «Διατί» παρατήρησε ο Υψηλάντης «και οι Έλληνες δεν προσπαθούν να ενεργήσουν ώστε, αν ελευθερωθούν από το ζυγόν, δεν δύνανται τουλάχιστον να του ελαφρώσουν». Σ' αυτό ο Ξάνθος παρατήρησε ότι οι Έλληνες δεν είχαν ούτε μέσα ούτε οδηγούς ώστε να κάνουν κάτι για τη βελτίωση της πολιτικής τους κατάστασης. Εκείνοι οι άνθρωποι που μπορούσαν να οδηγήσουν τους Έλληνες τους εγκατέλειψαν και κατέφυγαν σε ξένους τόπους. Και έφερε ως παράδειγμα τον Καποδίστρια, τον πατέρα του Αλέξανδρου Υψηλάντη Κωνσταντίνο και τον ίδιο τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Τότε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είπε: «Αν εγώ εγνώριζον ότι οι ομογενείς μου είχαν ανάγκη από εμέ και εσοχάζοντο ότι εδυνάμην να συντελέσω εις

⁶⁵ Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ν. Υψηλάντη, ο Ε. Ξάνθος, βρισκόμενος στο Κίεβο στη διαδρομή για Πετρούπολη, προσπάθησε να συναντηθεί μαζί του. Η συνάντηση δεν έγινε λόγω ασθένειας του Ν. Υψηλάντη (*Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti...*, p. 70).

⁶⁶ Βλέπε την επιστολή από την Πετρούπολη από 16ης (28ης) Φεβρουαρίου του 1820 της Μ. Α. Κομνηνού και της κόρης της Ε. Κρούπενκα, φίλης της οικογένειας των Υψηλάντηδων (Biblioteca centrală de stat a Republicii Socialiste România, secția manuscriselor, f. St. George, p. CCCLIII, d. 3, 1820, f. 2).

⁶⁷ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 151-152.

την ευδαιμονίαν των, σοι λέγω εντίμως όπι ήθελον μετά προθυμίας κάμω θυσίαν, ακόμη και την κατάστασίν μου και τον εαυτόν μου υπέρ αυτών». Τότε εγερθείς ο Ξάνθος με συγκίνησιν ψυχής είπε: «Δος μοι, πρίγκιψ, την χείρα σας εις βεβαίωσιν των όσων εκφράσθητε». Ο Υψηλάντης του έδωσε το χέρι του και ο Ξάνθος ομολόγησε ότι δεν έφτασε στην Πετρούπολη για εμπορικές υποθέσεις, αλλά για άλλη πιο σημαντική αιτία που θα αποκάλυπτε στον πρίγκιπα την επομένη. Ο Υψηλάντης επιθυμούσε με ανυπομονησία να τα μάθει όλα αμέσως, αλλά ο Ξάνθος τον παρακάλεσε να κάνει υπομονή μέχρι αύριο και έτσι χώρισαν.

Την επόμενη ημέρα ο Ξάνθος ενημέρωσε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη για τους σκοπούς της αποστολής του στην Πετρούπολη και του πρότεινε να ενταχθεί στη σύνθεση της «Αρχής». Εκείνος δέχτηκε με ενθουσιασμό αυτή την πρόταση. Καθώς δε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν ήταν μέλος της εταιρείας, ο Ξάνθος κατ' αρχάς προέβη στη διαδικασία της μύησης, χωρίς ωστόσο να τηρήσει το τυπικό της τελετουργίας επακριβώς. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης του έδωσε ένορκη και γραπτή ομολογία για την πίστη του στην εταιρεία και την αφοσίωσή του στους σκοπούς της, την οποία ο Ξάνθος την έστειλε στη Μόσχα στον Κομιζόπουλο και τον Πατζιμάδη για τη φύλαξή της⁶⁸.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έλαβε το παράνομο συνθηματικό ψευδώνυμο *Καλός* και τα συνθηματικά αρχικά: «Α. Ρ.» ως μέλος της «Αρχής». Ωστόσο, δεν επιθυμούσε να είναι μόνο ένας από τους ηγέτες της επαναστατικής οργάνωσης. Θεωρούσε ότι για την αποτελεσματική προετοιμασία της ένοπλης εξέγερσης και τη διεξαγωγή της ήταν αναγκαία η προσωποπαγής ηγεσία. Γι' αυτό, αμέσως μόλις εντάχθηκε στη σύνθεση της «Αρχής» απευθύνθηκε με επιστολή προς τα άλλα μέλη της. Σ' αυτή ζήτησε στο μέλλον να μην αναμειγνύονται στις υποθέσεις διεύθυνσης της εταιρείας και να του παραχωρηθεί η ανώτατη εξουσία, υποσχόμενος μετά το τέλος της επανάστασης να δώσει λόγο στο έθνος για τις πράξεις του. Αφού έλαβε τη σχετική επιστολή του Υψηλάντη μέσω του Ι. Μάνου, ο Ξάνθος συμφώνησε με τους όρους του, αν και αυτό υπερέβαινε τη δικαιοδοσία του. Βέβαια, δεν του έμενε και τίποτα άλλο να κάνει, καθώς θα χανόταν πολύς χρόνος για τη συζήτηση αυτού του ζητήματος με άλλα μέλη της «Αρχής», ενώ η περίσταση απαιτούσε άμεση λύση.

⁶⁸ Το κείμενο αυτό δε δημοσιεύτηκε πουθενά και, όπως φαίνεται, δε διατηρήθηκε.

Μετά από αυτό υπογράφηκε η παρακάτω επίσημη πράξη για την ανάθεση στον Αλέξανδρο Υψηλάντη της ανώτατης ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας: *«Κατά την άπαξ εγκριθείσαν γνώμη, συνελθόντα τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας και συσκεφθέντα μετ' ακριβούς ερεύνης και εξετάσεως, ε γνώρισαν Έφορον Γενικόν της Ελληνικής Εταιρείας τον εκλαμπρότατον πρίγκηπα κύριον Αλέξανδρον Υψηλάντην, ίνα εφορεύη και επιστατή εν πάσιν, όσα κρίνονται άξια, ωφέλιμα και πρέποντα τη Ελληνική Εταιρεία. Εις ασφάλειαν δε και βεβαιώσιν των εγκριθέντων βεβαιούται η υπογραφή εκάστου των μελών».*

Εν Πειροπόλει τη 12 Απριλίου 1820.

Αλέξανδρος Υψηλάντης

Ιωάννης Μάνος

*Εμμανουήλ Ξάνθος*⁶⁹.

Έτσι, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τέθηκε επικεφαλής του ελληνικού επαναστατικού κινήματος. Σε ποιο βαθμό κατείχε τα αναγκαία προσόντα για την εκτέλεση ενός τόσο υπεύθυνου ρόλου; Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διακρινόταν για τον άμεμπτο πατριωτισμό του και την πίστη του στο χρέος, ενώ διέθετε πολύτιμη στρατιωτική εμπειρία. Η πολιτική εμπειρία, ωστόσο, του έλειπε. Δεν είχε επισκεφθεί ποτέ την Ελλάδα και οι γνώσεις του για τη χώρα και τους ανθρώπους της δεν ήταν ικανοποιητική. Υστερούσε και ως προς ορισμένα άλλα προσόντα, απαραίτητα για έναν πολιτικό ηγέτη. Σύμφωνα με τα λόγια του Έλληνα ιστορικού Ι. Φιλήμονα *«είχε ψυχήν αγαθήν και γενναίαν, αλλά νουν μέτριον... Ήτοι ως επί το πλείστον κριτής επιπόλαιος των αντικειμένων εις τρόπον, ώστε εφάινετο ατολμότερος εις την κρίσιν και όχι εις την εκτέλεσίν των»*⁷⁰. Και όμως, παρά τις ανεπάρκειές του, η προσέλκυσή του στην ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας ήταν μεγάλη επιτυχία για την ελληνική επαναστατική υπόθεση. Οι Έλληνες έμποροι του εξωτερικού που διηύθυναν τη μυστική οργάνωση δεν είχαν το παραμικρό κύρος και επιρροή στην ίδια την Ελλάδα. Το όνομα δε του Υψηλάντη ήταν γνωστό στο πανελλήνιο.

Η υψηλή θέση του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη ρωσική υπηρεσία και η εγγύητά του προς τον τσάρο έπρεπε να συμβολίζουν στα μάτια του

⁶⁹ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 33.

⁷⁰ Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 268-269.

συντηρητικού τμήματος της ελληνικής κοινωνίας το «ευδιαφέρον» της τσαρικής κυβέρνησης για την προετοιμασία της απελευθερωτικής εξέγερσης. Ταυτόχρονα, για την ουσία της επαναστατικής υπόθεσης ήταν πολύ σημαντικό το γεγονός ότι ήταν αληθινός πατριώτης της Ελλάδας και δρούσε έχοντας ως οδηγό μόνο τα συμφέροντά της και όχι τις «διαταγές» της τσαρικής κυβέρνησης. Κολάκευσε δε ιδιαίτερα τους ανώτερους κύκλους των Ελλήνων και η αριστοκρατική του προέλευση. Ωστόσο, αυτός ο απόγονος των Φαναριωτών δεν ήταν καθόλου Φαναριώτης στις πεποιθήσεις του. Δε διακρινόταν χαρακτηριστικά απλώς για τον ένθερμο πατριωτισμό του, αλλά και για την αφοσίωσή του στις προσοδευτικές ιδέες. Γι' αυτό και συμφώνησε με ενθουσιασμό και χωρίς ταλαντεύσεις να τεθεί επικεφαλής της μυστικής επαναστατικής οργάνωσης.

Αντικειμενικά, κανείς από τους τότε Έλληνες ηγέτες, βάσει των προσόντων και του κύρους τους, δεν ταίριαζε περισσότερο στο ρόλο του ηγέτη του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, απ' ό,τι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Με την αποδοχή από αυτόν της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας το κέντρο του επαναστατικού κινήματος μεταφέρθηκε και πάλι στη Ρωσία.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης
Επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δέχτηκε να αναλάβει την ηγεσία της μουσικής οργάνωσης σε μια στιγμή έντονης όξυνσης της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το Μάρτιο του 1820 η επί πολλά χρόνια σοβούσα διαμάχη μεταξύ του Μαχμούτ Β' και του ισχυρού του υποτελή, του κυβερνήτη σημαντικού τμήματος της Αλβανίας και της Ελλάδας Αλή πασά Τεπελενλή, ήλθε στην επιφάνεια¹. Ο σουλτάνος, εξ ολοκλήρου απορροφημένος από τις προετοιμασίες για τον πόλεμο εναντίον της ανταρσίας του Αλβανού φεουδάρχη, δεν έδωσε αρκετή προσοχή στην ενδυνάμωση των επαναστατικών διαθέσεων μεταξύ των Ελλήνων ραγιάδων. Εκτός αυτού, οι κατά τόπους στρατιωτικοί διοικητές του σουλτάνου, όπως και ο Αλή πασάς, προσπαθώντας να προσελκύσουν με το μέρος τους τους Έλληνες, απευθύνονταν σ' αυτούς με το κάλεσμα να *«αγωνιστούν για την ελευθερία»*, μοιράζοντάς τους όπλα, ρίχνοντας κατ' αυτό τον τρόπο ακόμα περισσότερο λάδι στη φωτιά. Η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί ευνοούσε την πραγμάτωση των επαναστατικών σχεδίων των Φιλικών. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αυτό το καταλάβαινε πολύ καλά, γι' αυτό αποφάσισε να επισπεύσει την προετοιμασία του απελευθερωτικού κινήματος.

Με την ανάληψη της ηγεσίας από τον ίδιο, η δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας απέκτησε νέο περιεχόμενο. Κατά το παρελθόν η δραστηριότητα αυτή αναγόταν κυρίως στην ιδεολογική και ψυχολογική προετοιμασία του ελληνικού λαού για την ένοπλη εξέγερση εναντίον του οθωμανικού ζυγού. Ο νέος ηγέτης, χωρίς να διαφεύγει της προσοχής του και αυτή η πλευρά της επαναστατικής δραστηριότητας της μουσικής εταιρείας, έλαβε μέτρα για την οργανωτική προετοιμασία της εξέγερσης. Το έργο αυτό άρχισε κατά τη διάρκεια της παραμονής του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Πετρούπολη.

¹ Αναλυτικά για τη διαμάχη του Αλή πασά και του σουλτάνου βλέπε Γ. Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αιώνα*, Μόσχα, 1963, σελ. 302-335 (στην ελληνική μετάφραση του βιβλίου. *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' Αιώνα*. Αθήνα, 1994. σελ. 317-354).

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας με τη βοήθεια του Ε. Ξάνθου και του Ι. Μάνου προετοίμασε επιστολές προς τους Φιλικούς «αποστολούς» και προς όλους τους διακεκριμένους ανθρώπους της Ελλάδας, που συμμετείχαν στη μυστική οργάνωση: τους Καπετάνιους των κλεφτών και των αρματολών, τους κοιζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, τους πλούσιους πλοιοκτήτες των νήσων, περίπου προς 60 πρόσωπα. Έστειλαν στον καθένα από δυο επιστολές: μία εκ μέρους της «Αρχής» και μια άλλη εκ μέρους του ίδιου του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Η πρώτη δεν είχε ούτε ημερομηνία ούτε υπογραφή, η δε δεύτερη είχε συνταχθεί τη 15η (27η) Ιουνίου του 1820. Κατά τα φαινόμενα, την ίδια ημέρα στάλθηκαν από την Πετρούπολη προς την Οδησό στον Αθανάσιο Σέκερη και από εκεί στον αδελφό του Παναγιώτη Σέκερη, ηγέτη του κέντρου της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος τις απέστειλε στους προορισμούς τους².

Οι επιστολές της «Αρχής» είχαν καταρτιστεί υπό μορφή απάντησης στις «αφιερωτικές επιστολές». Σ' αυτές επιβεβαιωνόταν η λήψη «αφιερωτικής επιστολής» του συγκεκριμένου προσώπου και αναφερόταν ο διορισμός του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως πληρεξούσιου της «Αρχής» σε όλες τις υποθέσεις, γεγονός που δήλωνε ότι έπρεπε να χαιρεί πλήρους εμπιστοσύνης και υπακοής.

Για να συγκεκριμενοποιήσουμε την αντίληψή μας περί των εκ Πετρούπολεως επιστολών του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τους Έλληνες ηγέτες, ας δούμε πιο αναλυτικά την επιστολή του προς τον ξακουστό κλέφτη Θεόδωρο Κολοκοτρώνη.

Η επιστολή προς τον Κολοκοτρώνη εκ μέρους της «Αρχής» άρχιζε με ένα εγκώμιο προς τον «ελληνικό και ηρωικό χαρακτήρα». Εδώ επίσης εκφραζόταν η ελπίδα (που πολύ σύντομα δικαιώθηκε) ότι χάρη στα προσωπικά του χαρίσματα κάποτε θα καταλάμβανε τη θέση του στην πλειάδα «των ξακουστών και ηρωικών στρατηλατών στην Ελλάδα». Στη συνέχεια αναφερόταν: «Το παρόν υμέτερον τούτο γράμμα στέλλεται προς την φιλίαν σου δια του σεβαστού Αρχηγού Αλεξάνδρου Υψηλάντιου, του οποίου κατ' εκλογήν διωρίσαμεν Γενικώτατον Έφορον των υποθέσεων της φιλανθρώπου Φιλικής Εταιρείας μας. Ο καιρός, φίλε, μας αναγκάζει να ζητήσωμεν τα δικαιώματά μας. Και δια να μη μείνωμεν πάλιν ως οι βάτρα-

² Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας, «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», 1956, τ. 9, σ. 152.

χοι εις την λάσπην, δεν πρέπει ν' αφήσωμεν να παρέλθῃ αὐτός ο χρυσός καιρός. Λοιπόν, εὐθύς ὅπου λάβῃς το παρόν μας, θέλεις φροντίσει να προδιαθέσεις και να συνδέσεις με τον ιερὸν σύνδεσμον της φιλικῆς ομονοίας τους Καπετανέους, ὅπου γνωρίζεις, τους οποίους θέλεις συμβουλευσει να ετοιμασθούν εν ησυχία και ομονοία, δια να μην εννοήσουν παράκαιρα τα φρονήματά μας οἱ εχθροὶ του Σταυροῦ και εις την πρώτην φωνήν της σάλπιγγός μας αμέσως ν' ακολουθήσετε ὅλοι τα ὄρδινα του Γενικοῦ Εφόρου σεβαστοῦ ἀνδρός Αλεξάνδρου Υψηλάντου, εις του οποιου τας οδηγίας συμφέρει να πείθῃσθε, επειδὴ χωρὶς υπακοήν καλὸν δεν γίνεται, καθὼς ηξεύρετε. Τώρα να ἴδωμεν την ἀξιότητά σας! Τώρα να ἴδωμεν, αν ἦσθε Ἕλληνες, ἀπόγονοι του Επαμεινώνδα, του Θεμιστοκλή και του ἥρωος του Λεωνίδα».

Ταυτόχρονα, στην ἄλλη ἐπιστολή που ἔστειλε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προς τον Κολοκοτρώνη, ἐξ ονόματός του πλέον, ἐπλεκε ἐπίσης το ἐγκώμιο του ἐνδοξου πολεμιστῆ των ἐλληνικῶν βουνών:

«Ο ἐνθερμος ζήλος, ὅπου ἔχεις, δια να δουλεύσεις την πατρίδα, και η φυσική σου γενναιότης και ἀγχίνοια εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ ἐκεῖ ὅπου πρέπει». Στη συνέχεια ο ηγέτης της Φιλικῆς Εταιρείας προέτρεπε πειστικὰ τον Κολοκοτρώνη να ἐκτελέσει ὅλες τις οδηγίες που περιέχονταν στην ἐπιστολή της «Αρχῆς», καθὼς σε ἀντίθετη περίπτωσις δε θα ἐκπλήρωνε τις υποχρεώσεις που εἶχε ἀναλάβει και θα ἀποδεικνυόταν «ἀνάξιος των προπατόρων σου ἀπόγονος»³.

Αὐτὴ ἡ ἐπιδόσις, δηλαδή οἱ Ἕλληνες στην κρίσιμη αὐτὴ περίστασις οφείλουν να φανούν ἀντάξιοι των προγόνων τους, ἀπαντᾶται και σε ἄλλες ἐπιστολές που ἔστειλε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ἀπὸ την Πετροῦπολη. Ὅπως συμβαίνει συχνὰ στην ἱστορία, το ἔθνος, καθὼς ετοιμαζόταν για ἀγὼνα με τον ἐπικίνδυνον και υπέρτερον σε δυνάμεις ἐχθρό, καλοῦσε σε βοήθεια τις σκιῶδεις λεγέωνες του μεγαλειώδους και λαμπροῦ παρελθόντος. Οἱ ἐπιστολές του Αλεξάνδρου Υψηλάντη ἐβρίθαν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀναμνήσεων. Εδὼ υπενθυμίζονταν ο τιτάνες Προμηθεὺς και ἡ θεὰ Ἀθηνά, καθὼς και διακεκριμένοι πολιτειακοὶ παράγοντες της ἀρχαίας Ἑλλάδας, ὅπως ο Θεμιστοκλῆς, ο Ἀριστείδης, ο Λυκούργος και ο Δημοσθένης. Οἱ Ἕλληνες ἐπαναστάτες ονομάζονταν «ἀληθινοὶ γιοι της Σπάρτης», ἐνὼ παρομοίαζε τους ἐχθρούς που τους κατέτρεχαν με τον πανόπτη

³ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον περὶ της Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἐν Ἀθήναις, 1859-1861, τ. 188-189.

γίγαντα Άργο⁴. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ενθυμίζοντας στους συμπατριώτες του την ένδοξη ιστορία τους, τα ανδραγαθήματα και το μεγαλείο των προγόνων τους, τους καλούσε να είναι ανδρείοι στις επερχόμενες σοβαρές δοκιμασίες.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας στις επιστολές του από την Πετρούπολη έδωσε μια σειρά οδηγιών για την προετοιμασία της απελευθερωτικής εξέγερσης στην Ελλάδα. Έγραψε, μεταξύ άλλων, στον ηγέτη των Μανιατών Πετρόμπεη Μαυρομικάλη να στείλει στην Κέρκυρα κάποιον από τους Σουλιώτες καπετάνιους που ήταν μαζί του, ώστε να πείσει τους ευρισκόμενους εκεί Σουλιώτες να περάσουν στη Μάνη και κατ' αυτό τον τρόπο να αυξήσουν τις στρατιωτικές δυνάμεις αυτού του προπύργιου της ελευθερίας. Στη συνέχεια, οι ίδιοι αυτοί Σουλιώτες καπετάνιοι έπρεπε να κατευθυνθούν προς την Ήπειρο, για να ενώσουν όλους τους ευρισκόμενους εκεί στρατιωτικούς ηγέτες και να τους δώσουν οδηγίες να εκτελέσουν όλες τις εντολές του Αλέξανδρου Υψηλάντη⁵.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας φρόντισε να προετοιμάσει για τον πόλεμο και τις ναυτικές δυνάμεις της Ελλάδας. Μέσω του πλοιοκτήτη Φιλικού Γκίκα Γκιώνη δόθηκε η εντολή προς τους διακεκριμένους ανθρώπους των νησιών της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών να ετοιμάσουν τα πλοία τους και να εφοδιαστούν *«με όσο μεγαλύτερη ποσότητα πολεμοφοδίων»*⁶. Αυτή η σημαντική αποστολή ανικνευτικού χαρακτήρα ανατέθηκε σε έναν από τους πιο δραστήριους και έμπειρους απεσταλμένους Φιλικούς, το Χριστόφορο Περραιβό. Εκείνος έπρεπε να γυρίσει όλη την Πελοπόννησο, να συγκεντρώσει εκεί πληροφορίες για τις διαθέσεις του λαού και των προεστών, για την κατάσταση των οχυρών και των φρουρών τους, για τον αριθμό των ικανών να φέρουν όπλο Ελλήνων και Τούρκων. Ο Περραιβός, μετά την εκτέλεση αυτής της εντολής, έπρεπε να αναχωρήσει για την Οδησό, όπου κατευθυνόταν και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και να του αναφέρει προσωπικά⁷ τα σχετικά με όλα αυτά.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προέβη και σε ορισμένες εσωτερικές αναδιορθώσεις στην εταιρεία, ώστε να προσαρμόσει τη δομή της στα νέα δεδομένα και στα νέα καθήκοντα.

⁴ Ε. α., τ. Ι, σ. 189-190, 319, 353, 355.

⁵ Ε. α., σ. 191.

⁶ Ε. α., σ. 358.

⁷ Ε. α., σ. 41.

Σύμφωνα με τις οργανωτικές αρχές συγκρότησης της Φιλικής Εταιρείας που επεξεργάστηκαν οι ιδρυτές της, κάθε «ιερέας» γνώριζε μόνο τον «ιερέα» που τον μύησε στην εταιρεία, ενώ εκείνος γνώριζε αντίστοιχα μόνο τον κατηχητή του, και έτσι αυτή η αλυσίδα εκτεινόταν από τα νεοεισοαχθέντα μέλη της οργάνωσης μέχρι τους ιδρυτές της. Βάσει αυτής της αλυσίδας, η οποία αντανakλούσε σχηματικά τη χρονολογική ακολουθία της εισόδου των μελών της στην εταιρεία, τα χρήματα που συγκεντρώνονταν στέλνονταν στην «Αρχή» και μέσω αυτής, κάνοντας την αντίθετη διαδρομή, η «Αρχή» έστελνε τις οδηγίες της στους απλούς Φιλικούς. Αυτού του τύπου η διάρθρωση της εταιρείας, με το μικρό αριθμό μελών και το συνεκτικό καταμερισμό, δικαίωσε εξ ολοκλήρου τον εαυτό της. Χάρη σ' αυτήν η επαναστατική οργάνωση απέφυγε την αποτυχία και φύλαξε εξ ολοκλήρου το μυστικό του καθοδηγητικού της οργάνου.

Ωστόσο, κατά τα έτη 1818-1820 η ελληνική επαναστατική οργάνωση αυξήθηκε σημαντικά. Τα μέλη της τώρα πλέον ήταν διασκορπισμένα σε τρεις ηπείρους. Σ' αυτές τις συνθήκες το σύστημα διεύθυνσης της εταιρείας που διαμορφώθηκε έγινε ογκώδες και αναποτελεσματικό. Οι αρχές της βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με το καθήκον της πλατιάς στρατολογίας νέων μελών, καθώς για κάθε νέο κατηχούμενο «ιερέα» οι επαφές με το κέντρο γίνονταν πιο δύσκολες και πολυεπίπεδες, απ' ό,τι για τον «κατηχητή». Γενικά, μεγάλωσε και ο κίνδυνος των διακοπών και των καθυστερήσεων στη λειτουργία του συστήματος. Αποδιοργάνωση ενός από τους «κρίκους» που μπορούσε, φέρ' ειπείν, να προκαλέσει ο θάνατος κάποιου από τους «ιερείς», μπορούσε να οδηγήσει στην απόσπαση από την εταιρεία μιας σειράς «κρίκων», δηλαδή μιας ομάδας ενεργών μελών. Γι' αυτό, το ζήτημα της αναδιάρθρωσης της δομής της Φιλικής Εταιρείας, ώστε να καταστεί πιο ευέλικτη, τέθηκε πριν ακόμα από την έλευση στην ηγεσία του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Η διέξοδος βρέθηκε με την ίδρυση εφορειών (περιφερειακών επιτροπών), η πρώτη από τις οποίες δημιουργήθηκε το 1819 στο Ιάσιο από τον Π. Αναγνωστόπουλο.

Οι εφορείες διαμορφώθηκαν, κατά κανόνα, από τους πιο πλούσιους εμπόρους και τραπεζίτες της κάθε περιφέρειας, γεγονός που ανταποκρινόταν και στον ηγετικό ρόλο που διαδραμάτιζε η αστική τάξη σε όλη τη δραστηριότητα της εταιρείας. Καθοδηγούσαν άμεσα όλη την κατά τόπους δραστηριότητα των Φιλικών. Διατηρούσαν τις σχέσεις μεταξύ τους και απευθύνονταν άμεσα στην «Αρχή» για τα πιο σημαντικά ζητήματα. Η πιο

σημαντική λειτουργία των εφορειών ήταν η συλλογή χρηματικών πόρων. Κάθε εφορεία είχε το δικό της ταμείο. Τα ταμεία όλων των εφορειών αποτελούσαν το εθνικό «*ιερό ταμείο*», που προοριζόταν για τη χρηματοδότηση του απελευθερωτικού κινήματος. Γενικά, η ίδρυση των εφορειών σήμαινε την αντικατάσταση του «*αλυσιδωτού*» συστήματος διοίκησης της εταιρείας με το εδαφικό, το οποίο ανταποκρινόταν περισσότερο στην εσωτερική κατάσταση της Φιλικής Εταιρείας κατά τα έτη 1819-1820 και δημιούργησε καλύτερες δυνατότητες για την κινητοποίηση όλων των δυνάμεων του ελληνικού λαού για την προετοιμασία της ένοπλης εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, επιδοκιμάζοντας την ίδρυση των εφορειών, έδωσε μεγάλη προσοχή στη δραστηριότητά τους. Έστειλε σε όλες τις εφορείες οδηγίες, υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα την αναγκαιότητα οργάνωσης ευρείας συλλογής χρηματικών πόρων για τους σκοπούς της απελευθέρωσης.

Ο νέος ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας έλαβε και άλλα μέτρα για την τελειοποίηση της δομής της μυστικής οργάνωσης. Από τις επτά βαθμίδες στις οποίες χωρίζονταν οι Φιλικοί κατάργησε τους «*αδελφοποιητούς*», τους «*συστημένους*» και τους «*αρχιποιμένες*». Επίσης κατάργησε τις βαθμίδες των «*αδελφοποιητών*» και των «*συστημένων*», καθώς θεωρούσε ότι δε χρειαζόταν η περαιτέρω στρατολογία στην εταιρεία του απλού λαού. Ακόμη πίστευε ότι οι άνθρωποι του απλού λαού και χωρίς προκαταρκτική στρατολογία με το πρώτο σύνθημα θα ξεγειρόνταν και θα ακολουθούσαν τον ηγέτη που έχαιρε γενικής εμπιστοσύνης. Εκτός αυτού φοβόταν ότι οποιαδήποτε εχθρική προς τους Έλληνες χώρα θα μπορούσε να στείλει τους πράκτορές της στη Φιλική Εταιρεία για να αποκαλύψει τους ηγέτες της. Γι' αυτό, διέταξε να διεξάγεται στο εξής ενδελεχής έλεγχος για όσους έμπαιναν στη βαθμίδα του «*ιερέα*», που ήταν, κατ' αυτό τον τρόπο, η πρώτη της οργάνωσης. Δεύτερη έγινε η βαθμίδα του «*ποιμένα*», που προοριζόταν συγκεκριμένα για τους εφόρους (τα μέλη των εφορειών) της Φιλικής Εταιρείας. Κατάργησε τη βαθμίδα του «*αρχιποιμένα*», στην οποία ανήκαν προηγουμένως πρόσωπα που συμμετείχαν στη σύνθεση της «*Αρχής*», καθώς θεωρούσε τον εαυτό του μοναδικό φορέα της προσωποπαγούς ηγεσίας.

Στην ενίσχυση της προσωποπαγούς εξουσίας και την ενδυνάμωση της πειθαρχίας στην εταιρεία βοήθησε και το στρατιωτικό καταστατικό. Αυτό

περιλάμβανε 15 άρθρα και το συνέγραψε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στα τέλη του 1820. Το καταστατικό απαιτούσε από όλους τους Φιλικούς την τήρηση αυστηρής πειθαρχίας. Οι κατώτεροι ήταν υποχρεωμένοι να υπακούουν στους ανώτερους, ενώ όλοι οι στρατιωτικοί έπρεπε να ορκιστούν πίστη στην πατρίδα. Αντίγραφα του καταστατικού στάλθηκαν σε όλες τις εφορείες⁸.

Η προσωπικότητα του Αλέξανδρου Υψηλάντη, του αξιωματικού και αριστοκράτη, άφησε το στίγμα της σε ορισμένες ενέργειές του για τη μεταμόρφωση της εσωτερικής δομής της εταιρείας. Έτσι, προσέδωσε στη διαδικασία ανάδειξης στη βαθμίδα των «αφιερωμένων», που προοριζόταν για τους αξιωματικούς, το χαρακτήρα της ιπποτικής τελετουργίας. Ο μνημένος έδινε στον ίδιο τον Αλέξανδρο Υψηλάντη όρκο πίστης και τιμής. Μετά από αυτό ο ίδιος τον άγγιζε στον ώμο με γυμνό ξίφος, επαναλαμβάνοντας σε κάθε άγγιγμα: «Άξιος». Μετά την ολοκλήρωση της τελετουργίας χάριζε στο νέο «αφιερωμένο» αυτό το ξίφος και υπέγραφε το δίπλωμά του⁹.

Οι ενέργειες του Αλέξανδρου Υψηλάντη για την ενίσχυση της προσωποπαγούς εξουσίας και την ενδυνάμωση της πειθαρχίας μεταξύ των μελών της μυστικής εταιρείας γενικά ήταν εξ ολοκλήρου δικαιολογημένες. Στις συνθήκες των επερχόμενων στρατιωτικών δοκιμασιών ήταν αναγκαίο ο μηχανισμός της Φιλικής Εταιρείας να λειτουργεί αδιάλειπτα, ώστε να καταστεί οργάνωση της επαναστατικής πράξης. Προσωπικά είχε κάθε ηθικό δικαίωμα ως ηγέτης να απαιτήσει αναντίρρητα υποταγή. Η πλούσια πολεμική του εμπειρία και η υπηρεσία του σε διοικητικά αξιώματα στο ρωσικό στρατό του έδωσαν τέτοια στρατιωτική προετοιμασία που δεν κατείχε κανείς από τους Έλληνες στρατιωτικούς. Ο ένθερμος πατριωτισμός του, η αταλάντευτη ετοιμότητά του να θυσιάσει την καριέρα και τη θέση του χάριν της απελευθέρωσης της πατρίδας του, του έδωσαν επίσης αυτό το δικαίωμα.

Γι' αυτό η είδηση για την αποδοχή της ανώτατης ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη προκάλεσε μεγάλη χαρά και

⁸ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 36-37.

⁹ Ε. α., σ. 37. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δέχτηκε στη βαθμίδα του «αφιερωμένου» κατ' αρχάς τα αδέρφια του, το Νικόλαο και το Γεώργιο, στη συνέχεια δε το Γεώργιο Καντακουζηνό, ενώ τον Αύγουστο του 1820 στην Οδησό το Χριστόφορο Περραιβό (Ε. α., σ. 186).

ενθουσιασμό μεταξύ των Φιλικών. Ο διακεκριμένος Μοσχοβίτης Φιλικός Ν. Πατζίμαδης έγραψε στις 31 Μαΐου (12 Ιουνίου) του 1820 στον Ε. Ξάνθο «*δια του μέγιστου πατριωτισμόν και ένθερμον ζήλον του ανδρός (του Αλέξανδρου Υψηλάντη – Γ.Α.)*», σύμφωνα με τα λόγια του, «*είθε η φιλιότη ημών πατρίς να ευημερή και με άλλα τοιαύτα τέκνα της*»¹⁰. Ο Γ. Λεβέντης στην επιστολή του προς τον Υψηλάντη από το Βουκουρέστι στις 8 (20) Ιουνίου του 1820 εξέφρασε τη χαρά του για το γεγονός ότι εκείνος αποδέχτηκε χάρη στον πατριωτικό του ζήλο να συμβάλλει στο «*κοινόν Ελληνικόν σχολείον*»¹¹.

Οι επιστολές των ηγετών της Φιλικής Εταιρείας από την Πετρούπολη αντιμετωπίστηκαν με μεγάλο ενθουσιασμό τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Οι επιστολές που απέστειλε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προς το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη έφτασαν με μεγάλη καθυστέρηση. Αυτός ο ηρωικός ηγέτης των κλεφτών, όπως και άλλοι Φιλικοί στη Ζάκυνθο, θεώρησαν ότι οι επιστολές του ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας, όπως γράφει ο Ι. Φιλήμων, έφτασαν «*ως διαταγαί του ουρανού, ως ευαγγέλιον της βεβαίας σωτηρίας της πατρίδος, και τους πάντας ενεθουσίασαν προς πάσαν θυσίαν*». Για τον Κολοκοτρώνη αυτές οι επιστολές έγιναν κάτι σαν προσευχητάρι και τις έφερε πάντα επάνω του. Η δε αγγλική αστυνομία, η οποία έλαβε κάποιες πληροφορίες μέσω των πληροφοριοδοτών της και διεξήγαγε έρευνα στην οικία του Κολοκοτρώνη, δεν κατάφερε να ανακαλύψει τίποτα¹².

Μεγάλος ήταν επίσης και ο ενθουσιασμός των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, όταν για πρώτη φορά έλαβαν επιστολή με την υπογραφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη που απευθυνόταν «*στους αδελφούς και προσφιλείς Συμπαιριώτας*». Περνούσε από χέρι σε χέρι, από οικία σε οικία, από τη μια εμπορική επιχείρηση στην άλλη. Στάλθηκαν παντού αντιγραφα από αυτή την επιστολή. Κατά τα λεγόμενα του Έλληνα ιστορικού: «*και τινές δε εξελθόντες των ορίων του ενθουσιασμού, τεμάχια του χάρτου αυτής αποκόψαντες έλαβον, αν ουχί ως φυλακτήρια, μνήμης όμως και σεβασμού ένεκα*»¹³.

Η γενική χαρά και ο ενθουσιασμός με τον οποίο έγιναν δεκτές οι επι-

¹⁰ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 195.

¹¹ Ι. Φιλήμωνος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 184.

¹² Ε. α., τ. 1, σ. 40.

¹³ Ε. α., σ. 36.

στολές του Αλέξανδρου Υψηλάντη δεν εξηγούνταν απλώς λόγω της θέσης και της φήμης του. Στην ελληνική κοινωνία ήταν ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση ότι πίσω από τη Φιλική Εταιρεία βρισκόταν η ρωσική κυβέρνηση και ότι οι Έλληνες σε περίπτωση εξέγερσης εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας μπορούσαν να υπολογίζουν στη στρατιωτική βοήθεια της Ρωσίας. Η πεποίθηση αυτή στηριζόταν στη μυστική υποκίνηση των Ελλήνων εκ μέρους της ρωσικής κυβέρνησης σε αντιτουρκικές εξεγέρσεις, που είχε πράγματι λάβει χώρα στο παρελθόν και την τροφοδοτούσε η ασυνήθιστη μυστικότητα που κάλυπτε την *«Αρχή»*.

Με την ανάληψη της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, η *«Αρχή»* ως ηγετική επιτροπή, απαρτιζόμενη από τω όντι υπαρκτά πρόσωπα, έπαψε να υφίσταται. Ωστόσο, συνέχιζε να υπάρχει ως σύμβολο που αντιπροσώπευε την *«άγνωστη δύναμη»*, η οποία *«κατήυθυνε»* τη δραστηριότητα της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, εφόσον ανέλαβε εξ ολοκλήρου την προσωποπαγή ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας, ονόμασε επίσημα τον εαυτό του απλώς *«Γενικό Επίτροπο της Αρχής»*. Όπως ήδη αναφέραμε, μαζί με τις δικές του επιστολές από την Πετρούπολη ήταν συνημμένες και επιστολές *«εκ της Αρχής»*, χωρίς υπογραφή και ημερομηνία. Δεδομένου ότι ήταν στρατηγός του ρωσικού στρατού και οι επιστολές και οι οδηγίες του έρχονταν από τη βόρεια πρωτεύουσα, η διάχυτη στην ελληνική κοινωνία εικασία ότι πίσω από τη Φιλική Εταιρεία βρισκόταν ο τσάρος ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Ι. Φιλήμονα, *«Μαγευτικωτάτη ήτο η ιδιάς: «Αρχή», Υψηλάντης, Πετρούπολις. Πέραν αυτής ουδέν άλλον ηρεύνα ο Έλληνας»*¹⁴.

Ωστόσο, ήταν δυνατόν, πραγματικά, η ανάληψη της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας από το Ρώσο στρατηγό και αριστοκράτη να άλλαξε την αρνητική σχέση προς αυτήν της τσαρικής κυβέρνησης; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, πρέπει πρωτίστως να αποσαφηνίσουμε εάν γνώριζαν ο Αλέξανδρος Α' και ο Καποδίστριας ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τέθηκε επικεφαλής της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Η εξακρίβωση της αλήθειας είναι πολύ δύσκολη. Είναι γεγονός ότι δε βρέθηκε κανένα έγγραφο, το οποίο να έχει γραφτεί την άνοιξη με καλοκαίρι του 1820 που να αφορά αυτό το ζήτημα και κατά πάσα πιθανότητα δεν υπήρξε τέτοιο έγγραφο. Δυο σημαντικές μαρτυρίες περί των γεγονότων

¹⁴ Ε. α., σ. 40.

αυτών των μηνών γράφτηκαν μερικά έτη μετά και φέρουν υποκειμενική χροιά. Ο λόγος γίνεται για το γνωστό σημείωμα του Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας που παρουσιάστηκε από τον ίδιο στο Νικόλαο Α' και για την απευθυνόμενη στον ίδιο επιστολή από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη από 1ης (13ης) Ιανουαρίου του 1828¹⁵. Ο μεν Καποδίστριας στο σημείωμά του προσπάθησε να διαψεύσει τις κατηγορίες που του απέδιδαν ενεργό ρόλο στην προετοιμασία της ελληνικής εξέγερσης, γεγονός που επισκίαζε την υπηρεσιακή του φήμη. (Ο Καποδίστριας το 1826 βρισκόταν τυπικά ακόμη σε ρωσική υπηρεσία). Ο δε Αλέξανδρος Υψηλάντης, ζητώντας βοήθεια από τον τσάρο προς διευκόλυνση της δικής του θέσης,¹⁶ επεδίωξε επίσης να αποδείξει ότι ήταν φίλα προσκείμενος προς τη ρωσική κυβέρνηση. Ισχυριζόταν δε ότι κατά τα έτη 1820-1821 δρούσε έχοντας, αν όχι την άμεση, τουλάχιστον την έμμεση επιδοκιμασία του Αλέξανδρου Α' και του Καποδίστρια. Εδώ είναι προφανείς οι αποσιωπήσεις στο σημείωμα του Καποδίστρια και ορισμένες υπερβολές στην επιστολή του Α. Υψηλάντη. Έτσι, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ισχυρίζεται ότι δέχτηκε την ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας, αφού προηγουμένως συμβουλευτήκε τον Καποδίστρια. Ο Νικόλαος Υψηλάντης αναφέρεται σε αυτό με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια. Σύμφωνα με τα λόγια του, η συνάντηση του Καποδίστρια με τον αδελφό του έγινε στο στρατόπεδο του Ιππικού Συντάγματος της αυτοκρατορικής φρουράς, όπου εκείνος έμενε κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Πετρούπολη. Στην ερώτηση του ηγέτη της επαναστατικής οργάνωσης εάν θα υποστήριζε η Ρωσία την εξέγερση των Ελλήνων, ο Καποδίστριας, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Ν. Υψηλάντη, απάντησε ότι, μόλις διαμορφωνόταν στην Ελλάδα η εστία του αγώνα, όπου θα δρούσαν «μερικές χιλιάδες ελεύθερων όπλων», η Ρωσία θα τους υποστήριζε με χρήματα, πολεμοφόδια και πλοία¹⁷.

¹⁵ Το κείμενο της επιστολής δημοσιεύτηκε από τον Ι. Φιλήμονα (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 2, σ. 224-228). Στη συγκεκριμένη εργασία χρησιμοποιήθηκε το πρωτότυπο της επιστολής που φυλάσσεται στο Αρχείο της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας (ΑΕΙΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1828, Φ. 4978, φύλλα 1-4).

¹⁶ Παρά το γεγονός ότι, όταν έγραφε την επιστολή αυτή ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών μετά την εξαετή κάθειρξη, είχε απελευθερωθεί από το αυστριακό φρούριο, του απαγορεύτηκε η έξοδος από την Αυστριακή Αυτοκρατορία. Στην επιστολή του προς το Νικόλαο Α' ο Υψηλάντης ζητούσε να επιδιώξει ο τσάρος την άρση του περιορισμού της ελευθερίας του.

¹⁷ «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», Athènes [s. a.], p. 86.

Ο Ρουμάνος ιστορικός Α. Οτσέτια, στηριζόμενος, πρωτίστως, σ' αυτό τον ισχυρισμό του Ν. Υψηλάντη και δίνοντάς του ευρύτερη ερμηνεία, γράφει: «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, επιδοκιμαζόμενος από τον Καποδίστρια, ο οποίος τον διαβεβαίωσε για τη συμφωνία του τσάρου και ότι είναι αρκετό να εμφανιστούν ορισμένες χιλιάδες Ελλήνων επαναστατών, ώστε ο ρωσικός στρατός να διέλθει τον Προύθο ποταμό, συμφώνησε (να τεθεί επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας – Γ. Α.)»¹⁸. Ο Ρουμάνος ιστορικός, δυστυχώς, αγνοεί εδώ τη μαρτυρία της άλλης πλευράς, του Ιωάννη Καποδίστρια.

Εν τω μεταξύ, ο Καποδίστριας καθιστά σαφές ότι όχι απλώς δεν επιδοκίμαζε τις σχέσεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη με τους Φιλικούς, αλλά και προειδοποιούσε για τους κινδύνους που προέρχονταν από τους «δολοπλόκους», οι οποίοι παρουσιάζονταν ως εκπρόσωποι του ελληνικού λαού, χωρίς να έχουν κανένα γι' αυτό δικαίωμα¹⁹. Βέβαια, εδώ ο Καποδίστριας αποσιωπά το αν γνώριζε ότι ο Αλέξανδρος ανέλαβε την ηγεσία της μυστικής ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης. Κατά τα φαινόμενα, αυτό το γνώριζε. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης όφειλε να ενημερώσει τον πιο διακεκριμένο και με μεγάλη επιρροή Έλληνα ηγέτη και πατριώτη, που ταυτόχρονα ήταν και προσωπικός του φίλος, για τη σημαντική απόφαση που έλαβε. Ωστόσο, το πιθανότερο είναι να το έκανε εκ των υστέρων²⁰. Εννοείται ότι ο Καποδίστριας, παραμένοντας εχθρός των επαναστατικών μεθόδων αγώνα και γνωρίζοντας καλά την επίσημη ρωσική πολιτική, δεν μπορούσε να δώσει κάποιες υποσχέσεις αναφορικά με τη βοήθεια της Ρωσίας προς τους εξεγερμένους Έλληνες. Και μάλιστα το ζήτημα της εξέγερσης τέθηκε συγκεκριμένα λίγο αργότερα, τον Ιούνιο ή στις αρχές Ιουλίου του 1820, όταν η σύγκρουση μεταξύ της Πύλης και του Αλή πασά Τεπελενλή οδήγησε σε ανοικτό πόλεμο.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έγραψε αργότερα για τη στρατιωτική

¹⁸ «Istoria Rominiei», v. III. Bucuresti, 1964, p. 864.

¹⁹ Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας, «Συλλογή άρθρων Русского исторического общества», τ. 3, Πετρούπολη, 1868, σελ. 256.

²⁰ Αναφορικά με αυτό είναι αξιοπρόσεκτη η πληροφορία του Ι. Φιλήμονα, η οποία στηρίζεται στις μαρτυρίες που πήραν οι ιστορικοί από την οικογένεια Υψηλάντη και από το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ενημέρωσε τον Καποδίστρια για την απόφαση να τεθεί επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας, μετά από 12 ημέρες από την απόφαση που έλαβε. (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1. σ. 32).

σύγκρουση του Αλή πασά και της Πύλης και για τα βήματα που έκανε εκείνη την περίοδο: «Το γεγονός αυτό, το οποίο επέτρεψε στους Έλληνες να εξοπλιστούν, τους αφύπνισε και αναπτέρωσε τις ελπίδες τους σε ακραίο βαθμό. Και εγώ κατανόησα πολύ νωρίς τα οφέλη, τα οποία μπορούν να αποκομισθούν από αυτό.

«Ο κόμης Καποδίστριας, τον οποίο συμβουλευτήκα, συμμεριζόταν την άποψή μου. Βρήκε καλά και επίκαιρα τα σχέδια και τους στόχους μου και μου συνέστησε να αναλάβω δράση και να ξεκινήσω το έργο, χωρίς την παραμικρή αμφιβολία για την επιτυχία, η οποία ήταν κατά τη γνώμη του συνδεδεμένη με την πολιτική της Ρωσίας. Όταν οι Έλληνες θα μπορέσουν με τις προσπάθειές τους να αποπνέξουν τον ζυγό της Πύλης στο μέρος εκείνης της Ελλάδας, όπου θα μπορέσουν με τη βοήθεια των όπλων τους και χάρη στη στάση τους να αντιπαρατεθούν στους Τούρκους, τότε θα μπορούν να θεωρούνται ελεύθεροι²¹.

Το παραπάνω απόσπασμα αποδεικνύει ότι ο ίδιος ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν μπόρεσε να παραθέσει με κάποια ακολουθία τις συζητήσεις του με τον Καποδίστρια εκείνες τις ημέρες. Η μαρτυρία του Καποδίστρια όσον αφορά αυτό το θέμα αξίζει αναμφισβήτητα μεγαλύτερης εμπιστοσύνης. Ο ίδιος δεν αρνείται ότι συναντήθηκε μερικές φορές με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και συζήτησε τις δυνατότητες που εμφανίστηκαν για τους Έλληνες σε σχέση με τον πόλεμο της Πύλης εναντίον του Αλή πασά. Ο Καποδίστριας θεωρούσε ότι οι Έλληνες έπρεπε να επωφεληθούν από τον πόλεμο του σουλτάνου εναντίον του ισχυρού του υποτελή για την κατάκτηση του Σουλίου. Οχυρωμένοι σ' αυτό, όπως και σ' άλλα οχυρά, οι Έλληνες θα μπορούσαν να περιμένουν με υπομονή τις ευνοϊκές για τους εαυτούς τους αλλαγές στην ευρωπαϊκή πολιτική. Μ' αυτό ο Καποδίστριας εννοούσε τη δραστηριοποίηση της πολιτικής της Ρωσίας στο ανατολικό ζήτημα, η οποία θα επέτρεπε στους Έλληνες να επωφεληθούν από τη ρωσική βοήθεια. Ταυτόχρονα, ο Καποδίστριας προειδοποιούσε τον Υψηλάντη ότι με την υπάρχουσα κατάσταση δεν μπορούσαν να υπολογίζουν ότι ο τσάρος θα έδινε οποιαδήποτε βοήθεια στην εξέγερση των Ελλήνων εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας²².

²¹ Επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς το Νικόλαο Α', 1 (13) Ιανουαρίου 1828, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1828, Φ. 4978, φύλλο 1.

²² «Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια περί της υπηρεσιακής του δραστηριότητας», «Συλλογή άρθρων Русского исторического общества», σελ. 257. Το

Εκτός αυτού, θεωρούσε ανώφελο και επικίνδυνο να μιλήσει με τον τσάρο για υποθέσεις που αφορούσαν την ελληνική επαναστατική οργάνωση. Και αυτό μπορούμε να το κρίνουμε από τα απομνημονεύματα του Ε. Ξάνθου, ο οποίος ήταν στην Πειρούπολη ο εγγύτερος βοηθός του Αλέξανδρου Υψηλάντη.

Ο Ξάνθος γράφει ότι ο Υψηλάντης, μετά την ανάληψη της ηγεσίας, είχε συνομιλίες με τον Καποδίστρια. Ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών επιθυμούσε να ζητήσει ο Καποδίστριας από τον τσάρο οικονομική βοήθεια για τη Φιλική Εταιρεία, έστω και ως αντάλλαγμα για τα μερικά εκατομμύρια γρόσια που η Πύλη χρωστούσε στην οικογένεια Υψηλάντη ως αποζημίωση για τη δημευμένη περιουσία της. Ωστόσο, ο Καποδίστριας αρνήθηκε να μιλήσει γι' αυτό το θέμα στον τσάρο, αναφέροντας τα ίδια επιχειρήματα με τα οποία εξηγούσε πριν λίγο καιρό και στον Ξάνθο την αρνητική του απάντηση στην πρότασή του να τεθεί επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας²³. Εκτός αυτού, ο ίδιος προσπαθούσε να πείσει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ότι και ο ίδιος δεν έπρεπε να μιλήσει στον τσάρο για τα σχέδιά του σχετικά με την απελευθέρωση της Ελλάδας²⁴.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, εφόσον δεν κατάφερε να επιτύχει κάποια οικονομική βοήθεια από την τσαρική κυβέρνηση, αποφάσισε να επιδιώξει να αποκτήσει τους απαραίτητους για την ελληνική επανάσταση πόρους από τη Γαλλία και τις ΗΠΑ.

Ήταν, όπως δηλώνει ο Ξάνθος, σίγουρος ότι *«οι Έλληνες θέλουν βοηθηθεί προθύμως παρά του γαλλικού έθνους και της κυβερνήσεώς των, ως του μόνου έθνους φιλελευθέρου και φιλοτιμουμένου να συντρέχει εις την ελευθερίαν και τον φωτισμόν των εθνών και πολύ περισσότερον του ελληνικού»*²⁵.

Η πρόθεση να στηριχτεί ο αγώνας για απελευθέρωση της Ελλάδας στη

αξιόπιστο της μαρτυρίας του Καποδίστρια στη δεδομένη περίπτωση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι προφορικές συμβουλές στον απεσταλμένο του Πετρόμπεη Μαυρομικάλη Κυριάκο Καμαρηνό, το περιεχόμενο των οποίων είναι γνωστό από τα απομνημονεύματα του διακεκριμένου συμμετόχου του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στην Ελλάδα Ν. Σπηλιάδη, κινούνταν στο ίδιο πνεύμα. Βλέπε Ν. Σπηλιάδη, *Απομνημονεύματα*, τ. 1. Αθήνησιν, 1851-1852, σ. 5-6.

²³ Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 152.

²⁴ Επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς το Νικόλαο Α', 1 (13) Ιανουαρίου 1828, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1828, Φ. 4978, φύλλο 2.

²⁵ Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 156.

βοήθεια των πλέον προοδευτικών ως προς το κοινωνικό σύστημα χωρών εκείνης της περιόδου αποτυπώνει έντονα τις προοδευτικές αντιλήψεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη, την ιδεολογική του εγγύτητα με τους δεκεμβριστές. Ωστόσο, οι ελπίδες του ότι η κυβέρνηση του Λουδουβίκου 18^{ου}, του μέλλοντα στραγγαλιστή της ελευθερίας των Ισπανών, θα βοηθούσε την υπόθεση της ελευθερίας των Ελλήνων δηλώνουν ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν είχε απλώς κοινές πεποιθήσεις, αλλά αναπαρήγαγε και ορισμένα σφάλματα των Ρώσων φίλων του.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας είχε την πρόθεση να αναθέσει την αποστολή στις Ηνωμένες Πολιτείες σε κάποιο έμπιστό του πρόσωπο, ενώ στη Γαλλία αποφάσισε να ταξιδέψει ο ίδιος, ελπίζοντας μέσω του Λαφίτ και άλλων διακεκριμένων πολιτικών παραγόντων να πάρει δάνειο επί υποθήκη της οικογενειακής του περιουσίας στη Ρωσία και 3.000.000 γρόσια, τα οποία η Πύλη, σύμφωνα με πληροφορίες του Αλέξανδρου Υψηλάντη, αποφάσισε ήδη να πληρώσει στην οικογένειά του για την ικανοποίηση των αξιώσεών του²⁶.

Τον Ιούνιο του 1820 ο Υψηλάντης κατευθύνθηκε προς το *Τσάρσκογιε Σελό* για να ζητήσει από τον αυτοκράτορα άδεια απουσίας δυο ετών, την οποία δικαιολογούσε με την ανάγκη για ταξίδι στο εξωτερικό για θεραπεία. Κρυφά έτρεφε ελπίδες ότι ήταν δυνατόν να μιλήσει ακόμα και με τον Αλέξανδρο Α' για τη δύσκολη κατάσταση της Ελλάδας. Και πραγματικά, παρόμοια δυνατότητα φάνηκε ότι παρουσιάστηκε: Ο Υψηλάντης συνάντησε τον τσάρο τη στιγμή που έκανε περίπατο στο πάρκο του ανακτόρου. Ο τσάρος είδε τον Υψηλάντη και μίλησε μαζί του. Ωστόσο, μόλις έδωσε έμμεσα στον τσάρο να καταλάβει ότι επιθυμούσε να συζητήσει μαζί του για την κατάσταση στην Ελλάδα, εκείνος τον σταμάτησε με τα παρακάτω λόγια: *«Εσείς ακριβέ μου είστε όπως πάντα νέοι και ευθουσιώδεις, όμως βλέπετε, ότι η Ευρώπη είναι ήσυχη»*. Ο Υψηλάντης, αφού πείστηκε κατ' αυτό τον τρόπο προσωπικά για τις διαθέσεις του τσάρου, δίστασε να συνεχίσει τη συζήτηση²⁷.

Έτσι, η ανάλυση των πιο σημαντικών μαρτυριών των άμεσων συμμετόχων στα γεγονότα δεν τεκμηριώνει τον ισχυρισμό ότι ο Αλέξανδρος Α' γνώριζε για την ανάληψη της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και για τα σχέδιά του για ένοπλο αγώνα με σκοπό

²⁶ Ε. α., σ. 155.

²⁷ «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 116.

την απελευθέρωση της Ελλάδας. Όσον αφορά τον Καποδίστρια, γι' αυτόν, σύμφωνα με όλα τα δεδομένα, δεν ήταν μυστικό ότι ο φίλος του συνέδεσε την τύχη του με την Φιλική Εταιρεία. Ο Καποδίστριας, κατά τα φαινόμενα, γνώριζε κάτι για τα επαναστατικά σχέδια του νέου ηγέτη της ελληνικής μυστικής οργάνωσης. Και είναι γεγονός ότι πρόσφερε μεγάλη υπηρεσία στην υπόθεση της απελευθέρωσης της Ελλάδας, αποκρύπτοντας από τον Αλέξανδρο Α' τα σχέδια των Ελλήνων πατριωτών, ενώ απέτρεψε από αυτό το διάβημα τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Οφείλουμε, ωστόσο, να διευκρινίσουμε ευθύς ότι το καλοκαίρι του 1820 τα σχέδια του ηγέτη των Ελλήνων επαναστατών ήταν ουσιαστικά ακόμα πολύ ακαθόριστα και άλλαξαν πολλές φορές μετά από αυτό. Ο δε Καποδίστριας αποχαιρέτισε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη το καλοκαίρι του 1820 στην Πετρούπολη και μέχρι τις αρχές της εξέγερσης στη Μολδαβία, όπως ισχυρίζεται (και δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφιβάλλουμε): *«δεν άκουσα τίποτα επιπλέον γι' αυτόν»*²⁸.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, πριν ακόμα από την ανάληψη της ηγεσίας της Φιλικής Εταιρείας είχε την πρόθεση να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι στο Κίεβο για προσωπικές του υποθέσεις²⁹. Τώρα πλέον το πρόγραμμα του ταξιδιού του προέβλεπε επίσης επιθεώρηση των πυρηνών των Φιλικών στη Μόσχα και την Οδησό. Από την Οδησό οκόπευε μέσω της Βεσσαραβίας να εξέλθει των συνόρων. Στις 24 Ιουνίου (6 Ιουλίου) του 1820 αναχώρησε από την Πετρούπολη³⁰. Τον συνόδευαν ο Ε. Ξάνθος και ο γιατρός, δραστήριος Φιλικός από την Πετρούπολη, Π. Ηπίτης. Οι Μοσκοβίτες Φιλικοί, οι οποίοι είχαν πληροφορηθεί νωρίτερα από τον Ξάνθο τις προθέσεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη, τον περίμεναν με ανυπομονησία στη Μόσχα. Ήδη από τις 31 ακόμα Μαΐου (12 Ιουνίου) του 1820 ο Α. Κομιζόπουλος έγραφε στον Ξάνθο: *«Ο ερχομός του Καλού (εταιρικό ψευδώνυμο του Αλέξανδρου Υψηλάντη – Γ. Α.), ελπίζω να εγκαρδιώσει πολλούς, και είναι ανάγκη να μείνη περισσότερο εδώ»*³¹. Ωστόσο, ο

²⁸ «Σημειώσεις του κόμη Ιωάννη Καποδίστρια...», σελ. 257.

²⁹ Βλέπε επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τον Π. Ντ. Κισιλιόφ από τη 2α (14η) Φεβρουαρίου 1820, ΡΚΙΑ, Φ. 958, Απογραφή 1, Φ. 236, Φύλλο 2.

³⁰ Επιστολή του Μ. Α. Κομνηνού προς την Ε. Κρουπένοκαγια, 29 Ιουνίου (11 Ιουλίου) 1820, Biblioteca centrala de stat a Republicii Socialiste Romania, sectia manuscriselor, f. St. George, p. CCCLIII, d. 3, 1820, f. 9.

³¹ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 194-195.

ηγέτης της μουσικής οργάνωσης μπόρεσε να μείνει στη Μόσχα για λίγες μόνο ημέρες.

Έμεινε στην οικία του πλούσιου εμπόρου Ι. Μπούμπα³². Η ελληνική κοινότητα της Μόσχας, βλέποντας στο πρόσωπο του Αλέξανδρου Υψηλάντη το σωτήρα της πατρίδας, του επεφύλαξε ενθουσιώδη υποδοχή. Αυτές τις ημέρες ο ηγέτης των Φιλικών συναντήθηκε με όλους τους διακεκριμένους Έλληνες της Μόσχας και τους ζήτησε να θυσιάσουν χρήματα για την αγορά όπλων και τη συγκέντρωση στρατευμάτων για τον απελευθερωτικό πόλεμο. Οι Έλληνες της Μόσχας ανταποκρίθηκαν με ενθουσιασμό σ' αυτό το κάλεσμα. Διακρίθηκαν ιδιαίτερα στη συλλογή πόρων οι πλούσιου έμποροι, ηπειρωτικής καταγωγής, αδελφοί Ριζάρη. Αυτοί έδωσαν στον Αλέξανδρο Υψηλάντη 30.000 ρούβλια *«για να χρησιμοποιηθούν για τις ανάγκες της πατρίδας»*³³. Ο Ζώης Ζωσιμάς ο πρεσβύτερος, ένθερμος υπέρμαχος του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, δεν επιδοκίμαζε τις ενέργειες της Φιλικής Εταιρείας, τις θεωρούσε πρόωρες. Εντούτοις, θυσίασε ένα γενναίο ποσό χρημάτων³⁴. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης παρακινούσε τους Μοσκοβίτες Φιλικούς να συνεχίσουν τον έρανο για απελευθερωτικούς σκοπούς. Μεταξύ άλλων, ενέκρινε το πρόγραμμα μιας μνημειώδους τυπογραφικής έκδοσης σε 16 τόμους με την ονομασία Ελληνική Φιλοκαλία, η συνδρομή από την οποία θα ήταν μια μορφή μαζικής συγκέντρωσης δωρεών στο ταμείο του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου. Για την προπαγάνδισή αυτής της έκδοσης ετοίμασε έντυπη έκκληση. Σ' αυτή αναφερόταν ότι η Ελληνική Φιλοκαλία θέλει *«εξαλείψει το όνειδος της αμαθείας»*. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης καλούσε εκ μέρους της πατρίδας τους Έλληνες να γίνουν συνδρομητές αυτής της έκδοσης. Τους υπενθύμιζε ως *«ορθόδοξους χριστιανούς», «τας εν τω καιρώ του αγίου βαπτίσματος και Κατηχήσεως αυτοπροαιρέτους και ενόρκους υμών υποσχέσεις περί των ιερών καθηκόντων και κοινών συμφερόντων»*³⁵.

Αυτά τα συναισθηματικά φορτισμένα λόγια είχαν ένα κρυφό νόημα: ο

³² Ο Ν. Υψηλάντης ονομάζει τον ιδιοκτήτη της οικίας, όπου έμεινε ο αδελφός του, Μπουμπουκί (*Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 120). Ωστόσο, μεταξύ των Ελλήνων εμπόρων της Μόσχας δε συναντάται πουθενά παρόμοιο επώνυμο. Όπως φαίνεται, ο λόγος γίνεται για τον πλούσιο Έλληνα έμπορο Ιωάννη Μπούμπα, γνωστό για τις πλούσιες δωρεές του στην υπόθεση διαφωτισμού της Ελλάδας.

³³ Α. Γούδα, Βίοι παράλληλοι, τ. 3, Αθήναι, 1870, σ. 55.

³⁴ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 43.

³⁵ Ε. α., σ. 194-195.

ηγέτης της μυστικής οργάνωσης διεμήνυε στα μέλη της ότι έφτασε ο καιρός να εκπληρώσουν τον όρκο που είχαν δώσει, να θυσιάσουν τα πάντα χάριν της απελευθέρωσης της Ελλάδας, και τα καλούσε να αρχίσουν, ως πρώτο βήμα, τη συλλογή πόρων στο ιαμείο της πατρίδας. Επικεφαλής της συγκέντρωσης χρηματικών πόρων στη Μόσχα ήταν η τοπική εφορεία της Φιλικής Εταιρείας, διορισμένη από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Στη σύνθεσή της ανήκαν οι Ιωάννης Μπούμπας, Μιχαήλ Άγγελος, Νικόλαος Πατζίμαδης και Μιχαήλ Ξυδάς.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης από τη Μόσχα αναχώρησε για το Κίεβο. Καθ' οδόν προς την πρωτεύουσα της Ουκρανίας, ο Ξάνθος, ο οποίος τον συνόδευε, έκανε στάση στη Νίζνα και είχε εκεί συνάντηση με το Σέρβο επαναστάτη Στέφανο Ζίφκοβιτς. Ο Ζίφκοβιτς ήλθε στη Ρωσία μαζί με άλλους συναγωνιστές του Καραγιώργη. Κατείχε το βαθμό του συνταγματάρχη και παρά το γεγονός ότι λάμβανε σύνταξη από τη ρωσική κυβέρνηση, δε σταμάτησε την πολιτική του δραστηριότητα.

Ο Ζίφκοβιτς βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο Βουκουρέστι, από όπου διατηρούσε στενές σχέσεις με τη Σερβία³⁶. Όπως φαίνεται, γνώριζε για τις συνομιλίες του Καραγιώργη με τους Φιλικούς και στη συνέχεια είχε και ο ίδιος κάποιες επαφές μαζί τους. Τον Ιούνιο του 1819 επέστρεψε μαζί με την οικογένειά του στη Βεσσαραβία³⁷. Μετά από ένα χρόνο βρέθηκε στη Νίζνα. Οι εκεί συνομιλίες του με τον Ξάνθο αφορούσαν την ελληνοσερβική συνεργασία. Συμφώνησαν ότι ο Σ. Ζίφκοβιτς θα αναχωρούσε για τη Σερβία και θα επιδίωκε τη δημιουργία ελληνοσερβικής συμμαχίας. Το ταξίδι αυτό δεν επιτεύχθηκε. Όπως γράφει ο Ξάνθος, το εμπόδισαν «κακόζηλοι τινές ραδιούργοι»³⁸. Ωστόσο, οι επίμονες προσπάθειες της Φιλικής Εταιρείας για το συντονισμό του απελευθερωτικού κινήματος στην Ελλάδα και τη Σερβία συνεχίστηκαν και στο μέλλον.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έφτασε στο Κίεβο στο τέλος Ιουλίου του 1820 και έμεινε περίπου μια εβδομάδα. Στο πατρικό σπίτι συναντήθηκε με τα αδέρφια του Δημήτριο, Νικόλαο και Γεώργιο. Τα αδέρφια-

³⁶ Ο Ζίφκοβιτς, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Ρώσου γενικού πρόξενου στο Βουκουρέστι Πίνι, προέβαινε σε δολοπλοκίες κατά του εκπρόσωπου των Σέρβων Μιχαήλ Γκέρμαν, προσπαθώντας να καταλάβει τη θέση του (Επιστολή του Α. Α. Πίνι προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 9 (21) Ιουνίου 1819, ΑΕΠΡΑ, Α. Προξενείο στο Βουκουρέστι, 1819, Φ. 224, Φύλλα 40-41).

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 202.

επαναστάτες συζήτησαν αναλυτικά την κατάσταση των υποθέσεων της Φιλικής Εταιρείας και κατέληξαν στην ανάγκη λήψης ορισμένων μέτρων για την προετοιμασία του απελευθερωτικού κινήματος. Αποφασίστηκε, μεταξύ άλλων, να στείλουν τον Ξάνθο στο Βουκουρέστι. Του ανατέθηκε να παρακινήσει τους καπετάνιους που ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας, τους Γεώργιο Ολύμπιο, Σάββα Φωκιανό και Ιωάννη Φαρμάκη, να αρχίσουν την προετοιμασία για την εξέγερση και να τους εφοδιάσουν γι' αυτόν το σκοπό με χρήματα. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έδωσε στον Ξάνθο συστατικές επιστολές προς το συγγενή του, κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζη, ο οποίος θα τον βοηθούσε για το ταξίδι του στο εξωτερικό³⁹. Στο Κίεβο, στις 30 Ιουλίου (11 Αυγούστου) του 1820 διόρισε το Γεώργιο Ολύμπιο *«Αρχιστράτηγο του Δουναβικού Στρατεύματος»*⁴⁰.

Την 1η (13η) Αυγούστου του 1820 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης μαζί με τον Ξάνθο και τον Ηπίτη αναχώρησαν από το Κίεβο. Μετά από τέσσερις ημέρες έφτασαν στο Ντουμπισάρ. Εδώ οι ταξιδιώτες χωρίστηκαν. Ο Ξάνθος κατευθύνθηκε προς το Κιονόβι, από όπου στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1820 έφυγε για τη Μολδαβία. Ο Υψηλάντης και ο Ηπίτης κατευθύνθηκαν από το Ντουμπισάρ προς την Οδησσό. Σύντομα, μετά την άφιξή τους στην πόλη, έφτασαν εκεί ο Δημήτριος, ο Γεώργιος και ο Νικόλαος Υψηλάντης. Οι αδελφοί Υψηλάντη στην Οδησσό έμειναν στην οικία του Γ. Μ. Καντακουζηνού, όπου τους παραχωρήθηκε μια πτέρυγα.

Ο Γεώργιος Καντακουζηνός ήταν γιος ενός πλούσιου Μολδαβού βογιάρου, του Ματθαίου Καντακουζηνού, που μετοίκησε στη Ρωσία το 1791. Το 1803 ο Γεώργιος Καντακουζηνός κατατάχτηκε σε ρωσική στρατιωτική υπηρεσία. Συμμετείχε στους Ναπολεόντειους Πολέμους. Το 1818 έφτασε μέχρι το βαθμό του αντισυνταγματάρχη και κατείχε τη θέση του υπασπιστή του αρχιστράτηγου της 2^{ης} στρατιάς, κόμη Λ. Α. Μπένιγκσεν. Μετά τη συνταξιοδότηση του διοικητή του, ο Γ. Μ. Καντακουζηνός διοικούσε το 1ο ουλανικό σύνταγμα του Μπούγκσκι. Το 1820 συνταξιοδοτήθηκε με το βαθμό του συνταγματάρχη και μετακόμισε στην Οδησσό⁴¹.

³⁹ Ε. α., σ. 198.

⁴⁰ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 74.

⁴¹ Βιογραφικές πληροφορίες για το Γ. Μ. Καντακουζηνό βλέπε Β. Β. Ρούμμελ και Β. Β. Γκολουμπτσόφ, *Γενεαλογική σύνοψη ονομάτων των Ρώσων ευγενών*, Πετρούπολη, 1886, σελ. 358, «*Rascoala din 1821*», v.V. Bucuresti, 1962, p.462-463,

Το ίδιο δε έτος έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας υπό την επιρροή του Ν. Υψηλάντη και του Ι. Μάνου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι για τη μύηση του Καντακουζηνού στην επαναστατική οργάνωση χρησιμοποιήθηκε ως ενδιάμεσος κρίκος η μασονική στοά. Ο Ιωάννης Μάνος, ο οποίος μυήθηκε στα μέσα του 1819 στη Φιλική Εταιρεία από το Νικόλαο Υψηλάντη, έγινε μέλος της μασονικής στοάς του Κιέβου και μετά από δυο εβδομάδες πήρε τον τίτλο του «μάστορα». Ο Ι. Μάνος μύησε κατ' αρχάς τον Καντακουζηνό στους μασόνους «για να συνηθίσει σταδιακά στο άκουσμα των λέξεων: «ελευθερία», «αδελφότητα»⁴². Στις αρχές του Ιουνίου του 1820 στο Κίεβο ο Καντακουζηνός, μετά την «προπαρασκευαστική μύηση» στη μασονική στοά, μυήθηκε από το Ν. Υψηλάντη στην ελληνική επαναστατική οργάνωση⁴³.

Ο Καντακουζηνός, αφού έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, άρχισε να δείχνει με κάθε τρόπο την αφοσίωσή του στην ελληνική εθνική υπόθεση. Κατά τα λεγόμενα του Φιλήμονα, εκείνος «έχειρεν έκτοτε ομιλών την ελληνικήν, όσω ηδύνατο». Τότε ο Καντακουζηνός πρότεινε την ιδέα της ίδρυσης στην Οδησό και το Κίεβο ελληνικών τραπεζών, με σκοπό να συγκεντρώσουν κατ' αυτό τον τρόπο γρήγορα ένα αρκετά μεγάλο ποσό χρημάτων για την εξέγερση⁴⁴. Ο Καντακουζηνός, σύμφωνα με μαρτυρίες των Ρώσων χωροφυλάκων, άνοιξε στην Οδησό χαρτοπαικτική λέσχη που χρησίμευσε κατά τη διάρκεια της παραμονής του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην πόλη ως τόπος συνάντησης και μυστικών συγκεντρώσεων των Φιλικών⁴⁵.

Μία από τις αιτίες έλευσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Οδησό ήταν οι σοβαρές διαφορές μεταξύ των τοπικών Φιλικών. Χωρίστηκαν σε δυο ομάδες: Η μεν πρώτη συνδεόταν με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας και επικεφαλής της ήταν ο Α. Σέκερης, ενώ η δεύτερη αποτελού-

Απομνημονεύματα του κόμη Βίττ περί του Γ. Μ. Καντακουζηνού (Παράρτημα της επιστολής του αρχηγού χωροφυλάκης Α.Χ.Μπενκεντόρφ, εκτελώντος χρέη του Γενικού Διοικητή της Νοβορωσίας Α.Ι.Κρασόφσκι από 22ης Ιανουαρίου [3ης Φεβρουαρίου του 1831]), ΙΡΛΙ, τμήμα χειρογράφων Α. 93, Απογραφή 3, Φ. 91, φύλλο 3.

⁴² «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 67.

⁴³ Ibid., p. 89.

⁴⁴ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 24.

⁴⁵ Απομνημονεύματα του κόμη Βίττ περί του Γ. Μ. Καντακουζηνού, ΙΡΛΙ, τμήμα χειρογράφων Α. 93, Απογραφή 3, Φ. 91, Φύλλο 3.

νταν από νέους Φιλικούς, οι οποίοι συγκρότησαν μια αυτοτελή ομάδα με αρχηγό της το Γ. Λασσάνη. Εκτός αυτού, η ελληνική κοινότητα της Οδησσού δεν έμεινε αμέτοχη στην έντονη συζήτηση περί της γλωσσικής μεταρρύθμισης, η οποία αφορούσε όλο τον τότε ελληνικό κόσμο. Οι Φιλικοί της Οδησσού χωρίστηκαν επίσης σε υπερασπιστές του Κοραή και αντιπάλους του, κάτι που όξυνε ακόμα περισσότερο την εσωτερική διαπάλη μεταξύ τους. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έθεσε στόχο του να συμφιλιώσει και να ενώσει τα δυο αυτά ρεύματα, ώστε να κατευθύνει όλες τις δυνάμεις των Φιλικών της Οδησσού στην προετοιμασία της απελευθερωτικής εξέγερσης. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας, λόγω του μεγάλου κύρους και του γενικού σεβασμού που έχαιρε, κατόρθωσε να επιτύχει αυτόν το στόχο. Το όνομα του Υψηλάντη έδωσε βαρύτητα και σταθερή βάση στην επαναστατική οργάνωση στα μάτια των πλουσιότερων Ελλήνων εμπόρων της Οδησσού που είχαν κύρος. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας συγκρότησε στην Οδησσό, όπως και στη Μόσχα, εφορεία, στην οποία συμμετείχαν οι ισχυροί έμποροι Ιωάννης Αμβροσίου, Ηλίας Μάνεσης, Αλέξανδρος Μαύρος και Αλέξανδρος Κουμπάρης⁴⁶.

Ο πιο σημαντικός σκοπός του ταξιδιού του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Οδησσό ήταν η συγκέντρωση χρηματικών πόρων για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας υπολόγιζε πρωτίστως στους πολύ πλούσιους Έλληνες εμπόρους της Οδησσού. Στις πολύ δύσκολες συνομιλίες που είχε με τους κροίσους της πόλης βρήκε έναν πολύ δραστήριο και ικανό να αναπτύσσει πρωτοβουλίες βοηθό στο πρόσωπο του τοπικού έμπορου και ενεργού Φιλικού, του Σταμάτη Κουμπάρη.

Ο Σταμάτης Κουμπάρης έγραψε αργότερα στα απομνημονεύματά του ότι δεν αποφάσιζε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα να αποκαλύψει το μυστικό της Φιλικής Εταιρείας στους πλούσιους έμπορους Δ. Ιγγλέση, Γ. Μαρασλή, Α. Μαύρο, Θ. Χριστοδούλου και Θ. Σεραφινό, φοβούμενος ότι λόγω της φιλαργυρίας τους θα αρνούνταν να δώσουν αφιερωτικές εισφορές και τότε, σύμφωνα με τον όρκο που είχε κάνει, θα έπρεπε να τους δολοφονήσει για να φυλάξει το μυστικό της ύπαρξης της οργάνωσης. Ο αδελφός του Σταμάτη Κουμπάρη, Αλέξανδρος, ο οποίος κατείχε μεγάλο κεφάλαιο, στην αρχή δεν ήθελε επίσης να δώσει χρηματική εισφορά για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης

⁴⁶ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 73-74.

αποφάσισε να συναντηθεί ο ίδιος προσωπικά με αυτούς τους πλούσιους εμπόρους. Τους κάλεσε για δείπνο σε μια εξοχική κατοικία. Δέχτηκαν την πρόσκληση οι Α. Μαύρος, Θ. Χριστόδουλος και ο Θ. Σεραφινός, ενώ ο Α. Κουμπάρης, παρά το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης του έστειλε τα δυο αδέρφια του και το Γεώργιο Καντακουζηνό, αρνήθηκε να ανταποκριθεί στην πρόσκληση, επικαλούμενος επαγγελματικές ασχολίες. Εκτός από τους έμπορους, στο δείπνο παρευρίσκονταν και άλλοι, μεταξύ των οποίων και ο Χ. Περραιβός, ο οποίος μόλις είχε αφιχθεί από την Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια του δείπνου ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έκανε πρόταση για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο Περραιβός τον υποστήριξε, λέγοντας ότι ήταν όλα έτοιμα γι' αυτόν το σκοπό και το μόνο που χρειαζόνταν ήταν χρήματα. Τότε ο Γ. Καντακουζηνός έπιασε την πένα και άνοιξε λίστα συνδρομητών για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο ίδιος ανέλαβε την υποχρέωση να συντηρεί με δικά του έξοδα χίλιους πολεμιστές. Έγιναν συνδρομητές και όλοι οι παρόντες, εκτός από τους καλεσμένους πλούσιους έμπορους. Αυτοί ζήτησαν να πάρουν προθεσμία μέχρι το πρωί για να το σκεφτούν. Την επόμενη μέρα εμφανίστηκε σ' αυτούς ο Σταμάτης Κουμπάρης. Μετά από προτροπή του Αλέξανδρου Υψηλάντη τους έδειξε την επιστολή εκ μέρους της «*Αρχής*», όπου τον διόριζε «*Γενικό Επίτροπο*» για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Η μαγική λέξη «*Αρχή*» επέδρασε. Ο Α. Μαύρος και ο Θ. Σεραφινός πρόσφεραν για το σκοπό της απελευθέρωσης 10.000 ρούβλια σε χαρτονομίσματα. Το ίδιο ποσό χάρισε και ο αδελφός του Σταμάτη Κουμπάρη, ο Αλέξανδρος. Ο δε Θ. Χριστόδουλος δεν έδωσε τίποτα, με τη δικαιολογία ότι τα χρήματα που κατέβαλε ο συνεργάτης του Θ. Σεραφινός, ήταν κατ' αυτό τον τρόπο ταυτόχρονα και η δική συνεισφορά⁴⁷. Αυτό το επεισόδιο που έφτασε μέχρι εμάς χάρη στο Σ. Κουμπάρη δηλώνει ότι οι πλούσιοι έμποροι της Οδησσού αν μεν έβλεπαν με συμπάθεια τον απελευθερωτικό αγώνα των συμπατριωτών τους, ωστόσο δεν έσπευσαν να ανοίξουν τα πορτοφόλια τους.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έδωσε τότε έναν όχι και τόσο κολακευτικό χαρακτηρισμό για τους μεγιστάνες της ελληνικής κοινότητας της Οδησσού. Στις 26 Αυγούστου (7 Σεπτεμβρίου) του 1820 έγραφε στον Ξάνθο: «Όλοι οι εδώ έμποροι είναι τσιγγενέδες, μ' όλον οπού ημπορούσαν

⁴⁷ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, Εν Οδησσώ, 1909, σ. 65-69.

να συνεισφέρουν πεντακοσίας χιλιάδας, εάν είχαν φρονήματα. Το καλόν θα γίνη και άνευ αυτών»⁴⁸.

Το ταξίδι του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Οδησσό, παρά το γεγονός ότι δεν επιτεύχθησαν όλοι οι σκοποί που είχαν τεθεί, ήταν αναμφισβήτητα επιτυχές. Η παραμονή του ηγέτη της επαναστατικής οργάνωσης στην Οδησσό προκάλεσε πατριωτική ανάταση στους εκεί Έλληνες. Δέχτηκαν με ενθουσιασμό τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ως Έλληνα πατριώτη και αγωνιστή για την απελευθέρωση της πατρίδας τους.

Στην οικία όπου έμενε προσέρχονταν Έλληνες, άλλοι για να πάρουν διαταγές, άλλοι πάλι για να τον αγκαλιάσουν, είτε απλώς για να τον δουν⁴⁹.

Η προσωπική επικοινωνία με το διακεκριμένο πατριώτη της Ελλάδας προκάλεσε ιδιαίτερα δυνατή εντύπωση στη νεολαία. Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι μερικούς μήνες μετά εκατοντάδες νέοι της Οδησσού με το πρώτο σύνθημα έσπευσαν στη Μολδαβία για να πολεμήσουν για την ελευθερία. Ωστόσο, ο πατριωτικός ενθουσιασμός που κατέλαβε όλη την ελληνική κοινότητα της Οδησσού, που εκδηλώθηκε με την άφιξη στην πόλη του ηγέτη της επαναστατικής οργάνωσης, είχε και την αρνητική του πλευρά. Η μύηση στην επαναστατική δραστηριότητα πολλών ανθρώπων μεγάλωνε τον κίνδυνο της αποκάλυψης των επαναστατικών σχεδίων της Φιλικής Εταιρείας από τη ρωσική εξουσία.

Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο γενικός διοικητής της Νοβορωσίας Α. Φ. Λανζερόν και κάποιοι άλλοι ακόμη γνώριζαν για τις απελευθερωτικές προθέσεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Αργότερα, το Μάιο του 1821 ο Λανζερόν, αναγκασμένος να δικαιολογηθεί απέναντι στον τσάρο όσον αφορά την αδράνειά του κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της εξέγερσης του Υψηλάντη, έγραφε σε επίσημη αναφορά: «Ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Υψηλάντης βρισκόταν εδώ το προηγούμενο καλοκαίρι, όπως επίσης και ο πρίγκιπας Γεώργιος Καντακουζηνός. Εγώ συναντιόμουν συχνά μαζί τους και αυτοί μιλούσαν πολύ για την επιθυμία τους να αναγεννήσουν την Αρχαία Ελλάδα. Και μάλιστα εξέφραζαν την ελπίδα ότι μπορούν να υπολογίζουν στη γενική δυσαρέσκεια εναντίον της κυβέρνησης, η οποία επικρατούσε μεταξύ των Τούρκων, στην εξέγερση των Αλβανών και την επιτυχία του Αλή πασά κ.λπ... Ωστόσο τότε» πρόσθετε ο Λανζερόν «ούτε εγώ, ούτε και οι δυο πρίγκιπες δεν θεωρούσαν τόσο κουνή την έκρηξη, την οποία

⁴⁸ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., 202.

⁴⁹ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 73-74.

*επιτάχυναν, χωρίς αμφιβολία, καθορισμένες περιστάσεις*⁵⁰. Ο Λανζερόν σ' αυτή την κρίση του δεν απέιχε μακριά από την αλήθεια.

Πράγματι, κατά την παραμονή του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Οδησό δεν υπήρχε ακόμη καταρτισμένο σχέδιο της απελευθερωτικής εξέγερσης στην Ελλάδα.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας έλαβε στην Οδησό επιστολές από τους Φιλικούς της Κωνσταντινούπολης, που επέμεναν στην ανάγκη ταχύτατης έναρξης της εξέγερσης. Οι ερχόμενοι στην Οδησό από την Ελλάδα για συνάντηση με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη διακεκριμένοι Φιλικοί απεσταλμένοι Χ. Περραιβός και Ι. Παπαρρηγόπουλος θεωρούσαν επίσης ότι δεν έπρεπε να αργοπορούν. Ωστόσο, μεταξύ τους υπήρχαν σοβαρές διαφωνίες όσον αφορά το σημείο από όπου θα ξεκινούσαν την εξέγερση. Ο Περραιβός θεωρούσε ότι η εξέγερση έπρεπε να ξεκινήσει από την ίδια την Ελλάδα. Ο δε Παπαρρηγόπουλος έκρινε ότι κατ' αρχάς η εστία του αγώνα έπρεπε να ανάψει στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, καθώς, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, εάν η εξέγερση άρχιζε στην ίδια την Ελλάδα, τότε ο σουλτάνος θα την κατέπνιγε γρήγορα με τις στρατιωτικές δυνάμεις που υπήρχαν εκεί. Τα επιχειρήματα του Παπαρρηγόπουλου ενισχύθηκαν με το σημείωμα των προεστών και των επισκόπων της Πελοποννήσου σχετικά με τη μη στρατιωτική ετοιμότητα αυτής της μεγάλης ελληνικής επαρχίας⁵¹. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, παίρνοντας υπόψη τη συντομία της κατάστασης και το ειδικό καθεστώς των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και μην επιθυμώντας να εκθέσει τη Ρωσία στην Πύλη, συμμαριζόταν την άποψη του Περραιβού ότι η εξέγερση έπρεπε να ξεκινήσει στην ίδια την Ελλάδα. Ωστόσο, δεν έλαβε στην Οδησό την τελειωτική απόφαση όσον αφορά αυτό το ζήτημα, θεωρώντας ότι έπρεπε να συζητηθεί στη συνεδρίαση των ηγετικών παραγόντων της οργάνωσης, την οποία σχεδίαζε να συγκαλέσει στο άμεσο μέλλον στο Ισμαήλ⁵².

Ωστόσο, το γεγονός ότι τα επαναστατικά σχέδια των Φιλικών δεν είχαν διαμορφωθεί εκείνη την περίοδο δεν μπορεί να εξηγήσει το πασιφανές,

⁵⁰ Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 24 Απριλίου (6 Μαΐου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, Φύλλο 30.

⁵¹ Το σημείωμα αυτό το έγραψε στην Οδησό ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος, χρησιμοποιώντας την *carte blanche* που του είχαν δώσει οι προεστοί της Πελοποννήσου.

⁵² Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 75-77.

δηλαδή ότι ο Λανξερόν όχι απλώς δεν ενημέρωσε την Πειρούπολη για την «*επιθυμία*» του Αλέξανδρου Υψηλάντη «*να αναγεννήσει την Αρχαία Ελλάδα*», αλλά και του παραχώρησε πλήρη ελευθερία κινήσεων στην Οδησού. Πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ο Α. Φ. Λανξερόν, όπως και ο στρατηγός Ι. Ν. Ινζόφ, που διοικούσε άλλη παραμεθόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία περιοχή, τη Βεσσαραβία, διέθετε ανεπαρκείς πληροφορίες για την αλλαγή κατεύθυνσης της πολιτικής του Αλέξανδρου Α' αναφορικά με την Πύλη και τη διατήρηση ειρηνικών σχέσεων μ' αυτήν, για την αρνητική σχέση του τσάρου προς το ελληνικό επαναστατικό κίνημα. Σημαντικά έγγραφα, στα οποία αποτυπώνονταν αυτές οι εντολές του Αλέξανδρου Α', όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, όπως κυβερνητικές οδηγίες στο Γ. Α. Στρόγκανοφ και οι επίσημες επιστολές του Καποδίστρια προς τον Πίνι από 3ης (15ης) Ιανουαρίου του 1820, δεν έφτασαν μέχρι τους γενικούς διοικητές των νότιων ρωσικών περιοχών.

Ταυτόχρονα ήταν πολύ καλά γνωστή στο Λανξερόν μια άλλη πλευρά της επίσημης ρωσικής πολιτικής: η συνεχιζόμενη «*προστασία*» του τσάρου προς τους «*ομόθρησκους της Ανατολής*» και ιδιαίτερα τους Έλληνες. Μέσω της Οδησού περνούσαν διάφοροι Έλληνες εκπρόσωποι, οι οποίοι ήταν ευπρόσδεκτοι στην Πετρούπολη και λάμβαναν από τον τσάρο υλική βοήθεια. Οι Έλληνες δεν κατείχαν ποτέ άλλοτε τόσο σημαντικές θέσεις στον κυβερνητικό μηχανισμό. Ο Έλληνας πατριώτης Καποδίστριας, με τον οποίο, παρεμπιπτόντως, ο Λανξερόν είχε φιλικές σχέσεις, παρέμενε ένας από τους υπουργούς με τη μεγαλύτερη επιρροή. Ο Λανξερόν συνεργαζόταν μαζί του στην υπόθεση της προστασίας της ελληνικής κοινότητας της Οδησού. Ο γενικός διοικητής της Νοβορωσίας, προστατευόμενος τους «*δικούς*» του Έλληνες, ήταν βαθιά πεπεισμένος ότι δε συνέβαλε απλώς στην οικονομική και πολιτιστική πρόοδο της Οδησού, ευχαριστώντας ταυτόχρονα τον Καποδίστρια, αλλά πρωτίστως ακολουθούσε την επίσημη πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης στο ελληνικό ζήτημα. Γι' αυτό, ήταν δύσκολο να περιμένουμε από το Λανξερόν ότι θα φερόταν με καχυποψία στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, στρατηγό του ρωσικού στρατού, άνθρωπο που είχε στενές σχέσεις με τα ανάκτορα, αναφορικά με τη δραστηριότητά του προς όφελος της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Εκτός αυτού, η επίσημη θέση του Αλέξανδρου Υψηλάντη μπορούσε να δημιουργήσει στο Λανξερόν την εντύπωση ότι ο τσάρος είχε κάποια μυστικά πολιτικά σχέδια αναφορικά με την Ελλάδα. Αυτή η υπόθεση ήταν, όπως

φαίνεται, η κύρια αιτία που τον εμπόδιζε να ενημερώσει την Πετρούπολη για τις προθέσεις του Υψηλάντη και την αναστάτωση των Ελλήνων της Οδησού σε σχέση με την άφιξή του. Εννοείται ότι η μυστική οργάνωση δεν επιθυμούσε να βγάλει από αυτή την πλάνη το Λανξερόν. Ωστόσο, η κυβέρνηση θα μπορούσε να λάβει πληροφορίες για τις επαναστατικές προετοιμασίες των Ελλήνων στη Ρωσία και από κάποια άλλη πηγή. Γι' αυτό ο Αλέξανδρος Υψηλάντης άρχισε να ανησυχεί που η δραστηριότητα των Φιλικών έλαβε τόσο μεγάλη δημοσιότητα.

Στις 9 (21) Σεπτεμβρίου του 1820 έγραψε στον Ε. Ξάνθο: *«Αρχισαν να ομιλούν πολλά και δεν είναι καλόν, χρειάζεται βία, ειδική όλα πηγαίνουν εις τον διάβολον»*⁵³. Ανησύχησε ιδιαίτερα ο Αλέξανδρος Υψηλάντης όταν έμαθε ότι οι συζητήσεις για τις προθέσεις του έφταναν ήδη στην Πετρούπολη. Η κόμισσα Βούλγαρη, σύζυγος του Φιλικού Ιάκωβου Βούλγαρη⁵⁴, διηγούνταν στους γνωστούς της ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ήταν επικεφαλής μιας συνωμοσίας, *«η οποία έχει σκοπό την απελευθέρωση της Ελλάδας, ότι συγκεντρώνει γι' αυτό το σκοπό χρήματα και ζήτησε 200 χιλιάδες ρούβλια από τον Βούλγαρη»*. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, όταν έμαθε γι' αυτό, έγραψε στον Ι. Βούλγαρη στις 27 Σεπτεμβρίου (9 Οκτωβρίου) του 1820 από την Οδησό, ζητώντας να επιδράσει στη σύζυγό του, *«ώστε να μην φαντάζεται παρόμοια πράγματα»*⁵⁵.

Την επόμενη ημέρα αναχώρησε από την Οδησό για το Ισμαήλ. Τον συνόδευε ο Γεώργιος Λασσάνης, ο οποίος μοιράστηκε με τον ηγέτη των Ελλήνων επαναστατών όλες τις μεταστροφές της τύχης ως γραμματέας του, υπασπιστής του, πιστός φίλος και πλησιέστερος βοηθός του. Κατά την 1η (13η) Οκτωβρίου του 1820 έφτασε στον τόπο προορισμού του.

⁵³ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 203.

⁵⁴ Ο κόμης Ι. Ν. Βούλγαρης, γεννημένος στην Κέρκυρα, συγγενής (από την πλευρά της συζύγου) του Γ. Μ. Καντακουζηνού. Το 1807 μπήκε σε ρωσική υπηρεσία και έγινε ανθυπίαρχος του Ιππικού Συντάγματος της αυτοκρατορικής φρουράς. Κατά τα έτη 1813-1817 υπηρέτησε στον τελωνειακό κλάδο. Συνταξιοδοτήθηκε με το βαθμό του πολιτικού συμβούλου. Στη Φιλική Εταιρεία μυήθηκε το 1820 στο Κίεβο από το Ν. Υψηλάντη. Ο γιος του Νικόλαος Βούλγαρης, υπολοχαγός της ανακτορικής φρουράς του Κιρασίσκι, ήταν δεκεμβριστής. Ο ίδιος ο Ι. Ν. Βούλγαρης, μετά την εξέγερση των δεκεμβριστών στην Πετρούπολη, βρισκόταν για μερικούς μήνες υπό σύλληψη με την υποψία ότι ανήκε στη μυστική οργάνωση των δεκεμβριστών. Πέθανε στις 4 (16) Αυγούστου του 1828, «Συλλογή βιογραφιών των αξιωματικών του Ιππικού Συντάγματος της αυτοκρατορικής φρουράς», τ. 3, Πετρούπολη 1906, σελ. 183-193.

⁵⁵ ΡΚΣΙΑ, Α. ΒΟΥΑ, Φ. 873, Φύλλο 34.

Στην υγειονομική ζώνη του Ισμαήλ περίμεναν τον Αλέξανδρο Υψηλάντη οι Φιλικοί που είχαν ήδη φτάσει εκεί. Ακριβώς εδώ έγινε μετά από μερικές ημέρες το μεγάλο στρατιωτικό συμβούλιο της Φιλικής Εταιρείας.

Ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών κατά την παραμονή του στην Οδησό συνέλαβε την ιδέα να χρησιμοποιήσουν την υγειονομική ζώνη του Ισμαήλ για τις συναντήσεις με τους Φιλικούς από το εξωτερικό. Επιθυμούσε να επωφεληθεί από τη μεγάλη διοικητική επιρροή που διέθεταν οι Φιλικοί στο Ισμαήλ. Σ' αυτή την πόλη βρισκόταν το επιτελείο του αρχηγού του παραδουνάβιου στολίσκου, πλοίαρχου Σ. Α. Παπαδόπουλου, ο οποίος ήταν μέλος της μυστικής οργάνωσης. Διοικητής του πρώτου αποσπάσματος αυτού του στολίσκου, που είχε τη βάση του στο Ισμαήλ, ήταν ο επίσης πολύ δραστήριος Φιλικός υποπλοίαρχος Δ. Ι. Καλαματιανός⁵⁶. Η υπηρεσιακή κατάσταση των δυο ανώτερων αξιωματικών του στόλου αυτού επέτρεψε στον Αλέξανδρο Υψηλάντη να διεξαγάγει στην υγειονομική ζώνη του Ισμαήλ χωρίς το παραμικρό εμπόδιο τη μυστική συνεδρίαση των ηγετικών στελεχών της Φιλικής Εταιρείας.

Πρωταρχικά, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης σκεφτόταν να συναντηθεί στα σύνορα απλώς με έναν από τους διακεκριμένους Φιλικούς, τον ηρωικό και δραστήριο επαναστάτη Παπαφλέσσα (τον αρχιμανδρίτη Γρηγόριο Δικαίο), που βρισκόταν τότε στην Κωνσταντινούπολη⁵⁷. Ωστόσο, τις τελευταίες ημέρες της παραμονής του στην Οδησό αποφάσισε να συγκεντρώσει στο Ισμαήλ όσα περισσότερα μέλη της οργάνωσης ήταν δυνατόν για να συζητηθεί η κατάσταση που δημιουργήθηκε, ώστε να εγκρίνουν κάποιο σχέδιο δράσης⁵⁸.

Της συνεδρίασης είχαν προηγηθεί η κατάρτιση και η συζήτηση δια-

⁵⁶ Στην οικία του Καλαματιανού, ο οποίος βρισκόταν εκείνη την περίοδο στο Κισνόβι, διέμενε κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Ισμαήλ ο Αλέξανδρος Υψηλάντης (Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 205).

⁵⁷ Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έγραψε από την Οδησό ακόμη στον Παπαφλέσσα για την επιθυμία του να συναντηθούν στις 23 Αυγούστου (4 Σεπτεμβρίου) του 1820. Ο Παπαφλέσσας στην απαντητική του επιστολή από την 1η (13η) Σεπτεμβρίου του 1820 τον πληροφορούσε ότι ήταν έτοιμος να κατευθυνθεί στο Ισμαήλ (Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 215-216).

⁵⁸ Συγκεκριμένα, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, μέχρι την άφιξή του στο Ισμαήλ, κράτησε στο Γαλάτσι το Χ. Περραιβό (που τον διόρισε στην Οδησό *«Αρχιστράτηγο του Ηπειρωτικού Στρατεύματος»*), ο οποίος είχε σκοπό να φύγει μέσω της Κωνσταντινούπολης στην Ελλάδα (Ε. α.).

φόρων σχεδίων της αντιτουρκικής εξέγερσης. Το πιο ευρύ και καθολικό από αυτά ήταν το κοινώς ονομαζόμενο «Γενικό σχέδιο» που το κατάρτισαν, κατά τα φαινόμενα, ο Παπαφλέσσας, ο Γ. Λεβέντης και άλλοι ριζοσπαστικών διαθέσεων Πελοποννήσιοι το καλοκαίρι του 1820. Ως βάση του είχαν τεθεί οι επαναστατικές ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή.

Το «Γενικό σχέδιο» είχε ως προϋπόθεση να αποτελέσει η Πελοπόννησος το κέντρο του απελευθερωτικού αντιτουρκικού αγώνα. Εδώ, για την καθοδήγηση της εξέγερσης έπρεπε να πλεύσουν δια θαλάσσης ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο Παπαφλέσσας. Μια άλλη σημαντική εστία εξέγερσης στην Ελλάδα έπρεπε να ανάψει στην Ήπειρο. Υπολογιζόταν ότι εκεί την προετοιμασία της εξέγερσης θα αναλάμβανε ο Χ. Περραιβός. Στην Ήπειρο ο Περραιβός έπρεπε να επιδιώξει επαφή με τον Αλή πασά, ο οποίος από τον Ιούλιο του 1820 διεξήγαγε πόλεμο εναντίον του Μαχμούτ Β', και να του υποσχεθεί βοήθεια εκ μέρους των Ελλήνων καπετάνιων.

Σύμφωνα με τις ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή, η βαλκανική συνεργασία προϋπέθετε την προσέλευση στην αντιτουρκική εξέγερση των Σέρβων, των Μαυροβούνιων, των Αλβανών, των Βουλγάρων, των Βλάχων και των Μολδαβών. Αρένα των κοινών απελευθερωτικών ενεργειών των βαλκανικών λαών έπρεπε να αποτελέσουν οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ο επαναστατικός στρατός για τη δράση στη Βλαχία και τη Μολδαβία προβλεπόταν να σχηματιστεί από τα αποσπάσματα των Ελλήνων στρατιωτικών αρχηγών, του Γεωργίου Ολύμπιου και του Σάββα Φωκιανού, και από το σύνολο των μαχητών του Τούντορ Βλαντιμυρέσκου. Οι συγγραφείς του σχεδίου, εφαρμόζοντας στη ζωή τα σχέδια του Έλληνα επαναστάτη-δημοκράτη περί της χρησιμοποίησης εναντίον του σουλτάνου των σχισματικών πασάδων, πρότειναν να στείλουν ειδικό απεσταλμένο στην Αίγυπτο, με καθήκον να εξουδετερώσει και, εάν ήταν δυνατόν, να προσελκύσει το Μεχμέτ Αλή με το μέρος των Ελλήνων.

Το «Γενικό σχέδιο», σε ακριβή αντιστοιχία με το πρόγραμμα της πολεμικής δράσης που είχε αναπτύξει ο Ρήγας Βελεστινλής στο «Θούριο», προέβλεπε επίσης τον εμπρησμό του εχθρικού στόλου στη βάση του, καθώς και τη χρησιμοποίηση των Ελλήνων που υπηρετούσαν στο στρατό της Ρωσίας, της Νεάπολης, της Αιγύπτου κ.λπ.⁵⁹ ως αξιωματικών και καθοδηγητών των στασιαστικών δυνάμεων.

⁵⁹ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1. σ. 45-47.

Τα υπόλοιπα στρατιωτικά σχέδια της Φιλικής Εταιρείας είχαν δευτερεύοντα χαρακτήρα και αφορούσαν στρατιωτικές επιχειρήσεις των στασιαστών σε μεμονωμένες περιοχές. Υπήρχε, εκτός των άλλων, το ονομαζόμενο «Κωνσταντινοπολίτικο σχέδιο», που καταρτίστηκε από τον ίδιο τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και είχε διατυπωθεί στην επιστολή προς την εφορεία της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰.

Το «Κωνσταντινοπολίτικο σχέδιο» προέβλεπε την κατάληψη του τουρκικού στόλου με τη βοήθεια 25 εξοπλισμένων πλοίων των Υδραιών και του Ιονίου, που βρίσκονταν στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης. Στην εξέγερση στην τουρκική πρωτεύουσα έπρεπε να συμμετέχουν 15.000 Έλληνες ντόπιοι κάτοικοι. Αυτοί είχαν σκοπό να κάψουν την πόλη, να καταλάβουν τους στρατώνες, τις πυροβολαρχίες και το οπλοστάσιο και να αιχμαλωτίσουν το σουλτάνο. Η πραγματοποίηση αυτού του θαρραλέου σχεδίου θα αποδιοργάνωνε τις δυνάμεις του εχθρού και αναμφίβολα θα επιτάχυνε την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ωστόσο, δεδομένης της πασιφανούς αναντιστοιχίας των διαθέσιμων δυνάμεων και των τεράστιων καθηκόντων που ετίθεντο ενώπιόν τους, οι πιθανότητες για επιτυχία στη δεδομένη περίπτωση ήταν μηδαμινές.

Σε κάποια άλλα σχέδια των Φιλικών δόθηκε μεγάλη προσοχή στην οργάνωση της ένοπλης πάλης εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας σε διάφορες περιοχές των Βαλκανίων. Έτσι, το στρατιωτικό σχέδιο του Σάββα Φωκιανού προέβλεπε πόλεμο της Σερβίας εναντίον της Πύλης και εξέγερση των σέρβικων στρατευμάτων στη Βουλγαρία και τη Βοσνία, όπου έπρεπε να συμβάλλουν οι Αλβανοί και οι Βούλγαροι εξεγερμένοι⁶¹.

Ο Φιλικός και έμπορος Παναγιώτης Ρουμπίνης από το Ρένι πρότεινε ένα σχέδιο προσέλκυσης στον αντιτουρκικό αγώνα των Βούλγαρων μεταναστών στη Βεσσαραβία. Ο Ρουμπίνης, μετά το θάνατο του Δ. Π. Βατικιώτη⁶², πρότεινε στον Αλέξανδρο Υψηλάντη να επιτύχει να διοριστεί και πάλι Έλληνας στο αξίωμα του διοικητή των Βούλγαρων μεταναστών στη Βεσσαραβία και να βοηθήσει τους Έλληνες εμπόρους να αποκτήσουν

⁶⁰ Ε. α., σ. 59-68. Η επιστολή αυτή δεν έχει ημερομηνία. Κατά πάσα πιθανότητα, συντάχθηκε την περίοδο της παραμονής του Υψηλάντη στην Πετρούπολη.

⁶¹ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 77-81.

⁶² Ο Δ. Π. Βατικιώτης πέθανε στις 21 Δεκεμβρίου του 1819 (2 Ιανουαρίου του 1820) καθ' οδόν, επιστρέφοντας από την Πετρούπολη στη Βεσσαραβία (Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 181).

το μονοπώλιο στο εμπόριο του οίνου. Αυτό θα διευκόλυνε τη συλλογή χρημάτων και όπλων για επαναστατικούς σκοπούς, ενώ ο Έλληνας διοικητής θα μπορούσε ως επικεφαλής 4-5.000 Βουλγάρων να εισβάλλει στις τουρκικές κτήσεις μέσω της Σούμλα και να καταφέρει ουσιαστικό πλήγμα στον εχθρό⁶³. Ωστόσο, πριν ξεκινήσει η πραγματοποίηση όλων αυτών των σχεδίων, έπρεπε να λύσουν το πολύ σημαντικό ζήτημα της τοποθεσίας και του χρόνου έναρξης της απελευθερωτικής εξέγερσης.

Η πλειοψηφία των ηγετών της οργάνωσης θεωρούσε ότι η κύρια εστία της εξέγερσης έπρεπε να είναι η Πελοπόννησος. Οι ηγέτες αυτοί εξέφρασαν επίσης την άποψη ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έπρεπε να αναχωρήσει για εκεί, ώστε να ηγηθεί των εξεγερμένων στην Ελλάδα.

Στις ηγεμονίες έπρεπε να εξεγερθούν ο Γεώργιος Ολύμπιος και ο Σάββας Φωκιανός, με σκοπό να αποσπάσουν ένα μέρος των τουρκικών δυνάμεων από την Ελλάδα. Εκτός αυτού, αυτοί οι κύκλοι εναπόθεταν μεγάλες ελπίδες στην υποστήριξη των Σέρβων. Στη Φιλική Εταιρεία, όμως, υπήρχε μια μικρή ομάδα που ασκούσε κάποια επιρροή και είχε σχέση κυρίως με τους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου. Η ομάδα αυτή ήταν εναντίον της αποβίβασης του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Πελοπόννησο. Η προοπτική της επαναστατικοποίησης ευρέων αγροτικών μαζών υπό την επίδραση ριζοσπαστικών στοιχείων που συγκεντρώνονταν γύρω από τον ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας φόβιζε τους Έλληνες γαιοκτήμονες. Αυτοί πρότειναν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης να αρχίσει την εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, υπολογίζοντας ότι αυτό θα προκαλούσε ρωσοτουρκικό πόλεμο και η Ελλάδα θα απελευθερωνόταν χωρίς τη συμμετοχή του λαού.

Γι' αυτό ακριβώς, το ζήτημα της επιλογής ως κέντρου της εξέγερσης της Πελοποννήσου ή των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών δεν ήταν απλώς ζήτημα πολεμικής στρατηγικής. Ήταν πρωτίστως πολιτικό θέμα. Οι σχετικές προσεγγίσεις απηχούσαν τις βαθιές διαφορές μεταξύ των διαφόρων στρωμάτων και ομάδων της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με τις οδούς απελευθέρωσης της Ελλάδας.

Στη μυστική συνεδρίαση των Φιλικών που έγινε στα μέσα Οκτωβρίου του 1820 στην υγειονομική ζώνη του Ισμαήλ έλαβαν μέρος ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο Σ. Α. Παπαδόπουλος, ο Εμμανουήλ Ξάνθος, ο

⁶³ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 82.

Παπαφλέσσας, ο Χριστόφορος Περραιβός, ο Φιλικός «απόστολος» Δημήτριος Υπάτρος, που μόλις είχε επιστρέψει από την πατριωτική αποστολή στους Έλληνες της Αιγύπτου, οι διακεκριμένοι Φιλικοί του Γαλατοίου Διονύσιος Ευμορφόπουλος, Πέτρος Μαρκέζης, Ευάγγελος Μαντζαράκης, Δημήτριος Θέμελης, Νικόλαος Γρυπάρης, Ηβός Ρήγας, Νικόλαος Γαϊτάνος, Λάζαρος Ζάκας, Αναγνώστης Τρικεριώτης και άλλοι.

Οι οπαδοί των κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου δεν εκπροσωπήθηκαν στη συνεδρίαση του Ισμαήλ⁶⁴. Γι' αυτό, χωρίς καμία απολύτως συζήτηση αποφασίστηκε ότι η απελευθερωτική εξέγερση έπρεπε να αρχίσει υπό την προσωπική ηγεσία του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Πελοπόννησο. Μεγάλες διαφωνίες, ωστόσο, προκάλεσε η συζήτηση για την έναρξη της εξέγερσης. Ο Παπαφλέσσας επέμενε για άμεση δράση. Για την ενίσχυση της θέσης του παρουσίασε μια έκκληση των Πελοποννησίων, στην οποία αναφερόταν ότι στην Πελοπόννησο ήταν ήδη όλα έτοιμα: τα στρατεύματα, τα όπλα και τα τρόφιμα και το μόνο που απέμενε ήταν η εμφάνιση του Αλέξανδρου Υψηλάντη ή η έκδοση διαταγής από τον ίδιο για ένοπλη πάλη.

Ωστόσο, ο Περραιβός εξέφρασε εντελώς διαφορετική γνώμη στη συνεδρίαση για την προετοιμασία της Πελοποννήσου και άλλων περιοχών της Ελλάδας για εξέγερση. Ισχυριζόταν επίσης ότι στην Ελλάδα προς το παρόν γινόταν απλώς ψυχολογική προετοιμασία για εξέγερση και όχι πραγματικές στρατιωτικές προετοιμασίες⁶⁵. Τα επιχειρήματα αυτού του έμπειρου επαναστάτη, συνοδοιπόρου του Ρήγα, ήταν κατά πολύ βάσιμα. Γενικά, ωστόσο, το δίκιο ήταν με το μέρος του Παπαφλέσσα. Η διάθεση του λαού ήταν μαχητική, οι επαναστατικές τάσεις διακατείχαν ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Το Σεπτέμβριο του 1820 ένα μεγάλο τμήμα των τουρκικών δυνάμεων ήταν καθηλωμένο στην πολιορκία των Ιωαννίνων. Ήταν άγνωστο πότε θα μπορούσε να παρουσιαστεί άλλη τόσο ευνοϊκή στιγμή για την εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση. Γι' αυτό, η τακτική της άμεσης δράσης που πρότεινε ο Παπαφλέσσας στη συνεδρίαση του Ισμαήλ έγινε αποδεκτή. Αποφασίστηκε να αρχίσει η εξέγερση μετά από δυο μήνες, ένα διάστημα απαραίτητο για κάποιες

⁶⁴ Ο Ι. Παπαρηγόπουλος αμέσως μετά τη συνάντησή του με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στην Οδησό έφυγε για την Κωνσταντινούπολη.

⁶⁵ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 82-83.

προκαταρκτικές προετοιμασίες και την άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Πελοπόννησο.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, σύμφωνα με τις αποφάσεις που είχαν ληφθεί, έστειλε μετά από μερικές ημέρες τους «απόστολους» στην Ελλάδα και στους Έλληνες του εξωτερικού. Η πιο υπεύθυνη αποστολή, η προετοιμασία της εξέγερσης στην Πελοπόννησο, ανατέθηκε στον Παπαφλέσσα. Ο Υψηλάντης στις 8 (20) Οκτωβρίου του 1820 στο Ισμαήλ έγραψε και του παρέδωσε μια προκήρυξη προς τους *«Σεβασμιώτατους και Πανιερώτατους Αρχιερείς, Ευγενέστατους Αρχόντες και Προεσιώτες, Ανδρείους Στρατηγούς και Καπετάνιους και πάντες τους αδελφούς της Πελοποννήσου Έλληνες φιλοπάτριδες»*. Στην προκήρυξη υποδεικνυόταν ότι ακριβώς η Πελοπόννησος έπρεπε να αρχίσει την απελευθερωτική εξέγερση των Ελλήνων εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας: *«εις τον ορίζοντά σας θέλει ανατείλει το φαινόν της Ελευθερίας Άστρον, και διαδώσει εις όλην την Ελλάδα τας λαμπράς του ακτίνας»*.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας έγραψε με μεγάλη συγκίνηση για την πρόθεσή του να πάει στην Ελλάδα: *«Όταν έλθη η ευτυχεσιάτη της ζωής μου ώρα, να καταφιλήσω το ιερόν της Πατρίδος μας έδαφος και να ευρεθώ εις το μέσον σας να ήναι τα πράγματα καλώς διατεταγμένα και να μη μας ακολουθήση η παραμικρή αργοπορία, αλλ' αμέσως να κινηθώμεν με την βοήθειαν της Θείας Προνοίας προς επίτευξιν του ιερωτάτου και δικαιοτάτου ημών σκοπού»*. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έστειλε στην Πελοπόννησο για την πραγματοποίηση όλων των προκαταρκτικών επιχειρήσεων τον *«αξιосέβαστον δια τας αρετάς του και τον πατριωτισμό του Συμπολίτην σας Αρχιμανδρίτην Δικαίον»*. Ο επικεφαλής της μυστικής εταιρείας καλούσε τους Πελοποννήσιους να δείξουν πλήρη εμπιστοσύνη στον απεσταλμένο του, καθώς, σύμφωνα με την έκφρασή του: *«Θεωρήσετέ του, ως άλλου εμέ»*⁶⁶. Καθ' οδόν προς την Πελοπόννησο ο Παπαφλέσσας έπρεπε να περάσει από τις Σπέτσες και να μεταφέρει στον τοπικό πλοιοκτήτη Φιλικό Γεώργιο Πάνου την εντολή να εξασφαλίσει την άφιξη μέσα σε έξι εβδομάδες, μετρώντας από το χρόνο παράδοσης αυτής της εντολής (8 [20] Οκτωβρίου του 1820), ενός καλά εξοπλισμένου πλοίου, το οποίο θα έπρεπε να φέρει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στην Ελλάδα⁶⁷.

⁶⁶ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας, Εν Ναυπλία, 1834, σ. 281-283.

⁶⁷ Ε. α., σ. 295.

Ο Α. Υψηλάντης, παρακινώντας τον Πάνου να εκτελέσει τη συγκεκριμένη εντολή, του υποσχέθηκε ότι η πατρίδα θα επιβράβευε το ζήλο του *«με τα πλούσιά της δώρα: δόξαν, ευγένειαν, ιμάς και αξιώματα»*⁶⁸.

Στο Ισμαήλ σημαντικό καθήκον ανέλαβε και ο Περραιβός. Εκείνος έπρεπε να αναχωρήσει για τη Μάνη, την περιοχή της σχεδιαζόμενης αποβίβασης του Αλέξανδρου Υψηλάντη, και να παραδώσει την επιστολή του ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας στον αρχηγό των Μανιατών Πετρόμπεη Μαυρομικάλη. Όσον αφορά τις ταλαντεύσεις και τη μη αποφασιστικότητα του μπέη της Μάνης (που εκδηλώθηκαν με την αποστολή του Κυριάκου Καμαρηνού στην Πετρούπολη), ο Αλέξανδρος Υψηλάντης απευθύνθηκε σ' αυτόν με επιστολή με το εξής κάλεσμα: *«Κάθε είδος φόβου και υποψίας ας αποβάλλη από την καρδίαν της ως ανάρμοστον εις ένα απόγονον και διάδοχον του θαυμαστού Λεωνίδα»*.

Ο Περραιβός έπρεπε επίσης να μεταφέρει στον ηγέτη των Μανιατών προφορικές υποδείξεις του Υψηλάντη για την προετοιμασία της εξέγερσης. Ο απεσταλμένος της Φιλικής Εταιρείας, μετά την εκτέλεση αυτής της οδηγίας, όφειλε να αναχωρήσει για την Ήπειρο και να ασχοληθεί με την προετοιμασία της εξέγερσης⁶⁹.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έλαβε και άλλα μέτρα για την υλοποίηση των αποφάσεων της συνεδρίασης στο Ισμαήλ. Ανέθεσε στο ευρισκόμενο στην Ελλάδα μέλος της *«Αρχής»* Α. Γαζή να επισκεφτεί τα νησιά και τις θαλάσσιες περιοχές της χώρας, παρακινώντας τους κατοίκους να επιταχύνουν την προετοιμασία των πλοίων. Εκτός αυτού, ως ειδικός πληρεξούσιος του Αλέξανδρου Υψηλάντη, επισκέφτηκε τα νησιά του Αρχιπελάγους και ο Δ. Θέμελης. Ταυτόχρονα, ο επίσκοπος της Μακεδονικής επαρχίας Αρδαμερίου Ιγνάτιος έλαβε οδηγίες να στείλει κάποιον *«αξιόλογο μοναχό»* στον Όλυμπο για την οργάνωση των κλεφτών από τους καπετάνιους, ούτως ώστε αυτοί να είναι έτοιμοι να ξεσηκωθούν με το πρώτο σύνθημα. Στους Φιλικούς του Ισμαήλ, τους αξιωματικούς του ναυτικού Δ. Ι. Καλαματιανό και Σ. Α. Παπαδόπουλο ανατέθηκε να φροντίσουν για την προετοιμασία του στολίσκου για τις επιχειρήσεις στο Δούναβη και τον Προύθο⁷⁰. Ευρισκόμενος ακόμα στο Ισμαήλ, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έστειλε τον απεσταλμένο του Α. Πελοπίδα στους Έλλη-

⁶⁸ Ε. α.

⁶⁹ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 85.

⁷⁰ Ε. α.

νες της Αιγύπτου και της Κύπρου με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για τις ανάγκες του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου⁷¹.

Στις εκκλήσεις και τις επιστολές τις οποίες οι Φιλικοί «απόστολοι» μετέφεραν από το Ισμαήλ στα διάφορα άκρα της Ελλάδας και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού δεν περιέχονταν απλώς πρακτικές οδηγίες για την προετοιμασία της εξέγερσης, αλλά και πολιτικές θέσεις αρχής, πολύ σημαντικές για την κατανόηση της κοσμοθεωρίας του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Σ' αυτά τα έγγραφα ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας στήριζε με μεγάλη δύναμη και πίστη τη θέση ότι η Ελλάδα μπορούσε και έπρεπε να απελευθερωθεί με τις δικές της δυνάμεις, χωρίς ξένη ανάμειξη. Στην έκκλησή του προς τους διακεκριμένους ανθρώπους του Αρχιπελάγους έγραφε: *«Ηξεύρω ότι εις όλων τας καρδίας είναι ριζωμένη η μετρία εκείνη πρόληψις ότι ποτέ μόνοι μας δεν ημπορούμεν να ελευθερωθώμεν, αλλά πρέπει να προσμένωμεν από ξένους την σωτηρίαν μας. Έκαστος νουνεχής ημπορεί να γνωρίση πόσον ψευδής είναι η πρόληψις αύτη, αρκεί μόνον να βαθύνη εις τα πράγματα της παιρίδος μας. Ρίψατε τα βλέμματά σας εις τας θαλάσσας και θέλετέ τας ιδεί κατασκεπασμένας από θαλασσοπόρους ομογενείς, ετοιμούς να ακολουθήσωσι το παράδειγμα της Σαλαμίνας. Κυτιάξτε εις την ξηράν και απανταχού βλέπετε Λεωνίδας, οδηγούντας φιλοπάτριδας Σπαρτιάτας. Κυτιάξτε την προθυμίαν και ζήλον αυτών! Παραβάλετε τας εξουσίους και μεγάλας ταύτας αρετάς με την χαινότητα, αδυναμίαν και εσωτερικήν ταραχήν του εχθρού μας και τότε, αν ημπορείτε, είπατε ότι από άλλους πρέπει να προσμένωμεν την σωτηρίαν μας;»⁷²*

Η πεποίθηση του Αλεξάνδρου ότι οι Έλληνες είχαν την ικανότητα με τις δικές τους δυνάμεις να απαλλαγούν από το μισητό βάρος του ξένου ζυγού δε στηριζόταν απλώς στην πίστη στις τεράστιες δυνάμεις του ελληνικού λαού, αλλά και στην αντικειμενική ανάλυση της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης της Ελλάδας.

Είδε ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες εμφανίστηκαν στο ελληνικό έθνος νέες υλικές και πνευματικές δυνάμεις, ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και ιδιαίτερα της άνθησης της ελληνικής ναυτιλίας. Αντιλαμβανόταν τη σημασία αυτού του προοδευτικού τομέα

⁷¹ Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 291-292. Ε. Πρωτοπάλη, Η Φιλική Εταιρεία, Αθήναι, 1964, σ. 266-269.

⁷² Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 289-290.

της τότε οικονομίας της Ελλάδας, ενώ στους Έλληνες ναυτικούς έβλεπε την ελπίδα του έθνους.

Απευθυνόμενος στους «ηρωικούς ναυτικούς της Ελλάδας», έγραφε: «*Η ιδική σας γενναιότης διετήρησεν έως την σήμερον το εθνικόν εκείνο φρόνημα, το οποίον ανέδειξε ποτε τους προπάτοράς μας Έλληνας υπερτέρους πάντων των εθνών. Η ιδική σας αφοβία και ευτολμία απεκατέστησε το ελληνικόν όνομα σεβαστόν εις όλον τον κόσμον. Και τα εισέτι ζωντανά κατορθώματά σας απέδειξαν τρανότατα ότι το ελληνικόν έθνος όχι μόνον δεν εξαλείφθη από τον κώδικα των εθνών, ως πολλοί το νομίζουν, αλλ' ότι μάλιστα, εμπνευσμένοι από το αυτό πνεύμα της φιλοπατρίας, το οποίον εδόξασε τους προπάτοράς του και τους ωδήγησεν εις τον ναόν της αθανασίας, καταφρονεί τους μεγαλωτάτους κινδύνους και τρέχει με γιγαντία βήματα εις το αυτό στάδιον μιμούμενον τας αρετάς εκείνων*»⁷³.

Θεωρούσε επίσης πολύ ελπιδοφόρο για τον απελευθερωτικό αγώνα το φαινόμενο της διάδοσης του Διαφωτισμού μεταξύ όλων των τάξεων της κοινωνίας, καθώς και την πατριωτική ανάταση που διακατείχε τους Έλληνες. Στην προκήρυξη προς τους διακεκριμένους ανθρώπους του Αρχιπελάγους παρατηρούσε ότι «*Όλων αι καρδίαι καταφλέγονται από τον προς την Πατρίδα Ιερόν Έρωτα, αυτήν την Ιεράν Πατρίδα έχουσι κέντρον των πράξεών των, αυτήν οδηγόν εις όλα των τα επιχειρήματά, και δια την ευδαιμονίαν αυτής απαρνούνται πάσαν μερικήν ευτυχίαν και ανάπανσιν, καταφρονούσι τους μεγαλωτάτους κινδύνους, και είναι έτοιμοι να θυσιάσθωσιν*»⁷⁴.

Η Ελλάδα, με λαό που τον συνέπαιρνε ο ενθουσιασμός και ήταν έτοιμος για ανδραγαθήματα, με τις δικές της πεζικές και ναυτικές δυνάμεις, όπως προσπαθούσε να πείσει ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τους συμπατριώτες του, δεν είχε ανάγκη από ξένους «*ευεργέτες*». Η συμμετοχή των ξένων δυνάμεων, οι οποίες είχαν ιδιοτελείς σκοπούς, θα ενείχε για την απελευθέρωση της Ελλάδας πολλούς σοβαρούς κινδύνους, θα μπορούσε να επιφέρει την αντικατάσταση της μιας ξένης κυριαρχίας από μια άλλη. Στην προκήρυξή του προς εξέχοντες ανθρώπους του Αρχιπελάγους προειδοποιούσε τους συμπατριώτες του: «*Έχετε πάντα προ οφθαλμών ότι ποτέ ξένος δεν βοηθεί ξένον, χωρίς μεγαλώτατα κέρδη. Το αίμα, το οποίον*

⁷³ Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 281.

⁷⁴ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάστασις, τ. 1, σ. 288.

θέλουν κύσει οι ξένοι δι' ημάς, θέλομεν το πληρώνει ακριβώτατα»⁷⁵. Σε μια άλλη επιστολή υποδεικνυε ότι σε περίπτωση ξένης ανάμειξης στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα στην Ελλάδα «θα περιοριστούν τα δικαιώματά μας»⁷⁶.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, καλώντας τους Έλληνες να επαγρυπνούν όσον αφορά την πολιτική των μεγάλων δυνάμεων, συμπεριέλαβε μεταξύ αυτών και τη Ρωσία. Ωστόσο, τον ανησυχούσε περισσότερο η πολιτική της Αγγλίας.

Εννοείται ότι εκείνα τα χρόνια δεν μπορούσε να γίνεται καν λόγος για συνδρομή της Αγγλίας με οποιονδήποτε τρόπο στην απελευθέρωση της Ελλάδας. Τότε, η πολιτική της κυβέρνησης του Λονδίνου στηριζόταν στην αρχή της διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η αγγλική διπλωματία, εκκινώντας από αυτή τη θέση αρχής, αντιμετώπιζε βαθύτατα εχθρικά το ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα. Ο Άγγλος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη και οι Άγγλοι πρόξενοι στην Ελλάδα ενίοτε προέτρεπαν ευθέως το σουλτάνο και τους πασάδες του να προβούν σε διώξεις εναντίον των Ελλήνων πατριωτών. Γι' αυτό ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στην προκήρυξή του προς τους Έλληνες ναυτικούς έγραφε ότι «η Αγγλία, η φιλοδέσποτος εκείνη και μισάνθρωπος, η εις τον ανώτατον βαθμόν φίλαυτος Δύναμις, αγωνίζεται με παντοίους τρόποις, όχι μόνον εις τον ευροούντα δρόμον των ευτυχών μας να βάλη εμπόδια, αλλά και εντελή εξολοθρευμόν να μας επιφέρη»⁷⁷.

Μύχιος στόχος της αγγλικής πολιτικής, σύμφωνα με τα λόγια του Α. Υψηλάντη, ήταν η κατάκτηση της πλήρους κυριαρχίας στη θάλασσα, ώστε να περιέλθει στην Αγγλία όλο το ευρωπαϊκό εμπόριο και τελικά να εγκαθιδρύσει παγκόσμια ηγεμονία. Ο Υψηλάντης διαπίστωνε επίσης την ανθελληνική κατεύθυνση της αγγλικής πολιτικής, η οποία εκδηλωνόταν με την καταδυνάστευση που υφίσταντο οι κάτοικοι των Ιονίων Νήσων και ιδιαίτερα με την εχθρική στάση της Αγγλίας στην ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας. Αυτή «και τώρα θεωρεί του επαυξάνοντα αριθμόν των εμπορικών ημών πλοίων με όμματα ζηλότυπα και φθονερά, γνωρίζει ότι από σας μπορούν να γεννηθώσι πάλιν εκείνοι οι λαμπροί ήρωες της Σαλαμίνας, οι οποίοι με μικρότατον αριθμόν πλοιαρίων εξωλόθρευσαν τους πολυα-

⁷⁵ Ε. α., σ. 290.

⁷⁶ Ε. α., σ. 342.

⁷⁷ Ε. Πρωτοψάλτη, Η Φιλική Εταιρεία, σ. 281.

ρίθμους στόλους των βαρβάρων τους κατακαλύψαντας τας θαλάσσας της Ελλάδος και προβλέπει τέλος πάντων ότι από σας μόνον ημπορεί ποτέ να εμποδιοθή εις το να εκτελέσει τους μυσταρούς και φθοροποιούς σκοπούς της»⁷⁸. Ο Α. Υψηλάντης προειδοποιούσε τους Έλληνες ναυτικούς ότι οι Άγγλοι ναύαρχοι μπορούσαν σε ειρηνική περίοδο να πραγματοποιήσουν ύπουλη επίθεση στα ελληνικά πλοία, όπως ήδη έπραξαν με το στόλο της Δανίας, της Ολλανδίας και της Ισπανίας.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας, για να σώσει τον ελληνικό στόλο από την καταστροφή, συμβούλευσε τους ναυτικούς να έχουν σε πολεμική ετοιμότητα τα πλοία τους και να πλέουν ομαδικά 8 με 10 πλοία μαζί. Το κύριο, όμως, μέσο σωτηρίας του ελληνικού στόλου και της απελευθέρωσης της Ελλάδας από τον ξένο ζυγό ήταν η «ομόνοια», που ήταν η «μόνη ζωογόνος ψυχή, η μόνη ακαταμάχητος δύναμις οποιασδήποτε κοινωνίας»⁷⁹. Αυτό το κάλεσμα για «ομόνοια», το οποίο ηκούσε με μεγάλη δύναμη και σε άλλες εκκλήσεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη, δεν ήταν τυχαίο.

Τις παραμονές της Επανάστασης του 1821 οξύνθηκαν οι κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Οι αγρότες έτρεφαν βαθύ μίσος προς τους κοτζαμπάσηδες. Ακόμη πιο ανοιχτός έγινε ο αγώνας μεταξύ της μεγάλης αστικής τάξης αφενός και των δημοκρατικών κατώτερων στρωμάτων αφετέρου: των μικροαστών, των ναυτικών και των τεχνιτών. Αυτές οι αντιθέσεις εμφανίζονταν σε διάφορες μορφές και στο εσωτερικό της μυστικής εταιρείας. Οι διαφορές μεταξύ των μετριοπαθών και των ριζοσπαστικών στοιχείων της Φιλικής Εταιρείας δεν αφορούσαν απλώς τον τόπο και την έναρξη της εξέγερσης. Εμφανίστηκαν, για παράδειγμα, διαφωνίες σχετικά με τη μελλοντική πολιτειακή δομή της Ελλάδας. Ο Σ. Φωκιανός στο στρατιωτικό του σχέδιο, που αναφέραμε ήδη, έθεσε ζήτημα για την ίδρυση μοναρχίας στην ελεύθερη Ελλάδα και την επιλογή του μέλλοντος βασιλιά από τα μέλη της ρωσικής αυτοκρατορικής οικογένειας⁸⁰. Ταυτόχρονα, μεταξύ των Φιλικών υπήρχαν οπαδοί της εγκαθίδρυσης στην Ελλάδα μιας δημοκρατικής μορφής διοίκησης⁸¹. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν αναφερόταν άμεσα

⁷⁸ Ε. α., σ. 282.

⁷⁹ Ε. α.

⁸⁰ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1. σ. 81.

⁸¹ Βλέπε Ν. Παβλόφ-Σιλβάνσκι, *Ο Δεκεμβριστής Πεστέλ ενόπιον του Ανώτατου Ποι-*

σε αυτό το ζήτημα. Ωστόσο, υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να εικάσουμε ότι ο ηγέτης των Φιλικών ήταν εναντίον της μοναρχίας, τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης της οποίας συνέδεε με την προσπάθεια των ξένων δυνάμεων να αναμειχθούν στις ελληνικές υποθέσεις. Τα λόγια του εξέχοντος Έλληνα επαναστάτη και πατριώτη ηχούν ως πικρή προφητεία στην προκήρυξή του προς του ανθρώπους του Αρχιπελάγους: *«Ουαί εις την Ελλάδα! όταν συστηματική δεσποτεία ευθρονισθή εις τα σπλάχνα της»*⁸².

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας συμεριζόταν και σε άλλα σημαντικά ζητήματα τις απόψεις της ριζοσπαστικής πτέρυγας. Αυτό εκδηλώθηκε, μεταξύ άλλων, και στην κρίση του για το χαρακτήρα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ελληνικού λαού. Εάν τα συντηρητικά στοιχεία, προσπαθώντας τεχνητά να στενέψουν τα πλαίσια αυτού του αγώνα, του προσέδιδαν καθαρά θρησκευτικό περιεχόμενο, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης θεωρούσε ότι υπήρχε άμεση σχέση μεταξύ του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων και του σύγχρονου ευρωπαϊκού επαναστατικού κινήματος. Έγραφε, όσον αφορά αυτό το ζήτημα, σε μια από τις εκκλήσεις του από το Ισμαήλ: *«Εις τας παρούσας κρισίμους περιστάσεις, ότε τα έθνη της Ευρώπης άπαντα αγωνίζονται να αποκτήσωσι τα εθνικά αυτών δικαιώματα, και να περιορίσωσι την δύναμιν των τυράννων, ήρχισε να ανατέλη και το λαμπρότατον άστρον της ευδαιμονίας της Ελλάδος»*⁸³.

Ιδεολογικά ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και τα αδέρφια του βρίσκονταν κοντά στο σύγχρονο σ' αυτούς ρωσικό επαναστατικό κίνημα. Γινόταν λόγος ήδη για μια εκ του σύνεγγυς γνωριμία του Υψηλάντη με ορισμένους εξέχοντες δεκεμβριστές, για τη συμμετοχή του σε ελεύθερες συζητήσεις επί πολιτικών θεμάτων. Υπάρχουν πληροφορίες ότι του πρότειναν να γίνει μέλος σε μια από τις μυστικές οργανώσεις των δεκεμβριστών⁸⁴. Παρόμοιες προτάσεις μπορούσαν να γίνουν, προφανώς, μόνο σε ομοϊδεάτες. Σημαντική μαρτυρία του γεγονότος ότι οι αδελφοί Υψηλάντη συμεριζόνταν τις ιδεολογικές και πολιτικές απόψεις των δεκεμβριστών αποτελούν τα απομνημονεύματα του Ν. Υψηλάντη. Σ' αυτά ο διακεκριμένος αυτός ηγέτης του κινήματος των Φιλικών στηλίτευε το απολυταρχικό καθεστώς της δουλοπαροικίας στη Ρωσία, την παντοκρατορία του

νικού Δικαστηρίου, Ροστόφ παρά τον Ντον [X.X.], σελ. 174.

⁸² Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 290.

⁸³ Ε. α., σ. 287.

⁸⁴ Π. Ενεπεκίδη, Ρήγας - Υψηλάντης - Καποδιστριας, Αθήναι, 1965, σ. 124.

τσάρου, την αυθαιρεσία των γαιοκτημόνων και την ανυπαρξία δικαιωμάτων των αγροτών⁸⁵.

Για την κατανόηση της κοσμοθεωρίας και της πολιτικής δραστηριότητας του Αλέξανδρου Υψηλάντη και άλλων Φιλικών - Ρώσων αξιωματούχων, είναι πολύ σημαντική η θέση που διατύπωσε ο Β. Ι. Λένιν σχετικά με τους αριστοκρατικής καταγωγής επαναστάτες⁸⁶. Η θέση αυτή εξηγεί την ιδιομορφία μιας ολόκληρης εποχής του ευρωπαϊκού επαναστατικού κινήματος, όταν σε μια σειρά χωρών (Ρωσία, Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα) ανέπτυσαν ενεργό δράση επαναστάτες – ευγενείς (ευπατρίδες). Το επαναστατικό κίνημα κάθε μιας από αυτές τις χώρες, παράλληλα με τα γενικά γνωρίσματα, είχε και τις ιδιαιτερότητές του. Σημαντική ιδιαιτερότητα του κινήματος των Φιλικών ήταν ότι τον κύριο σκοπό του αποτελούσε ο αγώνας για εθνική απελευθέρωση. Οργανωτικό δε ρόλο έπαιξε η ελληνική αστική τάξη του εξωτερικού, η οποία συνδεόταν στενά με τις λαϊκές δυνάμεις αντίστασης εναντίον των κατακτητών στην Ελλάδα.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κατανοούσε το ρόλο των δημοκρατικών στρωμάτων στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Έβλεπε ότι ακόμη και εκείνοι οι προεστοί και οι αρχιερείς που συμμετείχαν στη Φιλική Εταιρεία ταλαντεύονταν διαρκώς και ήταν έτοιμοι να οπισθοχωρήσουν. Ο ηρωικός εκείνος πολεμιστής, ο οποίος αντίκρισε πολλές φορές το θάνατο, που θυσιάσε χωρίς δισταγμό τη σταδιοδρομία και την περιουσία του⁸⁷ χάριν της απελευθέρωσης της Ελλάδας, ένιωθε απέχθεια για τη φιλαργυρία που έδειχναν οι Έλληνες νεόπλουτοι, τη στιγμή κατά την οποία διακυβευόταν η τύχη της πατρίδας τους. Στην προσθήκη των μυστικών παραγράφων του καταστατικού της «*Φιλομούσου και Φιλανθρώπου Γραικικής Εμπορικής Εταιρείας*» έγραφε με περιφρόνηση για εκείνες τις «*νόθες ψυχές*», «*αι οποίαι θεμελιώνουν την κακοδαίμονα ευδαιμονίαν των εις το να αποταμιεύσωσι μόνον τον χρυσόν και τον άργυρον, και παραδεδομένοι δι' όλου εις την μυσράν και θεοσυγή λαφρείαν αυτών των μετάλλων, κλείουσα την αμάλακτόν τους καρδίαν έως και εις αυτό το*

⁸⁵ «*Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti*», p. 15, 80.

⁸⁶ Βλέπε Β. Ι. Λένιν, Άπαντα, τ. 13, σελ. 356, τ. 21, σελ. 261.

⁸⁷ Η οικογένεια Υψηλάντη, σύμφωνα με τα δεδομένα του ιστορικού Ι. Φιλήμονα, πρόσφερε πολύ μεγάλα χρηματικά ποσά για τους σκοπούς της απελευθέρωσης πριν ακόμη την έναρξη της εξέγερσης στην Ελλάδα. (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάστασις, τ. 1, σ. κστ.).

ήδυστον, το ευγενέστατον, και ιερώτατον αίσθημα της προς την φιλάτην Πατρίδα αγάπης»⁸⁸.

Οι πλησιέστεροι βοηθοί του Αλέξανδρου Υψηλάντη, οι Ε. Ξάνθος, Παπαφλέσσας, Γ. Λασσάνης, Π. Ηπίτης, Χ. Περραιβός, Σ. Κουμπάρης και άλλοι, ήταν εμποροϋπάλληλοι, μικροί έμποροι, διανοούμενοι. Ο ίδιος, αν και ήταν στρατηγός, ανακτορικός ανθυπασπιστής και εκλαμπρότατος πρίγκιπας, φερόταν προς αυτούς απλά και αδελφικά. Ωστόσο, εάν στην καθημερινή ζωή και την παράνομη δραστηριότητα ήταν πολύ δημοκρατικός, στις πολιτικές του ενέργειες δεν ήταν συνεπής.

Ο επικεφαλής της μυστικής εταιρείας έπρεπε κατά την προετοιμασία της εξέγερσης στην Ελλάδα να απευθυνθεί στον ανώτατο κλήρο, στους άρχοντες του Αρχιεπαγγους και στους προεστούς. Αυτό ήταν πολύ λογικό και απαραίτητο για το συμφέρον της Επανάστασης. Αν παραμέριζε αυτούς τους κύκλους, που είχαν τεράστια επιρροή στην Ελλάδα, είτε εναντιωνόταν σε αυτούς, θα οξυνόταν η εσωτερική πάλη κατά τη στιγμή εκείνη που οι περιστάσεις απαιτούσαν τη μέγιστη ενότητα όλων των στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Μερικές φορές ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας εκδήλωνε στα λεγόμενά του για το ρόλο στην απελευθέρωση της Ελλάδας είτε των μεν είτε των δε στρωμάτων αδικαιολόγητη περιφρόνηση προς τις λαϊκές μάζες. Για παράδειγμα, στην προκήρυξη προς τους διακεκριμένους ανθρώπους του Αρχιεπαγγους έγραφε: «Αλλά επειδή του κοινού λαού η άθικτος ορμή, όταν δεν οδηγείται από την φρόνησιν, ημπορεί να επιφέρει μάλλον βλάβην παρά ωφέλειαν, δια τούτο απεφάσισα και εγώ, ως πληρεξούσιος όλων τούτων των επιχειρημάτων (για την απελευθέρωση της Ελλάδας – Γ. Α. Αρς), να εμπιστευθώ εις ιας ημετέρας χείρας τους οίακας των κινημάτων αυτού»⁸⁹.

Η έλλειψη ξεκάθαρων δημοκρατικών ιδεωδών ήταν έκδηλη και σε ορισμένες άλλες ενέργειες του Αλέξανδρου Υψηλάντη που προκάλεσαν κριτική προς το άτομό του εκ μέρους των ριζοσπαστικά διατεθειμένων Φιλικών. Όπως δηλώνει ο Φιλήμων⁹⁰, κάποιοι έρχονταν σε ρήξη μαζί του, επειδή αυτός ακούσια έσπειρε διχόνοια, υποσχόμενος επίσημα ανταμοιβές στους ευπατρίδες, τη στιγμή που η επερχόμενη εξέγερση όφειλε να εξαλείψει την ανισότητα ως καρπό της τυραννίας. Στην πρα-

⁸⁸ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 309.

⁸⁹ Ι. Φιλήμωνος, Φιλική Εταιρεία, σ. 181.

⁹⁰ Ε. α., σ. 294.

κτική δραστηριότητα του Αλέξανδρου Υψηλάντη μετά τη συνεδρίαση του Ισμαήλ διαφαίνονταν επίσης κάποιες αμφιταλαντεύσεις και ανακολουθίες.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας έφτασε από το Ισμαήλ στο Κισνόβι. Εκεί έλαβε ξαφνικά την απόφαση να μην αναχωρήσει για την Πελοπόννησο και να αρχίσει την εξέγερση στη Μολδαβία. Στις 24 Οκτωβρίου (5 Νοεμβρίου) του 1820 έστειλε επιστολές στους διακεκριμένους Φιλικούς με νέες οδηγίες. Στις επιστολές του προς το Χ. Περραιβό ανέφερε μεταξύ άλλων: *«Άλλαξα λοιπόν τα σχέδια, και πλέον μη με προσμένεις από Τριέστι. Θέλω κτυπήσει τας πρώτας επαρχίας, και δια μέσου των εχθρών θέλω ανοίξει δρόμον προς σας. Αι δυνάμεις μας είναι μεγάλαι. Κινήσου λοιπόν με τους αυτούς περί την 11 Νοεμβρίου, και καθαρίστε την ιεράν γην από τους βαρβάρους»*⁹¹.

Την ίδια ημέρα ο ηγέτης της μυστικής οργάνωσης έγραψε στη Μολδαβία και τη Βλαχία στο Βασίλειο Καραβιά, το Γεώργιο Ολύμπιο και το Σάββα Φωκιανό. Από αυτές τις επιστολές φαίνεται το εξής σχέδιο δράσης: μέσω στρατιωτικού πραξικοπήματος, το οποίο θα έπρεπε να πραγματοποιήσει η οσποδαρική φρουρά που βρισκόταν υπό τη διοίκηση των στρατιωτικών διοικητών-Φιλικών, έπρεπε να καταληφθεί η εξουσία ταυτόχρονα στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ώστε από εκεί με όλες τους τις δυνάμεις οι επαναστάτες να προωθηθούν μέσω Βουλγαρίας και Σερβίας στην Ελλάδα.

Ο Βασίλειος Καραβιάς, διοικητής της φρουράς του Γαλατσίου, σύμφωνα με αυτό το σχέδιο, πήρε τις εξής οδηγίες: Αφού συγκέντρωνε όσο περισσότερους πολεμιστές μπορούσε, να κατευθυνθεί προς το Ιάσιο, ούτως ώστε τη νύχτα της 14ης (26ης) Νοεμβρίου του 1820 να βρίσκεται με το απόσπασμά του μια ώρα μακριά από την πρωτεύουσα της Μολδαβίας. Από εκεί έπρεπε να στείλει σε προκαθορισμένο τόπο κάποιον, μεταμφιεσμένο σε έμπορο, για συνάντηση με τον υπασπιστή του Αλέξανδρου Υψηλάντη Γ. Λασσάνη και να λάβει από αυτόν περαιτέρω οδηγίες⁹².

Ο Ολύμπιος και ο Φωκιανός, τη νύχτα της 14ης (26ης) Νοεμβρίου του 1820 έπρεπε να εισβάλουν με τα αποσπάσματά τους στο Βουκουρέστι,

⁹¹ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 232.

⁹² Ε. α., σ. 235-236.

να συλλάβουν τον οσποδάρο και να διορίσουν προσωρινή κυβέρνηση από τοπικούς βογιάρους. Τους ανατέθηκε επίσης να στείλουν απόσπασμα από 200 ανθρώπους για να συναντήσει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και ένα άλλο απόσπασμα στο Δούναβη, μεταξύ του Βιδινίου και του Αδά-Καλέ για να προετοιμάσει τη διαπόρθμευσή του στην απέναντι όχθη του ποταμού⁹³.

Ο επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας έτρεφε μεγάλες ελπίδες ότι ταυτόχρονα με τους Έλληνες θα εξεγείρονταν και οι Σέρβοι. Ο Φωκιανός και ο Ολύμπιος έπρεπε να παραδώσουν επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Μιλόσ Ομπρένοβιτς. Σ' αυτήν ο ηγέτης της επαναστατικής εταιρείας «κατόπιν εντολής της αξιοσέβαστης Αρχής» πληροφορούσε τον ανώτατο ηγέτη των Σέρβων για τα σχέδια της Πύλης εναντίον των Ελλήνων και των Σέρβων και για το ότι έδωσε διαταγή να αρχίσει στις 15 (27) Νοεμβρίου του 1820 εξέγερση σε όλη την Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη.

Στην επιστολή αναφέρονταν τα εξής: «Λοιπόν και η ενδοξότης Σας μη προσμένετε, όσον ο εχθρός να ετοιμασθεί, αλλ' αμέσως, αφ' ου λάβετε την παρούσαν μου, αρματώσατε τους ανδρείους Σας Σέρβους και καθαρίσατε την παιρίδα σας από τους βαρβάρους. Εγώ δε ως εις τας 20 ή το πολύ 25 Νοεμβρίου φθάνω δια μέσου Μολδαβυίας και Βλαχίας εις το μέσον των φιλιτών μου Σέρβων με στρατεύματα, ζωοτροφίας, χρήματα και άλλα πολεμικά εφόδια, και τότε δια στόματος Σας λέγω, όσα είμαι προσταγμένος να σας είπω. Τούτο μόνον πασχίσετε, ώστε εις τας 20 Νοεμβρίου να κινηθή εν σώμα Σέρβων προς το Λομ και Δρινοβάτσα, δια να σιρέψωσιν οι Τούρκοι την προσοχήν των εκεί, και να με αφήσωσι τον δρόμον μεταξύ Βιδινίου και Αδά Καλέ ανοικτόν»⁹⁴.

Οι λόγοι που τον ανάγκασαν να αλλάξει τόσο γρήγορα και ξαφνικά το σχέδιο της εξέγερσης που είχαν αποφασίσει στη συνεδρίαση του Ισμαήλ δεν έχουν αποσαφηνιστεί ακόμη μέχρι σήμερα. Όπως φαίνεται, μεγάλο ρόλο έπαιξε εδώ η πίεση των οπαδών των αρχόντων της Πελοποννήσου, οι οποίοι φοβούνταν την εμφάνιση του επικεφαλής της επαναστατικής εταιρείας στην Πελοπόννησο. Προς αυτή την κατεύθυνση έκανε κάθε προσπάθεια και ο Ι. Παπαρρηγόπουλος. Ευρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη, ως ενδιάμεσο σταθμό προς την Ελλάδα, συνέχιζε να επιμένει,

⁹³ Ε. α., σ. 233-235.

⁹⁴ Ε. α., 237-238.

ώστε ο Α. Υψηλάντης να μην κατέβει στην Ελλάδα. Σε μία από τις επιστολές του μεταξύ άλλων έγραφε: *«Μη κινηθήτε ογλίγωρα δια τα μέρη τα γνωστά (την Πελοπόννησον), διότι και εκεί ευρίσκονται εις ακαταστασίαν, μάλιστα η Μάνη είναι άνω κάτω, διότι εσκοτώσαν έναν από τους πρώτους Καπετανέους»*⁹⁵.

Ο Παπαρρηγόπουλος και οι ευρισκόμενοι πίσω από αυτόν Πελοποννήσιοι κοιζαμπάσηδες, όπως και πρωύτερα, φοβούμενοι τις επαναστατικές ενέργειες των λαϊκών μαζών, εναπόθεταν σημαντικές ελπίδες στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο και προσπαθούσαν να ενισχύσουν τις υπάρχουσες, όσον αφορά αυτό το ζήτημα, αυταπάτες στην ελληνική κοινωνία. Έτσι, ο Παπαρρηγόπουλος, σύμφωνα με μαρτυρίες αυτόπτη μάρτυρα, δήλωσε στην Κωνσταντινούπολη *«ότι 60 χιλιάδες Ρώσοι είναι έτοιμοι να πολεμήσουν, όταν κηρυχτεί πόλεμος εναντίον της Τουρκίας»*. Αυτή η ανακοίνωση, η οποία προερχόταν από άνθρωπο συνδεδεμένο με τη ρωσική διπλωματία, προκάλεσε μεγάλες ελπίδες στους τοπικούς Φιλικούς⁹⁶.

Εναντίον της γραμμής της ριζοσπαστικής πτέρυγας της Φιλικής Εταιρείας, να γίνει δηλαδή η Πελοπόννησος το κέντρο της λαϊκής απελευθερωτικής εξέγερσης, ήταν και ο ευρισκόμενος ακόμη στη Ρωσία απεσταλμένος του μπέη της Μάνης Μαυρομικάλη, ο Κυριάκος Καμαρηνός. Φτάνοντας στην Οδησό αμέσως μετά την αναχώρηση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, τον κατηγορήσε ότι έθετε σε κίνδυνο την ύπαρξη της Φιλικής Εταιρείας και δήλωσε πως *«η Πελοπόννησος δεν θα εξεγερθεί»*.

Μετά την Οδησό έφτασε στο Κισνόβι, όπου συνέχισε να κάνει προπαγάνδα εναντίον του ηγέτη της επαναστατικής οργάνωσης⁹⁷.

Κατ' αυτό τον τρόπο, η απόφαση του Αλέξανδρου Υψηλάντη να μεταφέρει το κέντρο της απελευθερωτικής εξέγερσης από την Πελοπόννησο στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της μετριοπαθούς πτέρυγας της Φιλικής Εταιρείας και αποτελούσε σοβαρή υποχώρηση προς αυτή την πτέρυγα.

Ο ηγέτης της μυστικής οργάνωσης προέβη σε αυτό το διάβημα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Φιλήμονα, και λόγω της προειδοποίησης που

⁹⁵ Ε. α., σ. 86.

⁹⁶ Ν. Σπηλιάδη, Απομνημονεύματα..., τ. 1, σ. 11.

⁹⁷ Ε. α., σ. 7. Η υπονομευτική δραστηριότητα του Κυριάκου Καμαρηνού άρχισε να θέτει σε κίνδυνο την υπόθεση της εθνικής απελευθέρωσης της Ελλάδας και γι' αυτό στα τέλη Νοεμβρίου του 1820 δολοφονήθηκε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του μέσω Γαλατσίου από τους ντόπιους Φιλικούς.

ήλθε από τη Βιέννη για τον κίνδυνο που διέτρεχε, εάν αποφάσιζε να διέλθει μέσω αυστριακού εδάφους⁹⁸. Εννοείται ότι μια παρόμοια προειδοποίηση ήταν δύσκολο να αγνοηθεί. Η απολυταρχία των Αψβούργων ήταν ο χειρότερος εκθρόνος οποιουδήποτε επαναστατικού κινήματος στην Ευρώπη, του ελληνικού συμπεριλαμβανομένου. Όλοι οι Έλληνες είχαν έντονα στη μνήμη τους τον τραγικό θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή και των συνοδοιπόρων του. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης γνώριζε πολύ καλά το περιστατικό της σύλληψης και του θανάτου του εθνικού ήρωα της Ελλάδας⁹⁹.

Βέβαια, ο ίδιος, ως Ρώσος στρατηγός, δεν ήταν δυνατόν να προκαλέσει υποψίες στις αστυνομικές αρχές της Αυστρίας. Ωστόσο, κατ' αρχάς, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ετοιμαζόταν λίγο πριν το ταξίδι του μέσω της Τεργέστης στην Πελοπόννησο να ανακοινώσει δημόσια την παραίτησή του από τη ρωσική υπηρεσία¹⁰⁰. Κατά δεύτερον, ακόμα και αν δεν πραγματοποιούσε αυτή την πρόθεσή του, το αξίωμά του δεν του εγγυόταν την ασφαλή διέλευσή του μέσω των αψβουργιανών κτήσεων. Η αυστριακή αστυνομία, όπως μαρτυρούν οι τελευταίες έρευνες Ελλήνων ιστορικών, παρακολουθούσε μυστικά ακόμη και τον ίδιο τον Καποδίστρια. Το 1820, όταν οι φλόγες της επανάστασης εξαπλώθηκαν σε μια σειρά χώρες της νότιας Ευρώπης, η αστυνομική παρακολούθηση έπρεπε να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο στην Αυστριακή Αυτοκρατορία.

Έτσι, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αντιμετώπισε σοβαρές δυσκολίες στην υλοποίηση του σχεδίου της εξέγερσης που καταρτίστηκε στο Ισμαήλ. Στο Κισνόβι εκείνη την περίοδο άρχισαν να κυκλοφορούν έντονες διαδόσεις σχετικά με εξέγερση στη Σερβία, όξυνση των ρωσοτουρκικών σχέσεων και επερχόμενο πόλεμο μεταξύ των δυο αυτοκρατοριών. Ακριβώς αυτές τις ημέρες, ο φίλος του Αλέξανδρου Υψηλάντη Μ. Β. Ορλώφ, διοικητής της 16ης μεραρχίας, που είχε στρατοπεδεύσει στη Βεσσαραβία, έγραφε στις 13 (25) Οκτωβρίου του 1820 από το Κισνόβι στον Ε. Ν. Ραγιέφσκαγια: *«Έχουμε μεγάλα νέα και από παντού κάτι αρχίζει γρήγορα να παίρνει φωτιά, μοιάζει με προμήνυμα μεγάλης πυρκαγιάς»*. Στη συνέχεια ο Ορλώφ δήλωνε ότι από την Κωνσταντινούπολη έλαβαν είδηση για επίθεση των

⁹⁸ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 86.

⁹⁹ Σε μια από τις επιστολές του ανέφερε, μεταξύ άλλων, τον «καταραμένο Οικονόμου», που κατέδωσε το Ρήγα στην αυστριακή αστυνομία (Ε. α., σ. 234).

¹⁰⁰ J. Rizo-Neroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, Genève, 1828, p. 279.

γενίτσαρων στην κατοικία του Ρώσου απεσταλμένου, ο οποίος μετά από αυτό σταμάτησε κάθε επαφή με την Πύλη. Στην ίδια επιστολή γινόταν λόγος και για το γεγονός ότι στη Σερβία «ξέσπασε εξέγερση»¹⁰¹.

Έτσι, η κατάσταση φαινόταν ότι απαιτούσε τις πιο επείγουσες ενέργειες. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας αποφάσισε να αρχίσει χωρίς αργοπορία τον επαναστατικό πόλεμο στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Και μάλιστα ξεκινούσε από το γεγονός ότι εκεί υπήρχαν στρατιωτικές δυνάμεις σε ετοιμότητα που βρίσκονταν υπό την ηγεσία των Φιλικών στρατιωτικών διοικητών. Εκτός αυτού, ο πρώτος υπουργός του οσποδάρου της Μολδαβίας, ο Φιλικός Γ. Ρίζος-Νερουλός, με τον οποίο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης συναντήθηκε μετά τη σύσκεψη του Ισμαήλ στην υγειονομική ζώνη του Σκουλινά, του υποσχέθηκε να επιτύχει την υποστήριξη του ίδιου του οσποδάρου Μ. Σούτσου¹⁰². Για τον ηγέτη των Ελλήνων επαναστατών ήταν επίσης πολύ ευνοϊκό να ξεκινήσουν οι πολεμικές ενέργειες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, καθώς η Πύλη δεν μπορούσε να οδηγήσει εκεί τα στρατεύματά της χωρίς τη συμφωνία της Ρωσίας. Έτσι, οι δυνάμεις των Φιλικών είχαν τη δυνατότητα να δράσουν εδώ για ένα χρονικό διάστημα, χωρίς κανένα εμπόδιο.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, εφόσον αποφάσισε να αρχίσει την απελευθέρωση της Ελλάδας στις περιοχές με μη ελληνικό πληθυσμό, όπου οι Έλληνες επαναστάτες δεν είχαν κάποιο σημαντικό εσωτερικό έρεισμα, έπρεπε πλέον στις επιστολές και στις προκηρύξεις του να υπογραμμίζει σε σημαντικότερο βαθμό τον εξωτερικό παράγοντα, τη δυνατότητα δηλαδή ρωσοτουρκικού πολέμου. Στην προαναφερθείσα επιστολή προς το Μιλός Ομπρένοβιτς από την 24η Οκτωβρίου (5η Νοεμβρίου) του 1820, μεταξύ άλλων έγραφε: «*Αι συνδιαλέξεις εις Κωνσταντινούπολιν μεταξύ Πόρτας και Ρωσίας προμηνύουσι γρήγορα τον πόλεμον μεταξύ τούτων των Δυνάμεων. Ας τρέξωμεν λοιπόν ημείς πρώτοι εις το στάδιον της δόξης!*»¹⁰³. Στην επιστολή δε προς το Σ. Φωκιανό και το Γ. Ολύμπιο με ίδια ημερομηνία ισχυριζόταν ότι τα ρωσικά στρατεύματα στη Βεσσαραβία «*έλαβον μυστική προσαγήν να ήναι έτοιμα, δια να κινήσουν εις την πρώτην προσαγήν, και συνάζονται κρυφίως*»¹⁰⁴.

¹⁰¹ Μ. Β. Ορλώφ, Η συνθηκολόγηση του Παρισιού. Πολιτικά έργα. Επιστολές, Μόσχα, 1963, σελ. 228-229.

¹⁰² Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 84.

¹⁰³ Ε. α., σ. 238.

¹⁰⁴ Ε. α. σ. 235.

Η ένοπλη εξέγερση που είχε προγραμματιστεί για τη 15η (27η) Νοεμβρίου του 1820 δεν πραγματοποιήθηκε. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τη ματαίωσε, σύμφωνα με πληροφορίες του Φιλήμονα, λόγω των διαφωνιών μεταξύ των Φιλικών πολέμαρχων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και της μη επιθυμίας του Μιλός Ομπρένοβιτς να συγκρουστεί με το σουλτάνο¹⁰⁵.

Η εμφάνιση των ρωσικών ταγμάτων πέραν του Προύθου θα συντελούσε ιδιαίτερα στην άμβλυνση αυτών των διαφωνιών, ώστε να ξεπεραστούν και οι αμφιταλαντεύσεις του ηγέτη των Σέρβων. Ωστόσο, οι ελπίδες να γίνει σύντομα ρωσοτουρκικός πόλεμος αποδείχθηκαν ανεδαφικές.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, υπό αυτές τις συνθήκες, χωρίς να έχει την παραμικρή πιθανότητα να λάβει βοήθεια από την επίσημη Ρωσία, αποφάσισε να απευθυνθεί στην επαναστατική Ρωσία. Εδώ προσεγγίζουμε ένα πολύ σημαντικό και δύσκολο ζήτημα που αφορά τις επαφές μεταξύ του ηγέτη των Ελλήνων επαναστατών και του τότε αρχηγού των δεκεμβριστών του Κισνοβίου Μ. Φ. Ορλώφ.

Ο παλιός φίλος και συνάδελφος στο στρατό του Αλέξανδρου Υψηλάντη Μ. Β. Ορλώφ, τον Ιούνιο του 1820, διορίστηκε διοικητής της 16ης μεραρχίας που στρατοπέδευσε στη Βεσσαραβία. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους έφτασε στο Κισνόβι. Σύντομα η οικία του Μ. Β. Ορλώφ έγινε τόπος πολιτικών συγκεντρώσεων, ενώ ο οικοδεσπότης της ήταν ο αναγνωρισμένος ηγέτης των μελών της *«Ενωσης Ευημερίας»*, οι οποίοι υπηρετούσαν στη 16η μεραρχία. Μόνιμοι επισκέπτες της οικίας του Μ. Β. Ορλώφ ήταν οι Β. Φ. Ραγιέφσκι, Ι. Π. Λιπράντι, Κ. Α. Οχόνικοφ, Π. Σ. Πούσιν, Α. Σ. Πούσκιν, ο οποίος αφίχθη στις αρχές Οκτωβρίου του 1820 στο

¹⁰⁵ Ε. α., σ. 91. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας έστειλε την από 1ης Νοεμβρίου εντολή του για ματαίωση της εξέγερσης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στο Φωκιανό και τον Ολύμπιο. Στον Ξάνθο έδωσε εντολή να ενημερώσει τον Παπαφλέσσα και τον Περραιβό για την αναβολή της εξέγερσης. Στον τελευταίο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έστειλε μια ακόμα ειδική επιστολή από το Κισνόβι από 15ης (27ης) Δεκεμβρίου του 1820 με την παρακάτω συνθηματική υπογραφή: «Ανδρέας Ραδαμάνδης», με την οποία τον διέτασσε να αποφύγει οποιαδήποτε κινητοποίηση μέχρι να πάρει καινούργια οδηγία. Ο Παπαφλέσσας όμως δεν ενημερώθηκε ούτε για την ακύρωση του ταξιδιού του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Πελοπόννησο, ούτε για την απόφαση σχετικά με τη ματαίωση της προκαθορισμένης για τις 15 (27) Νοεμβρίου του 1820 κινητοποίησης και συνέχιζε να δρα σύμφωνα με το σχέδιο που είχε αποφασιστεί στη σύσκεψη του Ισμαήλ (Ε. α., σ. 250).

Κιονόβι¹⁰⁶. Σύμφωνα με μαρτυρίες του Φ. Φ. Βίγκελ, σ' αυτή την οικία σύκναζαν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και άλλοι Φιλικοί¹⁰⁷.

Οι αγωνιστές για την απελευθέρωση της Ελλάδας, σ' αυτό το περιβάλλον των ελεύθερα σκεπτόμενων Ρώσων δημοκρατών, οι οποίοι μισούσαν το δεσποτισμό και την τυραννία, βρήκαν κατανόηση και θερμή συμπάθεια. Οι συζητήσεις μεταξύ Αλέξανδρου Υψηλάντη και Μ. Β. Ορλώφ που αφορούσαν την παροχή πρακτικής βοήθειας προς τους Έλληνες επαναστάτες άρχισαν να παίρνουν όλο και πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα. Όσον αφορά αυτό το θέμα, υπάρχει η μαρτυρία του Φιλήμονα, η οποία λόγω της σημαντικότητάς της πρέπει να παρατεθεί εξ ολοκλήρου.

Στο έργο του για την Ελληνική Επανάσταση γράφει: «*Εοχετισμένοι μετ' αυτού (με τον Ορλώφ – Γ. Α.) ιδίας, ως θέλομεν ειπείν, και όλως βεβαιωμένος περί των φιλελευθέρων του ανδρός αισθημάτων, ο Υψηλάντης εξηγήθη εν εμπιστοσύνη, ους είχε σκοπούς περί της Ελλάδος, και μεγάλως επεμελήθη, όπως καταστήση συμμετοχον τούτον κατά την διάβασιν του Προύθου, μεθ' όσου ωδήγει στρατού. Βέβαιον δ' είπειτο ότι δια του μέσου αυτού ενοχοποιείτο ανεπιστρεπτί ή ο αυτοκράτωρ ενώπιον του σουλτάνου επί αθετήσει των συνθηκών, ή ο Ορλώφ ενώπιον του αυτοκράτορος επί απειθεία. Προέκυπτε δε συνεπώς, κατά μεν την πρώτην περίπτωση η κήρυξις του πολέμου της Τουρκίας. Κατά δε την δευτέραν η αποκήρυξις του Ορλώφ, λίαν ωφέλιμος και πάλιν καθισταμένη. Ο στρατηγός Κισσελέφ, διευθύνων το επιτελείον, εκτός διετέλει του μυστηρίου. Αλλ' έφθασεν επί τέλους υπό ύποπτον βλέπων όμμα τας ιδιαιτέρας του Υψηλάντου και Ορλώφ σχέσεις και συνδιαλέξεις. Ότε δε ο Ορλώφ, ετοιμώς συναινών κατά πάντα, μόνην edείκνυτο υπονοών και φοβούμενος την αποκήρυξιν εαυτού, ο Υψηλάντης διασκέδασε και τούτο, προτείνας, ίνα αυτός μεν διέλθη ευθύς τον Ιστρον μετά των Ελλήνων, εκείνος δε καθέξη τας Ηγεμονίας μετά των Ρώσων ως αυτοκέφαλος κύριος. Αλλά τις περίπτωσις δυστυχής εματαιώσε το σχέδιο τούτο. Καταγγελθείς ο Ορλώφ, αφηρέθη ευθύς της αρχηγίας της εμπροσθοφυλακής (της δεύτερης στρατιάς –Γ. Α.) και ανεκλήθη εις Πετρούπολιν»¹⁰⁸.*

¹⁰⁶ Για την επαναστατική δραστηριότητα του Μ. Β. Ορλώφ βλέπε Μ. Β. Νέτσκινα, Το κίνημα των Δεκεμβριστών, τ. 1. Μόσχα, 1955, σελ. 220-222.

¹⁰⁷ Φ. Βίγκελ, Απομνημονεύματα, τμήμα 4. Μ., 1892, σελ. 115.

¹⁰⁸ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 87-88. Για τις επαφές μεταξύ του Μ. Β. Ορλώφ και του Αλέξανδρου Υψηλάντη βλέπε επίσης Μ. Β. Νέτσκινα,

Η πολύ ενδιαφέρουσα μαρτυρία του Φιλήμονα, που στηριζόταν, κατά τα φαινόμενα, σε προφορικές πληροφορίες, που πήρε ο ιστορικός από κάποιον από τους συγγενείς του Αλέξανδρου Υψηλάντη, δεν μπορεί να μην προκαλέσει μια σειρά ερωτημάτων.

Παραμένει αδιευκρίνιστο, για παράδειγμα, γιατί η είσοδος στις Ηγεμονίες της 16ης μεραρχίας μαζί με τους Έλληνες εξεγερμένους θα οδηγούσε στη μετάθεση του Μ. Β. Ορλώφ, ενώ η κατάληψη των Ηγεμονιών μόνο από τις δυνάμεις της μεραρχίας (που επίσης θα συνιστούσε ανυπακοή στον τσάρο) δε θα είχε τέτοια επακόλουθα. Διαφεύγει του Έλληνα ιστορικού και μια προφανής ανακρίβεια όταν ισχυρίζεται ότι η πραγματοποίηση του σχεδίου της από κοινού διάβασης από τον Υψηλάντη και τον Ορλώφ του ποταμού Προύθου θα εμποδίζε την απομάκρυνση του τελευταίου από τη διοίκηση της 16ης μεραρχίας. Στην πραγματικότητα ο Μ. Β. Ορλώφ είχε ουσιαστικά απομακρυνθεί από τη διοίκηση της μεραρχίας (λόγω των ταραχών στο σύνταγμα Καμτσάτσκι) το Φεβρουάριο του 1822, δηλαδή ένα χρόνο μετά την εξέγερση του Υψηλάντη¹⁰⁹. Ωστόσο, παρά τις ανακρίβειες και τις ασάφειες, στη βάση αυτής της αφήγησης του Έλληνα ιστορικού βρίσκεται αναμφίβολα κάποιο πραγματικό γεγονός. Ας προσπαθήσουμε, όσο αυτό είναι δυνατόν, να αποκρυπτογραφήσουμε και να αποσαφηνίσουμε την πληροφορία του Ι. Φιλήμονα.

Κατ' αρχάς, όσον αφορά τις συνομιλίες μεταξύ του Αλέξανδρου Υψηλάντη και του Μ. Φ. Ορλώφ, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, όπως ήδη αναφέραμε, έφτασε στο Κισνόβι στα τέλη Οκτωβρίου του 1820 και βρισκόταν εκεί μέχρι την 21η Φεβρουαρίου (5η Μαρτίου) του 1821. Ο δε Μ. Φ. Ορλώφ βρισκόταν στο Κισνόβι από τον Ιούλιο έως το Δεκέμβριο του 1820. Στις αρχές αυτού του μήνα, έφυγε για το κτήμα των Ραγιέφσκι Κάμενκα, απ' όπου επέστρεψε στα μέσα Δεκεμβρίου του 1820. Στα τέλη δε αυτού του μήνα έφυγε για τη Μόσχα στο συνέδριο της *Ένωσης Ευμερίας* και βρισκόταν εκεί όλο τον Ιανουάριο του 1821. Επιστρέφοντας στο Κισνόβι, ο Μ. Β. Ορλώφ στα μέσα Φεβρουαρίου του 1821 αναχώ-

Το κίνημα των Δεκεμβριστών, τ. 1, Μόσχα, 1955, σελ. 327. Σ. Σ. Λάντα, Περί ορισμένων ιδιαιτεροτήτων διαμόρφωσης της επαναστατικής ιδεολογίας στη Ρωσία, 1816-1821, (Από την πολιτική δραστηριότητα του Π. Α. Βιαζέμσκι, Ν. Ι. και Σ. Ι. Τουργκένιεφ και Μ. Φ. Ορλώφ), «Ο Πούσκιν και η εποχή του», Λένινγκραντ, 1962, τεύχος 1, σελ. 158-163. Γ. Λ. Αρς, Ιστοριογραφία της «Φιλικής Εταιρείας», «Νεότερη και σύγχρονη ιστορία», 1964, Νο 3, σελ. 61-62.

¹⁰⁹ Βλέπε Λ. Γ. Παβλόφ, Ο Δεκεμβριστής Μ. Β. Ορλώφ, Μόσχα, 1964, σελ. 108.

ρησε για το Κίεβο. Επέστρεψε στο Κισνόβι στο τέλος Μαρτίου του 1821, δηλαδή τότε που ο Αλέξανδρος Υψηλάντης επικεφαλής των εξεγερμένων βρισκόταν ήδη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες¹¹⁰.

Η αντιπαραβολή του χρόνου παραμονής του Μ. Β. Ορλώφ και του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Κισνόβι δείχνει ότι και οι δυο βρίσκονταν αδιαλείπτως στην πρωτεύουσα της Βεσσαραβίας το Νοέμβριο του 1820. Κατά πάσα πιθανότητα, ακριβώς τότε έλαβαν χώρα οι συζητήσεις μεταξύ των δυο επαναστατών, του Έλληνα και του Ρώσου, περί των οποίων κάνει λόγο ο Ι. Φιλήμων¹¹¹.

Κατά τη διάρκεια τους, σύμφωνα με τα λόγια του Έλληνα ιστορικού, ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας ενημέρωνε εμπιστευτικά τον ηγέτη των δεκεμβριστών του Κισνοβίου για τα σχέδια της απελευθερωτικής εξέγερσης. Τη μαρτυρία αυτή του Έλληνα ιστορικού πρέπει να την εμπιστευτούμε απόλυτα. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν έκρυβε από τους ανθρώπους που συναισθάνονταν τον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας ή απλώς είχαν καλή σχέση με τους Έλληνες τις απόψεις του. Ας θυμηθούμε την παραδοχή του Α. Φ. Λανζερόν ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο Γεώργιος Καντακουζηνός, ευρισκόμενοι στην Οδησό, μιλούσαν διαρκώς σ' αυτόν για *«την επιθυμία τους να αναγεννήσουν την Αρχαία Ελλάδα»*. Δεδομένου ότι ο Α. Υψηλάντης και ο Γ. Καντακουζηνός δεν έκρυβαν τις απελευθερωτικές προθέσεις τους ακόμα και από τον Α. Φ. Λανζερόν, όφειλαν (και ιδιαίτερα ο Υψηλάντης που γνώριζε καλά τις φιλελεύθερες πεποιθήσεις του παλιού του φίλου), να ενημερώσουν το Μ. Φ. Ορλώφ¹¹² γι' αυτές και να περιμένουν τη βοήθειά του. Αυτή η εικασία

¹¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 81-83, 88.

¹¹¹ Είναι σχεδόν απίθανο να έγιναν κατά τη διάρκεια των σύντομων επισκέψεων του Μ. Β. Ορλώφ στο Κισνόβι στα τέλη Δεκεμβρίου του 1820 και στις αρχές του Φεβρουαρίου του 1821. Το θέμα είναι ότι ακριβώς εκείνο το διάστημα, όπως θα δούμε από την περαιτέρω εξιστόρηση, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ήταν σοβαρά άρρωστος.

¹¹² Ο Μ. Β. Ορλώφ είχε φιλικές σχέσεις στο Κισνόβι και με το Γ. Μ. Καντακουζηνό, που στηρίζονταν πρωτίστως σε εκείνο το μεγάλο ενδιαφέρον που είχε ο στρατηγός δεκεμβριστής για το ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω επεισόδιο. Ο Γ. Μ. Καντακουζηνός, μετά γλέον την ήττα του κινήματος του Υψηλάντη, αφού επέστρεψε στη Βεσσαραβία, για να αποκατασταθεί απέναντι στον τσάρο, έγραψε σημείωμα για τη Φιλική Εταιρεία και το στασιαστικό κίνημα του 1821 στις Ηγεμονίες. Ο Γ. Μ. Καντακουζηνός, πριν παρουσιάσει αυτό το σημείωμα στον Αλέξανδρο Α', το έδειξε στο Μ. Φ. Ορλώφ και είχε μαζί του συζήτηση όσον αφορά αυτό το θέμα. Επιστολή του Γ. Μ. Καντακουζηνού προς τον Π.

επιβεβαιώνεται από την άμεση μαρτυρία του ίδιου του Μ. Β. Ορλώφ.

Ο Μ. Β. Ορλώφ αμέσως μετά την έναρξη της απελευθερωτικής εξέγερσης του Υψηλάντη έγραφε στη νύφη του Ε. Ν. Ραγιέφσκαγια: «Εκείνος (ο Α. Υψηλάντης – Γ. Α.) δεν είναι μόνος του και το εγχείρημά του δεν είναι ανάξιο ούτε ως προς την πρόθεσή του, ούτε ως προς τα μέσα. Εσείς έχετε ενημερωθεί από τις επιστολές μου, αλλά σας παρακαλώ να μην τις κοινοποιήσετε, ιδιαίτερα αυτή την τελευταία και την προηγούμενη. Δηλαδή εκείνα τα πράγματα που δεν απαιτούν κοινοποίηση, όπως, για παράδειγμα, περί της μορφής δράσης, της ίδρυσης της μυστικής οργάνωσης και της συμμετοχής των αρχόντων μας σ' αυτήν»¹¹³. Ο Μ. Β. Ορλώφ δε γνώριζε απλώς για την ύπαρξη και τη δομή της Φιλικής Εταιρείας, αλλά, σύμφωνα με συγκεκριμένα στοιχεία, προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τις οργανωτικές αρχές των Φιλικών στη δραστηριότητα των μυστικών οργανώσεων των δεκεμβριστών¹¹⁴.

Πριν ακόμα ξεσπάσει η Επανάσταση του 1821, ο Μ. Φ. Ορλώφ ήταν ο πρώτος από τους δεκεμβριστές που δήλωσε την ετοιμότητά του να πολεμήσει για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Στις 27 Ιουνίου (9 Ιουλίου) του 1820 έγραφε στον Α. Ν. Ραγιέφσκι: «Ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων λένε

Ντ. Κισελιόφ, 16 (28) Ιανουαρίου του 1822, ΡΕΒ, τμήμα χειρογράφων, αρχειό Ν. Κ. Σίλντερ, κ. 9, Νο 13, Φύλλο 43.

¹¹³ Μ. Β. Ορλώφ, Η συνθηκολόγηση του Παρισιού..., σελ. 232.

¹¹⁴ Ορισμένους λόγους για έναν παρόμοιο ισχυρισμό μας δίνει η ομιλία του Μ. Φ. Ορλώφ στο συνέδριο της «Ένωσης Ευημερίας» στη Μόσχα τον Ιανουάριο του 1821. Σ' αυτή την ομιλία, σύμφωνα με την αφήγηση του χαφιέ Μ. Γκριμπόφσκι «επέμενε στην ίδρυση των «αόρατων αδελφών», οι οποίοι θα αποτελούσαν το κέντρο και θα καθοδηγούσαν τα πάντα. Οι υπόλοιποι θα χωρίζονταν κατά γλώσσες (σύμφωνα με τους λαούς: την ελληνική, την εβραϊκή κ.λπ.), και θα συναντιούνταν ως ακτίνες φωτός στο κέντρο, συνεισφέροντας ο καθένας, όπως μπορεί, χωρίς να γνωρίζει κανείς άλλος» (Απόσπασμα από το βιβλίο: Μ. Β. Ορλώφ, Η συνθηκολόγηση του Παρισιού..., σελ. 294). Εδώ, μέσα από τον τρόπο πρόσληψης ενός ανθρώπου ο οποίος δε γνώριζε τίποτε για τη Φιλική Εταιρεία (και σ' αυτό έγκειται η αντικειμενική αξία της μαρτυρίας) εμφανίζονται αρκετά ανάγλυφα ορισμένα δομικά στοιχεία, τα οποία ο Μ. Φ. Ορλώφ ετοιμαζόταν να δανειστεί από την ελληνική μυστική οργάνωση και, κάνοντας ορισμένες αλλαγές, να τα χρησιμοποιήσει για την αναδιοργάνωση των δεκεμβριστών. Εξ ου και η αόρατη «Αρχή» («αόρατοι αδελφοί», οι οποίοι θα αποτελούσαν το κέντρο και θα διηύθυναν τα πάντα) και ο διαχωρισμός των μελών της εταιρείας σε βαθμίδες («οι υπόλοιποι να χωριστούν σε γλώσσες») και το σύστημα συλλογής χρηματικών εισφορών, που επέτρεπε να φυλαχθεί μυστική η σύνθεση της «Αρχής» («συνεισφέροντας ο καθένας, όπως μπορεί, χωρίς να γνωρίζει κανείς άλλος»).

ότι στα 80 χρόνια της ζωής του έγινε χριστιανός και απειλεί τους Τούρκους με την απελευθέρωση της Ελλάδας. Να ρίχναμε την 16η μεραρχία για την απελευθέρωση, δεν θα ήταν καθόλου άσχημα. Εγώ διαθέτω 16 χιλιάδες ενόπλους, 36 τηλεβόλα και 6 συντάγματα κοζάκων. Αυτή είναι αστεία υπόθεση για εμάς. Τα συντάγματα είναι ένδοξα, όλοι σκληροί άρχηλοι από τη Σιβηρία. Το δαμασκηνό σπαθί του Τούρκου έχασε την κόψη του επάνω τους»¹¹⁵.

Μ' αυτή την ετοιμότητα να πολεμήσει για την ελευθερία του ελληνικού λαού εκδηλώθηκε το φιλελεύθερο πνεύμα αυτού του δεκεμβριστή στρατηγού, το φθονερό μίσος του προς τη δουλεία και την τυραννία. Η ειδηση για την επανάσταση στην Ισπανία και την Ιταλία, στις οποίες σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι προοδευτικοί αξιωματικοί, ενδυνάμωσε ακόμη περισσότερο αυτές τις διαθέσεις. Μπορούμε να φανταστούμε τον ενθουσιασμό του, όταν έμαθε στο Κισνόβι ότι ετοιμαζόταν ακόμη μια επανάσταση, η ελληνική. Ο Μ. Β. Ορλώφ, ως άνθρωπος δραστήριος και θαρραλέος, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει τη μεραρχία που βρισκόταν υπό τη διοίκησή του για την παροχή βοήθειας στους Έλληνες επαναστάτες¹¹⁶.

Η επιχείρηση που είχαν καταστρώσει στο Κισνόβι μαζί με τον Α. Υψηλάντη είχε σκοπό να διευκολύνει τη δράση των Φιλικών στις Ηγεμονίες. Η επιχείρηση αυτή πιθανόν να είχε ως αποτέλεσμα ένα ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος θα διευκόλυνε αναμφισβήτητα τον αγώνα των Ελλήνων και άλλων βαλκανικών λαών για την απελευθέρωσή τους.

Εννοείται ότι η πραγματοποίηση του σχεδίου της αυτόβουλης διεκπεραίωσης ολόκληρης μεραρχίας μέσω του Προύθου αντιμετώπιζε τεράστιες δυσκολίες. Δεν υπάρχουν στη διάθεση των ιστορικών στοιχεία για το πώς ο Μ. Φ. Ορλώφ ετοιμαζόταν να τις ξεπεράσει. Ωστόσο, η έλλειψη αυτών και άλλων σημαντικών λεπτομερειών δε δίνει το δικαίωμα να τεθεί υπό αμφιβολία η ύπαρξη σχεδίου παροχής βοήθειας στους αγωνιστές για την απελευθέρωση της Ελλάδας εκ μέρους του Μ. Φ. Ορλώφ, καθώς

¹¹⁵ Μ. Φ. Ορλώφ, Η συνθηκολόγηση του Παρισιού..., σελ. 225.

¹¹⁶ Το γεγονός ότι ο Μ. Φ. Ορλώφ είχε την τάση για αυτοτελείς επαναστατικές πράξεις με τις δυνάμεις της μεραρχίας του το επιβεβαιώνει η ομιλία του τον Ιανουάριο του 1821 στο συνέδριο της «Ένωσης της Ευημερίας» στη Μόσχα. Εδώ, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Μ. Γκριμπόφσκι, «ο Ορλώφ, εγγυώμενος για τη μεραρχία του, απαιτούσε εξουσιοδότηση, ώστε να αναλάβει δράση κατά τρόπο που ο ίδιος έκρινε σκόπιμο» (στο ίδιο, σελ. 294).

θα ήταν ειλικρινής και ανιδιοτελής βοήθεια ενός φίλου και ομοϊδεάτη προς τους Έλληνες επαναστάτες. Σε αντιδιαστολή με τη «βοήθεια» εκ μέρους της τσαρικής κυβέρνησης, αυτή δεν μπορούσε να έχει οποιαδήποτε αρνητικά επακόλουθα για το μέλλον της Ελλάδας.

Παρόμοια ήταν και η εκτίμηση του Ι. Φιλήμονα. Σύμφωνα με τα λόγια του *«μεταξύ όμως ατομικής και συστηματικής βοήθειας υπάρχει διαφορά μεγάλη. Ο Ορλώφ ήτο μια ατομικότης, καθαρός φιλλεληνισμός, συγχωνευόμενος ως μέρος εν τω όλω του ελληνικού πολέμου και επομένως ουδεμίαν έχων επήρρειαν αυθελληνικήν επί των συνεπειών της τύχης τούτου»*¹¹⁷.

Τη συμμετοχή του στην απελευθέρωση της Ελλάδας τη συνέδεε αναμφισβήτητα και με τον αγώνα για κατάλυση της απολυταρχίας στη Ρωσία. Ωστόσο, η προετοιμασία γι' αυτές τις δυο επαναστατικές πράξεις βρισκόταν σε διαφορετικά στάδια: Οι Φιλικοί είχαν ήδη επεξεργαστεί συγκεκριμένο σχέδιο εξέγερσης και είχαν προσδιορίσει το χρόνο πραγματοποίησής της, στη δε Ρωσία ακόμη δεν είχε τελειώσει η διαδικασία της ιδεολογικής και οργανωτικής διαμόρφωσης του επαναστατικού κινήματος. Γι' αυτό, μεταξύ των σχεδίων της απελευθερωτικής εξέγερσης στην Ελλάδα και της επαναστατικής ανατροπής στη Ρωσία δεν μπορούσε να υπάρξει άμεσος συντονισμός. Παρ' όλ' αυτά, εάν το σχέδιο της διεκπεραίωσης της μεραρχίας του Μ. Φ. Ορλώφ μέσω του Προύθου πραγματοποιούνταν, θα έφερε μεγάλο όφελος και στην υπόθεση της ρωσικής επανάστασης. Αυτή η πράξη θα είχε τεράστιο αντίκτυπο στη ρωσική κοινωνία, η οποία έδειχνε μεγάλη συμπάθεια στον απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού. Θα παρείχε την εμπειρία αυτοτελούς δραστηριότητας στρατιωτικών τμημάτων με πρωτοβουλία επαναστατών αξιωματικών που θα αποτελούσε τη βάση της τακτικής των μελλοντικών δεκεμβριστών. Ωστόσο, για άγνωστους λόγους, δε έγινε η διάβαση του Προύθου από το Μ. Φ. Ορλώφ. Είναι πιθανόν οι συνομιλίες μεταξύ των Ρώσων και των Ελλήνων επαναστατών, όσον αφορά αυτό το ζήτημα, να μην οδηγήθηκαν ως το τελικό τους στάδιο. Ίσως να έπαιξε ορισμένο ρόλο και το γεγονός ότι τα επαναστατικά σχέδια του ίδιου του Υψηλάντη δεν είχαν ακόμη οριστικοποιηθεί και συγκεκριμενοποιηθεί. Στα τέλη του 1820 ένα νέο περιστατικό δυσκόλεψε την τελική διαμόρφωση και πραγματοποίησή του.

¹¹⁷ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 40.

Το Νοέμβριο του 1820 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αρρώστησε. Η ασθένεια αυτή ήταν σοβαρή και συνεχίστηκε για τρεις εβδομάδες περίπου¹¹⁸. Όπως έγραφε αργότερα ο Ι. Ν. Ινζόφ, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης «ήταν εξαντλημένος... από δυνατό πονοκέφαλο που προήλθε, όπως βεβαίωναν οι γιατροί, είτε από κρύωμα, είτε από ερεθισμό των νεύρων του κομμένου χεριού. Η ασθένεια αυτή κράτησε μέχρι τέλους του Ιανουαρίου και ήταν τόσο επικίνδυνη, ώστε πολλοί αμφέβαλλαν για την ευνοϊκή της κατάληξη»¹¹⁹.

Ο ηγέτης της επαναστατικής οργάνωσης, παρά την ασθένειά του, δε σταμάτησε την ενεργό δράση. Έγραφε εμψυχωτικές επιστολές προς τους Φιλικούς στρατιωτικούς αρχηγούς στις Ηγεμονίες, τους Ι. Φαρμάκη και Γ. Ολύμπιο, αλληλογραφούσε με τον πρώτο υπουργό του οσποδάρου της Μολδαβίας, Γ. Ρίζο-Νερουλό, και έστειλε νέους απεσταλμένους, τους Δ. Θέμελη στο Αρχιεπίσκοπο, Α. Παπά στη Σερβία, Γ. Λασσάνη στο Ιάσιο, Α. Τσουνη, στο Βουκουρέστι.

Με εντολή του ο Νικόλαος Υψηλάντης και ο Γεώργιος Καντακουζηνός συναντήθηκαν με το Ρίζο-Νερουλό στην υγειονομική ζώνη του Σουλινά¹²⁰. Κατά την περίοδο της ασθένειάς του, ο αδελφός του Νικόλαος Υψηλάντης τον αναπλήρωνε άμεσα στα διοικητικά ζητήματα της Φιλικής Εταιρείας. Έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην οργανωτική ενίσχυση της επαναστατικής οργάνωσης, στην αναζήτηση νέων εφεδρειών για τον απελευθερωτικό πόλεμο.

Το «*Στρατιωτικό Καταστατικό*» της Φιλικής Εταιρείας που τελείωσε ο Νικόλαος Υψηλάντης στο Κιονόβι στις 31 Δεκεμβρίου του 1820 (12 Ιανουαρίου του 1821) υπογράφμιζε την αναγκαιότητα τήρησης αυστηρής πειθαρχίας από όλα τα μέλη της εταιρείας. Προέβλεπε το σχηματισμό πολεμικού στολίσκου από τους ευρισκόμενους στη Ρωσία Έλληνες, ως ανάπτυξη των ιδεών του «*Γενικού σχεδίου*» περί της χρησιμοποίησης

¹¹⁸ Βλέπε την επιστολή του κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζη προς τον Ι. Καποδίστρια από την 11η (23η) Μαΐου του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 957, Φύλλο 1.

¹¹⁹ Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς Αλέξανδρο Α', 28 Απριλίου (10) Μαΐου του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 4894, Φύλλο 55. Στις ελληνικές πηγές υπάρχουν επίσης αποσπασματικού χαρακτήρα πληροφορίες για την ασθένεια του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Βλέπε Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 235. Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 269.

¹²⁰ Ε. α., τ. 1, σ. 96, 102-103, 256, 258, 348.

δυνάμεων από τους Έλληνες της αλλοδαπής στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Οι άνδρες του θα έπρεπε να επιλεγούν μεταξύ *«των καλύτερων και των πιο άξιων ναυτικών»*. Για να τους παρακινήσουν να αφήσουν τις ασχολίες τους, τους πρότειναν να τους πληρώνουν μισθό διπλάσιο αυτού που έπαιρναν από την εργασία τους. Τόπος συγκέντρωσης αυτών των ναυτικών έπρεπε να καταστεί το Ισμαήλ ή η Οδησός. Από εδώ θα κατευθύνονταν σε μυστικές αποστολές με πλοία της Φιλικής Εταιρείας. *«Αυτά τα πλοία έπρεπε για μεγαλύτερη ασφάλεια να πλέουν με οθωμανική σημαία και όταν θα έφτανε η ευτυχισμένη ώρα, με την τριχρωμή ελληνική»*¹²¹.

Μεγάλη βοήθεια παρείχε στην αποστολή των νέων *«αποστόλων»* και των επιστολών στο εξωτερικό ο Ε. Ξάνθος, ο οποίος βρισκόταν μέχρι τα μέσα Ιανουαρίου του 1821 στο Κισνόβι. Διηύθυνε τη μυστική *«αλληλογραφία»* που συνέδεε την πρωτεύουσα της Βεσσαραβίας με την Κωνσταντινούπολη και την Ελλάδα. Ο Ξάνθος έστελνε τις επιστολές στο Ισμαήλ και το Ρένι, από όπου μέσω Γαλατσιού κατευθύνονταν στους τοπικούς Φιλικούς, ανάλογα με τον προορισμό τους. Άμεση συμμετοχή στο έργο της φιλικής *«αλληλογραφίας»* είχε ο αξιωματικός του παραδουνάβιου στολίσκου, μέλος της μυστικής εταιρείας Δ. Ι. Καλαματιανός. Ένας από τους πιο σημαντικούς διαύλους, μέσω του οποίου διατηρούνταν η επικοινωνία μεταξύ των Φιλικών της Βεσσαραβίας και της Μολδαβίας, ήταν η υγειονομική ζώνη του Ρένι.

Ο Δ. Ι. Καλαματιανός και άλλοι Φιλικοί βρίσκονταν εδώ με τους συντρόφους τους από το Γαλάτσι, αντάλλασσαν νέα και αλληλογραφία, συζητούσαν μεταξύ τους τα φλέγοντα ζητήματα¹²².

Οι Φιλικοί της Μόσχας και της Οδησού διατηρούσαν επίσης επικοινωνία με τις εφορείες της Φιλικής Εταιρείας στο εξωτερικό και πρωτίστως με την Κωνσταντινούπολη. Οι Φιλικοί της Κωνσταντινούπολης το Νοέμβριο του 1820 απευθύνθηκαν στις εφορείες της Μόσχας και της Οδησού με την παράκληση να τους προσφερθεί χρηματική βοήθεια και να τους σταλούν έμπειροι στρατιωτικοί για την καθοδήγηση της εξέγερ-

¹²¹ Εδώ είχαν υπόψη τους την αποτελούμενη από μαύρο, άσπρο και κόκκινο σημαία, η οποία, σύμφωνα με τη γνώμη του Ρήγα Βελεστινλή θα έπρεπε να γίνει σημαία της «Ελληνικής Δημοκρατίας».

¹²² Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 223-225.

σης¹²³. Δυστυχώς, δεν είναι γνωστή η απάντηση που δόθηκε σ' αυτή την παράκληση. Ωστόσο, υπάρχουν στοιχεία για τη συμμετοχή των Φιλικών της Οδησσού και της Μόσχας στην προετοιμασία της απελευθερωτικής προσπάθειας του Υψηλάντη. Αυτοί αγόρασαν και έστειλαν στο Κισνόβι, μετά από εντολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη, παράνομο τυπογραφείο. Σ' αυτό το ενδιαφέρον επεισόδιο αξίζει να σταθούμε αναλυτικότερα.

Το τυπογραφείο το αγόρασε από την Πετρούπολη ο τοπικός Φιλικός Κ. Κανιώτης. Από την Πετρούπολη έστειλε το τυπογραφείο στη Μόσχα, στον Α. Κομιζόπουλο. Εκείνος πλήρωσε την αξία του και προμηθεύτηκε τον εξοπλισμό που του έλειπε. Για όλα αυτά ξόδεψε 570 ρούβλια. Το τυπογραφείο από τη Μόσχα στάλθηκε στην Οδησό.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ετοιμαζόταν, όπως φαίνεται, στην αρχή να στείλει το τυπογραφείο στην Ελλάδα. Γι' αυτό στάλθηκε στη διεύθυνση του Αθανάσιου Σέκερη, ο οποίος ήταν συνδετικός κρίκος μέσω του αδελφού του Παναγιώτη μεταξύ των Φιλικών της Οδησσού και της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια, όμως, ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας, αφού εγκατέλειψε το σχέδιό του για άφιξη στην Ελλάδα, αποφάσισε να στείλει το τυπογραφείο από την Οδησό στο Κισνόβι. Το έργο αυτό ανατέθηκε στο δραστήριο και ικανό για πρωτοβουλίες Φιλικό, το Σταμάτη Κουμπάρη από την Οδησό¹²⁴, ο οποίος διηγούνταν στις αναμνήσεις του πώς κατάφερε να φέρει εις πέρας αυτό το δύσκολο εγχείρημα.

Ο Σ. Κουμπάρης έλαβε ένα κιβώτιο με τον εξοπλισμό του τυπογραφείου, το οποίο μετέφεραν με μεγάλη δυσκολία τρία άλογα, στις 5 (17) Δεκεμβρίου του 1820. Στην επιστολή, η οποία δεν είχε υπογραφή και συνόδευε το φορτίο, αναφερόταν ότι ο Σ. Κουμπάρης έπρεπε να το παραδώσει στον Α. Υψηλάντη στο Κισνόβι. Την επόμενη ημέρα ο Σ. Κουμπάρης έστειλε το τυπογραφείο στο Κισνόβι με τη συνοδεία κάποιου Ψαλίδα από τα Ιωάννινα. Η Οδησσός τότε ήταν λιμάνι χωρίς τελωνειακούς δασμούς και όλα τα φορτία που εξάγονταν από αυτή ελέγχονταν σε τελωνειακά φυλάκια που βρίσκονταν εκτός πόλης. Διοικητής του φυλακίου στην οδό που οδηγούσε προς το Κισνόβι ήταν ο Έλληνας ταγματάρχης Παλατίνος, ο οποίος ένα χρόνο νωρίτερα είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία. Ο Ψαλίδας, φτάνοντας στο φυλάκιο νύχτα και μην αφήνοντας

¹²³ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 89, 241-242.

¹²⁴ Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 219.

κανέναν να πλησιάσει στην άμαξα, πήγε αμέσως στο διοικητή του φυλακίου και του παρέδωσε την παρακάτω επιστολή: *«Αδελφέ Παλατίνε! Ο επιφέρων το παρόν μου, αυτός φέρει προς τον Υψηλάντην μιαν κάσσαν, η οποία ανήκει εις το δυστυχιωμένον γένος μας, ο ίδιος θέλει σας ειπεί, τι περιέχει μέσα»*. Ο Παλατίνος, αφού διάβασε την επιστολή, πήγε στην άμαξα και κάνοντας ότι την έλεγχε, την άφησε αμέσως να φύγει ¹²⁵.

Το τυπογραφείο έφτασε αισίως στο Κισνόβι και τον Ιανουάριο του 1821 άρχισε πλέον να λειτουργεί μυστικά. Εδώ τυπώθηκαν, μεταξύ άλλων, τα «εθνικά χρεόγραφα» που εκδίδονταν σε πρόσωπα που πρόσφεραν χρήματα για την απελευθέρωση της Ελλάδας ¹²⁶.

Τον Ιανουάριο του 1821 εντάθηκαν οι προετοιμασίες των Φιλικών για ένοπλη πάλη. Τα ανησυχητικά νέα που έρχονταν από διάφορες πλευρές για αποκάλυψη από τις τουρκικές αρχές του μυστικού της ύπαρξης της Φιλικής Εταιρείας οδηγούσαν τον Αλέξανδρο Υψηλάντη να αρχίσει εσπευσμένα δράση. Η πιο σοβαρή από τις ειδήσεις ήταν η δολοφονία το Δεκέμβριο του 1820 στη Μακεδονία του Φιλικού «απόστολου» Δημητρίου Ύπατρου, που στάλθηκε στην Ήπειρο για την εγκαθίδρυση σχέσεων με τον Αλή πασά και τους Σουλιώτες. Ο δολοφόνος κοτζαμπάσης Λογοθέτης Ζαφειράκης παρέδωσε όλα τα ευρισκόμενα επάνω στο Φιλικό έγγραφα στις τουρκικές αρχές, για τα οποία ανταμείφθηκε από το σουλτάνο με ευχαριστήριο διάταγμα ¹²⁷. Η ανησυχία για την τύχη του όλου επαναστατικού εγχειρήματος ανάγκαζε τους διακεκριμένους Φιλικούς να πιέζουν τον ηγέτη της μυστικής οργάνωσης για άμεση δράση. Ο Γ. Λασσάνης στην επιστολή του από το Ιάσιο στις 16 (28) Ιανουαρίου του 1821 συμβούλευε να μην αργοπορούν και να επιταχύνουν την εξέγερση. Στο ίδιο

¹²⁵ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 70-71.

¹²⁶ Παρακάτω ακολουθεί η μετάφραση του κειμένου των «εθνικών χρεογράφων που έπεσαν στα χέρια του Ι. Φιλήμονα: «Δια φλωρία ολλανδικά εκατόν, χάριν συνδρομής δεδομένα. Ο προκαταβαλών φιλογενής και φιλόκαλος συνδρομητής την ποσότητα των εκατόν ολλανδικών φλωριών βεβαιούται δια του παρόντος, ότι μετά την αποκατάστασιν της Ελλάδος παρρησιαζόμενον το παρόν, προς ους ανήκει, θέλει έχει το κύρος. Προς αποφυγήν ενδεχομένης υποψίας και βεβαιώσιν πιστότητας από μέρους της Αρχής εγγυάται και ο υπογεγραμμένος.

Αριθμός Ιανουαρίου 1821 Εις τόπον του Γ. Ε.

Ν. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ.

(Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάστασις, τ. 1, σ. 187).

¹²⁷ Σ. Παπαδοπούλου, Ο Φιλικός Δημήτριος Ύπατρος, «Ελληνικά», τ. 16 (1959), σ. 159-162.

πνεύμα έγραφε τον Ιανουάριο του 1821 από την Κωνσταντινούπολη ο Π. Σέκερης. Συμβούλευε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, εάν δεν είχε ελπίδες για ξένη βοήθεια, να στρέψει όλη του την προσοχή στον Αλή πασά¹²⁸.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης καταλάβαινε πολύ καλά και ο ίδιος τη σημασία της συνέχισης της αντίστασης του Αλή πασά (που στη συνθηματική γλώσσα των Φιλικών ονομαζόταν «Πενθερός») εναντίον του σουλτανικού στρατού για την επιτυχία της ελληνικής εξέγερσης. Μετά το θάνατο του Δ. Ύπατρου, στις αρχές Φεβρουαρίου του 1821, ανέθεσε στο Νικόλαο Κανούση να αναχωρήσει για την Ήπειρο για την αποκατάσταση των σχέσεων με τους Σουλιώτες και τον Αλή πασά¹²⁹. Στην επιστολή του ηγέτη της μουσικής εταιρείας στο Θεόδωρο Κολοκοτρώνη από στις 29 Ιανουαρίου (10 Φεβρουαρίου) του 1821 δινόταν εντολή προς τους Έλληνες καπετάνιους να διατηρεί με τον Αλή πασά μόνιμη συμμαχία, «*τοιαύτην όμως, ώστε αφανίζοντας τους βασιλικούς να έχητε αυτόν πάντοτε εις το χέριν σας με όλα του τα πλούτη, δια να μην ημπορέση ποτέ να ξαγίνη εκείνο, οπού ήταν προ του πολέμου*»¹³⁰. Και ο ίδιος ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προσπάθησε επίσης να συνομιλήσει άμεσα με τον Αλή πασά.

Στο μέσο Ιανουαρίου του 1821 έφτασε στο Κισνόβι ένας έμπιστος άνθρωπος του κυβερνήτη των Ιωαννίνων, κάποιος Χατζή Γεωργίου (Μουράτ-μπέης). Εκείνος έπρεπε να συναντηθεί με τον Ι. Καποδίστρια και να του ανακοινώσει ότι «*ο Αλής πασάς, προσκυνώντας την Αυτοκρατορική Του Μεγαλειότητα, προσφέρει ως δώρα όλα τα φρούρια και τους τόπους που αποκτήθηκαν με εξαγορά ή με όπλα, ζητώντας να του παράσχει υψηλή προστασία και να του εκφράσει την πολυεύσπλαχνη θέλησή του, την οποία θα εκτελέσει μέχρι και την τελευταία ρανίδα του αίματός του, θυσιάζοντας ευχαρίστως τη ζωή του για τον Άνακτα Αυτοκράτορα*»¹³¹. Ο Χατζή Γεωργίου βρισκόταν στο Κισνόβι μέχρι το Μάιο του 1821, περιμένοντας την άδεια για συνάντηση με τον Ι. Καποδίστρια, την οποία τελικά δεν του έδωσαν. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Νικόλαου Υψηλάντη, ο αδελφός του Αλέξανδρος συναντήθηκε στο Κισνόβι με το Γεώργιο Χατζή και του

¹²⁸ Ι. Μελετόπουλου, Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη, Αθήναι, 1967, σ. 78-83.

¹²⁹ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 382.

¹³⁰ Ε. α., τ. 1, σ. 309-310.

¹³¹ ΚΑΡΟ, Α. 1165, Απογραφή 2, Φ. 156, φύλλο 10, Μαρτυρία του Έλληνα Χατζή Γεωργίου (Προσθήκη στην αναφορά του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, 5 (17) Μαΐου του 1821).

ζήτησε να εκφράσει τις επιθυμίες του. Ωστόσο, εκείνος, επειδή δεν είχε κάποιες οδηγίες για να προβεί σε κάτι τέτοιο, απέφυγε να απαντήσει¹³².

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δε σταματούσε και τις επίμονες προσπάθειες να προσελκύσει το Σέρβο ηγέτη Μιλόσ Ομπρένοβιτς στην αντιτουρκική εξέγερση. Στο τέλος Ιανουαρίου του 1821 ο Φιλικός «απόστολος» Αριστείδης Παπάς αναχώρησε από το Κισνόβι προς το Μιλόσ Ομπρένοβιτς με το σχέδιο «*συμμαχίας και επιμαχίας παντοτεινής και αδιαχωρίστου ενώσεως*» μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας. Ωστόσο, κατά τη διάβασή του μέσω του Δούναβη ο απεσταλμένος της Φιλικής Εταιρείας συνελήφθη από τους Τούρκους και εκτελέστηκε¹³³.

Η δραστηριότητα των Φιλικών αναπτύχθηκε με μεγαλύτερη επιτυχία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Τότε στη Βλαχία διοικούσε ο οσποδάρος Αλέξανδρος Σούτσος, τουρκόφιλος και φανατικός εχθρός του απελευθερωτικού κινήματος. Στις 15 (27) Ιανουαρίου υπό περίεργες συνθήκες πέθανε ξαφνικά. Μερικές ημέρες μετά το θάνατο του οσποδάρου, ο ηγέτης των Παντούρων (ένοπλα αποσπάσματα αγροτών) Τούντορ Βλαντιμηρέσκου, συνδεδεμένος εδώ και καιρό με τους Φιλικούς του Βουκουρεστίου¹³⁴, ξεσήκωσε εξέγερση, η οποία εξαπλώθηκε γρήγορα σε όλη την Ολτενία. Σημαντικό ρόλο στην προετοιμασία της εξέγερσης έπαιξαν οι Φιλικοί της Βλαχίας¹³⁵. Βέβαια, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι εάν πράγματι δρούσαν στη δεδομένη περίπτωση με δική τους πρωτοβουλία ή με άμεση άνωθεν καθοδήγηση. Εν πάση περιπτώσει, επαφή μεταξύ του Αλέξανδρου Υψηλάντη και των Φιλικών του Βουκουρεστίου υπήρχε.

Ο ηγέτης της μουσικής οργάνωσης έστειλε στο τέλος Ιανουαρίου του 1821, αμέσως μετά την εξέγερση του Τούντορ Βλαντιμηρέσκου, στο Βουκουρέστι τον ειδικό απεσταλμένο Α. Τσουνή για τη μεταβίβαση προφορικών οδηγιών στους τοπικούς Φιλικούς¹³⁶.

Στη Μολδαβία όλες οι επαναστατικές προετοιμασίες πραγματοποιούνταν με την άμεση καθοδήγηση του Αλέξανδρου Υψηλάντη.

¹³² «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 129.

¹³³ Αναλυτικά για την αποστολή του Α. Παπά βλέπε Μ. Θ. Λάσκαρη, Έλληνες και Σέρβοι κατά τους απελευθερωτικούς των αγώνες, Αθήναι, 1936, σ. 77-85.

¹³⁴ N. Camariano, Les relations de Tudor Vladimirescu avec l'Hetairie avant la Révolution de 1821, «Balkan Studies», 1965, v. 6, N 1.

¹³⁵ A. Otetea, Tudor Bladimirescu si miscarea eterista in tarile romanesti, 1821-1822. Bucuresti, 1945, p. 133-139.

¹³⁶ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 96, 266.

Τον Ιανουάριο του 1821 έστειλε στο Ιάσιο τον υπασπιστή του Γ. Λασσάνη. Εκείνος κατάφερε να κατηχήσει στη Φιλική Εταιρεία τους διοικητές των αλβανικών αποσπασμάτων που αποτελούσαν την οσποδάρικη φρουρά. Στη γραπτή ένορκη υπόσχεση που έδωσαν στις 31 Ιανουαρίου (12 Φεβρουαρίου) του 1821 στο Λασσάνη 13 Αλβανοί διοικητές έγιναν αδερφοποιητοί και δήλωναν έτοιμοι να εκτελούν αναντίρρηση όλες τις διαταγές του Αλέξανδρου Υψηλάντη μαζί με τα ευρισκόμενα υπό τη διοίκησή τους στρατεύματα¹³⁷. Η μύηση στο Ιάσιο στη Φιλική Εταιρεία το Φεβρουάριο του 1821 έλαβε τόσο ευρείες διαστάσεις και διεξαγόταν τόσο ανοικτά, ώστε, όπως έγραφε στον Α. Υψηλάντη ο Γ. Ρίζος-Νερουλός, «να μάθουν το μυστήριο ως και τα αυτά τα μικρά παιδιά»¹³⁸.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι χάριν της δραστηριότητας της επαναστατικής οργάνωσης στη Μολδαβία στα τέλη του 1820 εδώ όλη η ανώτατη αρχή βρέθηκε στα χέρια των Φιλικών. Ο ποστέλνικος (πρώτος υπουργός) του οσποδάρου Μ. Σούτσου Γ. Ρίζος-Νερουλός μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819, ενώ στις 15 (27) Ιανουαρίου του 1820 κατήχησε σε αυτήν τον ίδιο το Μ. Σούτσο¹³⁹. Το ότι ο οσποδάρης Φαναριώτης έγινε μέλος της επαναστατικής οργάνωσης εξηγείται πρωτίστως με το γεγονός ότι πίστευε πως πίσω από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη κρυβόταν η τσαρική κυβέρνηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γ. Ρίζος-Νερουλός κατά τη διάρκεια των συνομιλιών του στο Ιάσιο με τον απεσταλμένο της μυστικής οργάνωσης Γ. Λασσάνη του έδωσε να καταλάβει ότι ο οσποδάρης περίμενε απάντηση στην «αφιερωτική επιστολή» του από τον τσάρο ή από τον Καποδίστρια και είχε την ελπίδα ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης θα επιδίωκε γι' αυτόν, με τη μεσολάβηση του Καποδίστρια και του Γ. Α. Στρόγκανοφ, την ηγεσία της Βλαχίας μετά το θάνατο του Α. Σούτσου¹⁴⁰.

Η πεποίθηση αυτή του οσποδάρου της Μολδαβίας ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ενεργούσε ως μυστικός πληρεξούσιος του τσάρου, είναι εμφανής και στην αλληλογραφία του με τον ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας. Σύντομα, μετά τη μύηση του Μ. Σούτσου στη μυστική εταιρεία, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης του έδωσε «εκ μέρους της Αρχής» εντολή να

¹³⁷ Ε. α., τ. 1, σ. 283-284.

¹³⁸ Ε. α., τ. 1, σ. 323.

¹³⁹ Το κείμενο της «αφιερωτικής του επιστολής» βλέπε Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 180-181.

¹⁴⁰ Ε. α., τ. 1, σ. 103.

λάβει κάποια μέτρα για την προετοιμασία της εξέγερσης στη Μολδαβία, συγκεκριμένα, να ετοιμάσει την απαραίτητη ποσότητα τροφίμων για τη συντήρηση 30.000 ανθρώπων για δέκα ημέρες. Ο οσποδάρης, στην απάντησή του από 24ης Ιανουαρίου (5ης Φεβρουαρίου) του 1821, εξέφρασε την ετοιμότητα να εκτελέσει όλα όσα απαιτούσαν από αυτόν, όμως ζητούσε ο Ρώσος πρόξενος στο Ιάσιο Α. Ν. Πιζάνι να κλείσει τα μάτια στα τεκταινόμενα στη Μολδαβία. Εκτός αυτού, ο Μ. Σούτσος ζητούσε, μετά την κατάκτηση των Ηγεμονιών από τα ρωσικά στρατεύματα (κάτι που θεωρούσε αδιαμφισβήτητο επακόλουθο της εξέγερσης των Φιλικών), να διοριστεί οσποδάρης της Μολδαβίας¹⁴¹.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, στην απαντητική του επιστολή από 30ής Ιανουαρίου (11ης Φεβρουαρίου) του 1821, ακολουθώντας την τακτική την οποία τηρούσε και στις σχέσεις του με τους εκπροσώπους της ανώτερης ελληνικής κοινωνίας, προσπαθούσε να ενισχύσει την πεποίθηση του Μ. Σούτσου ότι η Φιλική Εταιρεία ενεργούσε εν γνώσει και με την υποστήριξη της τσαρικής κυβέρνησης. Σύμφωνα με τα λόγια του, *«η υπερασπιζόμενη ημών Δύναμις»* είχε άσχημη γνώμη για το Μ. Σούτσο λόγω της δραστηριότητάς του ως διερμηνέα της Πύλης. Γι' αυτό πληροφορήθηκε με μεγάλη χαρά για την ετοιμότητα του Μ. Σούτσου να εκτελέσει τις εντολές της και να στείλει το τελειωτικό πλέον σχέδιο δράσης *«όπου ανήκει, και να αποδείξει όχι πλέον δια λόγου μόνου, αλλά και δι' έργον, τα όσα μέχρι τούδε ανέφερον υπέρ αυτής (Μ. Σούτσο – Γ. Α.)»*. Αμέσως διαβεβαίωσε το Μ. Σούτσο ότι, μόλις καταλαμβάνονταν οι Ηγεμονίες από τη Ρωσία, θα έπαιρνε το αξίωμα του οσποδάρου. Ταυτόχρονα, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προσπάθησε να πείσει τον οσποδάρη της Μολδαβίας ότι, όταν οι Έλληνες αποκτούσαν τη δική τους εστία, εκείνος ο ίδιος θα έπρεπε να αποποιηθεί εθελοντικά τη διοίκηση της Μολδαβίας.

*«Ποίος των φιλογενών πατριωτών μας υποφέρει, ελευθερουμένης της πατρίδος του, να ηγεμονεύη εις επαρχίας ξένας, και όχι να απολαύση τους γλυκείς καρπούς της ελευθερίας της πατρίδος του και τας παρ' εκείνης μετ' ευγνωμοσύνης δοθησομένας τιμάς και αξίας εις τους γενναίους αθλητάς της αναλόγως με τας αρετάς, προτερήματα και εκδουλεύσεις των»*¹⁴².

¹⁴¹ Ε. α., τ. 1, σ. 285-292.

¹⁴² Ε. α., τ. 1, σ. 295-297. Τα λεγόμενα αυτά του Αλέξανδρου Υψηλάντη είναι πολύ σημαντικά, καθώς αποτελούν έμμεση μαρτυρία της αρνητικής του σχέσης προς το σύστημα διοίκησης των Φαναριωτών στις Ηγεμονίες και της επιθυμίας του να διαλύσει αυτό το σύστημα.

Παρά τις διαβεβαιώσεις που έδωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στο Μ. Σούτσο, εκείνος διαρκώς ταλαντευόταν. Οι προετοιμασίες για την εξέγερση βάδιζαν με πολύ αργούς ρυθμούς στη Μολδαβία. Όπως φαίνεται και από μια επιστολή του Γ. Ρίζου-Νερουλού, οι εντολές που έδινε σε σχέση με την προετοιμασία της εξέγερσης εκτελούνταν με κακό τρόπο¹⁴³.

Τα ίδια έγραφαν στον Αλέξανδρο Υψηλάντη στις 10 (22) Φεβρουαρίου του 1821 και οι Φιλικοί Κ. Δούκας και Γ. Ορφανός από το Ιάσιο. Ο Γ. Ορφανός πρότεινε να αναβληθεί και πάλι η επαναστατική εξέγερση¹⁴⁴. Ωστόσο, ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών, αφού ανάρρωσε από την ασθένεια, πήρε την ακλόνητη απόφαση να ξεκινήσει την επανάσταση στο άμεσο μέλλον πάση θυσία. Σ' αυτή τον παρακινούσαν τα μηνύματα που γίνονταν όλο και συχνότερα και έλεγαν ότι το μυστικό της Φιλικής Εταιρείας έφτασε στις τουρκικές αρχές, οι οποίες ετοιμάζαν πλέον σκληρά αντίποινα εναντίον του πληθυσμού της Ελλάδας.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αποφάσισε με το κίνημά του να δημιουργήσει αντιπερισπασμό στις τουρκικές δυνάμεις, στρέφοντάς τες παρελκυστικά προς το Δούναβη και κατ' αυτό τον τρόπο να διευκολύνει την εξέγερση στην ίδια την Ελλάδα. Κατ' αρχάς, είχε την πρόθεση να έλθει μαζί με τους πλησιέστερους βοηθούς του στο Ιάσιο και να κηρύξει την έναρξη γενικής εξέγερσης εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας.

Ταυτόχρονα ή νωρίτερα ο επικεφαλής των Φιλικών του Γαλατσιού Βασίλειος Καραβιάς έπρεπε να επιτεθεί στην τοπική τουρκική φρουρά και να καταλάβει τα τουρκικά πλοία που ήταν αραγμένα στο λιμάνι. Εφόσον η Μολδαβία βρισκόταν εξ ολοκλήρου υπό την εξουσία των εξεγερμένων, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ετοιμαζόταν να την κάνει βάση συγκρότησης του επαναστατικού στρατού. Μάλιστα, ήλπιζε ότι θα συνέρρεαν πολλοί Έλληνες εθελοντές από τη Ρωσία.

Ταυτόχρονα, έπρεπε να ξεκινήσουν τη δράση τους και οι Φιλικοί οπλαρχηγοί στη Βλαχία. Στο Γεώργιο Ολύμπιο είχε τεθεί ως καθήκον να καταλάβει το τουρκικό οχυρό Αδά-Καλέ στο Δούναβη και στη συνέχεια, σε περίπτωση σαφούς άρνησης του Μιλόσ Ομπρένοβιτς να συνεργαστεί με τους Έλληνες επαναστάτες, να ξεσηκώσει σε εξέγερση την πλευρά του

¹⁴³ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 1, σ. 325.

¹⁴⁴ Ι. Φιλήμονος, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 301.

Καραγιώργη στη Σερβία. Ο Σάββας Φωκιανός έπρεπε να καταλάβει το Τζουρτζου και το Ρούσε και να ξεσηκώσει σε εξέγερση τους Βούλγαρους. Ο Ιωάννης Φαρμάκης με το απόσπασμά του έπρεπε να περιμένει στη Βλαχία την άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη και στη συνέχεια να κινηθεί μαζί του προς τη Ζίμνιτσα, στο κτήμα των Υψηλάντηδων, όπου είχαν ετοιμαστεί πλοία για τη μεταφορά μέσω του Δούναβη.

Βέβαια, όλα αυτά προϋπέθεταν ότι μετά τη διεκπεραίωση αυτού του υδάτινου εμποδίου, οι βασικές επαναστατικές δυνάμεις θα κατευθύνονταν προς την Ελλάδα, ενώ ο Τούντορ Βλαντιμνρέσκου θα συνέχιζε τον αγώνα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες¹⁴⁵.

Από τα μέσα Φεβρουαρίου του 1821 οι προετοιμασίες για την εξέγερση γίνονταν με γρήγορους ρυθμούς στο Κιονόβι και σε άλλες περιοχές της Βεσσαραβίας.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ετοίμασε έγκαιρα τις επαναστατικές προκηρύξεις του. Οι Φιλικοί του Ισμαήλ και του Ρένι ασχολούνταν με τον εφοδιασμό του Καραβιά (ο οποίος ζητούσε να του σταλούν εσπευσμένα σπαθιά, βόλια και μικρά πυροβόλα) με στρατιωτικά υλικά¹⁴⁶. Κατά την περίοδο αυτή ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διατηρούσε μόνιμη επικοινωνία με τους Φιλικούς του Ιασίου.

Στις 18 Φεβρουαρίου (2 Μαρτίου) του 1821 απευθύνθηκε με επιστολή προς τους οπλαρχηγούς Φιλικούς στο Ιάσιο. Σ' αυτήν αναφέρονταν τα εξής: *«Κατά τας ειδήσεις, τας οποίας έλαβον απ' όλα τα μέρη της φίλης ημών πατρίδος, το πράγμα δεν επιδέχεται πλέον την παραμικράν αργοπορίαν. Διο και η κίνησις ημών άφευκτος»*. Και καλούσε τους οπλαρχηγούς να ετοιμαστούν και να περιμένουν την τελική διαταγή, η οποία θα στέλνονταν μέσω του Κ. Δούκα και του Γ. Ορφανού¹⁴⁷. Το βράδυ στις 17 Φεβρουαρίου (3 Μαρτίου) του 1821 ο Δούκας και ο Ορφανός συγκέντρωσαν όλους τους Φιλικούς οπλαρχηγούς και τους είπαν ότι μετά από δυο ημέρες θα έφτανε στο Ιάσιο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης¹⁴⁸.

Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας ανακοίνωσε την απόφασή του να κηρύξει την επανάσταση στις 20 Φεβρουαρίου (4 Μαρτίου) του 1820 στο διακεκριμένο Φιλικό Ι. Μακρή από τον Οδησσό. Σ' αυτή την επιστολή

¹⁴⁵ «Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti», p. 129-130.

¹⁴⁶ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 242-243.

¹⁴⁷ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον περί της Φιλικής Εταιρείας, σ. 190.

¹⁴⁸ Ε. α.

αναφερόταν: «Σήμερον ἀπέρχομαι μετὰ των ἀδελφών μου και φίλων... αὐρίον γίνεται η αρχή της ελευθερώσεως της κοινῆς ημών πολυπαθεστάτης πατρίδος». Εδώ δόθηκαν σημαντικές οδηγίες στους Φιλικούς της Οδησσού. Εκείνοι έπρεπε να παρακινήσουν τους νεαρούς Έλληνες της Οδησσού να κατευθυνθούν στο στρατόπεδο του Υψηλάντη στη Μολδαβία ή στην Ελλάδα.

Αλλά και οι ευρισκόμενοι στην Οδησσό επαγγελματίες στρατιωτικοί, Έλληνες, Σέρβοι και Βούλγαροι έπρεπε επίσης να κατευθυνθούν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στον Υψηλάντη. Θα έπρεπε επίσης να στρατολογήσουν στον επαναστατημένο στρατό και τους πρώην αξιωματικούς του Ναπολέοντα που τυχόν βρίσκονταν στην Οδησσό, φυσικά, άτομα τίμια με γνώση του έργου τους. Ο Υψηλάντης προειδοποίησε το Μακρή η στρατολογία και η αποστολή των εθελοντών «να γίνονται μετὰ φρονήσεως και ησυχίας, άνευ θορύβου»¹⁴⁹.

Ανάλογες υποδείξεις έδωσε και στον Ε. Ξάνθο στην επιστολή του από 21ης Φεβρουαρίου (5ης Μαρτίου) του 1821. «Οι εις την δούλευσιν (της Ρωσίας – Γ. Α.) ευρισκόμενοι Έλληνες αμέσως να ζητήσωσι την παραιτήσιν των και να ορμήσωσιν εις την Πατρίδα»¹⁵⁰.

Το πρωί της 21ης Φεβρουαρίου (5ης Μαρτίου) του 1821 το απόσπασμα του Βασιλείου Καραβιά πραγματοποίησε επίθεση στην τουρκική φρουρά του Γαλατσίου και κατέλαβε την πόλη. Το βράδυ της ίδιας ημέρας ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έφυγε από το Κισνόβι για το Ιάσιο. Ας παραθέσουμε στο σημείο αυτό μερικές πληροφορίες για τις συνθήκες διάβασης του ηγέτη των Ελλήνων επαναστατών μέσω των ρωσοτουρκικών συνόρων.

Ορισμένοι ιστορικοί ισχυρίζονται ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πέρασε τα σύνορα επικεφαλής ένοπλου αποσπάσματος που συγκροτήθηκε στη Βεσσαραβία¹⁵¹. Ωστόσο, τα πράγματα έγιναν κάπως διαφορετικά. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πέρασε τα σύνορα στο Σκουλένι «ως απλός οδοιπόρος»¹⁵², έχοντας διαβατήριο που είχε υπογράψει ο Νέσελροντ¹⁵³. Τον

¹⁴⁹ Ε. α., σ. 303-304.

¹⁵⁰ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 245.

¹⁵¹ Βλέπε Α. Β. Φαντέγιεφ, Ρωσία και ανατολική κρίση κατά τη δεκαετία του '20 του 19ου αι., Μόσχα, 1958, σελ. 40. Ι. Ιόβα, Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, Κισνόβι, 1963, σελ. 12.

¹⁵² Ι. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, σ. 302.

¹⁵³ Α. Π. Ζαμπλότσκι –Ντεσιατόφσκι, Ο κόμης Π. Ντ. Κισελιόφ και η εποχή του, τ. 4, Πετρούπολη, 1882, σελ. 12.

συνόδευαν τα αδέρφια του Νικόλαος και Γεώργιος και ο γιος του γαιοκτήμονα της περιοχής Βιτέμπσκ Βεντσεσλάβ Γκορνόφσκι, τον οποίο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προσέλαβε ως υπασπιστή του¹⁵⁴. Ο Νικόλαος Υψηλάντης ήταν ο μόνος από τους συνοδούς του επικεφαλής των Ελλήνων επαναστατών, ο οποίος πέρασε τα σύνορα μυστικά¹⁵⁵. Ο Γ.Μ. Καντακουζηνός πέρασε τα σύνορα μόνος του, αλλά με την άδεια των αρχών. Όπως ανέφερε αργότερα στον τσάρο ο διοικητής της Βεσσαραβίας, «μερικές ημέρες μετά την αναχώρηση του πρίγκιπα Υψηλάντη ο απόστρατος συνταγματάρχης πρίγκιπας Καντακουζηνός, ζητώντας μου άδεια να αναχωρήσει για τη Μολδαβία για συνάντηση με την μητέρα του και τακτοποίηση κτηματικών του υποθέσεων και των ουκ ολίγων χρεών του, έφυγε για εκεί με τη δικαιολογία αυτής της ανάγκης»¹⁵⁶.

Στην απέναντι πλευρά του Προύθου, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και οι συνοδοιπόροι του συνάντησαν 200 ιππείς που τους έστειλαν οι Φιλικοί του Ιασίου. Με αυτή τη συνοδεία ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών έφτασε στις 22 Φεβρουαρίου (6 Μαρτίου) του 1821 στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας. Μετά από μια ημέρα δημοσίευσε την προκήρυξη: «Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος», με την οποία καλούσε τον ελληνικό λαό να αποτινάξει το μισητό ξένο ζυγό¹⁵⁷. Το κάλεσμα αυτό εισακούσθηκε. Μετά από μερικές εβδομάδες ξέσπασε εξέγερση στην ίδια την Ελλάδα. Άρχισε η ελληνική εθνοκοινοπολιτική Επανάσταση. Η αποτυχημένη εκστρατεία του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Ηγεμονίες, που κράτησε τέσσερις μήνες, ήταν απλώς ένα επεισόδιο του μακρόχρονου και αιματηρού πολέμου για την ανεξαρτησία.

Η Φιλική Εταιρεία, με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης σταμάτησε να υπάρχει ως πανεθνική οργάνωση. Στην ίδια την Ελλάδα η εξέγερση που ξεκίνησε από τους αστούς επαναστάτες Φιλικούς πέρασε

¹⁵⁴ Ο μελλοντικός ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας γνωρίστηκε και απέκτησε φιλικές σχέσεις με την οικογένεια Γκορνόφσκι κατά την περίοδο που υπηρέτησε στο σύνταγμα των Ουσάρων στο Γκροννέσκι.

¹⁵⁵ Α. Π. Ζαμπολότσκι-Ντεσιατόφσκι, Όπου παραπάνω, τ. 4, σελ. 12.

¹⁵⁶ Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Αλέξανδρο Α', 28 Απριλίου (10 Μαΐου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 4894, φ. 56.

¹⁵⁷ Αυτό το κείμενο της προκήρυξης το ετοίμασε κατά τη διάρκεια ακόμη της παραμονής του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Κισνόβι ο Φιλικός Γεώργιος Τυπάλδος (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 2, σ. 289). Η προκήρυξη αυτή αναφέρεται σε πολλά ιστορικά έργα Ελλήνων που αφορούν την Επανάσταση του 1821.

σύντομα στα χέρια πιο μετριοπαθών στοιχείων που εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου και των μεγάλων πλοιοκτητών του Αρχιπελάγους. Στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες η ηγεσία του κινήματος παρέμενε στα χέρια των Φιλικών. Ωστόσο και εδώ έχασαν την οργανωτική τους αυτοτέλεια και ενώθηκαν με το γενικό πλήθος των εξεγερμένων. Οι εφορείες των Φιλικών συνέχιζαν να υπάρχουν μέχρι το τέλος του 1821 μόνο στις κοινότητες της Ρωσίας.

Ωστόσο, πριν περάσουμε στην τελευταία σελίδα της δράσης της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία, θα θέλαμε να θίξουμε ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα: Εάν και κατά πόσον η τσαρική κυβέρνηση ήταν ενημερωμένη σχετικά με τις ετοιμασίες του Αλέξανδρου Υψηλάντη για την επαναστατική εξέγερση.

Όσον αφορά αυτό το θέμα υπάρχουν στη βιβλιογραφία πολλές και διαφορετικές απόψεις. Μια από αυτές αναφέρεται στο πρώτο έργο του Ι. Φιλήμονα περί της Φιλικής Εταιρείας. Ο Έλληνας ιστορικός γράφει ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης εγκατέλειψε το Κισνόβι με μεγάλη βιασύνη. Μάλιστα, δεν έμεινε να περιμένει τον αδελφό του Δημήτριο, υπασπιστή του στρατηγού Ν. Ν. Ραγιέφσκι, με σκοπό να παραλάβει από τα χέρια του μεγάλου αδελφού τη διεύθυνση της περιουσίας της οικογένειας των Υψηλάντηδων στη Ρωσία. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας, χωρίς να περιμένει να φτάσουν ακόμα και κάποια μεγάλα χρηματικά ποσά, τα οποία βρισκόταν ήδη καθ' οδόν, σύμφωνα με ισχυρισμούς του Φιλήμονα, στη μεγάλη του βιασύνη άφησε τα πράγματά του και τα πιο απαραίτητα έγγραφα. Ο Έλληνας ιστορικός εξηγεί αυτή την ξαφνική αναχώρηση του Αλέξανδρου Υψηλάντη με το γεγονός ότι *«η απρόσεκτος διαγωγή του εις το Κισνόβι τον κατέστησεν ύποπτον εις την εξουσίαν, ότι συνέλαβεν αυτή τον σκοπόν να τον περιορίση, ή και να τον τιμωρήση και ότι ειδοποιηθείς από φίλον του πινά εκ της Πετροπόλεως, και υποχρεωμένος εν ταυτώ από το συμβάν του Αριστείδου (Παπά – Γ.Α.) και τα γράμματα της Κωνσταντινουπόλεως, επινάχθη, να είπωμεν ούτως, εις το Ιάσιον με παρομοίαν βίαν»*¹⁵⁸.

Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Έλληνας ιστορικός θεωρεί ότι η τσαρική κυβέρνηση πληροφορήθηκε για το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης προετοίμαζε την εξέγερση και ετοιμαζόταν να καταφέρει πλήγμα στην επαναστατική οργάνωση.

¹⁵⁸ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας, σ. 339.

Ο Ρουμάνος ιστορικός Α. Οτοέτια θεωρεί επίσης ότι τα γεγονότα στη Μολδαβία δεν ήταν αναπάντεχα για την τσαρική κυβέρνηση. Ωστόσο, εκκινεί από το γεγονός ότι οι υπεύθυνοι ηγετικοί παράγοντες της ρωσικής πολιτικής κατηύθυναν οι ίδιοι τις ενέργειες των Φιλικών¹⁵⁹.

Ο Ρουμάνος ιστορικός ισχυρίζεται ότι η Φιλική Εταιρεία «δρούσε κατά παραγγελία της τσαρικής κυβέρνησης» για να δημιουργήσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία «κατάσταση γενικής αναρχίας, η οποία θα έφερνε σε δύσκολη θέση την Πύλη». Αυτό θα επέτρεπε στον τσάρο να αναμειχθεί «ως ρυθμιστής της έννομης τάξης, εντεταλμένος αυτής της αποστολής από την ίδια την Ιερή Συμμαχία»¹⁶⁰. Γι' αυτό, «ακόμα και η στιγμή της έναρξης της εξέγερσης ορίστηκε από το αυτοκρατορικό συμβούλιο». Η Φιλική Εταιρεία «εγγυάτο» την πρόκληση αταξίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στις αρχές του 1821, κατά τη διάρκεια του συνεδρίου του Λάιμππαχ, «ώστε η Ρωσία να κατορθώσει να πάρει από το συνέδριο πληρεξουσιότητα για την αποκατάσταση της τάξης»¹⁶¹.

Με αυτή την άποψη του Ρουμάνου ιστορικού δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε. Κατ' αρχάς, η άποψή του ότι η δράση της Φιλικής Εταιρείας ήταν «όπλο» της τσαρικής κυβέρνησης προκαλεί αντιρρήσεις. Όλα τα γεγονότα συνηγορούν στο ότι όλες οι πράξεις της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης είχαν σκοπό την εθνική απελευθέρωση του ίδιου του ελληνικού λαού. Μεταξύ αυτών των επιδιώξεων και των πολιτικών στόχων της τσαρικής κυβέρνησης υπήρχε πάντα μεγάλο ρήγμα, εάν όχι πραγματικό χάσμα.

Πόσο μάλλον που αυτό αναφέρεται στα έτη 1820-1821, όταν ο Αλέξανδρος Α' προσπαθούσε να αποφύγει οποιαδήποτε περιπλοκή με την Τουρκία. Η τσαρική κυβέρνηση εκείνη την περίοδο όχι απλώς δεν ενδιαφερόταν για οποιοσδήποτε εθνικοαπελευθερωτικές εξεγέρσεις στα Βαλκάνια, αλλά και προσπαθούσε να τις αποτρέψει.

Γι' αυτό, όσον αφορά αυτό το θέμα, πιο κοντά στην αλήθεια βρίσκεται ο Φιλήμων, καθώς δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, εάν η τσαρική κυβέρνηση μάθαινε νωρίτερα για τα επαναστατικά σχέδια του Αλέξανδρου

¹⁵⁹ Βλέπε την εισαγωγή του παρόντος έργου.

¹⁶⁰ Α. Otetea, *Miscarea revolutionara din 1821, Istoria Roviniei*. Bucuresti, 1964, v. III, p. 886.

¹⁶¹ Α. Otetea, *Eteria, O suta cincizeci de ani de la intemeierea ei*, «Studii. Revista de istorie», 1964, N 6, p. 1250.

Υψηλάντη, θα προσπαθούσε να εμποδίσει την υλοποίησή τους. Ωστόσο, ο Έλληνας ιστορικός κάνει λάθος όταν γράφει ότι η τσαρική κυβέρνηση αποφάσισε πλέον να εφαρμόσει κατασταλτικά μέτρα εναντίον του ηγέτη των Ελλήνων επαναστατών κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Κισνόβι. Παρόμοια απόφαση δεν είχε ληφθεί, καθώς η τσαρική κυβέρνηση δεν είχε ενημερωθεί έγκαιρα για τις επαναστατικές προετοιμασίες της Φιλικής Εταιρείας στο νότο της Ρωσίας. Αυτό μπορούμε να το βεβαιώσουμε με απόλυτη σαφήνεια. Είναι γνωστό ότι ο τσάρος αμέσως μετά την έναρξη της εξέγερσης στη Μολδαβία απαίτησε και από τον Α. Φ. Λανζερόν και από τον Ι. Ν. Ινζόφ εξηγήσεις, όσον αφορά το γεγονός ότι δεν ενημέρωσαν έγκαιρα την κυβέρνηση για την επαναστατική δράση του Αλέξανδρου Υψηλάντη.

Ο Ινζόφ δέχτηκε πολύ σοβαρή επίπληξη, επειδή «στο Κισνόβι έλαβε χώρα μία πράξη του πρίγκιπος Υψηλάντη, τόσο αντίθετος με όλες τις απόψεις του αυτοκράτορα»¹⁶².

Ο διοικητής της Βεσσαραβίας ισχυριζόταν στις εξηγήσεις που έδωσε στον τσάρο ότι ο ίδιος δε γνώριζε τίποτε για τις επαναστατικές προθέσεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ο Ινζόφ έγραφε: «Κατά τη διάρκεια της παραμονής του πρίγκιπα Υψηλάντη στο Κισνόβι, από τη συμπεριφορά και τις ενέργειές του, ήταν αδύνατο να συνάγει κανείς το συμπέρασμα, ότι προτίθεται να προβεί σε παρόμοιες πράξεις. Ως άρρωστος άνθρωπος ζούσε απομονωμένος και κατ' αυτόν τον τρόπο μπόρεσε να κρύψει το σχέδιό του, ώστε όχι μόνο κανείς από τους συγγενείς να μη γνωρίζει γι' αυτό, αλλά αποφεύγοντας τις συζητήσεις για πολιτικές υποθέσεις, δεν έδωσε αφορμή ούτε με μια άστοχη λέξη να τον υποπτευθούν σχετικά με την οποιαδήποτε συμμετοχή του σε αυτές»¹⁶³.

¹⁶² Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Ι. Ν. Ινζόφ, 14 (26) Απριλίου 1821, ΚΑΠΟ, Φ. 1, Απογραφή 200, μυστικές υποθέσεις, 1822, Φ. 2, φύλλα 1-3.

¹⁶³ Επιστολή του Ι. Α. Ινζόφ προς τον Αλέξανδρο Α', 28 Απριλίου (10 Μαΐου) του 1821, - ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 4894, Φύλλα 54-59. Σ' αυτή την αναφορά ήταν συνημμένη και μια επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη που έγραψε στο Ιάσιο στις 24 Φεβρουαρίου (8 Μαρτίου) του 1821 και ενισχύει τον ισχυρισμό του Ινζόφ. Στην επιστολή αναφερόταν: «Στρατηγέ μου, πρέπει να σας ζητήσω συγνώμη, καθώς ήμουν υποχρεωμένος να κρατήσω μυστικά από εσάς. Το χρέος μου προς την πατρίδα με ανάγκασε να μην αποκαλύψω τα σχέδιά μου ακόμη και στους εγγύτερους συγγενείς μου. Ακούγεται η φωνή του λαού μου που μας καλεί όλα τα παιδιά του να σπεύσουμε για την απελευθέρωσή του. Θα συμφωνήσετε μαζί μου, στρατηγέ μου ότι δεν μπορούσα να μείνω κουφός στο κάλεσμά της».

Ωστόσο, εάν είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ο διοικητής της Βεσσαραβίας δε γνώριζε για τη μορφή και το χρόνο της εξέγερσης που προετοίμαζαν οι Έλληνες πατριώτες και για το ρόλο του Υψηλάντη σ' αυτή, το ίδιο αναμφισβήτητο είναι ότι ο Ινζόφ ήταν υποχρεωμένος να παρατηρήσει την αυξημένη κινητικότητα των Ελλήνων τους τελευταίους μήνες του 1820 και τους πρώτους του 1821 στην περιοχή της δικαιοδοσίας του. Επισκέπτονταν το Κισνόβι Έλληνες επαναστάτες για συνάντηση με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας έστελνε από εδώ τους πράκτορές του σε μυστικές αποστολές στο εξωτερικό.

Επειδή στη Βεσσαραβία οι πόλεις δεν είχαν τόσο συχνή και ζωηρή επικοινωνία με το εξωτερικό, όπως η Οδησσός, και οι ελληνικές κοινότητες ήταν πιο σταθερές και με συγκριτικά μικρό πληθυσμό, αυτές οι ασυνήθιστες μετακινήσεις έπρεπε να γίνουν αισθητές στις τοπικές αρχές. Ωστόσο, ο Ινζόφ και ο Λανζερόν δεν ενημέρωναν την Πετρούπολη για την κινητικότητα των Ελλήνων. Ο Ινζόφ λόγω των παραδόσεων και της προσωπικής πολιτικής του εμπειρίας θεωρούσε τους μεν Έλληνες της αλλοδαπής πιστούς φίλους της Ρωσίας, τους δε τοπικούς Έλληνες νομοταγείς υπηκόους και ως εκ τούτου, δεν έβλεπε στις πράξεις τους τίποτα επιλήψιμο, γι' αυτό τους παρείχε απόλυτη ελευθερία και τους έδινε άδειες για να αναχωρούν από τη Βεσσαραβία.

Βέβαια, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων επαναστατών που βρισκόταν τότε στη Βεσσαραβία ήταν ξένοι υπήκοοι και ο Ινζόφ δεν είχε τυπικά το δικαίωμα να τους εμποδίσει να αναχωρήσουν για το εξωτερικό.

Όμως, όπως ήδη αναφέραμε, και ορισμένοι Ρώσοι υπήκοοι, παραδείγματος χάρη ο Γ. Μ. Καντακουζηνός, πέρασαν τα σύνορα με τη βοήθεια ταξιδιωτικών εγγράφων που υπέγραψε προσωπικά ο ίδιος ο διοικητής της Βεσσαραβίας. Γενικά, έχουμε κάθε λόγο να ισχυριστούμε ότι κατά τη διάρκεια της άμεσης προετοιμασίας της επαναστατικής εξέγερσης, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο της δραστηριότητάς τους στη Ρωσία, οι Φιλικοί δε συνάντησαν κανένα εμπόδιο εκ μέρους των αρχών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

**Οι Φιλικοί στη Ρωσία μετά την έναρξη
της εξέγερσης του Υψηλάντη**

(Φεβρουάριος – Δεκέμβριος του 18ου αι.)

Μεταξύ των άλλων προκηρύξεων που έγραψε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στο Κισνόβι ήταν και η έκκληση προς τους «*Αδελφούς της Εταιρείας των Φιλικών*». Σ' αυτήν αναφερόταν μεταξύ άλλων: «*Σεις, φίλοι μου Συνεταίροι! Εδείξατε τι ο καθαρός και θερμός πατριωτισμός δύναται. Από σας ελπίζει τώρα και μεγαλύτερα η Ελλάς εις την ανάστασίν της. Και δικαίως, καθότι αν διαμόνας τας ελπίδας εθυσιάζετε το παν, τι δεν θέλετε πράξει τώρα, ότε ο φαεινός Αστήρ της ελευθερίας έλαμψε;*

«*Άγετε λοιπόν, ω Αδελφοί! Συνδράμετε και την τελευταίαν ταύτην φοράν έκαστος υπέρ την δύναμιν του, ως ωπλισμένους ανθρώπους εις όπλα, χρήματα και ευδύματα εθνικά, αι δε μεταγενέστεραι Γενεαί θέλουσιν ευλογεί τα ονόματά σας, και θέλουν σας κηρύττει ως τους πρωταιτίους της ευδαιμονίας των*».¹

Το κάλεσμα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μολδαβία απευθυνόταν πρωτίστως στους Ρώσους Φιλικούς, μεταξύ των οποίων βρήκε θερμή ανταπόκριση. Ενόσω οι εξεγερμένοι διεξήγαγαν πολεμικές επιχειρήσεις στη Μολδαβία και τη Βλαχία, όλη η δραστηριότητα των εφορειών της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία κατευθυνόταν στην παροχή κάθε δυνατής βοήθειας και υποστήριξης. Οι φιλικοί της Βεσσαραβίας, οι οποίοι συμμετείχαν άμεσα στην προετοιμασία του κινήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μετά την έναρξη της εξέγερσης στη Μολδαβία συνέχιζαν να παρέχουν σημαντικές υπηρεσίες στην υπόθεση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Κατάφεραν, εκτός των άλλων, σε σύντομο χρονικό διάστημα να ενημερώσουν τους διακεκριμένους Φιλικούς που βρίσκονταν στην Ελλάδα για την έναρξη της επαναστατικής εξέγερσης στη Μολδαβία. Ο Ε. Ξάνθος έγραψε γι' αυτά τα γεγονότα στο Γ. Δικαίο, στο Δ. Θέμελη και σε άλλους «*απόστολους*» της Φιλικής Εταιρείας στην Ελλάδα. Οι επιστολές αυτές μαζί με τις προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη στάλθηκαν με ειδικό απεσταλμένο, έναν έμπορο από το Ισμαήλ, το Σταμάτη Δουκάκη. Αφού κατάφερε αισίως να περάσει από την Κωνσταντινούπολη,

¹ Φιλήμονος, Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. 1, Εν Αθήναις, 1859-1861, σ. 305-306.

μπόρεσε να παραδώσει έγκαιρα τις επιστολές και τις προκηρύξεις στον προορισμό τους².

Οι Φιλικοί της Βεσσαραβίας, αμέσως μετά την είσοδο του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μολδαβία, ανέλαβαν να μοιράσουν όπλα στους εξεγερμένους και τους εθελοντές. Ο πλούσιος έμπορος Γεώργιος Παπαδόπουλος, που ήδη αναφέραμε, ηγέτης των τοπικών Φιλικών, έβρισκε στο Ισμαήλ βόλια και πυρίτιδα, όπως φαίνεται, στις ρωσικές στρατιωτικές αποθήκες. Τα πολεμοφόδια μεταφέρονταν μυστικά από το Ισμαήλ στο Γαλάτσι. Ο Αθανάσιος Ξόδουλος, ηγέτης των Φιλικών του Ρένι, επέδειξε στις επιχειρήσεις τροφοδοσίας όπλων και πολεμοφοδίων για τους εξεγερμένους στη Μολδαβία μεγάλη ενεργητικότητα και ευρηματικότητα. Είναι χαρακτηριστικό ένα επεισόδιο που διηγείται στις αναμνήσεις του. Μετά την έναρξη της εξέγερσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη κατόρθωσε να προμηθευτεί για τους εξεγερμένους μερικά κανόνια, αλλά δεν μπορούσε να αγοράσει βλήματα γι' αυτά, όσα χρήματα και αν πρόσφερε. Γνώριζε ότι το 1770 οι Τούρκοι που είχαν νικηθεί στην περιοχή Καγκούλα εγκατέλειψαν στη μάχη όλο τον εξοπλισμό τους και ότι οι αγρότες των γύρω περιοχών συνέχιζαν διαρκώς να βρίσκουν εκεί βλήματα κανονιών. Αφού έφτασε στο χωριό Βουλκανέστι, όπου τότε ζούσαν πολλοί Έλληνες, ο Ξόδουλος τους παρακίνησε να ασχοληθούν με τη συγκέντρωση των βλημάτων των κανονιών, υποσχόμενος να τους πληρώσει αδρά. Σε διάστημα μερικών ημερών συγκέντρωσαν από το πεδίο της μάχης της Καγκούλας πάνω από 4.000 βλήματα κανονιών διαφόρων μεγεθών. Τα συγκέντρωσαν στις όχθες του Δούναβη και στη συνέχεια τη νύχτα τα φόρτωσαν σε βάρκες, οι οποίες τα μετέφεραν στα ελληνικά πλοία που ήταν αραγμένα στον Προύθο, και από εκεί έφτασαν στο Γαλάτσι³.

² Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας, «Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», Αθήναι, 1956, τ. 9, σ. 157. Λίγο αργότερα ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έστειλε τις προκηρύξεις του στην Ελλάδα με το γνωστό για το θάρρος και την ενεργητικότητά του Φιλικό Σταμάτη Κουμπάρη, με μεγάλο κίνδυνο για τη ζωή του. Στις 23 Μαρτίου (4 Απριλίου) του 1821, όταν στην Κωνσταντινούπολη γινόταν μαζική σφαγή του ελληνικού πληθυσμού, εκείνος έφτασε κρυφά εκεί με ένα αγγλικό πλοίο για να μεταφέρει την οικογένεια του αδελφού του Κυριάκου. Παρέδωσε τις επαναστατικές προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη στον καπετάνιο του υδραϊκού πλοίου, το οποίο με ρωσική σημαία κατευθυνόταν προς το Αιγαίο Πέλαγος (Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, Εν Οδησώ, 1909, σ. 75-76).

³ Λ. Βρανούσης. Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, Αθήναι, 1964, σ. 34-35.

Οι Φιλικοί, αφού έλαβαν τις προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη, οργάνωσαν έρανο χρημάτων και εγγραφή εθελοντών στη Βεσσαραβία. Οι «αδελφοί» του Ισμαήλ ανταποκρίθηκαν με μεγάλο ενθουσιασμό στο κάλεσμα του ηγέτη τους. Στη μυστική τους συνέλευση οι μεν δήλωσαν ετοιμότητα να βοηθήσουν με χρήματα, οι δε αποφάσισαν να συμμετάσχουν προσωπικά στον απελευθερωτικό πόλεμο. Παράλληλα με τους Έλληνες, βοήθησαν ουσιαστικά στη συλλογή χρημάτων και πολλοί Μολδαβοί⁴.

Οι πολυάριθμοι Βούλγαροι που βρίσκονταν στη νότια Βεσσαραβία δεν έμειναν αμέτοχοι στον αγώνα των Ελλήνων για την εθνική τους απελευθέρωση. Ήδη στο τέλος Φεβρουαρίου του 1821 οι Βούλγαροι από το Ρένι και το Ισμαήλ που επιθυμούσαν να καταταγούν στο στρατό του Αλέξανδρου Υψηλάντη σχημάτισαν εθελοντικά αποσπάσματα. Στη στρατολογία εθελοντών συμμετείχε ενεργά ο Ιωάννης Βατικιώτης, αδελφός του «απόστολου» της Φιλικής Εταιρείας Δημήτριου Βατικιώτη, που ήταν επιφορτισμένος με το έργο της μύησης των Βουλγάρων στον αγώνα. Ορισμένοι από τους Βούλγαρους εθελοντές, οι οποίοι πέρασαν τα σύνορα, έδειξαν μεγάλη ανδρεία και θάρρος κατά τη διάρκεια της απελευθερωτικής εξέγερσης⁵. Οι Φιλικοί κατάφεραν να στρατολογήσουν και να διεκπεραιώσουν δια μέσου των συνόρων και μερικούς απόστρατους Ρώσους αξιωματικούς, μεταξύ των οποίων και τον 68χρονο λοχαγό Αρχίπ Κουλικόφκι και τον 33χρονο υπολοχαγό Βασίλι Σουλτάνοφ⁶.

⁴ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 255. Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 190. Η πατριωτική δραστηριότητα των Ελλήνων του Ισμαήλ δεν έμεινε μυστική από την τοπική αστυνομία. Στην αναφορά της από την 5η (17η) Μαρτίου του 1821 προς τον κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζη, μεταξύ άλλων αναφερόταν: «Οι εδώ Έλληνες συγκέντρωσαν μεταξύ τους ένα αρκετά μεγάλο ποσό, αγοράζουν όπλα και έδωσαν μεταξύ τους όρκο για πίστη και σταθερή βοήθεια προς τους συμπατριώτες τους, περιμένουν δε απλώς άδεια για αναχώρηση για το εξωτερικό» (Ι. Ιόβα, Νότιοι Δεκεμβριστές και ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, Κισνόβι, 1963, σελ. 33).

⁵ Ν. Τοντόρωφ, Η Φιλική Εταιρεία και οι Βούλγαροι, Σόφια, 1965, σελ. 73-74.

⁶ Ο Β. Ι. Σουλτάνοφ (το πραγματικό επώνυμό του ήταν Γ. Σ. Ριτβίνσκι, το οποίο το άλλαξε κατά την εθελοντική του μετάβαση το 1812 από το σύνταγμα οπλιτών στο σύνταγμα των ουσάρων της Μαριούπολης) συμμετείχε στον Πατριωτικό Πόλεμο και στην εκστρατεία στο εξωτερικό. Αποστρατεύτηκε το 1817 «με τον βαθμό του υπολοχαγού και με πλήρη σύνταξη λόγω τραυματισμού». Στη συνέχεια διέμενε στο Κισνόβι, από όπου πέρασε μυστικά στο στρατό του Υψηλάντη. Εδώ διοικούσε ένα απόσπασμα που αποτελούνταν από 150 άτομα. Το φθινόπωρο του 1821, μετά την

Οι Φιλικοί της Βεσσαραβίας βοηθούσαν την εξέγερση με οπλισμό από τις πρώτες κιόλας ημέρες της Επανάστασης. Ακολουθώντας, συνέχιζαν να κάνουν ό,τι περνούσε από το χέρι τους, ούτως ώστε να βοηθήσουν στις επιχειρήσεις των εξεγερμένων στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Το σημαντικότερο καθήκον τους ήταν να διαπεραιώνουν από τα σύνορα ανθρώπους και στρατιωτικό εξοπλισμό που έστελναν οι ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας για το στρατό του Υψηλάντη. Οι επαναστατικές δυνάμεις εφοδιάστηκαν με σημαντικό ανθρώπινο δυναμικό και υλικά μέσα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από τους Έλληνες της Οδησσού και του Ταγκανρόγκ.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είχε εναποθέσει πολλές ελπίδες στην ελληνική παροικία της Οδησσού. Όσο βρισκόταν ακόμα στο Κισνόβι έστειλε έκκληση προς τους *«Αδελφούς της Εταιρείας των Φιλικών»*, τους εφόρους της Οδησσού Ι. Αμβροσίου, Α. Μαύρο, Α. Κουμπάρη και Η. Μάνεση. Ωστόσο, ο ηγέτης της επαναστατικής οργάνωσης, επειδή για κάποιους λόγους δεν εμπιστευόταν απολύτως τους εφόρους της Οδησσού, απευθύνθηκε και σε ορισμένους διακεκριμένους Φιλικούς της πόλης, καλώντας τους να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να δράσουν με αυτοτέλεια. Στην επιστολή του προς τον καθηγητή Ι. Μακρή της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής έγραφε: *«Εάν οι Έφοροι της Εταιρείας των Φιλικών από φόβον, είτε από άλλο τι αίτιον δεν θελήσωσι να φανώσι άξιοι του εμπιστευθέντος αυτοίς ιερού έργου, υμείς οι λοιποί αδελφοί βιάσεται αυτούς εις το να εκτελώσι καθηκόντως τα χρέη των ή να παραιτηθώσι»*. Στην ίδια επιστολή

ήττα των εξεγερμένων, επέστρεψε μέσω της Αυστρίας στο Κισνόβι. Εδώ οι Φιλικοί του παρείχαν υλική βοήθεια. Όταν αποφάσισε να ταξιδέψει στην Οδησσό, ο έφορος Μ. Στρατής από το Κισνόβι τον εφοδίασε με συστατική επιστολή προς τον έφορο της Οδησσού Α. Μαύρο, όπου ο Σουλτάνοφ αναφερόταν ως «ένας από τους οπαδούς μας», «ο οποίος υπηρέτησε ηρωικά την υπόθεσή μας στην απέναντι πλευρά του Προύθου». Το 1824 ο Σουλτάνοφ, ο οποίος συνέχισε να συνεργάζεται με τους Έλληνες επαναστάτες, με διαταγή του τσάρου εξορίστηκε στην περιφέρεια Ολβινοπόλσκι της Χερσονάας, όπου ζούσαν οι συγγενείς του. Μετά από τέσσερα έτη επιτράπηκε στο Σουλτάνοφ να εγκαταλείψει τον τόπο εξορίας «αλλά να βρίσκεται υπό αστυνομική επιτήρηση». Περισσότερα στοιχεία για την περαιτέρω τύχη αυτού του Ρώσου φιλέλληνα δεν υπάρχουν (ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 249, Φ. 40. Φύλλο 252. Α. 1, Απογραφή 200, μυστικές υποθέσεις κατά το έτος 1824, Φ 9, Φύλλο 11, 31, 185, 191-192, 223). Βλέπε επίσης Μ. Ριαμπίνιν-Σκλιαρέφσκι, Μυστικές Εταιρείες κατά την περίοδο των Δεκεμβριστών, «Ρουκ Δεκεμβριστών στην Ουκρανία, Χάρκοβο, 1926, σ. 145-146. Γ. Λαΐου, Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821/Αθήναι, 1958, σ. 190.

καλούσε την ελληνική νεολαία της Οδησσού να καταταγεί στις γραμμές των αγωνιστών για την απελευθέρωση της Ελλάδας: *«Η Πατρίς προσκαλεί τα τέκνα της. Όσοι νέοι θελήσωσι να ακολουθήσωσι μετ' εμού, ας τρέξωσι εις τας αγκάλας μου. Θέλωσι με εύρει πάντοτε εις την οδόν της αρετής και της τιμής. Οι δε άλλοι ας σπεύσωσι εις την Πατρίδα»*⁷. Επιστολή από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο οποίος καλούσε όλους τους «αδελφούς» να σπεύσουν προς αυτόν στη Μολδαβία, έλαβε εκείνες τις ημέρες και ο Σ. Κουμπάρης⁸.

Οι προκηρύξεις και οι επιστολές του Υψηλάντη προκάλεσαν μεγάλο ενθουσιασμό στους Φιλικούς της Οδησσού. Ο Σ. Κουμπάρης, για να συγκεντρώσει στην πόλη πολλούς εθελοντές για τον εξεγερμένο στρατό στη Μολδαβία, άρχισε μαζικό προσηλυτισμό στην επαναστατική οργάνωση. Αργότερα διηγούνται: *«Άρχιζα να εμβάζω κάθε Έλληνα εις την Φιλικήν αιτερίαν, ο καθείς οπού έμβενε την ακόλουθον ημέραν έφερνε τους συγγενείς και τους φίλους του, οπού εις εικοσιτέσσαρας ώρας έγινε κοινός εις όλους τους εν Οδησσώ Έλληνας...κατά την προαίρεσίν του ο καθείς προσέφερεν χρήματα...Πολλούς πτωχούς είδα πλέον γεννέους από τους πλουσίους, οπού κρατούσαν μόνον τα έξοδά των δια τον δρόμον προς το στάδιον της μάχης, και τα λοιπά όσα ήχαν τάδιναν»*⁹.

Το μεγάλο ρεύμα των νέων μελών ανάγκασε το Σ. Κουμπάρη να απλοποιήσει τη διαδικασία εισόδου στη μυστική εταιρεία. Τα νέα μέλη γίνονταν δεκτά στη βαθμίδα του *«ιερέα»*. Όπως ήδη αναφέραμε, μετά την ανάληψη της ηγεσίας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο *«ιερέας»* έγινε η πρώτη βαθμίδα για τα μέλη της εταιρείας. Μάλιστα, αυτοί δεν περνούσαν το στάδιο της *«εκπαίδευσης»*, αλλά έδιναν αμέσως το *«μεγάλο όρκο»*. Ο Σ. Κουμπάρης, αφού έπαιρνε τις εισφορές από τους νέους *«ιερείς»*, δίνοντάς τους απόδειξη, παρέδιδε τα χρήματα στον ταμία της εφορείας Ι. Αμβροσίου¹⁰. Τα χρήματα αυτά χρησιμοποιούνταν για τον οπλισμό και

⁷ Ι. Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας, Εν Ναυπλία, 1834, σ. 303.

⁸ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 72.

⁹ Ε. α., σ. 70.

¹⁰ Ο Σακελλαρίου δημοσιεύει επίσης το δίπλωμα του *«ιερέα»* Στογιάν Στογιάν, έμπορου από την Αδριανούπολη, 35 ετών που έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας στις 28 Φεβρουαρίου (12 Μαρτίου) του 1821 και ο οποίος πρόσφερε ως εισφορά 500 ρούβλια σε χαρτονομίσματα (Ε. α., σ. 36).

την εξάρτηση των εθελοντών, οι οποίοι κατευθύνονταν από την Οδησσό στο στρατό του Υψηλάντη.

Οι πολυάριθμες και πολυποικίλες μαρτυρίες απεικονίζουν τον τεράστιο πατριωτικό ενθουσιασμό που επικρατούσε μεταξύ των Ελλήνων της Οδησσού από το Φεβρουάριο έως το Μάρτιο του 1821. Εκατοντάδες νέοι Έλληνες, οι οποίοι φοιτούσαν στην Ελληνική Εμπορική Σχολή ή υπηρετούσαν ως υπάλληλοι στους τοπικούς εμπόρους, κατά κανόνα όλοι Τούρκοι υπήκοοι, έλαβαν από τη γραμματεία του γενικού διοικητή ταξιδιωτικά έγγραφα για τη Μολδαβία.

Ο Βρετανός πρόξενος στην Οδησσό πληροφορούσε με τις αναφορές του τον πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων της Οδησσού εγκατέλειπε τις ασχολίες της και έσπευδε στη Μολδαβία¹¹. Τη μαρτυρία του Άγγλου πρόξενου επιβεβαιώνει και ο Αυστριακός μυστικός πράκτορας στην Οδησσό, ο οποίος ενημέρωνε στις αρχές Μαρτίου του 1821 για την αναχώρηση από την Οδησσό προς το Ιάσιο 1.500 Ελλήνων¹². Μαρτυρίες σχετικά με τη μαζική αναχώρηση των Ελλήνων της Οδησσού για τη Μολδαβία βρίσκουμε και σε έγγραφα του Π. Ι. Πεστέλ, ο οποίος με εντολή της διοίκησης της 2ης στρατιάς μελετούσε τις κινήσεις του Α. Υψηλάντη¹³. Ένας άλλος αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, ο Α. Φ. Βέλτμαν, έγραφε αργότερα στις αναμνήσεις του: «Από την Οδησσό βάδιζαν πεζοί και ταξίδευαν με άμαξες πολυπληθείς Έλληνες μέσω του Τράσπολ, του Μπενιέρα και του Κισνοβίου στη Μολδαβία. Τους εξασφάλιζαν τα μέσα για το δρόμο μυστικοί πράκτορες της εταιρείας και αυτοί τραγουδούσαν το δοξασμένο τραγούδι των νέων Ελλήνων»¹⁴.

Οι ηγέτες των εξεγερμένων στη Μολδαβία περίμεναν με ανυπομονησία τους νέους Έλληνες από τη νότια Ρωσία. Ο Γ. Καντακουζηνός στην επιστολή του από τη 2α (14η) Μαρτίου του 1821 παρακάλεσε τον Ξάνθο και τον Π. Αναγνωστόπουλο¹⁵ να στείλει εθελοντές το ταχύτερο, ενδεδυ-

¹¹ N. Jorga, *Acte si fragmente cu privire la Istoria Rominilor*, v. II, Bucuresti, 1896, p. 572.

¹² Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, Αθήναι, 1958, σ. 44-45.

¹³ Βλέπε Α. Π. Ζαμπλότσκι-Ντεσιατόφσκι, Ο κόμης Π. Ντ. Κισελιόφ και η εποχή του, τ. 4, Πετρούπολη, 1882, σελ. 12.

¹⁴ Α. Φαντέγιεφ, *Ρωσία και ανατολική κρίση κατά τη δεκαετία του '20 του 19ου αι.* Μόσχα, 1958, σελ. 69.

¹⁵ Ο Π. Αναγνωστόπουλος έφτασε στο Κισνόβι από την Ιταλία στο τέλος Φεβρουαρίου του 1821 (Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 155).

μένους «*με τα συνήθη φορέματα μαύρα*» και με όπλα, «*έχοντας καθέννας όσα μπορεί άρματα*», προς τους εφόρους του Ιασίου, οι οποίοι σε συντομότατο χρονικό διάστημα έπρεπε να τους στείλουν στο Φωξάνι, όπου εκείνη την περίοδο μετέφερε το επιτελείο του ο Αλέξανδρος Υψηλάντης¹⁶. Ο αρχηγός του στασιαστικού στρατού εναπόθετε μεγάλες ελπίδες στους εθελοντές από την Οδησσό. Στις 11 (23) Μαρτίου του 1821 έγραφε στο διακεκριμένο έμπορο και φιλικό Δ. Ιγγλέση από την Οδησσό: «*Περιμένω με αγωνία εκείνη τη στιγμή όπου θα μπορέσω να συναντήσω και να αγκαλιάσω τους γενναίους άνδρες της Οδησσού που αγαπούν την πατρίδα τους. Η φήμη για τον πατριωτισμό και τον ενθουσιασμό των νέων γιων όλης της Ελλάδας ξεπέρασε κατά πολύ την εμφάνισή τους*»¹⁷.

Οι νεαροί Έλληνες της Οδησσού δικαίωσαν τις ελπίδες που είχαν εναποθέσει σ' αυτούς. Ενισχύοντας τον επαναστατικό στρατό, αποτέλεσαν το πιο ελπιδοφόρο και ώριμο από πολιτική άποψη τμήμα, τον «*Ιερό Λόχο*», ο οποίος έγραψε υπέροχες σελίδες στην εποποιία του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου.

Μεταξύ των Ελλήνων που μετακινούνταν μέσω των στεπών της Νέας Ρωσίας προς τη Μολδαβία ήταν πολλοί από το Ταγκαρόγκ και την Κριμαία. Ακόμα και από τη μακρινή Πετρούπολη Έλληνες και Ελληνίδες κατευθύνονταν προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, με σκοπό να πολεμήσουν για την απελευθέρωση της Ελλάδας¹⁸.

Ο Έλληνας ιστορικός Ι. Φιλήμων γράφει για τον τεράστιο ενθουσιασμό που επικρατούσε την άνοιξη του 1821 στην ελληνική νεολαία της Ρωσίας: «*Πολλαχόθεν, και μάλιστα εκ των πλησιεστέρων μεσημβρινών επαρχιών της Ρωσίας, η ελληνική νεολαία παντός επαγγέλματος ήρξατο ερχομένη υπό τας σημαίας του Υψηλάντου, πλήρης ενθουσιασμού και αυταπαρνήσεως. Οι αδύνατοι εις οπλοφορίαν εφωδίαζον άλλους, στερουμένους των μέσων. Υπάλληλοι δε εμπορικών γραφείων, παραιτούμενοι της υπηρεσίας του κερδώου Ερμού, οικογενειών διακρινομένων, χαίρειν εώντες πάσαν ηδυπάθειαν, και σπουδασταία σχολείων, ασπαζόμενοι τον Άρην αντί της*

¹⁶ Ε. Ξάνθου. Απομνημονεύματα..., σ. 257. Επειδή οι έφοροι αντιμετώπιζαν δυσκολίες στον εξοπλισμό των εθελοντών από την Οδησσό, που ήταν πολυάριθμοι, ο Κ. Πεντεδέκα, πληρεξούσιος του Α. Υψηλάντη στο Ιάσιο, ανέθεσε στον Ξάνθο να συγκεντρώσει όσα περισσότερα όπλα και πολεμοφόδια μπορούσε και χωρίς αργοπορία να τα στείλει στο Ιάσιο.

¹⁷ ΚΑΠΟ, Α. 268, Απογραφή 1, Φ. 2, Φύλλο 16.

¹⁸ Γ. Λαΐτου, Ανέκδοτες επιστολές..., σ. 127.

Αθηνάς, μόνον ήδη συμφέρον εφρόνουν το γενικόν της πατρίδος, και μόνον καθήκον επρέσβευον του υπέρ ελευθερίας αγώνα»¹⁹.

Η πανεθνική ανάταση διαδόθηκε και στις απομακρυσμένες περιοχές της Ρωσίας, όπου ζούσαν Έλληνες σε μικρές πόλεις και χωριά, οι κάτοικοι των οποίων, απασχολημένοι με τις φροντίδες της καθημερινότητας, έμεναν μακριά από τα κινήματα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ένα από τα απομακρυσμένα αυτά μέρη ήταν και το Άκκερμαν²⁰. Οι κάτοικοι του ήταν Έλληνες φυγάδες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίοι είχαν χωριστεί σε δυο αντίπαλα στρατόπεδα. Δεν είχαν ακούσει τίποτε για τη Φιλική Εταιρεία ούτε για το κίνημα του Υψηλάντη. Όταν ο ακούραστος και πανταχού παρών Φιλικός Σταμάτης Κουμπάρης το πληροφορήθηκε, αναχώρησε αμέσως για το Άκκερμαν. Συγκέντρωσε τους ντόπιους Έλληνες, συμφιλίωσε τις αντίπαλες ομάδες και τους έκανε συλλογικά μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Στη συνέχεια, ο Φιλικός από την Οδησό διόρισε με γραπτή επιστολή στο Άκκερμαν δυο εφόρους της Φιλικής Εταιρείας που εκπροσωπούσαν τα δυο αντίπαλα κόμματα. Αυτοί οι έφοροι συγκέντρωσαν στο ταμείο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα 2.500 γρόσια, εξόπλισαν τους νέους και τους έστειλαν στο στρατόπεδο του Υψηλάντη²¹.

Παράλληλα με τη στρατολογία των εθελοντών, οι Φιλικοί οργάνωσαν στις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας συλλογή πόρων στο ταμείο του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου. Οι Έλληνες της Μόσχας συγκέντρωσαν 55.000 ρούβλια και 1.000 φιορίνια και τα έστειλαν στη διάθεση της εφορείας της Οδησού, η οποία ανέλαβε το ρόλο του ελληνικού «εθνικού ταμείου» στη Ρωσία²². Στο Ταγκανρόγκ από το Μάρτιο έως το Νοέμβριο του 1821 στο ταμείο για την απελευθέρωση της Ελλάδας συγκεντρώθηκαν 162.000 ρούβλια, από τα οποία 100.000 πρόσφερε ο Ι. Βαρβάκης²³.

Στους Έλληνες εξεγερμένους παρείχαν υλική βοήθεια και άλλοι Έλληνες πατριώτες στη Ρωσία. Ο κόμης Γ. Βούλγαρης έβαλε ενέχυρο οικογενειακά κειμήλια για 40.000 ρούβλια, τα οποία, σύμφωνα με την

¹⁹ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική επανάσταση*, τ. 2, σ. 87-88.

²⁰ Σήμερα Μπέλγκοροντ-Ντνεστρόφσκι.

²¹ Σ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 70.

²² Ε. α., σ. 156.

²³ Ε. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήναι, 1964, σ. 278-281.

επιθυμία του, χρησιμοποιήθηκαν για την απελευθέρωση της Ελλάδας²⁴. Ο πλούσιος έμπορος της Οδησσού Δ. Ιγγλέσης έστειλε 20.000 γρόσια στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο οποίος στη συνέχεια του εξέφρασε τις θερμές ευχαριστίες του με επιστολή του [11 (23) Μαρτίου του 1821]²⁵. Και ορισμένες άλλες δωρεές των Ελλήνων της Ρωσίας στάλθηκαν επίσης στον ίδιο τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, που βρισκόταν τότε στη Μολδαβία. Οι Έλληνες έμποροι της Οδησσού, για τη μεταφορά των χρηματικών πόρων στον αρχηγό του επαναστατικού στρατού, χρησιμοποίησαν συναλλαγματικές, τις οποίες έστειλαν στη Μολδαβία δήθεν για εμπορικούς λόγους²⁶. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος αυτών των ποσών, σύμφωνα με εντολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη, χρησιμοποιήθηκε για τον εξοπλισμό και τον εφοδιασμό των εθελοντών που κατευθύνονταν στο στρατόπεδό του. Εκείνη την περίοδο, στην Οδησό, σύμφωνα με μαρτυρία αυτόπτη μάρτυρα, όλα τα παλιά και τα νέα όπλα που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, τα αγόρασαν οι Έλληνες²⁷. Με τα χρήματα που πρόσφερε ο Βαρβάκης αγόρασαν αρκετά μεγάλη ποσότητα όπλων από την Τούλα²⁸. Τα όπλα από την Οδησό τα μετέφεραν με πλοία στο Ισμαήλ, από όπου οι Φιλικοί της περιοχής τα διαπεραιώναν στη Μολδαβία.

Ο εφοδιασμός των επαναστατών με όπλα από τη Ρωσία πραγματοποιούνταν αρχικά χωρίς εμπόδια. Εκείνες τις ημέρες ο Άγγλος πρόξενος στην Οδησό ανέφερε ότι «ο εξοπλισμός και τα όπλα φορτώνονται φανερά στα πλοία χωρίς οποιοδήποτε κώλυμα εκ μέρους των αρχών»²⁹. Σύμφωνα με ομόφωνες μαρτυρίες ανθρώπων εκείνης της εποχής, το πρώτο διάστημα οι αρχές δεν έφερναν κανένα εμπόδιο στην αναχώρηση των εθελοντών που επιθυμούσαν να καταταγούν στο στρατό του Υψηλάντη³⁰. Το γεγονός ότι οι Φιλικοί από το Φεβρουάριο έως το Μάρτιο του 1821 δρούσαν φανερά και ανεμπόδιστα στις νότιες περιοχές της Ρωσίας, δημιουρ-

²⁴ ΡΚΣΙΑ, Α. ΒΟΥΑ, Φ. 873, φύλλο 34.

²⁵ ΚΑΠΟ, Α. 268, Απογραφή 1, Φ. 2, φύλλο 16.

²⁶ Επιστολή του Α. Φ. Λανξερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 24 Απριλίου (6 Μαΐου του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 31.

²⁷ Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες επιστολές...*, σ. 127.

²⁸ Σ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 156.

²⁹ N. Jorga, *Acte si fragmente...*, t. II, p. 572.

³⁰ Ι. Φιλήμονος, *Ελληνική Επανάσταση*, τ. 2, σ. 87. Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες επιστολές...*, σ. 44-45. Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Σοδύλου, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, σ. 34-35.

γούσε στους αυτόπτες μάρτυρες την εντύπωση πως είχαν την υποστήριξη της τσαρικής κυβέρνησης. Ο Αυστριακός μυστικός πράκτορας, που αναφέραμε ήδη παραπάνω, στις 25 Φεβρουαρίου (9 Μαρτίου) έγραφε από την Οδησό: «*Φαίνεται ότι η πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου (η απελευθέρωση της Ελλάδας – Γ.Α.) καθοδηγείται εδώ και πολλά χρόνια από τον Καποδίστρια. Κατά τα φαινόμενα η Ρωσία συμφωνεί με όλα αυτά και πολύ φοβάμαι ότι σύντομα θα συμμετάσχει και επίσημα σε αυτή την ιστορία*»³¹. Στην πραγματικότητα όμως, ο Καποδίστριας, πολλώ μάλλον δε ο Αλέξανδρος Α', όπως ήδη αναφέραμε, όχι απλώς δε «*συμφωνούσαν*», αλλά ήταν εντελώς αντίθετοι με τη δράση των Ελλήνων επαναστατών. Όσον αφορά την προετοιμασία της εξέγερσης από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στη Μολδαβία, η τσαρική κυβέρνηση δε γνώριζε τίποτε εκ των προτέρων, γιατί σε αντίθετη περίπτωση σίγουρα θα προσπαθούσε να ματαιώσει τα επαναστατικά σχέδια του ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας. Επίσης, εάν οι Έλληνες επαναστάτες δρούσαν ελεύθερα και φανερά ακόμη και ένα μήνα μετά την έναρξη της εξέγερσης του Υψηλάντη στην απολυταρχική αστυνομική Ρωσία, αυτό εξηγείται πρωτίτως από την πλάνη στην οποία είχαν υποπέσει οι διοικητές της Βεσσαραβίας και της Νέας Ρωσίας αναφορικά με την πολιτική του τσάρου στο ελληνικό ζήτημα. Σ' αυτή την πλάνη είχε πέσει πρωτίτως ο Α. Φ. Λανζερόν. Και γι' αυτό, όταν έφτασαν στην Οδησό τα νέα ότι επικεφαλής της εξέγερσης που ξέσπασε στη Μολδαβία ήταν ο υποστράτηγος του ρωσικού στρατού πρίγκιπας Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο διοικητής της Νοβορωσίας ένωσε μεγάλη αμηχανία.

Πολλοί Έλληνες, Τούρκοι υπήκοοι, οι οποίοι βρίσκονταν στην Οδησό, λίγες ημέρες πριν την έναρξη της εξέγερσης απευθύνθηκαν προς αυτόν με την παράκληση να τους δώσει ταξιδιωτικά έγγραφα για τη Μολδαβία «*λόγω εμπορικών αναγκών*». Ο Λανζερόν ικανοποίησε όλες αυτές τις αιτήσεις, καθώς, σύμφωνα με τα λόγια του, «*δεν μπορούσε να διακινδυνέψει στασιμότητα στις εμπορικές υποθέσεις*»³². Ωστόσο, το ρεύμα των αιτήσεων μεγάλωνε και εν τω μεταξύ έφτασαν στην Οδησό πληροφορίες για εξέγερση στη Μολδαβία. Ο Λανζερόν, βλέποντας ότι τα γεγονότα έπαιρναν τόσο σοβαρή τροπή, αποφάσισε να «*βεβαιωθεί*» ότι ο Υψηλάντης ενεργούσε με την επιδοκιμασία του τσάρου. Με αυτόν το σκοπό

³¹ Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες επιστολές...*, σ. 43.

³² Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 24 Απριλίου (6 Μαΐου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 30.

απευθύνθηκε στο συνάδελφό του Ι. Ινζόφ και στον ίδιο τον Α. Υψηλάντη. Ο διοικητής της Βεσσαραβίας απάντησε στο ερώτημα του Λανζερόν ότι και στο Κισνόβι κυκλοφορούσαν φήμες για εξέγερση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όμως «*εάν η κυβέρνηση έχει κάποια σχέση με αυτό, μου είναι τόσο λίγο γνωστό, όσο και στην Εκλαμπρότητά σας, καθώς δεν έχω περί αυτού κάποια εντολή*»³³. Από το Ιάσιο ο Λανζερόν έλαβε την παρακάτω επιστολή από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη:

«Κύριε κόμη!

*Είχα την τιμή να λάβω την παρούσα στιγμή την από 24ης επιστολή σας. Το έθνος μου με καλεί εδώ και πολύ καιρό. Δεν ήμουν σε θέση να αρνηθώ στη φωνή της Πατρίδος μου και παρακινούμενος από πολύ σοβαρές περιστάσεις, έκανα ένα βήμα, το οποίο προφανώς ήδη γνωρίζετε. Η Αυτού Μεγαλειότης ο αυτοκράτορας τα γνωρίζει όλα και η Εξοχότητά σας δεν διακινδυνεύει τίποτα, εκδίδοντας ταξιδιωτικά έγγραφα σε όλους όσους επιθυμούν να ενωθούν μαζί μου και να επιστρέψουν στην Πατρίδα τους. Η άρνηση εκ μέρους σας θα μπορούσε να προκαλέσει προβλήματα. Θα ήταν αναγκαίο, ώστε η Αυτού Μεγαλειότης ο αυτοκράτορας να μην εμπλακεί σε αυτά και βάσει αυτών ας ενεργήσει αντίστοιχα η εξοχότητά σας. Δεν πρέπει να γνωρίζει κανείς, ότι εσείς μου γράψατε και εγώ απάντησα στην εξοχότητά σας»*³⁴.

Ο Α. Φ. Λανζερόν, αφού έλαβε την επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που του έδινε το δικαίωμα να σκεφτεί «*ότι τα σχέδιά του είναι γνωστά ή τουλάχιστον ανεκτά*», σύμφωνα με ίδια επιβεβαίωση, συνέχιζε να εκδίδει ταξιδιωτικά έγγραφα για τη Μολδαβία στους Έλληνες, Τούρκους υπηκόους και σε άλλους ξένους³⁵.

Κατ' αυτό τον τρόπο, αυτή η «*ύπουλη*» επιστολή του ηγέτη της Φιλικής

³³Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Α. Φ. Λανζερόν, 25 Φεβρουαρίου (9 Μαρτίου) 1821, ΚΑΠΟ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 44-α, φύλλο 8.

³⁴Επιστολή του Α. Κ. Υψηλάντη προς τον Α. Φ. Λανζερόν, 26 Φεβρουαρίου (10 Μαρτίου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 34.

³⁵Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 24 Απριλίου (6 Μαΐου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 31. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Αυστριακού κατάσκοπου στην Οδησό, ο Α. Φ. Λανζερόν βοήθησε την εξέγερση του Υψηλάντη και με αμεσότερο τρόπο. Όχι μόνο οι Έλληνες με τουρκική υπηκοότητα, αλλά και οι Ρώσοι στρατιώτες και αξιωματικοί ελληνικής προέλευσης, οι οποίοι εκδήλωναν την επιθυμία να καταταγούν στον εξεγερμένο στρατό, αποστρατεύονταν πρόσκαιρα από την υπηρεσία (Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες επιστολές...*, σ. 44-45).

Εταιρείας, η οποία χρησιμοποίησε την πλάνη του Λανζερόν αναφορικά με την πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης στο ελληνικό ζήτημα, επέτρεψε στους Έλληνες επαναστάτες για κάποιο ακόμα χρονικό διάστημα να δρουν σε ρωσικό έδαφος εντελώς ανεμπόδιστα. Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι βοήθησε πολύ τους Έλληνες αγωνιστές για την ελευθερία και η συμπάθεια που έδειχναν τα ευρύτερα στρώματα της ρωσικής κοινωνίας στον αγώνα τους. Ορισμένοι από τους προσδευτικούς Ρώσους βρέθηκαν τότε στη δίνη των γεγονότων. Ο Μ. Φ. Ορλώφ, ο οποίος ήταν ενήμερος περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο για τις επαναστατικές προετοιμασίες της Φιλικής Εταιρείας, έγραφε στην Ε. Ν. Ραγιέφσκαγια αμέσως μετά την έναρξη της εξέγερσης στη Μολδαβία: *«Μην περιγελάτε τον Υψηλάντη. Εκείνος ο οποίος είναι έτοιμος να θυσιάσει την ζωή του για την πατρίδα αξίζει πάντοτε το σεβασμό, όποια και αν είναι η έκβαση του αγώνα του. Άλλωστε, δεν είναι μόνος του και ως προς τις προθέσεις και το εγχείρημά του δε μπορεί να το περιφρονήσει κανένας, ούτε ως προς το σκοπό, ούτε ως προς τα μέσα»*³⁶.

Αυτόπτης μάρτυρας της επανάστασης έτυχε να είναι και ο Α. Σ. Πούσκιν. Εκτοπισμένος στο Κισνόβι ο υπό δυσμένεια ποιητής βρισκόταν εκεί ακριβώς εκείνες τις ημέρες, όταν μέσω της πόλης μετακινούνταν εκατοντάδες εθελοντές, που κατευθύνονταν στο στρατόπεδο του Υψηλάντη, όταν σε όλα τα σπίτια κύριο θέμα συζήτησης ήταν τα γεγονότα στην Μολδαβία. Σ' αυτές τις φιλονικίες και συζητήσεις ο Πούσκιν εκδηλώνονταν αδιαλείπτως ως διαπρύσιος υπερασπιστής της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Είναι πολύ χαρακτηριστικές οι σημειώσεις του ποιητή στο ημερολόγιό του στις 2 (14) Απριλίου του 1821] *«Πέρασα το βράδυ στην Χ. Γκ., η οποία είναι μια υπέροχη Ελληνίδα. Μιλούσαμε για τον Α. Υψηλάντη. Μεταξύ των πέντε Ελλήνων μόνο εγώ μιλούσα ως Έλληνας. Όλοι έδειχναν να απελπίζονται για την έκβαση του αγώνα της Εταιρείας. Εγώ είμαι σίγουρος ότι η Ελλάδα θα θριαμβεύσει και τα 25.000.000 Τούρκοι θα αφήσουν την ανθούσα χώρα της Ελλάδας στους νόμιμους διάδοχους του Ομήρου και του Θεμιστοκλή»*³⁷. Ένας άλλος διακεκριμένος γιος της φιλελεύθερης Ρωσίας, ο Π. Ι. Πεστέλ, βρέθηκε επίσης αναμειγμένος στα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης. Επικεφαλής της Νότιας Εταιρείας

³⁶ Μ. Β. Ορλώφ, Η συνθηκολόγηση του Παρισιού. Πολιτικά έργα. Επιστολές, Μόσχα 1963. σελ. 232.

³⁷ Α. Σ. Πούσκιν, Άπαντα, τ. 12, Μόσχα, 1949, σελ. 302.

Δεκεμβριστών υπηρετούσε τότε στο επιτελείο της 2ης στρατιάς. Από το Φεβρουάριο έως το Μάιο του 1821 η διοίκηση του ανέθεσε να συλλέξει πληροφορίες για τα γεγονότα στη Μολδαβία και τη Βλαχία, επισκεπτόμενος μερικές φορές τη Βεσσαραβία. Ο Πεστέλ στις υπηρεσιακές αναφορές του έγραφε για την προετοιμασία και την πορεία της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς και για τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας. Ακόμη και σε αυτά τα επίσημα έγγραφα είναι αισθητή η συμπάθεια του Ρώσου επαναστάτη προς τον απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού. Τον Πεστέλ τον ενδιέφερε πολύ η δομή της ελληνικής μυστικής οργάνωσης, τις οργανωτικές αρχές της οποίας προσπαθούσε να λάβει υπόψη του κατά τη συγκρότηση μυστικών επαναστατικών οργανώσεων στη Ρωσία. Ο Π. Ι. Πεστέλ, ο Μ. Β. Ορλώφ και άλλοι δεκεμβριστές συνέδεαν τον αγώνα των Ελλήνων επαναστατών εναντίον του σουλτανικού δεσποτισμού με το δικό τους αγώνα εναντίον της τσαρικής απολυταρχίας³⁸.

Ωστόσο, το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη δεν προκάλεσε συμπάθεια απλώς στην προοδευτική κοινή γνώμη της Ρωσίας. Τη συμπάθειά τους προς τους Έλληνες εξέφραζαν και οι συντηρητικοί κύκλοι της ρωσικής κοινωνίας. Αυτοί έβλεπαν και επιθυμούσαν να δουν στην ελληνική εξέγερση απλώς *«του αγώνα ενός χριστιανικού λαού εναντίον του μουσουλμανικού ζυγού»*. Αυτά τα καθ' όλα νομοταγή και καλοπροαίρετα στοιχεία ήταν πεπεισμένα ότι η *«ορθόδοξη Ρωσία»* έπρεπε να υποστηρίξει *«τους ανατολικοευρωπαίους αδελφούς»* στον αγώνα τους. Η πεποίθησή τους για την αναγκαιότητα ανάμειξης της Ρωσίας προς όφελος των Ελλήνων στηριζόταν, κατ' αυτό τον τρόπο, στο επίσημο δόγμα και την πολυετή πρακτική της πολιτικής της ίδιας της τσαρικής κυβέρνησης στο ανατολικό ζήτημα, η οποία κατάφερε δια της πολιτικής της *«προστασίας της χριστιανικής πίστης»* να κατακτήσει σημαντικές πολιτικές θέσεις στην

³⁸ Πιο αναλυτικά για τις σχέσεις των Δεκεμβριστών προς την Ελληνική Επανάσταση βλέπε Β. Ι. Σεμέφσκι, Πολιτικές και κοινωνικές ιδέες των Δεκεμβριστών, Πετρούπολη, 1909, σελ. 250-256. Μπ. Ε. Σιρογιετσκόφσκι, Το Βαλκανικό ζήτημα και τα πολιτικά σχέδια των Δεκεμβριστών. Στο βιβλίο «Δοκίμια από την ιστορία του κινήματος των Δεκεμβριστών», Μόσχα, 1954, σελ. 186-275. Μ. Β. Νέτσκινα, Το κίνημα των Δεκεμβριστών, τ. 1, Μόσχα, 1955, σελ. 338-339, 344-346. Α. Β. Φαντέεφ, Ρωσία και ανατολική κρίση κατά τη δεκαετία του '20 του 19ου αι., Μόσχα 1958, σελ. 68-86. Σ. Σ. Λάντα, Περί ορισμένων ιδιαιτεροτήτων διαμόρφωσης της επαναστατικής ιδεολογίας στη Ρωσία, 1816-1821 «Ο Πούσκιν και η εποχή του», τεύχος 1, Λένινγκραντ, 1962, σελ. 164. Ι. Ιόβα, Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, Κισνόβι, 1963 και άλλα.

Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παρόμοιες απόψεις υποστήριζαν και πολλοί εκπρόσωποι τόσο των αξιωματικών όσο και των κορυφαίων κρατικών λειτουργών. Εδώ είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονταν οι αρχηγοί της διοίκησης και του στρατού στη νότια Ρωσία Ι. Ν. Ινζόφ και Α. Φ. Λανζερόν, ο διοικητής του επιτελείου της 2ης στρατιάς, και στη συνέχεια μεγάλος κρατικός παράγοντας, στρατηγός Π. Δ. Κισελιόφ³⁹, ο διοικητής του 7ου σώματος, στρατηγός Α. Β. Ρουντζέβιτς⁴⁰ και άλλοι. Εννοείται ότι ήταν δύσκολο να περιμένει κανείς από αυτούς τους ανθρώπους, πεπεισμένους μοναρχικούς και υποδειγματικά αφοσιωμένους στην υπηρεσία τους, οποιαδήποτε βήματα που θα έρχονταν σε αντιπαράθεση με τις κυβερνητικές κατευθύνσεις αναφορικά με το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ωστόσο, οι κατευθύνσεις αυτές έγιναν γνωστές στην Οδησό, στο Κισνόβι και στην Τούλτσινα⁴¹ περίπου ένα μήνα μετά την έναρξη του κινήματος. Γι' αυτό αυτός ο μήνας (τέλος Φεβρουαρίου – αρχές Μαρτίου του 1821) ήταν η πιο ευνοϊκή περίοδος για τη δράση των Ελλήνων επαναστατών στη Ρωσία του 1821. Εκείνο το διάστημα δεν έδειχνε τη συμπάθειά της προς την εξέγερση του Υψηλάντη μόνο η προοδευτική κοινή γνώμη της Ρωσίας, αλλά και οι στρατιωτικές και πολιτικές αρχές της νότιας Ρωσίας. Έτσι, οι Ρώσοι στρατιωτικοί διοικητές βοηθούσαν τους Φιλικούς στην απόκτηση στρατιωτικού εξοπλισμού.

Ο Ε. Ξάνθος γράφει στα *«Απομνημονεύματά»* του ότι τροφοδοτούσε τους Έλληνες επαναστάτες που βρίσκονταν στο Γαλάτσι και πίσω από τον Προύθο με τα όπλα που του προμήθευε ο υποστράτηγος Τουτσκόφ, διοικητής του φρουρίου του Ισμαήλ⁴². Ο ίδιος μάλιστα δήλωνε ότι κατάφερε να στείλει στις εξεγερμένες δυνάμεις στη Μολδαβία 19 κανόνια, 16 από τα οποία αγοράστηκαν με χρήματα που συγκέντρωσαν οι Φιλικοί της Μόσχας και στάλθηκαν από την Οδησό διά θαλάσσης⁴³. Είναι αδύνατον να φανταστεί κανείς ότι μπορούσαν να αγοράσουν αυτά τα

³⁹ Όσον αφορά τη στάση του Κισελιόφ προς την ελληνική εξέγερση βλέπε Ν. Μ. Ντρουζινίν, *Οι κρατικοί αγρότες και η μεταρρύθμιση του Π. Δ. Κισελιόφ*, Τ. 1, Μόσχα – Λένινγκραντ, 1946, σελ. 267. Α. Β. Φαντέφ, *Βλέπε παραπάνω* σελ. 81-85.

⁴⁰ Ι. Ιόβα, *Όπου παραπάνω*, σελ. 25.

⁴¹ Τοποθεσία στην Ουκρανία, όπου βρισκόταν το επιτελείο της 2ης στρατιάς.

⁴² Ο στρατηγός Τουτσκόφ ήταν πιθανόν συνδεδεμένος σε κάποιο βαθμό με τα επαναστατικά στοιχεία στο ρωσικό στρατό. Ήταν μέλος και της μασονικής στοάς «Οβίδιος» στο Κισνόβι, στην οποία συμμετείχαν πολλοί αξιωματικοί δεκεμβριστές, όπως επίσης και ο Πούσκιν.

⁴³ Ε. Ξάνθου, *Απομνημονεύματα...*, σ. 267.

κανόνια και να σταλούν στο εξωτερικό χωρίς τη βοήθεια ή τουλάχιστον την ανοχή των ρωσικών στρατιωτικών αρχών.

Όσο όμως το κίνημα στη Μολδαβία έπαιρνε όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις και γινόταν αισθητός ο επαναστατικός του προσανατολισμός, οι εκπρόσωποι της τσαρικής κυβέρνησης στο νότο της Ρωσίας άρχισαν να επιδεικνύουν επιφυλακτικότητα και δυσπιστία. Έτσι, ο Α. Φ. Λανζερόν, αφού διάβασε, κατά τα λεγόμενά του, *«την πολύ φιλελεύθερη και, μπορούμε να πούμε, εμπρηστική προκήρυξη του πρίγκιπα Υψηλάντη»*, πριν ακόμη λάβει οδηγίες της κυβέρνησης, σταμάτησε την έκδοση ταξιδιωτικών εγγράφων για τη Μολδαβία⁴⁴. Από τα τέλη μάλιστα Μαρτίου του 1821, η στάση των τοπικών αρχών στη δράση των Φιλικών άρχισε να καθορίζεται από τις εντολές που έπαιρναν από την κυβέρνηση.

Τα γεγονότα στη Μολδαβία βρήκαν τον Αλέξανδρο Α' στο Λάιμπαχ (Λιουμπάνα), όπου διεξαγόταν το συνέδριο της Ιεράς Συμμαχίας, το οποίο συγκλήθηκε για την κατάπνιξη της επανάστασης στη Νεάπολη. Τις πρώτες πληροφορίες γι' αυτά τα γεγονότα έλαβε ο τσάρος από τις επιστολές προς αυτόν του ίδιου του Αλέξανδρου Υψηλάντη από την 24η Φεβρουαρίου (8η Μαρτίου) του 1821⁴⁵.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δήλωνε στην επιστολή του ότι, σύμφωνα με τη θέληση του αείμνηστου πατέρα του και μετά από *«παράκληση του έθνους»*, αποφάσισε να τεθεί επικεφαλής της εξέγερσης εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την οποία προετοίμαζε επί σειρά ετών μια μυστική ελληνική εταιρεία. Ο Υψηλάντης καλούσε τον τσάρο να διώξει με τα άρματα στα χέρια τους Οθωμανούς από την Ευρώπη και να προσθέσει κατ' αυτό τον τρόπο στους πολυπληθείς τίτλους του και αυτόν του *«ελευθερωτή της Ελλάδας»*. Αυτή η γεμάτη πάθος έκκληση αντανακλούσε, κατά τα φαινόμενα, την ατμόσφαιρα ενθουσιασμού που επικρατούσε στο Ιάσιο τις πρώτες ημέρες της εξέγερσης. Ωστόσο, η έκκληση αυτή ερχόταν σε αντίθεση με την περιεχόμενη στην ίδια επιστολή δήλωση του Αλέξανδρου Υψηλάντη για τη μη συμμετοχή των συγγενών του στα σχέδιά του, μια δήλωση που υπαινισσόταν το ενδεχόμενο διώξεων εναντίον όσων συμμετείχαν στο ελληνικό επαναστατικό κίνημα.

⁴⁴ Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 24 Απριλίου (6 Μαΐου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 31.

⁴⁵ Το κείμενο της επιστολής υπάρχει στο Α. Prokesh-Osten, *Geschichte des Abfalls den Griechen vom Turkische Reiche*, Bd. 3, Wien, 1867, s. 61-62.

Ο Υψηλάντης αναμφισβήτητα κατανοούσε ότι ήταν πολύ δύσκολο να υπολογίζει ότι ο Αλέξανδρος Α' θα υποστήριζε την εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας, έχοντας διαμείνει επί σειρά ετών στην Πετρούπολη και συναναστρεφόμενος με τον Καποδίστρια, είχε ακριβέστερη αντίληψη για τον τρόπο με τον οποίο ο τσάρος αντιμετώπιζε την απελευθέρωση των Βαλκανικών λαών, απ' ό,τι οι τσαρικοί διοικητές της Νοβορωσίας και της Βεσσαραβίας. Ωστόσο, τι ήταν αυτό που παρακίνησε τότε τον Υψηλάντη να απευθυνθεί με παρόμοια επιστολή στον Αλέξανδρο Α'; Πρωτίστως οι υψηλές αξίες του στρατιωτικού καθήκοντος και της προσωπικής τιμής. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έγινε δεκτός από τον τσάρο στη ρωσική υπηρεσία και σε διάστημα εννέα ετών ανέβηκε τις βαθμίδες της υπηρεσιακής κλίμακας από το αξίωμα του ανθυπίαρχου έως αυτό του στρατηγού. Όντας πλέον στρατηγός του ρωσικού στρατού, χωρίς ενημέρωση της διοίκησης, τέθηκε επικεφαλής της μυστικής επαναστατικής οργάνωσης και ανέλαβε δημόσια το ρόλο του ηγέτη της στη Μολδαβία. Από την άποψη της αυστηρά εννοούμενης ηθικής της κάστας των ευπατριδών και του κώδικα τιμής των αξιωματικών, όλα τα παραπάνω προέβαλλαν ως *«παραβίαση του όρκου»* και *«μαύρη αγνωμοσύνη»* ενώπιον του τσάρου. Γι' αυτό, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης θεώρησε καθήκον του να καταδείξει εκείνα τα σοβαρά κίνητρα τα οποία τον υποχρέωσαν να παραβιάσει τη στρατιωτική πειθαρχία, αφηφώντας την υψηλή του θέση στο ρωσικό στρατό. Εκτός αυτού, ενδεχομένως ευελπιστούσε ότι, λαμβάνοντας γνώση για τα κίνητρα των πράξεών του, ο τσάρος δε θα παρεμπόδιζε τους Έλληνες της Ρωσίας να παράσχουν βοήθεια στους συμπατριώτες τους.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, μεταξύ άλλων, παρακαλούσε στην επιστολή του να επιτραπεί στους Έλληνες αξιωματικούς να εγκαταλείψουν την υπηρεσία τους στο ρωσικό στρατό, ώστε να μπορέσουν να συμμετάσχουν στον απελευθερωτικό πόλεμο.

Στις 14 (26 Μαρτίου) ο Αλέξανδρος Α' του έστειλε απαντητική επιστολή από το Λάιμπαχ, την οποία συνέγραψε μετά από δική του εντολή ο Καποδίστριας. Η επιστολή είχε συνταχθεί σε αυστηρό τόνο. Κατηγορούσε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ότι παρασύρθηκε από το επαναστατικό πνεύμα, ότι εξαπάτησε τους συμπατριώτες του, υποσχόμενος βοήθεια από τη Ρωσία. Στην επιστολή αναφερόταν ότι δε θα δινόταν κανενός είδους βοήθεια στον Υψηλάντη, ούτε άμεση ούτε έμμεση *«καθώς θα ήταν*

απρέπεια να υπονομευθούν τα θεμέλια της Τουρκικής Αυτοκρατορίας με την αισχρή και εγκληματική πράξη της μουσικής εταιρείας». Τα αδέρφια του Υψηλάντη απολύθηκαν από το ρωσικό στρατό, ενώ απαγορεύτηκε η επιστροφή του ιδίου στη Ρωσία⁴⁶.

Οι ιστορικοί που αναλύουν αυτό το έγγραφο δίνουν μεγάλη σημασία στην ημερομηνία και τον τόπο γραφής του και υπογραμμίζουν ιδιαίτερα την επίδραση που άσκησε στον τσάρο ο Μέτερνικ⁴⁷.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι στο συνέδριο της Ιεράς Συμμαχίας που συγκροτήθηκε ειδικά για τον αγώνα εναντίον του επαναστατικού κινήματος, ήταν πιο εύκολο στον Αυστριακό καγκελάριο από οπουδήποτε αλλού να αμαυρώσει στα μάτια του τσάρου τους αγωνιστές για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ακόμα και πριν από το Λάιμπαχ ο Αλέξανδρος Α' εξέφρασε την αρνητική του στάση προς το απελευθερωτικό κίνημα των βαλκανικών λαών, η οποία καθοριζόταν τόσο από το μίσος προς την επανάσταση όσο και από την πολιτική του στο ανατολικό ζήτημα κατά τα έτη 1816-1821. Το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη δεν ερχόταν απλώς σε αντιπαράθεση με τη γραμμή της τσαρικής κυβέρνησης για καλύτερευση των ρωσοτουρκικών σχέσεων, αλλά απειλούσε να τον εκθέσει σοβαρά απέναντι στην Πύλη. Δεν είναι τυχαίο ότι στην απάντηση του τσάρου προς τον ηγέτη των Ελλήνων επαναστατών υπογραμμιζόταν πως η ρωσική κυβέρνηση δεν μπορούσε να υποστηρίξει το κίνημα του Α. Υψηλάντη που κατευθυνόταν εναντίον μιας δύναμης, με την οποία η «Ρωσία, όπως περί αυτού δήλωνε και δηλώνει, έχει τη σταθερή πρόθεση να διατηρήσει μόνιμες σχέσεις ειρήνης και φιλίας»⁴⁸. Η δε επαναστατική δράση του Υψηλάντη, σύμφωνα με τις απόψεις του Αλέξανδρου Α', απειλούσε να ακυρώσει τα πάντα, ό,τι επιτεύχθηκε από τη ρωσική διπλωματία στον τομέα της ομαλοποίησης των σχέσεων με την Πύλη. Γι' αυτό εξαπέλυσε την εξής κατηγορία προς τον Υψηλάντη: «Ποια στιγμή επιλέξατε να επιτεθείτε στην Πύλη; Μήπως αυτή τη στιγμή, κατά την οποία οι συνομιλίες είναι όλο και περισσότερο εποικοδομητικές, ενισχύουν αυτή την ειρήνη μέσω νέων εγγυήσεων;»⁴⁹.

⁴⁶ A. Prokesch-Osten, Geschichte..., Bd. 3, s. 65-67.

⁴⁷ Βλέπε για παράδειγμα, Α. Β. Φαντέφ, Όπου παραπάνω, σελ. 46-48.

⁴⁸ A. Prokesch-Osten, Geschichte ..., Bd. 3, S. 66.

⁴⁹ Ibidem.

Η καταδίκη από τον Αλέξανδρο Α' της εξέγερσης του Υψηλάντη δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας εξωτερικής επίδρασης ή κάποιων συναισθημάτων, αλλά νομοτελές επακόλουθο της όλης πολιτικής της τσαρικής κυβέρνησης. Οφείλουμε να στρέψουμε την προσοχή μας σε ένα ακόμη σημαντικό γεγονός, το οποίο αγνοούν οι ερευνητές: την καταδίκη του κινήματος των Ελλήνων επαναστατών από τους υπεύθυνους παράγοντες της ρωσικής κυβέρνησης πριν και ανεξάρτητα από τις τσαρικές οδηγίες που έφτασαν από το Λάιμπαχ. Ο υπουργός Εσωτερικών Β. Π. Κοτσούμπεη, αφού έλαβε από το Λανξερόν αναφορά για τα γεγονότα στη Μολδαβία, στις 15 (27) Μαρτίου του 1821, έγραψε στο στρατιωτικό διοικητή της Νοβορωσίας: *«Να σταματήσετε την έκδοση ταξιδιωτικών εγγράφων για εκείνους τους Έλληνες, οι οποίοι μένουν στην Οδησό και μπορεί να απευθυνθούν προς εσάς με σκοπό να περάσουν τα σύνορα. Η Εξοχήτητά σας»* συνέχιζε ο υπουργός *«πρέπει να διακατέχεται από την ίδια πεποίθηση με τη δική μου, ότι δηλαδή ο αυτοκράτορας θα νιώσει το αίσθημα βαθιάς πίκρας για τη συμμετοχή οποιουδήποτε από τους υπηκόους του στην ανταρσία, την οποία για όποιους λόγους και αν συνέβη, η Αυτού Μεγαλειότητά του δεν θα επιδοκιμάσει επ' ουδενί λόγω»*⁵⁰.

Μετά το Λανξερόν και οι τοπικές αρχές του Ταγκανρόγκ απευθύνθηκαν στον υπουργό Εσωτερικών για οδηγίες σχετικά με την έκδοση ταξιδιωτικών εγγράφων προς τους τοπικούς Έλληνες που επιθυμούσαν να κατευθυνθούν προς το στρατό του Υψηλάντη. Στις 23 Μαρτίου (4 Απριλίου) ο Κοτσούμπεη απάντησε με τις παρακάτω οδηγίες: *«Είχα την τιμή να παραλάβω την από 8ης τρέχοντος μηνός συστημένη επιστολή της Εξοχήτητός σας, με την οποία ζητείται άδεια και οδηγίες για τις εντολές που θα πρέπει να δώσετε, στην περίπτωση κατά την οποία Έλληνες θα δηλώσουν την επιθυμία τους να αποδημήσουν εις αλλοδαπήν βάσει της εκκλήσεως του πρίγκιπος Υψηλάντου και της επιστρατεύσεως Ελλήνων εναντίον της Οθωμανικής Πύλης.*

«Καίτοι δεν διαθέτω επί του παρόντος σχετικές άνωθεν οδηγίες επ' αυτής, η ως άνω περίπτωση εμπεριέχει ενέργειες τόσο αντιπθέμενες προς τους γνωστούς κανόνες, οι οποίοι έχουν τεθεί από την Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα σε υποθέσεις πολιτικές και τόσο αναντίστοιχες προς τις σχέσεις μας με την Οθωμανική Πύλη, ώστε ούτε κατά το ελάχιστο δεν

⁵⁰ ΡΚΑΠΕ, Α. 1261, Φ. 2584, Φύλλο 1.

*δυσκολεύομαι να θέσω ενώπιον της Εξοχότητός σας την υποχρέωση να μην χορηγείτε ταξιδιωτικά έγγραφα στους Έλληνες ρωσικής υπηκοότητας, οι οποίοι έχοντας κορεστεί με προκηρύξεις και άλλα χαρτιά που τους προ-
ωθει ο ίδιος, είναι επιρρεπείς να συνενωθούν μετά των νυν εξοπλισμένων ομοδόξων τους»⁵¹.*

Ο Ρώσος απεσταλμένος στην Τουρκία Γ. Α. Στρόγκανοφ, πριν ακόμη λάβει υποδείξεις από το Λάιμπαχ, στην από 6ης (18ης) Μαρτίου του 1821 επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, καταδίκασε τις ενέργειές του ως υπαγορευμένες από «κατασιρεπτικές» αρχές⁵².

Η ίδια δε αξιολόγηση, αλλά σε πιο ανεπτυγμένη μορφή, υπήρχε και στην απάντηση του Ρώσου μονάρχη προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Ο ηγέτης της ελληνικής εξέγερσης κατηγορούνταν, ότι «*παρασύρθηκε από το επαναστατικό πνεύμα που εξαπλώθηκε στην Ευρώπη*». Αυτή η κατηγορία εμφανίστηκε, βέβαια, σ' αυτή τη δηλητηριασμένη ατμόσφαιρα του φόβου και του μίσους προς την επανάσταση, η οποία επικρατούσε μεταξύ των ηγετών της ευρωπαϊκής αντίδρασης που συγκεντρώθηκαν στο Λάιμπαχ. «*Αναπύσσουντας*» αυτή την ιδέα, ο Κ. Β. Νέσελροντ στην από 2ας (14ης) Απριλίου του 1821 επίσημη επιστολή του προς τον Α. Φ. Λανξερόν ισχυριζόταν ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και οι οπαδοί του ήταν άμεσα συνδεδεμένοι με τις επαναστατικές οργανώσεις της νότιας Ευρώπης. Ο Νέσελροντ έγραψε επίσης ότι η εξέγερση του Υψηλάντη προετοιμάστηκε από την ονομαζόμενη Φιλική Εταιρεία, στην οποία δε συμμετείχαν απλώς Έλληνες των γειτονικών επαρχιών, «*αλλά και εθνικοί πράκτορες (les agents nationaux), όπως και Ρώσοι έμποροι*». Και παρακάτω στην επίσημη επιστολή αναφερόταν: «*Ο αυτοκράτορας δεν αμφιβάλλει ότι δεν τύχαινε προσεκτικής επιτήρησης η συμπεριφορά τους εκ*

⁵¹ «Ο κατάλογος με τις οδηγίες του κυρίου διευθύνοντα το υπουργείο Εσωτερικών προς τον κατέχοντα το αξίωμα του πολιτάρχη του Ταγκανρόγκ από την 23η Μαρτίου του 1821», ΚΑΠΟ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 44-α, Φύλλο 132. Παρόμοιες οδηγίες έστειλε ο Κοτσούμπεη και στον κυβερνήτη της Θεοδοσίας. Βλέπε «Συλλογή ιστορικών υλικών από το αρχείο της ίδιας της Γραμματείας της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητας», τεύχος 11, Πετρούπολη, 1902, σελ. 375. Περί της αρνητικής στάσης των ρωσικών κυβερνητικών κύκλων προς τις ενέργειες των Ελλήνων επαναστατών δήλωνε από την Πετρούπολη στις 16 (28) Μαρτίου του 1821, δηλαδή πριν ακόμη μαθευτεί η καταδίκη της εξέγερσης από τον τσάρο, ο Βρετανός απεσταλμένος Τ. Μπέγκοι (Biblioteca Academii Republicii Socialiste Romania, sectia manuscriselor, f. Documente engleze, v. II, p. 33.

⁵² A. Prokesch-Osten, Geschichte..., Bd. 3, s. 70.

μέρους της Εξοχότητός σας, από την άποψη της διασφάλισης του συμφέροντος της δημόσιας τάξης». Στο Λανζερόν ανατέθηκε να ασχοληθεί με αυτό χωρίς αργοπορία, ωστόσο, μη δημιουργώντας κλίμα ανησυχίας και μην προβαίνοντας σε διώξεις⁵³.

Την ίδια ημέρα, όταν από το Λάιμπαχ στάλθηκε η απαντητική επιστολή του Αλέξανδρου Α' στον Υψηλάντη, οι τοιαυτές οδηγίες στάλθηκαν στον αρχηγό της 2ης στρατιάς Π. Χ. Βιγκενστέιν. Του δίνονταν οδηγίες να ενισχύσει την παρακολούθηση στην περιοχή των διαδραματιζόμενων γεγονότων (δηλαδή στη Μολδαβία και τη Βλαχία). Έγραφε ο Νέσελροντ στο Βιγκενστέιν: «Ο αυτοκράτορας επιθυμεί τα στρατεύματα και οι αρχηγοί της εξέγερσης να μη βρουν καμία πρόσβαση στην Εξοχότητάς σας και να μη λάβουν καμία βοήθεια»⁵⁴. Αφού πήρε εντολές από τον τσάρο, ο επικεφαλής της στρατιάς διέταξε τα στρατεύματά του «να μην δώσουν απλώς στους εξεγερμένους βοήθεια, αλλά ακόμη και να αρνηθούν να τους προσφέρουν καταφύγιο»⁵⁵. Οι διοικητές των νότιων περιοχών έλαβαν επίσης μέτρα. Σύμφωνα με εντολή του Ι. Ν. Ινζόφ, απαγορεύτηκε εντελώς η διέλευση από τη Βεσσαραβία στη Μολδαβία των Ελλήνων, τόσο των Ρώσων όσο και των ξένων υπηκόων. Ταυτόχρονα, ο διοικητής της Βεσσαραβίας έλαβε μέτρα ώστε να επιστρέψουν στον τόπο τους οι Έλληνες που είχαν αφιχθεί στη Βεσσαραβία από την περιοχή του Νοβοροσίσκ και είχαν την πρόθεση να καταταγούν στο στρατό του Υψηλάντη⁵⁶. Με τη σειρά του ο Α. Φ. Λανζερόν για να κατορθώσει να σταματήσει το περαιτέρω ρεύμα των Ελλήνων στη Βεσσαραβία, στις 9 (21) Απριλίου του 1821 διέταξε τα μεθοριακά φυλάκια και τις υγειονομικές ζώνες στο Δνείστρο να μην επιτρέψουν τη διάβαση στους Έλληνες, «οποιαδήποτε πιστοποιητικά και αν έχουν»⁵⁷.

Οι διοικητές των στρατιωτικών αποσπασμάτων των κοζάκων, οι οποίοι φύλασσαν τα σύνορα στο Δούναβη και στον Προύθο, έλαβαν αυστηρές διαταγές να εμποδίσουν τη μυστική διάβαση μέσω των συνόρων. Από

⁵³ ΑΕΠΡΑ, Γραμματεία, 1821, Φ. 5940, φύλλα 23-24.

⁵⁴ Επιστολή του Κ. Β. Νέσελροντ προς τον Π. Χ. Βιγκενστέιν, 14 (26) Μαρτίου του 1821, ΡΚΣΙΑ, Α., του στρατού της Μολδαβίας, Απογραφή 182-α, Φ. 19, φύλλο 9.

⁵⁵ Επιστολή του Π. Χ. Βιγκενστέιν προς τον Α. Φ. Λανζερόν, 26 Μαρτίου (7 Απριλίου) του 1821, ΚΑΠΟ, Α. 2, Απογραφή 1, Ενιαίο Αρχείο 44-α, φύλλο 63.

⁵⁶ Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Α. Φ. Λανζερόν, 9 (21) Απριλίου του 1821, ΚΑΠΟ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 44-α, Φύλλο 81.

⁵⁷ Στο ίδιο, Φύλλο 68.

εδώ και στο εξής η διάβαση των συνόρων, θυμόταν αργότερα ο Φιλικός Α. Ξοδύλος από το Ρένι, *«έγινε δύσκολη, κόσκιζε ακριβά και το χειρότερο όλων, ήταν επικίνδυνη»*⁵⁸. Υπήρξαν περιστατικά σύλληψης Ελλήνων που προσπαθούσαν να περάσουν κρυφά τα σύνορα και να φτάσουν στη Μολδαβία. Έτσι, τη νύκτα στις 31 Μαρτίου (12 Απριλίου) προς 1 (13) Απριλίου απόσπασμα των κοζάκων *«συνέλαβε σε μια περιοχή κοντά στο Σκουλένι 14 Έλληνες οπλισμένους ιππείς, οι οποίοι ερωτώμενοι, απάντησαν ότι, αν και ζήτησαν από την αρμόδια διοίκηση να τους εκδώσει ταξιδιωτικά έγγραφα για ελεύθερη διέλευση και εφόσον δεν τα έλαβαν, σκόπευαν να περάσουν μουσικά τον Προύθο και να κατευθυνθούν προς την πατρίδα τους»*⁵⁹. Μεταξύ των συλληφθέντων ήταν κάτοικοι του Κιονοβίου, του Ισμαήλ, του Ρένι και της Οδησσού. Όλοι αυτοί μεταφέρθηκαν στην πρωτεύουσα της Βεσσαραβίας, όπου ο Ι. Ν. Ινζόφ διέταξε *«να επιστρέψουν στον τόπο κατοικίας τους με την υποχρέωση του ενυπόγραφου ελέγχου από τις αρχές της εκεί παρουσίας τους»*⁶⁰.

Ξεκινώντας από τον Απρίλιο του 1821, άρχισε να γίνεται όλο και δυσκολότερο να προμηθεύονται και να διαπορθμεύουν στους εξεγερμένους στη Μολδαβία όπλα και πολεμοφόδια. Οι δυσκολίες αυτές έγιναν αισθητές, μεταξύ άλλων, κατά την προσπάθεια εξοπλισμού του ελληνικού στολίσκου στον Προύθο, σχηματισμένου από τουρκικά πλοία που άρπαζαν οι εξεγερμένοι. Οι Φιλικοί του Ισμαήλ αποφάσισαν με τη βοήθεια των πλοίων του ελληνικού στολίσκου να οργανώσουν επιχειρήσεις εναντίον των τουρκικών φρουριών στο Δούναβη, το Ισάκτσι και το Τούλτσι. Ήρθαν σε επαφή με τους *Ζαπαρόγους*, που υπηρετούσαν τους Τούρκους και οι οποίοι υποσχέθηκαν στους Έλληνες να τους βοηθήσουν στην κυρίευση αυτών των φρουριών. Ωστόσο, ο ελληνικός στολίσκος χρειαζόταν για τις επιχειρήσεις του εναντίον των τουρκικών φρουριών όπλα και πολεμοφόδια. Κατά τα μέσα Μαρτίου του 1821 οι έφοροι του Ισμαήλ απευθύνθηκαν στους συναδέλφους τους στην Οδησό με την παράκληση να στείλουν κανόνια, βλήματα, όπλα, σπαθιά και άλλο στρατιωτικό εξοπλι-

⁵⁸ Α. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 51.

⁵⁹ Αναφορά του επαρχιακού αστυνομικού διοικητή του Ιασίου προς τον κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζη, 5 (17) Απριλίου του 1821, ΚΚΑΔΜ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 768, φύλλο 75.

⁶⁰ Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Κ. Α. Κατακάζη, 20 Απριλίου (2 Μαΐου) του 1821. Στο ίδιο, φύλλο 88.

σμό⁶¹. Ωστόσο, ο αυστηρός έλεγχος που επέβαλε ο Λανζερόν, σύμφωνα με τις υποδείξεις του τσάρου, στις ενέργειες των Φιλικών της Οδησσού τούς εμπόδισε να στείλουν στη Μολδαβία τον απαιτούμενο εξοπλισμό. Στις 9 (21) Απριλίου του 1821 ο Σ. Κουμπάρης έγραφε στο Φιλικό από το Ισμαήλ Μ. Φωκιανό πως έγινε αδύνατη η περαιτέρω προμήθεια όπλων από την Οδησσό για τους εξεγερμένους διά θαλάσσης και οι Φιλικοί της Οδησσού ήλπιζαν *«ότι η εδώ αδελφότης να έκαμε κάθε τρόπο να εξοικονομηθώσιν, έως να συγχωρήση η περίστασις να σταλθούν και από εκεί ή από άλλο μέρος»*⁶².

Η τσαρική καταδίκη της εξέγερσης του Υψηλάντη και τα περιοριστικά μέτρα που έλαβαν οι ρωσικές αρχές εναντίον της Φιλικής Εταιρείας δε δυσκόλεψαν απλώς τη δραστηριότητά της, αλλά αποτέλεσαν γι' αυτήν και ένα ηθικό χτύπημα. Η πεποίθηση ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δρούσε εν γνώσει και με την επιδοκιμασία της ρωσικής κυβέρνησης ήταν διαδομένη ευρύτατα μεταξύ των Φιλικών και όλων όσοι συμπορεύονταν με αυτούς. Ακόμα και οι γνωρίζοντες την αλήθεια ηγέτες της μυστικής εταιρείας ήταν βέβαιοι ότι η τσαρική κυβέρνηση δε θα εμπόδιζε τη δράση της στο έδαφος της Ρωσίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Δημήτριος Υψηλάντης, αδελφός του ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας, στις αρχές Μαρτίου του 1821 στο Κιονόβι εξέφρασε στο διακεκριμένο Φιλικό Λ. Βαλσαμάκη τη βαθιά πεποίθησή του ότι οι «Ρώσοι, εάν δε βοηθήσουν, τουλάχιστον δεν θα εμποδίσουν»⁶³. Την άποψη αυτή του Δ. Υψηλάντη συμμερίζονταν και οι έφοροι της Φιλικής Εταιρείας της Οδησσού. Σύμφωνα με τα λόγια του Α. Φ. Λανζερόν, *«ήταν πεπεισμένοι ότι τα σχέδια των συμπατριωτών τους, εάν δεν επιδοκιμάζονται ανοιχτά, τουλάχιστον γίνονται ανεκτά σιωπηλά από την κυβέρνησή μας»*. Γι' αυτό, δήλωνε ο Λανζερόν στο Νέσελροντ, *«έχουν συγκλονιστεί από τις εντολές, τις οποίες έλαβα από την Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα και τις οποίες μου μετέφερε η Εξοχότητά σας. Η πλάνη τους ήταν πολύ μεγάλη και μακροχρόνια και δεν μπορεί να διαλυθεί και τώρα η λύπη τους είναι πολύ βαθιά»*⁶⁴.

⁶¹ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 193-194, 196-198.

⁶² Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 267.

⁶³ Επιστολή του Λ. Βαλσαμάκη προς το Δ. Ιγγλέση, 5 (17) Μαρτίου του 1821, ΚΑΠΟ, Α. 268, Απογραφή 1, Φ. 2, φύλλο 13.

⁶⁴ Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 24 Απριλίου (6 Μαΐου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλα 30-31.

Ωστόσο, οι Φιλικοί της Οδησσού δεν μπορούσαν για πολύ να κλαίνε τη μοίρα τους. Η κατάσταση στη Μολδαβία και τη Βλαχία γινόταν όλο και πιο δύσκολη. Οι εξεγερμένοι του Υψηλάντη διεξήγαγαν έναν τιτάνιο αγώνα, καθώς τα τουρκικά στρατεύματα εισέβαλαν στις Ηγεμονίες. Και οι Έλληνες της Οδησσού χρησιμοποίησαν εκ νέου όλες τους τις δυνάμεις, ώστε να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους που μάχονταν για την ελευθερία. Ο Λανξερόν ήδη από την επόμενη αναφορά του προς το Νέσελροντ ήταν αναγκασμένος να αναγνωρίσει ότι, παρά τα μέτρα που έλαβε, οι Φιλικοί της Οδησσού δε σταμάτησαν απλώς, αλλά εντατικοποίησαν τη δράση τους. Κατά τα λεγόμενά του *«ούτε η βεβαιότητα για πλήρη αποδοκιμασία των επιχειρήσεων του Υψηλάντη που εκφράστηκε τόσο κατηγορηματικά, ούτε τα κωλύματα, τα οποία δημιουργώ ασταμάτητα στις μηχανορραφίες τους, ούτε τα θλιβερά νέα που παίρνουν από τη Μολδαβία και τη Βλαχία, δεν μπορούν να σταματήσουν την απελπιστικά επιδέξια δράση τους, η οποία διαρκώς ανανεώνεται σε όλες τις μορφές και διεξάγεται με όλα τα μέσα»*. Στη συνέχεια ο διοικητής της Νοβορωσίας δήλωνε ότι από την αλληλογραφία που έπιασαν μεταξύ του Μ. Αμβροσίου, έφορου της Οδησσού, και του Μ. Στρατή, έφορου του Κισνοβίου, κατάφεραν να διασαφηνίσουν ότι σημαντικά χρηματικά ποσά στάλθηκαν από την Οδησσό μέσω του Κισνοβίου στον Αλέξανδρο Υψηλάντη⁶⁵. Παρά την άγρυπνη παρακολούθηση που έστησε ο Λανξερόν εναντίον των Φιλικών της Οδησσού, πολλές από τις πράξεις τους παρέμειναν άγνωστες. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και η πολιτική αποστολή στη δυτική Ευρώπη του Π. Ηπίτη.

Ο Π. Ηπίτης, αφού έφυγε από την Πετρούπολη μαζί με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, μετά την αναχώρηση του ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας από την Οδησσό, παρέμεινε στην πόλη. Έγινε γιατρός της κοινότητας και έχαιρε μεγάλου σεβασμού των κατοίκων, γιατί θεράπευε αφιλοκερδώς τους φτωχούς ασθενείς⁶⁶. Ο Ηπίτης συνέχιζε ενεργά να συμμετέχει και στη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας, συμβάλλοντας στην προετοιμασία της εξέγερσης του Υψηλάντη. Πρόσφερε ένα σημαντικό ποσό για την αγορά πλοίων και εξοπλισμό για τους εθελοντές⁶⁷.

⁶⁵ Επιστολή του Α. Φ. Λανξερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 14 (26) Μαΐου του 1821, Στο ίδιο, φύλλα 329-330.

⁶⁶ Ερμής ο Λόγιος, 1821, Ν 4, σ. 131.

⁶⁷ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 2, σ. 297.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, μετά την έναρξη της εξέγερσης στη Μολδαβία, αποφάσισε να στείλει τον Ηπίτη στη δυτική Ευρώπη για να επιτύχει την ηθική και υλική υποστήριξη της κοινής γνώμης στην ελληνική υπόθεση. Σε αντίστοιχο πνεύμα είχαν καταρτιστεί και οι οδηγίες προς τον Ηπίτη και οι εκκλήσεις προς τους φιλέλληνες και τους Έλληνες της δυτικής Ευρώπης⁶⁸. Οι Έλληνες της «*φωτισμένης Ευρώπης*» καλούνταν να βοηθήσουν στην απελευθέρωση της Ελλάδας «*σύμφωνα με το παράδειγμα των συμπατριωτών τους στη Ρωσία, τη Μολδαβία και τη Βλαχία*».

Ο Ηπίτης αναχώρησε από την Οδησό στις αρχές Απριλίου του 1821. Περνώντας μέσω του Μπροντ, του Αβοφ και της Πέστης, επισκέφτηκε τη Βιέννη, και στη συνέχεια πέρασε από πολλές πόλεις της Γερμανίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας. Η αποστολή του Ηπίτη ήταν επιτυχής. Στη Γερμανία έδωσε ώθηση στο κίνημα των φιλελλήνων, τη συλλογή χρηματικών πόρων και την αποστολή εθελοντών στην Ελλάδα. Στη Γαλλία ο απεσταλμένος του Υψηλάντη έγινε δεκτός από τον πρωθυπουργό δούκα Ρισελιέ⁶⁹. Αφού επέστρεψε στην Οδησό, δε σταμάτησε την πατριωτική του δράση. Παρείχε πολύ μεγάλη χρηματική βοήθεια στους πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη και έστειλε στρατιωτικό εξοπλισμό στην Ελλάδα⁷⁰.

Παρά την καταδίκη της εξέγερσης του Υψηλάντη από τον τσάρο, δε σταμάτησαν τη δραστηριότητά τους και οι Φιλικοί της Βεσσαραβίας. Καθώς ο Λανξερόν εμποδίζε την αποστολή από την Οδησό χρημάτων και υλικών, αναγκάζονταν πλέον σε σημαντικό βαθμό να υπολογίζουν στις δικές τους δυνάμεις. Παρ' όλ' αυτά, οι εξεγερμένοι στη Μολδαβία συνέχιζαν να παίρνουν ενισχύσεις και στρατιωτικό εξοπλισμό από τη Βεσσαραβία. Το σημαντικότερο τμήμα των ανθρώπων και των φορτίων έφτανε από το Ισμαήλ μέσω του Δούναβη και κρυφά διαπορθμευόταν στα περίχωρα του Ρένι, εκεί όπου ενώνονταν ο Προύθος με το Δούναβη. Με τη μεταφορά των ανθρώπων και του εξοπλισμού από τα σύνορα ασχολούνταν άμεσα οι Φιλικοί του Ρένι. Για μια από αυτές τις επιχειρήσεις έγραφε ο έφορος του Ρένι Α. Σόδουλος στον Ε. Ξάνθο, στις 18 (30) Απρι-

⁶⁸ Το κείμενο αυτών των εκκλήσεων το υπέγραψε εξ ονόματος του Αλέξανδρου ο Δημήτριος Υψηλάντης στην Οδησό από 1ης (13ης) Απριλίου του 1821 και δημοσιεύτηκε από το Φιλήμωνα (Ι. Φιλήμων, Ελληνική Επανάσταση, τ. 2, σ. 295-297).

⁶⁹ Ε. α. τ. 2, σ. 94-95.

⁷⁰ Ε. α. τ. 2, σ. 297.

λίου του 1821: «Αι βάρκαι με εφόδια και ανθρώπους ακόμη δεν ήλθον από το Ισμαήλ, ίσως αύριον το πρωί φθάσωσι. Σήμερον επ' αυτού έφθασαν δώδεκα άνθρωποι και ξεκινούν μετά τέσσαρας ώρας δια τον δρόμον τους». Εδώ έκανε λόγο για την αναχώρηση του Α. Σφαέλλου (ο οποίος έπρεπε να αναλάβει τη διοίκηση του ελληνικού στολίσκου) για το Γαλάτσι⁷¹.

Ο Δημήτριος Υψηλάντης έφτασε στο Κισνόβι τρεις ημέρες μετά την αναχώρηση των αδελφών του για το Ιάσιο. Για διάστημα μερικών εβδομάδων μετά από εντολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη, εκείνος ηγήθηκε της δραστηριότητας των ρωσικών εφορειών της Φιλικής Εταιρείας. Ωστόσο, σύντομα ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας αποφάσισε να στείλει τον αδελφό του στην Ελλάδα για την ενθάρρυνση του λαού και των πολεμιστών⁷². Στην αρχή, αντιρρήσεις γι' αυτό το σχέδιο είχε η μητέρα του Ελισάβετ Υψηλάντη, την οποία εγκατέλειπε ο τελευταίος της γιος (ο Αλέξανδρος, ο Γεώργιος και ο Νικόλαος βρίσκονταν στη Μολδαβία στο επαναστατικό στρατόπεδο, ενώ ο πιο μικρός, ο Γρηγόριος, έφυγε για σπουδές στο Παρίσι). Στη συνέχεια όμως συμφώνησε. Στο οικογενειακό συμβούλιο που έγινε στα μέσα Μαρτίου του 1821 στο Κισνόβι, αυτή η περήφανη μάνα και Ελληνίδα είπε: «Όταν ήναι, να ελευθερωθή η Ελλάς από την αποστολήν και αυτού του παιδιού μου, που μ' έμεινε, στερούμαι και αυτό. Ας υπάγη με την ευχήν μου!»⁷³.

Μετά το οικογενειακό συμβούλιο άρχισε η προετοιμασία για την αναχώρηση. Στο τέλος Μαρτίου του 1821 ο Δημήτριος Υψηλάντης με τη συνοδεία του Ξάνθου κατευθύνθηκε προς την Οδησό, ώστε να συγκεντρώσει χρήματα που ήταν απαραίτητα για το ταξίδι. Ήλπιζε να πάρει από τους εφόρους της Οδησσού, που ήταν όλοι πλούσιοι έμποροι, χρήματα για συναλλαγματική αξίας 800.000 γροσίων, που είχε δώσει στο Ιάσιο στον Αλέξανδρο Υψηλάντη ο τοπικός τραπεζίτης Ανδρέας Παύλος. Ωστόσο, οι έφοροι αρνήθηκαν να πληρώσουν τη συναλλαγματική, φοβούμενοι μήπως πτωχεύσουν σε περίπτωση αποτυχίας της επανάστασης. Τότε ο Δημήτριος Υψηλάντης αναγκάστηκε να βάλει ενέχυρο οικογενειακά κειμήλια, για τα οποία πήρε 36.000 ρούβλια. Εκτός αυτού, πήρε μαζί του

⁷¹ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 268.

⁷² Ο Ξάνθος ισχυρίζεται ότι την ιδέα αυτή την πρότεινε εκείνος. Κατά τα λεγόμενα όμως του Φιλήμονα ανήκε στο Γ. Δικαίο και στον Π. Αναγνωστόπουλο (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 3, σ. 384-385).

⁷³ Ε. α.

τα ευρισκόμενα στο ταμείο της εφορείας της Οδησσού 18.000 ρούβλια, τα οποία είχαν συγκεντρωθεί από δωρεές των Ρώσων Ελλήνων⁷⁴.

Ο Δημήτριος Υψηλάντης έλαβε επίσης μέτρα για τη συγκέντρωση νέων πόρων για πατριωτικό σκοπό από τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας. Με επιστολή στις 30 Μαρτίου (11 Απριλίου) του 1821 έδωσε εντολή οι έφοροι του Ταγκαρόγκ να συγκεντρώσουν γρήγορα όλες τις προσφορές από τις καταβαλλόμενες σε τακτά χρονικά διαστήματα συνδρομές των τοπικών Ελλήνων. Στην απαντητική επιστολή στις 12 (24) Απριλίου του 1821 οι έφοροι του Ταγκαρόγκ δήλωσαν ότι θα έδιναν τα χρήματα που υποσχέθηκαν και εξέφρασαν την ετοιμότητα να εκτελέσουν οποιεσδήποτε επιταγές της πατρίδας. Από την Οδησσό ο Δημήτριος Υψηλάντης έστειλε στην Ελλάδα το Βασίλειο Ξένο με επιστολές προς διακεκριμένους Φιλικούς, τους οποίους ενημέρωνε ότι σύντομα θα έφτανε εκεί ο ίδιος αντί του αδελφού του Αλέξανδρου και τους παρακινούσε να ξεκινήσουν την εξέγερση. Σ' αυτές τις επιστολές ο Υψηλάντης αρνήθηκε κάθε τίτλο και αξιώματα, υπογράφοντας απλώς ως «αδελφός και πατριώτης»⁷⁵.

Η παραμονή του Δ. Υψηλάντη δε διήρκεσε περισσότερο από μια εβδομάδα. Ο Φ. Α. Λανζερόν, ο οποίος, αφού έλαβε τις οδηγίες από το Λάιμπαχ, παρακολουθούσε προσεκτικά κάθε «ύποπτο» Έλληνα, υποπιεύτηκε ότι ο Δ. Υψηλάντης έφτασε στην Οδησσό για επαναστατικούς σκοπούς και τον ανάγκασε να επιστρέψει στο Κισνόβι⁷⁶.

Εκείνη την περίοδο, όταν ο Δ. Υψηλάντης και ο Ε. Ξάνθος βρίσκονταν στην Οδησσό, από το Κισνόβι έφυγαν για την Ελλάδα ο Αλέξανδρος Καντακουζηνός⁷⁷ με τη συνοδεία του Μιχαήλ Μιχάλογλου από την Πάτμο, το Γρηγόριο Σάλα, το Χρήστο Πεταλά κ.ά⁷⁸. Είχαν αποφασίσει ότι θα περίμεναν το Δημήτριο Υψηλάντη στην Τεργέστη. Ο Α. Καντακουζηνός είχε ταξιδιωτικά έγγραφα που του εξέδωσε ο Ι. Ν. Ινζόφ στις 21 Μαρτίου (2 Απριλίου) του 1821, με τόπο προορισμού την Μπουκοβίνα, το χωριό του⁷⁹.

⁷⁴ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 158.

⁷⁵ Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 3, σ. 386-387. Το κείμενο της επιστολής του Δ. Υψηλάντη προς το Γ. Πάνο και το Χ. Περραιβό από 3ης (15ης) Απριλίου του 1821, βλ. ε. α., τ. 3, σ. 461-462.

⁷⁶ Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 24 Απριλίου (6 Μαΐου) του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 31.

⁷⁷ Ο αδελφός του Γεωργίου Καντακουζηνού.

⁷⁸ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 158.

⁷⁹ Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, 14 (26) Μαρτίου 1822,

Ωστόσο, σύντομα μετά από αυτό στο Κιονόβι έγινε γνωστή η καταδίκη του εγχειρήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη και εννοείται πως ο αδελφός του δεν μπορούσε να περιμένει ότι θα αποκτούσε ταξιδιωτικά έγγραφα. Τότε αποφασίστηκε ο Δημήτριος Υψηλάντης να ταξιδέψει με ξένο όνομα. Θα έπρεπε να τον συνοδεύει ο Π. Αναγνωστόπουλος, ο οποίος απευθύνθηκε στον Ινζόφ για άδεια να ταξιδέψει στην Ιταλία για «εμπορικές υποθέσεις». Ο διοικητής της Βεσσαραβίας έδωσε αυτή την άδεια. Στα ταξιδιωτικά έγγραφα που εκδόθηκαν στις 30 Μαρτίου (11 Απριλίου) του 1821 με την υπογραφή του Ινζόφ, ο Αναγνωστόπουλος αναφερόταν ως «κάτοικος της πόλης Κιονόβι και Έλληνας έμπορος της Βεσσαραβίας». Σ' αυτά τα έγγραφα ο Αναγνωστόπουλος καταχώρισε και τον «εμποροῦπάλληλό του Α. Σιοστοπόπουλο». Ο Δημήτριος Υψηλάντης έπρεπε να ταξιδέψει με το επώνυμο αυτού του φανταστικού προσώπου.

Ο Δημήτριος Υψηλάντης, επιστρέφοντας από την Οδησό, άρχισε να ετοιμάζεται εσπευσμένα για την αναχώρηση. Έδωσε τις τελευταίες οδηγίες στους τοπικούς Φιλικούς και σχηματίστηκε η εφορεία της Φιλικής Εταιρείας του Κινοβίου με την εξής σύνθεση: Μπούρδας, Ιωάννης Μακρής και Μαρίνος Στρατής⁸⁰. Στις 13 (25) Απριλίου του 1821 ο Δ. Υψηλάντης και ο Αναγνωστόπουλος έφυγαν από το Κιονόβι και μέσα σε 10 ημέρες, αφού πέρασαν μέσω των ρωσοαυστριακών συνόρων, έφτασαν στο Τσερνοβίτς⁸¹. Κάνοντας ένα δύσκολο και επικίνδυνο ταξίδι, αφού πέρασαν μέσα από το αυστριακό έδαφος, στο τέλος Μαΐου του 1821 έφτασαν στην Τεργέστη, όπου τους περίμεναν ο Α. Καντακουζηνός, ο Κ. Καντιώτης⁸² και άλλοι Έλληνες πατριώτες. Εδώ μπήκαν σε ένα πλοίο

ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 200, μουσικές υποθέσεις κατά το έτος 1822, Φ. 9, φύλλο 3.

⁸⁰ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 265. Ο Φιλήμων (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 3, σ. 387) αναφέρει αντί για Μπούρδα Α. Πούδα. Στα έγγραφα, όμως, δε συναντάται ούτε το ένα ούτε το άλλο επώνυμο. Ο Ι. Μακρής και ο Μ. Στρατής επέδειξαν ως έφοροι του Κινοβίου μεγάλη δράση και οργανωτικές ικανότητες.

⁸¹ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 269-270.

⁸² Ο Καντιώτης, ο οποίος αποφασίστηκε την τελευταία στιγμή να συνοδέψει τον Α. Καντακουζηνό, έφυγε από τη Βεσσαραβία με ταξιδιωτικά έγγραφα που εκδωσε μετά από παράκλησή του στις 31 Μαρτίου (12 Απριλίου) του 1821 από τον Ινζόφ για έξι μήνες, ούτως ώστε να περάσει μέσα από την Αυστρία και την Τεργέστη στην Κέρκυρα «για την αποδοχή περιουσίας από κληρονομιά» (Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, 23 Απριλίου (5 Μαΐου) του 1822, ΚΑΠΟ, Φ. 9, φύλλα 2-3).

και στις 8 (20) Ιουνίου του 1821 αποβιβάστηκαν στην Υδρα. Η άφιξη του Δημήτριου Υψηλάντη και άλλων δραστήριων Φιλικών στην Ελλάδα άσκησε μεγάλη επίδραση στην έκβαση του οξυμμένου αγώνα για την ηγεσία της εξέγερσης, που ξέσπασε μεταξύ των μετριοπαθών και των ριζοσπαστικών στοιχείων. Κατά τα λεγόμενα του Έλληνα ιστορικού Τ. Βουρνά, εμφανίστηκε ως ο αποφασιστικός παράγοντας, ο οποίος έγειρε τη δεδομένη περίοδο τη ζυγαριά προς όφελος των προοδευτικών δυνάμεων⁸³.

Η αναχώρηση του Δ. Υψηλάντη, του Π. Αναγνωστόπουλου, του Κ. Καντιώτη και άλλων Φιλικών από τη Βεσσαραβία για την Ελλάδα θα ήταν αδύνατη χωρίς κάποια βοήθεια από τις τοπικές αρχές. Κατά τα φαινόμενα, ο συγγενής της οικογένειας Υψηλάντη, ο κυβερνήτης της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζης, ήταν ενημερωμένος για όλο αυτό το εγχείρημα. Ωστόσο, ο Κατακάζης δεν μπορούσε να επιχειρήσει τίποτε χωρίς την ενημέρωση και συμφωνία του διοικητή. Ο Ι. Ν. Ινζόφ, όπως και πολλοί άλλοι τσαρικοί αξιωματούχοι, συναισθανόταν τον αγώνα των «Ελλήνων ομοδόξων εναντίον του μουσουλμανικού ζυγού» και θεωρούσε ότι η Ρωσία έπρεπε να τους βοηθήσει. Συνέχιζε να υποστηρίζει την ίδια άποψη και αφού έγινε γνωστό ότι ο τσάρος είχε διαφορετική γνώμη σχετικά με αυτό το θέμα. Παρακολουθώντας αυτό τον άνισο αγώνα, τον οποίο διεξήγαγαν οι εξεγερμένοι εναντίον των δυνάμεων που εισέβαλαν στις αρχές Μαΐου του 1821 στη Μολδαβία, έγραφε με πίκρα στο Λανζερόν: *«Το μάνιασμα των Ελλήνων είναι τεράστιο. Μάχονται δυναμικά και απελπισμένα, ενώ εμείς οι ορθόδοξοι στεκόμαστε και παρατηρούμε»*⁸⁴.

Ο Ινζόφ, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των σύγχρονων, ήταν άνθρωπος ήπιος και καλός, κάτι που εκδηλώθηκε ιδιαίτερα στις σχέσεις του με τον εξόριστο Πούσκιν. Σε εκείνους τους καιρούς δεν είχε απλώς το θάρρος να εκφράζει τις προσωπικές του πεποιθήσεις, αλλά και να ενεργεί βάσει αυτών, προσπαθώντας μάλιστα να μη βγει από τα πλαίσια που του υπαγόρευε η φρόνησή του. Εννοείται ότι μετά την καταδίκη της εξέγερσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη από τον τσάρο δεν μπορούσε να εκδώσει ταξιδιωτικά έγγραφα στον αδελφό του. Ωστόσο, έδωσε ταξιδιωτικά έγγραφα

⁸³ Τ. Βουρνά, *Σύντομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1966, σ. 108.

⁸⁴ Ιδιωτική επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Α. Φ. Λανζερόν από 5ης (17ης) Μαΐου του 1821, ΚΑΠΟ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 44-α, φύλλο 126.

στον Π. Αναγνωστόπουλο, γνωρίζοντας ή υποψιαζόμενος ότι θα χρησιμοποιούνταν για την παράνομη έξοδο του Δημήτριου Υψηλάντη από τη Ρωσία⁸⁵. Η πράξη αυτή ήταν πολύ θαρραλέα.

Ένα χρόνο αργότερα, όταν ο Κ. Καντιώτης, ο οποίος επέστρεφε από την Ελλάδα, συνελήφθη στο Γκραιτς, η επίσημη πολιτεία ζήτησε εξηγήσεις από τον Ινζόφ, γιατί του έδωσε άδεια να ταξιδέψει *«καθόσου την περίοδο εκείνη ο αυτοκράτορας είχε εκφράσει τη δυσανεκσία του εναντίον των υποκινητών των ταραχών και οι οποίοι υπέβαλαν τις Ηγεμονίες σε συμφορές και καταστροφή»*⁸⁶. Είναι βέβαιο ότι, εάν η αυστριακή αστυνομία συλλάμβανε το Δημήτριο Υψηλάντη, ο οποίος είχε ταξιδιωτικά έγγραφα με ξένο όνομα που τα είχε εκδώσει ο Ινζόφ, τότε ο διοικητής της Βεσσαραβίας θα γνώριζε ακόμη μεγαλύτερες στενοχώριες.

Αλλά και μετά τη φυγή του Δημήτριου Υψηλάντη ο Ινζόφ, σε αντίθεση με το Λανζερόν, δεν προκαλούσε εμπόδια στη δράση των Φιλικών, παρακολουθώντας να μη γίνονται πολύ φανερά και να μη φτάνουν μέχρι την Πετρούπολη. Υπάρχει μια πολύ ενδιαφέρουσα μαρτυρία σχετικά με αυτό που ανήκει στον έφορο του Κισνοβίου Μ. Στρατή. Στις 27 Απριλίου (9 Μαΐου) του 1821 ο Ινζόφ τον φώναξε ξαφνικά και τον ρώτησε εάν βρισκόταν στο Κισνόβι ο Ξάνθος. Ο Στρατής απάντησε ότι μερικές ημέρες πριν έφυγε από την πόλη. Ο Ινζόφ του είπε τότε ότι έπρεπε να ενημερώσει τον Ξάνθο να παραμείνει εκεί που ήταν για μερικές ημέρες. Ο Ινζόφ ρώτησε επίσης τον έφορο τι έγιναν οι Έλληνες που βρίσκονταν πρωύτερα στο Κισνόβι. Ο Στρατής απάντησε ότι βλέποντας πως δε θα έπαιρναν άδεια από τον Ινζόφ για να φύγουν εκτός των συνόρων του κράτους και όντας φτωχοί άνθρωποι, αποφάσισαν να επιστρέψουν στον τόπο από όπου ξεκίνησαν. Τότε, ο διοικητής της Βεσσαραβίας παρα-

⁸⁵ Το γεγονός ότι ο Δημήτριος Υψηλάντης προτίθετο με κάποιον τρόπο να περάσει στην Ελλάδα δεν ήταν μυστικό για τις ρωσικές αρχές. Ο Λανζερόν στις 27 Απριλίου (9 Μαΐου) του 1821 έγραψε την παρακάτω αναφορά στον κυβερνήτη του Κιέβου: «Ο πρίγκιπας Δημήτριος Υψηλάντης, αδελφός του αναφερομένου παραπάνω (του Αλέξανδρου Υψηλάντη – Γ. Α.), μη βρίσκοντας τη δυνατότητα να ξεφύγει από τα ρωσικά σύνορα, έχει σκοπό, όπως έμαθα, να ταξιδέψει στο Κίεβο και ζητώντας εκεί ταξιδιωτικά έγγραφα με ξένο όνομα, να φύγει μέσω Πολωνίας. Θεωρώ απαραίτητο να ενημερώσω την Εξουχότητά σας» (ΚΑΠΟ, Α. 2, Απογραφή, Φ. 44-α, φύλλο 8). Από τον Ινζόφ ήταν ακόμη δυσκολότερο να κρύψει τις προθέσεις του ο Δημήτριος Υψηλάντης.

⁸⁶ Επιστολή του Ι. Α. Καποδίστρια προς τον Ι. Ν. Ινζόφ, 14 (26) Μαρτίου του 1821, ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 200, μυστικές υποθέσεις κατά το 1822, Φ. 9, φύλλο 1.

τήρησε ότι ο Ξάνθος και ο Στρατής, παρά τις εντολές του, βοηθούσαν μυστικά στη φυγάδευση ανθρώπων στο εξωτερικό. Πρόσθεσε δε ότι δεν έδινε ποτέ προσοχή στις διάφορες διαδόσεις που έφταναν ως αυτόν, γι' αυτό και πλήρωνε τις συνέπειες. Ωστόσο, έπρεπε για κάποιο διάστημα να ησυχάσουν και να σταματήσουν να δρουν τόσο φανερά. Ο Ινζόφ τον παρακάλεσε να κρατήσει αυτή τη συζήτηση μυστική. Ο Στρατής έγραψε αμέσως γι' όλα αυτά στον Ξάνθο και την ίδια ημέρα έστειλε την επιστολή με έμπιστο άνθρωπο στο Ρένι⁸⁷. Η ανεκτική στάση του διοικητή της Βεσσαραβίας προς τη δραστηριότητα των τοπικών Φιλικών τους έδινε τη δυνατότητα να προσφέρουν μεγάλη βοήθεια στις επαναστατικές δυνάμεις στη Μολδαβία, οι οποίες από τις αρχές Μαΐου του 1821 διεξήγαγαν αγώνα εναντίον της τουρκικής εισβολής.

Στις 30 Απριλίου (12 Μαΐου) του 1821 ένα εκστρατευτικό σώμα 7.000 ανδρών με επικεφαλής το Γιουσούφ πασά κινήθηκε προς το Γαλάτσι. Στην είσοδο της πόλης τους συνάντησε ένα απόσπασμα από 900 ανθρώπους υπό τη διοίκηση του χιλίαρχου Αθανάσιου Μιγγλήρη. Η σκληρή μάχη κράτησε όλη την ημέρα της 1ης (13ης) Μαΐου του 1821. Καταφέροντας στους Τούρκους μεγάλες απώλειες, οι εξεγερμένοι αναγκάστηκαν να αφήσουν το Γαλάτσι και να καταλάβουν θέσεις στη δεξιά όχθη του Προύθου, εκεί όπου ο τελευταίος εκβάλλει στο Δούναβη. Εκείνη την ημέρα ακουγόταν μέχρι βαθιά τα μεσάνυχτα το σφυροκόπημα των κανονιών.

Την επόμενη ημέρα, νωρίς το πρωί, ένα τεράστιο πλήθος Ελλήνων και άλλων κατοίκων του Ρένι συγκεντρώθηκαν στην υγειονομική ζώνη για να μάθουν σχετικά με την τύχη των εξεγερμένων. Και να που εμφανίστηκαν οι βάρκες και ο Ηλίας Μιγγλήρης, ο χιλίαρχος Αθανάσιος και άλλοι Έλληνες αρχηγοί βγήκαν στην όχθη. Πολλοί από τους κατοίκους έκλαιγαν από τη χαρά τους, βλέποντας τους ήρωες εν ζωή. Ο δε ευρισκόμενος εκεί Ξάνθος έβγαλε το σκούφο και τα ενδύματά του και τα έδωσε στο χιλίαρχο Αθανάσιο, ο οποίος έφτασε εκεί με τα εσώρουκά του και ξεσκούφωτος. Οι διοικητές των εξεγερμένων, αφού πήραν στο Ρένι τα αναγκαία πολεμοφόδια για το απόσπασμά τους, βιάστηκαν να επιστρέψουν στη δεξιά όχθη και άρχισαν εσπευσμένα να ετοιμάζονται για την απόκρουση της νέας επίθεσης των Τούρκων. Ωστόσο, ο Τούρκος αρχηγός δεν αποφάσιζε να ξεκινήσει στρατιωτικές επιχειρήσεις επάνω

⁸⁷ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 270-271.

ακριβώς στα ρωσοτουρκικά σύνορα χωρίς εκ των προτέρων προειδοποίηση των ρωσικών αρχών. Ο Ινζόφ, αφού έλαβε από το Γιουσούφ πασά επιστολή, με την οποία ζητούσε άδεια για επίθεση εναντίον των Ελλήνων, οι οποίοι ήταν οχυρωμένοι στο σημείο ένωσης του Προύθου με το Δούναβη, έφτασε ο ίδιος προσωπικά στο Ρένι. Συναντήθηκε με τους διοικητές των εξεγερμένων και προσπάθησε να τους πείσει ότι πολιτικοί λόγοι, όπως, παραδείγματος χάρη, η διατήρηση ειρηνικών σχέσεων μεταξύ της Ρωσίας και της Τουρκίας, απαιτούσαν την έξοδο των ελληνικών δυνάμεων από την παραμεθόριο περιοχή. Στη συνέχεια, ο Ινζόφ συζήτησε πολύ με τον έφορο του Ρένι Ξόδουλο για τον τρόπο που θα μπορούσε να σώσει τους εξεγερμένους. Ο Ξόδουλος πρότεινε να πλεύσουν τα ελληνικά πλοία στο Δούναβη με κατεύθυνση προς τη θάλασσα, ενώ οι δυνάμεις πεζικού να μετακινηθούν από τον Προύθο, και ζήτησε από τον Ινζόφ να τους δώσει χρόνο για να προετοιμάσουν αυτή την επιχείρηση. Κατά τα λεγόμενα του Ξόδουλου, *«Ο φιλέλλην αρχηγός συγκατένευσε, προστάξας τον διευθυντήν της Καραντίνας Γοροδέτσκι, ίνα μοι γίνεται κάθε παράβλεψις, δίδοντός μου τα αναγκαία προς ετοιμασίαν του ελληνικού στρατού. Πλην δια όλα αυτά διέταξε να ταχύνωμεν, δια να μην ενοχλήται από τα γράμματα και συζητήσεις του Πασιά»*⁸⁸. Μετά από αυτό οι Φιλικοί της Βεσσαραβίας και ιδιαίτερα ο Ξόδουλος έλαβαν τα πιο δραστικά μέτρα για την ενίσχυση των ελληνικών δυνάμεων στον Προύθο τόσο σε ανθρώπους όσο και σε οπλισμό, όπως επίσης για την προμήθεια τροφίμων και ρουχισμού.

Ακόμα και από το μικρό μέρος της αλληλογραφίας των Φιλικών που διατηρήθηκε μπορούμε να κατανοήσουμε με πόσο επιμονή, εφευρετικότητα και αυτοθυσία δούλεψαν εκείνες τις ημέρες οι έφοροι του Ρένι, του Ισμαήλ και του Κισνοβίου. Στις 6 (18) Μαΐου του 1821 ο Ξόδουλος έγραψε από το Ρένι στον Ξάνθο, που βρισκόταν τότε στο Ισμαήλ, για την άφιξη περίπου 100 εθελοντών από το Κισνόβι. Ο Ξόδουλος τους διένειμε στα γύρω χωριά και τους έδωσε χρήματα για τα έξοδά τους. Στην ίδια επιστολή αναφερόταν ότι στο Ρένι έφτασε ένας διακεκριμένος Φιλικός από τη Μόσχα, ο Ανδρέας Κομιζόπουλος, ο οποίος έφερε από το Κισνόβι βόλια⁸⁹.

⁸⁸ Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 62.

⁸⁹ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 275-276.

Στις 10 (22) Μαΐου ο Ξόδυλος ενημέρωνε τον Ξάνθο ότι από στιγμή σε στιγμή περίμενε την επιστροφή ενός ανθρώπου που τον έστειλε να συγκεντρώσει μαρτυρίες για τις κινήσεις των τουρκικών στρατευμάτων. Εδώ γινόταν λόγος και για τις σφαίρες και τα φυσέκια που έστειλαν από το Κισνόβι στο Ρένι⁹⁰. Σε μια σειρά επιστολών αναφερόταν η αποστολή ανθρώπων και εξοπλισμού στο ελληνικό στρατόπεδο στον Προύθο. Στις 15 (27) Μαΐου του 1821 ο Ξόδυλος έγραψε στον Ξάνθο, ο οποίος αυτή τη φορά βρισκόταν στο Κισνόβι, για την αναχώρηση του χιλίαρχου Ι. Κοντογώνη και του Α. Σοφιανού προς τους εξεγερμένους⁹¹.

Η εφορεία του Ισμαήλ ασχολούνταν επίσης ενεργά με την αποστολή ενισχύσεων στους εξεγερμένους. Στην επιστολή της η εφορεία της Οδησού από 24ης Μαΐου (5ης Ιουνίου) του 1821 ανέφερε: *«Μόλις ηδυνήθημεν να στείλωμεν εις τον Προύτον δυο βάρκας με άνδρας 56 και όπλα, ομού μερικά εφόδια, αι οποίαι νυκτός προχωρήσασαι ευωδόθησαν αβλαβώς, και ήδη φροντίζομεν να στείλωμεν και άλλους άνδρας, κανόνια, όπλα και λοιπά με τας 3 βάρκας»*. Οι έφοροι του Ισμαήλ ζήτησαν να τους παρασχεθεί χρηματική βοήθεια και κυρίως να στείλουν εκείνες τα 15.000 ρούβλια, τα οποία *«οι αδελφοί από Σεβαστούπολιν»*, αφού τα συγκέντρωσαν μετά από παράκλησή τους, τα έστειλαν στην Οδησό. Στην επιστολή αναφερόταν τα παρακάτω: *«Ημείς εδώ δια να μη μείνωσιν άποροι και υστερημένοι των αναγκαίων εκείνων, οίτινες προσφέρουσι την ζωήν δια θυσίαν εις την δόξαν της κοινής Πατρίδος μας εξοδεύομεν και από τα ίδια μας και από όσα ημπορούμεν με κρέδητον να λάβωμεν μετρητά»*⁹².

Οι Φιλικοί του Ισμαήλ και του Ρένι δεν ανέλαβαν απλώς το δύσκολο έργο της μεταφοράς ανθρώπων και εξοπλισμού στη Μολδαβία, αλλά είχαν επιβαρυνθεί και με ένα σημαντικό μέρος των εξόδων. Για παράδειγμα, τα έξοδα της εφορείας του Ισμαήλ από τις αρχές της εξέγερσης του Υψηλάντη μέχρι τις 28 Ιουνίου (10 Ιουλίου) του 1821 ήταν 49.451 γρόσια. Αυτό το διάστημα έλαβαν ως εισφορές από τους εκ νέου μνηθέντες στην εταιρεία *«αδελφούς»*, αλλά και από τις εθελοντικές δωρεές 35.152 γρόσια. Το υπόλοιπο ποσό (14. 299 γρόσια) το κατέβαλε από την τσέπη του ο Γ. Παπαδόπουλος. Εκτός αυτού, έστειλε 2.000 γρόσια στο

⁹⁰ Ε. α., σ. 277-278.

⁹¹ Ε. α., σ. 279.

⁹² Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 201.

Ρένι για επείγουσες ανάγκες της τοπικής εφορείας. 12.000 γρόσια για την πληρωμή χρεών της εφορείας του Ρένι ξόδεψε και ο Α. Ξόδουλος⁹³. Οι Ρώσοι Φιλικοί δεν αγόραζαν απλώς με δικά τους έξοδα εξοπλισμό για τους εξεγερμένους στη Μολδαβία, αλλά και συνέχιζαν να τους στέλνουν μεγάλα χρηματικά ποσά. Ο Γ. Μ. Καντακουζηνός, ο οποίος διορίστηκε σωματάρχης όλων των επαναστατικών δυνάμεων στη Μολδαβία, την 1η (13η) Ιουνίου του 1821 δήλωσε στον Ξάνθο ότι από τον αφιχθέντα στο Ιάσιο Α. Κομιζόπουλο έλαβε 3.000 ολλανδικά φιορίνια και 7.000 γρόσια. Ο Καντακουζηνός έδωσε εντολή να αλλάξουν σε φιορίνια τα 25.000 χάρτινα ρούβλια που έμειναν στους εφόρους του Κισνοβίου και να του τα στείλουν το γρηγορότερο⁹⁴.

Οι Φιλικοί της Βεσσαραβίας δεν έστειλαν ανθρώπους και εξοπλισμό μόνο στο ελληνικό στρατόπεδο στον Προύθο, αλλά και σε άλλα εξεγερμένα αποσπάσματα στη Μολδαβία. Ο Λανξερόν εμποδίζε, όπως και πριν, με κάθε τρόπο την αποστολή εξοπλισμού από την Οδησό στο Ισμαήλ. Στις 27 Απριλίου (9 Μαΐου) του 1821 έγραφε στον Ινζόφ: *«Έχω πληροφορίες ότι οι Έλληνες, οι οποίοι σχημάτισαν εθελοντικό στρατό στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ζητούν από τους συμπατριώτες τους να τους στείλουν χρήματα, κανόνια και διαφόρων ειδών οπλισμό, τα τελευταία από τα οποία εστάλησαν μέσω του Ισμαήλ»*⁹⁵. Ο Ινζόφ στην απαντητική του επιστολή, αν και έθεσε υπό αμφιβολία την πιθανότητα μεταφοράς όπλων μέσω του Ισμαήλ, δήλωνε ότι διέταξε τους διοικητές των τελωνειακών φυλακιών και της υγειονομικής ζώνης να εντείνουν την επιτήρηση⁹⁶. Ωστόσο, οι εξεγερμένοι της Μολδαβίας συνέχιζαν να παραλαμβάνουν εξοπλισμό από τη Βεσσαραβία. Σ' αυτόν συμπεριλαμβάνονταν και κανόνια, τα οποία είχαν μεταφερθεί νωρίτερα στις όχθες του Δούναβη, πιθανόν και νέα που τα πέρασαν κρυφά από την Οδησό, παρά τα όποια εμπόδια. Αυτό φαίνεται από την επιστολή του Γ. Μ. Καντακουζηνού προς τον Α. Ξόδουλο στις 29 Μαΐου (10) Ιουνίου του 1821, στην οποία ζήτησε να του στείλουν κι άλλα

⁹³ Ε. α., σ. 205-207.

⁹⁴ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 284.

⁹⁵ ΚΑΠΟ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 44-α, φύλλο 95.

⁹⁶ Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Α. Φ. Λανξερόν, 30 Απριλίου (12 Μαΐου) του 1821. Στο ίδιο, φύλλα 114, 119.

κανόνια⁹⁷. Είχαν μεταφερθεί και ετοιμαστεί στο Ισμαήλ εκτός συνόρων ήδη πάνω από 50 μεγάλα και μικρά κανόνια⁹⁸.

Από το Μάιο έως τον Ιούνιο του 1821 πέρασαν μυστικά στη Μολδαβία εκατοντάδες εθελοντές.

Διασώθηκε ένα πολύ ενδιαφέρον έγγραφο, ένας κατάλογος 1.002 ατόμων, οι οποίοι κρατήθηκαν τον Ιούλιο του 1821 στη Ρωσία μετά τη μάχη στο Σκουλένι⁹⁹. Σ' αυτόν εμπεριέχονται μεταξύ άλλων και μαρτυρίες για τον τόπο και τις περιστάσεις κατάταξης κάθε κρατουμένου στο στρατό του Υψηλάντη. Αυτά τα στοιχεία δηλώνουν ότι, παρά τα περιοριστικά μέτρα που είχαν παρθεί από το Μάρτιο έως τον Απρίλιο του 1821 από τις ρωσικές αρχές, το ρεύμα των εθελοντών συνέχιζε να κατευθύνεται από τη Ρωσία προ τη Μολδαβία. Οι εθελοντές αυτοί περνούσαν μυστικά μέσω των συνόρων τόσο ένας ένας όσο και ομαδικά. Έτσι, ο Νικόλαος Σβορώνος, Έλληνας με αγγλική υπηκοότητα *«τον Μάιο του ιδίου έτους, αφού συναντήθηκε με τους συντρόφους του, διαπεραιώθηκε χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα»*. Η μετάβαση μέσω του Δούναβη με πλωτά μέσα και στη συνέχεια δίπλα στο Ρένι στις εκβολές του Προύθου ήταν ένας από τους κύριους δίαυλους μυστικής διείσδυσης στη Μολδαβία. Ο έμπορος Παναγιώτης Χαρίτος, για παράδειγμα, στις 10 (22) Μαΐου του 1821, κατά τα λεγόμενά του, *«πέρασε τον Προύθο μέσω του Ταμάροφ μέχρι την τοποθεσία Γκους με βάρκα, χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα»*. Άλλος τόπος μαζικής μυστικής διάβασης ήταν η περιοχή της μεθοριακής τοποθεσίας Σκουλένι.

Με την οργάνωση της διάβασης των εθελοντών μέσω των συνόρων ασχολούνταν οι Φιλικοί του Ισμαήλ, του Ρένι και του Κισνοβίου. Προμήθευαν τους εθελοντές με ενδύματα, όπλα και χρήματα για την εξαγορά των κοζάκων που φύλασσαν τα σύνορα¹⁰⁰.

⁹⁷ Α. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 63.

⁹⁸ Ε. α., σ. 53. Μετά το τέλος της εκστρατείας έμειναν στον τοπικό έφορο Γ. Παπαδόπουλο του Ισμαήλ 18 κανόνια. 6 από αυτά τα έστειλε στην Οδησό, ενώ 12 δημεύτηκαν από τις τοπικές αρχές (Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 210).

⁹⁹ «Ο ονοματικός κατάλογος των Φιλικών, οι οποίοι βρίσκονταν υπό κράτηση στην τοποθεσία Οργκέγιεβο, ανέφερε το εθνικότητα, τίνος κράτους υπήκοοι ήταν, τον τόπο κατοικίας στη Ρωσία και πού ακριβώς έμεναν πριν την έξοδό τους στη Μολδαβία, με τι ταξιδιωτικά έγγραφα ή χωρίς αυτά βγήκαν από τα σύνορα και τέλος, πού ήταν ο μόνιμος τόπος διαμονής τους. Καταρτίστηκε τον Ιούλιο του 1821», ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 249, Φ. 40, φύλλα 422-587.

¹⁰⁰ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 159.

Δεδομένου ότι οι Φιλικοί της Βεσσαραβίας εξασφάλιζαν τη μεταφορά των εθελοντών στην απέναντι όχθη του Προύθου, η ίδια αυτή κίνηση θα πρέπει να θεωρείται αναμφισβήτητο αποτέλεσμα της αδιάκοπης επαναστατικής πατριωτικής δραστηριότητας της εφορείας της Φιλικής Εταιρείας στις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας. Μεταξύ εκείνων που περνούσαν τα σύνορα αρκετοί ήταν κάτοικοι της Βεσσαραβίας, αλλά πολύ περισσότεροι έρχονταν από την Οδησό, τη Χερσόνα και άλλες πόλεις της Ρωσίας.

Τις γραμμές των επαναστατικών δυνάμεων στη Μολδαβία και τη Βλαχία συμπλήρωναν άνθρωποι διαφόρων επαγγελμάτων και διαφορετικού κοινωνικού *στάτους*, όπως, για παράδειγμα, ναυτικοί, έμποροι, σπουδαστές, τεχνίτες, στρατιωτικοί. Παραδείγματος χάρη, ο Αντώνιος Πετρόβιτς Νεούστα, πριν ακόμα περάσει μυστικά το Μάιο του 1821 τα σύνορα για τη Μολδαβία λίγο χαμηλότερα από το Σκουλένι, *«ζούσε τρία χρόνια στο Κιονόβι και έφτιαχνε καλβά»*. Επίσης μυστικά πέρασε λίγο χαμηλότερα από το Σκουλένι μια ομάδα Ελλήνων από την Ευπατορία. Σ' αυτή συμμετείχαν οι κτίστες Νικόλαος Σοφιανόπουλος, Σάββας Παναγιώτης, Χρήστος Πολυχρόνης και ο δάσκαλος Ισαάκ Αναστάσης. Έτρεξαν στη Μολδαβία για να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους και πολλοί απόστρατοι αξιωματικοί και στρατιώτες. Μεταξύ αυτών ο υπολοχαγός του τσαρικού στρατού Βασίλειος Βλασάρης, ο οποίος 35 ετών, υπηρέτησε και αποστρατεύτηκε το 1810. Ο βετεράνος αυτός, αφήνοντας την οικογένειά του και το σπίτι του στην Κριμαία, το Μάιο του 1821 έφτασε στο Κιονόβι, από όπου μετά από μερικές ημέρες πέρασε μυστικά στη Μολδαβία. Ο απόστρατος λοχαγός του τάγματος της Μπαλακλάβας Θεόφιλος Κουρουκλής πέρασε μυστικά τα σύνορα λίγο χαμηλότερα από το Σκουλένι στις 7 (19) Ιουνίου του 1821 μαζί με τον εντεκάχρονο γιο του Αλέξανδρο.

Όχι μόνο Έλληνες, αλλά και Σέρβοι, Βούλγαροι, Μολδαβοί, Αλβανοί, Ουκρανοί, Ρώσοι και εκπρόσωποι άλλων εθνικοτήτων¹⁰¹ από κοντινούς και μακρινούς τόπους έφταναν στη Βεσσαραβία για να πάρουν μέρος στον απελευθερωτικό πόλεμο. Ιδιαίτερα πολλοί μεταξύ των εθελοντών ήταν οι κάτοικοι των βαλκανικών χωρών, που τους συνέδεαν με τους

¹⁰¹ Ο Α. Σ. Πούσκιν στο ημερολόγιό του από το Κιονόβι αναφέρει, εκτός των άλλων, ένα νεαρό Γάλλο, ο οποίος ετοιμαζόταν το Μάιο του 1821 να κατευθυνθεί στο στρατόπεδο του Υψηλάντη (Α. Σ. Πούσκιν, Άπαντα, τ. 12, Μόσχα, 1949, σελ. 303).

Έλληνες κοινά δεινά και κοινό μίσος προς τους κατακτητές. Το Μάιο του 1821 πέρασε μυστικά τα σύνορα λίγο πιο πάνω από το Λιπκάνι και ενώθηκε με τους εξεγερμένους μια μεγάλη ομάδα Σέρβων με επικεφαλής το βοεβόδα Ιόβιτς Μιλοβάνοβιτς, οπαδό του Καραγιώργη, που είχαν έλθει μαζί το 1814 στη Ρωσία. Ο Βούλγαρος Στογιάν Καπίσης Φιλιμπέλι από το Πλόβνιτς το χειμώνα του 1821 έφτασε στην Οδησό για συνάντηση με τους συγγενείς του. Η επαναστατική ατμόσφαιρα που επικρατούσε εκεί κυρίευσε και τον ίδιο. Ο Φιλιμπέλι, αντί να επιστρέψει στη Βουλγαρία, όπως αναφέρεται στον «Ονοματικό κατάλογο», *«μαζί με τους Έλληνες πέρασε μυστικά, λίγο χαμηλότερα από το Σκουλένι, στη Μολδαβία»*. Ο Βούλγαρος Βασίλι Στεπάνοβιτς ζούσε στο Κισνόβι και εργαζόταν στον τεχνίτη όπλων Μιχαήλ Σερμπ. Την άνοιξη του 1821 μέσω του Ρένι επίσης *«πέρασε μυστικά με τους Έλληνες στη Μολδαβία»*. Το ίδιο έπραξαν και κάποιοι κάτοικοι του Κισνοβίου, όπως ο Αλβανός Ντιμίτρι Τραντάφιλ, ο Μολδαβός Πάβελ Πανάιτ και πολλοί άλλοι.

Μεταξύ των εθελοντών που βρέθηκαν τον Ιούνιο του 1821 στον εξεγερμένο στρατό στη Μολδαβία ήταν και Ρώσοι. Ας αναφέρουμε τον απόστρατο υπολοχαγό Ανφιλόφι Μιχαϊλοβιτς Κόστιν. Βρέθηκε, βέβαια, στη Μολδαβία τυχαία. Όπως αναφέρεται στον «Ονοματικό κατάλογο», ο Κόστιν *«τον περασμένο Ιούνιο πέρασε στη Μολδαβία λίγο χαμηλότερα από το Σκουλένι χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα, κυνηγώντας τη γυναίκα του, η οποία το έσκασε από κοντά του και τότε έμαθε, ότι οι Τούρκοι εισέβαλαν στη Μολδαβία και προσχώρησε στις γραμμές των Φιλικών»*. Στον εξεγερμένο στρατό ο Α. Μ. Κόστιν ονομαζόταν Ιβάν Μπόσκοβιτς και έγινε διακεκριμένος διοικητής¹⁰². Μαζί με άλλους εθελοντές πήρε μέρος στις

¹⁰² Ας αναφέρουμε ορισμένα βιογραφικά στοιχεία γι' αυτό τον άγνωστο Ρώσο φιλέλληνα. Ο Α. Μ. Κόστιν γεννήθηκε γύρω στο 1789 στην περιφέρεια του Κουρσκ στην οικογένεια ενός μικρού γαιοκτήμονα. Στο χωριό Μπουκρέγιεβο στην επαρχία του Κουρσκ είχε 63 δουλοπάροικους αγρότες. Υπηρέτησε και' αρχάς στο σύνταγμα των κοζάκων του Μπουγκσκ, ενώ στη συνέχεια πέρασε στο σύνταγμα της φρουράς του Κισνοβίου, από όπου αποστρατεύτηκε στο βαθμό του υπολοχαγού το 1820. Μετά το τραγικό τέλος των γεγονότων στη Μολδαβία μαζί με τους άλλους στασιαστές πέρασε στην υγειονομική ζώνη του Σκουλένι. Στο τέλος του 1821 ο Κόστιν μαζί με πέντε άλλους διοικητές εξεγερμένους, μετά από εντολή του τσάρου, εξορίστηκε στην περιφέρεια του Όρενμπουργκ. Στο τέλος του 1824 επέστρεψε από την εξορία και στάλθηκε στην Οδησό υπό αστυνομική επιτήρηση. Στοιχεία για την περαιτέρω τύχη του Κόστιν προς το παρόν δεν ανακαλύφθηκαν (ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 200, μυστικές υποθέσεις για το 1824, Φ. 9, φύλλα 130-131. Α. 1, Απογραφή 214, Φ.

τελευταίες μάχες που έλαβαν χώρα τον Ιούνιο του 1821 στη Μολδαβία.

Το βράδυ της 31ης Μαΐου (12ης) Ιουνίου του 1821 οι επαναστάτες, αφού συμπλήρωσαν τις γραμμές τους και εξοπλίστηκαν από τους Ρώσους Φιλικούς με τον απαραίτητο στρατιωτικό εξοπλισμό και πολεμοφόδια, μπήκαν στις βάρκες και κατευθύνθηκαν προς την επάνω φορά του Προύθου για να ενωθούν με τα άλλα ελληνικά αποσπάσματα στη Μολδαβία. Τις βάρκες με τους επαναστάτες οδήγησαν στον Προύθο, όπως γράφει ο Ξόδουλος, οι Ρώσοι κοζάκοι¹⁰³. Ωστόσο, η σημαντική υπεροχή των τουρκικών δυνάμεων και οι αδέξιες κινήσεις του Γ. Μ. Καντακουζηνού καταδίκασαν τους εξεγερμένους σε ήττα. Μετά την αποτυχημένη μάχη στο Σκουλένι, που έλαβε χώρα στις 16 με 17 (28-29) Ιουνίου του 1821, τα υπολείμματα των εξεγερμένων κατέφυγαν σε ρωσικό έδαφος. Ο ίδιος ο Καντακουζηνός δειλίασε, εγκατέλειψε το στρατό του και κρύφτηκε στην υγειονομική ζώνη του Σκουλένι πριν ακόμη την έναρξη της μάχης.

Στη Μολδαβία, στις εκβολές του Προύθου, παρέμενε ακόμη ο ελληνικός στολίσκος. Όλο τον Ιούνιο του 1821 συντηρούνταν εξ ολοκλήρου από τους Φιλικούς του Ρένι, οι οποίοι έστελναν στους ναυτικούς ψωμί και κρέας μέσω της υγειονομικής ζώνης¹⁰⁴. Οι Φιλικοί διατηρούσαν μόνιμες επαφές με τους καπετάνιους των ελληνικών πλοίων. Επιπλέον, όταν ο αρχηγός του στολίσκου Α. Σφαέλλος αναχώρησε για το επιτελείο των επαναστατικών δυνάμεων, για μερικές ημέρες ανέλαβε τη διακυβέρνηση του στολίσκου ο αξιωματικός του ρωσικού στολίσκου του Δούναβη, ο Φιλικός Δ. Ι. Καλαματιανός¹⁰⁵. Μετά τη διάλυση των ελληνικών δυνάμεων πεζικού, οι Τούρκοι άρχισαν να ετοιμάζονται για επίθεση στον ελληνικό στολίσκο. Τότε οι Φιλικοί αποφάσισαν να μεταφέρουν τα ελληνικά πλοία από το Δούναβη στη Μαύρη Θάλασσα. Για την προετοιμασία αυτής της επιχείρησης ο Α. Ξόδουλος αναχώρησε για το Ισμαήλ. Εκεί έμαθε από τον αρχηγό του στολίσκου του Δούναβη, το Φιλικό Σ. Α.

7, τμήμα 2, φύλλο 17. Α. 1, Απογραφή 249, Φ. 40, φύλλα 276, 319. ΚΚΑΔΜ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 972, φύλλο 6).

¹⁰³ Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 66.

¹⁰⁴ Ε. α., σ. 147.

¹⁰⁵ Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα..., σ. 282.

Παπαδόπουλο, ότι υπήρχε μυστική διαταγή να εμποδιστούν τα ελληνικά πλοία, εάν αυτά επιχειρούσαν να περάσουν τη Σουλίνα, που βρίσκονταν στις εκβολές του ποταμού. Τότε ο Ξόδουλος επέστρεψε εσπευσμένα στο Ρένι. Εκεί έμαθε ότι ο διοικητής της υγειονομικής ζώνης είχε εντολή από τον Ινζόφ να πείσει τους Έλληνες ναυτικούς με τη βοήθεια του Ξόδουλου να παραδώσουν για το δικό τους το καλό τα πλοία και να εισέλθουν στην υγειονομική ζώνη και, στην περίπτωση που αρνούνταν, να τους αναγκάσουν να φύγουν από τον Προύθο. Λίγο νωρίτερα ο Ινζόφ διέταξε να σταματήσει κάθε επαφή μεταξύ της ρωσικής όχθης και του ελληνικού στολίσκου¹⁰⁶. Μην έχοντας αρκετές δυνάμεις για να περάσουν με μάχη στη Μαύρη Θάλασσα μέσω της Σουλίνα στις εκβολές του ποταμού που φυλάσσονταν από τα τουρκικά φρούρια, οι Έλληνες ναυτικοί στις 27 Ιουνίου (9 Ιουλίου) του 1821 παρέδωσαν στην υγειονομική ζώνη του Ρένι τα πλοία τους στις ρωσικές αρχές και βρήκαν καταφύγιο στη Ρωσία¹⁰⁷. Έτσι, τελείωσε η εκστρατεία στη Μολδαβία.

Περίπου το ίδιο διάστημα έφτασε το τέλος και στη Βλαχία. Στις 7 (19) Ιουνίου του 1821 στη μάχη του Δραγατοσάνιου έπεσε ηρωικά σχεδόν ολόκληρος ο «*Ιερός Λόχος*», σημαντικό μέρος του οποίου αποτελούσαν νέοι από την Οδησσό. Ο στρατός του Υψηλάντη, χάνοντας το ηθικό του, άρχισε να διαλύεται. Μεμονωμένα ή κατά ομάδες οι εξεγερμένοι άρχισαν να εγκαταλείπουν τη Βλαχία. Ο ίδιος ο αρχηγός του στρατού μαζί με το Νικόλαο και το Γεώργιο Υψηλάντη, τον Γκορνόφσκι, το Λασσάνη και άλλους ανθρώπους του εγγύτερου περιβάλλοντός του πέρασε σε αυστριακό έδαφος στις 15 (27) Ιουνίου του 1821¹⁰⁸. Μόνο ο ανδρείος Γεώργιος

¹⁰⁶ Παρ' όλ' αυτά, ο Ξόδουλος συνέχιζε μέσω των κοζάκων να στέλνει μυστικά τρόφιμα στο στολίσκο.

¹⁰⁷ Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 75-76, 147-150. Τα 10 (από τα 14 πλοία) που είχαν καταλάβει κάποτε οι εξεγερμένοι από τους Τούρκους, μετά από μερικές ημέρες παραδόθηκαν από τις ρωσικές αρχές στον πασά Ισακσί.

¹⁰⁸ Παρά το γεγονός ότι η αυστριακή κυβέρνηση υποσχέθηκε στον Αλέξανδρο Υψηλάντη και στα αδέρφια του ότι θα τους έδινε τη δυνατότητα να φύγουν (μέσω της Πέσης, της Βιέννης και του Αμβούργου) στην Αμερική, συνελήφθησαν και κρατήθηκαν σε διάφορες αυστριακές φυλακές μέχρι το τέλος του 1827. Στις 19 (31) Ιανουαρίου του 1828 αμέσως μετά την απελευθέρωσή του, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης απεβίωσε στη Βιέννη. Τα αδέρφια του επέστρεψαν στη Ρωσία. Για τα τελευταία χρόνια της ζωής του Α. Υψηλάντη βλέπε Π. Κ. Ενεπεκίδη, Ρήγας - Υψηλάντης - Καποδίστριας, Αθήναι, 1965, σ. 108-152. Ν. Corivan, La captivité d' Alexandre Ypsilanti, «Balkan studies», v. 8 (1967), Ν 1.

Ολύμπιος συνέχισε να διεξάγει ένοπλο αγώνα εναντίον των Τούρκων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες με ένα μικρό απόσπασμα μέχρι τον Οκτώβριο του 1821.

Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας στη Μολδαβία και τη Βλαχία οι Ρώσοι Φιλικοί διατηρούσαν επικοινωνία με τους εξεγερμένους, τους εφοδίαζαν παράνομα με σημαντικά χρηματικά ποσά, οπλισμό και τους έστελναν αδιάκοπα νέους εθελοντές. Αυτή η ευρεία και πολύμορφη βοήθεια ήταν σημαντική πηγή αναπλήρωσης του έμψυχου και άψυχου δυναμικού του επαναστατικού στρατού. Χωρίς αυτή οι Έλληνες εξεγερμένοι, επειδή δεν είχαν αρκετή υποστήριξη εκ μέρους του τοπικού πληθυσμού, δε θα μπορούσαν επί τέσσερις μήνες να διεξαγάγουν στρατιωτική επιχείρηση στις Ηγεμονίες.

Οι Ρώσοι έφοροι της Φιλικής Εταιρείας, εκτελώντας ταυτόχρονα λειτουργίες επιμελητείας, ταμείου και κατήχησης για τον επαναστατικό στρατό του Υψηλάντη, κατέβαλλαν πολλές προσπάθειες για την επιστράτευση του έμψυχου και άψυχου δυναμικού των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας. Μεταξύ των άλλων σοβαρών δυσκολιών που ήταν αναγκασμένοι να υπερβούν, ήταν και η αρνητική στάση εκ μέρους των τσαρικών αρχών.

Όπως ήδη αναφέραμε, μετά την καταδίκη από τον Αλέξανδρο Α' της εξέγερσης του Υψηλάντη, ο στρατιωτικός διοικητής της περιοχής της Νοβορωσίας Α. Φ. Λανξερόν προσπαθούσε με διάφορους τρόπους να βάλει εμπόδια στη δράση των Φιλικών της Οδησσού. Τους παρακολουθούσε, δέσμευε την αλληλογραφία τους και τα χρηματικά εμβάσματα. Ευτυχώς, στην παραμεθόρια Βεσσαραβία, μέσω της οποίας περνούσαν οι μυστικοί δίαυλοι που συνέδεαν τους εξεγερμένους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών με τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, ήταν πιο ευνοϊκές οι συνθήκες για τη δράση των Φιλικών. Όπως αναφερόταν στην επιστολή των εφόρων του Ισμαήλ προς τους εφόρους της Οδησσού από 21ης Ιουνίου (3ης Ιουλίου) του 1821 *«Η διοίκησης, ως σας είναι γνωστόν, φαίνεται ότι μόνου εις τα φανερώς γινόμενα κινήματά μας αντιπείνει, εις δε τα κρυφίως προσποιείται, ότι αγνοεί»*¹⁰⁹. Ωστόσο και ο Ινζόφ, παρά το γεγονός ότι προσωπικά συμπαθούσε τους Έλληνες, δε θα μπορούσε να κάνει κάτι, εάν τον διέτασσαν να πάρει αποφασιστικά μέτρα εναντίον των Φιλικών.

¹⁰⁹ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 203.

Ωστόσο, δεν πήρε παρόμοιες εντολές, αν και ο Αλέξανδρος Α' και οι υπουργοί του είχαν πληροφορηθεί (εννοείται όχι σε πλήρη βαθμό) για τη μυστική δραστηριότητα των Φιλικών στη νότια Ρωσία. Αντίστοιχες πληροφορίες περιείχονταν, εκτός των άλλων, στην αναφορά του Α. Φ. Λανζερόν από 14ης (26ης) Μαΐου του 1821. Σ' αυτήν ο στρατιωτικός διοικητής της Νοβορωσίας ανέφερε και ονόματα ηγετών των κυριότερων εφορειών της Φιλικής Εταιρείας στις νότιες πόλεις της Ρωσίας. Κατά τα λεγόμενά του, ο Ι. Αμβροσίου «αποτελεί ουσιαστικά τον πρώτο Έφορο (ηγέτη) της μυστικής εταιρείας των Ελλήνων στην Οδησό». Δυο σημαντικοί έφοροι μετά τον Αμβροσίου ήταν οι έμποροι Μαύρος και Κουμπάρης. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Λανζερόν, μέλη της εφορείας της Οδησού ήταν επίσης ο Μάνεσης, ο Μαρασλής και ο Σεραφινός¹¹⁰. Οι πιο δραστήριοι έφοροι του Κισνοβίου, σύμφωνα με τα στοιχεία του Λανζερόν, ήταν ο Μαρίνος Στρατής, ο Ιωάννης Μακρής και ο Πιτάλντ¹¹¹. Ο Λανζερόν ως έφορος του Ισμαήλ ανέφερε το Σπυριδώνα Παπαδόπουλο, το Σπυριδώνα Μυλωνά και το Δημήτριο Καλαμάτη¹¹². Υπέδειξε επίσης και τον πληρεξούσιο των νότιων ρωσικών εφορειών της Πετρούπολης Π. Βαρβάτη. Εξέφραζε σε αυτή την αναφορά την πεποίθηση ότι θα σταματούσε τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας στη νότια Ρωσία και μάλιστα θα την εκμηδένιζε. Έγραφε ο στρατιωτικός διοικητής: «Εν τούτοις, για να σταματήσει οριστικά, πιθανόν να ήταν ωφέλιμο, ώστε οι τρεις Έφοροι του Ισμαήλ, οι τρεις του Κισνοβίου (αναφέρθηκαν παραπάνω) και οι εδώ: οι Αμβροσίου, Μάνεσης και Μαύρος για κάποιο διάστημα να απομακρυνθούν από τις εστίες των μηχανορραφιών τους, καθώς επίσης και ο Βαρβάτης από την Πετρούπολη»¹¹³. Ωστόσο, ο τσάρος, παρ' το μίσος του προς τα επαναστατικά

¹¹⁰ Στην πραγματικότητα ο Γ. Μαρασλής και ο Τ. Σεραφινός δε συμμετείχαν τυπικά στη σύνθεση της εφορείας της Οδησού που ενέκρινε ο Α. Υψηλάντης το καλοκαίρι του 1820.

¹¹¹ Πρόσωπο με παρόμοιο επώνυμο δεν είναι γνωστό. Πιθανόν να ήταν συνθηματική ονομασία της εφορείας του Κισνοβίου. Παρόμοια συνθηματική ονομασία (Καρνεάδης) είχε μεταξύ άλλων και η εφορεία του Ισμαήλ.

¹¹² Είναι φανερό ότι εννοεί το Δ. Ι. Καλαματιανό. Ο Λανζερόν δε γνώριζε ότι και τα τρία πρόσωπα που ανέφερε ήταν αξιωματικοί του στολίσκου στο Δούναβη. Παράλληλα με τον Καλαματιανό, ο πιο δραστήριος και ο μοναδικός διορισμένος επίσημα έφορος από τον Α. Υψηλάντη ήταν ο αδελφός του Σ. Α. Παπαδόπουλου, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος (Κορφινός). Στην αναφορά του Λανζερόν δεν αναφέρεται.

¹¹³ Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 14 (26) Μαΐου, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλα 329-331.

κινήματα και τις μυστικές εταιρείες, δεν αντέδρασε καθόλου σ' αυτή την πρόταση. Πιθανόν, ο Αλέξανδρος Α', όπως και ο Λανζερόν, να υπολόγιζε ότι η ήττα του επαναστατικού κινήματος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες θα σταματούσε από μόνη της τη δραστηριότητα των Φιλικών στη Ρωσία. Αυτή θα ήταν η καλύτερη διέξοδος, καθώς οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για διώξεις εναντίον των Ελλήνων επαναστατών.

Παραπάνω ήδη αναφέρθηκε ότι η ελληνική εξέγερση προκάλεσε συμπάθεια ακόμη και μεταξύ των συντηρητικών κύκλων της ρωσικής κοινωνίας. Η είδηση για τις τουρκικές αγριότητες στην Κωνσταντινούπολη, θύματα των οποίων αποτέλεσαν πολλοί αρχιερείς της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης, ακόμα και ο ίδιος ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε', έδινε τροφή για παρόμοιες διαθέσεις. Η μεταφορά στην Οδησό της σορού του δολοφονημένου τον Απρίλιο του 1821 πατριάρχη και η πένθιμη τελετουργία που διοργανώθηκε εξαιτίας αυτού του γεγονότος, όπως επίσης και το ρεύμα των προσφύγων από την τουρκική πρωτεύουσα, μεταξύ των οποίων βρίσκονταν πολλά πνευματικά πρόσωπα, έδωσαν σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό στα μάτια του κλήρου και της συντηρητικής ανώτερης τάξης της ρωσικής κοινωνίας θρησκευτική χροιά στο κίνημα των Ελλήνων. Βέβαια, λίγοι ήταν οι άνθρωποι του συγκεκριμένου περιγυρου που τολμούσαν να εκφράσουν τη διαφωνία τους με την τσαρική εκτίμηση για την εξέγερση των Ελλήνων.

Ένας από αυτούς τους τολμηρούς αποδείχθηκε ότι ήταν ο Α. Σ. Στούρτζα. Στενός συνεργάτης του Α. Ν. Γκολίτσιν και εμπνευστής πολλών αντιδραστικών μέτρων στον τομέα της διαφώτισης, ο «Στούρτζα ο μοναρχικός», όπως τον αποκαλούσε ο Πούσκιν, ανήκε σε οικογένεια εξελληνισμένων Μολδαβών βογιάρων. Αντιμετώπιζε με συμπάθεια τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, τον οποίο αντιλαμβανόταν προπαντός ως αγώνα θρησκευτικό και εθνικό. Όταν έλαβε γνώση του γεγονότος της καταδίκης του κινήματος του Υψηλάντη εκ μέρους του τσάρου, ο Στούρτζα επιχείρησε να αποδείξει στις επιστολές του προς τον Καποδίστρια ότι η εξέγερση των Ελλήνων δεν μπορούσε να παρομοιάζεται με την επανάσταση στην Ισπανία και την Ιταλία. Βασικό επιχείρημά του ήταν η επισήμανση ότι οι Έλληνες, σε αντιδιαστολή με τους Ιταλούς και τους Ισπανούς, δε συνδέονταν με το σουλτάνο με σχέσεις υπηκοότητας, αλλά μόνο με τα δεσμά της δουλείας. Ως εκ τούτου, δεν μπορούσε η εξέγερσή

τους να θεωρείται ανταρσία «μη νομοταγών υπηκόων» εναντίον του «νομίμου μονάρχη» τους¹¹⁴.

Η θέση αυτή του Στούρτζα πρέπει να επέδρασε αδιαμφισβήτητα στον Καποδίστρια. Στην από 14ης (26ης) Μαρτίου του 1821 επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη καταδίκασε μεν το κίνημά του κατόπιν εντολής του τσάρου, αλλά, κατά τα φαινόμενα, δεν το έκανε αυτό με ιδιαίτερη προθυμία και με αρκούντως πειστικό τρόπο. Και όταν πλέον το κίνημα του Υψηλάντη μετεξελίχθηκε σε ευρείας κλίμακας εξέγερση των Ελλήνων εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας, ο Καποδίστριας, ως Έλληνας πατριώτης, άρχισε να ενεργεί ενώπιον του Αλέξανδρου Α' προς όφελος της πατρίδας του. Φαινόταν ότι ο τσάρος ήταν προδιατεθειμένος ευμενώς προς τον Καποδίστρια και τον άκουγε. Στις 15 (27) Απριλίου του 1821 ο Καποδίστριας έγραφε στο Στούρτζα: *«Από τον καιρό που τα γεγονότα μας υποχρέωσαν να μιλούμε περί της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, ο αυτοκράτωρ μου έλεγε επανειλημμένα: εάν έφτιασε το πλήρωμα του χρόνου, η υπόθεση θα τελειώσει επιτυχώς και εγώ δεν πρόκειται να την παρεμποδίσω»*. Ωστόσο, εάν εξετάσουμε αυτά τα λόγια του τσάρου σε συνδυασμό με την καταδίκη του κινήματος του Υψηλάντη και την επιδοκιμασία των τουρκικών διώξεων, θα αντιληφθούμε ότι ήταν μια από τις συνήθειες εκδηλώσεις της υποκρισίας του. Ο Καποδίστριας, ο οποίος είχε μελετήσει καλά τη διπρόσωπη φύση του Ρώσου μονάρχη, έγραφε με πικρία στην ίδια επιστολή: *«Κατά τη γνώμη μου, έχουμε ήδη υπερβεί αυτό το όριο (της ουδετερότητας –Γ.Α.), δεδομένου ότι υποστηρίζουμε την Πύλη σε εκείνα τα κατασταλτικά μέτρα, τα οποία αυτή έλαβε εναντίον της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Εσείς τι θέλετε; Εγώ έπραξα ό,τι εξαρτάτο από εμένα. Μόνον η χείρα του Υψίστου μπορεί να βοηθήσει, ώστε να θριαμβεύσει η υπόθεση της δυστυχούς πατρίδος μας»*¹¹⁵.

Εντούτοις, παρά την «κατανόηση» που έδειξε ο Αλέξανδρος Α' για τις ενέργειες του Μαχμούτ Β', που αποσκοπούσαν στην κατάπνιξη της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης στα Βαλκάνια, οι ρωσοτουρκικές σχέσεις άρχισαν να επιδεινώνονται ραγδαία από την άνοιξη του 1821. Η Πύλη

¹¹⁴ Επιστολή του Α. Σ. Στούρτζα προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, 2 (14) Απριλίου του 1821, όπως επίσης και σημείωμα του Στούρτζα για τον Καποδίστρια «Όψη της Ανατολής» (10 (22) Μαΐου) του 1821, ΡΚΑΠΕ, Α. 3, Φ. 78, φύλλα 401-407. ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, Φ. 10233, φύλλα 12-27.

¹¹⁵ ΙΡΑΙ, τμήμα χειρογράφων, Α. 288, Απογραφή 1-α, Φ. 185, φύλλο 3.

εξαπέλυσε απηνείς διωγμούς εναντίον ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένου και του ανώτατου κλήρου και των Φαναριωτών, παρά το γεγονός ότι οι ως άνω κατηγορίες όχι μόνο δε συμμερίζονταν το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, αλλά το αντιμετώπιζαν και εκθρικά. Έχει ιδιαίτερη σημασία να επισημάνουμε ότι ακριβώς αυτοί οι κύκλοι ήταν ανέκαθεν στο μέγιστο βαθμό στενά συνδεδεμένοι με την τσαρική Ρωσία και αποτελούσαν το έρεισμά της στα Βαλκάνια και συνολικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκτός αυτού, οι μαζικοί διωγμοί και οι εκτελέσεις στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα μέρη, οι καταστροφές ναών και οι φόννοι ιερέων αποτελούσαν ένα αισθητό πλήγμα στο γόνιτρο της τσαρικής κυβέρνησης *«ως προστάτιδος της ορθοδοξίας στην Ανατολή»*. Οι τουρκικές αρχές άρχισαν επίσης να συλλαμβάνουν και να ελέγχουν πλοία υπό ρωσική σημαία, γεγονός που συνιστούσε παραβίαση της θεοσιτισμένης δια των ρωσοτουρκικών συμφωνιών ελεύθερης ναυσιπλοΐας μέσω των στενών των Δαρδανελίων. Κατ' αυτό τον τρόπο, θίχθηκαν τα συμφέροντα του δημόσιου ταμείου και των Ρώσων γαιοκτημόνων, οι οποίοι μέχρι τότε εισέπρατταν υψηλά έσοδα από το εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών.

Υπό αυτές τις συνθήκες ο Αλέξανδρος Α' ήταν υποχρεωμένος να συμφωνήσει για ένα αποφασιστικό διάβημα προς την Πύλη, στην αναγκαιότητα του οποίου επέμεναν ο Καποδίστριας και ο Στρόγκανοφ. Την 6η (18η) Ιουλίου του 1821 ο Ρώσος απεσταλμένος επέδωσε στην κυβέρνηση του σουλτάνου τελεσίγραφο με το οποίο απαιτούνταν η κατάπαυση του διωγμού της χριστιανική θρησκείας, η αποκατάσταση της ελεύθερης ναυσιπλοΐας στα Στενά και η απομάκρυνση των τουρκικών στρατευμάτων από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Εφόσον δεν έλαβε ικανοποιητική απάντηση σ' αυτό το διάβημα, την 29η Ιουλίου (16η Αυγούστου) του 1821 ο Στρόγκανοφ ανακοίνωσε τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας και αποχώρησε από την Κωνσταντινούπολη μαζί με όλο το προσωπικό της πρεσβείας της Ρωσίας¹¹⁶.

Ταυτόχρονα με αυτή τη διπλωματική ενέργεια ξεκίνησε στη Ρωσία επίσημα έρανος υπέρ των προσφύγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο αριθμός των οποίων, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, ανήλθε τον

¹¹⁶ Α. Β. Φαντέεφ, Όπου παραπάνω, σ. 58-59.

Ιούνιο του 1821 περίπου στα 4.000 άτομα¹¹⁷. Στο πρόγραμμα συλλογής εισφορών, το οποίο εγκρίθηκε από 24ης Ιουλίου (5ης Αυγούστου) του 1821 από τον υπουργό Πνευματικών υποθέσεων και λαϊκού διαφωτισμού Γκολίτσιν, δε γινόταν μνεία των επαναστατικών γεγονότων στη Μολδαβία, στη Βλαχία και στην Ελλάδα. Εδώ γινόταν λόγος μόνο περί των «φρικτών συμβάντων στην Κωνσταντινούπολη», που είχαν ως αποτέλεσμα «πλήθος ομοδόξων μας χριστιανών να αναζητούν καταφύγιο στα σύνορα της Ρωσίας, ώστε να αποφύγουν το θάνατο». Εδώ έγιναν δεκτοί με φιλοξενία. «Αλλά τα παρεχόμενα σε αυτούς βοηθήματα δεν επαρκούν, δεδομένου του τόσο μεγάλου αριθμού οικογενειών, ο οποίος αυξάνει από μέρα σε μέρα». Παρακάτω στο ίδιο πρόγραμμα εράνου αναφερόταν ότι «η φωνή αυτή που απευθύνεται στην πίστη και στην αγάπη, θα εισακουστεί από τους ενάρετους χριστιανούς, οι οποίοι δεν θα αρνηθούν να λάβουν μέρος στον έρανο που ξεκινά σήμερα υπέρ των ευρισκόμενων στην Οδησό και στη Βεσσαραβία Ελλήνων και Μολδαβών προσφύγων»¹¹⁸. Το πρόγραμμα του εράνου στάλθηκε από τον Γκολίτσιν σε όλους τους κυβερνήτες και επισκόπους της Ρωσίας. Η ρωσική κοινωνία ανταποκρίθηκε ευχαρίστως στην έκκληση να προσφέρει χρήματα γία τα θύματα των τουρκικών διώξεων. Παρά το γεγονός ότι η τσαρική κυβέρνηση έδωσε χριστιανικό – φιλανθρωπικό χαρακτήρα στη συλλογή εισφορών, σ' αυτή πήραν μέρος και οι φιλελεύθεροι, οι οποίοι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εκφράσουν τη συμπάθειά τους στην αγωνιζόμενη Ελλάδα. Για παράδειγμα, στον κατάλογο των δωρητών του Κισνοβίου υπήρχαν τα ονόματα δεκεμβριστών, όπως του υποστράτηγου Μ. Β. Ορλώφ και του Π. Σ. Πούσιν¹¹⁹.

Μέχρι το τέλος του 1821 συγκεντρώθηκαν μερικές εκατοντάδες χιλιάδες ρούβλια, τα οποία βρίσκονταν στη διάθεση ειδικών επιτροπών, που συστήθηκαν στο Κισνόβι και στην Οδησό για τη βοήθεια των προσφύγων. Επικεφαλής αυτών των επιτροπών τέθηκαν αντίστοιχα ο κυβερνήτης της Βεσσαραβίας Κ. Α. Κατακάζης και ο στρατιωτικός διοικητής Α. Φ. Λανζερόν. Η επιτροπή της Βεσσαραβίας έως το τέλος του 1821

¹¹⁷ Κατά τη μαρτυρία του εντεταλμένου της Φιλικής Εταιρείας στην Πειρούπολη Π. Βαρβάτη, ο Α. Σ. Στούρντζα είχε αναλάβει την πρωτοβουλία για την οργάνωση της βοήθειας προς τους Έλληνες πρόσφυγες στη Ρωσία (Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 103).

¹¹⁸ ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 214, Φ. 8, φύλλο 4.

¹¹⁹ Κατάλογος περί των εισφορών χρημάτων διαφόρων προσώπων προς όφελος των φτωχών καταδιωγμένων», ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 214, Φ. 8, φύλλα 166-167.

διέθεσε 52.880 γρόσια για παροχή βοήθειας σε 1.002 οικογένειες»¹²⁰. Δυστυχώς, δε διαθέτουμε συνολικά στοιχεία για το έργο της επιτροπής της Οδησσού. Ωστόσο, υπήρχε μια κατηγορία προσφύγων και μάλιστα η πολυπληθέστερη, στην οποία η κυβερνητική επιτροπή της Οδησσού και του Κισνοβίου δεν πρόσφερε κανενός είδους υλική βοήθεια, οι εξεγερμένοι δηλαδή από το στρατό του Υψηλάντη.

Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, από τη Μολδαβία πέρασαν σε ρωσικό έδαφος μέσω της υγειονομικής ζώνης του Σκουλένι 914 άτομα, από την Αυστριακή Αυτοκρατορία μέσω του τελωνείου του Νοβοσελίτσκ (από τους εξεγερμένους του Υψηλάντη, οι οποίοι από τη Βλαχία πέρασαν στην Τρανσυλβανία) 2.095 άτομα¹²¹. Περίπου 300 ναυτικοί του ελληνικού στολίσκου στον Προύθο εισήλθαν στη Ρωσία μέσω της υγειονομικής ζώνης του Ρένι¹²². Κατ' αυτό τον τρόπο, μόνο νόμιμα πέρασαν στο έδαφος της Ρωσίας πάνω από 3.300 πρώην επαναστάτες. Η κατάσταση αυτών των ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους βρέθηκαν για πρώτη φορά στη Ρωσία χωρίς να έχουν χρήματα, ούτε οποιοδήποτε περιουσιακό στοιχείο, ήταν απελπιστική. Σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση βρίσκονταν οι εξεγερμένοι από τη Μολδαβία, οι οποίοι μπήκαν στη Ρωσία μετά τη μάχη στο Σκουλένι. Αφού πέρασαν την υγειονομική ζώνη, για μερικές ημέρες παρέμειναν στην τοποθεσία Φαλέστα. Στις 27 Ιουνίου (9 Ιουλίου) του 1821 περίπου χίλιοι εξεγερμένοι, ορισμένοι με τις οικογένειές τους, με τη συνοδεία στρατιωτικού αποσπάσματος κατευθύνθηκαν προς την τοποθεσία Οργκέγιεβο και έφτασαν εκεί στις 30 Ιουνίου (12 Ιουλίου). Τους τακτοποίησαν σε καταλύματα στα περίχωρα του Οργκέγιεβο-Σλόμποντζε. Εδώ, όπως ανέφερε την 1η (13η) Ιουνίου του 1821 ο υπάλληλος της γραμματείας του διοικητή της περιφέρειας της Βεσσαραβίας Σατόφσκι προς τον Κατακάζη, «ελευθερώθηκαν 22 σπιτία από τους ενοι-

¹²⁰ «Κατάλογος περί εσόδων και εξόδων χρημάτων που συγκεντρώθηκαν προς όφελος των φτωχών κατοίκων της Ελλάδας, της Μολδαβίας και της Βλαχίας, οι οποίοι έφτασαν στη Βεσσαραβία λόγω των ταραχών που συνέβησαν στις τουρκικές κτήσεις», Στο ίδιο, φύλλα 213-214.

¹²¹ Αναφορά του κυβερνήτη της Βεσσαραβίας Σμιρνόφ προς το στρατιωτικό διοικητή της Νοβορωσίας και πληρεξουσίου διοικητή της περιφέρειας της Βεσσαραβίας Μ. Σ. Βοροντσόφ, 27 Αυγούστου (8 Σεπτεμβρίου) του 1827, ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 214, Φ. 9, φύλλο 5.

¹²² Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 73.

κους για την εγκατάσταση των στελεχών των Φιλικών με τις οικογένειές τους, ορισμένοι δε από αυτούς δεν είχαν καν ενδύματα¹²³. Οι υπόλοιποι επαναστάτες, όπως φαίνεται από τις αναφορές, έμειναν στην ύπαιθρο. Στο Οργκέγιεβο βρίσκονταν υπό φρούρηση περίπου τρεις μήνες. Η δύσκολη κατάσταση αυτών των ανθρώπων, οι οποίοι στερούνταν την ελευθερία μετακίνησης και τη δυνατότητα να εργαστούν, γινόταν χειρότερη, καθώς έπρεπε να βρίσκουν τα προς το ζην μόνοι τους. Και θα χειροτέρευσε ακόμα πιο πολύ, εάν η εφορεία του Κισνοβίου δεν αναλάμβανε να εφοδιάσει τους υπό κράτηση εξεγερμένους με τρόφιμα και ενδύματα. Στη συλλογή των αναγκαιών μέσων συμμετείχαν ενεργά διακεκριμένοι Έλληνες που ζούσαν τότε στο Κισνόβι. Η Αικατερίνη Υψηλάντη, ο μητροπολίτης Γρηγόριος Ειρηνουπόλεως, ο Μ. Σούτσος, ο Γ. Ρίζος-Νερουλός και άλλοι Έφοροι του Κισνοβίου έλαβαν επίσης μέτρα για την απελευθέρωση των υπό κράτηση εξεγερμένων. Οι Έλληνες κάτοικοι της Βεσσαραβίας έστειλαν προς τον Ινζόφ αίτημα με την παράκληση να απελευθερωθούν με την εγγύησή τους τα μέλη της ομάδας των στασιαστών που ήταν κρατούμενοι στο Οργκέγιεβο. Έτσι, οι έφοροι του Κισνοβίου Μ. Στρατής, Ι. Μακρής, Νικηφόρος Τσακάλογλου¹²⁴, Νικόλαος Κρίτσος και Δημήτριος Μπαμπαμέτσης¹²⁵ στο αίτημά τους προς το διοικητή της Βεσσαραβίας από 9ης (21ης) Αυγούστου του 1821 ζήτησαν να ελευθερώσουν βάσει συνημμένου καταλόγου, υπό την εγγύησή τους, μεγάλη ομάδα ευρισκόμενων στο Οργκέγιεβο επαναστατών, «για να μην εξαντληθούν και για να έχουν τη δυνατότητα ελεύθεροι πλέον να βρίσκουν τα προς το ζην»¹²⁶. Ως αποτέλεσμα αυτής της παράκλησης ήταν να απελευθερωθούν 372 εξεγερμένοι¹²⁷. Μετά από άλλες γραπτές παρακλήσεις, τις οποίες υπέγραψαν και πάλι τα ίδια πρόσωπα, στα μέσα Οκτωβρίου του 1821 απελευθερώθηκαν και οι υπόλοιποι εξεγερμένοι που κρατούνταν

¹²³ ΚΚΑΔΜ, Α. 2, Απογραφή 1, Φ. 768, φύλλο 161.

¹²⁴ Στα άλλα αιτήματα ονομαζόταν Νικηφόρος Τσάκαλος. Πρέπει να ήταν ο πατέρας του Α. Τσάκαλου.

¹²⁵ Σε άλλα αιτήματα συναντάται ως Δημήτριος Μπαμπαλέρης. Κατά τα φαινόμενα, είναι ένα και το αυτό πρόσωπο.

¹²⁶ ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 214, Φ. 7, τμήμα 1, φύλλο 317.

¹²⁷ Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς το διοικητή του 2ου τάγματος του πεζικού συντάγματος Οχότσκι ταγματάρχη Καρτσέφσκι, 24 Αυγούστου (5 Σεπτεμβρίου) του 1821. Στο ίδιο, τμήμα 2, φύλλο 149-α.

στο Οργκέγιεβο¹²⁸. Σχεδόν όλοι αυτοί εγκαταστάθηκαν στο Κισνόβι.

Πάνω από 3.000 πρώην στρατιώτες του Υψηλάντη, οι οποίοι διασκορπίστηκαν στη νότια Ρωσία, μεταξύ των οποίων ήταν πολλοί άρρωστοι και τραυματίες, δυστυχούσαν και είχαν ανάγκη από βοήθεια. Τα ταμεία των εφορειών της Φιλικής Εταιρείας της νότιας Ρωσίας, τα οποία έφεραν κατά τη διάρκεια τεσσάρων μηνών το τεράστιο βάρος της χρηματοδότησης της εκστρατείας στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ήταν πλέον άδεια.

Απαιτούνταν νέα ενίσχυση σε χρηματικά μέσα από τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας.

Οι συνθήκες ευνοούσαν την αναζωπύρωση της δραστηριότητας των εφορειών της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία. Οι ηρωικές μάχες των Ελλήνων για την ελευθερία, τις οποίες παρακολουθούσε όλη η Ευρώπη, ήταν αντικείμενο θαυμασμού και ενθουσιασμού των Ελλήνων της Ρωσίας. Η προσωπική επικοινωνία με τους συμπατριώτες, τους συμμετέχοντες στον αγώνα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και τους πρόσφυγες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνέβαλε στην ενδυνάμωση των πατριωτικών συναισθημάτων τους. Η πατριωτική αφύπνιση ήταν ιδιαίτερα δυνατή στην Οδησσό, όπου εγκαταστάθηκε το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων προσφύγων.

Από την Τρανσυλβανία έφτασαν στην Οδησσό, μεταξύ των άλλων συμμετεχόντων στην εξέγερση, οι διακεκριμένοι Φιλικοί Γ. Μάνος και Ν. Σκούφος. Κατά τη διατύπωση του Λανζερόν¹²⁹, πολλοί «*θερμοκέφαλοι θιασώτες της εξέγερσης*» κατέφθασαν στην Οδησσό από την τουρκική πρωτεύουσα. Εδώ βρήκαν καταφύγιο τα μέλη της εφορείας Κωνσταντινουπόλεως Σ. Μαύρος, Κ. Κουμπάρης, Ι. Μπάρμπης, Π. Σέκερης¹³⁰. Αυτή η πλημμυρίδα νέων δυνάμεων μετάγγισε ενέργεια στους Φιλικούς της Οδησσού, οι οποίοι είχαν περιέλθει για κάποιο διάστημα σε κατά-

¹²⁸ Με εξαίρεση τους διοικητές των εξεγερμένων, τους Ι. Μπόσκοβιτς, (Α. Μ. Κόστιν), Σ. Σαλιτανόβιτς, Α. Ιβανόφ, Ν. Πετρόβιτς, Ι. Μιλοβάνοβιτς και τον Πολωνό Βασίλι Μπουκατάρ, τους οποίους ο Αλέξανδρος Α΄ διέταξε να τους εξορίσουν στην περιφέρεια του Όρενμπουργκ (Επιστολή του διευθυντή του γενικού επιτελείου του Π. Μ. Βολκόνσκι προς τον Ι. Ν. Ινζόφ, 29 Οκτωβρίου (10 Νοεμβρίου) του 1821, ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 249, Φ. 40, φύλλο 319.

¹²⁹ Επιστολή του Α. Φ. Λανζερόν προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 8 (20) Σεπτεμβρίου του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 339.

¹³⁰ Handjeri, Mémoire très confidentiel, ΠΚΣΙΑ, Α. ΒΟΥΑ, Φ. 873, φύλλο 6.

σταση απάθειας και θλίψης λόγω της ατυχούς έκβασης της εκστρατείας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Οι ελπίδες του Λανζερόν για την εκμηδένιση της δραστηριότητας των Φιλικών στη Ρωσία λόγω της ήττας του Υψηλάντη δε δικαιώθηκαν. Ένα μήνα μετά την κατάπαυση του αγώνα στη Μολδαβία και τη Βλαχία οι Φιλικοί της Οδησσού προέβησαν σε ένα μεγάλο βήμα, το οποίο εγκαινίασε ένα νέο, το τελευταίο στάδιο στην ιστορία του κινήματος των Φιλικών στη Ρωσία.

Την 1η (13η) Αυγούστου του 1821 συνεκλήθη στην Οδησσό στο κτίριο της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής συνέλευση των εκεί Ελλήνων με τη συμμετοχή προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη, στην οποία πάρθηκε η απόφαση για την ίδρυση μιας *«Τραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας»* για την παροχή βοήθειας στον απελευθερωτικό αγώνα των συμπατριωτών τους¹³¹. *«Εἰς τοιαύτην λοιπόν μεγίστην και κρίσιμον του γένους περίστασιν ἡμεῖς οἱ παροικούντες ἐν Οδησσῷ, καίτοι μὴ συμπλεκόμενοι εἰς τὴν μάχην κατὰ τῶν ἀπίστων Ἀγαρηνῶν, δὲν κρίνομεν ὁμῶς τοῦ εαυτὸν μας ὡς ἔξω τοῦ ἱεροῦ τούτου ὑπὲρ ἐλευθερίας αγῶνος»*. Στη συνέλευση αυτή εγκρίθηκε επίσης το καταστατικό της νέας οργάνωσης. Ανώτατο ὄργανό της θα ήταν στο εξής η συνέλευση των Ελλήνων της Οδησσού. Η γενική συνέλευση εξέλεγε για οκτάμηνη θητεία την εκτελεστική επιτροπή της εταιρείας, την εφορεία. Οι ἑφοροὶ υποχρεοῦνταν δυο φορές τὴν εβδομάδα, κάθε Δευτέρα και Παρασκευή, να συνεδριάζουν. Σε αυτές τις συνεδριάσεις ὀφείλε να *«προμηθεύηται ἡ δυνατὴ περίθαλψις καὶ βοήθεια εἰς τοὺς ἐν ἀνάγκῃ ἐδῶ ευρισκομένους καὶ παρεπιδημούντας ἀδελφούς»*. Στις υποχρεώσεις των εφόρων συμπεριλαμβάνονταν επίσης η τήρηση σχετικής αλληλογραφίας και η καταχώριση των εισπράξεων σε χρηματικές εισφορές. Απαγορευόταν στους εφόρους να ανταλλάσσουν προσωπική αλληλογραφία *«ἐπὶ ἐθνικῶν υποθέσεων»*. Ὅλες οἱ αποφάσεις της εφορείας λαμβάνονταν πλειοψηφικά. Κάθε 1η του μηνὸς ἡ εφορεία ὀφείλε να παρουσιάζει ἀπολογισμό τῶν πεπραγμένων καὶ τῶν οικονομικῶν στη γενική συνέλευση ὅλων τῶν συμπατριωτῶν. Στη συνέλευση αὐτὴ ἔθεταν ἐπίσης ὅλα τα ἐπὶ δικά ζητήματα, ὥστε να λαμβάνεται ἐπ' αὐτῶν

¹³¹ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 20-21. Στο κείμενο που δημοσίευσε ο Ι. Φιλήμων για την ίδρυση της «Τραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» αναφέρεται προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ὅτι ἡ συνέλευση τῶν Ελλήνων τῆς Οδησσού συνήλθε τὴν 4η (16η) Αυγούστου τοῦ 1821. (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 4, σ. 373-375).

τελική απόφαση δια ψηφοφορίας¹³². Κατά την οργανωτική συνέλευση της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» εκλέχθηκαν ως έφοροι οι εξής: Ιωάννης Αμβροσίου, Αλέξανδρος Μαύρος, Κυριάκος Κουμπάρης, Γρηγόριος Μαρασλής και Βαγιάνος Παλαιολόγος.

Παρά το φιλανθρωπικό προσώπειο της, η νέα οργάνωση έθετε πολιτικούς στόχους και αποτελούσε το απευθείας διάδοχο σχήμα της εφορείας Οδησσού της Φιλικής Εταιρείας. Η ίδρυσή της προέκυψε μετά από προκαταρκτικές συσκέψεις των εφόρων της Οδησσού και της Κωνσταντινούπολης, που τότε βρίσκονταν στην Οδησό. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι οι τέσσερις από τους πέντε νεοεκλεγέντες εφόρους ήταν ενεργά μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Ο Ι. Αμβροσίου ήταν, όπως έγραφε ο Α. Φ. Λανξερόν, ο «πρώτος Έφορος» της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό. Ο Α. Μαύρος συμμετείχε τότε στην ηγετική επιτροπή Οδησσού της μυστικής ελληνικής εταιρείας. Ο Κ. Κουμπάρης ήταν έφορος της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Γ. Μαρασλής από την αρχή της ελληνικής εξέγερσης συμμετείχε ενεργά στη δραστηριότητα των Φιλικών της Οδησσού¹³³. Αλλά και η πλειοψηφία των συμμετεχόντων της ιδρυτικής συνέλευσης της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» ήταν αδιαμφισβήτητα Φιλικοί¹³⁴. Στην αλληλογραφία της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» υπάρχουν επίσης στοιχεία που μαρτυρούν ότι αυτή ανέκυψε έχοντας ως βάση την εφορεία Οδησσού της Φιλικής Εταιρείας. «Γνωστόν σας έγεινεν ήδη η μεταρρύθμισις της Εφορίας εις Φιλανθρωπικήν Εφορίαν της εν Οδέσση Ελληνικής Κοινότητος», έγραφε τη 14η (25η) Δεκεμβρίου του 1821 οι Έφοροι της Οδησσού προς Γ. Ρίζο-Νερουλό¹³⁵. Ο μετασχηματισμός αυτός κάθε άλλο παρά αναγόταν σε μια απλή μετονομασία. Ουσιώδεις αλλαγές επήλθαν στην όλη διάρθρωση της εφορείας Οδησσού, ως αποτέλεσμα αλλαγών στη ζωή της ελληνικής κοινότητας Οδησσού και του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού της Ρωσίας.

¹³² Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάστασις, τ. 4, σ. 373-375.

¹³³ Το σπίτι του Γ. Μαρασλή, το οποίο διατηρείται μέχρι σήμερα στην Οδησό (Κράσι Περεούλοκ, αριθμός 18) έγινε το 1821 ένας από τους τόπους των μυστικών συναντήσεων των ηγετών των εκεί Φιλικών.

¹³⁴ Σε μια από τις επιστολές των εφόρων της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» αναφερόταν χαρακτηριστικά: «Με γενική επιλογή των αδελφών διορισθήκαμε Έφοροι» (Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 133). Ως γνωστόν, «αδελφοί» αποκαλούνταν μεταξύ τους οι Φιλικοί.

¹³⁵ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 185.

Οι Ρώσοι Έφοροι της Φιλικής Εταιρείας μετά την έναρξη της εξέγερσης του Υψηλάντη μετατράπηκαν ουσιαστικά από όργανα της μυστικής εταιρείας σε όργανα αυτοδιοίκησης των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας. Όλοι οι Έλληνες, όχι μόνο οι Φιλικοί, ακολουθούσαν τις υποδείξεις και τις οδηγίες τους στην υπόθεση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Σ' αυτόν δε τον αγώνα συμμετείχε, στη μια ή την άλλη μορφή, η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού της Ρωσίας. Με αυτή την έννοια η μετατροπή των διορισμένων από την ηγεσία της μυστικής οργάνωσης σε εκλογικά όργανα των ελληνικών κοινοτήτων ήταν φυσική και πηγάζε από τη νέα κατάσταση πραγμάτων. Αυτός ο σημαντικός μετασχηματισμός που πραγματοποιήθηκε και σε ορισμένες άλλες κοινότητες της νότιας Ρωσίας, μαρτυρούσε ότι και μετά την ήττα του Υψηλάντη η Φιλική Εταιρεία διατηρούσε την ιδεολογική και πολιτική της επιρροή μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού της Ρωσίας.

Οι Φιλικοί, αν και έχασαν την αυστηρή οργανωτική τους μορφή, έπαιζαν, όπως και πριν, το ρόλο της ενωμένης πρωτοπορίας των πατριωτικών δυνάμεων. Επίσης μεγάλη σημασία είχε και το γεγονός ότι οι έφοροι της Φιλικής Ι. Αμβροσίου, Α. Μαύρος, Γ. Παπαδόπουλος και άλλοι, ήταν πλούσιοι έμποροι και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των κοινοτήτων τους. Σύμφωνα με το σχέδιο των Φιλικών της Οδησσού, η μετασχηματισμένη εφορεία της πόλης τους θα έπρεπε να γίνει κεντρική στη Ρωσία¹³⁶. Έθετε ως καθήκον της να ενώσει τις δυνάμεις όλων των Ελλήνων της Ρωσίας για τον εθνικοαπελευθερωτικό σκοπό. Στη Ρωσία, μετά την αναχώρηση του Υψηλάντη για την Ελλάδα δε συντόνιζε επίσημα κανείς τη δραστηριότητα των τοπικών εφορειών¹³⁷. Τώρα πλέον η εφορεία της Οδησσού ετοιμαζόταν να αναλάβει μόνη της αυτή τη λειτουργία. Γι' αυτό, γινόταν λόγος ιδιαίτερα στην επιστολή των εφόρων της Οδησσού προς τον Γ. Παπαϊωάννου από 1ης (13ης) Αυγούστου του 1821. Οι έφοροι της νέας οργάνωσης έγραφαν επίσης ότι ο κύριος σκοπός τους ήταν: *«εις το να συνδράμωμεν παντί σθένει δια χρημάτων, πραγμάτων, δια πρεσβειών*

¹³⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μια σειρά επιστολές των εφόρων της Οδησσού δεν ονόμαζαν την οργάνωσή τους «Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία», αλλά «Γενική Φιλανθρωπική Εταιρεία».

¹³⁷ Ο Ξάνθος, ασχολούμενος μ' αυτό σε κάποιο βαθμό, έφυγε επίσης στις 26 Ιουνίου (8) Ιουλίου του 1821, μετά την ήττα του Υψηλάντη, από τη Βεσσαραβία στην Ελλάδα. (Ε. Ξάνθου, Απομνημονεύματα, σ. 160).

και γραμμάτων και με την ίδια μας ύπαρξιν να βοηθήσωμεν τους υπέρ της ημετέρας ελευθερίας προμαχομένους κατά ξηράν και θάλασσαν εναντίον των βαρβάρων». Αυτή η οργάνωση ετοιμαζόταν επίσης «με θάρρος και σύνεση» να αποκρούσει τις επιθέσεις στις εφημερίδες των εκθρών της Ελληνικής Επανάστασης και να εκφράσει δημόσια την ευγνωμοσύνη της στους φίλους¹³⁸. Κατ' αυτό τον τρόπο, η παροχή υλικής υποστήριξης στους φυγάδες από τη Μολδαβία και τη Βλαχία, αν και ήταν σημαντική, δεν ήταν ο πιο σημαντικός σκοπός της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας». Φυσικά, είναι αλήθεια ότι δημόσια επικέντρωναν τις προσπάθειές τους ακριβώς σε αυτή την πλευρά της δραστηριότητας, κάτι που είχε σχέση με τις αμοιβαίες σχέσεις της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» με τις αρχές.

Η Φιλική Εταιρεία ήταν για το Λανζερόν μια απεχθής οργάνωση, γι' αυτό έθετε διάφορα εμπόδια στη δραστηριότητά της. Οι δε Φιλικοί θεωρούσαν ότι θα κατάφερναν να νομιμοποιήσουν τη μετασχηματισμένη οργάνωση, η οποία είχε τη μορφή μιας αθώας φιλανθρωπικής οργάνωσης, και κατ' αυτό τον τρόπο θα είχαν μεγαλύτερες δυνατότητες για πατριωτική δραστηριότητα και υποστήριξη της Ελλάδας που αγωνιζόταν για την απελευθέρωσή της. Οι έφοροι της Οδησσού στην επιστολή τους προς τους εφόρους του Ισμαήλ από 24ης Σεπτεμβρίου (6ης Οκτωβρίου) του 1821 έγραφαν ότι έδιναν ιδιαίτερη σημασία στην αναγνώριση της εταιρείας τους από τη ρωσική κυβέρνηση για να έχουν τη δυνατότητα να δρουν ανεμπόδιστα προς όφελος του έθνους¹³⁹. Η απόφαση της συνέλευσης των Ελλήνων της Οδησσού για την ίδρυση «φιλανθρωπικής» εταιρείας μεταφράστηκε από τους εφόρους στη ρωσική γλώσσα και παρουσιάστηκε για έγκριση στο Λανζερόν. Οι έφοροι υπολόγιζαν ότι μέσω της μετεξέλιξης της Φιλικής Εταιρείας σε «Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία» θα απαλλάσσονταν από τα εμπόδια και τους περιορισμούς που έθεταν οι τοπικές αρχές. Οι υπολογισμοί αυτοί σε κάποιο βαθμό δικαιώθηκαν.

Η από 8ης (20ής) Σεπτεμβρίου του 1821 επιστολή του Λανζερόν προς το Νεσελρόντ είναι δηλωτική κάποιας αλλαγής στην αντιμετώπιση εκ μέρους του των Φιλικών της Οδησσού. Ο στρατιωτικός διοικητής της Νοβορωσίας έγραφε μεταξύ άλλων: «Και τώρα έφτασε η στιγμή, κύριε

¹³⁸ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 117-118.

¹³⁹ Ε. α., σ. 224.

κόμη, να θίξουμε το ζήτημα της εδώ μουσικής εταιρείας (είτε του Φοίνικα). Υπέθετα ότι αυτή η εταιρεία θα αυτοδιαλυόταν μετά την ήττα του πρίγκιπα Υψηλάντη, ωστόσο, αυτή άρχισε να αναπτύσσει πιο έντονη δραστηριότητα και μάλιστα πρόσφατα αντικατέστησε μερικούς από τους Εφόρους της, εκλέγοντας νέους.

Είχα ήδη την τιμή να σας αναφέρω ότι κανένα από τα μέλη αυτής της εταιρείας και κανένας από τους εδώ Έλληνες δεν είχε δεσμούς με τις μαρές αιρέσεις του νότου¹⁴⁰ και από αυτή την άποψη δεν συνιστά κίνδυνο για την κυβέρνησή μας. Το ίδιο επιβεβαιώνω και τώρα. Η εδώ εταιρεία αυτή τη στιγμή λειτουργεί προς μεγάλο όφελος των δυστυχιωμένων Ελλήνων προσφύγων, σε πολλούς από τους οποίους παρείχε βοήθεια. Της απομένουν περίπου 30 χιλιάδες ρούβλια, τα οποία μπορούν να παράσχουν μεγάλη βοήθεια στις σημερινές συνθήκες και πρόκειται να διανεμηθούν κατά τον πλέον δίκαιο τρόπο¹⁴¹. Παρά το γεγονός ότι ο Λανζερόν έγραφε εν κατακλείδι ότι «όταν οι Έλληνες δεν θα έχουν ανάγκη για βοήθεια και εγώ θα πάψω να θεωρώ χρήσιμη την ύπαρξη αυτής της εταιρείας», συνολικά η επιστολή του μαρτυρά ότι ο στρατιωτικός διοικητής της Νοβορωσίας επέτρεψε τη λειτουργία της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας».

Ωστόσο, η οριστική απόφαση επ' αυτού του ζητήματος εξαρτιόταν από την Πειρούπολη. Ο Λανζερόν έστειλε το καταστατικό της εταιρείας στον Γκολίτσιν για να το παρουσιάσει στον τσάρο. Ο Αλέξανδρος ο Α΄, αφού έλαβε γνώση του καταστατικού, όπως θα δούμε, αποφάνθηκε εναντίον της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» και η απόφασή του αυτή ήταν βάσιμη, δεδομένου ότι διέγινωσε την ύπαρξη μιας πολιτικής οργάνωσης, δρώσας υπό το προσωπείο φιλανθρωπικής εταιρείας. Αλλά αυτό συνέβη μετά την πάροδο τριών και πλέον μηνών. Η βραδύτητα της επιχειρησιακής ετοιμότητας της τεράστιας γραφειοκρατικής μηχανής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας επέτρεψε στη «Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία» να εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι τα τέλη του 1821.

Κατά τους πέντε μήνες της ύπαρξής της πέτυχε πολλά για την επιστράτευση των δυνάμεων των Ελλήνων της Ρωσίας και γενικά του εξωτερικού, για τη στήριξη του απελευθερωτικού πολέμου του ελληνικού λαού. Οι νέοι έφοροι απευθύνθηκαν με επιστολές τους προς τις εφορείες

¹⁴⁰ Εδώ χρησιμοποιείται η επίσημη ορολογία της ρωσικής κυβέρνησης, κατά την οποία οι οργανώσεις των Ισπανών και Ιταλών επαναστατών θεωρούνταν μιάσματα.

¹⁴¹ ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλο 340.

και προς εξέχοντες ανθρώπους των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας και γενικότερα της αλλοδαπής, όπως του Ισμαήλ, του Κισνοβίου, της Ευπατορία, της Σεβαστούπολης, της Μπαλακλάβας, της Θεοδοσίας, του Νικολάγιεφ, του Ταγκανρόγκ, της Μόσχας, της Νίζνα, της Πετρούπολης, του Μπροντ, της Βαρσοβίας, του Λβοβ, της Πίζας, του Λιβόρνου, του Άμστερνταμ και της Τερνέστης. Οι έφοροι της Οδησσού απηύθυναν έκκληση προς όλες τις ελληνικές κοινότητες να διοργανώσουν γενικό έρανο για την παροχή υλικής βοήθειας στους στρατιώτες του Υψηλάντη που κατέφυγαν στη Ρωσία, και για την προμήθεια πολεμικού εξοπλισμού για τους εξεγερμένους Έλληνες. Στις επιστολές προς τις ρωσικές εφορείες της Φιλικής Εταιρείας υπογραμμιζόταν η αναγκαιότητα να ξεπεράσουν τις διαθέσεις απάθειας και απογοήτευσης που προκάλεσε η ήττα του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ώστε να αναπτύξουν ακόμα μεγαλύτερης κλίμακας πατριωτική δραστηριότητα. Σε επιστολή τους προς τους εφόρους του Ισμαήλ στις 20 Αυγούστου (1 Σεπτεμβρίου) του 1821 οι έφοροι της Οδησσού έγραφαν: *«Αληθινά τα εν Μολδοβλαχία εγχειρήματα του ελληνικού στρατοπέδου κακή τύχη εξερρόησαν. Πλην τα τρόπαια των Ελλήνων διεγείρονται καθ' εκάστην εις όλην την Ελλάδα, κατά ξηράν και κατά θάλασσαν. Λοιπόν, αδελφοί, ας μη μικροψυχήσωμεν, μηδέ απηυδίσωμεν του ιερού υπέρ Πατρίδος αγώνος»*. Οι έφοροι της Οδησσού εξέφρασαν την πεποίθηση ότι οι Έλληνες του Ισμαήλ θα ανταποκρίνονταν με ομοψυχία σ' αυτή την έκκληση και ότι θα έπαιρναν μέρος στον έρανο υπέρ των πατριωτικών σκοπών¹⁴².

Χωρίς να περιμένουν τα αποτελέσματα του εράνου που είχαν διοργανώσει οι ίδιοι, οι έφοροι της Οδησσού παρείχαν με όλες τις δυνάμεις τους υλική βοήθεια στους εξεγερμένους πρόσφυγες από τη Μολδαβία και τη Βλαχία. Την 7η (19η) Σεπτεμβρίου του 1821 έφτασε στο Κισνόβι εξουσιοδοτημένος από την εφορεία Οδησσού ο Π. Μπέρτουμ¹⁴³. Του είχε δοθεί το ποσόν των 1.000 ολλανδικών φιορινιών (που αντιστοιχούσε τότε σε 11.400 ρούβλια σε χαρτονομίσματα), τα οποία όφειλε να διανείμει με τη συγκατάθεση και καθ' υπόδειξη των τοπικών εφόρων *«εις εκείνους τους πάσχοντας αδελφούς μας, από το στρατόπεδον (του Υψηλάντη*

¹⁴² Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 212.

¹⁴³ Ο Π. Μπέρτουμ είχε συλληφθεί στην Πετρούπολη για την «υπόθεση Γαλάτη». Στρατολογήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην Οδησσό το 1821. (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 404).

–Γ. Α.), *οίτινες έχουν περισσότεραν ένδειαν και ανάγκην*¹⁴⁴. Οι έφοροι της Οδησσού φρόντιζαν και για το ρουχισμό των προσφύγων. Κατόπιν παραγγελίας τους ράφτες της Ευπατορία έραψαν για τους πρώην μαχητές 568 *γιαμουρλούκια*¹⁴⁵. Η «Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία» ανέλαβε την πρόνοια και τη στήριξη με τη μία ή την άλλη μορφή δυο χιλιάδων μαχητών στην Οδησσό και τριών χιλιάδων αντίστοιχα στη Βεσσαραβία, συνολικά πάνω από πέντε χιλιάδων ανθρώπων¹⁴⁶. Εκτός των προσφύγων από τη Μολδαβία και τη Βλαχία, ο αριθμός αυτός συμπεριλάμβανε επίσης εθελοντές που είχαν καταφθάσει στις νότιες περιοχές της Ρωσίας, ώστε να προωθηθούν στο στρατόπεδο του Υψηλάντη, αλλά δεν πρόλαβαν να πραγματοποιήσουν την πρόθεσή τους λόγω της διάλυσης του στρατού των εξεγερμένων. Οι έφοροι της Οδησσού έκριναν σκόπιμο να τους κρατούν σε κυβερνεία που βρίσκονταν στη μεθόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την ελπίδα ότι μπορεί να χρειάζονταν για κάποια επιχείρηση¹⁴⁷. Συγκεντρώνονταν, μάλιστα, γι' αυτό το ενδεχόμενο αποθέματα όπλων κοντά στα τουρκικά σύνορα. Τον Αύγουστο του 1821 έφτασαν στο Ντουμποσάρ εννέα φορτία με όπλα από την Τούλα που είχαν αγοραστεί νωρίτερα για τους Έλληνες εξεγερμένους στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Οι έφοροι της Οδησσού είχαν αναθέσει στον τοπικό κάτοικο Ρ. Χολυβά να φυλάξει αυτά τα όπλα μέχρι νεότερων οδηγιών.

Οι ελπίδες των εφόρων της Οδησσού για τη δυνατότητα ανανέωσης ενός ευρείας κλίμακας αγώνα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τροφοδοτούνταν με τις επιτυχείς ενέργειες ανταρτοπόλεμου του Γεώργιου Ολύμπιου. Αυτός, καταφέρνοντας πλήγματα στις τουρκικές δυνάμεις που τον καταδίωκαν, μέσα από δύσβατες κορυφογραμμές των Καρπαθίων κινούνταν προς τη ρωσοτουρκική μεθόριο¹⁴⁸. Οι έφοροι της Οδησσού προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν την επικοινωνία με τον παράτολμο ανάρτη. Στις 21 Σεπτεμβρίου (3 Οκτωβρίου) του 1821 έστειλαν στο

¹⁴⁴ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία. σ. 146.

¹⁴⁵ Ε. α., σ. 186.

¹⁴⁶ Επιπλέον η Εταιρεία ανέλαβε την υποχρέωση της παροχής βοήθειας κατά τη διάρκεια 6 μηνών σε 300 φτωχές οικογένειες προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη.

¹⁴⁷ Ε. α., σ. 139.

¹⁴⁸ Λεπτομέρειες γι' αυτή την ηρωική εκστρατεία βλέπε Ι. Βασδραβέλλη, Η συμμετοχή των Μακεδόνων οπλαρχηγών εις την επανάστασιν των Ηγεμονιών και η εποποιία της μονής του Σέκου, «Μακεδονικά», τ. 6, 1964.

Γεώργιο Ολύμπιο επιστολή με την οποία εξέφραζαν το θαυμασμό τους για τον αγώνα του: «*Ημείς δεν είμεθα ικανοί να σε επαινέσωμεν και τιμήσωμεν εις τα ηρωικά σου αριστουργήματα. Μόνη η Παιρίς είναι εκείνη, ήτις θέλει σε επαινέσει κατ' αξίαν εν καιρώ των προσήκοντι, συγκαταριθμούσα σε εις του χορόν των μεγάλων ηρώων της Λεωνίδου, Θεμιστοκλέους και Επαμεινώνδα, των οποίων τας πράξεις εμιμήθης*». Οι έφοροι παρακαλούσαν τον Ολύμπιο να τους ενημερώσει για το τι είχε ανάγκη, ώστε να μπορέσουν να του παράσχουν βοήθεια¹⁴⁹. Η επιστολή αυτή, βάσει όλων των διαθέσιμων στοιχείων, δεν έφτασε στον Ολύμπιο, ο οποίος έπεσε ηρωικά στις 23 Οκτωβρίου (4 Νοεμβρίου) του 1821 κατά την άμυνα της μονής Σέκου στη Μολδαβία. Με την πώση της μονής Σέκου εξέλειπε και η τελευταία εστία της ελληνικής επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και μαζί με αυτήν και οι ελπίδες των Φιλικών της Ρωσίας για αναζωπύρωση εκεί της εκστρατείας εναντίον των Τούρκων.

Οι έφοροι της «*Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας*» επιδίωκαν να αποκτήσουν επαφή και με την ίδια την Ελλάδα, ούτως ώστε να συνδράμουν στις στρατιωτικές της προσπάθειες. Στις 30 Αυγούστου (11 Σεπτεμβρίου) του 1821 έστειλαν επιστολές στις κοινότητες του Αρχιεπαγγαίου και στη Γερουσία της Πελοποννήσου μαζί με αντίγραφα της απόφασης για την ίδρυση στην Οδησσό της «*Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας*» και της εγκυκλίου επιστολής που στάλθηκε για αυτόν το σκοπό στις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας.

Οι έφοροι της Οδησσού προσπαθούσαν επίσης να αντλούν από πρώτο χέρι πληροφορίες για την κατάσταση της Ελλάδας, ούτως ώστε να τις διακινούν στη Ρωσία και σε άλλες χώρες. Πρότειναν στις κοινότητες του Αρχιεπαγγαίου να αποστέλλουν σε τακτά διαστήματα πλοίο στην Μπαρλέτα, στην Τεργέστη είτε σε άλλο σημείο, αναλαμβάνοντας μάλιστα οι ίδιοι όλα τα συνδεόμενα με αυτή την ταχυδρομική υπηρεσία έξοδα¹⁵⁰. Οι ηγέτες της εφορίας Οδησσού δεν επιθυμούσαν απλώς να είναι ενήμεροι για τα πολιτικά γεγονότα στην Ελλάδα, αλλά επεδίωκαν να επιδρούν σ' αυτά. Κατέβαλαν, μεταξύ άλλων, προσπάθειες για την κατάπαυση της εσωτερικής διαπάλης στο επαναστατικό στρατόπεδο. Στην από 18ης (30ής) Νοεμβρίου του 1821 επιστολή τους παραινούσαν «*τας Σεβαστάς*

¹⁴⁹ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία. σ. 160-161.

¹⁵⁰ Ε. α., σ. 119-120.

Κοινότητας Ύδρας, Σπεισών και Ψαρών» να σταματήσουν τον αλληλοσπαραγμό, «επειδή ο τύραννος και όλοι οι εχθροί του Γένους μας ελπίζουν δια μέσου τούτου του φθοροποιού κακού, όπου ενσπείρουν εις το Γένος μας, να μας αφανίσωσιν»¹⁵¹.

Οι επαφές με τις ελληνικές κοινότητες της αλλοδαπής πολλώ μάλλον δε με την Ελλάδα απαιτούσαν πολύ κόπο και χρόνο. Η βραχύβια ιστορία της *«Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας»* δεν παρείχε τη δυνατότητα ανάπτυξης τέτοιων δεσμών σε διμερή βάση. Ωστόσο, η μετασχηματισμένη εφορεία Οδησσού είχε ορισμένες επιτυχίες όσον αφορά τη συνένωση των εφορειών της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία και το συντονισμό της πατριωτικής της δραστηριότητας.

Η ίδρυση της *«Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας»* είχε τη μεγαλύτερη ανταπόκριση στις ελληνικές κοινότητες της Βεσσαραβίας. Στις 29 Αυγούστου (10 Σεπτεμβρίου) του 1821 οι Έλληνες του Ισμαήλ και οι τοπικοί φιλέλληνες συγκεντρώθηκαν στην οικία του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου. Μετά την ανάγνωση της επιστολής των εφόρων της Οδησσού για την ίδρυση της *«Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας»*, αποφάσισαν:

1) Να ιδρύσουν και στο Ισμαήλ νέα εφορεία απαρτιζόμενη από τους: Νικόλαο Χαρίτο, Ιωάννη Γεωργαντόπουλο, Γεώργιο Παπαδόπουλο και Αθανάσιο Παναγιωτόπουλο.

2) Η εφορεία αυτή οφείλει να ενεργεί έχοντας ως υπόδειγμα και πρότυπο την εφορεία Οδησσού, να υπάγεται σε αυτήν και να ζητά από αυτήν οδηγίες¹⁵². Στο Ισμαήλ διεξήχθη επίσης έρανος. Από τους περιορισμένους πόρους που συγκεντρώθηκαν επιδόθηκαν από 15 γρόσια στον κάθε τώως στρατιώτη του Υψηλάντη¹⁵³. Αναγνώρισαν τον καθοδηγητικό ρόλο της εφορείας Οδησσού, επίσης εφορείες του Ρένι και του Κισνοβίου. Μάλιστα η εφορεία του Ισμαήλ, εκπληρώνοντας την επιθυμία των εφόρων της Οδησσού, έγραψε στις ελληνικές κοινότητες της Μόσχας, της Νίζνα, του Ταγκαρόνγκ και της Κριμαίας για την αναδιοργάνωσή της¹⁵⁴. Κατ' αυτό τον τρόπο οι έφοροι της Οδησσού ήθελαν να παρακινήσουν και αυτές τις ελληνικές κοινότητες, να δημιουργήσουν παρόμοιου τύπου εφορείες, οι οποίες θα υπάγονταν στην Οδησό.

¹⁵¹ Ε. α., σ. 178.

¹⁵² Ε. α., σ. 212-214.

¹⁵³ Ε. α., σ. 230-231.

¹⁵⁴ Ε. α.

Ωστόσο, δεν μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν αυτόν το σκοπό. Αυτό οφειλόταν στο μεγάλο φορτίο με το οποίο είχαν επιφορτιστεί οι ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, υποστηρίζοντας το εγχείρημα του Υψηλάντη, και στην πικρία της απογοήτευσης, λόγω του ότι οι προσπάθειες αυτές δεν απέφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Οι διαθέσεις αυτές άγγιξαν και την εφορεία Μόσχας της Φιλικής Εταιρείας, όπως μπορούμε να κρίνουμε και από τις επιστολές που απηύθυνε σε αυτήν η νέα εφορεία Οδησσού (δυστυχώς, οι επιστολές της εφορείας της Μόσχας δε διασώθηκαν). Έτσι, στην επιστολή από 10ης (22ας) Σεπτεμβρίου του 1821 καθίσταται σαφές ότι μεταξύ των Ελλήνων της Μόσχας βρέθηκαν άνθρωποι οι οποίοι κατηγόρησαν τους εφόρους της Οδησσού για λανθασμένα, είτε ακόμα και ιδιοτελή διαχείριση των συγκεντρωθέντων από τους Έλληνες της Ρωσίας για πατριωτικούς σκοπούς πόρων. Οι έφοροι της Οδησσού αντέκρουσαν αποφασιστικά αυτές τις αιτιάσεις, οι οποίες συντελούσαν στην εμφάνιση έριδων τη στιγμή κατά την οποία απαιτούνταν ιδιαίτερα η ενότητα όλων των Ελλήνων. Έγραφαν προς τους εφόρους της Μόσχας: *«Αν κατά δυστυχίαν του γένους μας κανένα ζιζάνιον προσπαθεί να ενσπείρει εις την φιλογενεϊάν μας κανένα σκάνδαλον, είσθε υποκείμενα με ορθήν κρίσιν και με την απαιτουμένην φρόνησιν και ημπορείτε να στοχασθήτε, αν οι αναδεχθέντες τούτο το υπούργημα έφοροι από μόνην φιλογενεϊαν και πατριωτισμόν παρακινήθέντες, είναι υποκείμενα δια την δυνατήν εξοικονομίαν και δι' όλον εκείνο, οπου αφορά προς βοήθειαν της Πατρίδος»*¹⁵⁵. Οι έφοροι της Οδησσού προέτρεπαν τους αδελφούς τους στη Μόσχα να μην πτοούνται από τις αποτυχίες στη Μολδαβία και τη Βλαχία και από τις μάταιες δαπάνες, αλλά να διοργανώσουν νέο έρανο υπέρ των πατριωτικών σκοπών. Η έκκληση αυτή, κατά τα φαινόμενα, δε βρήκε τη δέουσα ανταπόκριση, δεδομένου ότι μετά από δυο μήνες, στις 12 (24) Νοεμβρίου του 1821 απευθύνθηκαν εκ νέου στους Φιλικούς της Μόσχας: *«Σας επαναλαμβάνουμεν αδελφοί, να μη διστάζητε, αλλ' ούτε να διστάζουν οι αυτού αδελφοί, ότι όπου η χρεία τότε εκάλεσεν εξωδεύθησαν αληθινά εις μάτην επήγαν»*¹⁵⁶.

Οι ελληνικές κοινότητες της Κριμαίας επιφύλαξαν θετικότερη ανταπόκριση στην έκκληση της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» για τη

¹⁵⁵ Ε. α., σ. 157.

¹⁵⁶ Ε. α., σ. 175.

διεξαγωγή νέου εράνου. Οι έφοροι της Οδησσού με ειδική επιστολή τους από 14ης (26ης) Σεπτεμβρίου του 1821 προς τον κόμη Διονύσιο Καπνίση και προς «λοιπούς φιλογενείς ομογενείς» στην Ευπατορία εξέφραζαν τις ευχαριστίες τους στους τοπικούς Έλληνες, «που εκ του ευθέως έδειξαν προθυμίαν εις την συνεισφοράν και συνεισέφεραν εκείνα, οπού έκαστος προηρέθη»¹⁵⁷. Στην Ευπατορία δημιουργήθηκε επίσης οργάνωση ανάλογου τύπου με αυτή της Οδησσού. Η εφορεία Οδησσού βρισκόταν σε μόνιμη επαφή με την ελληνική κοινότητα της Θεοδοσίας.

Οι έφοροι της Οδησσού δεν επιδίωκαν να διασφαλίσουν μόνο την υλική, αλλά και την πολιτική στήριξη της ελληνικής υπόθεσης. Γι' αυτόν το λόγο ευελπιστούσαν ότι θα αξιοποιούσαν την επιρροή των Ελλήνων που κατείχαν εξέχουσα θέση στη Ρωσία. Ο εντεταλμένος των εφόρων της Οδησσού στην Πετρούπολη Π. Βαρβάτης συνδεόταν με τον Καποδίστρια, ούτως ώστε να επιτύχει την ευμενή σχέση της κυβέρνησης προς τη «Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία». Ο Καποδίστριας, τον οποίο ο Βαρβάτης αποκαλεί στις επιστολές του, σύμφωνα με το συμβατικό λεξιλόγιο της εταιρείας, «ευεργετικό», υποσχέθηκε να μιλήσει υπέρ της εταιρείας της Οδησσού στον υπουργό Εσωτερικών υποθέσεων Β. Π. Κοτσούμπη¹⁵⁸. Ο Βαρβάτης βρισκόταν σε μόνιμη επαφή και με τον Α. Σ. Στούρντζα, ο οποίος, κατά τα λεγόμενά του, ήταν «φιλογενέστατος πάντων»¹⁵⁹. Οι έφοροι της Οδησσού τον Οκτώβριο του 1821 απέστειλαν αντίγραφα του προγράμματος της «Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας» επίσης στους δυο στρατηγούς του ρωσικού στρατού ελληνικής προέλευσης: στους «παιριώτες» Ε. Ι. Βλάστοφ και στο Δ. Δ. Κουρούτη, ζητώντας τους συμβουλές περί των «κοινών του Γένους πραγμάτων»¹⁶⁰. Οι έφοροι της Οδησσού ζήτησαν από τον αντιστράτηγο Κουρούτη, αρχηγό του επιτελείου του μεγάλου πρίγκιπα Κωνσταντίνου Πάβλοβιτς, του επίδοξου «Έλληνα αυτοκράτορα», να τον ενημερώσουν ιδιαίτερα για τις δυστυχίες και τη δύσκολη κατάσταση των Ελλήνων εκεί «όπου χρειάζεται». Οι έφοροι έγραψαν ότι «η μόνη ελπίς της σωτηρίας του γένους μας μετά Θεόν αποβλέπει

¹⁵⁷ Ε. α., σ. 158.

¹⁵⁸ Επιστολή Π. Βαρβάτη προς τους εφόρους της Οδησσού από 15ης (27ης) Οκτωβρίου του 1821, Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 101.

¹⁵⁹ Επιστολή Π. Βαρβάτη προς τους εφόρους της Οδησσού από 4ης (16ης) Οκτωβρίου του 1821, Ε. α. σ. 103.

¹⁶⁰ Ε. α., σ. 183-164, 167-169.

ευ γένει εις τον υπέρτατον Θρόνον της Ρωσίας και εις τον μέγιστον Δούκα Κ. (Κωνσταντίνον)»¹⁶¹.

Οι Ρώσοι Φιλικοί, παρά την καταδίκη της εξέγερσης του Υψηλάντη από τον Αλέξανδρο Α', διατηρούσαν ακόμη ψευδαισθήσεις αναφορικά με την πολιτική του τσάρου στο ελληνικό ζήτημα. Αυτοί πίστευαν ότι η θέση που είχε ο τσάρος και οι άλλοι χριστιανοί μονάρχες ήταν αποτέλεσμα συκοφαντίας των εχθρών του ελληνικού λαού και ότι, εάν μάθαιναν οι εστεμμένοι κυβερνήτες της Ευρώπης την αλήθεια, τότε η στάση τους θα άλλαζε. Στα μέσα Οκτωβρίου του 1821 η εφορεία της Οδησσού ανέλαβε την πρωτοβουλία να αποστείλει στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες *«Κεττήριον Πρεσβείαν»* από τους πιο διακεκριμένους και σεβαστούς ανθρώπους, παράγοντες των ελληνικών παροικιών της αλλοδαπής με σκοπό να επιδιώξουν να στρέψουν με το μέρος της ελληνικής υπόθεσης τις κυβερνήσεις και την κοινή γνώμη των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι έφοροι αποφάσισαν, ως πρώτο βήμα, να στείλουν αντιπροσωπεία στην Πετρούπολη. Μεγάλη προκαταρκτική εργασία προηγήθηκε της αποστολής της αντιπροσωπείας. Σύμφωνα με το πρόγραμμα των εφόρων της Οδησσού, η αντιπροσωπεία δε θα εκπροσωπούσε απλώς τους Έλληνες της Οδησσού, αλλά και τις υπόλοιπες ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας.

Στις 15 (27) Οκτωβρίου του 1821 έγραφαν στον Ξόδυλο και σε «λοιπούς αδελφούς ομογενείς εις Ρένν»: *«Είναι ανάγκη μεγίστη να σταλώσι δυο δεπουτάτοι εις Πετρούπολιν. Ένα μεν δια να εκθέσωσιν εκεί και καθυποβάλωσι, χρείας τυχούσης, την αξιοδάκρυτον κατάστασιν του Γένους και την σειράν των αναριθμήτων και απαραδειγματίστων δεινών, τα οποία καταπιέζουν και το Γένος και την Ορθόδοξον θρησκείαν. Άλλο δε, να συνομιλήσουν με τους διεσπαρμένους εν τη επικρατεία αδελφούς και φιλέλληνας ξένους και να τους παρακαλέσουν εις δεσμόν με την αδελφότητα, δια να δυνηθή αύτη, με την συνδρομήν των όλων, να εκτελή του σκοπόν της Φιλανθρωπικής Εταιρείας ως εις το ψήφισμα φαίνεται. Αυτήν λοιπόν την αποστολήν των δεπουτάτων ως ωφέλιμον και αναγκαίαν πολλοί πολλοί μάς εσυμβούλευσαν και επρόβαλαν, και ημείς τοιαύτην κρίνομεν συν τοις λοιποῖς αδελφοῖς. Αν ούτω κρίνητε περί τούτου και η ευγενία σας, κράξτε τους αυτόθι αδελφούς εις γενικὴν συνέλευσιν, ψηφίσαντες εξαποστείλῃτε ἡμῖν αναφέροντες ὅτι οἱ ἐν Ρένι ἀδελφοὶ τῆς Φιλανθρωπικῆς*

¹⁶¹ Τον Κωνσταντίνο. Σημ. του Σ. Σακελλαρίου.

Γραικικής Εταιρείας κρίνουσιν εύλογον μιαν ικετήριον αποστολήν δεπου-
τάτων εις Πειρούπολιν, ή εις όποιον άλλο χριστιανικόν βασίλειον κριθή
εύλογον και αναγκαίον, όθεν και παρακαλούσι την Γενική της Οδησού
Εφορίαν να πράξη τα δέοντα προς την του συμφέροντος τούτου σκοπού
εκτέλεσιν»¹⁶². Παρόμοιες επιστολές στάλθηκαν τότε και σε άλλες εφορείες
της νότιας Ρωσίας¹⁶³. Οι Έλληνες του Ρένι στην από 28ης Οκτωβρίου
(9ης Νοεμβρίου) του 1821 απαντητική τους επιστολή με 12 υπογραφές,
επιδοκίμασαν το πρόγραμμα αποστολής αντιπροσωπείας και ανέθεσαν
στους εφόρους της Οδησού να ασχοληθούν με αυτό¹⁶⁴. Από 1ης (13ης)
Οκτωβρίου η συνέλευση των Ελλήνων του Ισμαήλ, στην οποία συμμε-
τείχαν 56 άνθρωποι, επίσης επιδοκίμασε την πρωτοβουλία της εφορείας
της Οδησού¹⁶⁵.

Οι έφοροι της Οδησού επέλεξαν ως αντιπροσώπους για την απο-
στολή στην Πειρούπολη το Μιχαήλ Νάζο και το Δημήτριο Σκινά. Στην
από 8ης (20ής) Νοεμβρίου του 1821 επιστολή προς το μητροπολίτη
Ιγνάτιο τους δινόταν ο εξής χαρακτηρισμός: «Ο κύριος Νάζος είναι ανήρ
πεπαιδευμένος, εγκρατής διαλέκτων και ειδήμων των ιδίων πραγμάτων
της Τουρκίας, ο δε κύριος Σκινάς αγκαλά και εγκρατής μόνον της ιδίας
τους διαλέκτου, πλην ανήρ τίμιος και χαρακτηριστικός»¹⁶⁶. Και οι δυο
αντιπρόσωποι εκπροσωπούσαν, σύμφωνα με την έκφραση των εφόρων,
«το εμπορικό τμήμα του έθνους», δηλαδή την αστική τάξη των ελληνικών
παροικιών του εξωτερικού που αποτελούσε το κύριο έρεισμα της Φιλι-
κής Εταιρείας. Αργότερα, οι έφοροι της Οδησού, για να εκπροσωπη-
θούν όλα τα κοινωνικά στρώματα, αποφάσισαν να συμπεριλάβουν στη
σύνθεσή της τόσο τον εκπρόσωπο της αριστοκρατίας, τον πρώτο υπουργό
του οσποδάρου Μ. Σούτσου της Μολδαβίας, το Φιλικό Γ. Ρίζο-Νερουλό

¹⁶² Α. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός. Αθανασίου Ξοδύλου, Η Εταιρεία των Φιλικών, σ. 81-82.

¹⁶³ Βλέπε, για παράδειγμα, το κείμενο της επιστολής από 15ης (27ης) Οκτωβρίου του 1821 των εφόρων της Οδησού προς τον κόμη Δ. Καπνίση στην Ευπατορία (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 4, σ. 378).

¹⁶⁴ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 232-233.

¹⁶⁵ Ε. α., σ. 234-235.

¹⁶⁶ Ε. α., σ. 127-128. Ο Δ. Σκινάς, έμπορος, γεννημένος στη Θεσσαλία, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 στην Κωνσταντινούπολη (Ι. Φιλήμονος, Ελληνική Επανάσταση, τ. 1, σ. 413). Το όνομα του Μ. Νάζου λείπει από τους δημοσιευμέ-
νους καταλόγους των Φιλικών, κάτι, που εννοείται, δε σημαίνει ότι δε συμμετείχε
στην ελληνική οργάνωση, καθώς οι κατάλογοι δεν είναι ολοκληρωμένοι.

και από τον κλήρο, τον ευρισκόμενο κοντά στους Φιλικούς μητροπολίτη Ειρηνουπόλεως και Βατοπεδίου Γρηγόριο. Ο μητροπολίτης Γρηγόριος είχε κρυφτεί στη Βεσσαραβία λόγω των τουρκικών διώξεων και η συμμετοχή του στην αντιπροσωπεία θα είχε πολύ μεγάλη σημασία, καθώς θα έστρεφε την προσοχή του Αλέξανδρου Α' στις διώξεις που υφίσταντο η ορθόδοξη Εκκλησία και ο κλήρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε να δικαιώσει κατ' αυτό τον τρόπο στα μάτια αυτού του «στηρίγματος της θρησκείας και της τάξης» την εξέγερση των Ελλήνων εναντίον του σουλτάνου. Ωστόσο, το ταξίδι του μητροπολίτη Γρηγορίου και του Ρίζου-Νερουλού στην Πετρούπολη δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς ο Ινζόφ δεν αποφάσισε να τους εκδώσει ταξιδιωτικά έγγραφα, χωρίς ειδική άδεια από ψηλά¹⁶⁷. Ο Μ. Νάζος και ο Δ. Σχινάς μετά από μακροχρόνιες συνομιλίες έλαβαν από το Λανξερόν την άδεια να ταξιδέψουν στην πρωτεύουσα και επιπλέον συστατικές επιστολές προς τον υπουργό Εσωτερικών υποθέσεων Β. Π. Κοτσούμπεη και το στρατιωτικό διοικητή της Πετρούπολης Μ. Α. Μιλοράντιοβιτς¹⁶⁸.

Η παρακάτω επιστολή του Λανξερόν προς τον Καποδίστρια ρίχνει φως στον τρόπο με τον οποίο το κατόρθωσαν αυτό οι έφοροι της Οδησσού: «Οι τοπικοί Έλληνες μου ζήτησαν άδεια με σκοπό, σύμφωνα με τα λόγια τους, να συγκεντρώσουν σ' αυτή την πόλη και στη Μόσχα μεγαλύτερα ποσά για τους συμπατριώτες τους. Αμφιταλαντεύτηκα μέχρι να τους δώσω άδεια από φόβο, μήπως η πραγματική αιτία αυτού του ταξιδιού ήταν κάποιοι πολιτικοί σκοποί και είχαν ως πρόσχημα την φιλανθρωπία. Στη συνέχεια, όμως, συμφώνησα, απαιτώντας από τους δυο αυτούς αντιπρόσωπους, πριν κάνουν οποιοδήποτε βήμα να παρουσιαστούν σε σας, αγαπητέ μου κόμη. Από εσάς πρέπει να πάρουν οδηγίες και συμβουλές που αφορούν την αποστολή τους και δεν θα σταλούν ως αντιπρόσωποι, αλλά ως άτομα που ταξιδεύουν λόγω των εμπορικών τους υποθέσεων. Ένας από αυτούς είναι ο Μιχαήλ Νάζος και ο άλλος ο Δημήτριος Σχινάς»¹⁶⁹.

Κατ' αυτό τον τρόπο, οι έφοροι της Οδησσού μπόρεσαν να πάρουν από το διοικητή της Νοβορωσίας την άδεια για να αποστείλουν τους αντιπροσώπους τους στην Πετρούπολη, διαβεβαιώνοντάς τον ότι σκοπός

¹⁶⁷ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 267.

¹⁶⁸ Ε. α., σ. 129.

¹⁶⁹ Επιστολή του Α. Φ. Λανξερόν προς τον Ι. Α. Καποδίστρια, 8 (20) Νοεμβρίου του 1821, ΑΕΠΡ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, Φύλλο 342.

της αποστολής ήταν η οργάνωση της συγκέντρωσης εισφορών για τους Έλληνες πρόσφυγες που συγκεντρώθηκαν στη νότια Ρωσία. Ο Λανζερόν υπολόγιζε ότι με τη βοήθεια του Καποδίστρια θα επιτύχανε να κρατήσει τους αντιπρόσωπους στα πλαίσια της καθαρά φιλανθρωπικής δραστηριότητας.

Πρέπει να αναφέρουμε ότι εκείνη την περίοδο η κατάσταση περισσότερων από 3.000 πρώην εξεγερμένων, οι οποίοι δεν έπαιρναν επίδομα από τις κρατικές επιτροπές, απαιτούσε πράγματι επείγοντα μέτρα. Οι οικονομικοί πόροι της εφορίας της Οδησσού εξαντλήθηκαν. Οι νέες συλλογές εισφορών, τις οποίες διεξήγαγε μεταξύ των τοπικών Ελλήνων, έδιναν όλο και μικρότερο αποτέλεσμα. Εδώ και καιρό πλέον δε συνεισέφεραν κάποια χρήματα και οι άλλες ελληνικές κοινότητες. Το αποτέλεσμα ήταν η «Γραικική Φιλανθρωπική Εταιρεία» να αναγκαστεί το Νοέμβριο του 1821 να σταματήσει να στέλνει χρήματα στην εφορία του Κισνοβίου για τη συντήρηση των προσφύγων στη Βεσσαραβία. Οι έφοροι της Οδησσού στις 5 (17) Νοεμβρίου του 1821 έγραφαν στον έφορο του Κισνοβίου Μ. Στρατή: «Απ' εδώ δεν έχετε να περιμένετε βοήθειαν, αλλά κατά το παρόν πασχίσατε να εξοικονομήσετε τους αυτόθι πάσχοντας με ό,τι τρόπον ημπορείτε, έως ότου να αναπνεύσωμεν εδώ»¹⁷⁰. Ταυτόχρονα, απευθύνθηκαν στο Λανζερόν με την παράκληση να βοηθήσει για τη χορήγηση βοήθηματος στους πρόσφυγες της Βεσσαραβίας από ειδικό κονδύλιο της κυβερνητικής επιτροπής. Οι εξεγερμένοι τ έως μαχητές απευθύνθηκαν με παρόμοια παράκληση και προς τον ίδιο τον Ινζόφ. Αυτοί οι βετεράνοι, μεταξύ των οποίων ήταν και πολλοί άρρωστοι, βρέθηκαν στις αρχές του χειμώνα χωρίς τα μέσα προς το ζην, στο έλεος του λιμού και του ψύχους. Αυτοί έγραφαν στην παράκλησή τους προς τον Ινζόφ από 8ης (20ής) Δεκεμβρίου του 1821: «Δεν περνάει ούτε ημέρα που να μην πεθαίνουν από την πείνα και την ανέχεια τρεις ή τέσσερις άνθρωποι από τους δικούς μας»¹⁷¹. Οι πρόσφυγες που ήταν ικανοί να μετακινηθούν κατευθύνθηκαν από τη Βεσσαραβία προς την Οδησό, ελπίζοντας εκεί να τους παρασχεθεί βοήθεια από τους συμπατριώτες τους.

Γι' αυτό, δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία, ότι ήταν πραγματικά σημαντικό καθήκον για τους Έλληνες αντιπροσώπους η συγκέντρωση χρη-

¹⁷⁰ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία. σ. 153-154.

¹⁷¹ ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 214, Φ. 8, φύλλο 192.

ματικών εισφορών από τους Έλληνες της Μόσχας και της Πετρούπολης προς όφελος των εξαθλιωμένων στρατιωτών του Υψηλάντη. Ωστόσο, η αποστολή τους είχε και ένα μυστικό σκοπό: να πείσει τον Αλέξανδρο Α' ότι η εξέγερση των Ελλήνων εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας ήταν δίκαιη και νόμιμη και να προσπαθήσουν να επιτύχουν υπέρ αυτής την υποστήριξη της Ρωσίας. Οι αντιπρόσωποι έπρεπε να παρουσιάσουν στον τσάρο μια προκήρυξη στην οποία γινόταν λόγος για τον *«προμελετηθέντα σκοπόν του τυράννου εις το να καταστείλη το Γένος μας και να διώξη την Ορθοδοξίαν»* και για *«τον έννομον οπλισμόν των ημετέρων κατ' αυτού προς διαυθέντευσιν της υπάρξεώς των»*¹⁷².

Ο Νάζος και ο Σκινάς αναχώρησαν από την Οδησσό στο τέλος του Νοεμβρίου του 1821 και έφτασαν στην Πετρούπολη μετά από ένα μήνα. Η αργοπορία του ταξιδιού τους εξηγείται, κατά πάσα πιθανότητα, με το γεγονός ότι καθ' οδόν σταμάτησαν στη Νίζνα, στη Μόσχα και σε άλλες πόλεις που υπήρχαν ελληνικές κοινότητες, ούτως ώστε να παρακινήσουν τους συμπατριώτες τους να παράσχουν χωρίς αργοπορία υποστήριξη στους πρόσφυγες της Βεσσαραβίας και της Οδησσού. Στο διάστημα που μεσολάβησε η ανάγκη για παρόμοια έκτακτα μέτρα έγινε ακόμη πιο επιτακτική. Η συρροή των προσφύγων στην Οδησσό, η αδυναμία να διευκολύνουν την κατάστασή τους, προκαλούσε στενοχώρια και απελπισία στους εφόρους της Οδησσού. Στις 23 Δεκεμβρίου του 1821 (4 Ιανουαρίου του 1822) έγραφαν στο Σκινά και το Νάζο: *«Η κάσσα της εφορείας μας προ πολλού εξηντλήθη διόλου, επειδή ουσεμία συνεισφορά έγεινε παρά των ομογενών, των τε ενταύθα και των αλλαχού. Τόσον εσκληρύνθησαν, ώστε εις την τελευταίαν συνέλευσιν του παρόντος μηνός καν δεν συνήλθαν τινές. Είμεθα λοιπόν αναγκασμένοι ημείς μόνον να θρέψωμεν τους 300 δυστυχείς, οπού υπεσχέθημεν. Αλλά πως και πόθεν οικονομήσωμεν τα λοιπά χρειώδη και έκτακτα έξοδα απορούμεν. Το χείριστον απ' όλα είναι η συρροή των δυστυχών από Κισνόβι, οίτινες καθ' ημέραν προστρέχουν ενταύθα, ζητούντες έλεος, ίνα μη αποθάνωσι γυμνοί, ξυπόλητοι, πεινασμένοι, ασθενείς και τεταλαιπωρημένοι. Τω όντι ελεεινόν θέαμα! Ομοιάζουν, ότι εξήλθον από τον Αδην! Η κομία από τα βασιλικά ελέη δεν δέχεται πλέον από αυτούς, λέγουσα, ότι απορεί χρημάτων. Εις Κισνόβι δεν εδόθη*

¹⁷² Επιστολή των εφόρων της Οδησσού προς το Μ. Νάζο και Δ. Σκινά, 22 (4 Δεκεμβρίου) του 1821, Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 179.

μέχρι τούδε μήτε οβολός εις τους τοιούτους¹⁷³. *Ημείς μη δυνάμενοι να ελαφρύνωμεν την δυστυχίαν των κατασπράπιονται τα σπλάγχνα μας*».

Στην επιστολή γινόταν λόγος επίσης για τη δύσκολη κατάσταση της Ελλάδας, για το γεγονός ότι οι Έλληνες αισθάνονταν μόνοι και εγκαταλελειμμένοι. Παρακάτω έγραφαν οι έφοροι: *«Και το χείριστον βλέποντες την άκραν αδιαφορίαν εκείνων, εις τους οποίους, μετά Θεόν, είχαν τας ελπίδας των και πάσαν πεποίθησιν να μην αξιωθούν παρ' αυτών όχικαν μιαν πραγματικήν βοήθειαν»*¹⁷⁴. Προφανώς, αυτά τα λόγια αναφέρονταν στη θέση που έλαβε ο Αλέξανδρος Α' όσον αφορά την ελληνική εξέγερση, μια θέση που προκάλεσε βαθιά απογοήτευση στην ελληνική κοινωνία. Οι έφοροι της Οδησσού θεωρούσαν ότι η αντιπροσωπεία τους μπορούσε να επιτύχει ευνοϊκή στροφή στην τσαρική πολιτική για την Ελλάδα. Ωστόσο, οι υπολογισμοί αυτοί ήταν ανεδαφικοί. Ο Αλέξανδρος Α' δεν ήταν διατεθειμένος να κάνει κάτι περισσότερο από τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων με την Τουρκία. Φοβόταν ότι ένας ρωσοτουρκικός πόλεμος θα προκαλούσε έριδες στο στρατόπεδο της Ιερής Συμμαχίας και θα ισχυροποιούσε το ευρωπαϊκό επαναστατικό κίνημα¹⁷⁵. Θεωρούσε, όπως και πριν, εκείνους που αγωνίζονταν για την απελευθέρωση της Ελλάδας «στασιαστές» και «ταραχοποιούς». Ο Ρώσος μονάρχης θεωρούσε «ύποπτους» και επικίνδυνους και τους Έλληνες πατριώτες στη Ρωσία που βοηθούσαν τον απελευθερωτικό αγώνα του λαού τους.

Το διάστημα ακριβώς της άφιξης των Ελλήνων αντιπροσώπων στην Πετρούπολη ο υπουργός Πνευματικών υποθέσεων και διαφωτισμού Α. Ν. Γκολίτσιν παρέδωσε στον τσάρο το πρόγραμμα της *«Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας»* της Οδησσού που έλαβε από τον Α. Φ. Λανξερόν. Ο Αλέξανδρος Α', αφού το μελέτησε, διέταξε αμέσως τη διάλυση της εταιρείας. Σε ειδική επίσημη επιστολή, την οποία έστειλε ο Νέσελροντ στο στρατιωτικό διοικητή σχετικά με αυτό το θέμα αναφερόταν: *«Το πνεύμα το οποίο κατευθύνει αυτή την οργάνωση, το εύρος των δεσμών που αυτή προτίθεται να συνάψει και οι πλάνες, στις οποίες υπέπεσε η πλειονότητα των*

¹⁷³ Στις 23 Δεκεμβρίου του 1821 (4 Νοεμβρίου του 1822) η επιτροπή διανομής βοήθειας του Κινοβίου με εντολή του Ινζόφ αποφάσισε την παραχώρηση κάθε μήνα 1.500 γροσιών για την προμήθεια τροφίμων στους πρώην εξεγερμένους (ΚΑΠΟ, Α. 1, Απογραφή 214, Ενιαίο Αρχείο 8, φύλλο 206).

¹⁷⁴ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 266-269.

¹⁷⁵ Α. Φαντέφ, Όπου παραπάνω, σελ. 60.

ανθρώπων που την απαρτίζουν, καθιστούν αρκούντως βάσιμη την υποψία, ότι υπό το προσωπείο της φιλανθρωπικής δραστηριότητος συγκαλύπτονται πολιτικές στοχεύσεις, παρεμφερείς με αυτές, οι οποίες δημιούργησαν τον σύνδεσμο των εταιριστών».

Ο αυτοκράτορας «εξεπλάγη» πολύ περισσότερο, κατά τα λεγόμενα του Νέσελροντ, όταν έμαθε ότι ο Λανξερόν ζητούσε την αρωγή του για μια τέτοια οργάνωση. Και ο υπουργός συνέχιζε: *«Η Αυτού Μεγαλειότης αδυνατεί να αντιληφθεί αυτό το βήμα, το οποίο τουλάχιστον εξωτερικώς, τόσον ολίγου συνάδει με τας απόψεις, τας οποίας σεις μετά τόσης επιτάσεως εκφράσατε τόσον αναφορικώς προς τους ετεριοτάς, όσον και προς τας μυστικές εταιρείας εν γένει. Επιθυμεί, όπως σεις ο ίδιος του παρουσιάσετε όλας τας διευκρινήσεις προς επεξήγησιν αυτής της σαφούς αντιφάσεως. Ωστόσο, εκείνο το οποίον ο αυτοκράτωρ επιθυμεί ιδιαιτέρως είναι το εξής: η οργάνωσις περί των σχεδίων της οποίας αναφερθήκατε να μην υφίσταται στην αυτοκρατορία του»*¹⁷⁶. Αυτή η επίσημη επιστολή παρελήφθη στην Οδησσό στις 26 Δεκεμβρίου του 1821 (7 Ιανουαρίου του 1822). Ο δε Λανξερόν την ίδια ημέρα κάλεσε τους εφόρους της *«Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας»* και τους ενημέρωσε για τη διάλυση αυτής της οργάνωσης. Τους πρότεινε επίσης να ενημερώσουν τους ευρισκόμενους στην Οδησσό πρόσφυγες από τη Μολδαβία και τη Βλαχία, ώστε στο εξής να απευθύνονται για βοήθεια στην κυβερνητική επιτροπή διανομής βοήθειας. Οι έφοροι της Οδησσού συμμορφώθηκαν με αυτή την εντολή. Έστειλαν χωρίς αργοπορία εγκύκλιο επιστολή προς τους εφόρους του Ταγκαρόγκ, της Μόσχας, του Κιονοβίου, του Ρένι, του Ισμαήλ, της Θεοδοσίας, τους οποίους ενημέρωσαν για τη διάλυση της εταιρείας και τους ζήτησαν να σταματήσουν την αλληλογραφία μαζί τους¹⁷⁷. Κατά τα φαινόμενα και αυτές οι εταιρείες σταμάτησαν τη δραστηριότητά τους.

Με τη διάλυση της *«Γραικικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας»* της Οδησσού έκλεισε η τελευταία σελίδα της ιστορίας της επαναστατικής οργάνωσης των Φιλικών. Η αλήθεια είναι ότι και μετά την παύση της δραστηριότητας της Φιλικής Εταιρείας οι Έλληνες πατριώτες στη Ρωσία εξακολούθουσαν να παρέχουν στήριξη και βοήθεια στον απελευθερωτικό πόλεμο του ελληνικού λαού. Ωστόσο, η βοήθεια αυτή δεν είχε πλέον τόσο οργα-

¹⁷⁶ Επιστολή του Κ. Β. Νέσελροντ προς Α. Φ. Λανξερόν, 16 (28) Δεκεμβρίου του 1821, ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 5939, φύλλα 343-344.

¹⁷⁷ Σ. Σακελλαρίου, Φιλική Εταιρεία, σ. 269.

νωμένο και συστηματικό χαρακτήρα, όπως κατά την περίοδο που ήταν ενεργή η ελληνική επαναστατική εταιρεία. Η Φιλική Εταιρεία δεν προετοίμασε απλώς και δεν ξεκίνησε μόνο την Ελληνική Επανάσταση του 1821, αλλά επιπλέον επέτυχε να εντάξει στον απελευθερωτικό αγώνα σε ευρεία κλίμακα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού της Ρωσίας. Εκατοντάδες Έλληνες κάτοικοι της Ρωσίας πολέμησαν στις γραμμές του στρατού του Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Επιπλέον οι Έλληνες της Ρωσίας ανέλαβαν σημαντικό μερίδιο των δαπανών για τη χρηματοδότηση αυτής της επιχείρησης. Και μετά την καταδίκη της εξέγερσης του Υψηλάντη από τον Αλέξανδρο Α' οι ρωσικές εφορείες της Φιλικής Εταιρείας εξακολούθησαν να προασπίζονται και να υποστηρίζουν την υπόθεση της αγωνιζόμενης Ελλάδας με όλα τα μέσα που διέθεταν υπό εξαιρετικά περίπλοκες συνθήκες. Τιμητική θέση, δίπλα στους ιδρυτές και ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας στο μεγάλο κατάλογο των Ελλήνων πατριωτών, οι άοκνες προσπάθειες και οι άθλοι των οποίων οδήγησαν στην απελευθέρωση της Ελλάδας ανήκει στους Ι. Αμβροσίου, Α. Ξόδυλο, Γ. Παπαδόπουλο, Δ. Ι. Καλαματιανό, Σ. Κουμπάρη, Μ. Στρατή και σε άλλους εξέχοντες Φιλικούς της Ρωσίας.

Επίλογος

Το παρόν έργο είναι ένα εγχείρημα τεκμηρίωσης συστηματικού δοκιμίου σχετικά με τη δραστηριότητα της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία. Η απουσία σχετικών ιστοριογραφικών παραδόσεων περιέπλεξε τα προβλήματα της έρευνας. Σειρά σημαντικών ζητημάτων που αφορούν την ιστορία του εταιρικού κινήματος στη Ρωσία, ζητημάτων τα οποία θα μπορούσε να διευκρινίσει μια ιστορική έρευνα που θα είχε διεξαχθεί σε χρόνο εγγύτερο προς εκείνη την εποχή, σήμερα παραμένουν αρκετά αδιευκρίνιστα, λόγω της απουσίας μαρτύρων και της οριστικής απώλειας πολλών εμπράγματων αποδεικτικών στοιχείων. Αυτό αφορά πρωτίστως τις συνθήκες ίδρυσης της μυστικής εταιρείας και μερικές πτυχές της επαναστατικής δραστηριότητας του Αλέξανδρου Υψηλάντη.

Η ενδελεχής διερεύνηση της ιστορίας του εταιρικού κινήματος στη Ρωσία οδηγεί στο εξής συμπέρασμα: Πρόκειται περί ενός εξαιρετικά σημαντικού φαινομένου απ' όλες τις απόψεις. Φυσικά, το κίνημα των εταιριστών στη Ρωσία είναι πρωτίστως ένα σημαντικό κεφάλαιο, οργανικό συστατικό στοιχείο του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. Η επίδρασή του στις τύχες της Ελλάδας είναι αδιαμφισβήτητη. Ωστόσο, άφησε τα ίχνη του και στην ιστορία της Ρωσίας, ιδιαίτερα κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αι. Το «*Ζήτημα της Εταιρείας*» κατείχε εξόχως σημαντική θέση στην επίσημη πολιτική των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του Αλέξανδρου Α' και στην κοινωνική ζωή. Η αλήθεια είναι ότι το «*ενδιαφέρον*» της τσαρικής κυβέρνησης υιοθετούσε μια εντελώς διαφορετική οπτική γωνία έναντι εκείνης της προοδευτικής ρωσικής κοινής γνώμης.

Όπως ήδη αναφέραμε, οι ιστοριογράφοι ερίζουν προ πολλού για το αν η Φιλική Εταιρεία ήταν συνδεδεμένη με την τσαρική κυβέρνηση¹. Το αντικείμενο αυτής της έριδας είναι ως προς την ουσία του σημαντικά ευρύτερο και αφορά τον ίδιο το χαρακτήρα της εταιρείας: Ήταν άραγε μια επαναστατική πατριωτική οργάνωση του ελληνικού λαού ή μήπως ήταν το πολιτικό όργανο μιας ξένης κυβέρνησης;

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας μας επιτρέπουν να φωτίσουμε αυτό το σημαντικό ζήτημα. Η Φιλική Εταιρεία δεν ήταν για κανέναν λόγο συνδεδεμένη με τη ρωσική κυβέρνηση. Ο τσάρος και οι υπουργοί του ποτέ δεν «καθοδήγησαν» την εν λόγω επαναστατική οργάνωση. Η τσαρική κυβέρνηση τηρούσε αρχικά μια στάση ουδετερότητας έναντι της Φιλικής Εταιρείας. Πριν ακόμα εκδηλωθεί το εγχείρημα του Υψηλάντη, η στάση αυτή έγινε σαφώς εχθρική. Αλλά πώς ήλθαν τα πράγματα και οι Έλληνες επαναστάτες κατόρθωσαν να χρησιμοποιήσουν τη ρωσική επικράτεια ως ορμητήριό τους; Αυτό είναι ένα ερώτημα το οποίο δεν απασχόλησε μόνο τους ιστορικούς.

Το 1825 η τσαρική κυβέρνηση προχώρησε στη σύσταση ειδικής επιτροπής, επιφορτισμένης με τη διερεύνηση της δράσης των Φιλικών στη Ρωσία. Η εν λόγω επιτροπή κατόρθωσε να ανακαλύψει μερικές λεπτομέρειες των ενεργειών της μυστικής οργάνωσης στη Ρωσία κατά τα έτη 1820-1821 και να εξιχνιάσει τη συμμετοχή σε αυτές μιας σειράς Ελλήνων της Ρωσίας. Ωστόσο, οι βασικές πτυχές της δραστηριότητας του παράνομου επαναστατικού μηχανισμού των Ελλήνων στη Ρωσία παρέμειναν ανεξιχνίαστες. Στην υπηρεσιακή «Ιστορική αναφορά περί της προελεύσεως και της προόδου της Εταιρείας», που συνέταξε η εν λόγω επιτροπή, αναφερόταν: *«Τα μέλη της ερευνητικής των πραγμάτων επιτροπής θεωρούν ότι η κυβέρνηση δια της παρούσης θα βεβαιωθεί πως η ελληνική αναταραχή ήρξατο εν Βιέννη, πως οι εν Ρωσία ευρισκόμενοι Έλληνες δεν ήσαν συνδεδεμένοι με μυστικούς συνδέσμους εις αλλοδαπήν, πως η πλειονότης αυτών συμμετείχε εις τους υπέρ της παιρίδος των εράνους, μη έχουσα γνώσιν περί του προορισμού των, και εν κατακλείδι, πως ο ίδιος ο Υψηλάντης δεν ήτο η κεφαλή, αλλά όργανον των συνωμοτών»*². Δεν υπάρ-

¹ Βλ. την εισαγωγή του παρόντος έργου.

² «Περί του συσταθέντος υπό εν Βιέννη διαβιούντων Ελλήνων μυστικού συνδέσμου επονομαζομένου Εταιρία, αποσκοπούντος εις την απελευθέρωσιν της Ελλάδος από την δεσποτείαν των Τούρκων, περί της συμμετοχής σε αυτόν του εμπλεκόμενου

χει λόγος να αναφέρουμε πόσο απείχαν απ' την πραγματικότητα αυτά τα πορίσματα.

Γενικότερα, η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Α' όχι μόνο δεν είχε την παραμικρή συμμετοχή στις επαναστατικές ενέργειες της Φιλικής Εταιρείας, αλλά ούτε μπόρεσε ποτέ να συλλέξει στοιχειωδώς αξιόπιστες πληροφορίες για την προέλευση αυτής της οργάνωσης, για τη διάρθρωσή της και για το ευρύ και πολυσχιδές δίκτυο που είχε δημιουργηθεί από αυτή στη Ρωσία. Αδιαμφισβήτητα, η δεξιοτεχνία που επέδειξαν οι Φιλικοί στη χρήση των κανόνων της συνωμοτικότητας στην επικράτεια της Ρωσίας συντέλεσε σε τεράστιο βαθμό στην επιτυχή προετοιμασία της εξέγερσης εναντίον του οθωμανικού ζυγού. Αξιοποίησαν επίσης την καθολική συμπάθεια που έτρεφε η ρωσική κοινωνία προς τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, καθώς και τις δυσλειτουργίες διαφόρων κρίκων του κρατικού μηχανισμού της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Από μια ευρύτερη ιστορική σκοπιά και η επίσημη ρωσική πολιτική συντέλεσε εκ των πραγμάτων αρκετά στην προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821-1829. Αυτή ακριβώς η πολιτική δημιούργησε ευνοϊκές προϋποθέσεις για την εμφάνιση και την ανάπτυξη στη Ρωσία ελληνικών παροικιών, οι οποίες έγιναν κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι. το βασικό έρεισμα και ορμητήριο του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος. Μεγάλη σημασία είχαν για την προετοιμασία της απελευθέρωσης της Ελλάδας οι Ρωσοτουρκικοί Πόλεμοι στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. Οι πόλεμοι αυτοί επέφεραν σημαντική εξασθένιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ως εκ τούτου διευκόλυναν τον αγώνα του ελληνικού λαού για την απελευθέρωσή του. Τα κληροδοτήματα αυτών των πολέμων, ιδιαίτερα του πολέμου του 1768-1774, συνέισέφεραν και στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, γεγονός που δημιούργησε σημαντικές υλικές προϋποθέσεις για τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

Δεδομένου ότι κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών η τσαρική κυβέρνηση προσπαθούσε να προκαλέσει τις μέγιστες δυνατές δυσχέρειες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, υποστήριζε και ενθάρρυνε απελευθερωτικά κινήματα στην Ελλάδα. Κατ' αυτό τον τρόπο έδρασε κατά τους

Ρωσοτουρκικούς Πολέμους (1768-1774 και 1787-1791). Ωστόσο, στον πολιτικό σχεδιασμό της τσαρικής κυβέρνησης δε συμπεριλαμβανόταν η κατάκτηση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας. Ο τσαρισμός δε δίστασε να θυσιάσει επανειλημμένα τα συμφέροντα της εθνικής απελευθέρωσης της Ελλάδας, όταν αυτά έρχονταν σε αντίθεση με τους στόχους της ανατολικής ή της ευρωπαϊκής του πολιτικής. Ωστόσο, από τα τέλη του 18ου αι. μειώθηκαν τα περιθώρια που είχαν οι ξένες δυνάμεις για να κάνουν χρήση των απελευθερωτικών επιδιώξεων του ελληνικού λαού προς εξυπηρέτηση ιδιοτελών τους σκοπιμοτήτων. Στο βαθμό που το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα είχε διαμορφωθεί ως προς την ιδεολογική και την οργανωτική του βάση όρθωσε το ανάστημά του για την προάσπιση των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας.

Βασικό στοιχείο της ιδεολογίας του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. ήταν η ιδέα της ικανότητας των Ελλήνων να επιτύχουν την εθνική τους απελευθέρωση με τις δικές τους δυνάμεις. Η ευρεία διάδοση αυτής της ιδέας στην ελληνική κοινωνία διαδραμάτισε τεράστιο ρόλο κατά την προετοιμασία της Επανάστασης του 1821 και βοήθησε τον ελληνικό λαό να αντέξει όλα τα φορτία και τις δοκιμασίες του οκταετούς πολέμου για την ανεξαρτησία. Ταυτόχρονα, στην πορεία της προετοιμασίας της απελευθερωτικής τους εξέγερσης, οι Έλληνες επαναστάτες υπολόγιζαν πλήρως και επιδίωκαν να αξιοποιήσουν τους ευνοϊκούς για την απελευθέρωση της Ελλάδας διεθνείς παράγοντες. Μεταξύ των τελευταίων ο σημαντικότερος ήταν οι ρωσοτουρκικές αντιθέσεις και συνολικά ο ανταγωνισμός των δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο. Η Φιλική Εταιρεία προετοίμασε και ξεκίνησε τον ένοπλο αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας κρυφά και παρά την αντίθετη πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης. Ο Αλέξανδρος Α΄ καταδίκασε άμεσα και σκληρά το επαναστατικό κίνημα του Υψηλάντη. Αλλά και αργότερα, ούτε ο Αλέξανδρος Α΄ ούτε ο διάδοχός του ο Νικόλαος Α΄ άλλαξαν την εχθρική τους στάση προς τους Έλληνες επαναστάτες. Ωστόσο, μετά την Ελληνική Επανάσταση επιήλθαν σοβαρές και μη αναστρέψιμες αλλαγές στη διεθνή κατάσταση. Η ακαταμάχητη αποφασιστικότητα του συνόλου του ελληνικού λαού για την κατάκτηση της ελευθερίας του κατέδειξε στην ευρωπαϊκή διπλωματία το ανέφικτο της αποκατάστασης της παλαιάς τάξης πραγμάτων. Καί αυτό τον τρόπο, το ανατολικό ζήτημα ετέθη εκ νέου στην ημερήσια διάταξη. Ταυτόχρονα,

η ελληνική εξέγερση επιδείνωσε άρδην τις ρωσοτουρκικές σχέσεις. Ο νέος Ρωσοτουρκικός Πόλεμος που ξέσπασε το 1828 έγινε, όπως επισημαίνει και ο Φ. Ένγκελς, ο αποφασιστικός εξωτερικός παράγοντας της επιτυχούς έκβασης της απελευθερωτικής εξέγερσης του ελληνικού λαού κατά του οθωμανικού ζυγού³. Η Συνθήκη της Αδριανούπολης το 1829 διασφάλισε την ανεξάρτητη υπόσταση της Ελλάδας.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η αλληλεπίδραση του ελληνικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος με την επίσημη πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης ήταν μια διαδικασία περίπλοκη και αντιφατική. Αν και τα συμφέροντα των πλευρών αυτής της αλληλεπίδρασης ενίοτε συνέπιπταν προσωρινά, από κοινωνικοπολιτικής απόψεως ο τσαρισμός και το ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα ανήκαν σε διαφορετικά στρατόπεδα. Ωστόσο, κατά τη διαδικασία της προετοιμασίας της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 ανέκυψε μια αλληλεπίδραση ριζικά διαφορετικής τάξεως, η οποία εδραζόταν στην εγγύτητα των ιδεών: η αλληλεπίδραση μεταξύ των επαναστατικών δυνάμεων της Ελλάδας και της Ρωσίας. Η ιδεολογική διαπαιδαγώγηση που απέκτησαν στο περιβάλλον των προοδευτικών Ρώσων αξιωματικών βοήθησε τους αδελφούς Υψηλάντη και άλλους Έλληνες πατριώτες να βρουν τη θέση τους στις τάξεις των μαχητών για την επαναστατική ανατροπή του οθωμανικού ζυγού στην Ελλάδα. Και η Ελληνική Επανάσταση του 1821 με τη σειρά της ενίσχυσε την αποφασιστικότητα των μελλοντικών δεκεμβριστών, ώστε να ακολουθήσουν την οδό του επαναστατικού αγώνα εναντίον της απολυταρχίας. Ο δεκεμβριστής Μ. Φ. Ορλώφ και ο Φιλικός Αλέξανδρος Υψηλάντης προετοίμαζαν από κοινού επιχείρηση προς υποστήριξη της απελευθερωτικής εξέγερσης των Ελλήνων. Αλλά και μετά την καταδίκη από τον τσάρο του κινήματος του Υψηλάντη, η προοδευτική κοινή γνώμη της Ρωσίας εξακολουθούσε να διεκδικεί την παροχή στρατιωτικής βοήθειας στην Ελλάδα.

Οι αρχές του 19ου αι. κατέχουν ιδιαίτερη θέση στη μακράιων ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων: Ήταν η εποχή κατά την οποία ανέκυψαν τα πρώτα φύτρα των επαναστατικών δεσμών μεταξύ των λαών της Ελλάδας και της Ρωσίας.

³ Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, Έργα, τ. 9, σ. 32.

Επίλογος στην ελληνική έκδοση

Με χαροποίησε πολύ το γεγονός ότι θα δημοσιευθεί στην Ελλάδα το βιβλίο μου, που είναι αφιερωμένο στην ιστορία της ένδοξης οργάνωσης των Ελλήνων πατριωτών, της Φιλικής Εταιρείας, και ιδιαίτερα στη δραστηριότητα που ανέπτυξε αυτή στη Ρωσία. Επιθυμώ να εκφράσω τις ελικρινείς ευχαριστίες μου στο Κέντρο Ελληνο-Ρωσικών Ιστορικών Ερευνών και στο γενικό γραμματέα του κ. Πάνο Στάμου, χάρη στις προσπάθειες του οποίου προπαντός κατέστη δυνατή η μετάφραση αυτού του βιβλίου στην ελληνική γλώσσα. Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου στον πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών κ. Κωνσταντίνο Σβολόπουλο και στον καθηγητή Κωνσταντίνο Παπουλίδη, οι οποίοι ανέλαβαν το έργο της παρουσίασης του βιβλίου στον Έλληνα αναγνώστη.

Παρήλθαν πάνω από σαράντα χρόνια από την έκδοση αυτού του βιβλίου στη Μόσχα, αλλά τα βασικά του πορίσματα εξακολουθούν να ισχύουν. Δεν υπάρχει χρεία για κάποιες διορθωτικές παρεμβάσεις και όσον αφορά το πραγματολογικό υλικό στο οποίο εδράζονται αυτά τα πορίσματα. Ωστόσο, οι μετά το 1970 έρευνές μου στα ρωσικά αρχεία μου επιτρέπουν να διασαφηνίσω κατά τι δύο σημαντικά ζητήματα που αφορούν τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία.

Το πρώτο από αυτά αφορά τη διαμονή των ιδρυτών της στη Ρωσία κατά το διάστημα της ίδρυσης αυτής της μυστικής απελευθερωτικής οργάνωσης. Στα σοβιετικά αρχεία βρέθηκαν έγγραφα που επιβεβαιώνουν την παραμονή τους στην Οδησσό μέχρι τα μέσα του 1814. Τα εν λόγω αρχειακά έγγραφα είναι πολύ σημαντικά, δεδομένου ότι κατά το παρελθόν η μόνη μαρτυρία για την παραμονή των Ν. Σκουφά, Α. Τσακάλωφ και Ε. Ξάνθου στην Οδησσό ήταν τα απομνημονεύματα του ενός

από αυτούς, του Ε. Ξάνθου. Ωστόσο, σύμφωνα με τα ως άνω έγγραφα, η από κοινού διαμονή των τριών Ελλήνων πατριωτών στην Οδησσό δε διήρκεσε μέχρι το Σεπτέμβριο του 1814, όπως έγραφε ο Ξάνθος, αλλά το αργότερο μέχρι τον Ιούνιο. Ως εκ τούτου, μπορούμε να εικάσουμε ότι ακριβώς αυτόν το μήνα είχε κατά βάση ολοκληρωθεί το έργο που αφορούσε τη συγκρότηση της οργανωτικής δομής της μυστικής εταιρείας.

Ένα άλλο αντικείμενο των αρχειακών μου αναζητήσεων ήταν οι λόγοι που οδήγησαν τον ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας Αλέξανδρο Υψηλάντη να μην ξεκινήσει την απελευθερωτική εξέγερση στην Ελλάδα, αλλά στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Τα αρχειακά έγγραφα που εντόπισα, και προπαντός οι επιστολές του ίδιου του Υψηλάντη και οι οδηγίες του προς εξέχοντες παράγοντες της Φιλικής Εταιρείας, μαρτυρούν ότι ο ηγέτης της αποφάσισε να ξεκινήσει την εξέγερση χωρίς χρονοτριβή στη Μολδαβία, μόλις ενημερώθηκε για το γεγονός ότι η Υψηλή Πύλη είχε ανακαλύψει τα απελευθερωτικά σχέδια των Φιλικών και ετοιμαζόταν να εξαπολύσει βάνουσες διώξεις εναντίον των Ελλήνων. Ο Α. Υψηλάντης έβλεπε αυτή του την ενέργεια, η οποία λόγω των ως άνω ειδικών συνθηκών ξεκίνησε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, ως συστατικό στοιχείο του ένοπλου αγώνα στην ίδια την Ελλάδα, προς την οποία αποσκοπούσε να ανοίξει δρόμο με τις αντάρτικες δυνάμεις που συγκροτήθηκαν στις ηγεμονίες.

Στις έρευνες των αρχείων, που αφορούν αυτές τις δύο σημαντικές πτυχές της δραστηριότητας της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία, έλαβε μέρος ο μαθητής και συνάδελφός μου Γκ. Μ. Πιατιγκόρσκι. Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών διατυπώνονται στο δημοσιευμένο το 1989 σχετικό άρθρο που έχουμε συγγράψει από κοινού, το οποίο παρατίθεται ως παράρτημα στη μετάφραση του βιβλίου μου. Στο παράρτημα δημοσιεύονται και μερικά αρχειακά έγγραφα, σημαντικά για τη μελέτη της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας.

Οι αναζητήσεις μου στα σοβιετικά και στα ρωσικά αρχεία, οι οποίες συνεχίστηκαν και μετά το 1970, διαλαμβάνουν ευρύτερο κύκλο προβλημάτων που αφορούν το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα και τις ελληνορωσικές σχέσεις στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αι. Παρατίθεται επίσης και κατάσταση των δημοσιευμένων μετά το 1970 βασικών μου εργασιών επ' αυτής της θεματικής.

Γκριγκόρι Α. Αρς

Γ. Λ. Αρς, Γ. Μ. Πιατιγκόρσκι

**Ι. Ορισμένα ζητήματα της ιστορίας
της Φιλικής Εταιρείας υπό το φως
νέων στοιχείων των σοβιετικών αρχείων***

ΙΙ. Αρχειακά έγγραφα

* Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε στον τόμο του Ινστιτούτου Σλαβικών και Βαλκανικών Σπουδών της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ, επιμέλεια Γκριγκόρι Λ. Αρς, Βαλκανικές έρευνες, τεύχος 11ο. Οι πολιτικοί, κοινωνικοί και πολιτισμικοί δεσμοί μεταξύ των λαών της Ε.Σ.Σ.Δ. και της Ελλάδας. 19ος-20ός αι. Μόσχα, 1989.

I

Η μυστική πατριωτική οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας διαδραμάτισε τεράστιο ρόλο στις ιστορικές τύχες του ελληνικού λαού. Η Επανάσταση του 1821, την οποία αυτή προετοίμασε, απελευθέρωσε την Ελλάδα από τα δεσμά τετρακοσίων σχεδόν χρόνων ξένης σκλαβιάς. Η Φιλική Εταιρεία, η οποία προέκυψε σε λαϊκό περιβάλλον, έγινε σύμβολο του φιλελεύθερου πνεύματος και των βαθιών δημοκρατικών παραδόσεων του ελληνικού λαού. Είναι φυσικό, λοιπόν, το γεγονός ότι η ιστορία αυτής της απελευθερωτικής οργάνωσης παρουσίαζε και παρουσιάζει ακόμη μεγάλο ενδιαφέρον για τους Έλληνες επιστήμονες. Το πρώτο ιστορικό έργο για τη Φιλική Εταιρεία ανήκει στο διακεκριμένο ιστορικό, συμμετέχο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα Ι. Φιλήμονα, και δημοσιεύτηκε το 1834¹.

Τον προηγούμενο ενάμιση αιώνα περίπου δημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα δεκάδες έρευνες, αφιερωμένες σε διαφορετικές πλευρές της δραστηριότητας της μυστικής οργάνωσης. Μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη του ερευνητικού έργου όσον αφορά αυτό τον τομέα έδωσε το 1964 η επέτειος των 150 ετών από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας². Αλλά και μετά από αυτή, στην Ελλάδα δεν έσβησε το ενδιαφέρον για την ιστορία της μυστικής πατριωτικής εταιρείας. Παράδειγμα αποτελούν τα έργα του καθηγητή Σ. Παπαδόπουλου για το γνωστό φιλικό Γεώργιο Λασσάνη και

¹ Φιλήμονος Ι., Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας, Εν Ναυπλία, 1834.

² Ανασκόπηση των σημαντικότερων έργων και δημοσίευση των εγγράφων για τη Φιλική Εταιρεία που βγήκαν στο φως μέχρι το 1969 βλέπε: Αρς Γ. Λ., Το εταιρικό κίνημα στη Ρωσία, Μόσχα, 1970, σ. 8-19.

τους δεσμούς της Φιλικής Εταιρείας με τους Σέρβους και τους Βουλγάρους, του Κ. Βακαλόπουλου για το Γεώργιο Λασσάνη, με τη δημοσίευση τριών δικών του έργων, όπως και για τα τελευταία χρόνια της ζωής του Αλέξανδρου Υψηλάντη, του Κ. Παπουλίδη για το Φιλικό Απόστολο Κλέντο³ από την Πετρούπολη. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε και τα κεφάλαια για τη Φιλική Εταιρεία στο θεμελιώδες έργο που συνάγει γενικευμένα πορίσματα για την ιστορία της νεότερης Ελλάδας του διακεκριμένου ιστορικού, καθηγητή πανεπιστημίου Α. Βακαλόπουλου⁴. Τα έργα αυτά εδράζονται σε ευρεία βάση πηγών και χρησιμοποιούν σύγχρονη βιβλιογραφία, συμπεριλαμβανομένης και σοβιετικής. Κατά την άποψή μας, αποτελούν τα πιο τεκμηριωμένα δοκίμια της ιστορίας της εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης στην ελληνική ιστοριογραφία. Εννοείται ότι εδώ αναφέρονται μόνο ορισμένα από τα έργα που έχουν άμεση σχέση με το θέμα μας και εκδόθηκαν τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα⁵.

Η ιστορία της Φιλικής Εταιρείας συνδέεται με τον πιο άμεσο τρόπο με την ιστορία της Ρωσίας. Η μαχητική οργάνωση των Ελλήνων πατριωτών εμφανίστηκε στο έδαφός της. Εδώ μυήθηκαν με πολύ εντατικούς ρυθμούς νέα μέλη, από εδώ ξεκίνησε τον πόλεμο για την απελευθέρωση της Ελλάδας ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο φλογερός Έλληνας πατριώτης και ένδοξος στρατηγός του ρωσικού στρατού. Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία συνδέεται άρρηκτα με τη ρωσική πολιτική της «προστασίας» των ορθόδοξων λαών των Βαλκανίων, με τις κοινωνικές και πολιτιστικές

³ Παπαδοπούλου Σ., Γεώργιος Λασσάνης, ο Κοζανίτης αγωνιστής και λόγιος (1773-1870), Θεσσαλονίκη 1977. Παπαδοπούλου Σ., Το «Σχέδιον Γενικόν» της Φιλικής Εταιρείας και οι επαφές με τους Σέρβους, Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες, 1804-1830, Θεσσαλονίκη, 1979. Papadopoulos S., Les plans insurrectionnelles de la « Philiki Hetairia » et les Bulgares, Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βούλγαρων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα. Θεσσαλονίκη, 1980. Βακαλόπουλος Κ., Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεωργίου Λασσάνη. Θεσσαλονίκη, 1973, Vakaoropoulos C., Probleme in Bezug auf das Leben und den Tod von Alexander Ypsilanti, Balkan Studies. 1974. Vol. 15, N 1. Παπουλίδης Κ., Νέα στοιχεία για τον Φιλικό Απόστολο Κλέντο, Ελληνικά. 1977-1978. τ. 30.

⁴ Βακαλοπούλου Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη, 1980, τ. Ε'. σ. 63-130.

⁵ Μεγάλη προσοχή στον κοινωνικό χαρακτήρα της Φιλικής Εταιρείας δίδεται ιδιαίτερα στη συλλογή άρθρων για την Επανάσταση του 1821 που δημοσίευσε το Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών στην Αθήνα. Βλέπε: Η επανάσταση του 1821, Αθήνα, 1981.

σχέσεις μεταξύ των λαών της ΕΣΣΔ και της Ελλάδας, που χάνονται στο βάθος της ιστορίας. Είναι φυσικό το γεγονός ότι οι Σοβιετικοί ιστορικοί στρέφουν διαρκώς την προσοχή τους στη μελέτη της οργάνωσης των Φιλικών και συνολικά του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος. Τα τελευταία έτη στη Σοβιετική Ένωση βγήκαν στο φως νέα έργα που άπτονται αυτού του θέματος. Σ' αυτά εξετάζονται, μεταξύ άλλων, η σχέση του γνωστού πολιτειακού παράγοντα της Ελλάδας και της Ρωσίας Ιωάννη Καποδίστρια με τη Φιλική Εταιρεία, η εθνική και πατριωτική δραστηριότητα των Ελλήνων της Οδησσού μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η παραμονή στη Ρωσία της ελληνικής πατριωτικής οικογένειας του Υψηλάντη⁶. Όλες αυτές οι έρευνες στηρίζονται, σε σημαντικό βαθμό, σε αδημοσίευτο υλικό από τα σοβιετικά αρχεία. Ορισμένα έγγραφα, τα οποία παρουσιάζουν αυτοτελή αξία, δημοσιεύτηκαν εξ ολοκλήρου σε διάφορες εκδόσεις. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε τη συλλογή εγγράφων για την κοινώς ονομαζόμενη «υπόθεση Γαλάτη», τις επιστολές του Α. Υψηλάντη και του Ι. Καποδίστρια, καθώς και τις επίσημες αναφορές για τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στην Οδησό⁷. Στην παρούσα εργασία παρατίθενται τα πιο σημαντικά αποτελέσματα από τη μελέτη του υλικού για τη Φιλική Εταιρεία που φυλάσσεται στα σοβιετικά αρχεία και παραμένει άγνωστο μέχρι τώρα στους ερευνητές.

Οι συνθήκες ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας το 1814 και τα πρώτα χρόνια της δραστηριότητάς της αποτελούν ένα από τα πιο σκοτεινά σημεία στην ιστορία της επαναστατικής οργάνωσης. Ουσιαστικά, μοναδική πηγή γι' αυτή την περίοδο αποτελούν τα απομνημονεύματα του Ε. Ξάνθου, ενός από τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, που δημοσιεύτηκαν το 1845, δηλαδή 30 χρόνια αργότερα. Ορισμένοι ιστορικοί, στηρι-

⁶ Αρς Γ. Α., Ο Ι. Καποδίστριας και το ελληνικό απελευθερωτικό κίνημα, 1809-1822, Μόσχα, 1976. σ. 170-212. Πιατιγκόρσκι Γ. Μ., Η ανατολική κρίση κατά τη δεκαετία του '20 του 19ου αιώνα και η ελληνική μετανάστευση στην Οδησό, Σοβιετική Σλαβογνώσια, 1981, Νο 1. Αρς Γ. Α., Ο Υψηλάντης στη Ρωσία, Ζητήματα της ιστορίας, 1985. Νο 3.

⁷ Αρς Γ. Α., Η «υπόθεση Γαλάτη» (αδημοσίευτα έγγραφα της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας), Βαλκανικές μελέτες. Μ. 1974, τεύχος 1: Διεθνείς σχέσεις στα Βαλκάνια. Του ίδιου, Ο Ι. Καποδίστριας και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, Προσθήκη 6, 7, 9, 10, 11, Εξωτερική πολιτική της Ρωσίας κατά το 19ο αιώνα - αρχές του 20ού, Σειρά 2, 1815-1830, Μόσχα 1980, τ. 4 (12), σ. 129-133, 408-409.

ζόμενοι σε αυτά τα απομνημονεύματα, προσπάθησαν να καθορίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την ημερομηνία ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας. Μια παρόμοια προσπάθεια έκανε, μεταξύ άλλων, ο Α. Βακαλόπουλος. Ξεκινώντας από την πολύ σωστή, κατά τη γνώμη μας, άποψη ότι η επεξεργασία της οργανωτικής δομής της μυστικής οργάνωσης ήταν αποτέλεσμα συλλογικών προσπαθειών των τριών ιδρυτών, του Νικόλαου Σκουφά, του Αθανάσιου Τσακάλωφ και του Εμμανουήλ Ξάνθου, θεωρεί ως ημερομηνία ίδρυσής της το Σεπτέμβριο του 1814, καθώς, σύμφωνα με τον ισχυρισμό του Ε. Ξάνθου, ακριβώς αυτόν το μήνα αποχωρίστηκε από τους συντρόφους του, αφού εκείνοι αναχώρησαν για τη Μόσχα για επείγουσες υποθέσεις⁸. Ένας από τους συγγραφείς του παρόντος κειμένου εξέφρασε αμφιβολίες για την ακρίβεια αυτής της χρονολόγησης, δεδομένου ότι δεν υπάρχει βεβαιότητα για το αν οι μαρτυρίες που παρέθετε ο Ε. Ξάνθος ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα⁹. Οι αναζητήσεις στα σοβιετικά αρχεία δικαίωσαν αυτή την αμφιβολία. Πριν λίγο καιρό στα ρωσικά κρατικά αρχεία της Μόσχας ανακαλύφθηκε ένας φάκελος με την εξής επικεφαλίδα: *«Περί της απόκτησης εγγράφου για το πώς και πότε κατέφτιασε στη Μόσχα και ποιος φιλοξενούσε τον Τούρκο υπήκοο Νικόλαο Σκουφά»*¹⁰. Από το έγγραφο αυτό απορρέει ότι ο Ν. Σκουφάς έφτασε στη Μόσχα στις 26 Ιουλίου (7 Αυγούστου) του 1814 με ταξιδιωτικά έγγραφα ισχύος τριών μηνών, που είχαν εκδοθεί με εντολή του γενικού διοικητή, του δούκα Ρισελιέ της Νέας Ρωσίας. Στη Μόσχα ο Σκουφάς φιλοξενοούνταν από τον Έλληνα Νικηφόρο Σεμάτη από τη Νίζνα και παρέμεινε στην οικία του έως το Νοέμβριο του 1815, όταν κατόπιν εντολής του στρατιωτικού διοικητή της Μόσχας Α. Π. Τορμάσοφ εκδιώχθηκε από τη Μόσχα και στάλθηκε στην Οδησό. Η εκδίωξη του Σκουφά από τη δεύτερη πρωτεύουσα δεν είχε καμία σχέση με το γεγονός ότι ανήκε στην ελληνική μυστική οργάνωση, για την οποία δε γνώριζε τίποτε κανείς και τα μέλη της οποίας και αργότερα, μέχρι την έναρξη της Επανάστασης του 1821 στο ρωσικό έδαφος, δεν είχαν υποστεί καμία δίωξη. Ο Σκου-

⁸ Αυτή η άποψη διατυπώθηκε από τον Α. Βακαλόπουλο το 1951 σε ειδικό άρθρο αφιερωμένο στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και τεκμηριώθηκε πιο εμπειριστικά μέσα στο κεφαλαιώδες έργο του Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Βλέπε: Βακαλοπούλου Α., Συμβολή στην ιστορία και οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας, Ελληνικά, 1951, τ. 12, σ. 66-70. Βακαλοπούλου Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. τ. Ε'. σ. 67.

⁹ Αρς Γ. Α., Το εταιρικό κίνημα... σ. 169.

¹⁰ ΡΚΙΑ της Μόσχας, Α. 46, Απογραφή 8. Φ. 1428.

φάς εκδιώχθηκε διότι ως ξένος υπήκοος διέμενε στη Μόσχα περισσότερο από ένα έτος, με ταξιδιωτικά έγγραφα που είχαν λήξει.

Ας επιστρέψουμε, ωστόσο, στην στιγμή της αναχώρησης του Σκουφά από την Οδησό. Τα ταξιδιωτικά έγγραφα για το ταξίδι του στη Μόσχα τα προμηθεύτηκε από τη γραμματεία του στρατιωτικού διοικητή της Νέας Ρωσίας στις 9 (21) Ιουνίου, ενώ στη Μόσχα έφτασε στις 26 Ιουλίου (7 Αυγούστου) του 1814. Η διαδρομή από την Οδησό στη Μόσχα δε διαρκούσε τότε παραπάνω από τρεις εβδομάδες. Και οι Έλληνες που αναχωρούσαν από την Οδησό για τη Μόσχα συνήθως σταματούσαν για κάποιο διάστημα στο παλιό ελληνικό κέντρο της Ρωσίας, στη Νίζνα. Κατ' αυτό τον τρόπο, μπορούμε να θεωρήσουμε αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι ο Ν. Σκουφάς έφυγε από την Οδησό για τη Μόσχα όχι το Σεπτέμβριο του 1814, όπως ισχυρίζεται στις αναμνήσεις του ο Ε. Ξάνθος, αλλά ούτε αργότερα από το τέλος Ιουνίου του ίδιου έτους. Η διακρίβωση αυτού του γεγονότος μάς επιτρέπει να εξετάσουμε με νέο τρόπο τη χρονολόγηση της ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας. Ωστόσο, πριν εκφράσουμε τις απόψεις μας για αυτό το θέμα, θα αναφέρουμε ορισμένα άγνωστα στοιχεία για τους δυο άλλους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, τον Ε. Ξάνθο και τον Α. Τσακάλωφ, που ανακαλύφθηκαν επίσης στα σοβιετικά αρχεία.

Ο Ε. Ξάνθος, όπως διηγείται στα απομνημονεύματά του, βρισκόταν στην Οδησό από το 1810 και εργαζόταν ως υπάλληλος στο Βασίλειο Ξένο, μεγαλέμπορο της Οδησού. Στη συνέχεια, το 1812, αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, όπου ίδρυσε μια εμπορική εταιρεία με τοπικούς Έλληνες εμπόρους και μάλιστα ταξίδεψε με τη βοήθεια των συνεταιρών του στην Ήπειρο για την αγορά λαδιού. Τότε ακριβώς επισκέφθηκε την πλησίον των ηπειρωτικών ακτών ευρισκόμενη νήσο Λευκάδα, που είχε καταληφθεί από τους Άγγλους, όπου έγινε μέλος μιας μασονικής στοάς. Εκείνη την περίοδο, λοιπόν, κατά τα λεγόμενα του Ξάνθου, είχε την ιδέα να χρησιμοποιήσει τις οργανωτικές αρχές των «Ελευθέρων Τεκτόνων» για την ίδρυση μιας μυστικής εθνικοαπελευθερωτικής εταιρείας. Μετά την αποπεράτωση των εμπορικών του υποθέσεων και αφού επέστρεψε το Νοέμβριο του 1813 στην Οδησό, άρχισε να υλοποιεί, ουσιαστικά, αυτή την ιδέα μαζί με δυο άλλους Έλληνες πατριώτες, το Ν. Σκουφά και τον Α. Τσακάλωφ, με τους οποίους έγινε φίλος στο μεγάλο αυτό λιμάνι της Μαύρης Θάλασσας στη Ρωσία. Το Δεκέμβριο του 1814 «επείγουσες υποθέσεις» τον ανάγκασαν να φύγει από την Οδησό για την Κωνσταντινού-

πολη¹¹. Ο Ε. Ξάνθος δεν αναφέρει στα απομνημονεύματά του κάποιες άλλες πληροφορίες για την παραμονή του στην Οδησσό.

Ορισμένα νέα στοιχεία επ' αυτού υπάρχουν στο φάκελο που ανακαλύφθηκε στο κρατικό αρχείο της περιφέρειας της Οδησσού: «Κατάσταση των πράξεων του δημοτικού συμβουλίου της πόλεως κατά το έτος 1814 περί της συμπεριλήψεως στην τάξη των εμπόρων και των μεσαίων ατόμων ποικίλων αξιωμάτων βάσει διαταγμάτων του δημοσίου επιμελητηρίου Χερσώνος και κατόπιν προτάσεων του στρατιωτικού διοικητή Χερσώνος Δούκα Ντε Ρισελιέ και του διοικητή Οδησσού Κομπλέ». Στην κατάσταση υπάρχει φάκελος με δέκα φύλλα: «Περί της συμπεριλήψεως στην τρίτη κατηγορία της τάξεως των εμπόρων του Εμμανουήλ Ξάνθου» από 6ης (18ης) Νοεμβρίου του 1814¹². Δυστυχώς, δεν κατέστη δυνατή η ανεύρεση του ίδιου του φακέλου, διότι κατά την περίοδο της φασιστικής κατοχής χάθηκε σημαντικό μέρος του αρχείου της Οδησσού. Όμως, ακόμα και από την κατάσταση μπορούμε να αντλήσουμε πολύτιμες πληροφορίες, προπαντός για την παραμονή του Ε. Ξάνθου στην Οδησσό το 1814. Είναι γνωστό ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας προέκυψαν έντονες έριδες στον ελληνικό Τύπο σχετικά με το ρόλο που διαδραμάτισαν διάφορες προσωπικότητες στη δημιουργία της Φιλικής Εταιρείας. Τότε, ο διακεκριμένος Φιλικός Π. Αναγνωστόπουλος επιχειρούσε να θέσει εν αμφιβόλω την παραμονή του Ε. Ξάνθου στην Οδησσό το 1814 και επομένως τη συμμετοχή του στην ίδρυση της ελληνικής μυστικής εταιρείας¹³. Τώρα, πλέον, η παραμονή του Ε. Ξάνθου στην Οδησσό το 1814 μπορεί να θεωρείται αδιαμφισβήτητο γεγονός, το οποίο επιβεβαιώνεται μέσω ανεξάρτητης πηγής.

Το έγγραφο από το αρχείο της Οδησσού περιέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες και για τις κοινωνικές επιδιώξεις του Ε. Ξάνθου. Οι επιδιώξεις αυτές για εκείνη την εποχή δε διακρίνονταν ιδιαίτερα για την πρωτοτυπία τους. Ο Έλληνας από την Πάτμο, που εργαζόταν ως υπάλληλος σε διάφορους εμπόρους, επιθυμούσε να αποκτήσει τη δική του επιχείρηση, ως νοικοκύρης. Ο έμπορος τρίτης κατηγορίας ήταν όντως νοικοκύρης. Έπρεπε να κατέχει κεφάλαιο, τουλάχιστον 8.000 ρούβλια. Υποχρεωτι-

¹¹ Ξάνθου Ε., Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας, Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21. Αθήναι, 1956, τ. 9. σ. 139-141.

¹² ΚΑΠΟ, Α. 4, Απογραφή 1, Φ. 346, φύλλο 18.

¹³ Κανδηλώρου Τ., Η Φιλική Εταιρεία, 1814-1821. Εν Αθήναις, 1926, σ. 7-11.

κός όρος για να γίνει κάποιος μέλος μιας εμπορικής συντεχνίας ήταν να αποκτήσει τη ρωσική υπηκοότητα. Εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η είσοδος στην εμπορική συντεχνία και η αποδοχή της ρωσικής υπηκοότητας δε σήμαιναν για τους Έλληνες υποχρεωτική μετανάστευση. Στις αρχές του 19ου αιώνα, στις συνθήκες αναρχίας και αυθαιρεσίας που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, πολλοί Έλληνες έπαιρναν ξένη υπηκοότητα για να υπερασπίσουν την περιουσία τους, πολύ συχνά μάλιστα και την ίδια τη ζωή τους.

Οι Έλληνες επιδίωκαν να αποκτήσουν τη ρωσική υπηκοότητα περισσότερο από κάθε άλλης χώρας, καθώς ήταν επίσημα αναγνωρισμένη ως η προστάτιδά τους. Αφού την αποκτούσαν, οι πλούσιοι Έλληνες έμποροι συνέχιζαν να ζουν και να διεκπεραιώνουν με επιτυχία τις υποθέσεις τους υπό την προστασία του Ρώσου διπλωματικού απεσταλμένου και των προξένων. Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε έναν πολύ μεγάλο Έλληνα πλοιοκτήτη, το μέλλοντα επικεφαλής της κυβέρνησης της Ελλάδας κατά τα έτη 1824-1826, το Γεώργιο Κουντουριώτη, ο οποίος διέμενε μόνιμα στην Ύδρα και ήταν ταυτόχρονα καταχωρισμένος επισήμως ως έμπορος πρώτης κατηγορίας στην Οδησό και Ρώσος υπήκοος¹⁴. Ορισμένοι πλούσιοι Έλληνες έμποροι προόδευαν και στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, δεν κατόρθωναν να προσδεύσουν και να πλουτίσουν όλοι οι Έλληνες που μετανάστευαν στη Ρωσία. Μεταξύ των αποτυχημένων πρέπει να συμπεριλάβουμε και τον Ε. Ξάνθο. Μην πραγματοποιώντας, για άγνωστους λόγους, την πρόθεσή του να γίνει μέλος της εμπορικής συντεχνίας στην Οδησό, αναχώρησε, όπως ήδη αναφέραμε, το Δεκέμβριο του 1814 για την Κωνσταντινούπολη, όπου εργάστηκε ως υπάλληλος στον πλούσιο έμπορο Λεμονή Παλαιολόγο, ο οποίος ήταν επίσης Ρώσος υπήκοος¹⁵. Ωστόσο, η αποτυχία του Ε. Ξάνθου στον τομέα του εμπορίου απέβη μεγάλο δώρο για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο Ε. Ξάνθος, μετά τη μεταφορά του κέντρου βάρους της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, το 1818, αφιερώθηκε εξ ολοκλήρου στη μυστική οργάνωση, έγινε ένας από τους ηγέτες της. Ένα από τα σημα-

¹⁴ ΑΕΠΡΑ. Α. Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 4317, φύλλο 271, Επιστολή του Γ. Κουντουριώτη προς τον απεσταλμένο της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη Γ. Α. Στρόγκανοφ, 10 (22) Ιανουαρίου του 1817.

¹⁵ Κανδηλώρου Τ., Η Φιλική Εταιρεία, σ. 28, ΑΕΠΡΑ. Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 2333, φύλλο 294.

ντικότερα έργα του είναι η προσέλκυση στη Φιλική Εταιρεία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μια συμβολή που ανήκει ακριβώς στον Ε. Ξάνθο.

Από τους τρεις Έλληνες πατριώτες, ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, πιο στενά συνδεδεμένος με τη Ρωσία ήταν ο Αθανάσιος Τσακάλωφ. Σε αντίθεση με τους δυο συντρόφους του, ήταν Ρώσος υπήκοος και μετά το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης επέστρεψε στη Ρωσία και έζησε εκεί μέχρι το τέλος της ζωής του. Στα σοβιετικά αρχεία ανακαλύφθηκαν έγγραφα που αναφέρονταν στην παραμονή του Αθανάσιου Τσακάλωφ και του πατέρα του Νικηφόρου στη Ρωσία. Στο κρατικό αρχείο της περιφέρειας Τσερνιγκόφ, όπου τώρα φυλάσσεται το αρχείο της ελληνικής αδελφότητας της Νίζνα, βρέθηκε αίτηση του έμπορου Κυριάκου Μπαμπαλέξη [από 27^{ης} Απριλίου (8^{ης} Μαΐου) του 1793] προς το ελληνικό δημοτικό συμβούλιο της Νίζνα. Ο Μπαμπαλέξης ανέφερε ότι έστελνε «λόγω εμπορικών αναγκών στο εξωτερικό, στη Μολδαβία, Βλαχία και σε τουρκικό έδαφος τον υπάλληλό του αλλοδαπό Έλληνα Νικηφόρο Αθανασίου Τσακάλη» και ζητούσε από το δημοτικό συμβούλιο να του εκδώσει ταξιδιωτικά έγγραφα¹⁶. Από ένα άλλο αρχείο γνωρίζουμε ότι ο Νικηφόρος Τσακάλωφ έφτασε πράγματι το 1793 στη Μολδαβία και τη Βλαχία, φέρνοντας μαζί του προς πώληση γουναρικά σκίουρου, ικτίδος και πολικής αλεπούς αξίας 13.600 ρουβλίων¹⁷. Στη συνέχεια, όταν έγινε ο ίδιος αυτόνομος έμπορος, το εμπόριο γουναρικών παρέμεινε η ειδικότητά του. Κρίνοντας από τα έγγραφα που διασώθηκαν μέχρι σήμερα (χρεωστικούς καταλόγους, συναλλαγματικές και αιτήσεις)¹⁸, ο πατέρας του δε συγκέντρωσε μεγάλο κεφάλαιο στη Ρωσία και ήταν έμπορος μεσαίου βεληνεκούς.

Κατά κανόνα, οι Έλληνες έμποροι που κατοικούσαν για μεγάλο διάστημα στη Ρωσία έπαιρναν τη ρωσική υπηκοότητα. Στα αρχεία της Οδησσού και του Τσερνιγκόφ φυλάσσεται μεγάλος αριθμός αιτήσεων Ελλήνων εμπόρων, οι οποίοι επιθυμούσαν να πάρουν τη ρωσική υπηκοότητα. Πολιτογραφήθηκε στη Ρωσία και ο Νικηφόρος Τσακάλωφ, παρά το γεγονός ότι προς το παρόν δε βρέθηκε αίτησή του στο αρχείο. Ωστόσο, στο

¹⁶ ΚΑΤΣΕΠ. Α. 1. Απογραφή 1, Φ. 1145, φύλλο 26.

¹⁷ ΑΕΠΡΑ. Α. Εμπορικές σχέσεις της Ρωσίας με την Τουρκία, Φ. 1265, φύλλο 26.

¹⁸ Βλέπε για παράδειγμα: ΚΑΤΣΕΠ, Α. 101, Απογραφή 1, Φ. 2908, φύλλο 1-24, «Η υπόθεση είσπραξης του Έλληνα Πριχόφ Ντιμίτριεφ από τον Έλληνα Τσακάλη Νικηφόρο συναλλαγματικής 1.000 ρουβλίων».

αρχείο του Τσερνιγκόφ ανακαλύφθηκε ένας κατάλογος με ημερομηνία 21 Αυγούστου (2 Σεπτεμβρίου) του 1811, με στοιχεία της 6^{ης} απογραφής (απογραφής πληθυσμού) που διεξήχθη το ίδιο έτος στη Ρωσία. Σ' αυτόν μεταξύ των κατοίκων της Νίζνα ήταν εγγεγραμμένος «Ο Ρώσος νομοιαγής υπήκοος Νικηφόρος Αθανασίου Τσακάλωφ», ετών 57. Στους καταλόγους δε της προηγούμενης απογραφής του 1795, ο Ν. Τσακάλωφ δεν ήταν ακόμη καταχωρισμένος. Κατ' αυτό τον τρόπο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο πατέρας του πήρε τη ρωσική υπηκοότητα μεταξύ του 1795 και του 1811. Στον κατάλογο του 1811 ως μόνιμος κάτοικος της Νίζνα εμφανίζεται και ο ίδιος ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, ηλικίας 21 ετών¹⁹.

Ο Αθανάσιος Τσακάλωφ γεννήθηκε στα Ιωάννινα γύρω στο 1790, τον μετέφερε δε μυστικά στη Ρωσία ο πατέρας του για να τον σώσει από τις διώξεις του Μουχτάρ πασά, γιου του τυράννου της Ηπείρου Αλή πασά. Ο νεαρός Τσακάλωφ εγκαταστάθηκε στη Μόσχα, όπου ο πατέρας του, όπως και πολλοί Έλληνες από τη Νίζνα, προτιμούσε να μένει και να ασχολείται με το εμπόριο. Εκεί συνέχισε τη μόρφωσή του που είχε αρχίσει στα Ιωάννινα. Για την παραμονή του στη Γαλλία δε γνωρίζουμε ουσιαστικά και πολλά πράγματα, εκτός από το γεγονός ότι έγινε μέλος της πατριωτικής οργάνωσης «Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο» που ιδρύθηκε το 1809 στο Παρίσι και αποτέλεσε κατά κάποιον τρόπο προπομπό της Φιλικής Εταιρείας. Δεν υπάρχουν επίσης στοιχεία για το χρόνο παραμονής του νεαρού στη Γαλλία. Ωστόσο, τώρα, όταν καθίστανται για πρώτη φορά προσπελάσιμα για την επιστημονική κοινότητα νέα έγγραφα για τη ζωή της οικογένειας των Τσακάλωφ στη Ρωσία, μπορούμε τουλάχιστον να καθορίσουμε τα πλαίσια της παραμονής του μικρού Τσακάλωφ στη Γαλλία. Δε θα μπορούσε να βρίσκεται εκεί νωρίτερα από το τέλος του 1807, καθώς μέχρι τα μέσα του ίδιου έτους η Ρωσία βρισκόταν σε κατάσταση πολέμου με τη Γαλλία. Τον Αύγουστο μάλιστα του 1811, όπως φαίνεται από τον κατάλογο της απογραφής, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ βρισκόταν ήδη στη Νίζνα. Ο Αθανάσιος μετά την επιστροφή του στη Ρωσία βοήθησε τον πατέρα του στο εμπόριο. Σύμφωνα με πληροφορίες από ελληνικές πηγές, πήγε στην Οδησό για υποθέσεις του πατέρα του²⁰. Ο χρόνος άφιξης του τρίτου ιδρυτή της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό δεν

¹⁹ ΚΑΤΣΕΠ, Α. 1, Απογραφή 1, Φ. 1276, Φύλλο 46.

²⁰ Βακαλοπούλου Κ., Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια... σ. 102.

είναι γνωστός, ωστόσο, τα έγγραφα που ανακαλύφθηκαν στο αρχείο της Οδησού επιβεβαιώνουν την παραμονή του εκεί κατά το πρώτο ήμιου του 1814 και τις στενές σχέσεις του με τον τοπικό κόσμο του εμπορίου. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, στα πρακτικά της συνεδρίασης του εμπορικού δικαστηρίου από 21^{ης} Φεβρουαρίου (5^{ης} Μαρτίου) του 1814, κατονομάστηκε ως «μεσολαβητής» εκ μέρους του έμπορου της 1ης συντεχνίας της Οδησού του Εμμανουήλ Σκληρού κατά την εξέταση μιας επίδικης υπόθεσής του. Στη συνεδρίαση μάλιστα του ίδιου δικαστηρίου [10 (22) Απριλίου του 1814], ο Σκληρός ζήτησε να διορίσουν άλλο «μεσολαβητή» εκ μέρους του, «καθώς ο Τσακάλωφ προτίθετο να αναχωρήσει σύντομα» από την Οδησό²¹.

Έτσι, οι ημερομηνίες παραμονής και των τριών ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας έχουν καθοριστεί με περισσότερη ή με λιγότερη ακρίβεια από τα νέα έγγραφα που ανακαλύφθηκαν στα σοβιετικά αρχεία. Ας υπενθυμίσουμε τι περιείχαν αυτά τα έγγραφα: Ο Ε. Ξάνθος βρισκόταν στην Οδησό τουλάχιστον έως το Νοέμβριο του 1814, ο Ν. Σκουφάς μέχρι τον Ιούνιο του ίδιου έτους και ο Α. Τσακάλωφ τον Απρίλιο του 1814, ενώ ετοιμαζόταν «να αναχωρήσει σύντομα» από εκεί.

Ας επιστρέψουμε πλέον στο ζήτημα του χρόνου εμφάνισης της Φιλικής Εταιρείας. Πρέπει πρωτίστως να έχουμε υπόψη μας ότι η ίδρυση της ήταν μια διαδικασία που άρχισε στην Οδησό στις αρχές του 1814 με την επεξεργασία της οργανωτικής δομής της και τελείωσε στη Μόσχα το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, όταν άρχισε η κατήχηση στη νέα πατριωτική οργάνωση. Γι' αυτό, είναι δύσκολο, εάν όχι αδύνατον, να αναφέρουμε κάποιο μήνα ή πόσο μάλλον κάποια ημέρα ως ακριβή ημερομηνία ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας. Ταυτόχρονα, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η ίδρυση της απελευθερωτικής οργάνωσης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ελληνική κοινότητα της Οδησού, η οποία ήταν η πιο δυναμική και πατριωτικά ενεργή από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού. Η εταιρεία μάλιστα αυτή ήταν αποτέλεσμα της κοινής δραστηριότητας του Ν. Σκουφά, του Α. Τσακάλωφ και του Ε. Ξάνθου. Εφόσον κατορθώσαμε να αποδείξουμε ότι ο Ιούνιος του 1814 ήταν ο τελευταίος μήνας της από κοινού παραμονής στην κοινότητα των Ελλήνων της Οδησού, εάν όχι όλων, τουλάχιστον των δύο από τους ιδρυτές

²¹ ΚΑΠΟ. Α. 18, Απογραφή 2, Φ. 13, Φύλλο 248, 436.

της Φιλικής Εταιρείας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ακριβώς αυτόν το μήνα τελείωσε βασικά το έργο της ίδρυσης της οργανωτικής δομής της μυστικής εταιρείας.

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας το 1814 έγινε το αφετηριακό σημείο του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, που μετά από επτά χρόνια μετεξελίχθηκε σε εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση. Η μυστική εταιρεία προσέλκυσε κάτω από τη σημαία της πολυάριθμους οπαδούς από όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, ενώ ενέπλεξε το δίκτυό της σε όλη την Ελλάδα και σε πολλές ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού. Ο βασικός ρόλος της κατήχησης των νέων μελών, όπως γινόταν και με τις άλλες δραστηριότητες της Φιλικής Εταιρείας, ανήκε στον ενεργό πυρήνα της, σε μια μικρή ομάδα ενεργών στελεχών της. Στο σύγχρονο θεμελιώδες έργο Ελλήνων ιστορικών *«Ιστορία του Ελληνικού Έθνους»* αναφέρεται ένας κατάλογος με τους 21 πιο δραστήριους *«αφιερωμένους»* της Φιλικής Εταιρείας. *«Ως ομάδα, οι 21 αυτοί υπήρξαν τα πιο δραστήρια και αφοσιωμένα στελέχη και σφράγισαν αποφασιστικά τη Φιλική Εταιρεία με την προσωπικότητά τους»²².*

Σ' αυτό τον κατάλογο τα ονόματα των δραστήριων Φιλικών παρατίθενται κατά σειρά, αντίστοιχη με τον αριθμό των νέων μελών που κατήχησαν στη μυστική οργάνωση. Με το Νο 4 στον κατάλογο αναφέρεται ο Αριστείδης Παπάς (κατήχησε 30 μέλη). Αυτή είναι μια από τις πιο φωτεινές και τραγικές φυσιογνωμίες του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, η οποία, ωστόσο, έχει μελετηθεί λιγότερο απ' όλες. Τα νέα έγγραφα που ανακαλύφθηκαν στα σοβιετικά αρχεία φωτίζουν την επαναστατική δραστηριότητα του δραστήριου αυτού μέλους της μυστικής οργάνωσης και μας επιτρέπουν να διευκρινίσουμε τις συνθήκες του θανάτου του.

Ο τριανταεξάχρονος φιλόλογος και διαφωτιστής Α. Παπάς κατηχήθηκε στη Φιλική Εταιρεία τον Οκτώβριο του 1818 στην Ιταλία²³ και σύντομα έγινε ένας από τους πιο δραστήριους κατηχητές στη μυστική εταιρεία. Η δραστηριότητά του άρχισε το Δεκέμβριο του 1818 στο νησιά του Ιονίου. Πρώτος από τους κατοίκους της περιοχής που στρατολόγησε στην πατριωτική οργάνωση ήταν ο Βιάρος Καποδίστριας, ο μεγάλος αδελφός του Ιωάννη Καποδίστρια, του τότε υπουργού Εξωτερικών της Ρωσίας και

²² Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήναι, 1975. τ. ΙΑ'. σ. 432.

²³ Μελετοπούλου Ι., Η Φιλική Εταιρεία, αρχείον Π. Σέκερη, Αθήνα, 1967, σ. 102.

μέλλοντα κυβερνήτη της Ελλάδας. Ο Α. Παπάς είχε τη δυνατότητα να συναντηθεί με τον Ιωάννη Καποδίστρια την άνοιξη του 1819, όταν εκείνος βρισκόταν στην πατρίδα του, την Κέρκυρα, στα πλαίσια ιδιωτικής επίσκεψης. Ο υπουργός του έδωσε, μετά από παράκληση του Παπά, συστημένη επιστολή προς τον απεσταλμένο της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη Γ. Α. Στρόγκανοφ. Στην επιστολή, μεταξύ άλλων, αναφερόταν: *«Το πρόσωπο, το οποίο θα σας επιδώσει αυτή την επιστολή, είναι ο Έλληνας Αριστείδης Παπάς από τη Θεσσαλία. Προσφάτως, τελείωσε τις σπουδές του στη Γερμανία και την Ιταλία και προτίθεται να επιχειρήσει ταξίδι με σκοπό τη συλλογή πόρων για την έκδοση των Ελλήνων κλασικών προς όφελος σχολείων και των πιο φτωχών συμπατριωτών του. Παρεκάλεσε να χαίρει της ευνοίας και της αρωγής σας και εγώ δεν μπορούσα να μη τον εξυπηρετήσω. Επιθυμεί να επισκεφτεί τη Ρωσία, δηλαδή την Οδησό και τη Μόσχα, με σκοπό να εξασφαλίσει εισφορές για το έργο του από τους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν και έχουν πολιτογραφηθεί εκεί»²⁴. Η επιστολή μαρτυρά την προσπάθεια του Α. Παπά να συνεχίσει το εθνικό και διαφωτιστικό του έργο και μετά την είσοδό του στη μουσική οργάνωση. Όπως και ορισμένοι άλλοι διανοούμενοι που συνέδεσαν την τύχη τους με τη Φιλική Εταιρεία, για παράδειγμα, ο Άνθιμος Γαζής, ο Γεώργιος Λασσάνης, ο Πέτρος Ηπίτης, συμμετείχε ουσιαστικά στη διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Ο Ι. Καποδίστριας παρείχε κάθε υποστήριξη και βοήθεια στους τέτοιους, γεγονός που το δηλώνει η παρούσα συστατική επιστολή που επέδωσε στον Α. Παπά. Ωστόσο, ο Α. Παπάς και οι άλλοι διαφωτιστές Φιλικοί δε θεωρούσαν ότι εκείνη την περίοδο ο μοναδικός ή ακόμα και ο σημαντικός τομέας της εθνικοπατριωτικής δραστηριότητας ήταν η διάδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, γεγονός που τους διαφοροποιούσε σοβαρά από τον Καποδίστρια.*

Η συστατική επιστολή προς το Γ. Α. Στρόγκανοφ, την οποία ο Α. Παπάς έλαβε από τον Ι. Καποδίστρια στην Κέρκυρα, φέρει την ημερομηνία: 13η (25η) Μαρτίου του 1819. Ωστόσο, επιδόθηκε στον παραλήπτη της μετά από οκτώ μήνες. Ο Α. Παπάς καθ' οδόν από την Κέρκυρα προς την Κωνσταντινούπολη σταμάτησε στη Ζάκυνθο, την Πάτρα, τη Χίο, τη Σάμο και τη Σμύρνη, στρατολογώντας παντού με ταχύτατους ρυθμούς Έλληνες πατριώτες στη Φιλική Εταιρεία. Για αυτό το ταξίδι του Φιλι-

²⁴ ΑΕΠΡΑ. Α. Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 4321, φύλλο 214.

κού «αποστολού», το οποίο βοήθησε πολύ στη διάδοση του δικτύου της μυστικής εταιρείας στην Ελλάδα, υπάρχει μια σειρά εγγράφων, αλλά και οι απολογισμοί του ίδιου του Α. Παπά, που παρουσιάστηκαν αργότερα στο καθοδηγητικό όργανο της Φιλικής Εταιρείας, την Αρχή²⁵. Όσον αφορά την εθνικοπατριωτική δραστηριότητά του κατά την περίοδο της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη από το Νοέμβριο του 1819²⁶ έως το Μάρτιο του 1820, δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου έγγραφα που να την επιβεβαιώνουν. Υπάρχει μόνο ένα έγγραφο, «αφιερωτική επιστολή» του δάσκαλου Ι. Σκανδαλίδη, τον οποίο ο Α. Παπάς στρατολόγησε στη μυστική οργάνωση στις 6 (18) Δεκεμβρίου του 1819 στην Κωνσταντινούπολη. Την επιστολή αυτή δημοσίευσε ο καθηγητής πανεπιστημίου Ε. Πρωτοψάλτης σ' έναν αναμνηστικό τόμο, αφιερωμένο στα 150 έτη από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας²⁷.

Στα σοβιετικά αρχεία κατορθώσαμε να ανακαλύψουμε ακόμη δυο ενδιαφέρουσες μαρτυρίες που είχαν σχέση με την παραμονή του Έλληνα επιστήμονα και επαναστάτη στην Κωνσταντινούπολη. Η πρώτη χρονολογείται στα 1825 και ανήκει στον πρώην οσποδάρο της Μολδαβίας Αλέξανδρο Χαντζέρη. Το 1825 η τσαρική κυβέρνηση ίδρυσε ειδική επιτροπή για τη μελέτη των περιστάσεων που συνδέονταν με το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη, την ίδρυση και τη δράση της ελληνικής μυστικής οργάνωσης. Η έρευνα ανατέθηκε στο γνωστό διπλωμάτη και διακεκριμένο στη συνέχεια κρατικό ηγέτη Ντ. Β. Ντασκόφ, ο οποίος τις παραμονές της Επανάστασης του 1821 υπηρετούσε ως σύμβουλος της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ντασκόφ απευθύνθηκε για πληροφορίες στον Α. Χαντζέρη, ο οποίος μετά τα γεγονότα του 1821 μετανάστευσε στη Ρωσία. Υπήρξε, επομένως, κάποιο διάστημα κατά το οποίο αυτός ο Φαναριώτης διατηρούσε στενές σχέσεις με την πρεσβεία

²⁵ Βλέπε Φιλήμονος Ι., Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήναι, 1859, τ. 1. σ. 74, 208-209.

²⁶ Ο Τ. Κανδήλωρος γράφει (Κανδηλώρου Τ., Η Φιλική Εταιρεία, σ. 295) ότι ο Α. Παπάς έφτασε στην Κωνσταντινούπολη το Σεπτέμβριο του 1819. Στην πραγματικότητα έφτασε στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας όχι νωρίτερα από τα τέλη Οκτωβρίου ή το Νοέμβριο του 1819. Αυτό υποδεικνύει η ημερομηνία παράδοσης της συστατικής επιστολής του Ι. Καποδίστρια προς το Γ. Α. Στρόγκανοφ: 9 (21) Νοεμβρίου του 1819.

²⁷ Πρωτοψάλτη Ε., Η Φιλική Εταιρεία, αναμνηστικών τεύχος επί τη 150ετηριδία, Αθήνα, 1964. σ. 257.

της Ρωσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και μετά από παράκληση του Ντ. Β. Ντασκόφ κατάρτισε ειδικό σημείωμα σχετικά με τη Φιλική Εταιρεία. Αυτό το σημείωμα, λοιπόν, που φυλάσσεται σήμερα στα Ρωσικά Κρατικά Στρατιωτικοϊστορικά Αρχεία²⁸, χρησιμοποιήθηκε ως ένα βαθμό από Σοβιετικούς ερευνητές. Ωστόσο, ο Ντασκόφ διατηρούσε για τον εαυτό του και το πρόχειρο σημείωμα από τις συζητήσεις του με το Χαντζέρη. Το σημείωμα αυτό το ανακαλύψαμε στο προσωπικό αρχείο του Ντ. Β. Ντασκόφ στα Ρωσικά Κρατικά Ιστορικά Αρχεία.²⁹ Η διήγηση του Φαναριώτη πολιτικού που κατέγραψε ο Ρώσος διπλωμάτης περιέχει σημαντικές πληροφορίες όχι απλώς για τον Αριστείδη Παπά, αλλά και για έναν άλλο, εξίσου γνωστό Φιλικό «απόστολο», το Γρηγόριο Δικαίο (Παπαφλέσσα), ο οποίος δεν αναφέρεται στο σημείωμα του Χαντζέρη. Ας παραθέσουμε το αντίστοιχο χωρίο από το σημείωμα του Ντ. Β. Ντασκόφ: *«Ο Δικαίος περίπου 8 μήνες πριν την έκρηξη (την έναρξη της ελληνικής εξέγερσης – συγγραφείς) ήλθε στον Χ[αντζέρη] να του ζητήσει να γίνει συνδρομητής ενός βιβλίου που βρισκόταν στο τυπογραφείο. Ο Χ[αντζέρης] έγινε συνδρομητής σε δυο αντίτυπα, εκείνος, όμως, ήθελε να τον κάνει συνδρομητή σε 10 αντίτυπα, όπως έκαναν και οι άλλοι. Στη συνέχεια έφερε σ' αυτόν, τον Αριστείδη Παπά, ο οποίος ζήτησε χρήματα για την ίδρυση σχολείου στο Μωριά και συστ[αική] επιστολή προς τον Π[ατριάρχη Αλεξανδρείας, ο οποίος έμενε στην Πάτμο. Ο Αριστείδης παρουσιάστηκε ενώπιον του μπουσταντζή-μπασι ως πρόσωπο από την ακολουθία του γιου του Πατο-μπέη που έμενε μαζί του. Ο Χ[αντζέρης], βλέποντας τις ραδιοουργίες του, απαλλάχτηκε από αυτόν. Ο Δικαίος και ο Αριστείδης Παπάς, κατά τα φαινόμενα, ήθελαν να μιλήσουν μαζί του, αλλά δεν το έκαναν: τον βολιδοσκοπούσαν».* Η μαρτυρία του Α. Χαντζέρη χρειάζεται σοβαρά και αναλυτικά σχόλια, τα οποία δε συνάδουν με τα πλαίσια του παρόντος έργου. Ας περιοριστούμε προς το παρόν σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις.

Τα γεγονότα που διηγήθηκε ο πρώην οσποδάρης το 1825, κατά τα φαινόμενα, συνέβησαν στις αρχές του 1820. Αυτή ήταν μια δύσκολη περίοδος της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας. Η εθνικοαπελευθερωτική οργάνωση, η οποία είχε ιδρυθεί και καθοδηγούνταν από δημοκρατικούς κύκλους, αντιμετωπιζόταν με όλο και μεγαλύτερη δυσπιστία και ανοικτή

²⁸ ΡΚΣΙΑ. Α. ΒΟΥΑ, Φ. 873, φύλλα 1-10, A. Handjeri, Mémoire très confidentiel.

²⁹ ΡΚΙΑ. Α. 1630, Απογραφή 1, Φ. 168, φύλλο 2.

αντιπαράθεση εκ μέρους των ανώτατων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία είχαν αγκιστρωθεί στα προνόμιά τους, στο «δικαίωμα» να αποφασίζουν για τις τύχες της Ελλάδας. Οι ηγέτες της οργάνωσης λάμβαναν δραστήρια μέτρα, ούτως ώστε να ξεπεράσουν αυτή την αντιπαράθεση και να αρχίσουν την άμεση προετοιμασία για την εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση. Τον Ιανουάριο του 1820 έφτασε στην Πετρούπολη το μέλος της ηγετικής επιτροπής της Φιλικής Εταιρείας Ε. Ξάνθος με την αποστολή να προσελκύσει στην ηγεσία της μυστικής οργάνωσης τον Ι. Καποδίστρια, το κύρος του οποίου ήταν τεράστιο και αδιαμφισβήτητο από όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Ταυτόχρονα, οι Φιλικοί προσπαθούσαν να διευρύνουν τις επαφές τους με τους εκπροσώπους των ανώτατων στρωμάτων μέσω της προσέλκυσής τους σε διάφορα εθνικά διαφωτιστικά προγράμματα, όπως, παραδειγματος χάρη, την ίδρυση σχολείου στο Μοριά, την έκδοση έργων των Ελλήνων κλασικών κ.λπ., ούτως ώστε να αποσαφηνίσουν και τη σχέση τους με το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Έτσι, πρέπει να εξηγήσουμε την επίσκεψη των δυο Φιλικών απεσταλμένων στο διακεκριμένο Φαναριώτη Α. Χαντζέρη. Το αποτέλεσμα αυτής της βολιδοσκόπησης δεν ήταν ικανοποιητικό. Για τους ηγέτες της μυστικής οργάνωσης οι Φαναριώτες ήταν και παρέμεναν ύποπτα και αφερέγγυα στοιχεία, στενά συνδεδεμένα με τους Οθωμανούς κατακτητές. Ο ίδιος ο Α. Χαντζέρης παραδέχτηκε στη συζήτηση με τον Ντ. Β. Ντασκόφ, ότι «ο Σούτσος και ο Νέγρης ήταν, όπως φαίνεται, οι μοναδικοί Φαναριώτες, οι οποίοι γνώριζαν το μυστικό (της ύπαρξης της Φιλικής Εταιρείας – συγγραφείς), ενώ τους άλλους τους φοβούνταν»³⁰.

Η δεύτερη μαρτυρία για την παραμονή του Α. Παπιά στην Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1820 ανήκει στον ίδιο. Ο λόγος γίνεται για την επιστολή με την οποία απευθύνθηκε στις 4 (16) Μαρτίου του 1820 στο Γ. Α. Στρόγκανοφ. Αυτή η επιστολή, ιδιόχειρη στην ελληνική γλώσσα, αποτελεί, εάν δεν κάνουμε λάθος, το μοναδικό αυθεντικό έγγραφο που προέρχεται από τον Α. Παπιά και παρατίθεται στη συνέχεια:

«Εξοχώτατε Κύριε,

Ο υπογεγραμμένος έχω την τιμήν να αναφέρω ταπεινότατα προς την εξοχήτάς της, ότι προ τεσσάρων ήδη μηνών, ότε ήλθον από Κερκύρας,

³⁰ Στο ίδιο. Βλέπε επίσης: Αρς Γ. Α., Το Εταιρικό κίνημα...σ. 224.

επαρρησία σας προς αυτήν επιστολήν παρά του Κόμητος Καποδίστρια, ένθα η Εξοχότης της, δείξασα την προς εμέ πάσαν ενδεχομένην φιλοφροσύνην και περιποίησιν, με εβεβαίωσε, κατά την έμφυτόν της καλοκαγαθίαν, την ουσίαν της προστασίας της. επί ταύτης δε της ουσίας επιστηριζόμενος παρρησιάζομαι σήμερον δια της παρούσης προς την Εξοχότητά της παρακαλών κατά το ηκός, ίνα διορίσας μοι δοθή δια της Καγκελλαρίας το Πασσαπόρτι, δυνάμει του οποίου να επεράσω δια Βουκουρεστίου εις Οδυσσόν δι' εμπορικάς τινάς υποθέσεις μου. Τολμώ προσέτι να σημειώσω ταπεινότητα και περί συσταιούντιος προς τον εν Βουκουρεστίω Κόνσολον και επομένη να συστήσω εμαυτόν υποκλινέσταιον και δια την ευγνώμονα προς την Εξοχότητά της.»³¹.

Η αντιπαραβολή του περιεχομένου αυτής της επιστολής του Α. Παπά με το περιεχόμενο της συστατικής επιστολής που του έδωσε στην Κέρκυρα ο Ι. Καποδίστριας καθιστά σαφές το γεγονός ότι επήλθε αλλαγή του σκοπού του ταξιδιού στη Ρωσία, για το οποίο ετοιμαζόταν ο Θεσσαλός επιστήμονας. Τώρα πλέον δε γινόταν λόγος για επίσκεψη στη Μόσχα με σκοπό τη συλλογή πόρων για την έκδοση Ελλήνων κλασικών, αλλά μόνο για ταξίδι στην Οδησό για «εμπορικές υποθέσεις» μέσω των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Η αλλαγή αυτή ήταν εξαιρετικά ενδεικτική και δηλώνει ότι μετά το ταξίδι του Α. Παπά από την Κέρκυρα στην Κωνσταντινούπολη, όταν πλέον διέμενε στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, όπου βρισκόταν τότε το επιτελείο της μυστικής οργάνωσης, έγινε ενεργό στέλεχος της Φιλικής Εταιρείας και κάθε άλλη ασχολία του, εκτός από το παράνομο έργο που του ανέθετε η Αρχή, πέρασε σε δεύτερη μοίρα. Η νέα διαδρομή του ταξιδιού του Α. Παπά εξηγείται εύκολα, εάν εκκινήσουμε από τις εξής σκέψεις: Τόσο οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες όσο και η Οδησός αποτελούσαν εκείνη την περίοδο σημαντικές επιχειρησιακές ζώνες της μαχητικής οργάνωσης των Ελλήνων πατριωτών.

Ο Α. Παπάς, αφού παρέλαβε τα απαραίτητα έγγραφα από την πρεσβεία της Ρωσίας, αναχώρησε, κατά τα φαινόμενα, στο τέλος Μαρτίου του 1820 από την Κωνσταντινούπολη. Ο Φιλικός απεσταλμένος ακολούθησε το δρόμο μέσω του Βουκουρεστίου, του Ιασίου και του Γαλατσίου, όπου ενημερώθηκε για τη δράση των τοπικών κοινοτήτων της μυστικής

³¹ ΑΕΙΡΑ. Α. Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 4321, φύλλο 213.

εταιρείας³². Η παραμονή του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κράτησε περίπου τρεις μήνες. Εν πάση περιπτώσει, τον Ιούλιο του 1820 βρισκόταν ήδη στο Κιονόβι. Αυτό φαίνεται από την επιστολή του διοικητή της Βεσσαραβίας Ι. Ν. Ινζόφ προς τον υπουργό των Εσωτερικών Υποθέσεων Β. Π. Κουτσούμπεη από 28^{ης} Ιουλίου (9^{ης} Αυγούστου) του 1820 περί της έκδοσης ταξιδιωτικών εγγράφων για τον «*Τούρκο υπήκοο, κάτοικο της Μολδαβίας, τον Έλληνα Αριστείδη Παπά*» μέχρι το Κίεβο³³. Ανακύπτει το ζήτημα γιατί ο Παπάς, ο οποίος ετοιμαζόταν να επισκεφθεί την Οδησό, τώρα πλέον ζητά ταξιδιωτικά έγγραφα για το Κίεβο. Η αιτία της αλλαγής της πορείας συνδεόταν με τη δράση της Φιλικής Εταιρείας και ιδιαίτερα με έναν άλλο διακεκριμένο φιλικό «απόστολο», το Χριστόφορο Περραιβό.

Αυτός ο εξαιρετος διαφωτιστής και επαναστάτης, συνεργάτης του Ρήγα Βελεστινλή, το καλοκαίρι του 1819 εστάλη παρά τον Ι. Καποδίστρια στη Μάνη για την οργάνωση εκεί σχολείου. Ταυτόχρονα, εκτελούσε χρέη πληρεξουσίου της Φιλικής Εταιρείας μεταξύ των ορεσίβιων Μανιατών, για τους οποίους προοριζόταν σημαντικός ρόλος στα σχέδια της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης στην Ελλάδα. Ο Χ. Περραιβός έφτασε ταυτόχρονα με τον Α. Παπά στο Κιονόβι. Σκόπευε να συναντηθεί με τον Καποδίστρια, να του διηγηθεί την κατάσταση στη Μάνη και να του μεταφέρει έκκληση για βοήθεια των καπεταναίων της Μάνης προς τον Αλέξανδρο Α'. Όταν έμαθε ο Περραιβός ότι ο υπουργός έφυγε μαζί με τον τσάρο από την Πετρούπολη και κατευθυνόταν προς το Τροπάου, όπου θα διεξαγόταν το συνέδριο, αποφάσισε να μην τον ακολουθήσει, φοβούμενος μήπως προκαλέσει υποψίες. Και όπως έγραφε ο Περραιβός στον Καποδίστρια, η τύχη του έστειλε τον «επιστήμονα και έντιμο πατριώτη» Α. Παπά, ο οποίος θα του παρέδιδε τις επιστολές και θα του έλεγε προφορικά αυτά που του έχει αναθέσει. Ο Α. Παπάς εκτέλεσε την εντολή που του είχε δώσει ο σύντροφός του στη μυστική οργάνωση. Από τις σημειώσεις στα περιθώρια της επιστολής φαίνεται ότι παραδόθηκε

³² Βλέπε το σημείωμα του Α. Παπά περί των πλέον διακεκριμένων Φιλικών αυτών και ορισμένων άλλων πόλεων, το οποίο παρουσίασε το Σεπτέμβριο του 1820 στον Α. Υψηλάντη: Φιλήμονος Ι., Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Τ. 1. σ. 209.

³³ ΚΚΑΔΜ, Α. 17, Απογραφή 1, Φ. 145, φύλλο 98-99.

στον παραλήπτη στη Βαρσοβία στις 13 (25) Αυγούστου του 1820³⁴. Για τον Αριστείδη Παπά αυτή ήταν η δεύτερη και τελευταία συνάντηση στη ζωή του με τον ξακουστό συμπατριώτη του.

Από τη Βαρσοβία ο Έλληνας επαναστάτης έφτασε στην Οδησό και στη συνέχεια στο Κισνόβι. Αυτές οι πόλεις της Ρωσίας κατά τους τελευταίους μήνες του 1820 έγιναν κέντρα προετοιμασίας της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης στην Ελλάδα. Η προετοιμασία διεξαγόταν υπό την ηγεσία του «Γενικού Επίτροπου» της Φιλικής Εταιρείας, Αλέξανδρου Υψηλάντη, και ο Αριστείδης Παπάς ήταν μεταξύ των πλησιέστερων βοηθών του. Η Φιλική Εταιρεία έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην εγκαθίδρυση στρατιωτικής και πολιτικής συνεργασίας με τη Σερβία. Στις 7 (19) Ιανουαρίου του 1821 ο Υψηλάντης υπέγραψε το σχέδιο «επιθετικής και αμυντικής» συμμαχίας μεταξύ της Ελλάδας και της Σερβίας και επιστολή προς τον ηγέτη των Σέρβων Μιλόσ Ομπρένοβιτς. Επίσης ανέθεσε στον Α. Παπά να παραδώσει αυτά τα έγγραφα στο Σέρβο ηγέτη και να διεξαγάγει συνομιλίες περί του από κοινού κινήματος των Ελλήνων και των Σέρβων εναντίον του οθωμανικού ζυγού. Την επιλογή αυτή την καθόρισε η φήμη του Θεσσαλού ως άμεμπτου πατριώτη, δραστήριου και θαρραλέου ανθρώπου, ο οποίος εκπλήρωνε με επιτυχία μέχρι τότε κάθε υπεύθυνη εντολή της μυστικής εταιρείας.

Ο Α. Παπάς εγκατέλειψε το Κισνόβι, κατά τα φαινόμενα, στα μέσα του Ιανουαρίου του 1821. Είχε ταξιδιωτικά έγγραφα, τα οποία του είχε εκδώσει στις 18 (30) Δεκεμβρίου του 1820 ο διοικητής της Βεσσαραβίας Ι. Ν. Ινζόφ «για επιστροφή στην πατρίδα μέσω της Αυστρίας»³⁵. Επιθυμώντας να φτάσει το ταχύτερο στη Σερβία, ο Φιλικός απεσταλμένος επέλεξε πιο σύντομη, αλλά πιο επικίνδυνη οδό μέσω της Βλαχίας (όπου είχε ήδη ξεσπάσει η εξέγερση του Τούντορ Βλαντιμνέσκου) και της Βουλγαρίας. Σύντομα διακόπηκε η επικοινωνία των ηγετών της Φιλικής Εταιρείας με τον απεσταλμένο τους. Στους εταιρικούς κύκλους κυκλοφορούσαν διάφορες φήμες για την τύχη του Αριστείδη Παπά. Μια από αυτές τις διαδόσεις κατέγραψε ο Α. Σ. Πούσκιν, ο οποίος βρέθηκε στις απαρχές της Ελληνικής Επανάστασης στο Κισνόβι και εκδήλωσε μεγάλο ενδιαφέρον και συμπάθεια προς αυτήν. Στις «Σημειώσεις περί της επαναστάσεως του

³⁴ ΑΕΠΡΑ, Α. Γραμματεία, 1820, Φ. 8574, φύλλο 1-2.

³⁵ Στο ίδιο. 1821. Φ. 4894, φύλλο 58, Επιστολή του Ι. Ν. Ινζόφ προς τον Αλέξανδρο Α', 28 Απριλίου (10 Μαΐου) του 1821.

Υψηλάντη», τις οποίες συνέταξε ο Α. Σ. Πούσκιν, αδιαμφισβήτητα βάσει των αφηγήσεων των ίδιων των συμμετεχόντων στην Επανάσταση, αναφέρεται μεταξύ άλλων: «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τον Ιανουάριο του 1821 έστειλε κάποιον Αριστείδη στη Σερβία με την πρόταση για τη σύναψη επιθετικής και αμυντικής συμμαχίας μεταξύ αυτής της επαρχίας και του ίδιου του στρατηγού του ελληνικού στρατού. Ο Αριστείδης συνελήφθη από τον Αλέξανδρο Σούτσο και τα έγγραφά του μαζί με το κεφάλι του εστάλησαν στην Κωνσταντινούπολη»³⁶. Ωστόσο, αυτή η φήμη δεν είχε βάση. Στην πραγματικότητα, όπως διαπίστωσαν οι Έλληνες ιστορικοί, ο Α. Παπάς δεν συνελήφθη στη Βλαχία, αλλά κατά τη διαπόρθηυσή του μέσω του Δούναβη στο οχυρωμένο νησί του Αδά Καλέ που ανήκε στο πασαλίκι του Βιδινίου. Όσον αφορά την τύχη του ίδιου του Φιλικού απεσταλμένου, υπάρχουν δυο εκδοχές στην ελληνική βιβλιογραφία. Σύμφωνα με την πρώτη, ο Α. Παπάς αυτοκτόνησε αμέσως μετά τη σύλληψή του, ενώ, σύμφωνα με τη δεύτερη, υπέστη βασανιστήρια και απαγχονίστηκε μετά από διαταγή του πασά του Βιδινίου³⁷. Ωστόσο, ούτε η μια ούτε η άλλη εκδοχή ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Το τι πραγματικά και εξίσου τραγικά επιφύλασσε η τύχη σ' αυτό τον αγωνιστή για την ελευθερία της Ελλάδας διευκρινίστηκε από τη μελέτη του υλικού της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη που φυλασσόταν στα Αρχεία της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Κατά πρώτον, οι αναφορές του Γ. Α. Σιρόγκανοφ μας επιτρέπουν να καθορίσουμε τουλάχιστον κατά προσέγγιση την ημερομηνία της σύλληψης του Α. Παπά. Σε μία από τις αναφορές αυτές ο Ρώσος απεσταλμένος έδινε πληροφορίες για μια συζήτηση που έγινε στις 27 Φεβρουαρίου (11 Μαρτίου) του 1821, δηλαδή πριν φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη τα νέα για την εξέγερση του Υψηλάντη, με τον Παντάζογλου, έμπιστο πρόσωπο του πρώην οσποδάρου Σ. Καλλιμάχη, μέσω του οποίου ο Γ. Α. Σιρόγκανοφ διεξήγαγε μυστικές συνομιλίες με την Πύλη για τη ρύθμιση των ρωσοτουρκικών διαφωνιών. Ο Παντάζογλου τον πληροφόρησε τότε (και ο ίδιος ο Καλλιμάχης την επόμενη ημέρα του το επιβεβαίωσε) ότι «η Πύλη ανακάλυψε μια μεγάλη συνωμοσία με σκοπό τη γενική εξέγερση

³⁶ Πούσκιν Α. Σ., Άπαντα, τ. 8, Λένινγκραντ, 1977-1979, σ. 406.

³⁷ Βλέπε Φιλήμονος Ι., Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως, Αθήναι, 1859, τ. 2. σ. 91. Λουκάτου Σ., Σχέσεις Ελλήνων μετά Σέρβων και Μαυροβυνίων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν (1823-1826), Θεσσαλονίκη, 1970, σ. 17-18. Παπαδοπούλου Σ., Το «Σχέδιον Γενικόν»...σ. 63-64.

των χριστιανών υπόδουλων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την αναγέννηση της Ελλάδας». Αποδεικτικά στοιχεία γι' αυτή τη συνωμοσία ανακάλυψε η Πύλη στην αλληλογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη με το Σέρβο ηγέτη Μιλόσ που υπέκλεψε και την οποία ο πασάς του Βιδινίου απέστειλε χωρίς χρονοτριβή στην Κωνσταντινούπολη. Ο Στρόγκανοφ έμαθε επίσης ότι μερικές ημέρες πριν από τη συζήτηση με τον Πεντάζογλου και τον Καλλιμάχη, οι Οθωμανοί υπουργοί ενημέρωσαν για τις υπεξαιρεθείσες επιστολές του Υψηλάντη και τη σερβική αντιπροσωπεία που βρισκόταν τότε στην Κωνσταντινούπολη³⁸. Κατ' αυτό τον τρόπο, η Πύλη είχε λάβει γνώση για τη σύλληψη του απεσταλμένου του Α. Υψηλάντη και των υπεξαιρεθέντων εγγράφων πριν από την 25η Φεβρουαρίου (9η Μαρτίου) του 1821. Ωστόσο, ο Υψηλάντης τότε είχε πλέον αρχίσει την εξέγερσή του και η σύλληψη του Φιλικού απεσταλμένου δε βοήθησε την Πύλη να την αποτρέψει. Όσον αφορά μάλιστα τον ίδιο τον Α. Παπά, λαμβάνοντας υπόψη το χρόνο που χρειάζονταν οι δεσμοφύλακες για να καλύψουν την απόσταση από το Βιδίни έως την Κωνσταντινούπολη, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έπεσε στα χέρια της τουρκικής φρουράς περίπου στις 15 (27) Φεβρουαρίου του 1821.

Δεν έμαθε μόνο η Πύλη τα σχετικά με τη σύλληψη του Α. Παπά, αλλά και οι Φιλικοί της Κωνσταντινούπολης. Αυτή η είδηση τους προκάλεσε μεγάλη ανησυχία. Ο Σ. Μαύρος, μέλος της εφορείας της Φιλικής Εταιρείας της Κωνσταντινούπολης, δήλωνε με αφορμή αυτό το γεγονός στον Γ. Α. Στρόγκανοφ στις 2 (14) Μαρτίου 1821: *«Τα έγγραφα, τα οποία βρέθηκαν επάνω στον ιερωμένο* Αριστείδη, εστάλησαν στην Πύλη δέκα ημέρες πριν, ενώ ο ίδιος ο ιερέας θα μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη, ωστόσο, η εδώ εταιρεία (δηλαδή η μυστική οργάνωση στην Κωνσταντινούπολη – συγγραφείς) έλαβε μέτρα για να τον σκοτώσει καθ' οδόν, ώστε να εμποδίσει την κυβέρνηση να του αποσπάσει ομολογίες για το τι συμβαίνει μεταξύ των μελών της εταιρείας αυτής στην πρωτεύουσα»*³⁹. Η πρόθεση των

³⁸ ΑΕΠΡΑ. Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 2333, φύλλα 259, 269, Επιστολή του Γ. Α. Στρόγκανοφ προς τον υπουργό των Εξωτερικών Κ. Β. Νέσελροντ, 6 (18) Μαρτίου του 1821.

* Ο Παπάς δεν ήταν ιερωμένος. Ο μεταφραστής (η μαρτυρία του Μαύρου είχε μεταφραστεί στη γαλλική) παραπλανήθηκε εκλαμβάνοντας το επώνυμο του αγωνιστή ως ιερατική ιδιότητα.

³⁹ Στο ίδιο. Α. 294, déclaration faite a baron de Strogonoff par le Spiridion Mauro, négociant russe, dans la soirée du 2 Mars 1821 a Buyukdere.

Φιλικών της Κωνσταντινούπολης να εκτελέσουν τον Α. Παπά, ώστε να μην αποκαλύψει τα μυστικά της οργάνωσής του μετά από βασανιστήρια, αναδεικνύει για ακόμη μια φορά τη σκληρή πραγματικότητα εκείνων των χρόνων, δείχνει ότι ο αγώνας που άρχισε ήταν σκληρός και αδυσώπητος. Για άγνωστους λόγους η πρόθεση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε και ο Παπάς πέθανε από χέρι εχθρού και όχι φίλου.

Οι αναφορές του Γ. Α. Στρόγκανοφ το 1821 συνοδεύονταν, κατά κανόνα, και από *«ημερολόγιο συμβάντων στην πρωτεύουσα και εσωτερικών νέων»*. Σ' ένα από αυτά τα ημερολόγια, με ημερομηνία 28-29 Απριλίου (10-11 Μαΐου) 1821, υπάρχει το παρακάτω σημείωμα: *«Μερικοί Έλληνες σε μη αναγνωρίσιμη κατάσταση ήταν αποκεφαλισμένοι, μεταξύ αυτών και ορισμένοι υπάλληλοι του υδραγωγείου, οι οποίοι κατηγορήθηκαν, ότι ήθελαν να δηλητηριάσουν το νερό στην πρωτεύουσα, όπως επίσης και ο άνθρωπος από τον οποίο υπέκλεψαν τις επιστολές του Υψηλάντη προς τους Σέρβους»⁴⁰*. Αυτός ο άνθρωπος ήταν ο Αριστείδης Παπάς. Ένας από τους πιο δραστήριους και με μεγάλη αυταπάρνηση *«απόστολος»* της Φιλικής Εταιρείας εκτελέστηκε στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας δυόμιση μήνες μετά τη σύλληψή του. Ήταν πλέον Απρίλιος του 1821 και η φλόγα της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης, στην προετοιμασία της οποίας ο Αριστείδης Παπάς είχε τόσο ενεργή συμμετοχή, άναψε σε όλη την Ελλάδα. Στα σοβιετικά αρχεία κατορθώσαμε να ανακαλύψουμε νέο υλικό και για ορισμένους άλλους διακεκριμένους ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας, όμως τα πλαίσια της παρούσας εργασίας δε μας επιτρέπουν να το παραθέσουμε. Θα αναφερθούμε μόνο σε ορισμένα έγγραφα των αρχείων, τα οποία αφορούν τις ενέργειες του Αλέξανδρου Υψηλάντη τις πρώτες ημέρες της εξέγερσης.

Ο Υψηλάντης θεωρούσε το απελευθερωτικό κίνημα, το οποίο λόγω ειδικών συνθηκών ξεκίνησε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, ως συστατικό και αναπόσπαστο στοιχείο του κοινού απελευθερωτικού αγώνα. Όλα τα σχέδια και οι προσπάθειές του αφορούσαν τη μακρινή και πολυαγαπημένη του Ελλάδα. Αμέσως μετά την άφιξή του στο Ιάσιο ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών έστειλε τις οδηγίες του στους φίλους και τους ομοϊδεάτες του, οι οποίοι ασχολούνταν με την προετοιμασία της εξέγερσης στην ίδια την Ελλάδα.

⁴⁰ Στο ίδιο. Φύλλο 428, Journal des événements de la Capitale et des nouvelles reçues de l'intérieur, depuis le 28 avril jusqu'à...mai inclusivement.

Να τι γράφει όσον αφορά αυτό το ζήτημα ο γνωστός ιστορικός της Ελληνικής Επανάστασης του 1821-1829 Ι. Φιλήμων: «*Εν δε τη εκτάκτῃ αὐτῇ αποφάσει τῆς ἀμέσου διαβάσεως τοῦ Προϋθου, ὁ Υψηλάντης ἔσπευσε γράψας τὰ δέοντα τοῖς ἐν τῇ Ελλάδι, καὶ μάλιστα τοῖς Πελοποννησίοις, ὅπως κινήθωσι συγκρόνως, ἀλλὰ τὰ σπουδαιότατα ταῦτα ἔγγραφα κατεστράφησαν παρὰ τοῦ Σέκερη ἐν Κωνσταντινουπόλει*»⁴¹. Ο Έλληνας ιστορικός αποδίδει τὴν καταστροφὴ τῶν οδηγιῶν τοῦ Υψηλάντη ἀπὸ τὸ γνωστὸ Φιλικὸ Παναγιώτῃ Σέκερη σὲ ἐκείνη τὴ συγκυρία τρομοκρατίας καὶ φόβου ποὺ επικρατοῦσε στὴν πρωτεύουσα τῆς αυτοκρατορίας μετὰ ἀπὸ τὴν εἰδηση γιὰ τὰ επαναστατικὰ γεγονότα στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες. Ἐτσι, σύμφωνα με τὴν ἐγκυρὴ μαρτυρία τοῦ διακεκριμένου Ἑλλήνα ιστορικοῦ, μεγάλης ἀξίας ἔγγραφα ποὺ ἀνήκαν στὴν ιστορία τῆς Ελληνικῆς Επανάστασης τοῦ 1821-1829, χάθηκαν γιὰ πάντα. Ωστόσο, εὐτυχῶς, τὰ πράγματα δε συνέβησαν ἀκριβῶς ἔτσι: Ἀντίγραφα καὶ ἐκθέσεις αὐτῶν τῶν ἐγγράφων φυλάσσονται στὰ Ἀρχεῖα Εξωτερικῆς Πολιτικῆς τῆς Ρωσικῆς Αυτοκρατορίας στὴ Μόσχα. Πληροφορίες γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀγνωστες επαναστατικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλέξανδρου Υψηλάντη ποὺ φυλάσσονται στὰ σοβιετικὰ ἀρχεῖα ὑπάρχουν στὸ ἀρθρο τοῦ Ρουμάνου ιστορικοῦ Α. Οτσετία «Οὐ μεγάλες δυνάμεις καὶ τὸ εταϊρικὸ κίνημα στὶς Ἡγεμονίες τῆς Ρουμανίας», ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1966 στὸ ἐντυπο ὄργανο τοῦ Ἰνστιτοῦτου Βαλκανικῶν σπουδῶν στὴ Θεσσαλονίκη στὸ περιοδικὸ *Balkan Studies*⁴². Δυστυχῶς, οὐ πληροφορίες αὐτὲς εἶναι πολὺ σύντομες, ἐνῶ οὐ παρατιθέμενες στὸ ἀρθρο ἀρχειακὲς παραπομπὲς εἶναι ἀνακριβεῖς. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μας παρακινεῖ νὰ ἐπιστρέψουμε στὶς ἀδημοσίευτες ἐπιστολὲς τοῦ ἐθνικοῦ ἥρωα τῆς Ελλάδας ποὺ φυλάσσονται στὸ ΑΕΠΡΑ. Πρωτίστως πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὶς περιστάσεις ὑπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὲς οὐ ἐπιστολὲς βρέθηκαν στὸ μοσχοβίτικο ἀρχειο.

Ὁ Ρώσος ἀπεσταλμένος στὴν Κωνσταντινούπολῃ βαρόνος Στρώγκανοφ πληροφορήθηκε γιὰ τὸ επαναστατικὸ κίνημα τοῦ Υψηλάντη νωρίτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ξένους διπλωμάτες καὶ τὴν ἴδια τὴν Πύλῃ. Τὸ βράδυ τῆς 1ης (13ης) Μαρτίου τοῦ 1821 ἐμφανίστηκε στὸν ἀπεσταλμένο πολὺ ταραγμένος ὁ Νικόλαος Σούτσος, ἀδελφός καὶ εκπρόσωπος τοῦ Μολδα-

⁴¹ Φιλήμονος Ι. Δοκίμιον ιστορικόν περὶ τῆς Ελληνικῆς Επανάστασεως. τ. 1, σ. ΛΔ-ΛΕ.

⁴² Otetea A., les Grandes Puissances et la mouvement hetairiste dans les Principautés Roumaines. Στὸ *Balkan Studies*, 1966, Vol. 7, N 2.

βού οσποδάρου Μικαήλ Σούτσου στην Κωνσταντινούπολη. Δήλωσε ότι ο απεσταλμένος από τον αδελφό του αγγελιοφόρος έφερε την είδηση για την είσοδο του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο Ιάσιο και για τα επαναστατικά του σχέδια. Μετά από δυο ημέρες έφτασε στην Κωνσταντινούπολη και έκτακτος απεσταλμένος εκ μέρους του Ρώσου γενικού πρόξενου στο Βουκουρέστι Πίνι. Μετέφερε αναφορά του Ρώσου πρόξενου στο Ιάσιο Πιζάνι για την άφιξη σε αυτή την πόλη στις 22 Φεβρουαρίου (6 Μαρτίου) του 1821 του Αλέξανδρου Υψηλάντη, όπως επίσης και ένα δέμα, το οποίο εκείνος ζητούσε να σταλεί επειγόντως στο Στρέγκανοφ. Όταν στη γραμματεία της ρωσικής πρεσβείας άνοιξαν το δέμα, βρήκαν σ' αυτό μια επιστολή του Υψηλάντη προς το Στρέγκανοφ. Σ' αυτήν αναφέρονταν η έναρξη της μαζικής εξέγερσης των Ελλήνων και η απόφαση του Υψηλάντη να τεθεί επικεφαλής των ευρισκόμενων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες Ελλήνων και μαζί τους να κατευθυνθεί προς την πατρίδα. Στην επιστολή του ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας παρακαλούσε επίσης το Ρώσο απεσταλμένο να παραδοθούν μυστικά οι ευρισκόμενες στο δέμα επιστολές σε διάφορους Έλληνες στην Κωνσταντινούπολη, καθώς από αυτό *«εξαρτάται η ζωή πολλών ανθρώπων»*⁴³.

Ο Στρέγκανοφ, στην απαντητική επιστολή, ακολουθώντας την επισημη πολιτική της τσαρικής κυβέρνησης, καταδίκασε τις ενέργειες του Υψηλάντη⁴⁴. Ταυτόχρονα, ο απεσταλμένος αναρωτιόταν τι θα έπρεπε να κάνει με τις επιστολές που βρίσκονταν στο δέμα που έλαβε από τον Υψηλάντη. Μεταξύ αυτών βρισκόταν και ένα ξεχωριστό δέμα στο όνομα του Παναγιώτη Σέκερη, το οποίο περιείχε επιστολές του Υψηλάντη προς διακεκριμένους Φιλικούς της Ελλάδας και της Κωνσταντινούπολης, καθώς επίσης και τυπωμένα αντίτυπα των εκκλήσεών του *«Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος»* που δημοσιεύτηκε στο Ιάσιο. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου του δέματος το αποτελούσαν επιστολές διαφόρων προσώπων από το Ιάσιο προς τους συγγενείς τους στην Κωνσταντινούπολη με την αγωνιώδη προτροπή να εγκαταλείψουν όσο γινόταν πιο γρήγορα αυτή την πόλη. Ο Στρέγκανοφ, μην αποφασίζοντας να παραδώσει ο

⁴³ ΑΕΠΡΑ. Α. της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, Φ. 3090, φύλλο 1, Επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς το Γ. Α. Στρέγκανοφ, 23 Φεβρουαρίου (7 Μαρτίου) του 1821.

⁴⁴ Το κείμενο της επιστολής βλέπε: Prokesch-Osten A., *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Turkische Reiche*. Wien, 1867. Bd. 3. S. 70.

ίδιος αυτές τις επιστολές, κάτι που θα εξέθετε τους παραλήπτες, και ταυτόχρονα θεωρώντας ότι δεν ήταν σωστό να τους στερήσει αυτές τις πληροφορίες που υπαγορεύονταν, κατά τα λεγόμενά του, από τους «*πιο ιερούς δεσμούς της φύσης*», αποφάσισε να απευθυνθεί για βοήθεια στον πατριάρχη Ιεροσολύμων, του οποίου η κατοικία βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη.

Η ρωσική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη διατηρούσε στενές σχέσεις με τους Έλληνες Πατριάρχες, κάτι που πηγάζε από την κατεύθυνση της τσαρικής κυβέρνησης περί «*προστασίας*» του ορθόδοξου πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την οποία εφάρμοζε εκ πεποιθήσεως ενεργά ο Στρόγκανοφ. Το βράδυ της 4ης (16ης) Μαρτίου του 1821 επισκέφτηκε τον απεσταλμένο ένας έμπιστος άνθρωπος του πατριάρχη Ιεροσολύμων, στον οποίο ο Στρόγκανοφ παρέδωσε όλες τις επιστολές που έλαβε από τον Υψηλάντη, αφήνοντας στη διακριτική ευχέρεια του πατριάρχη την επιλογή όσων έπρεπε να καταστραφούν ή να αποσταλούν⁴⁵. Εικάζουμε ότι όλες οι επιστολές παραδόθηκαν στους παραλήπτες. Εν πάση περιπτώσει, ο Σέκερης, εάν πιστέψουμε τη μαρτυρία που παραθέσαμε παραπάνω από το Φιλήμονα, έλαβε το δέμα που του έστειλε ο Υψηλάντης, στη συνέχεια όμως το κατέστρεψε ο ίδιος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μη λάβουν οι εταιριστές που ασχολούνταν με την προετοιμασία της εξέγερσης στην Ελλάδα τις οδηγίες που τους έστειλε από το Ιάσιο ο ηγέτης τους. Ωστόσο, πριν την παράδοση του δέματος που ελήφθη από τον Υψηλάντη στο έμπιστο πρόσωπο του πατριάρχη, στη ρωσική πρεσβεία κατάρτισαν κατάλογο όλων των υπαρχουσών σ' αυτό επιστολών, ορισμένες εκ των οποίων μεταφράστηκαν εξ ολοκλήρου στη γαλλική γλώσσα, που ήταν εκείνη την περίοδο η γλώσσα εργασίας του υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων της Ρωσίας. Χάρη σ' αυτή την πράξη διαφυλάχθηκαν για τους απογόνους πολύ σημαντικά έγγραφα που αφορούσαν την ιστορία της ελληνικής εθνικοαπελευθερωτικής Επανάστασης. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιστολές του Υψηλάντη προς εξέχοντα μέλη της μυστικής οργάνωσης, η οποία ασχολούνταν με την προετοιμασία της απελευθερωτικής εξέγερσης στην ίδια την Ελλάδα.

⁴⁵ ΑΕΠΡΑ. Α. Γραμματεία, 1821, Φ. 2333, φύλλο 266, 269, Επιστολή του Γ. Α. Στρόγκανοφ προς τον Κ. Β. Νέσελροντ, 6 (18) Μαρτίου 1821.

Είναι γεγονός ότι τα στρατιωτικά σχέδια της Φιλικής Εταιρείας απέδιδαν ιδιαίτερη προσοχή στην Πελοπόννησο, η οποία έπρεπε να γίνει η κύρια πηγή του ένοπλου απελευθερωτικού αγώνα. Εδώ δρούσε μια μεγάλη ομάδα Φιλικών, με επικεφαλής την εφορεία της Πάτρας ως καθοδηγητικό όργανο. Σε ειδική έκκληση του Υψηλάντη προς τους εφόρους της Πάτρας αναφερόταν: «Αγαπητά αδέρφια! Τα ευθαρρυντικά νέα που έλαβα από την Ελλάδα, οι εξεγέρσεις των συμπατριωτών μας και οι προετοιμασίες των τυράννων εναντίον μας επιτάχυναν την ανάγκη να εκτελεστούν τα όσα μυστικά είχε προετοιμάσει το έθνος μας μέχρι την σήμερα ημέρα. Γράφω την παρούσα προς υμάς από το κυρίως διαμέρισμα και σας πληροφορώ, ως αδελφός και συμπατριώτης, εξ ονόματος της σεβαστής εξουσίας περί όλων όσα οφείλεται να πράξετε χωρίς χρονοτριβή. Καλέστε τη βοήθεια του θεού και πάρτε θαρρετά τα όπλα εναντίον των τυράννων. Να απευθύνετε προσκλητήριο προς όλους τους γενναίους συμπατριώτες μας, οι οποίοι ευρίσκονται στην Πελοπόννησο, εμψυχώστε τους με το ίδιο το παράδειγμά σας. Ας ηχήσει η φωνή της πατρίδος. Υποσχεθείτε βραβεία και ευγνωμοσύνη προς όσους θα είναι υπάκουοι και ανστηρές ποινές για τους ανυπάκουους είτε κωφούς. Υψώστε την εθνική σημαία, η οποία φέρει τρία χρώματα: λευκό, μαύρο και ερυθρό, επί της οποίας από την μια πλευρά απεικονίζεται ο αναγεννώμενος φοίνιξ, υπεράνω του οποίου ευρίσκεται ο πανόπτης οφθαλμός με την επιγραφή: “εκ της στάχτης μου αναγεννώμαι”, ενώ από την άλλη πλευρά της σημαίας απεικονίστε ένα σταυρό με την επιγραφή: “Εν τούτω νίκα”. Γενικώς, πραγματοποιείτε όλα όσα τόσο λελογισμένα οργανώσατε μέχρι της παρούσης ημέρας...Ιδιαίτε- ρως μη λησμονείτε, ότι είστε Έλληνες. Θυμηθείτε ότι οι πρόγονοί σας κατεί- χαν το πώς πρέπει να προασπίζονται κατά τη διάρκεια πολλών ετών και μέχρι τελευταίας ρανίδος αίματος, την παιρίδα τους, τη δόξα τους, την τιμή τους». Η επιστολή έφερε την υπογραφή: «Γενικός Επίτροπος Αλέξανδρος Υψηλάντης» και έφερε την ημερομηνία: 23 Φεβρουαρίου (7 Μαρτίου) του 1821⁴⁶.

Την ίδια δε ημερομηνία είχε και η επιστολή του Υψηλάντη προς το Φιλικό απεσταλμένο Χριστόφορο Περραιβό, ο οποίος κατευθύνθηκε στην Ελλάδα για αποκατάσταση των σχέσεων με τους φιλελεύθερους ορεσί- βιους της Μάνης και του Σουλίου. Σ’ αυτή μεταξύ άλλων αναφερόταν:

⁴⁶ Στο ίδιο. Φύλλο 308-309.

«Βρίσκομαι στο Ιάσιο μαζί με τους πλησίον μου. Ο σταυρός σηκώθηκε και η εθνική μας σημαία κυματίζει πάνω από αυτή την πόλη. Έφτασε η ώρα, όπου ο καθένας πρέπει να γίνει άξιος των προγόνων του. Τα ευρωπαϊκά έθνη θα δουν ότι είμαστε αντάξιοι της προέλευσής μας και ότι είμαστε ικανοί να πάρουμε πίσω τη γη, την οποία μας άρπαξαν. Σπεύδω να διασχίσω αυτές τις επαρχίες με σκοπό να φτιάσω στη γη της Ελλάδας και να ενωθώ με όλους εκείνους, οι οποίοι ετοιμάζονται να αποτινάξουν τον φρικτό ζυγό που τους καταπιέζει»⁴⁷. Επιστολή παρόμοιου περιεχομένου υπήρχε στο δέμα με το όνομα Σέκερης και για έναν άλλο Φιλικό «απόστολο», το Γρηγόριο Δικαίο, στον οποίο είχε ανατεθεί η προετοιμασία της εξέγερσης στην Πελοπόννησο. Σ' αυτό το δέμα υπήρχαν επιστολές του Υψηλάντη προς τους εφόρους της Κωνσταντινούπολης και προς τον ίδιο το Σέκερη, στην οποία ο ηγέτης της μυστικής οργάνωσης επέμενε για την αναγκαιότητα ταχύτατης πραγματοποίησης του κοινώς ονομαζόμενου σχεδίου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο προέβλεπε στρατιωτική δράση των Φιλικών στην ίδια την πρωτεύουσα⁴⁸.

Ο Υψηλάντης, παράλληλα με τις οδηγίες των διακεκριμένων ηγετών της μυστικής εταιρείας που περιέχονταν στο δέμα με το όνομα Σέκερης, έστειλε στην Κωνσταντινούπολη με τον απεσταλμένο του ρωσικού προξενείου στο Βουκουρέστι ακόμα μερικές επιστολές. Ο ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας απευθύνθηκε, μεταξύ άλλων, προς τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως και Ιεροσολύμων με την έκκληση να υποστηρίξουν με το πνευματικό τους κύρος τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού. Στην έκκλησή του αναφερόταν: «Τα κηρύγματά σας εναντίον του κοινού εχθρού θα ηχήσουν ως ηχηρή σάλπιγγα, τρομακτική για τον δειλό εχθρό μας»⁴⁹.

Όλες οι επιστολές που έγραψε ο ηγέτης των Ελλήνων επαναστατών αμέσως μετά την άφιξή του στο Ιάσιο ήταν διαποτισμένες με τη σταθερή πίστη ότι παρά τα εμπόδια και τις δυσκολίες η εξέγερση που ξεκίνησε θα στεφόταν με επιτυχία. Με αυτή την έννοια είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς το συγγενή του Γαβριήλ Κατακάζη, επίσης Φιλικό, ο οποίος εργαζόταν στη ρωσική πρεσβεία στην

⁴⁷ Στο ίδιο. Φύλλο 310.

⁴⁸ Στο ίδιο. Φύλλο 310-311.

⁴⁹ Στο ίδιο. Φύλλο 306.

Κωνσταντινούπολη. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σε αντιδιαστολή με τις άλλες επιστολές του, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, η συγκεκριμένη επιστολή του Υψηλάντη, η οποία ήταν γραμμένη από τον ίδιο στα γαλλικά, διατηρήθηκε στα αρχεία στο πρωτότυπο. Το κείμενο αυτής της επιστολής με ημερομηνία 23 Φεβρουαρίου (7 Μαρτίου) του 1821 είναι το παρακάτω: *«Αγαπητέ Γαβριήλ ο χρόνος που έχω είναι πολύ λίγος και δύναμαι να σας πω απλώς μερικά λόγια. Έφτασε η ώρα και δεν μας μένει τίποτε άλλο παρά είτε να νικήσουμε, είτε να πεθάνουμε. Μην νομίζετε ότι αυτή η πράξη είναι πράξη απελπισίας. Αξιόπιστες πληροφορίες μας εμπνέουν εμπιστοσύνη για τη νίκη. Νοιώθω απελπισία, γνωρίζοντας, ότι εσείς βρίσκεστε στην Κωνσταντινούπολη σε τόσο κρίσιμες περιστάσεις. Θεωρώ ότι πρέπει να προσπαθήσετε να φύγετε, γιατί ως συγγενής μου, κινδυνεύετε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον. Δεν υπάρχει αναγκαιότητα να αναφέρω σε σας ότι η Ελλάδα ξεσηκώνεται εξ ολοκλήρου και ότι ορισμένες επαρχίες εξεγέρθηκαν. Αντίο, φίλε μου, ο θεός να σας προστατεύει, κάντε ό,τι σας φωτίσει. Αντίο, καλύτερέ μου φίλε, θα ιδωθούμε, ελπίζω, στην ελεύθερη πατρίδα μας. Ο φίλος σας Αλέξανδρος Υψηλάντης»⁵⁰.*

Το όνειρο αυτό έμεινε απραγματοποίητο. Βέβαια, ο Γ. Α. Κατακάζης και μετά το τέλος της εθνικοαπελευθερωτικής Επανάστασης του 1821-1829, παραμένοντας στη ρωσική διπλωματική υπηρεσία, έγινε ο πρώτος απεσταλμένος της Ρωσίας στο ελληνικό βασίλειο. Ο ηρωικός επαναστάτης πέθανε στις 19 (31) Ιανουαρίου του 1828 στη Βιέννη. Τα έξι χρόνια που πέρασε στις σκοτεινές φυλακές της Αυστρίας του Μέτερνιχ υπονόμισαν εντελώς την υγεία του. Αυτός, όμως, έκανε ό,τι μπορούσε ούτως ώστε οι συμπατριώτες του να ζήσουν σε ελεύθερο έδαφος.

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε ότι το ενδιαφέρον για την προσωπικότητα του Αλέξανδρου Υψηλάντη, του εθνικού ήρωα της Ελλάδας και ήρωα του Πατριωτικού Πολέμου του 1812 και για την ιστορία της μαχητικής οργάνωσης των Ελλήνων πατριωτών της Φιλικής Εταιρείας, έχει ορισμένα πάγια χαρακτηριστικά στη σοβιετική ιστοριογραφία. Εμφανίζονται διαρκώς νέες έρευνες με αυτή την προβληματική, διεξάγεται συστηματικό έργο για τη μελέτη των πηγών. Θεωρούμε ότι υπάρχουν όλες οι δυνατότητες, ώστε το έργο αυτό να συνεχιστεί.

⁵⁰ΑΕΠΡΑ. Α. Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, 1821, Φ. 3090, φύλλο 2.

II

1

Δηλώσεις του Ρώσου εμπόρου Ι. Μπάρμπη
προς τον Γ.Α. Στρόγκανωφ 5(17) Μαρτίου 1821.

Ο άνθρωπος αυτός ήρθε σήμερα στο Μπουγιουκντερέ για άλλα θέματα, αλλά όταν ο κ. πρέσβης του εξέφρασε την έκπληξή του για την παρουσία του ονόματός του μεταξύ των ατόμων οι οποίοι αποτελούν μια ένοχο ομάδα, κάτι που εκθέτει αυτόν και την οικογένειά του σε όλους τους κινδύνους που μπορούν και πρέπει να προκύψουν από τη δράση της, ο Ι. Μπάρμπης απήντησε:

Ότι δεν μπορούσε να αρνηθεί το γεγονός ότι είναι μέλος της ομάδος αυτής, ότι δεν ανέφερε το γεγονός αυτό στην Εξοχότητά του διότι ήτο πεπεισμένος ότι η Εξοχότης του ήταν εν γνώσει, ότι ο ίδιος και όλα τα μέλη της εταιρείας ήταν σίγουροι ότι η Ανωτάτη Αρχή ενέκρινε το σχέδιό τους, το οποίο θα ενίσχυε της ισχυρής υποστηρίξεώς της και ότι η πεποίθησή τους αυτή τους είχε οδηγήσει να λάβει έκαστος τα αναγκαία μέτρα διά να εξασφαλίσουν την περιουσία τους και το άτομό τους σε κάθε περίπτωση.

Η Εξοχότης του προσπάθησε ματαιώς να πείσει τον άνθρωπο αυτό ότι αυτός και οι υπόλοιποι είχαν οδηγηθεί σε πλάνη επί της εγκρίσεως ή βοηθείας εκ μέρους της Ανωτάτης Αρχής είναι διάφορες διαδόσεις. Ότι η εξουσία αυτή ήταν τόσο μεγάλη και ισχυρή διά των ιδίων της μέσων ώστε δεν είχε ανάγκη να προστρέξει σ' αυτούς για τους οποίους λέγεται ότι σήμερα ευνοεί. Σχετικά ο Υπουργός της Αυτού Μεγαλειότητος έπρεπε από τη θέση τους αυτή να ανοίξει τα μάτια όλων των Ρώσων εμπόρων που έχουν παραστρατήσει. Διότι υπάρχει ακόμη χρόνος για να προσιατευθούν αυτοί που θα έχουν ανάγκη της βοηθείας μου και που θα έλθουν να την ζητήσουν. Αργότερα ίσως δεν θα είναι πλέον εις θέση να το κάμουν αυτό.

Ο Μπάρμπης απάντησε ότι για δικό του λογαριασμό είχε προβλέψει τα πάντα, και ότι παρακολουθούσε την εξέλιξη των γεγονότων.

II

1

Объявление российского купца И.Барби Г.А.Строганову 5 (17) марта 1821 г.

Déclaration faite à M^r le baron de Stroganoff, par le négociant russe Jean Barbi, dans la matinée du 5 Mars 1821 à Buyukdéré.

Cet individu étant venu aujourd'hui à Buyukdéré pour d'autres affaires et M^r l'envoyé lui ayant montré son étonnement de voir son nom figurer parmi les individus, qui forment une association coupable et qui expose, lui et sa famille, à tous les dangers qui peuvent et doivent en être la consequence, Barbi a répondu:

Qu'il ne pouvait nier qu'il était membre de cette association, qu'il n'en avait jamais parlé à S.E. parcequ'il était persuadé qu'elle devait en avoir connaissance; que lui et toute la société étaient sûrs que l'autorité Suprême approuvait leur plan, et qu'il serait secondé de son puissant appui, et qu'ils en avaient tous tellement la certitude que chacun d'eux avait déjà avisé aux mesures de précaution nécessaire, pour mettre leur bien et leur personne à l'abri de tout évènement.

S.E. a taché, en vain, de persuader à cet homme qu'il était, ainsi que les autres, induit en erreur sur l'assentiment ou appui de l'autorité Suprême, don't il entendoit parler. Que cette autorité étoit trop grande et trop forte de ses propres moyens, pour avoir besoin de recourir à ceux qu'on lui suppose vouloir favoriser maintenant: que le ministre de S.M. devait en cette qualité dessiller sur cet objet les yeux de tous les négociants russes égarés; qu'il est encore à tems de protéger ceux qui auront besoin de son assistance, et qui viendront t'implorer: que plus tard il ne seroit peut-être plus dans le cas de le faire.

Barbi a répondu qu'il avait pour son compte pourvu à tout, et qu'il courrait le sort des évènements.

2

Δηλώσεις του Ρώσου εμπόρου Σ. Μαύρου
τον πρέσβη Γ.Α. Στρόγκανωφ 2(14) Μαρτίου 1821.

Δηλώσεις που έκανε στον βαρόνο Στρόγκανωφ ο κ. Σπυρίδων Μαύρος, Ρώσος έμπορος, το βράδυ της 2 Μαρτίου 1821 στο Μπουγιουκνιερέ.

Υπάρχει από κάποιο χρόνο μια εταιρεία που αποτελείται από όλο το Ελληνικό γένος στην Κωνσταντινούπολη. Έχει στενές σχέσεις με τους Έλληνες της Ανατολής, της Πελοποννήσου, της Αλβανίας, της Μόσχας, της Οδησού κ.λπ. Οι Σέρβοι, οι Μολδαβοί και οι Βλάχοι συμπεριλαμβάνονται, όπως και οι κάτοικοι των γειτονικών περιοχών της Βουλγαρίας. Ο Μαύρος ο ίδιος εντάχθηκε τον περασμένο Οκτώβριο.

Οι εταίροι δεσμεύονται όλοι με όρκο. Σκοπός της εταιρείας είναι η αποτίναξιν του τουρκικού ζυγού. Κάθε άτομο έχει ορκιστεί να συνεργάζεται μόλις δοθεί το σύνθημα, με τα μέσα που διαθέτει φυσικά, οικουμενικά ή άλλα, επίσης να μην δέχεται στην εταιρεία παρά μόνον Έλληνες και να μην αποκαλύψει το μυστικό σε καμμία περίπτωση επί ποινή θανάτου.

Όλοι οι Έλληνες της Πρωτεύουσας αυτής, ακόμη και αυτοί που ευρίσκονται υπό ξένη προστασία, όλοι οι Ρώσοι έμποροι, ο κατώτερος Κλήρος, μερικοί Επίσκοποι, ο Δραγουμάνος της Πύλης Ιωάννης Καλλιμάχης, που μόλις εξορίστηκε, είναι μυημένοι, και ο καθένας τους έχει συμβληθεί με ένα ποσόν αναλόγως με τις δυνατότητές του για ένα σύνολο που φθάνει σήμερα τα 200 εκατομμύρια πιάστρα. Ο Μαύρος ο ίδιος έχει συνεισφέρει 20 εκατομμύρια πιάστρα.

Αρχηγός της Εταιρείας είναι ο Πρίγκηψ Αλέξανδρος Υψηλάντης. Όλες οι οδηγίες και εντολές για τη χρησιμοποίηση αυτών των χρημάτων έρχονται από αυτόν. Ο Μαύρος έχει δει τρεις επιστολές της προσωπικότητας αυτής απευθυνόμενες στους τσάρους της Κωνσταντινούπολης και αποσταλείσες από το Κισνόβισκ, η πρώτη στις 15 Οκτωβρίου, η δεύτερη στις 15 παρελθόντος Δεκεμβρίου και η τρίτη την ημερομηνία αποστολής δεν ενθυμείται. Κληρικοί και λαϊκοί επιτετραμμένοι μετέφεραν τις επιστολές

2

Объявление российского купца С.Мавро посланнику Г.А.Строганову 2 (14) марта 1821 г.

Déclaration faite à M^r le baron de Stroganoff, par le Sr Spiridion Mavro négociant russe, dans la soirée du 2 Mars 1821 à Buyukdéré.

Il existe depuis quelque tems une association composée de toute la nation grecque de Constantinople. Elle fraternise avec les Grecs du Levant, de la Morée, de l'Albanie, de Moscou, d'Odessa etc. Les Serviens, les Moldaves et les Valaques y sont compris, ainsi que les habitans riverains de la Bulgarie. Mavro lui-même y est entré depuis le mois d'Octobre dernier.

Les associés sont tous engagés par serment. Le but de la société est le secouement du joug Turc. Chaque individu a juré d'y coopérer, lorsque le signal en seroit donné, par les moyens en son pouvoir, soit physiques, soit pécuniaires ou autres; de n'admettre dans la société que des individus du rit grec, et de ne révéler le secret en aucun cas, sous peine de mort.

Tous les Grecs de cette capitale, grands et petits, ceux-même sous protection étrangère; tous les négociants Russes; le Clergé subalterne, quelques Evêques, le Dragoman de la Porte Jean Callimachi qui vient d'être exilé, sont associés, et chacun a contribué d'après les facultés pour une somme jusqu'à présent d'environ 200 m. piastres. Mavro a fourni pour sa part 20 m. piastres.

Le chef de la Société est le Prince Alexandre Ypsilanti. Toutes les instructions et directions pour l'emploi de fonds se viennent de lui. Mavro a vû trois lettres de ce personnage adressées aux efores de Constantinople et datées de Kichéneff, la première du 15 Octobre, la seconde du 15 Décembre dernier, et une troisième dont il ne se souvient pas la date.

αυτές, οι οποίες περιείχαν οδηγίες και διαταγές ανάλογες με την εκάστοτε επιχείρησιν. Ο Πρίγκηψ υπογράφοντάς τες, έπαιρνε τον τίτλο του Εφόρου ή γενικού Επιθεωρητού, εξουσιοδοτημένου άνωθεν.

Ο Μαύρος προσέθεσε ότι πριν μπει στην Εταιρεία είχε διαβαστεί εδώ μια επιστολή του κόμητος Καποδίστρια, το περιεχόμενο της οποίας ήταν τέτοιο ώστε να πεισθεί η Εταιρεία ότι ο Υψηλάντης δρούσε με την έγκρισιν άνωθεν. Είπε, επίσης, ότι έχει δει και μάθει σχετικά με άλλες παρεμφερείς διαταγές του Υψηλάντη και του Ι. Περραιβού, του ιερέως Αριστείδη, του ιερέως Λούκου, του Παπαρρηγόπουλου και ακόμη μερικών Ελλήνων που πηγαينوέρχονται στη Ρωσία και τη Μολδαβία.

Οι επιστολές του Υψηλάντη απευθύνονταν στην Κωνσταντινούπολη στον έμπορο Σκέκερη έναν εκ των εφόρων. Καίγονταν αμέσως μετά την ανάγνωσή τους και το περιεχόμενό τους εγνωστοποιείτο αυτοτελώς στους κορυφαίους της Εταιρείας για γνώσιν και συμμόρφωσιν.

Έπειθαν έτσι τα μέλη της Εταιρείας εδώ και σε όλα τα άλλα μέρη, ότι η έμπνευση αυτού του σχεδίου προήρχοντο από τη Ρωσική Αυλή και ο Έφορος στρατηγός Υψηλάντης εκινείτο με τη συγκατάθεσή της.

Τα στελέχη της Εταιρείας ήθελαν πάντως να έχουν πιο θετικές αποδείξεις για την συγκατάθεση και την έμπνευση υπό της Ρωσικής Αυλής πριν προχωρήσουν ολοκληρωτικά σ' αυτό το εγχείρημα.

Ο Υψηλάντης προσεκάλεσε ως εκ τούτου δύο ηγετικά μέλη της Εταιρείας από το Ιάσιο να πάνε στην Καραντίνα της Βεσσαραβίας για να συσκεφθούν μαζί του. Ένας αξιωματικός του Πρίγκηπος Μολδαβίας τους συνόδευσε. Ο Πρίγκηψ Υψηλάντης τους έδειξε κατά τη συνάντηση αυτή ωρισμένα έγγραφα. Οι αντιπρόσωποι της Εταιρείας επέστρεψαν ικανοποιημένοι στο Ιάσιο. Ο Μαύρος προσέθεσε ότι δεν υπάρχει ούτε ένας Έλλην που να μην είναι απολύτως πεπεισμένος, ιδίως μετά τη συνάντηση αυτή, για την υποστήριξη που η Αυτοκρατορική Κυβέρνηση είχε υποσχεθεί για τις επιχειρήσεις του Υψηλάντη.

Ο Μαύρος είπε ακόμη ότι προ τριανταπέντε περίπου ημερών ο Πρίγκηψ Μιχαήλ Σούτοος, ηγεμών της Μολδαβίας, είχε και ο ίδιος μια συνάντηση με τον πρίγκηπα Υψηλάντη στην Καραντίνα της Βεσσαραβίας.

Το σχέδιο του Υψηλάντη ήταν ν' αρχίσει τις επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο. Ήθελε να τεθεί ο ίδιος επί κεφαλής των επαναστατών ήδη οργανωμένων σ' αυτή την επαρχία. Για το σκοπό αυτό ένα πλοίο υπό Ρωσική

Des emissaires ecclésiastiques et séculiers étoient les colporteurs de ces lettres, qui contenaient des instructions et des ordres analogues à l'entreprise. Le Prince en les signant, prenait le titre d'efore ou procureur général, agissant par autorisation supérieure.

Mavro a ajouté d'une manière vague, qu'avant son entrée dans la société, l'on avait lû ici une lettre du Comte de Capodistria, dont le contenu étoit de nature à convaincre la société, qu'Ypsilanti agissait en effet par autorisation supérieure. Il a dit aussi avoir vû et connu par la suite lui-même de pareils ordres du Prince Ypsilanti, et nommément Pérévos, le prêtre Aristide, le prêtre Lucos, Paparigopoulo et quelques autres Grecs, allant et venant de la Russie et de la Moldavie.

Les lettres d'Ypsilanti étoient adressées à Constantinople au négociant raya Sékéri, un des efores. Elles étoient brûlées aussitôt lûes, et l'on faisait ensuite part de leur contenu aux principaux associés pour leur règle et direction.

L'on assuroit les associés ici, et partout ailleurs, que l'impulsion de ce plan venait de la Cour de Russie et que l'efore général Ypsilanti agissait avec son consentement.

Les associés ont voulu avoir des assurances plus positives sur ce consentement et sur cette impulsion, avant de se livrer entièrement à ce qu'on exigeoit d'eux.

Ypsilanti a invité alors deux chefs de la société de Yassy, à se rendre à la quarantaine de Bessarabie, pour conférer ensemble. Un officier de l'Hospodar de Moldavie s'y est rendu avec eux. Le Prince Ypsilanti montra dans cette entrevue quelques écrits. Les députés retournèrent satisfaits à Yassy. Mavro ajouta qu'il n'y a pas un seul Grec, qui n'aye la pleine conviction, surtout depuis cette entrevûe, de l'appui que le Gouv. Imp^{le} a promis aux opérations d'Ypsilanti.

Mavro a dit encore, qu'il y a environ trente cinq jours que le Prince Michel Soutzo, Hospodar de Moldavie, a eû lui-même une entrevûe avec le Prince Ypsilanti, à la dite quarantaine de Bessarabie.

Le projet d'Ypsilanti étoit de commencer ses opérations en Morée. Il voulait aller lui-même se mettre à la tête des insurgés déjà organisés dans

σημαία, που ανήκε στον Ρώσο έμπορο Παλαιολόγο Λεμονή, τον περίμενε ήδη από κάποιο χρόνο στην Τεργέστη. Η σύλληψη του ιερέως Αριστείδου επί των συνόρων με τη Σερβία, ενώ το γεγονός ότι τα δέματα επιστολών και Πρίγκηπος, τα οποία έφερε μαζί του ο Κληρικός αυτός έπεσαν στα χέρια των Τούρκων. Αυτά έκαναν τον Υψηλάντη να αλλάξει γνώμη. Προτίμησε ν' αρχίσει χωρίς χρονοτριβή τις επιχειρήσεις στην Μολδαβία και Βλαχία, όπου ήδη ευρίσκεται επί κεφαλής 15.000 ανδρών. Η εδώ Εταιρεία γνωρίζει από καλή πηγή ότι ο Πρίγκηψ έφερε μαζί του από το Κισβέλ 2500 (?) άνδρες για να τους ενώσει με τους εξεγερθέντες της Μολδαβίας, οι οποίοι τον ανέμεναν για να αναλάβουν ένοπλη δράση.

Ο ιερέυς Αριστείδης εκόμισε στον αρχηγό των Σέρβων το σχέδιο επιχειρήσεων αποφάσεων και υπογεγραμμένο από τον Υψηλάντη σε συνεννόηση με τον Σέρβο αρχηγό, και αναμένετο να προσκομίσει το ... υπογεγραμμένο από αυτόν.

Τα έγγραφα που ευρέθησαν επί του ιερέως Αριστείδου έχουν αποσταλεί στην Υψηλή Πύλη εντός δεκαημέρου, και ο ίδιος ο κληρικός προκειμένου να μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη, αλλά η εδώ Εταιρεία έχει λάβει μέτρα μέτρα για το φόνο του κατ' οδόν, ώστε να ...τεθεί η Κυβέρνηση ... το να μάθει από τις αποκαλύψεις του τα τεκταινόμενα μεταξύ των μελών της Εταιρείας στην Πρωτεύουσα.

Υστερόγραφον. Ο κύριος Μαύρος, ο οποίος επήγε για άλλα θέματά του στο Μπουγιουκντερέ και στις 5 Μαρτίου έδωσε ορισμένες διευκρινίσεις σ' αυτά που είχε πει κατά την πρώτη κατάθεσή του σχετικά με την επιστολή του κόμητος Καποδίστρια που είχε διαβαστεί εδώ.

Απήντησε αυτή τη φορά ότι ο Περραιβός του είχε πει, όπως και σε άλλους, ότι κατά το τελευταίο ταξίδι του στη Ρωσία ο κόμης Καποδίστριας του είχε δώσει ένα γράμμα για τον Υψηλάντη για να τον συνενώσει τον Περραιβό και να αυξήσει την αξιοπιστία του.

cette province. Dans ce but un bâtiment sous pavillon russe, appartenant au négociant russe Paléologo Lémoni, l'attendoit depuis quelque tems à Trieste. L'arrestation du prêtre Aristide sur la frontière de la Servie et la saisie par les Turcs des paquets du Prince, dont cet Ecclésiastique étoit porteur, ont fait changer Ypsilanti de résolution. Il a préféré commencer sans plus perdre de tems ses opérations en Moldavie et en Valachie, où il se trouve déjà à la tête de 15 m. hommes. La société d'ici est informée de part sûre que le Prince a amené avec lui de Kichénéff 2500 hommes pour les joindre aux insurgés de Moldavie, qui l'attendaient pour prendre les armes.

Le prêtre Aristide portait au chef des Serviens le plan d'opérations arrêté et signé par Ypsilanti de concert avec ce chef, et il devait en rapporter celui, que le dit chef auroit signé de son côté.

Les papiers trouvés sur le prêtre Aristide ont été envoyés à la Porte depuis une dizaine de jours, et le dit Ecclésiastique va être lui-même traduit à Constantinople ; mais la société d'ici a pris des mesures pour le faire tuer en chemin, a lui d'empêcher le Gouv^t d'apprendre par ses révélations, ce qui se passe parmi les associés de cette capitale.

Addition. Le Sr Mavro s'étant rendu encore le 5 Mars courans à Buyukdéré pour d'autres objets, il a été invité à donner quelques éclaircissements sur ce qu'il avait vaguement dit dans sa première déclaration au sujet de la lettre de M^r le Comte de Capodistria qu'on avait lû ici.

Il a répondu cette fois que Pérévos avoit dit à lui Mavro et à d'autres, que dans son dernier voyage en Russie, le Comte Capodistria lui avait donné une lettre pour Ypsilanti, pour que celui-ci reconnoisse lui Pérévos et ajoute foi à la quaité qu'il s'attribue.

AVPRI. Fond Kantselarija. 1821. Op. 468. D.2333. L.293-294.

Λίγα λόγια για τον Γκριγκόρι Αρς

Ο Γ. Α. Αρς γεννήθηκε στις 21 Νοεμβρίου του 1925 στο Αρχάνγκελ της βόρειας Ρωσίας. Από το 1943 ως το 1945 πολέμησε ως στρατιώτης της Σοβιετικής Ένωσης στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1944, πολεμώντας για την απελευθέρωση της Λευκορωσίας, τραυματίστηκε σοβαρά.

Μεταξύ του 1946 και του 1951 σπούδασε ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Λένινγκραντ. Το διάστημα 1954-1957 έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Ινστιτούτο Ιστορίας της Ακαδημίας Επιστημών της Σοβιετικής Ένωσης και ειδικεύτηκε στην ιστορία της Ελλάδας και της Αλβανίας (του 18ου και του 19ου αιώνα). Με βάση τη διατριβή του δημοσίευσε το 1963 το βιβλίο Αλβανία και Ήπειρος στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα (ελληνική έκδοση, Αθήνα, 1994, Gutenberg).

Από το 1957 εργάζεται ως επιστημονικό στέλεχος του Ινστιτούτου Ιστορίας και σήμερα είναι ένας από τους πιο διακεκριμένους ερευνητές του Ινστιτούτου Σλαβονικών και Βαλκανικών Σπουδών της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών.

Το 1968 ο Γ. Α. Αρς έλαβε διδακτορική διατριβή για την εργασία του Ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας στα τέλη του 18ου και στον πρώιμο 19ο αιώνα (η διδακτορική διατριβή εκδόθηκε το 1970 με τίτλο: Εταιρικές δραστηριότητες στην Ρωσία). Το βιβλίο ερευνά τις δραστηριότητες της Φιλικής Εταιρείας στη Ρωσία χρησιμοποιώντας ως επί το πλείστον ρωσικές πηγές που δεν είχαν μελετηθεί προηγουμένως. Από το 1958 μέχρι τις μέρες μας έχει δημοσιεύσει περίπου 150 έργα με θέμα τη νεότερη ελληνική ιστορία και τις ελληνορωσικές σχέσεις (ακολουθεί λίστα δημοσιεύσεων). Η έρευνά του επικεντρώνεται ιδιαίτερα στους διακεκριμένους Έλληνες επαναστάτες, πολιτικούς

και επιστήμονες που έζησαν και δραστηριοποιήθηκαν στη Ρωσία. Μεταξύ των σημαντικών του εργασιών είναι και το βιβλίο Ο Ιωάννης Καποδίστριας και ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας 1808-1822, που εκδόθηκε στη Ρωσία το 1976 (2η ανανεωμένη έκδοση Ο Ιωάννης Καποδίστριας στην Ρωσία, Αγ. Πετρούπολη, 2003).

Συγχρόνως, ο Γ. Α. Αρς προσπάθησε να επικεντρώσει την προσοχή ενός ευρύτερου κοινού στη σημασία των ιδεών και της δράσης των Ελλήνων αυτών. Με δική του πρωτοβουλία οργανώθηκε στη Μόσχα, το 1976, ελληνοσοβιετικό συμπόσιο με θέμα τον Ιωάννη Καποδίστρια στη 200ή επέτειο της γέννησής του. Με πρωτοβουλία του επίσης οργανώθηκε, το 1992, η 200ή επέτειος εορτασμού της γέννησης του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Τότε, σε συνεργασία με τον καθηγητή κ. Σβολόπουλο, ετοίμασε την έκδοση των ρωσικών αρχείων του Αλέξανδρου Υψηλάντη (Alexandre Yspilanti: Correspondance inédite 1816-1828, Thessaloniki, 1999).

Ο Γ. Α. Αρς έχει λάβει μέρος σε πλείστες επιστημονικές συναντήσεις για την ελληνική ιστορία, τις ελληνορωσικές σχέσεις και τα Βαλκάνια γενικότερα στη Ρωσία, την Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Το 2002 τιμήθηκε με βραβείο από το Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Σπουδών για τη συνεισφορά του στη μελέτη του Ιωάννη Καποδίστρια. Το 2005 αναγορεύτηκε σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ακολουθούν τα σημαντικότερα συγγράμματα του Γ. Α. Αρς (1971-2010):

1. Греческая революция 1821-1829 годов // Новая и новейшая история. М., 1971 (Перевод на греческий яз. в: Δελτίον της ρωσικής βιβλιογραφίας, Θεσσαλονίκη, 1972, Τεύχ. 2).
Ελληνική Επανάκδοση 1821-1829 // Νέα και Νεότερη Ιστορία, Μόσχα 1971 (Ελληνική μετάφραση: Δελτίον της ρωσικής βιβλιογραφίας, Θεσσαλονίκη, 1972, Τεύχος 2).
2. «Дело Галатиса» (неопубликованные документы к истории «Филики Этерии») // Балканские исследования. М., 1974 [Вып. 1]:
Международные отношения на Балканах.
«Η Υπόθεση Γαλάτη» (αδημοσίευτα έγγραφα από την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας) // Βαλκανικές Μελέτες, Μόσχα 1974, Τεύχος 1: Διεθνείς Σχέσεις στα Βαλκάνια.

3. Иоанн Каподистрия в России // Вопросы истории. М., 1976. № 5. (Перевод на греческий яз. в: Βαλκανική βιβλιογραφία, Θεσσαλονίκη, 1977, Τ. IV – 1975, Παράρτημα).
Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία // Ιστορικά θέματα, Μόσχα, 1976, Νο 5 (Μετάφραση στη Βαλκανική βιβλιογραφία, Θεσσαλονίκη, 1977, Τ. IV – 1975, Παράρτημα).
4. Греческий вопрос во внешней политике России // История СССР. М., 1978. № 3.
Το Ελληνικόν Ζήτημα στην εξωτερική πολιτική της Ρωσίας // Ιστορία ΕΣΣΔ, Μόσχα, 1978, Νο 3.
5. Материалы к истории русско-греческих связей начала XIX века // Балканские исследования. М., 1982. Вып. 8: Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.
Υλικά για την ιστορία των ρωσο-ελληνικών σχέσεων αρχές 19ου αιώνα // Βαλκανικές Μελέτες, Μόσχα, 1982, τ. 8, Βαλκανικοί λαοί και Ευρωπαϊκές Κυβερνήσεις κατά τον 18ο - αρχές 20ού αιώνα.
6. Capodistria et le gouvernement russe (1826-1827) // Les relations gréco-russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance Grecque/ Thessalonique, 1983/
Ο Καποδίστριας και η ρωσική κυβέρνηση (1826-1827) // Οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά την Τουρκοκρατία και την Ελληνική Επανάσταση. Θεσσαλονίκη, 1983.
7. On the life in Russia of the Greek patriotic family of Ypsilanti // Balkan Studies. Thessaloniki, 1985, Vol. 26, № 1.
Γύρω από τη ζωή της Ελληνικής Πατριωτικής Οικογενείας του Υψηλάντη στη Ρωσία // Βαλκανικές Μελέτες, Θεσσαλονίκη 1985, τ. 26, Νο 1.
8. Тайный узник венского двора: Александр Ипсиланти в австрийских крепостях // Новая и новейшая история. М., 1987, № 2.
Ο μυστικός κρατούμενος της Αυτής στη Βιέννη: Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στις Αυστριακές φυλακές // Νέα και Νεοτάτη Ιστορία, Μόσχα, 1987, Νο 2.
9. Великая Французская революция и Балканы (новые архивные данные) // Новая и новейшая история. М., 1989, № 5.
Η Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση και τα Βαλκάνια (στα αρχειακά δεδομένα) // Νέα και Νεοτάτη Ιστορία, Μόσχα, 1989, Νο 5.

10. Некоторые вопросы истории Филики Этерии в свете новых данных советских архивов (в соавторстве с Г.М.Пятигорским) // Балканские исследования. М., 1989. Вып. 11: Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX–XX вв.).
Μερικά ζητήματα της Ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας στο φως νέων δεδομένων από τα Σοβιετικά Αρχεία (μετά του Γ. Μ. Πιατιγκόρσκι) // Βαλκανικές Μελέτες, Μόσχα, 1990, τ. 11: Πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις των λαών της ΕΣΣΔ και της Ελλάδος (19ου-20ου αιώνα).
11. L'influence de la Révolution française dans les Balkans // Etudes balkaniques. Sofia, 1991, № 1.
Η επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης στα Βαλκάνια // Βαλκανικές Μελέτες. Σόφια, 1991, No 1.
12. Capodistria à Corfou en 1819 // Les relations entre les peuples de l'URSS et les Grecs. Fin du XVIIIème – début du XXème ss. Thessalonique, 1992.
Ο Καποδίστριας στην Κέρκυρα κατά το 1819 // Σχέσεις μεταξύ των λαών της ΕΣΣΔ και των Ελλήνων. Τέλος 18ου - αρχές 20ού αιώνα. Θεσσαλονίκη, 1992.
13. Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο ευγενικός ήρωας της Ελλάδας. Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και την πατριωτική του δράση // Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη. 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992), Θεσσαλονίκη, 1995.
14. Alexandre Ypsilanti. Correspondance ineditee, 1816-1828 (en collaboration avec Constantine Svolopoulos), Thessalonique, 1999.
Αλέξανδρος Υψηλάντης. Ανέκδοτη αλληλογραφία, 1816-1828 // σε συνεργασία με τον Κων. Σβολόπουλο), Θεσσαλονίκη 1999.
15. Πώς άρχισε στο Ιάσιο η Ελληνική Επανάσταση // Ιστορικά Ελευθεροτύπια, Αθήνα, 2000, № 23.
16. Η ζωή και ο θάνατος του Αριστείδη Παππά // Ιστορικά Ελευθεροτύπια, Αθήνα, 2000, № 48.
17. On the history of Greek migration in Russia in the late 18th and early 19th centuries // Griechische migration in Europa: Geschichte and Gegenwart. Frankfurt am Main, 2000.
Επί της ιστορίας της Ελληνικής μετανάστευσης στη Ρωσία στα τέλη του 18ου και αρχές 19ου αιώνα // Ελληνική μετανάστευση

στην Ευρώπη: Ιστορία και εξελίξεις στο μέλλον. Frankfurt am Main, 2000.

18. Греческие колонии Новороссии и их роль в национальном освобождении // Греция: национальная идея, общество, государство. XVII–XX вв. М., 2002.
Οι Ελληνικές παροικίες στη Νέα Ρωσία και ο ρόλος τους στην εθνική απελευθέρωση // Ελλάς: εθνική ιδέα, κοινωνία, κράτος. 18ος - 20ος αιώνας. Μόσχα, 2002.
19. Иоанн Каподистрия в России. СПб., 2003.
Ο Ιωάννης Καποδιστριάς στη Ρωσία, Αγ. Πετρούπολη, 2003.
20. К вопросу о национальном самосознании греков в канун революции 1821-1829 гг. // Греческий мир XVIII–XX вв. в новых исторических исследованиях. М., 2006.
Το θέμα της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων τις παραμονές της Επανάστασης 1821-1829 // Ελληνικός κόσμος 18ου-20ού αι. στη νέα ιστορική έρευνα. Μόσχα, 2006.
21. The Russian State Philhellenism of the XVIIIth Century: From Peter the Great to Catherine the Great // Ausdrucksformen des Europäischen und internationalen philhellenism vom 17-19 Jahrhundert Frankfurt am Main, 1007.
Ο Ρωσικός κρατικός Φιλελληνισμός του 18ου αιώνα. Από το Μεγάλο Πέτρο στη Μεγάλη Αικατερίνη // Τυπολογία του Ευρωπαϊκού και διεθνούς Φιλελληνισμού του 17ου-19ου αι. Φρανκφούρτη επί του Μάϊν, 1007.
22. Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου, 1759-1831. Αθήνα, 2007.
23. Views of Russian contemporaries concerning Ioannis Kapodistrias and the Greeks // Das Bild Griechenlands im Spiegel, der Völker. Frankfurt am Main, 2008.
Απόψεις σύγχρονων Ρώσων σχετικά με τον Καποδιστρία και τους Έλληνες // Η Εικόνα της Ελλάδας στον καθρέπτη των Λαών. Frankfurt am Main, 2008
24. Греческая революция 1821-1829 гг.: люди и события // История и современность. М., 2008.
Ελληνική Επανάσταση 1821-1829: Άνθρωποι και γεγονότα // Ιστορία και Σύγχρονη Εποχή. Μόσχα, 2008.

25. Установление русско-греческих дипломатических отношений (1828-1833) // Война, открывшая эпоху в истории Балкан. М., 2009.
Αποκατάσταση ρωσο-ελληνικών διπλωματικών σχέσεων (1828-1833) // Ο πόλεμος που άνοιξε νέα εποχή στην ιστορία των Βαλκανίων. Μόσχα, 2009
26. Русско-греческие научные и культурные связи (вторая половина 18 - первая половина 19 в.) // История российско-греческих отношений и перспективы их развития в 21 в. М., 2010.
Ρωσο-ελληνικές επιστημονικές και πολιτιστικές σχέσεις (δεύτερο ήμισυ 18ου και πρώτο ήμισυ 19ου αιώνα) // Ιστορία ρωσο-ελληνικών σχέσεων και δυνατότητες ανάπτυξής τους στον 21ο αιώνα. Μόσχα, 2010.
27. Российская флотилия Ламброса Кацониса на Средиземном море, попытка освобождения Греции (1788-1792) // в "интерьере" Балкан: Юбилейный сборник в честь И. С. Достян. М., 2010.
Ο ρωσικός στόλισκος του Λάμπρου Κατσώνη στη Μεσόγειο, απόπειρα απελευθέρωσης της Ελλάδας (1788-1792) // Στα εσωτερικά των Βαλκανίων: Συλλογής προς τιμήν του Ι. Σ. Ντισσιάν. Μόσχα, 2010.
28. Российские эмиссары в Пелопоннесе и Архипелагская экспедиция 1770-1774 гг.// Новая и новейшая история. М., 2010. No.6.
Ρώσοι απεσταλμένοι στην Πελοπόννησο και η εκστρατεία στο Αρχιπέλαγος 1770-1774 // Νέα και Νεωτάτη Ιστορία. Μόσχα, 1020, No 6.

Πίνακας των χρησιμοποιούμενων αρχείων

Σημ. Στην πρώτη σειρά αναφέρονται τα αρχεία όπως αυτά ονομάζονταν προ του 1991. Στη δεύτερη, όπως αυτά μεταφράζονται σήμερα. Στην τρίτη, όπως μεταφράζονται στην ελληνική γλώσσα.

Τον κατάλογο συνέταξε ο Κων. Παπουλίδης.

(L: Λένινγκραντ, M: Μόσχα, SP: Πετρούπολη)

AVPR – Arhiv Vnesnej Politiki Rossii. M

AVPRI – Arhiv Vnesnoi Politiki Rossijskoj Imperii

ΑΕΠΡΑ – Αρχεία της Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας

GAOO – Gosudarstvennii Arhiv Odesskoj Oblasti

ΚΑΠΟ – Κρατικά Αρχεία της Περιοχής Οδησσού

CGAORSS SSSR – Central'nyi Gos. Arhiv Oktjabrskoj Revoljucii i social-isticeskovo stroitelstva SSSR. M

GARF – Gos. Arhiv Rossijskoj Federacii

ΚΑΡΟ – Κρατικά Αρχεία της Ρωσικής Ομοσπονδίας

CGADA SSSR – Centralnyj Gos. Arhiv Drevnyh Aktov SSSR. M

RGADA – Rossijskij Gos. Arhiv Drevnyh Aktov

ΡΚΑΠΕ – Ρωσικά Κρατικά Αρχεία Παλαιών εγγράφων

CGAVMF SSSR – Centralnyj Gos. Arhiv Voenno-Morskovo Flota SSSR. L

RGAVMF – Rossijskij Gos. Arhiv Voenno-Morskovo Flota. SP

ΡΚΑΠΝ – Ρωσικά Κρατικά Αρχεία του Πολεμικού Ναυτικού

CGIA SSSR – Centralnyj Gos. Istorictskij Arhiv SSSR. M

RGIA – Rossijskij Gos. Istoriceskij Arhiv

PKIA – Ρωσικά Κρατικά Ιστορικά Αρχεία

CGVIA SSSR – Centralnyj Gos. Voenno- Istoriceskij Arhiv SSSR. M

RGIA – Rossijskoj Gos. Voenno-Istoriceskij Arhiv

PKΣIA – Ρωσικά Κρατικά Στρατιωτικοϊστορικά Αρχεία

IPAI – Institut Russkoj Literatury Akademii Nauk SSSR, Otdel rukopisei. L

Institut Russkoj literatury Rossijskoj Akademii Nauk. SP

Ινστιτούτο Ρωσικής Λογοτεχνίας, Τμήμα χειρογράφων

CGA MSSR – Centralnyi Gos. Arhiv Moldavskoj Respubliki, Kιονόβι

ΚΚΑΔΜ – Κεντρικά Κρατικά Αρχεία της Δημοκρατίας Μολδόβα

GPB – Gosudarsvenhnnaja Publichnaja Biblioteka, otdel rukopisej. L

PEB – Rossiskaja Nacionalnaja Biblioteka. SP

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ρωσίας, Τμήμα χειρογράφων

Ευρετήριο ονομάτων

- Αγαπητός, *βλέπε* Καντιώτης Κωνσταντίνος
Άγγελος Μιχαήλ, 357
Αθανασιάδης, *βλέπε* Αναγνωστόπουλος
Αθανάσιος (Ντουφεξής), 440
Αθανασίου Α. *βλέπε* Ξάνθος Ερμούλη
Αικατερίνη Β', 111, 114, 118, 119, 120, 122, 124, 126, 130, 180, 182, 184, 185, 187, 188, 189, 197, 198, 202, 209, 210
Αλέξανδρος Α', 25, 27, 29, 169, 190, 193, 204, 210, 213, 216, 218, 223, 225, 247, 249, 250, 254, 258, 281-283, 306, 315, 327, 349, 354, 420, 426, 427, 450-453, 457, 474, 480
Αλεξανδρς Κωνσταντίνος, *βλέπε* Γαλάτης Νικόλαος
Αλή πασάς, Αλής πασάς Τεπελενλής, Αλή πασάς Ιωαννίνων, 44, 63, 67, 77, 78, 88, 120, 121, 122, 146, 150, 174, 232, 260, 296, 316, 341, 351, 352, 362, 367, 389, 395, 396, 495
Αλή αγάς, 78
Αμβροσίου Ι. (ο μικρός), 321
Αμβροσίου Ιωάννης, 196, 291, 305, 360, 414, 415, 450, 459, 460, 476
Άμοιρος Κωνσταντίνος, 162
Αμπντούλ Χαμίνι Α', 71, 126
Άμποι, 56
Αναγνωσταράς, *βλέπε* Παπαγεωργίου
Αναγνωστόπουλος Παναγιώτης, Αθανασιάδης, 21, 22, 277, 280, 281, 313, 319, 320, 322, 324, 325, 327, 328, 345, 416, 437-439, 492
Αναστάσης Ισαάκ, 445
Ανδρόνικος Παύλος, 287
Αναστάσιος Ν., 50, 53
Ανδρούτσος, 128, 129, 130
Αποστόλου Ελευθέριος, 192
Αποστόλου Ιωάννης, 192
Αρακτσέφ Α. Α., 224
Αργέντης Ε., 149, 157, 162
Αργυρόπουλος Δ., 259, 313
Αρναούντ-ζαντε, 63, 64
Αρνό, 153, 154
Αρτίνος Κωνσταντίνος, 291
Βακαλόπουλος Α., 24, 30, 488, 490
Βακαλόπουλος Κ., 488
Βαλσαμάκης Λ., 432
Βαλσαμάκης, ταγματάρχης, 182
Βαρβάκης Ιωάννης, 197, 198, 318, 419
Βαρβάτης Π., 450, 454, 468
Βαρδαλάμης Δημήτριος, 216
Βαρδαλάμης Νικόλαος, 216
Βαρδαλάχος Κωνσταντίνος, 295, 320, 321, 322, 323
Βαρουκάς Σ., 150
Βασιλείου Αναστάσιος, *βλέπε* Τσακάλωφ Αθανάσιος
Βατικιώτης Δ. Π., 286, 287, 413
Βατικιώτης Ιωάννης, 413
Βεϊντεμέρ Ι. Α., 56
Βελεσινλής Ρήγας, 30, 31, 32, 107, 132, 150, 161, 162, 169, 174, 217, 231, 232, 238, 257, 330, 367, 383, 503

- Βελισάριος Σ. Α., 186
 Βελισάριος Χατζής Νικολός, 78
 Βέλτμαν Α. Φ., 416
 Βιασμίτινοφ Σ. Κ., 252, 255, 259
 Βίγκελ Φ. Φ., 386
 Βιελγκόροκι, 330
 Βίττ (Витт), 359
 Βιτγκενστέιν Π., 430
 Βλαντιμνρέσκου Τούντορ, 367, 397, 401, 504
 Βλασόπουλος Ι., 311
 Βλασάρης Βασίλειος, 445
 Βλάστοφ Ε. Ι., 468
 Βλαχάβας, 168
 Βοϊνόβιτς Ι., 81
 Βολκόνσκι Π. Μ., 254, 457
 Βολκόνσκι Σ. Γ., 331, 332
 Βολτέρος, 131, 299
 Βόμπαν, 218
 Βοναπάρτης Ναπολέον, 152-156, 165, 166, 170
 Βοροντόφ Α. Ρ., 94
 Βοροντόφ Μ. Σ., 455
 Βουδούρηδες, 82
 Βούλγαρης Ιάκωβος, 20, 365, 479
 Βούλγαρης Νικόλαος, 365
 Βουρνάς Τ., 19, 26, 438
 Βρανούσης Α., 17
 Βρετός, 303, 304
- Γαζής Α., 241, 242, 310, 313, 325, 372, 498
 Γαϊτάνος Νικόλαος, 370
 Γαλάτης Νικόλαος (Κωνσταντίνος Αλεξιάδης), 245-247, 250-273, 282, 283, 297, 298, 310
 Γάτσος Γ., 253
 Γεννάδιος Γεώργιος, 295, 302
 Γερμανός μητροπολίτης, 309
 Γεωργαντιόπουλος Ιωάννης, 466
 Γιάκοβλεφ, 217
 Γιαννόπουλος Βασίλειος, 196
 Γιουσνέφσκι Α. Π., 194, 287
 Γιουσούφ αγάς, 70
 Γιουσούφ πασάς, 440, 441
 Γκανιμπάλ Ι. Α., 112
 Γκατέσκι Φ., 53
 Γκέρμαν Μιχαήλ, 357
 Γκιομάρκα Πέτρος, 245
 Γκιώνης Γκίκας, 344
 Γκλιούκα Α., 88
 Γκνέντις Ι. Ι., 133
 Γκολέσκου Γκεόργκι, 151
 Γκολίτσιν Α. Ν., 210, 224, 451, 454, 462, 474
 Γκορνόφσκι Βεντσεσλάβ, 403, 448
 Γκούριεφ Δ. Α., 264
 Γκρέιγκ Σ. Κ., 119, 120, 125
 Γκριμπόφσκι Μ., 389, 390
 Γοργολής Ι. Σ., 271, 272
 Γοροιδέσκι, 441
 Γρηγοράκης Τζανέτος, 129
 Γρηγόριος Ε', 451
 Γρηγόριος μητροπολίτης, 456, 471
 Γρυπάρης Νικόλαος, 370
- Δάρβαρης, 90
 Δασκαλάκης Α., 160, 173
 Δεληγιάννηδες, 92
 Δεσποτόπουλος Α., 29
 Δεστούνης Ιωάννης, 291
 Δεστούνης Σπυριδών, 221, 224, 311
 Δημητρώπουλος Π., 268, 281, 284, 299
 Δήμου Σταύρος, 297
 Δικαίος Γρηγόριος (Παπαφλέσσας), 310, 366, 367, 370, 371, 379, 411, 500, 512
 Δουκάκης Σταμάτης, 411
 Δούκας Κ., 400, 401
 Δούμας Δημήτριος, 291
 Δούμας Ιωάννης, 286
- Ελισάβετ Αλεξέγιεβνα, αυτοκράτειρα, 221, 249
 Ελμάνοφ Α. Ο., 185
 Ελφινστόν Ντζ., 114
 Εμμανουήλ Ιωάννης, 162

- Εμμανουήλ Παναγιώτης, 162
 Ένγκελς Φ., 79, 109, 481
 Επαμεινώνδας, 343, 465
 Ευεργετικός, *βλέπε* Καποδίστριας
 Ευμορφόπουλος Διονύσιος, 370
 Εφραίμοφ Λάζαρος, 192
- Ζαΐμηδες, Ζαΐμης Ανδρούτσος, 76, 92
 Ζαΐμης Ασημάκης, 96
 Ζάκας Λάζαρος, 370
 Ζαλύκης Γρηγόριος, 175
 Ζαμπορόφσκι Ι. Α., 119
 Ζαντ Κ., 323
 Ζαντιλί, 153, 154
 Ζαφειράκης Λογοθέτης, 395
 Ζαχαριάς, 149, 150, 174
 Ζεγκούλιν, 182
 Ζιουλουφτάρ Πόντια, 151
 Ζίφκοβιτς Στέφανος, 357
 Ζντάντοφ, 255
 Ζουκόφσκι Β. Α., 224
 Ζούμποφ Π. Α., 121, 187
 Ζωσιμάδες, 91, 206, 207, 208, 297
 Ζωσιμάς Αναστάσιος, 206, 207
 Ζωσιμάς Ζώης, 206, 207, 208, 356
 Ζωσιμάς Θεοδόσιος, 206, 207
 Ζωσιμάς Ιωάννης, 206, 207
 Ζωσιμάς Μιχαήλ, 206, 207
 Ζωσιμάς Νικόλαος, 206, 207
 Ζώτος Δημήτριος, 294
- Ηπίτης Πέτρος, 355, 358, 379, 433, 434, 498
- Θαλής, 208
 Θέμελης Δημήτριος, 370, 372, 392, 411
 Θεμιστοκλής, 343, 422
 Θεοδωρίδης, *βλέπε* Ξάνθος Εμμανουήλ
 Θωμαΐδης, *βλέπε* Ξάνθος Εμμανουήλ
- Ιβανόφ Α., 457
- Ιγγλέσης Δημήτριος, 196, 360, 417, 419, 432
 Ιγνάτιος επίσκοπος, 372
 Ιγνάτιος μητροπολίτης, 221, 322, 323, 470
 Ιμπραήμ αγάς, 63, 64
 Ινζόφ Ι., 316, 364, 392, 406, 407, 421, 424, 430, 431, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 443, 448, 449, 456, 471, 472, 503, 504
 Ιταλίνσκι Α. Γ., 56, 63, 68, 77, 280, 315
 Ιωσήφ Β', 118
- Καλαματιανός Δ., 187, 287, 288, 366, 372, 393, 447, 450, 476
 Καλίστοφ Ν. Δ., 114
 Καλέρντζι, 304
 Καλλιμάχης Σ., 267, 268, 505, 506
 Καλλιπολίτης Παντελαίων, 216
 Καλός, *βλέπε* Υψηλάντης Αλέξανδρος
 Καμαριανός Ν., 17, 18, 24, 25
 Καμπούρογλου Δ., 17
 Κανακάρηδες οικογένεια, 92
 Κανακάρης Ρόδης, 94
 Κανδηλώρος Τ., 22, 23, 26, 95, 277, 278
 Κανούσης Νικόλαος, 396
 Καντακουζηνός Αλέξανδρος, 436, 437
 Καντακουζηνός Γεώργιος, 358, 361, 362, 388, 403, 407, 416, 443
 Καντακουζηνός Ματθαίος, 358
 Κανιώτης Κωνσταντίνος (Αγαπητός), 258, 394, 437, 438, 439
 Καπλάνης Ζώης, 208
 Καπνίσσης Διονύσιος, 468, 470
 Καποδίστριας Βιάρος, 309, 497
 Καποδίστριας Ιωάννης, 16, 17, 27, 29, 32, 36, 37, 70, 90, 148, 149, 164, 199, 203, 204, 215, 216, 220-226, 239, 245, 247-261, 270-279, 282-285, 303-306, 310-330, 333, 334, 349-353, 355, 364, 383, 396, 398, 420, 426,

- 451-453, 468, 471, 472, 489,
497-499, 501-503, 518, 520
Καραβιάς Βασίλειος, 380, 400-402
Καραγιώργης, 261, 262, 357, 401, 446
Καρατζά οικογένεια, 98
Καρατζάς Ι., οσποδάρης, 262, 264,
267, 322
Καρατζάς Ιωάννης, 162
Καρικαίλο Χριστόφορος, 303
Καρτσέφσκι, 456
Κατακάξης Γ. Α., 215, 216, 288, 289,
310, 512, 513
Κατακάξης Κ. Α., 216, 289, 298, 317,
358, 438, 454
Κάτκαρι, 255
Κατοσαντώνης, 174
Κατσώνης Λάμπρος, 123-130, 149,
166, 187, 189, 232,
Κέσογλου Α., 188
Κιορ Αλή πασάς, 67
Κισελιόφ Π. Δ., 389, 402, 416, 424
Κλέντο Α., 488
Κοκολλής Ι., 77
Κολοκοτρώνης Θ., 137, 174, 309,
342, 343, 348, 396
Κομιζόπουλος Αντώνης, 241, 242,
298, 310, 318, 325, 329, 335,
355, 394, 443
Κομιζόπουλος Γεώργιος, 286
Κομνηνού Μ. Α., 334, 355
Κομνηνός Χ., 62, 66, 92, 94, 96
Κοντογώνης Ι., 442
Κοραΐς Αδαμάντιος, 172, 173, 208,
360
Κορδάτος Γ., 26, 27, 148
Κορονέλλι, 50, 53, 58, 75, 93
Κορφινός, *βλέπε* Παπαδόπουλος Γεώρ-
γιος
Κορωνιός Α., 149, 157, 162
Κόστιν Α. Μ. (Μπόσκοβιτς Ιβάν), 446,
457
Κοτσέμπ, 323
Κοτσούμπεη Β. Π., 160, 180, 182,
201, 202, 428, 468, 471
Κουλικόφσκι Αρχίπ, 413
Κουμπάρης Αλέξανδρος, 91, 196,
360, 361, 414
Κουμπάρης Κυριάκος, 91, 457, 459
Κουμπάρης Σταμάτης, 91, 286, 318,
360, 361, 379, 394, 415, 418,
432, 476
Κουρνι Αχμένι πασάς, 88
Κουντουριώτηδες οικογένεια, 82
Κουντουριώτης Γεώργιος, 305, 493
Κουντουριώτης Λ., 311
Κουράκιν Α. Μπ., 150, 211
Κουρουκλής Θεόφιλος, 445
Κουρούτης Δ. Δ., 468
Κουτούζοφ Μ. Ι., 286
Κοχ, 93
Κρασόφσκι Α. Ι., 359
Κρεβατά οικογένεια, 92
Κρεβατάς Π., 51, 52, 62, 68, 69, 71,
72
Κριούντενερ (Κρίντενερ), 332
Κρίτσος Νικόλαος, 456
Κρόκκιος Πανταλέων, 94
Κρόιτς Εμμανουήλ, 286
Κρούπενσκαγια Ε., 355
Κυριάκος Καμαρηνός, 312, 321, 323,
353, 372, 382
Κωνσταντίνος Πάβλοβιτς, πρίγκιπας,
468
Λαγκάρντ ντε, 330
Λάιος Γ., 18
Λακιώτης Χρήστος, 121,
Λανξερόν Α. Φ., 245, 278, 293, 294,
295, 362, 363, 364, 365, 388,
406, 407, 420, 421, 422, 424,
425, 428, 429, 430, 432, 433,
434, 436, 438, 439, 443, 449,
450, 451, 454, 457, 458, 459,
461, 462, 471, 472, 474, 475
Λάντα Σ. Σ., 34, 332, 387, 423
Λάπερ, 266
Λασσάνης Γεώργιος, 295, 296, 297,
298, 299, 300, 301, 302, 360,

- 365, 379, 380, 392, 395, 398,
448, 487, 488, 498
- Ααφίτ, 354
- Αεβέντης Γεώργιος, 260, 261, 262,
266, 268, 269, 310, 348, 367
- Αεβέντη Χαρίκλεια, 261
- Αεμονής Π., 233, 493, 520
- Λέμππσελερν, 37
- Λένιν Β. Ι., 378
- Λεντ, 80
- Λεονάρδος Μιχαήλ, 262, 265
- Λεοντίδης Λέων, 242
- Λεωνίδας, βασιλιάς της Σπάρτης, 343,
372, 373
- Λιλιενάνκερ, 252
- Λιμπράντι Ι., 385
- Λόντος Σωτήρης, 92, 96
- Λουδοβίκος 18ος, 354
- Λουριώτης Χριστόδουλος, 277
- Μαβής Δημήτριος, 192
- Μαγιάκος Π., 123
- Μακρής Ιβάν (Κισνόβι), 402, 456
- Μακρής Ιωάννης (Οδησσός), 295,
401, 414, 437, 450
- Μαλούλι Α., 266, 267
- Μάνεσης Ηλίας, 196, 291, 321, 360,
414, 450
- Μάνος Γ., 457
- Μάνος Ιωάννης, 290, 334, 335, 336,
342, 359
- Μάνου οικογένεια, 310
- Μαντζαράκης Ευάγγελος, 370
- Μάξιμος Σκαρλάτος, 291
- Μαρασλής Γρηγόριος, 294, 360, 450,
459
- Μαρασλής Κ., 459
- Μαρκέζης Πέτρος, 370
- Μάρκοβα Ο. Π., 118
- Μαρτάκης, βλέπε επίσης Τσακάλωφ
Αθανάσιος
- Μαυρογένης Σ., 125, 126
- Μαυροκορδάτοι, οικογένεια Φαναριω-
τών, 98
- Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος, ηγεμό-
νας, 99
- Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος Φιραρής,
209, 246
- Μαυροκορδάτου οικογένεια (νήσος
Χίος), 210
- Μαυρομάτης, 93
- Μαυρομικάλης Εάνθος, 182
- Μαυρομικάλης Πετρόμπεης, 36, 310,
311, 321, 323, 344, 372
- Μαυρομικάλης Στέφανος, 182
- Μαύρος Αλέξανδρος, 196, 360, 361,
414, 459, 460
- Μαύρος Σ., 457, 506, 516, 518, 520
- Μαχμούτ Β', 341, 367, 452
- Μελετόπουλος Ι., 19, 24, 396, 497
- Μέλνικοφ Δ., 51, 61, 62, 66, 67
- Μέντελσον-Μπαρτόλντι Κ., 131
- Μέξας Β., 24, 241
- Μέτερνικ Κ., 223, 224, 427, 513
- Μεχμέτ Αλή, 367
- Μιγγλέρης Ηλίας, 440
- Μιλοβάνοβιτς Ιόβιτς, 446, 457
- Μιλοράντοβιτς Μ. Α., 471
- Μιντσάκι Μ. Γ., 59, 63, 64, 68, 73,
78, 96
- Μιχαλόγλου Μ., 436
- Μλανπένης Ιβάν, 216
- Μορντβίνοφ Μ. Ι., 185, 186
- Μοτσενίγκο Γ. Δ., 102, 163, 165
- Μουραβιόφ Ν. Μ., 332
- Μουραβιόφ-Απόστολοι Μ. Ι., 332
- Μουραβιόφ-Απόστολοι Σ. Ι., 332
- Μουρούζηδες οικογένεια, 98
- Μουσουούτης Ανδρέας, 158
- Μουσταφά πασάς Μπαϊρακτάρ, 31,
70, 218
- Μουστοξίδη, 77
- Μουκουρντάρ Άγκο, 151
- Μουκτάρ πασά, 232, 495
- Μπαλζάμ Ντ. Ε., 186
- Μπαμπαμέτσης Δημήτριος, Μπαμπα-
λιέρης Δ., 456

- Μπάνι Α., 50, 58, 68, 69, 74, 76, 94
 Μπαρβίνσκι Γρηγόριος, 216
 Μπαρδάκης Γ., 186
 Μπαρκλάι ντε Τόλι Μ. Μπ., 222
 Μπαρπαλέξης Κ., 494
 Μπάρκοφ, 112, 114
 Μπάρμπης Ι., 457, 514
 Μπαχμέτεφ Α. Ν., 192
 Μπένκεντορφ Α. Χ., 359
 Μπεκλεσόφ Α. Α., 184, 197
 Μπέλεϊ Ντάνιελ, 272
 Μπενάκηδες, οικογένεια, 92
 Μπενάκης Α. Π., 150
 Μπενάκης Π., 110
 Μπένιγκσεν Α. Α., 358
 Μπερντιάεφ Ν. Μ., 189
 Μπερτελεμί, 155
 Μπερτιέ, 220
 Μπέρτουμ Π., 259, 463
 Μπέγκοι Τ., 429
 Μπετσακτοί Κυριάκος Τριανταφύλλου, 295
 Μπισίλης Π., 119, 120
 Μπιτσιλλής Κωνσταντίνος, 188
 Μπότσαρης Ν., 25
 Μπουκατάρ Βασίλι, 457
 Μπουλγκάκοφ Ι., 50, 61, 62, 66, 71, 72, 76, 78, 93, 96
 Μπούμπας Ι., 356, 357
 Μπούμπας Σ., 303
 Μπούρδας, 437
 Μπριγκκίνο, 157
 Μπωζούρ Φ., 72
- Μυλωνάς Ν., 311
 Μυλωνάς Σπυρίδων, 450
 Νάζος Μιχαήλ, 470, 471, 473
 Νάκος, 90
 Ναπολέον, βλέπε Βοναπάρτης,
 Νέγρης Τ., 261, 310, 319, 501
 Νεντόμπα Φ., 50, 54, 60, 71, 96
 Νεούστα Α. Π., 445
 Νέσελροντ Κ., 77, 96, 103, 223, 224, 258, 264, 315, 357, 363, 402, 419, 420, 421, 425, 429, 430, 432, 433, 436, 450, 474, 475, 506, 510
 Νέτσκινα Μ. Β., 34, 386, 423
 Νικόλαος Α', 350, 480
 Νικολίδης Δ., 149, 162
 Νιώτης Αντώνης, 157
 Νορτ Φρειδερίκος, 249
 Νοταράδες οικογένεια, 92
 Νταβίντοφ Ντενίς, 332
 Ντασκόφ Δ. Β., 499, 500, 501
 Ντζάνι Β., 84, 85, 94
 Ντζίρας Πάνος, 121
 Ντολγκορούκι Πετρος, 112, 130
 Ντολγκορούκοφ Γ. Β., 114
- Ξάνθος Εμμανουήλ (Α. Αθανασίου, Θεοδωρίδης, Θυμήδης, Θωμαΐδης), 15, 16, 21, 22, 231-234, 238-241, 243, 253, 277, 282, 307, 310-313, 317-329, 333-336, 342, 348, 353, 355, 357-358, 361, 365, 369, 379, 393, 402, 411, 424, 434-437, 439-444, 483, 484, 489, 490-494, 496, 501
 Ξένος Βασίλειος, 231, 436, 491
 Ξόδυλος Α., 17, 412, 431, 434, 441, 442, 443, 447, 448, 469, 476
 Ξυδός Μιχαήλ, 357
 Ξυδός Στέργιος, 291
- Οδυσσεάς, 82
 Οικονόμου Δημήτριος, 157, 158, 161
 Ολύμπιος Γεώργιος, 261, 262, 358, 367, 369, 380, 381, 384, 392, 400, 449, 465
 Ομπρένοβιτς Μιλός, 262, 316, 381, 384, 385, 397, 400, 504
 Ορλάνδοι οικογένεια, 82
 Ορλώφ Α. Γ., 111, 113, 114
 Ορλώφ Γ. Γ., 110
 Ορλώφ Μ. Β., 34, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 423, 454

- Ορλώφ Μ. Φ., 331, 332, 385, 387,
 388, 389, 390, 391, 422, 481
 Ορφανός Γ., 400, 401
 Όστερμαν Ι. Α., 81, 84, 103
 Οτσέτια Α., 351, 405, 508
 Ουζουνίδης Ν., 242
 Ουίλκινσον, 264, 265, 266, 272
 Ουλιάνιτσκοι Β. Α., 111, 114, 116
 Ουσακόφ Φ., 163
 Οχόννικοφ Κ. Α., 385
- Πάγκαλος Νικόλαος, 121, 149, 150,
 166, 167, 188
 Παλαιολόγος Βαγιάνος, 459
 Παλαιολόγος Δημήτριος, 196
 Παλαιολόγος Λ., 493, 520
 Παλατινός, 394, 395
 Παλλή, 241
 Παναγιώτης Κωνσταντίνος, 192
 Παναγιώτης Σάββας, 445
 Παναγιωτόπουλος Αθανάσιος, 466
 Πανάιτ Πάβελ, 466
 Πάνιν Ν. Ι., 68, 69, 112
 Πανιάζογλου, 505
 Πάνος Γεώργιος, 371, 436
 Παπαγεωργίου Αναγνώστης (Αναγνώ-
 σταράς), 149, 150, 166, 280-285,
 165, 298
 Παπαδόπουλος Βρετός Α., 303, 304
 Παπαδόπουλος Γεώργιος (Κορφινός),
 286, 412, 442, 460, 466, 476
 Παπαδόπουλος Ε., 165
 Παπαδόπουλος Σ. Α., 187, 286, 288,
 369, 372, 448, 487,
 Παπαδόπουλος Σπυρίδων, 288, 450
 Παπαζώλης Γ., 110
 Παπαϊωάννου Γ., 460
 Παπαλάζαρος, 297
 Παπαρρηγόπουλος Ι., 363, 370, 381,
 382, 518
 Παπάς Αριστείδης, 284, 392, 397,
 404, 497-507
 Παπαφλέσσας, *βλέπε* Δικαίος Γρηγόριος,
 Παπαχατζής Κ., 196
- Παπαχρήστος Γ. Α., 186
 Παπούδογλου Γεώργιος, 294
 Παπουλίδης Κωνσταντίνος, 483, 488
 Πασβάνογλου, 138, 152
 Πατανιώτης Γ. Κ., 186
 Πατεράκης, 191
 Πατζιμάδης Ν., 310, 318, 329, 348,
 357
 Πάτζιου Μόης, 291
 Πατο-μπέης, 500
 Πατσέλης Ν., 65, 66
 Παύλος Α', 160, 189, 190
 Παύλος Ανδρέας, 435
 Πελοπίδας Α., 372
 Πεντεδέκας Κ., 246, 284, 285, 298,
 299
 Περραιβός Χ., 148, 158, 165, 259,
 344, 361, 363, 367, 370, 372,
 379, 380, 503, 511
 Περσιάνης Ι. Ε., 216, 304, 305
 Πέργκεν, 158
 Πεσεέλ Π. Ι., 332, 416, 422, 423
 Πεταλάς Ιωάννης, 291
 Πεταλάς Χρήστος, 436
 Πετρόβιτς Ν., 457
 Πετρόβιτς Φ., 149, 151, 155
 Πέτρος Α', 110, 180
 Πετρόφ Α. Ν., 111-114, 116
 Πιατιγκόρσκι Γ. Μ., 484, 485
 Πιζάνι Α. Ν., 265-370, 399, 509
 Πίκκολο Ν., 299
 Πίνι Α. Α., 255-260, 262-271, 285,
 289, 296, 297, 319, 320, 322-
 325, 327, 328, 364, 509
 Πιτς, 251, 252, 253
 Πολυειδής Τ., 109
 Πολυχρόνης Χρήστος, 445
 Πόντια Ζουλουφτάρ, 151
 Ποτέμκιν Γ. Α., 123, 183, 197
 Πούκεβιτς Φ., 173
 Πούλιος Γ., 149, 156
 Πούσιν Π. Σ., 385, 454
 Πούσκιν Α. Σ., 13, 112, 385, 422,
 438, 451, 504, 505

- Πουσιόσκιν Π. Β., 182
 Πρόκες-Όστεν Α., 29
 Πρωτοψάλτης Ε., 19, 26, 499

 Ράαμπ Ι., 265, 266
 Ραγιέφσκαγια Ε. Ν., 331, 389, 422
 Ραγιέφσκι Α. Ν., 389
 Ραγιέφσκι Β. Φ., 385
 Ραγιέφσκι Ν. Ν., 214, 219, 331, 404
 Ραγιέφσκι οικογένεια, 387
 Ραντίσεφ Α. Ν., 33, 189
 Ραντόνιτς, 315
 Ρέπνιν Ν. Β., 127
 Ρέπνιν Ν. Γ., 202
 Ρήγας Ηβός, 370
 Ριαμπίνιν-Σκλιάρέφσκι Α., 23, 414
 Ριζάρηδες οικογένεια, 356
 Ριζάρης Μ., 246
 Ριζος-Νερουλός Γ., 148, 384, 392,
 398, 400, 456, 459, 470, 471
 Ρισελιέ Α., 203, 294, 434, 490, 492
 Ριτβίνσκι Γ. Σ., βλέπε Σουλτάνοφ Β. Ι.,
 Ροδιάδης Δημήτριος, 286
 Ρουμιάντσεφ Ν. Π., 63, 210-212, 220
 Ρουμπίνης Παναγιώτης, 368
 Ρούντζεβιτς Α. Β., 424
 Ρούσσος Μπενιζέλο, 94
 Ρώμα Δ., 326

 Σάθας Κ., 30
 Σαΐν αγάς, 63, 64
 Σακελλαρίου Μ., 30, 44, 49, 59, 65,
 95, 115
 Σακελλαρίου Σ., 18, 23
 Σάλας Γρηγόριος, 436
 Σαλτάνοβιτς, 457
 Σαλτικόφ Α. Ν., 165
 Σαντρίνι Α., 58, 165, 281
 Σάρρο Μ., 110
 Σατίρ Ιβάν, 182
 Σαφίροφ, 296
 Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, 483
 Σβορώνος Νικόλαος, 444
 Σεβέρνιν Ι. Ι., 88, 201

 Σέκερης Αθανάσιος, 241, 285, 287,
 310, 342, 359, 394
 Σέκερης Γεώργιος, 241
 Σέκερης Παναγιώτης, 19, 24, 91, 310,
 342, 396, 457, 508, 509
 Σελίμ Γ', 70, 71
 Σελίμ πασάς, 67
 Σεμάτς Ν., 490
 Σεμπασιάνι, 210
 Σενιάβιν Δ. Ν., 168
 Σεν-Σοβέρ, 127
 Σεραφινός Θεόδωρος, 196, 305, 360,
 361, 450
 Σερμπ Μιχαήλ, 446
 Σεργίς, 162
 Σίτες, 155
 Σιλικτάρ Μουσταφά πασά, 67
 Σίχης Μανώλης, 317
 Σκανδαλίδη Ι., 499
 Σκληρός Ε., 496
 Σκουφάς Νικόλαος, 16, 22, 231-234,
 236, 238, 241-246, 253, 277-285,
 309, 483, 490, 491, 496
 Σκούφος Ν., 457
 Σλεπινιάν Γκεόργκι, 151
 Σολοβιόφ Σ.Μ., 110, 114, 115
 Σουλεϊμάν Ι. (Σουλεϊμάν Α' Κανουνί),
 42, 74
 Σουλτάνοφ Β. Ι. (Γ. Σ. Ριτβίνσκι), 413,
 414
 Σούτσοι οικογένεια, 98
 Σούτσος Αλέξανδρος, 327, 397, 398,
 505
 Σούτσος Μιχαήλ, 384, 398, 399, 400,
 456, 470, 509, 518
 Σούτσος Νικόλαος, 508
 Σοφιανόπουλος Νικόλαος, 445
 Σοφιανός Ανδρέας, 442
 Σπαλγκκαμπερ Ο., 69, 71, 72
 Σπαρό Ο. Μ., 36, 37
 Σπηλιάδης Ν., 353,
 Σπυριντόφ Γ. Α., 112, 116
 Σταθάς, 174
 Στάμου Παναγιώτης, 483

- Στανέλλος Σπυρίδων, 242
 Στανισλάφσκαγια Α. Μ., 34, 118, 166
 Σταυρόπουλος Σ., 282
 Σταχίεφ Α. Σ., 182
 Στεπάνοβιτς Βασίλι, 446
 Στογιάν Στογιάν, 415
 Στοστοπόπουλος Α., *βλέπε* Υψηλάντης Δημήτριος,
 Στούρντζα (Εντλινγκ) Ροζάντρα, 221, 222
 Στούρντζα Α. Σ., 149, 468
 Στούρντζα Σκαρλάτος, 220
 Στρατής Μ., 433, 437, 439, 450, 456, 472, 476
 Στρίγκος Λ., 27
 Στρόγκανοφ Γ. Α., 27, 28, 215, 247, 257, 281, 285, 289, 315, 364, 398, 429, 498, 501, 505-510
 Σφαέλλος Α., 435, 447
 Σχινάς Δημήτριος, 470, 471, 473
 Σωτήρης Λ., 93, 119, 120

 Τακιάδη Ν., 296, 302
 Ταλλεϋράνδο, 223
 Τατίσεφ Σ. Σ., 29
 Τομαρά Β. Σ., 122, 127, 167, 217
 Ταρλε Ε. Β., 114
 Τορμάσοφ Α.Π., 490
 Τουμάνοφ, 297
 Τουρναβίτης Γ., 80, 81, 84, 103
 Τουρνοβίτης, 152
 Τουρούντζιας Θεοχάρης, 162
 Τουτσκόφ, 194, 424
 Τραντάφιλ Ντιμίτρι, 446
 Τρικεριώτης Αναγνώστης, 370
 Τρουμπετσκόι Σ. Π., 332
 Τσακάλωφ Αθανάσιος (Αναστάσιος Βασιλείου, Μαρτάκης), 16, 175, 231-234, 238, 240, 241, 277-279, 282, 310, 328, 490, 491, 494-496
 Τσακάλωφ Νικηφόρος, Τσακάλογλου Νικηφόρος, Τσάκαλος Νικηφόρος, 456, 494, 495
 Τσάρος Νικόλαος (Νικοτσάρας), 168, 174

 Τσερκές Χασάν πασάς, 68
 Τσερνισόφ Α. Ν., 223
 Τσιτσάγκοφ Α. Β., 192, 222
 Τσουνής Αντώνης, 285, 286, 392, 397
 Τυπάλδος Γεώργιος, 403

 Υπάτρος Δημήτριος, 284, 370, 395, 396
 Υψηλάντη Αικατερίνη, 289, 456
 Υψηλάντη Ελισάβετ, 219, 435
 Υψηλάντηδες, 209, 213, 215, 216, 261, 289, 290, 330, 331, 333, 334, 353, 404, 438, 481, 489
 Υψηλάντης Αλέξανδρος (Καλός, Ανδρέας Ραδάμανθης), 12, 16, 18, 25, 28, 29, 32, 34, 98, 99, 160, 194, 210, 213, 214, 220, 289, 301, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 339, 341-407, 411-439, 448, 450, 452, 463, 477, 481, 484, 488, 494, 499, 505-5013, 516
 Υψηλάντης Αλέξανδρος, ηγεμόνας, 99, 132, 209, 215
 Υψηλάντης Γεώργιος, 213, 214, 290, 334, 347, 357, 358, 403, 435, 448
 Υψηλάντης Γρηγόριος, 213, 435
 Υψηλάντης Δημήτριος (Στοστοπόπουλος), 213, 290, 333, 357, 358, 404, 435-439
 Υψηλάντης Κωνσταντίνος, 160, 161, 167, 210-220, 330, 334
 Υψηλάντης Νικόλαος, 17, 148, 213, 289, 290, 297, 331, 333, 350, 354-359, 365, 377, 392, 396, 403, 435, 468

 Φαρμάκης Ιωάννης, 282, 284, 298, 299, 358, 392, 401
 Φεραίος Ρήγας, *βλέπε* Βελεστινλής Ρήγας,
 Φιλίμων Ι., 17, 20, 21, 24, 144, 333, 348, 379, 388, 405, 417, 508

Φιλιμπέλι Στογιάν Καπίσης, 446
 Φουσάντε, 272, 273
 Φραγκίσκος Β', 158, 159, 239
 Φωκιανός Μ., 432
 Φωκιανός Σάββας, 358, 367, 368,
 369, 376, 380, 381, 384, 401
 Φωτάκος, 93

Χακίρ Αχμέντ πασάς, 64
 Χαλίλ πασάς, 67
 Χαντζέρης Α., 20, 310, 326, 479,
 499, 500, 501
 Χαραλάμπηδες οικογένεια, 92
 Χαρίτος Νικόλαος, 466

Χαρίτος Παναγιώτης, 444
 Χατζημικαήλης, 90
 Χβόστοφ Β. Σ., 209
 Χολυβάς Ρ., 464
 Χουσεϊν καπετάν-πασάς, 129
 Χριστόδουλος Θεοδόσιος, 242, 360,
 361
 Χρύσανθος μητροπολίτης, 309
 Χρυσοσπάθης Ι., 291, 282, 284, 298
 Ψάλτης Ι., 282, 287
 Ψαρρός Α. Κ., 128
 Ψαλίδας, 394
 Ψαλίδας Αθανάσιος, 150, 165

Ευρετήριο γεωγραφικών όρων*

- Άαχεν, 272
Αγγλία, Μεγάλη Βρετανία, 22, 55, 82, 223, 247, 252, 264, 375, 434
Αγκών, 54-55, 89
Άγραφα, 135
Αδά Καλέ, 381, 505
Αδριανούπολη, 415, 481
Αδριατική, Αδριατική Θάλασσα, 48, 124-125, 280
Αζοφική Θάλασσα, 184, 194
Αθήνα, 19, 51, 153, 249
Άθως (Άγιον Όρος), 168
Αιγαίο Πέλαγος, 125, 129, 412
Αίγυπτος, 80, 89, 139, 142, 367, 370, 373
Ακαρνανία, 54, 59, 93, 102, 110
Άκκερμαν, 191, 195, 418
Ακρωτήρι Ματαπά, 129
Αλβανία, 54, 59, 119, 120, 123-124, 131, 188, 245, 316, 341, 516, 523
Αλγερία, 139
Αμβούργο, 60, 448
Αμβρακικός κόλπος, 52
Αμερική, 43, 448
Αμπελάκια, 60
Άμστερνταμ, 89, 463
Ανατολία, βλέπε επίσης Μικρά Ασία ανατολική Μεσόγειος, 200
Άνδρος, 126
Αραπιά, 137
Αρδαμέριον, 372
Αρκαδία, 112
Άρτα, 54-55, 232
Αρχιπέλαγος, βλέπε επίσης νησιά του Αιγαίου Πελάγους, 52, 54, 79-88, 104-105, 114-120, 123-125, 168, 180-181, 183-185, 188-189, 192, 195, 197, 199, 202, 373-374, 377, 379, 392, 404, 465, 528
Αστραχάν, 180, 198
Αυστρία, Αυστριακή Αυτοκρατορία, 48, 60, 89, 90, 149, 158-159, 175, 211, 223, 249, 257, 264, 297, 383, 414, 437, 455, 504, 513
Αφρική, 196
Βαλκάνια, 12, 15, 35, 48, 81, 99, 110, 119, 137, 143, 146, 151, 159, 221, 273, 368, 452-453, 488-489
Βαλτική Θάλασσα, 288
Βαρσοβία, 463, 504
Βέλγιο, 434
Βελεστίνο, 132
Βελιγράδι, 162
Βενετία, 41, 49, 52, 54, 55, 88, 89, 170, 180
Βερολίνο, 60
Βεσσαραβία, 16, 17, 191-192, 194, 255, 261, 270, 287, 289, 290, 298, 313, 317, 328, 333, 355, 357, 364, 368, 383, 384, 385,

* Το ευρετήριο δεν συμπεριλαμβάνει επικεφαλίδες: Ρωσία, Ελλάδα, Οθωμανική Αυτοκρατορία

- 388, 393, 401-403, 406-407,
411-414, 420-421, 423, 426,
430-431, 434, 437-439, 441, 443,
445, 449, 454-456, 460, 464,
466, 471, 472-473, 503-504, 518
Βιδίνιο, 138, 381, 505-506
Βιέννη, 31, 60, 89, 132-133, 148-
149, 153, 155-158, 161-162,
170, 206, 220-223, 248-249, 292,
301-302, 313, 330, 383, 434,
448, 478, 513
Βλαχία, 14, 16, 28, 87, 88, 98-100,
132, 138, 143, 146, 151, 156,
160, 167, 200-201, 210-212, 215,
217-218, 220, 247, 255, 256,
260, 261, 264, 266-270, 277-279,
284-285, 289, 297, 319, 322,
327-328, 367, 380-381, 397-401,
411, 414, 423, 430, 433-434,
443, 448-449, 454-455, 457-458,
461, 463-464, 467, 475, 494,
504-505, 520
Βοϊβοδίνα, 90
Βολκανέστ, 203
Βόνιτσα, 41
Βοσνία, 139, 368
Βόστιτσα, 78, 92
Βούδα, 60
Βουκουρέστι, 35, 86, 88-89, 131-
132, 192, 210, 247, 258, 260,
262-264, 266-269, 272-273, 285,
289, 295-298, 310, 319, 327-328,
348, 357-358, 380, 392, 397,
502, 509, 512
Βουλγαρία, 146, 192, 238, 239, 287,
368, 380, 504, 516
Βυζάντιο, Βυζαντινή Αυτοκρατορία,
41, 143, 144, 163, 172
Γαλάτσι, 259, 265, 311, 313, 317,
327, 366, 370, 380, 393, 400,
402, 412, 424, 435, 440, 502
Γαλλία, 51, 54-55, 81-82, 84, 89,
130-131, 139, 146, 152-156,
165-166, 173, 175, 190, 211,
220, 353-354, 434, 495
Γαστούνη, 63
Γενεύη, 25, 224
Γένοβα, 54, 55
Γερμανία, 323, 434, 498
Γιβραλτάρ, 82
Γιενικαλέ, 183-184, 199, 203
Γκδιανσκ, 180
Γκους, 444
Γκραϊς, 439
Δακία, 118
Δανία, 376
Δαρδανέλια, 35, 113, 115, 127
Δημητσάνα, 56
Δημοκρατία των Ηνωμένων Επτά
Νήσων, Δημοκρατία των Ιονίων
Νήσων, Πολιτεία των Ηνωμένων
Επτά Νήσων, 34, 102, 163-165,
169, 220, 224, 247
Δουλιτσίνο (Ουλιτσίν), 124
Δούναβης, 138, 162, 191-194, 222,
288, 317, 372, 381, 397, 400-
401, 412, 430-431, 434, 440, 441,
443, 444, 447, 450, 505
Δραγατσάνι, 448
Δρέσδη, 60, 214
Δρινοβάτσα, 381
Δυρράχιο, 124
Ελβας, 214
Ελβετία, 222
Εύβοια, 51, 54, 62, 67, 68, 69, 71,
72, 126
Ευπατορία, 200, 445, 463, 464, 468,
470
Ευρωπαϊκή Τουρκία, *βλέπε* επίσης
Ρουμελία, 43, 118, 139, 151
Ζάκυνθος, Ζάντε, 58, 103, 165, 281,
348, 498
Ζητούνι, 56
Ζίμνιτσα, 401

ΗΠΑ, 353

Ήπειρος, 44, 47, 51-52, 54-55, 59,
63, 78, 88, 102-103, 110, 120-
122, 151, 164-165, 174, 180,
231-232, 260, 264, 316, 341,
344, 367, 372, 395-396, 491, 495

Θεοδοσία, 183, 190, 192, 200, 429,
463, 468

Θεσσαλία, 44, 47, 57, 59, 102, 132,
140, 168, 313, 470, 498

Θεσσαλονίκη, 51-52, 54-57, 59,
61-62, 67, 72, 78, 508

Θήβα, 48

Θράκη, 284

Ιάσιο, 122, 127, 187, 260-263, 265-
271, 319, 345, 380, 392, 395,
398-404, 406, 416-417, 421, 425,
435, 443, 502, 507, 509, 510,
512, 518

Ιθάκη, 127-128, 245

Ισακτί, 431

Ισμαήλ, 69, 138, 191, 194, 200, 239,
242, 286, 288, 290, 313, 317,
363, 365, 366, 369, 370-373,
377, 380-381, 383-385, 393, 401,
411-413, 419, 424, 431-432,
434-435, 441-444, 447, 449-450,
461, 463, 466, 470, 475

Ισπανία, 376, 378, 390, 451

Ιταλία, 89, 90, 152-153, 170, 174,
328, 378, 390, 416, 437, 451,
497, 498

Ιωάννινα, 88, 165, 207-208, 232,
295, 394, 495

Καγκούλα, 412

Καλαμάτα, 110, 112

Καλιάκρα, 288

Κάρμενκα, 219, 331, 387

Καρπάθια, 464

Καρύταινα, 56

Κάσος, 81

Κασπία Θάλασσα, 198

Καστελόριζο, 81

Κατερίνη, 168

Κέρκυρα, 54, 150, 154, 165, 280,
313, 316, 344, 365, 437, 498,
501-502

Κερτς, 183, 184, 199, 202-203

Κίεβο, 180, 200, 202, 210-213, 219,
290, 303, 318, 331-332, 334,
355, 357-359, 365, 388, 439, 503

Κίλια, 191

Κίνα, 207

Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, 53, 80, 116-
118, 181, 184

Κισιόβι, 20

Κοζάνη, 296

Κόλπος της Ναυπάκτου, 54, 63

Κορώνη, 50, 63, 77, 115

Κρήτη, 49, 51, 53-54, 69, 71, 80,
103, 113, 137

Κριμαία, 117, 123, 183-184, 190,
192, 199, 306, 445, 466-467

Κροατία, 90

Κροστάνδη, 112

Κύθηρα, 129

Κύπρος, 373

Κωνσταντινούπολη, 14, 16, 19, 27,
50, 53-54, 57-59, 61-63, 66-67,
71, 73, 75-76, 78, 80-81, 84-85,
91-94, 96, 98-101, 124, 126, 129,
130-132, 142-143, 150, 153, 161-
162, 182, 188, 197, 201, 209,
210, 215, 217, 233-234, 239,
242, 247-248, 257, 265-266, 272,
277, 280-281, 283-285, 288-290,
295, 298-299, 309-310, 312-313,
315, 321, 324, 333, 342, 363,
366, 368, 370, 375, 381-383,
393, 396, 411-412, 416, 434,
451, 453-454, 458-459, 470, 491,
493, 498-499, 502, 505, 506-510,
512-513, 516, 518, 520

- Λάιμπαχ (Λουμπλιάνα), 405, 425-430, 436
- Λάλα, 63-64
- Λάρισα, 153
- Λβοβ, 463
- Λεβάντε, *βλέπε* ανατολική Μεσόγειος, 48, 143
- Λειβαδιά, 62, 123
- Λειψία, 60, 153, 180, 287, 296
- Λέτσε, 89
- Λευκάδα, 231, 491
- Λίβανο, 115
- Λιβόρνο, 49, 54-55, 89, 113, 169, 207, 463
- Λιπκάνι, 446
- Λοζάνη, 224
- Λομ, 381
- Λονδίνο, 49, 54, 58, 78, 375
- Μαγνησία, 140
- Μακεδονία, 46-47, 51-52, 60, 88, 90, 102, 151, 168, 180, 282-284, 296, 395
- Μακρινίτσα, 140
- Μάνη, 103, 128-129, 136, 151, 284, 310-311, 321-322, 344, 372, 382, 503, 511
- Μαριούπολη, 184, 197-199, 203-204, 303-304, 413
- Μαρόκο, 139
- Μασσαλία, 49, 54, 58, 89, 131, 207
- Μαύρη Θάλασσα, 32, 84, 86, 110, 111, 117, 123, 125, 128, 179, 181, 196, 205, 447, 448
- Μαυροβούνιο, 119, 137, 315
- Μεθώνη, 50, 63, 77, 114, 115
- Μεσόγειος Θάλασσα, 35, 50, 53, 54, 59, 80, 82, 110-111, 113-115, 117, 119-125, 127, 143, 168, 174, 181, 183, 187, 191, 205, 314, 480
- Μεσολόγγι, 81, 82, 113
- Μεσσήνη, 49, 54, 55
- Μεσσηνία, 112, 284
- Μικρά Ασία, 80, 115, 133, 139, 143, 146
- Μιλάνο, 155
- Μινόρκα, 184
- Μίρδιτα, 245
- Μιστράς, 56, 112
- Μολδαβία, *βλέπε* επίσης Παραδου-
νάβιες Ηγεμονίες 12, 14, 16, 18, 28, 87-88, 98-100, 127, 146, 191-201, 209-210, 212, 215, 217, 221, 246-247, 255-256, 260-262, 265-270, 277-279, 284-285, 289, 297, 313, 319, 327-328, 355, 358, 362, 367, 380, 392-393, 397-400, 402-403, 405-406, 411-412, 414-417, 419-426, 430-435, 438, 440, 442-449, 455, 457-458, 461, 463-465, 467, 470, 475, 494, 503, 518, 520
- Μοραβία, 90
- Μοριάς, *βλέπε* επίσης Πελοπόννησος
- Μόσχα, 20, 36, 91, 170, 179, 180, 200-202, 206-212, 219, 232-234, 241, 246, 253, 282-285, 290, 296-299, 302, 310, 317-318, 335, 355-357, 360, 387, 389, 390, 393, 394, 418, 424, 441, 463, 466, 467, 471, 473, 475, 483, 490, 491, 495, 496, 498, 502, 508, 516
- Μπαλακλάβα, 183, 199, 203, 306, 445, 463
- Μπαρμπάς (ποταμός), 189, 191
- Μπάρι, 89
- Μπαρλέτα, 89, 465
- Μπεντέρα, 416
- Μπερέζινα, 222
- Μποδοσάνι, 266, 267, 268
- Μπουκοβίνα, 436
- Μπραϊλόφ, 288
- Μπρεσλάβ, 180
- Μπροντ, 434, 463
- Μύκονος, 54, 81, 125, 182

- Ναβαρίνο, 50, 63, 77, 112, 114, 115
 Ναύπλιο, 50
 Νέα Ρωσία, *βλέπε* επίσης, Νοβορωσία
 Νεάπολη, βασιλείο της Νεάπολης, 49,
 54, 55, 89, 136, 367, 425
 Νεμπούις, 162
 Νησιά του Αιγαίου Πελάγους, *βλέπε*
 επίσης νησιά Άνδρος, Ύδρα,
 Κάσος, Καστελόριζο, Κρήτη,
 Μύκονος, Πάρος, Πάτμος,
 Πσαρρα, Ρόδος, Σάμος, Σαντο-
 ρίνη, Σύρος, Σπέτσες, Τένεδος,
 Τήνος, Χίος, Εύβοια, 80, 98, 126,
 139
 Νησιά του Ιονίου, *βλέπε* επίσης
 Ζάκυνθο, Ιθάκη, Κύθηρα, Κέρ-
 κυρα, Λευκάδα
 Νίζνα, 89, 91, 179, 180, 200-202,
 204, 207, 208, 232, 242, 259,
 285, 303, 317, 318, 357, 463,
 466, 473, 490, 491, 494, 495
 Νικολάεφ, 197
 Νοβορωσία (Νέα Ρωσία), 183, 187,
 189, 203, 245, 362, 364, 420,
 426, 428, 433, 449, 450, 461,
 462, 471
 Νότια Ρωσία, *βλέπε* επίσης Βεσσαρα-
 βία, Νοβορωσία, Ουκρανία, 196,
 200, 205, 285, 286, 416, 424,
 450, 457, 472
 Ντουμποσάρ, 318, 358, 464
 Οδησσός, 12, 18, 20, 23, 25, 32, 86,
 91, 166, 187, 188-192, 195-197,
 199, 200, 202, 203, 205, 206,
 231, 232, 242, 245, 277-286,
 288, 290, 291-295, 298-302, 305,
 318, 342, 344, 355, 358, 359,
 360-366, 382, 388, 393, 394,
 401, 402, 407, 414-420, 424,
 428, 431, 432-437, 443, 445,
 446, 448-451, 454, 455, 457-461,
 463-475, 483, 484, 489-493, 495,
 496, 498, 502-504, 516
 Οϊτούλο, 112
 Ολλανδία, 49, 54, 89, 315, 376, 434,
 Όλυμπος, 101, 135, 174, 372
 Οργκέγιεβο, 242, 444, 455-457
 Οτράντο, 88
 Ουγγαρία, 90, 180
 Ουκρανία, 23, 179, 181, 332, 357,
 414, 424
 Παλαιστίνη, 139
 Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, 25, 88,
 139, 142, 168, 200, 210, 218,
 267, 269, 296, 309, 363, 366,
 367, 369, 382, 384, 385, 388,
 397, 401, 402, 404, 414, 449,
 451, 453, 457, 458, 464, 465,
 476, 484, 489, 502, 503, 507,
 508, 509
 Πάργα, 41, 120, 165, 242
 Παρίσι, 165, 169, 175, 232, 233,
 435, 495
 Πάρος, 115
 Πασαλίκι Ιωαννίνων, 63, 77
 Πάτμος, 82, 231, 334, 436, 492, 500
 Πάτρα, 50, 54, 56, 81, 94, 113, 498,
 511
 Πελοπόννησος, Μοριάς, 44, 45, 46,
 48-50, 53-56, 59, 60, 62-66, 68,
 71, 77, 79, 92, 95, 96, 98, 101,
 103, 110, 119, 151, 174, 209,
 239, 260, 281, 282, 287, 309,
 311, 327, 342, 344, 363, 369,
 370, 371, 381, 382, 383, 404,
 465, 511, 512, 516
 Πέστη, 158, 296, 297
 Πετρούπολη, 20, 37, 110, 121, 122,
 166, 170, 185, 197, 198, 203,
 210, 211, 213, 214, 215, 219,
 220, 221, 223, 239, 245, 246,
 248, 251, 252, 253, 255, 259,
 263, 270, 272, 273, 277, 281,
 290, 303, 311, 312, 313, 315,
 317, 318, 321, 323, 324, 325,
 327, 329, 333, 334, 335, 341,

- 342, 343, 348, 349, 350, 353,
355, 364, 365, 368, 372, 394,
407, 417, 426, 433, 439, 450,
454, 462, 463, 468, 470, 471,
472, 473, 474, 488, 501, 503
- Πήλιο, 249, 313
- Πίζα, 322, 328
- Πίνδος, 101
- Πλόβντιβ, 446
- Πολωνία, 47, 439
- Πόρτο Κάγιο, 128, 129
- Πρέβεζα, 41, 55, 56, 120
- Προύθος, 261, 351, 372, 385, 386,
387, 390, 391, 403, 412, 424,
430, 431, 434, 440-445, 447,
448, 455, 508
- Προύσα, 138,
- Ποκοφ, 329
- Πύργος, 63
- Ρένι (Τομάροβα). 192, 194, 203, 286,
290, 313, 317, 328, 368, 393,
401, 412, 413, 431, 434, 440,
441, 442, 443, 444, 446, 447,
448, 455, 466, 469, 469, 470,
475
- Ρόδος, 54, 81, 103
- Ρουμανία, *βλέπε* επίσης, Παραδουνά-
βιες Ηγεμονίες, Βλαχία, Μολδα-
βία, Τρανσυλβανία, 19
- Ρουμελία, *βλέπε* επίσης Ευρωπαϊκή
Τουρκία, 43, 118, 139, 151
- Ρούσε, 264, 401
- Σάββας, 137
- Σαλαμίνα, 373, 375
- Σάλωνα, 62
- Σάμος, 50, 53, 54, 95
- Σαντορίνη,
- Σαντορίνη, 50, 53, 54, 498
- Σεβαστούπολη, 200, 442, 463
- Σέκου μονή, 464, 465
- Σεμλίνο, 162
- Σενεγάλη, 89
- Σερβία, 146, 147, 247, 261, 262,
264, 265, 316, 357, 368, 380,
383, 384, 392, 397, 401, 504,
505, 520
- Σέρρες, 264, 309
- Σηλίστρα, 138
- Σιβηρία, 180, 189, 390
- Σικελία, 90, 128
- Σινώπη, 192
- Σκουλένι, 260, 286, 402, 431, 444,
445, 446, 447, 455
- Σλαβονία, 90
- Σλόμποντζε, 455
- Σμύρνη, 54, 180, 311, 498
- Σουηδία, 76
- Σούλι, 103
- Σουλίνα, 448
- Σούμλα, 369
- Σόφια, 28
- Σπάρτη, 128, 153
- Σπέτσες,
- Σπέτσες, 79, 82, 83, 84, 371
- Συρία, 115, 139
- Σύρος, 50, 125
- Σφακιά, 103, 113
- Ταγκαρόγκ, 417, 428, 429, 436, 475
- Ταυρίδα (Κριμαία), 123, 180, 182,
199
- Τένεδος, 168
- Τεργέστη, 48, 49, 54, 55, 58, 122,
123, 124, 127, 150, 156, 157,
161, 231, 383, 436, 437, 463,
465, 520
- Τζουρτζου, 401
- Τήνος, 84, 85, 94
- Τιλσίτ, 169, 210, 211
- Τιράσπολ, 416
- Τίρναβο, 57
- Τούλα, 419, 464
- Τούλτσι, 288, 431
- Τούλτσιν, 424
- Τουτσκόφ, 194, 424
- Τρανσυλβανία, 90, 455, 457

- Τραπεζούντα, 192
Τρίπολη, 56, 63, 114
Τσάρσκογιε Σελό, 354
Τσερνιγκόφ, 494, 495
Τσερνοβίτσα, 265, 266
Τσεσμέ, 115
Τύνιδα, 139

Υδρα, 79, 81-85, 137, 305, 311, 344,
438, 466, 493

Φαλέστα, 455
Φανάρι, 92, 98, 216, 218,
Φερρές, 132

Φλωρεντία, 91, 119
Φωξάνι, 417

Χαλέπι, 135, 138
Χανιά, 49, 50
Χάρκοβο, 23
Χερσώνα, 53, 184, 199, 200, 204,
290, 414, 445
Χιμάρα, 54, 188
Χίος, 50, 53, 54, 57, 58, 68, 74, 76,
93, 94, 97, 311, 498
Χοτίν, 195

Ψαρά, 79, 82-84, 197

Φωτογραφικό υλικό

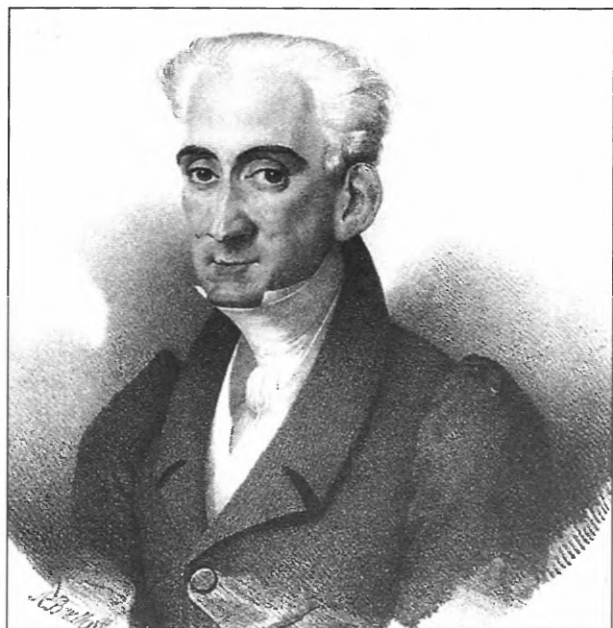
Αλέξανδρος Υψηλάντης

Αλέξανδρος Υψηλάντης

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ

Ιωάννης Καποδιστριας

Ιωάννης Καποδιστριας

Αλέξανδρος Α'

Coxiella burnetii

[illegible]

Relig. relat. to Chicago. Aug. 16 Sept. 1820.

The English Gazette

O' uoanizab, w' qodopz m' ealla

[illegible]

1 ✓

23 Bâton 2^e g: 21/232 1816

[illegible]

Ο Νέος καὶ νέος οὐ καὶ ἀρχαῖος καὶ ἡ ἀνέλευσις σου ἡτοῖος;
 καὶ ἡτοῖος ἔστι καὶ ἡ ἀφάνισις; καὶ ἡ ἀφάνισις σου, ὅς ἐστις σὰς ἡ-
 γητος ὅς ἐστις οὐρανός σου, ἀνέστη ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀνέ-
 ἤλθεν ἐξ οὐρανοῦ! ! ! Ὁ γὰρ οὐρανὸς ὅς ἐστις ἡ ἀφάνισις σου
 ἡτοῖος σου ἀφάνισις σου καὶ ἡ ἀφάνισις σου! ! !

Η Παιδαγωγική είναι η επιστήμη που μελετά
 τα φαινόμενα της μάθησης και της διδασκαλίας.
 Η παιδαγωγική είναι η επιστήμη που μελετά
 τα φαινόμενα της μάθησης και της διδασκαλίας.
 Η παιδαγωγική είναι η επιστήμη που μελετά
 τα φαινόμενα της μάθησης και της διδασκαλίας.
 Η παιδαγωγική είναι η επιστήμη που μελετά
 τα φαινόμενα της μάθησης και της διδασκαλίας.

[illegible]

9ης Cης ΕΞΟΧΟΤΗΤΟΣ

ο ελάχιστος μήκος

Հոգաբարձուհի Մանգո:

Προσέχοντες ἑαυτοὺς

Εὐφρανέηος καὶ Εὐδοκίῃος

Handwritten signature: *Handwritten signature*

2

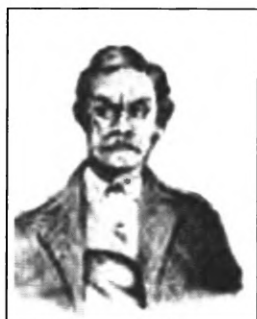
Αρχην Vnešnej Politiki Rossijskoj Imperii (ΑΡΧΕΙΑ
Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας). Fond
Kantselarija. 1816-1818. 2. 12638. 2. 1.

Αθαν. Τσακάλωφ

Εμμ. Ξάνθος

Νικ. Σκουφάς

Ρήγας Βελεστινλής

Λάμπρος Κασιώνης

ΓΚΡΙΓΟΡΙ Δ. ΑΡΣ
Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία

Κ.Ε.Ρ.Ι.Ε.

ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΟΡΩΣΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Πατάκης
Ε Κ Δ Ο Σ Ε Ι Σ

ISBN 978-960-491-039-7

9 789604 910397

